
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 2086. विषय रामायण.
नाव. अध्यात्मरामायण (मुद्रित).
लेखक/लिपीकार —.
पृष्ठ 195 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

॥ अथश्रीमदध्यात्मरामायणबालकांडप्रारंभः॥

अ॰रा॰टी॰
१

श्रीगणेशायनमः श्रीरामचंद्रायनमः बिसेनवंशजलधौपूर्णः शीतकरोपरः प्रजाल्हादकरोविष्णुभूष
णः कौस्तुभोपरः १ अत्रविष्णुभूषणत्वेनपरमभक्ततयासदाभगवद्धृदयारूढताः स्यध्वनितानाम्नादि
म्मतिर्दृमोभूद्धैर्येणहिमवानिव रूपेणजितकंदर्पः क्षमायांक्षमयासमः २ पराक्रमेऽर्जुनः साक्षात्तेजसाभा
नुमानिव भूपानांभ्रष्टराज्यानांपुनाराज्यप्रदायकः ३ यंदृष्ट्वाऽर्थिसमूहस्यजालेयंनिश्चितामतिः हिबाप
शक्त्वंस्त्रीत्वंचकामधुकुभूमिमागता ४ तस्माज्जातोरामदत्तश्चंद्राच्चंद्रइवाधरः मित्राणांचरिपूर्णांचमान
दः प्रथितः प्रफः ५ मानदः मानदातामानखंडकश्च। आसमुद्रंक्षमादेवीयत्कीर्त्याधवलीकृता हिमा
चलेनसमत्वंनीताः सप्तापिचाचलाः ६ यद्दानांबुप्रवाहेणमेघोदस्यानपेक्षकाः कृषीवलाः प्रतिदिशंप्र
हृष्यंतिदिनेदिने ७ तेनश्रीरामभक्तेनसर्वविद्याप्रजानता शृंगवेरपुरेन्नोनरिपुकक्षदवाग्निना ८ अर्थिनांक

अप्रमेयत्रयातीतनिर्मलज्ञानमूर्त्तये मनोगिरांविदूरायदक्षिणामूर्त्तयेनमः ९

ल्पवृक्षेणविद्वज्जनसभासदा भट्टनागेशशिष्येणबध्यतेरामवर्मणा ९ प्रणम्यजानकीजानिंरामंकामा
तिसुंदरम् चापबाणधरंदेवमायामानुषविग्रहम् १० सेतुः परोपकृतयेऽध्यात्मरामायणांबुधौ कृतोब्र
मणिभिःश्लक्ष्णैः प्रीयतांतेनराघवः ११ श्रीमताबाल्मीकिनालोकोद्धारायचकृतेरामचरित्रवर्णनरूपे
रामायणाख्यकाव्ये भगवतोलीलावतारस्यरावणादीनांदृढमनुष्यत्वबुद्धयेनटवदात्मस्वरूपगोपनेन
व्यवहारतः स्वरूपंवाल्मीकिनागुप्तमेवतत्रतत्रनिरूपितम्। तदेतत्परमदयालुर्भगवान्साक्षाद्वेदव्यासो
लोकानांस्फुटंबोधयितुंनारदब्रह्मसंवादरूपेणब्रह्मांडपुराणेऽध्यात्मरामायणव्याख्यासंहितांचक्रेत
स्याश्चवाल्मीकिसूचितार्थज्ञापकत्वंबोधयितुंवाल्मीकिरामायणवदेवकांडसर्गोपेतांकृतवान् तांयथाम
तिस्वमतिदोषशुद्धयेव्याचक्ष्महे। तामेतांसंहितांनैमिषेऽरण्येनैमिषीयानृषीन्श्रावयतिस्मसूतइत्याह
अप्रमेयेति अप्रमेयंत्रयंमायाजीवेश्वररूपंलदतीतस्ततोऽधिकश्चासौनिर्मलंयत्ज्ञानंतत्स्वरूपायन
मः इतिवाङ्मनसाभ्यगोचरायेत्यर्थः १

सूत उवाचेति कदाचिदिति योगी योगपक्वकषायतयाविदितवेदितव्यः तादृशस्य पर्यटनं विफलं तत्राह परेति परेषां तत्तल्लोकवासिनां धर्मज्ञानाद्युपदेशेनयोऽनुग्रहस्तदिच्छयेत्यर्थः सत्यलोकम् २ तत्र सत्यलोके मुनिपुंगवो नारदः उच्यमानगुणं चतुर्मुखं दृष्ट्वा तुष्टावेति अग्रिमतृतीयश्लोकस्थेन संबंधः मूर्तिमद्भिः गृहीतविग्रहैः छंदोभिर्वेदैः परितो वेष्टितं तत्र हेतुः दशच्युतमुखसंमुखे तत्तद्वेदमूर्त्त्यवस्थानादिति भावः बालार्कप्रभया बालार्कसदृशया स्वप्रभया ३ सर्वार्थगोचरज्ञानं अतीतानागतवर्त्तमानरूपा ये सर्वे

सूत उवाच कदाचिन्नारदो योगी परानुग्रहवांछया पर्यटन्सकलाँल्लोकान्सत्यलोकमुपागमत् २ तत्र दृष्ट्वा मूर्तिमद्भिश्छंदोभिः परिवेष्टितम् बालार्कप्रभया सम्यक् भास्वयंतं सभागृहम् ३ मार्कंडेयादिमुनिभिः स्तूयमानं मुहुर्मुहुः सर्वार्थगोचरज्ञानं सरस्वत्या समन्वितम् ४ चतुर्मुखं जगन्नाथं भक्ताभीष्टफलप्रदम् प्रणम्य दंडवद्भक्त्या तुष्टाव मुनिपुंगवः ५ संतुष्टस्तं मुनिं प्राह स्वयंभूर्वैष्णवोत्तमम् किंप्रष्टुकामस्त्वमसि तद्वदिष्यामि ते मुने ६

र्थास्तद्विषयज्ञानयुक्तम् बहुव्रीहिसमासः अत एव तत्तज्ज्ञानरूपया सरस्वत्या सारस्वशक्त्या युक्तम् ४ जगन्नाथ जगत्स्रष्टारम् भक्ताभीष्टफलप्रदत्वेन प्रश्नयोग्यतासूचनम् ५ स्वयंभूरित्यनेन नानावृतज्ञानत्वं सूचितम् वैष्णवोत्तमम् सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तम इत्युक्तलक्षणम् तस्यैष वस्त्विस्त्यर्थः ६

शुभं विहितम् अशुभं निषिद्धम् ७ एकमेव पुण्यहीनानां परलोकप्राप्त्युपायरूपम् तद्रहस्यमपि मे
स्पष्टं ब्रूहि अनुग्रहः परोपकारकरणजपुण्येनायं पूज्यतामित्येवं रूपा दयायां दिमयीत्यर्थः ८ दुराचा
ररताः निषिद्धकर्मनिरताः तस्यैव प्रपंचः सत्यवार्तेति नानृतं वदेदिति निषिद्धानृतभाषणशीला इति या
वत् ९ १० सर्वपापस्य मूलकारणमाह देहात्मदृष्टय इति देह एवात्मदृष्टिर्येषां ते इत्यर्थः एवं च देह
नाशे नात्मनाशात् पापपुण्यफलभोक्तुरभावात्तथादृशीनां विहिताकरणनिषिद्धकरणयोः प्रवृत्तिरि
ति भावः स्थूलोऽहं गौरोऽहमिति प्रतीतिस्तु शुक्तौ रजतप्रतीतिवद्भ्रम इति तत्त्वं देहस्य परिणामित्वं तु प्रतिक्ष

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य मुनिर्ब्रह्माणमब्रवीत् । त्वत्तः श्रुतं मया सर्वं पूर्वमेव शुभाशुभ
म् ७ इदानीमेकमेवास्ति श्रोतव्यं सुरसत्तम । तद्रहस्यमपि ब्रूहि यदि तेऽनुग्रहो मयि
८ प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः । दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापराङ्मु
खाः ९ परापवादनिरताः परद्रव्याभिलाषिणः । परस्त्रीसक्तमनसः परहिंसापरायणाः
१० देहात्मदृष्टयो मूढा नास्तिकाः पशुबुद्धयः । मातापितृकृतद्वेषाः स्त्रीदेवाः कामकिंकराः ११
विप्रा लोभग्रहग्रस्ता वेदविक्रयजीविनः । धनार्जनार्थमभ्यस्तविद्यामदविमोहिताः १२

णोपचयापचयाभ्यां
प्रत्यक्षसिद्धमात्मनो विनाशित्वं तु अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिसिद्धम् अत एव नास्तिका नास्ति परलोक इ
ति बुद्धिमन्तः पशुबुद्धयः आहारविहारमात्रपरा विधिनिषेधानभिज्ञा इत्यर्थः स्त्रीदेवाः स्त्रीजिता इत्यर्थः
तेषामन्नस्याभोज्यत्वं च स्मृतिषूक्तम् कामकिंकराः काम्यकर्ममात्रपराः ११ लोभरूपग्रहेण भूतादिना
ग्रस्ताः वेदविक्रयजीविनः भृतकाध्यापकाः धनार्जनफलकतयाभ्यस्ता या विद्या तन्मदेन तद्गर्वेण विमो
हिताः इतरावतारशीलाः १२

त्यक्तेति अत्र विप्रा इत्यनुवर्त्तते त्यक्तं स्वजातिकर्म ब्राह्मणजात्युक्तं विहितं कर्माध्ययनादि यैरतः परवंचकाः परवंचनाय एव धर्मानुष्ठानवंतः क्षत्रियादयोऽप्येवमेवेत्याह क्षत्रिया इति स्वधर्मत्यागरूपं शीलं येषां न तु कदाचिदपि धर्मशीला इत्यर्थः १३ ब्राह्मणाचारतत्परा इत्यनेन धर्मसंकरो दर्शितः स्त्रियश्चेत्यनेन वर्णसंकरो दर्शितः भर्त्तुरवज्ञाने निर्भया निःशंकाः भर्त्रवज्ञानेति पाठे वष्टिभागुरिरित्यनेनावस्यादेरकारस्य लोपः १४ १५ परलोकगतिः भूर्लोकगतिः

त्यक्तस्वजातिकर्माणः प्रायशः परवंचकाः । क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः स्वधर्मत्यागशीलिनः १३ तद्वच्छूद्राश्च ये केचिद्ब्राह्मणाचारतत्पराः । स्त्रियश्च प्रायशो भ्रष्टा भर्त्रवज्ञाननिर्भयाः १४ श्वशुरद्रोहकारिण्यो भविष्यंति न संशयः । एतेषां नष्टबुद्धीनां परलोकः कथं भवेत् १५ इति चिंताकुलं चित्तं जायते मम संततम् । लघूपायेन येनैषां परलोकगतिर्भवेत् १६ तमुपायमुपाख्याहि सर्वं वेत्ति यतो भवान् । इत्यृषेर्वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाचांबुजासनः १७ साधु पृष्टं त्वया साधो वक्ष्ये तच्छृणु सादरम् । पुरा त्रिपुरहंतारं पार्वती भक्तवत्सला १८

भूर्लोकोर्ध्वं भुवर्लोकांतगमनम् तच्च दुराचारादिजानर्थनिवृत्तिं विना चित्तशोधकसकलधर्मविनाशाच्च दुःप्रापमिति भावः १६ नन्वीदृशोपायज्ञानं मम कथं स्यादिति चेत्तत्राह सर्वं वेत्तीति यतो भवान् सर्वज्ञ इति भावः ऋषेर्नारदस्य वाक्यमाकर्ण्य अंबुजासनो ब्रह्मा प्रत्युवाचेति १७ साधु सर्वजनहितं यतः पृष्टमतः सादरं वक्ष्ये तदुत्तरमिति शेषः तच्छृणु नंदेवाह पुरेति त्रिपुरहंतारं शिवं भक्तवत्सलेत्यनेन पार्वतीप्रश्नोऽपि स्वभक्तसकलजनकरुणया तदुद्धारार्थमिति सूचितं १८

गूढं स्वातिरिक्ताज्ञातं वक्ष्यमाणं वस्तु व्याख्यातवान् कथितवानित्यर्थः १९ तत्किं तत्राह पुराणोक्तमिति पुराणमनादित्व
त्वतत् उक्तं च श्रवणेन सर्वधर्मजनकत्वाच्चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानकरत्वाच्चेति भावः अध्यात्मरामायणमित्यन्वर्थमिदं
थनाम आत्मनीत्यध्यात्मम् आत्मनि चित्तेः तर्यामितया वर्त्तमानो योरामो रमंते योगिनो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्याः तर्यामी त=
स्यायनं चित्तशुद्धिद्वारा प्रापकं तत्प्रतिपादकत्वादिति तदध्यात्मरामायणमुत्तरश्लोकस्थे आलोचने इदमेव कर्म २०

श्रीरामतत्वं जिज्ञासुः पप्रच्छ विनयान्विता। प्रियायै गिरिशस्तस्यै गूढं व्याख्या
तवान्स्वयम् १९ पुराणोक्तमध्यात्मरामायणमिति स्मृतम्। तत्पार्वती जगद्धा
त्रीं पूजयित्वादिवानिशम् २० आलोचयंती स्वानंदमग्नातिष्ठति सांप्रतम् प्रच
रिष्यति तल्लोके प्राण्यदृष्टवशाद्यदा २१ तस्याध्ययनमात्रेण जना यास्यंति सद्गति
म्। तावद्विजृंभते पापं ब्रह्महत्यापुरःसरम् २२ यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमु
देष्यति तावत्कलिमहोत्साहो निःशंकं संप्रवर्त्तते २३ यावज्जगति नाध्यात्मरामा
यणमुदेष्यति तावद्यमभटाः शूराः संचरिष्यंति निर्भयाः २४

स्वानंदमग्ना स्वस्वरूपानंद
मग्ना तिष्ठति यत्तत्सांप्रतं युक्तम् एतदालोचनेन स्वस्वरूपानंदस्य जगदंतर्यामिरूपस्य सम्यग्भानादि
ति भावः २१ २२ श्लोकः अध्यात्मके ति स्तुतियः परात्मा रामो यतेयत्र हित त्वविज्ञैः अतोभिधानं कथितं
भवान्यै अध्यात्मरामायणमस्यमेन १ मेन भवेन मः शिवश्चंद्रमा वेधइत्यभिधानात् संप्रवर्त्तते जने ऽधि
तिशेषः २३ निर्भयाः संचरिष्यंति सर्वेषां पापग्रस्तत्वात्कलाविति भावः २४ ७ ७ ७

शास्त्राणि न्यायादीनि विवदंते विवादं कुर्वते आत्मविषये इत्यर्थः कर्त्ता भोक्ता ज्ञानाश्रय आत्मा परस्परं भिन्न इति काणादा गौतमाश्च षोडशादिपदार्थानां परस्परमात्मनि भेदज्ञानान्मुक्तिः स्यात् स्वि ज्ञानस्वरूपा अनेके जीवा स्तेषां प्रकृत्यादिभ्यो भेदज्ञानान्मोक्ष इति सांख्यादयः एक एव चेतन उपाधिभेदान्नानात्वं प्राप्तः तत्त्वमस्या दिवाक्यजश्रवणमनननिदिध्यासनैर्ब्रह्मैवाहमिति ज्ञानादुपाधिविलये स्वस्वरूपेणावस्थानमेव मोक्ष इत्यपनि

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुदेष्यति तावत्सर्वाणि शास्त्राणि विवदंते परस्परम् २५
तावत्स्वरूपं रामस्य दुर्बोधं महतामपि यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुदेष्यति २६
अध्यात्मरामायणसंकीर्त्तनश्रवणादिजम् फलं वक्तुं न शक्नोमि कात्स्न्येन मुनिसत्तम
२७ तथापि तस्य माहात्म्यं वक्ष्ये किंचित्तवानघ शृणु चित्तं समाधाय शिवेनोक्तं पुराम
म २८ अध्यात्मरामायणतः श्लोकं श्लोकार्द्धमेव वा यः पठेद्भक्तिसंयुक्तः स पापान्मुच्य
ते क्षणात् २९ यस्तु प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनन्यधीः यथाशक्ति वदेद्भक्त्या स जीव
न्मुक्त उच्यते ३०

षत्सिद्धांतः अध्यात्मरामायणोदये स्फुटो भविष्यतीति तत्तच्छास्त्रवासनाजन्यो वादो लयमेष्यतीति भावः २५ रा मस्य स्वरूपं सच्चिदानंदाद्वयब्रह्मस्वरूपं महतामपि शास्त्रज्ञानामपि दुर्बोधं भवतीति शेषः २६ २७ २८ अ ध्यात्मरामायणतः सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यंतात्तसिः २९ जीवन्मुक्त इति तल्लक्षणं च दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सु खेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते इत्यादिना गीतायाम् उक्तं वासिष्ठेऽपि निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते तं भावं भावयन् राम जीवन्मुक्तः सदा भवेत् ३० ६२ ६२ ६

३१ अनादरात् यदृच्छयापिनतुपुराणश्रवणविध्युक्तनियमेनेत्यर्थः ३२ ३३ ३४ अधीतेष्वितिसांगवेदाध्यय
नेशास्त्रार्थाध्ययनेचयत्पुण्यंदुर्लभंतत्फलंतस्याध्यात्मरामायणपुस्तकदातुर्भवेदित्यर्थः ३५ ३६ ३७ जा

योभक्त्याऽर्चयतेऽध्यात्मरामायणमतंद्रितः दिनेदिनेऽश्वमेधस्यफलंतस्यभवेन्मुने ३१
यदृच्छयाऽपियोऽध्यात्मरामायणमनादरात् अन्यतःशृणुयान्मर्त्यःसोऽपिमुच्येतपात
कात् ३२ नमस्करोतियोऽध्यात्मरामायणमदूरतः सर्वदेवार्चनफलंसंप्राप्नोतिनसंशयः
३३ लिखित्वापुस्तकेऽध्यात्मरामायणमशेषतः योदद्याद्रामभक्तेभ्यस्तस्यपुण्यफलं
शृणु ३४ अधीतेषुचवेदेषुशास्त्रेषुव्याकृतेषुच यत्फलंदुर्लभंलोकेतत्फलंतस्यसं
भवेत् ३५ एकादशीदिनेऽध्यात्मरामायणमुपोषितः योरामभक्तःसदसिव्याकरोति
नरोत्तमः तस्यपुण्यफलंवक्ष्येशृणुवैष्णवसत्तम ३६ प्रत्यक्षरंतुगायत्रीपुरश्च
र्याफलंभवेत् उपवासव्रतंकृत्वाश्रीरामनवमीदिने ३७ रात्रौजागरितोऽध्या
त्मरामायणमनन्यधीः यःपठेच्छृणुयाद्वाऽपितस्यपुण्यंवदाम्यहम् ३८ कु
रुक्षेत्रादिनिखिलपुण्यतीर्थेष्वनेकशः आत्मतुल्यंधनंसूर्यग्रहणेसर्वतोमु
खे ३९ विप्रेभ्योव्यासतुल्येभ्योदत्त्वायत्फलमश्नुते तत्फलंसंभवेत्तस्यसत्यं
सत्यंनसंशयः ४०

गरितःकृतजागरणः ३८ आत्मतुल्यंधनंअतिप्रियंवस्त्वित्यर्थःसर्व
तोमुखेजलेस्थितइतिशेषः पुष्करंसर्वतोमुखमितिजलपर्यायेष्वभिधानात् ३९ व्यासतुल्येभ्यइ
त्यनेनदेशप्रदेयवस्तुकालसंप्रदानविशेषाणांपुण्यातिशयजनकत्वंसूचितम् ४० ७ ७

गायतेइतिपाठेलडार्षः योगायतिमुदेतिपाठस्तुयुक्त एव ४१ अनुव्रतः तत्परः ततः स्वभावक्रियमाणकर्मणः ४२
तत्राध्यात्मरामायणंमध्ये सुसमाहितः स्थिरचित्तः ४३ प्रतिमांतिके प्रतिमासमीपे ४४ यस्तुलस्यादिसन्नि
धौरामहृदयंपठन्प्रकुर्वीत प्रदक्षिणादीतिशेषः सप्रत्यक्षरंप्रत्यक्षरोच्चारणंब्रह्महत्यां तज्जन्यंपापंनिवर्त्तयेत्

योगायतेमुदाऽध्यात्मरामायणमहर्निशम् आज्ञांतस्यप्रतीक्षंतेदेवाइंद्रपुरोगमाः ४१
पठन्नस्यहमध्यात्मरामायणमनुव्रतः यद्यत्करोतितत्कर्मततः कोटिगुणंभवेत् ४२ तत्र
श्रीरामहृदयंयः पठेत्सुसमाहितः सब्रह्मघ्नोऽपिपूतात्मात्रिभिरेवदिनैर्भवेत् ४३ श्रीराम
हृदयंयस्तुहनूमत्प्रतिमांतिके त्रिःपठेन्नस्यहंमौनीससर्वेप्सितभाग्भवेत् ४४ पठन्श्री
रामहृदयंतुलस्यश्वत्थयोर्यदि प्रत्यक्षरंप्रकुर्वीतब्रह्महत्यांनिवर्त्तयेत् ४५ श्रीरामगीता
माहात्म्यंकृत्स्नंजानातिशंकरः तदर्धंगिरिजावेत्तितदर्धंवेद्म्यहंमुने ४६ तत्तेकिंचित्प्र
वक्ष्यामिकृत्स्नंवक्तुंनशक्यते यज्ज्ञात्वातत्क्षणाल्लोकश्चित्तशुद्धिमवाप्नुयात् ४७ श्री
रामगीतायत्पापंनाशयतिनारद तन्ननश्यतितीर्थादौलोकेक्वापिकदाचन ४८ त
न्नपश्याम्यहंलोकेमार्गमाणोपिसर्वदा रामेणोपनिषत्सिंधुमुन्मथ्योत्पादितांमुदा ल
क्ष्मणायार्पितांगीतासुधांपीत्वाऽमरोभवेत् ४९
आसनःश्रोतुश्चेतिशेषः ४५ अहंब्रह्मा ४६ यत्
रामगीतामाहात्म्यम् ४७ रामगीतायत्पापंनाशयतीतिशेषः कदाचनरविग्रहादिकालेऽपिस्नानादिनेतिशेषःमार्ग
माणः अन्वेषयन्नपितत्रामगीतातुल्यतयापापनाशकंवस्तुरामगीतातिरिक्तंनपश्यामीत्यर्थः ४८ गीतासुधा
मितिरूपकंअमृतरूपांगीतामित्यर्थः अमरस्तत्तुल्यः ४९

कार्त्तवीर्यः सहस्रबाहुरर्जुनः ५० श्रवणोत्तरं ग्रहणम् नारायणकलां नारायणरूपत्वम् ५१ ५२ दुःप्रतिग्रहेति दुःप्रतिग्रहः तिलधेनुर्गजो वाजी प्रेतान्नमजिनं मणिः मणिः शालग्रामः स्मरभिः सूयमानाच्च घोराः सप्तप्रतिग्रहाः स्यादिस्मरस्कन्दाः सूयमाना उभयतोमुखी दुर्भोज्यं निषिद्धभक्षणम् दुरालापो नृतभाषणादि ५३ ५४ ५५ ५६

जमदग्निसुतः पूर्वं कार्तवीर्यवधेच्छया धनुर्विद्यामभ्यसितुं महेशस्यान्तिके वसन् ५०
अधीयमानां पार्वत्या रामगीतां प्रयत्नतः श्रुत्वा गृहीत्वा शृण्वन् पठन् नारायणकलामगात् ५१ ब्रह्महत्यादिपापानां निष्कृतिं यदि वाञ्छति रामगीतां मासमात्रं पठित्वा मुच्यते नरः ५२ दुःप्रतिग्रहदुर्भोज्यदुरालापादिसंभवम् पापं यत्तत्कीर्त्तनेन रामगीता विनाशयेत् ५३ शालग्रामशिलाग्रे च तुलस्यश्वत्थसन्निधौ यतीनां पुरतस्तद्वद्रामगीतां पठेत्तु यः ५४ स तत्फलमवाप्नोति यद्वाचोऽपि न गोचरम् रामगीतां पठन् भक्त्या यः श्राद्धे भोजयेद्द्विजान् ५५ तस्य ते पितरः सर्वे यान्ति विष्णोः परं पदम् एकादश्यां निराहारो नियतो द्वादशीदिने ५६ स्थित्वाऽगस्त्यतरोर्मूले रामगीतां पठेत्तु यः स एव राघवः साक्षात्सर्वदेवैश्च पूज्यते ५७ विना दानं विना ध्यानं विना तीर्थावगाहनम् रामगीतां नरोऽधीत्य तदनन्तफलं लभेत् ५८ बहुनाऽकिमिहोक्तेन शृणु नारद तत्त्वतः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमशतानि च अर्हन्ति नाध्यात्मरामायणकलामपि ५९

५७ तत् दानादिजं अनंतफलं लभेत् अनंतफलं दानादिफलं तदध्ययनमात्रेण भवेदित्यर्थः ५८ श्रुतिर्वेदः स्मृतिर्मन्वादिप्रणीता पुराणानि पाद्मादीन्यष्टादश इतिहासो भारतादिः आगमाः पंचरात्रादयः अध्यात्मरामायणस्य तदध्ययनस्य कलां षोडशांशमपि नार्हन्ति तदध्ययनानीत्यर्थः सर्वाध्ययनफलत्वादस्येति भावः ५९

पठतीत्यत्रउक्तमाहात्म्याध्यायःक्रमे ६० इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थैस्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्म
णःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतौअध्यात्मरामायणसेतौबालकांडेतन्माहात्म्यकथनंनामप्रथमःसर्गः १ शिवपार्वतीसंवादरूपं
अध्यात्मरामायणंवक्तुंभगवान्व्यासोनिर्विघ्नार्थंभगवत्स्मरणरूपमंगलमाचरति यइति पृथ्व्यायोदुष्टराक्षसादिजनितोभरो
भारस्तस्यवारणायेत्यर्थः परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगेइतिभगवदुक्तेः
दिविजैर्देवैःरावणपीडितैःसंप्रार्थितःसन्चिन्मयोऽपिचिद्रूपोऽप्यव्ययोऽपिपृथ्वीतलेरविकुलेमायामनुष्यःसंजातः
तत्रदेवप्रार्थनयाऽयमवतारइत्यर्थोवाल्मीकीयेबालकांडेपंचदशषोडशसर्गयोःस्पष्टएव अव्ययस्यचिन्मयस्यचक

अध्यात्मरामचरितस्यमुनीश्वरायमाहात्म्यमेतदुदितंकमलासनेन यःश्रद्धयापठतिवाशृणुयात्स
मर्त्यःप्राप्नोतिविष्णुपदवींसुरपूज्यमानः ६० इतिश्रीब्रह्मांडपुराणेउत्तरखंडेएकषष्टितमोऽध्या
यः ६१ यःपृथ्वीभरवारणायदिविजैःसंप्रार्थितश्चिन्मयःसंजातःपृथ्वीतलेरविकुलेमायामनु
ष्योऽव्ययः निश्चक्रंहतराक्षसःपुनरगाद्ब्रह्मत्वमाद्यंस्थिरांकीर्तिंपापहरांविधायजगतांतंजान
कीशंभजे १

थंजन्मजातस्यचकथंअव्ययत्वमुत्पन्नभावस्यनाशावश्यंभावादतउक्तंमायेति मायानामसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वा
च्यासत्वरजस्तमोगुणाघटितघटनासामर्थ्यवतीकाचिदीश्वरशक्तिः देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिश्रुतेः दैवी
ह्येषागुणमयीममामायादुरत्ययेतिगीतोक्तेश्च एवंचिन्मयस्याघटितोऽपिमनुष्यभावोजन्मव्यवहारश्चमायाकृत
इतिभावः तदुक्तंरामतापनीयोपनिषदिचिन्मयस्याद्वितीयस्यनिष्कलस्याशरीरिणःउपासकानांकार्यार्थंब्रह्म
णोरूपकल्पनेति निश्चक्रंनिरवशेषंयथातथाहतराक्षसःजगतांपापहरांस्थिरांकीर्तिंविधायलोकेस्थापयित्वा
पुनराद्यंब्रह्मत्वंनिरुपाधिब्रह्मरूपमगात् १

रामस्योक्तं ब्रह्मत्वं लक्षणैर्द्रढयति विश्वेति विश्वस्य संसारोत्पत्तिलयादिषु एकं हेतुम् यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति श्रुतेः प्रयंति यत्र लीनानि भवंतीत्यर्थः अनेन निमित्तकारणत्वसमानाधिकरणं जगदुपादानकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूचितम् एकमित्यसहायार्थकं तेन निमित्तकारणाभेदः सूचितः ननु मिथ्याभूतकार्यनिरूपितकारणत्वस्यापि मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणा संबंधाभावात्कथमस्य लक्षणत्वमत आह मायाश्रयत्वात्तत्कृतमिदमस्य कारणत्वमित्यर्थः मायिकेन कारणत्वेन मायिक एव ब्रह्मणः संबंध इति भावः तदुक्तं श्रुतौ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति ननु मायाश्रयत्वे जीवं प्रति स्वस्वरूपमिव स्वं प्रत्यपि एनं माया

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषु हेतुमेकं मायाश्रयं विगतमायमचिंत्यमूर्तिम् आनंदसांद्रममलं निजबोधरूपं सीतापतिं विदिततत्त्वमहं नमामि २ पठंति ये नित्यमनन्यचेतसः शृण्वंति चाध्यात्मिकसंज्ञितं शुभम् रामायणं सर्वपुराणसंमतं निर्धूतपापा हरिमेव यांति ते ३

आवृणुयात्तत्राह विगतमायमिति विगता माया आवरणशक्तिरूपा यस्मात्तं एनं प्रति स्वस्वरूपावरणशक्तिरहिता सतीत्यर्थः अचिंत्यमूर्तिम् यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः एवं जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वरूपं तटस्थलक्षणमुक्तम् तेन रूपेणाज्ञेयत्वात् अथ स्वरूपलक्षणमाह अमलं निजबोधरूपमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः इदमेव ज्ञेयं रूपम् अमलं उपाधिकृतदोषरहितम् जीवस्तूपाधिकृतकर्तृत्वाद्यभिमानवान् तथा नेश्वर इति भावः निजं स्वाभाविकं बोधरूपमेव यस्य तम् अनेन रूपांतरं सर्वं मायिकमिति सूचितम् विदितं तत्त्वं ज्ञानं स्वस्य बोधस्वरूपत्वं येन तम् तेन रामावतारे शोकक्रोधादिनटवन्नटनमात्रमिति सूचितम् २ हरिमेव हरिसायुज्यमेव ३

यः शृणुयात्स सहस्रगुणितायुतत्तद्गुणितकोटिसंख्यगोदानादधिकफलं लभेदित्यन्वयः ४ पुरारिगिरीति रा
मार्णवेतिच रूपके अध्यात्मरामगंगेति अध्यात्मरामशब्दोऽध्यात्मरामायणपरस्तदेव गंगेति अनेन रू
पकेण सर्वमहापातकादीनामपिनाशइतिसूचितम् गंगायास्तन्नाशकत्वस्य सर्वश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्
सकलमलहरं वस्तुविषयत्वाद्वाक्यस्य सकलमलहरत्वम् आनंदकंदमितीत्यविशेषणम् एतस्यैवानंद
स्यमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेरस्य सर्वानंदमूलत्वेनानंदकंदत्वम् ६ देवोद्योतनात् जगन्निवसत्यस्मिन् ज

अध्यात्मरामायणमेव नित्यं पठेद्यदीच्छेद्भवबंधमुक्तिम् गवां सहस्रायुतकोटिदा
नात्फलं लभेद्यः शृणुयात्सनित्यम् ४ पुरारिगिरिसंभूताश्रीरामार्णवसंगता अ
ध्यात्मरामगंगेयं पुनातिभुवनत्रयम् ५ कैलासाग्रेकदाचिद्रविशतविमलेमं
दिरे रत्नपीठे संविष्टं ध्याननिष्ठं त्रिनयनमभयं सेवितं सिद्धसंघैः देवीवामांकसं
स्थागिरिवरतनयापार्वती भक्तिनम्रा प्राहेदं देवमीशं सकलमलहरं वाक्यमानं
दकंदम् ६ पार्वत्युवाच नमोऽस्तुते देवजगन्निवास सर्वात्मदृक् त्वं परमेश्वरोऽसि
पृच्छामि तत्त्वं पुरुषोत्तमस्य सनातनं त्वं च सनातनोऽसि ७

गतिनिवसतीतिवाजगन्निवास
स्तत्संबुद्धिः तेतुभ्यं नमः अस्तु यतस्त्वं सर्वात्मदृक् सर्वस्वरूपआत्मासर्वात्मा ब्रह्मसर्वं खल्विदं ब्रह्मेतिश्रुतेः
तमनिशमात्मरूपतया पश्यतीति सर्वात्मदृक् अतएव परमेश्वरोऽसि अतः पुरुषोत्तमस्य सर्वेभ्यः पुरुषेभ्य
उत्तमस्य तस्यैवब्रह्मणः सनातनं उपाधिरहितम् सोपाधेरूपस्य ज्ञानोत्तरं नाशान्न सनातनत्वं तत्त्वं पृच्छा
मि नन्वसनातनेन मया कथं तद्वक्तुं शक्यमत आह त्वं च सनातनोऽसि त्वमपि सएवासीति त्वदज्ञातं न किंचिदितिभा
वः ७

अत्यंतंगोप्यम् इदंतुतेगुह्यतममिति गीतोक्तेः अनन्यवाच्यंभक्तान्येषुवक्तुमयोग्यम् अहोतदपिभक्तेषुवदंति
अतोमेप्रष्टं यत्तत्तुनिश्चयेनवदहेदेव यतोऽहंतवभक्तानानुमङ्क्ता त्वंकुतस्तत्राह यतस्त्वंमेप्रियोऽसि ८
ज्ञानमिति येनज्ञानेनजनास्तरंति पुनर्जन्मादिसंसारंनप्राप्नुवंतितत्सविज्ञानंज्ञानंब्रूहि विज्ञानंनिदि
ध्यासनपरिपाकजमपरोक्षज्ञानंतत्सहितंतत्फलकमितियावत् ज्ञानंश्रवणमननजंपरोक्षंब्रह्मैवस
र्वंब्रह्मैवाहमित्तिच तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः तद्ब्रूहि तज्जनकवाक्यंब्रूहीत्यर्थः ततज्ज्ञानंनचवैराग्यं

गोप्यंयदत्यंतमनन्यवाच्यंवदंतिभक्तेषुमहानुभावाः तदप्यहोऽहंतवदेवभ
क्तःप्रियोऽसिमेत्वंवदयत्तुपृष्टम् ८ ज्ञानंसविज्ञानमथानुभक्तिवैराग्ययुक्तं
चमितंविभास्वत् जानाम्यहंयोषिदपित्वदुक्तंयथातथाब्रूहितरंतियेन ९ पृ
च्छामिचान्यच्चपरंरहस्यंतदेवचाग्रेवदवारिजाक्ष श्रीरामचंद्रेखिललोकना
थारेभक्तिदृढानौर्भवतिप्रसिद्धा १०

विनावैराग्यंचनभक्तिंविनेत्यतआह अनुभक्तिवैराग्य
युक्तंचेतिभक्तेः पश्चादनुभक्तिंजायमानंयद्वैराग्यंतद्युक्तम् तदुपायबोधकवाक्ययुक्तंचेत्यर्थः तथा
चपातंजलसूत्रम् दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्यवशीकारसंज्ञावैराग्यमिति अनुश्रवोवेदस्तद्बो
धितः स्वर्गादिरानुश्रविकः भक्तिरीश्वरानुरागः तथामितंमितशब्दवत् विभास्वत्विशेषेणभास्व
त् श्रुतिमात्रेणस्फुरितीत्यर्थः प्रत्यायकशब्दबोधजनकवाक्ययुक्तंयुतंब्रूहि यथायोषित्अप्यहंत्व
दुक्तंजानामि ९ अग्रेप्रथमतः दृढाभक्तिः प्रसिद्धानौर्भवति भवसागरतरणायेतिशेषः १० पृ

तदेवाह भक्तिरिति ततोऽन्यत्साधनंनास्ति अन्यद्धर्मादितत्साधनंभवमोक्षजनकत्तत्वज्ञानसाधनंनास्तीत्य
र्थः सामुख्येतरानपेक्षित्वात् भक्तिः परानुरक्तिरीश्वरइतिभक्तिमीमांसकच्छांडिल्यसूत्राभ्याम् इतरेण
ज्ञानेनस्वसाधनतयाऽपेक्षितत्वात्साभक्तिर्मुख्येत्याद्यः सूत्रार्थः भक्तिलक्षणपरंचद्वितीयसूत्रम् हृत्संश
यवंधनंहृद्गतसंशयविषयंरामस्यअनीश्वरत्वम् ११ निरस्तस्त्यक्तोमायागुणकृतोरागद्वेषादिसंप्रवाहो
येनतम् अप्रमत्ताःप्रमादोऽज्ञानंतद्रहिताः प्रमादंवैमृत्युमहंब्रवीमीतिसनत्सुजातीयोक्तेःतत्रहिमृत्यु
र्वैतमइतिश्रुतेर्मृत्युपदेनाज्ञानमितिबोध्यम् तथैवतेनप्रकारेणभजनेनैवसिद्धास्तत्त्वज्ञाः संतःपरंप

भक्तिःप्रसिद्धाभवमोक्षणायनान्यत्ततःसाधनमस्तिकिंचित् तथापिहृत्संशयबं
धनंमेविभेत्तुमर्हस्यमलोक्तिभिस्त्वम् ११ वदंतिरामंपरमेकमाद्यंनिरस्तमायागु
णासंप्रवाहम् भजंतिचाहर्निशमप्रमत्ताः परंपदंयांतितथैवसिद्धाः १२ वदंतिकेचि
त्परमोऽपिरामःस्वाविद्ययासंवृतमात्मसंज्ञम् जानातिनात्मानमतःपरेणसंबोधि
तोवेदपरात्मतत्त्वम् १३

दंमोक्षंयांतीत्यर्थः १२ परमोऽपिरामःस्वाविद्ययामाययासंवृतमावृतमा
त्मसंज्ञंब्रह्मसंज्ञंआत्मानंस्वस्वरूपंनजानाति अतःपरेणब्रह्मणासंबोधितःपरात्माईश्वरस्तद्रूपंस्वंतत्त्वंवेद
जानातीतिकेचिद्वदंति तथाचवाल्मीकीयेरावणवधानंतरंब्रह्मवाक्यम् तमुवाचततोदेवःस्वयंभूरभि
तद्युतिः प्रगृह्यरुचिरंबाहुंस्मारयन्पूर्वदैहिकम् भवान्नारायणःसाक्षाद्देवश्चक्रायुधःप्रभुरित्यादिउप
देशसाहस्र्यांभगवत्पादैरप्युक्तंब्रह्मादाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुदत्तमः तस्यविष्णुत्वसंबोधेनयत्नांतरमा
स्थितइति १३

सीताकृते सीतानिमित्तं विलापः स चारण्यककांडकिष्किंधादौ वाल्मीकीये स्पष्ट एव केन सेव्यः अज्ञस्य जीववत्सेव्य भावादित्यर्थः १४ १५ परात्मनो ब्रह्मणः १६ एवं पार्वत्या पृष्टः शिवो रामस्वरूपमाह राम इति रामः परमात्मा ब्रह्मैवेत्यर्थः प्रकृतेरित्यस्यान्य इति असंसर्गीत्ति विशेषः प्रकृतितत्कार्येभ्यो न्यत्वान्तेरसंसर्गाच्च रामः प

यदि स्म जानाति कुतो विलापः सीताकृते नेन कृतः परेण जानाति नैवं यदि केन सेव्यः समो हि सर्वैरपि जीवजातैः १४ अत्रोत्तरं किं विदितं भवद्भिस्तद्ब्रूत मे संशयभेदि वाक्यम् १५ श्रीमहादेव उवाच धन्यासि भक्तासि परात्मनस्त्वं यज्ज्ञातुमिच्छा तव रामतत्त्वम् पुरा न केनाप्यभिचोदितोहं वक्तुं रहस्यं परमं निगूढम् १६ त्वयाद्य भक्त्या परिनोदितोहं वक्ष्ये नमस्कृत्य रघूत्तमं ते रामः परात्मा प्रकृतेरनादिरानंद एकः पुरुषोत्तमो हि १७

रमेश्वर एवेत्यर्थः जीवस्तु तैरुपाधिभिः संसृष्टस्तद्धर्मकर्तृत्वाद्यभिमानवानिति भावः अत एवानादिरेक आनंदः कार्यानंदव्यावृत्तये अनादिरिति एवं चानंदं ब्रह्म एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतिसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः अत एव पुरुषोत्तमः पुरुषेभ्यो जीवेभ्य उत्तमः हि प्रसिद्धमेतदित्यर्थः १७

नन्वीदृशस्य मनुष्यादिदेहधारणं कथमत आह स्वमाययेति अघटितघटनाशक्तिरूपा माया मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायि
नं तु महेश्वरमिति श्रुतिसिद्धा तत्तया इदं कृत्स्नं दृश्यं सृष्ट्वा तद्बहिरास्थितो यः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः नाईदृ
शस्य मनुष्यशरीरपरिग्रहो नाश्चर्याय तदुक्तं गीताभाष्ये भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धस्वभावोऽपि स्वमायया देहवा
निव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्नुपलक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षयेति नन्वेवं सर्वगतत्वे सर्वज्ञेयः किमू
नेत्याह सर्वान्तरस्थोऽपि निगूढ आत्मेति यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तर इत्यादिश्रुत्या सर्वान्तरस्थत्वेनोक्तोऽपि निगू
ढः एषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः ईदृशस्य सत्वे व्यवहा
रकालिकमपि मानमाह स्वमाययेति स्वाज्ञानकल्पितया माययेत्यर्थः अयं भावः नित्यशुद्धादिरूपेश्वरस्वरूपाज्ञा
नेन तस्याघटितघटनासामर्थ्यापरपर्याया मायाख्या त्रिगुणा शक्तिरूपाधिकल्पितावच्छेदे स्वस्वरूपे जीवैः कल्पि

स्वमायया कृत्स्नमिदं हि सृष्ट्वा नभोवदन्तर्बहिरास्थितो यः । सर्वान्तरस्थोऽपि निगू
ढ आत्मा स्वमायया सृष्टमिदं विचष्टे १८

तासां च स्वसजातीयमेव संसारमुत्पाद्य च प्रसूते अत एव
तत्स्वरूपज्ञाने सकार्यायास्तस्या नाशः रज्जुज्ञाने नैव रज्जुकल्पितभुजंगस्य भयकंपादिकार्यसहितस्य
न च जीवैस्तत्कल्पनात्स्वदृष्टोपाधिभिश्च जीवत्व इत्यन्योन्याश्रयः अनादित्वेनापि परिहारात् नन्वेकस्य
तत्त्वज्ञाने तन्नाशे संसारोच्छेदापत्तिः एकरज्जौ युगपद्दशानां सर्पभ्रमे एकस्य रज्जुज्ञानेन तस्य सर्पभ्रमका
र्यभयकंपादौ निवृत्तेऽपि अन्येषां तद्दर्शनेन तदनिवृत्तिवदुपपत्तेरिति तया सृष्टमिदं विचष्टे पश्यति एवं च द्रष्टृत्वे
न तत्सिद्धिः नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेः एकेनैवाकाशेनोपाधिभेदात् घटाकाशादिव्यवहारवत् एकेनैव चेतनेनो
पाधिभेदादनेकजीवव्यवहारोपपत्तौ चेतनानेकत्वे मानाभावात् द्रष्टृत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः न च तत्तदज्ञा
नरूपोपाधिविशिष्टस्यैव जीवत्वे जीवस्याज्ञानमिति व्यवहारानापत्तिः भार्याविशिष्टस्यैव गृहस्थत्वेऽपि गृहस्य भार्येति
वदुपपत्तेरिति दिक् १८

चेतनस्वीकारेमानांतरमाह जगंतीतिजगंतिजगदंतः करणानियत्संनिधौनित्यंपरितोभ्रमंति स्वस्वचेष्टांकुर्वंति
अन्यथासर्वस्यजडत्वाच्चेतनाभावेजगदांध्यप्रसंगइतिभावः ननुनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमितिश्रुतेः तस्यनिष्क्रिय
तयाकथंतेनान्येषांव्यापारसंपादनमतआह चुंबकलोहवद्धीतियथानिष्क्रियोऽपिचुंबकमणिर्लोहंशक्तिवि
शेषात्सन्निधिमात्रेणचालयति तथाचेतनोनिष्क्रियोऽपिस्वमायावैचित्र्यादेवतानिसन्निधिमात्रेणव्यापार
यतीत्यर्थः तदुक्तमाचार्यैः अनापन्नविकारःसन्नयस्कांतवदेवयः बुद्ध्यादींश्चालयेत्प्रत्यक्सोऽहमित्य

जगंतिनित्यंपरितोभ्रमंतियत्सन्निधौचुंबकलोहवद्धि एतन्नजानंतिविमूढ
चित्ताःस्वाविद्ययासंवृतमानसाये १९ स्वाज्ञानमप्यात्मनिशुद्धबुद्धेस्वारोपयं
तीहनिरस्तमाये संसारमेवानुसरंतितेवैपुत्रादिसक्ताःपुरुकर्मयुक्ताः २०

वधारयेदिति एतन्मायागुणास्पृष्टत्वादिरूपेरामस्वरूपंयेजीवानजानंति अज्ञानेहेतुर्विमूढचेतसःविमू
ढचेतस्त्वेहेतुः स्वाविद्ययासंवृतमानसाइति स्वोपाधिभूतयाअविद्ययाविद्याविरोधि भावदार्ढ्यरूप
यासंवृतांतःकरणाः १९ अतस्तेजीवाः शुद्धबुद्धेशुद्धत्वंमायादोषानाक्रांतत्वेनबुद्धेज्ञानस्वरूपेनिरस्त
मायेस्वज्ञानवतांनिरस्तामायायेनतादृशेमामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितेइतिगीतोक्तेःईदृशेरामस्या
ज्ञानंस्वतरामारोपयंति स्वस्याज्ञत्वाद्रामभज्ञमितिजानंतीत्याशयः तेषांदुष्टफलमाह संसारमिति तेपु
त्रादिसक्ताःपुरुकर्मयुक्ताः भूरियज्ञादिकर्मयुक्ताः संसारमेवानुसरंति २० ७ ७ ७

पतस्तेयथाऽज्ञाः कंठगतंचामीकरं स्वर्णालंकारं यथानजानंति एवंहृदयेस्थितंरामं तेनजानंति अतःसंसारमेवानुसरं
तीत्यर्थः किंचपरात्मन्यज्ञानासंभवइतिदृष्टांतेनाह यथेति अप्रकाशस्तमोयथारवौज्योतिःस्वभावेज्योतिः
स्वरूपेनविद्यते तथाविशुद्धविज्ञानेननिर्विशेषापरोक्षज्ञानेनघनेनिबिडेपरतःपरमात्मनिउत्कृष्टेभ्योप्युत्कृ
ष्टेश्रीरामेअविद्याकथंस्यात् तादृशेवस्तुन्यविद्यानवकाशादितिभावः तदुक्तमाचार्यैः अप्रकाशोयथादि
त्येनास्तिज्योतिःस्वभावतः नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानंतद्वदात्मनीति २१ ननुस्वाज्ञानेनरामज्ञंव्यवह
म

जानंतिनैवहृदयेस्थितंवैचामीकरंकंठगतंयथाऽज्ञाः। यथाऽप्रकाशोनतु
विद्यतेरवौज्योतिःस्वभावेपरमेश्वरेतथा विशुद्धविज्ञानघनेरघूत्तमेवि
द्याकथंस्यात्परतःपरात्मनि २१ यथाहिचाक्ष्णाभ्रमताग्रहादिकंविनष्टदृ
ष्टेर्भ्रमतीवदृश्यते तथैवदेहेंद्रियकर्तुरात्मनःकृतंपरेध्यस्यजनोविमुह्यति
२२

रतिजगद्रक्षकमसंगतम् अन्यगतस्यान्यत्रारोपासंभवादित्याशंक्यसदृष्टांततयामोहंजीवउपपादयति
यथाविनष्टदृष्टेर्दोषयुक्तदृष्टेःपुरुषस्यभ्रमताक्ष्णाग्रहादिकंभ्रमतीवोत्प्रेक्षेयम् भ्रमतिवेत्तिग्रह्यतेतेनै
वनष्टदृष्टिनापुरुषेणेतिशेषः तथैवदेहेंद्रियावच्छिन्नस्यकर्तुरात्मनोंऽतःकरणस्याहंकाराख्यस्यकृतंपरेस
र्वधर्मालिप्तेतदनवच्छिन्नेचेतनेऽध्यस्यजनोजीवोमुह्यति अहंकर्त्तेतिमोहंप्राप्नोति एवंचयथाऽक्षिगतभ्र
मणस्यगृहादावारोपः यथाचांतःकरणधर्मस्यकर्तृत्वादेरात्मन्यारोपस्तथास्वाज्ञानस्यरामेआरोपइत्याश
यः २२

भगवति रामे स्वतो ज्ञानमसंभवीति पुनरपि दार्ढ्योयोक्तं युक्तमेवाह नाह इति सूर्यप्रति रात्रिदिवसविभागाभावे हेतुः प्रकाशरूपाव्यभिचारतः क्वचित् क्वापीत्यर्थः ज्ञानाज्ञानयोर्भगवत्यनवस्थितौ हेतुः शुद्ध इत्यादि विद्घनत्वम् २३ उपसंहरति तस्मादिति परानंदमये सर्वभूतैरेतदानंदमात्राया उपजीवनात् विज्ञानरूपे निर्विकल्पकज्ञानरूपे तमोः ज्ञानरूपम् तमसो संबंधे हेतुद्वयम् अज्ञानसाक्षित्वं मायाधिष्ठातृस्वरूपं मायाश्रयत्वं च मोहकारणं तमोः ज्ञानम् यो यन्मायाधिष्ठाता स तद्विषयाज्ञानहीन इति लोके दर्शनादिति भावः नन्वेवं सति ब्रह्मादाशरथेर्येद्दुः- नैर्येवापानुदत्तमइत्साद्यान्यार्थोयुक्तेः का गतिरिति चेत् शृणु रावणवधार्थं मनुष्यत्वनाटनाय भगवता संकल्य

नाहो न रात्रिः सवितुर्यथा भवेत्प्रकाशरूपाव्यभिचारतः क्वचित् ज्ञानं तथाऽज्ञानमिदं द्वयं हरौ रामे कथं स्थास्यति शुद्धचिद्घने २३ तस्मात्परानंदमये रघूत्तमे विज्ञानरूपे हि न विद्यते तमः अज्ञानसाक्षिण्यरविंदलोचने मायाश्रयत्वान्न हि मोहकारणम् २४ अत्र ते कथयिष्यामि रहस्यमपि दुर्लभम् सीतारामममरुत्सूनु संवादं मोक्षसाधनम् २५ पुरा रामायणे रामो रावणं देवकंटकम् हत्वा रणे रणश्लाघी सपुत्रबलवाहनम् २६ सीतया सह सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः अयोध्यामगमद्रामो हनूमत्प्रमुखैर्वृतः २७

पूर्वं कृतस्य स्वमाहात्म्याच्छादनस्य तत्र तमः शब्देनोक्तेरदोषात् उक्तं हि संक्षेपशारीरके संकल्पपूर्वकमभूद्रघुनंदनस्य नाहं विजान इति किंचन कालमेतत् ब्रह्मोपदेशमुपलभ्य निमित्तमात्रम् तत्त्वोत्ससर्ज स कृते सति देवकार्ये इति भागवतेऽप्युक्तम् स्त्रीसंगिनां गतिरिति प्रथयंश्चचारेति २४ मरुत्सूनुर्वायुपुत्रो हनूमान् २५ रामायणे रामायणप्रवर्त्तके रामावतारकाले इत्यर्थः देवकंटकं देवद्रोहिणम् २६ २७ ६

परिवृतः सीतादिभिरितिशेषः २८ पुरतः स्थितंअग्रेस्थितम् अनेनगुरूपसदनंदर्शितम् निराकांक्षंज्ञानेतरधनादिनि
रपेक्षम् २९ तत्त्वंमत्स्वरूपतत्त्वंनिष्कल्मषोः यमित्यनेनज्ञानाधिकारित्वंसूचितम् नौआवयोः ३० रामस्यतत्त्वंश्रोतु
र्निश्चितंयथाभवतितथाप्राह लोकविमोहिनीत्यनेनबंधनकर्तुरेवबंधमोक्षेसामर्थ्यमितिदर्शितम् राजाज्ञयाबद्धोहित
दाज्ञयैवमुच्यतइतिलोकेप्रसिद्धम् एवंचभगवतीकृपैवमुख्यमोक्षकारणमितिदर्शितम् ३१ जानकीप्राहेत्युक्तंतदा
ह रामंपरंब्रह्मविद्धिरमंतेयोगिनोः नंतेनित्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनेदंपरंब्रह्माभिधीयतेइतितापनी

अभिषिक्तः परिवृतोवसिष्ठाद्यैर्महात्मभिः सिंहासनेसमासीनः कोटिसूर्यसमप्रभः २८
दृष्ट्वातदाहनूमंतंप्रांजलिंपुरतः स्थितम् कृतकार्यंनिराकांक्षंज्ञानापेक्षंमहामतिम् २९
रामः सीतामुवाचेदंब्रूहितत्त्वंहनूमते निष्कल्मषोः यंज्ञानस्यपात्रंनौनित्यभक्तिमान् ३०
तथेतिजानकीप्राहतत्त्वंरामस्यनिश्चितम् हनूमतेप्रपन्नायसीतालोकविमोहिनी
३१ सीतोवाच रामंविद्धिपरंब्रह्मसच्चिदानंदमद्वयम् सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंसत्तामा
त्रमगोचरम् ३२

येषाम्मेचोक्तेः सत्बाधहीनम् सत्यत्वंबाधराहित्यंजगद्बाधैकसाक्षिणः बाधः किंसाक्षिको
ब्रूहिनत्वसाक्षिकइष्यतइत्युक्तेः चिज्ज्ञानस्वरूपमानंदंतद्रूपमद्वयम् एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः सर्वोपाधि
विनिर्मुक्तंस्थूलंसूक्ष्मसकलोपाधिनिर्मुक्तम् विराट्हिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः ईशस्ययत्त्रिभिर्हीनं
तुरीयंतत्पदंविदुरितिवार्त्तिकम् किंच सर्वोपाधिभिर्धर्मैर्विनिर्मुक्तमस्पृष्टमित्यर्थः सत्तामात्रंवस्तुमात्रेसदि
तिव्यवहारनियामकमित्यर्थः एतत्संबंधादेवसर्वत्रसदितिव्यवहारइतिभावः अगोचरंमनोवचसोरप्यविषय
मित्यर्थः यतोवाचोनिवर्त्तंतेअप्राप्यमनसासहेतिश्रुतेः ३२

आनंदं तत्त्वेन विपुलत्वमुपलक्ष्यते यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुतेः निर्मलं रजोहीनं शांतम् प्रपंचोपशमत्वात् प्रपंचोपशमं शिवं शांतमिति श्रुतेः निर्विकारं जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकारहीनम् न जायते म्रियते वेति गीतोक्तेः अनेनापरिणामित्वं सूचितम् निरंजनं अविद्यातत्कार्यरूपेण मोहहीनम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्युक्तेः सर्वव्यापित्वादेवात्मानं अततीति व्याप्नोतीत्यात्मा सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः स्वप्रकाशम् अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति यस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः अकल्मषम् आत्मापहत

आनंदं निर्मलं शांतं निर्विकारं निरंजनम् सर्वव्यापिनमात्मानं स्वप्रकाशमकल्मषम् ॥३२॥

पाप्मेति श्रुतेः सदादिशब्दानां कल्पितप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिपर्यायत्वेन सहप्रयोगः यानि स्वभावमुखेन बोधकानि तेषु न काप्यनुकंपप्रयुक्तिः एवं चापाततः कल्पितप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधेऽपि शुद्धचित्तस्य श्रुतेः सर्वधर्मरहितत्वेन ब्रह्मणोऽत्याधर्मांशे कल्पितत्वग्रहे ब्रह्म निर्धर्मकब्रह्मबोधः सर्वैः पदैर्भवतीति बोध्यम् तत्र दुर्बोधस्य सतत्त्वस्य बोधार्थं पुनः पुनः शब्दतोऽर्थतश्च परमकरुणावती भगवती सीता हनूमन्तं बोधयामासेति द्रष्टव्यम् ॥३२॥

नन्वेवंविधो रामश्चेज्जगत्कारणत्वाद्यसंभवस्तस्मिन्निति कुतो जगदुत्पत्त्यादिरित्यत आह मामिति मूलप्रकृतिं सर्वजगदुपादानकारणमित्यर्थः प्रकृतिशब्दस्योपादानकारणप्रसिद्धेः तत्तदुपादानकारणानां महदादीनामप्युपादानकारणत्वान्मूलप्रकृतित्वमस्याः मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मण्यध्यस्तामू ततो भेदाभेदाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां चानिर्वचनीयामनादिमैश्वरीं माया मैश्वरीत्वं चास्या ईश्वरस्वरूपाज्ञानरूपत्वेनेति बोध्यमू एषा च जीवाश्रितैवेश्वरसन्निधानात्तद्रूपेण विवर्त्तत इति बोध्यमू मूलप्रकृतित्वमेव स्फुटयति सर्गस्थित्यंतकारिणीमिति उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्त्रीमू नन्वेवं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति ब्रह्मप्रकरणस्थश्रुतेश्च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं लभ्य

मां विद्धि मूलप्रकृतिं सर्गस्थित्यंतकारिणीमू तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतंद्रिता १
३४

ते तद्विरुध्येतेत्यत्राह तस्यसन्निधीति यथेंद्रजालिकमायाशक्तेस्तत्तन्मंत्रनिष्ठाया ऐंद्रजालिकं विना न स्वकार्येसामर्थ्यं तथास्याः शक्तेस्तत्सन्निधानेनैव जगत्स्रष्टृत्वमिति तत्र तदुपचारः यथा गृहिणी वैनोदिस्थेनैव सिद्धस्वरूपस्य गृहस्थस्य स्वसंबंधजसंकल्पवशवर्त्तिनी गृहिणी तथा माया वैनोदिस्थेनैव सिद्धस्येश्वरस्य स्वसंगजतत्संकल्पवशावर्तिन्यहमित्याह अतंद्रिता लत्संकल्पितेऽर्थे निरालस्येत्यर्थः तदुक्तं वाल्मीकीये रामं प्रति कालवचनेन संक्षिप्येह पुरा न्लोकान्नेकस्त्वं मायया सह भार्यया शुभया देव्या मां त्वं पूर्वमजीजनन् इति एवं च मद्गतजगत्स्रष्टृत्वादेस्तत्रारोप इति भावः ३४

यद्यपिमायाशबलेईश्वरेएवजगदुपादानत्वंनिमित्तत्वंच, जगतस्तदुपादानंमायामादायतामसीम् निमित्तंशुद्धसत्वां तामुच्यतेब्रह्मतद्गिरेति अभियुक्तोः तस्तथाऽपिविशिष्टस्यविशेषणविशेष्योभयानतिरेकेणमायागतस्यतस्यभगव त्यारोपेणैवतथाव्यवहारइत्याह तदिति यतस्तत्सान्निध्यान्मयासृष्टमतस्तस्त्रष्टृत्वादिअबुधैस्तत्स्वरूपानभिज्ञैस्तत्रारोप्यते रज्जौसर्पइवेतिभावः एतदेवद्रढयितुंकानिचित्स्वकृतानितत्रारोप्याणिदर्शयति अयोध्येत्यादि ३५ ३६ ३७ मायामारीच मरणंमायागृहीतमृगरूपमारीचमरणमित्यर्थः मायासीताहृतिरिति तदुक्तंकूर्मपुराणेउत्तरखंडेचतुस्त्रिंशोऽध्याये रामस्य सुभगांभार्यांरावणोराक्षसेश्वरः सीतांविशालनयनांचकमेकालनोदितः गृहीत्वामाययावेषंचरंतींविजनेवने समा

तत्सान्निध्यान्मयासृष्टंतस्मिन्नारोप्यतेऽबुधैः अयोध्यानगरेजन्मरघुवंशेतिनिर्मले ३५

विश्वामित्रसहायत्वंमखसंरक्षणंततः अहल्याशापशमनंचापभंगोमहेशितुः ३६

मत्पाणिग्रहणंपश्चाद्भार्गवस्यमदक्षयः अयोध्यानगरेवासोमयाद्वादशवार्षिकः ३७

दंडकारण्यगमनंविराधवधएवच मायामारीचमरणंमायासीताहृतिस्तथा ३८

हर्तुमनश्चक्रेतापसःकिलकामिनीम् विज्ञायसाचतद्भावंस्मृत्वादाशरथिंपतिम् जगामशरणंवह्निमावसथ्यंशुचि स्मिता उपतस्थेपावकंदेवंसाक्षिणंविश्वतोमुखम् आत्मानंदीप्तवपुषंसर्वभूतहृदिस्थितम् इत्याद्यष्टश्लोकानुक्त्वाइति वन्त्यषट्कंजस्वारामपत्नीयशस्विनी ध्यायंतीमनसातस्थौराममुन्मीलितेक्षणा अथावसथ्याद्भगवान्हव्यवाहोमहे श्वरः आविरासीत्सुदीप्तात्मातेजसानिर्दहन्निव सृष्ट्वामायामयींसीतांसरावणवधेच्छया सीतामादायरामेष्टांपा वकोऽन्तरधीयत दृष्ट्वातुरावणवधंरामोलक्ष्मणसंयुतः समादायाभवत्सीतांशंकाकुलितमानसः साप्रत्ययायभूता नांसीतामायामयीपुनः विवेशपावकंदीप्तंददाहज्वलनोपिताम् दग्ध्वामायामयींसीतांभगवानुग्रदीधितिः रामा यादर्शयत्सीतांपावकोऽसौसुरप्रियः एतत्पतिव्रतानांवैमाहात्म्यंकथितंमया स्त्रीणांसर्वाघशमनंप्रायश्चित्तंपरंस्मृत

मिति अनेनस्त्रीणामेवंविधोऽग्निप्रवेशोनदोषाय विपरीतंसर्वपापहरश्चेतिसूचितम् वाल्मीकीयेऽपिमारीचवधार्थंग
तेरामेरामहतेनतेनरामप्राब्दसदृशशब्देराक्रोशेकृतेलक्ष्मणस्यरामसहायार्थंगमनप्रेरणावसरेऽरण्यकांडे अपिचा
सहरामेणपश्येयंपुनरागतः लक्ष्मणेनैवमुक्तातुरुदंतीजनकात्मजा प्रत्युवाचततोवाक्यंतीव्रबाष्पपरिप्लुता गोदाव
रींप्रवेक्ष्यामिहीनारामेणलक्ष्मण आबंधिष्येऽथवात्यक्ष्येविषमेदेहमात्मनः विषमेभग्वादौस्थित्वातलतःप्रपातेनेत्यर्थः

जटायुषोमोक्षलाभःकबंधस्यतथैवच शबर्याःपूजनंपश्चात्सुग्रीवेणसमागमः ३९
वालिनश्चवधःपश्चात्सीतान्वेषणमेवच सेतुबंधश्चजलधौलंकायाश्चनिरोधन
म् ४० रावणस्यवधोयुद्धेसपुत्रस्यदुरात्मनः बिभीषणेराज्यदानंपुष्पकेणमयासह ४१

पिबामिवाविषंतीक्ष्णंप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् नत्वहंराघवादन्यंकदापिपुरुषंस्पृशे इतिसीतोक्त्यासूचितोऽयम
र्थः अन्यथैवंप्रतिज्ञायरावणशरीरस्पर्शेजगन्मातुः प्रतिज्ञाहानिःस्यात् तस्मात्प्रवेक्ष्यामिहुताशनमित्यनेनन
स्वकर्त्तव्यार्थएवोक्तइतिमंतव्यम् एतत्प्रवेशादेवहनुमत्पुच्छसंबद्धाग्निनालंकादाहोपपत्तिः अन्यथारावणव
शीकृतेनलोकपालाग्निनाकथंतन्नगरदाहःस्यात् एतन्द्युक्तिप्रवेशेतुतस्यस्वातंत्र्यहान्यातदुपपत्तिरित्यलम्
३८ ३९ ४० ४१ छ

एवमादीनिब्राह्मणेभ्योदानादीन्यादिशब्दात्तूयाह्याणि निर्विकारेजन्मादिरहितेआरोपयंति एवंजगत्कर्तृत्वादिकम
पिमय्येवतिष्ठमेवरामेआरोपयंतीत्यर्थः ४२ निर्विकारत्वमेवरामस्योपपादयति रामइतीति निष्कलंनिष्क्रियंशांतमि
त्यादिश्रुतेः आनंदमूर्त्तिरानंदस्वरूपः अचलःकूटस्थोऽतएवपरिणामहीनः मायागुणान्मायायास्सत्त्वपदार्थानुनु
गतः तदधिष्ठानत्वेनस्थितस्तथाविभाति सृष्टिरूपोभाति यथारज्जुवच्छेदेनसर्पाकारोऽतः करणपरिणामइति रज्जु

अयोध्यागमनंपश्चाद्राज्येरामाभिषेचनम् एवमादीनिकर्माणिमय्येवाचरितान्यपि आ
रोपयंतिरामेऽस्मिन्निर्विकारेऽखिलात्मनि ४२ रामोनगच्छतिनतिष्ठतिनानुशोचत्या
कांक्षतेत्यजतिनोनकरोतिकिंचित् आनंदमूर्त्तिरचलःपरिणामहीनोमायागुणाननुग
तोहितथाविभाति ४३ श्रीमहादेवउवाच ततोरामःस्वयंप्राहहनूमंतमुपस्थितम् । शृ
णुतत्त्वंप्रवक्ष्यामिह्यात्मानात्मपरात्मनाम् ४४

सर्पात्मनाभातिएतदेवविवर्त्तोपादानत्वमित्याहुः सचसर्पाकारोऽतःकरणपरिणामः सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनी
यइत्युच्यते एवंप्रपंचोऽप्यनिर्वचनीयइतिदिक् ४३ उपस्थितमात्मनोऽद्वितीयत्वेजीवेश्वरादिव्यवस्थाकथमि
तिजिज्ञासयोपपन्नम् आत्माईश्वरः अनात्माचिदाभासोजीवः परमात्माशुद्धचैतन्यम् ४४ ७ ७ ७

तेषां तत्वमेव सदृष्टांतमाह आकाशस्येति एकस्याकाशस्य त्रिविधो भेदः महाकाशो जलाशयावच्छिन्न आकाशः प्रतिबिंबाकाशश्चेति भेदात् तदेवाह महानिति महाकाश इत्यर्थः स एव महाकाशो जलाशये तदवच्छिन्न एव भवति तत्रैव जलाशये परं प्रतिबिंबाख्यं दृश्यते एवं नभस्त्रिविधं इत्यर्थः ४५ एवं दृष्टांतमुपपाद्य दार्ष्टांतिकमाह बुद्ध्येति सर्वबुद्धिसाक्षितया बुद्ध्युपहितं चैतन्यं पूर्णमुपाधिमंडलस्य विभुत्वाद्विभुः सकलबुद्धिसमष्टिरेव मायेति तदवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वर इत्यर्थः

आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्न एव हि प्रतिबिंबाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नभः ४५ बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम् आभासस्त्वपरं बिंबभूतमेवं त्रिधा चितिः ४६

अपरं बिंबभूतं एवं चितिस्त्रिधा इत्यर्थः आभासस्त्वपरं विश्वभूतमिति पाठे बुद्ध्यवच्छिन्नं चैतन्यमेकमित्यंतेनेश्वरः पूर्णमथापरं इत्यनेन ब्रह्म आभासस्त्वपरमिति जीवः जीवत्वमेव स्फुटयति विश्वभूतमिति विश्वशब्देन जाग्रदवस्थाभिमानी विवृत्ति देहेंद्रियादिष्विति युक्तेः एतत्प्रतिबिंबाकाशस्थानीयमिति त्रिधा चितिरित्याहुः तत्र द्वौ मिथ्याभूतौ उपाध्योर्मिथ्यात्वात् ४६

नन्वेवंरूढत्वेनत्न्येसाक्षात्विव्यवहारानुपपत्तिः साक्षाद्द्रष्टाहिसाक्षीनचरूढत्वेनत्न्ये द्रष्टृत्वमित्यतआह साभासेति आभासेनचेत
नप्रतिबिंबेनसहितायाबुद्धेरंतःकरणस्येत्यर्थः तद्गतं कर्त्तृत्वमबुधैःसाक्षिणिआरोप्यते तेनायंसाक्षिपदवाच्यइत्यर्थः अयमाश
यः जानातीत्यादावंतःकरणवृत्तिविशेषरूपाक्रियाज्ञाधातुवाच्या आभासविशिष्टवृत्तिरर्थअश्रयः परस्पराध्यासेनाभासबुद्ध्योर्विवे
काग्रहात् तदुक्तमाचार्यैः आत्माभासस्तुतिङ्वाच्योधात्वर्थश्चधियःक्रियाउभयंचाविवेकेनजानातीत्युच्यतेमृषाबुद्धेः कर्तृत्वमध्य
स्यजानातीतिज्ञउच्यते तथात्वेनत्न्यमध्यस्यज्ञत्वंबुद्धेरिहोच्यतइति आत्माभासइतिबहुव्रीहिः धियोऽतःकरणस्यतदेवाहउभयंचे
ति मृषेति आभासबुद्धितत्क्रियाणांमिथ्यात्वात् अयंव्यवहारोऽपिमिथ्येत्यर्थः एवंचसाभासबुद्धिगतद्रष्टृत्वस्याविच्छिन्नेपरिच्छि

साभासबुद्धेः कर्त्तृत्वमविच्छिन्नेविकारिणि साक्षिण्यारोप्यतेभ्रांत्याजीवत्वंचतथाबुधैः ४७
आभासस्तुमृषाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते अविच्छिन्नंतुतद्ब्रह्म विच्छेदस्तुविकल्पतः ४८ ७

न्नेविकारिणिसाक्षिणिबुद्धितादात्म्यापन्नाभासनादात्म्याध्यासेनारोपः तथाजीवोनित्यःसत्यइत्यादिव्यवहारात्जीवत्वमपित्त्रा
रोप्यतइत्यर्थः ४७ आत्माभासमादायनूनंतथाव्यवहारसंभवइत्याह आभासस्त्विति तस्यमृषात्वादविद्याकार्यत्वाच्चतथाव्यव
हारस्यतमादायतोपपत्तिरित्यर्थः नदर्पणेमुखमस्तिमिथ्येवात्रदर्पणेमुखमभादित्येवंसर्वसिद्धबाधानुभवात् अतएवासाव
विद्याकार्यधीवास्थमुखे आदर्शस्थत्वंत्वाध्यासिकम् नतुवास्तवमितिबोध्यम् आभासासत्यत्वंवाकरेप्रपंचितम् विस्तरभया
न्नेहोच्यते ननूक्तंत्रेविध्यंकिंचितेर्वास्तवंनेत्याह अविच्छिन्नंविच्छेदोभेदस्तद्रहितम् नन्वेवंत्रैधाच्चितिरित्यसंगतं
तत्राह विच्छेदइति भेदइत्यर्थः विकल्पतःउपाध्यध्यासकृतइत्यर्थः एवंजीवानांपरस्परंभेदोऽप्यध्यासकृतएवेतिबोध्य
म् ४८

कल्पितभेदसत्त्वे प्रमाणमाह अवच्छिन्नस्येति अवच्छेदो भेदस्तद्वतः आध्यासिकभेदवतः साभासस्याहमस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैः पूर्णेनेश्वरेण एकत्वं प्रतिपाद्यते तथा सति कल्पितभेदसत्त्वे उपपद्यत इति शेषः सर्वथा भेदाभावे तदानर्थक्यं वास्तवे ऽपि भेदे तदानर्थक्यं वास्तवस्य वचनशतेनाप्यनिवृत्तेरिति भावः अत्रावच्छिन्नस्य साभासस्याहमित्यनेन त्वंपदार्थो दर्शितः पूर्णेनेत्यनेन तत्पदार्थो दर्शितः ४९ एतदेवं ख्यनयन् तदुपदेशफलमाह ऐक्येति आत्मनो जीवेश्वरयोरैक्यज्ञानमहं ब्रह्मेति ज्ञानं यदेति कर्मानुष्ठानासापक्षये समुत्पन्ने कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्त्तत इति स्मृतेः अयं भावः जीवेश्वरयो रूपाधिभिन्नयोरैक्यं श्रुत्योच्यमानं बाधितं सत्तत्त्वंपदयो रूपाधिरहितेन लक्षणया विंबभूतं शुद्धं ब्रह्मैवैक्यपरतया पर्यवस्यतीति बोध्यम् एतच्चाकरे विस्तरेण प्रपंचितं ब्रह्मैक्यज्ञानफलमाह तदेति तादृशज्ञाने सति निर्धर्मकत्वेन चिन्मात्रतया तत्त्व

अवच्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभासस्याहमस्तथा ४९
ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनोः तदाविद्यास्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः ५०

रूपज्ञानात्तत्स्वरूपाज्ञानरूपाविद्यास्वकार्यैः प्रपंचैः सह नश्यत्येव न संशयः एतेन भ्रष्टबीजवत्कार्यजननासामर्थ्यमेव तस्याज्ञाने न क्रियत इति पक्षो ऽपास्तः तदुक्तमाचार्यैः सो ऽयमित्यादिवाक्येषु विरोधात्तदिदंतयोः त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यते यथा मायाविद्ये विहायैवमुपाधी परजीवयोः अखंडं सच्चिदानंदं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते यथा ऽसो ऽयं देवदत्त इत्यादौ पूर्वानुभूतत्वरूपतत्तायाइदानीमनुभूयमानत्वरूपेदंतायाश्च त्यागेन देवदत्तस्वरूपमात्रं लक्ष्यते मायाबुद्धिसमष्टिरविद्याव्यष्टिरूपेति बोध्यम् अपरोक्षज्ञानं मननादिसंस्कृतांतःकरणादेव दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति स्मृतेः अग्र्यया मननादिसंस्कृतया शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्योक्तेश्चेति दिक् उक्तं च नारदीये तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति श्रुतिरपि तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति ५०

ईदृशज्ञानस्य मुख्यं साधनमाह एतदिति मद्भक्त इति हेतुगर्भविशेषणम् मद्भावो मत्सायुज्यं भक्तेः कारणत्वदार्ढ्याय भक्तिव्य
तिरेके कार्यव्यतिरेकमाह मद्भक्तीति शास्त्रगर्तेषु शास्त्रबोधितक्रियाकलापरूपगर्तेषु ५१ ममात्मनः मद्रूपस्य चेतनस्य ५२

एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावायोपपद्यते मद्भक्तिविमुखानां हि शास्त्रगर्तेषु मुह्यताम् न
ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्मशतैरपि ५१ इदं रहस्यं हृदयं ममात्मनो मयैव साक्षात्क
थितं तवानघ मद्भक्तिहीनाय शठाय न त्वया दातव्यमैंद्रादपि राज्यतोऽधिकम् ५२ श्री
श्रीमहादेव उवाच एतत्तेऽभिहितं देवि श्रीरामहृदयं मया अतिगुह्यतमं हृद्यं पवित्रं
पापशोधनम् ५३ साक्षाद्रामेण कथितं सर्ववेदांतसंग्रहम् यः पठेत्सततं भक्त्या स
मुक्तो नात्र संशयः ५४ ब्रह्महत्यादि पापानि बहुजन्मार्जितान्यपि नश्यंत्येव न संदे
हो रामस्य वचनं यथा ५५ योऽतिभ्रष्टोऽतिपापी परधनपरदारेषु नित्योद्यतो वा स्तेयी
ब्रह्मघ्नमातापितृवधनिरतो योगिवृंदापकारी यः संपूज्याभिरामं पठति च हृदयं राम
चंद्रस्य भक्त्या योगींद्रैरप्यलभ्यं पदमिह लभते सर्वदेवैः सुपूज्यम् ५६ इत्यध्यात्मरा
मायणे उमामहेश्वरसंवादे बालकांडे श्रीरामहृदयं नाम प्रथमः सर्गः १ ६७ ६७

५३ सर्ववेदांतसंग्रहं सर्ववेदांतप्रतिपाद्यार्थसारसंग्रहरूपम् ५४ ५५ अतिभ्रष्टत्वोपपादकमतिपापीत्यादि सर्वदेवैः
पूज्यं पदं ब्रह्मलोकं स लभत इत्यन्वयः ५६ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादि० अध्यात्मरामायणसेतौ बालकां
डे प्रथमः सर्गः १

अथ पार्वती शिवोक्तमभिनंदति धन्याः स्मीति अतिसंदेहग्रंथिः यदि रामः परंब्रह्म तर्हि कथं तस्य शोकादि यदि शोकादिमत्वाज्जीवः कथं तदोपास्यत्वमित्याकारो महान् संदेहरूपो ग्रंथिः विच्छिन्नः निवृत्तः १ भवः संसारस्तमपहंति नाशयतीति तादृशरामतत्वामृतरसायनं रामतत्त्वरूपममृतजनकं रसायनं पिबंत्या मे मनो न तृप्यति २ पुनर्विस्तरेण रामकथां पृच्छति श्रीरामस्येति स्फुटाक्षरमिति क्लि

पार्वत्युवाच धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि कृतार्थास्मि जगत्प्रभो विच्छिन्नो मेऽतिसंदेहग्रंथि र्भवदनुग्रहात् १ त्वन्मुखाद्गलितं रामतत्त्वामृतरसायनम् पिबंत्या मे मनो देव न तृप्यति भवापहम् २ श्रीरामस्य कथा त्वत्तः श्रुता संक्षेपतो मया इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण स्फुटाक्षरम् ३ श्रीमहादेव उवाच शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत् अध्यात्मरामचरितं रामेणोक्तं पुरा मम ४ तदद्य कथयिष्यामि शृणु तापत्रयापहम् यच्छ्रुत्वा मुच्यते जंतुरज्ञानोत्थमहाभयात् प्राप्नोति परमामृद्धिं दीर्घायुः पुत्रसंततिम् ५ ७

या विशेषणम् ३ अथ महादेवस्तां कथां विवक्षुस्तत्र श्रोतृप्रवृत्तये तत्प्रशंसामाह शृण्विति आत्मस्वरूपस्याध्यात्मसंसर्वात्मसु अंतर्यामितया स्थितस्य रामस्य चरितं तद्वर्णनरूपं काव्यम् ४ तापत्रयं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाख्यदुःखत्रयम् तत्राद्यं रोगादिजं कामक्रोधादिजं च द्वितीयम् चोरादिनिमित्तं तृतीयं ग्रहाद्यावेशनिमित्तम् ५ ७ ७

कथां प्रस्तौति भूमिरिति रक्षोगणानां भारेण मग्ना स्वाधारजले इति शेषः मग्ना गोरूपं धृत्वा देवादिभिः सह आसनस्य ब्रह्मणो लोकं गत्वा ब्रह्मणे उपगतं स्वयं प्राप्तं सर्वव्यसनं प्राह सच मुहूर्तं ध्यात्वा सकलं दुःखकारणं तन्निवृत्तिकारणं च हृदा वेद ज्ञानात् तत्र हेतुः अशेषात्मकत्वात् सर्वस्वरूप्यसमष्टिरूपत्वादित्यर्थः ६ तस्मादिति अनंतरमिति शेषः तदनंतरं ध्यानानंतरमित्यर्थः देवान्वभू म्याच सहित इति शेषः अखिललोकहृत्स्थं सर्वांतर्यामिणमित्यर्थः सवा एष आत्मा हृदीति श्रुतेः अजरं एष महानात्मा अजर इति

भूमिर्भारेण मग्ना दशवदनमुखाशेषरक्षोगणानां धृत्वा गोरूपमाद्यं द्विजमुनिजनैः साकमब्जासनस्य गत्वा लोकं रुदंती व्यसनमुपगतं ब्रह्मणे प्राह सर्वं ब्रह्मा ध्यात्वा मुहूर्तं सकलमपि हृदावेदशेषात्मकत्वात् ६ तस्मात्क्षीरसमुद्रतीरमगमद्ब्रह्माथ देवैर्वृतो देव्या चाखिललोकहृत्स्थमजरं सर्वज्ञमीशं हरिम् अस्तौषीच्छ्रुतिसिद्धनिर्मलपदैः स्तोत्रैः पुराणोद्भवैर्भक्त्या गद्गदया गिरातिविमलैरानंदबाष्पैर्वृतः ७ ततः स्फुरन्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्रभः आविरासीद्धरिः प्राच्यां दिशं अपनयंस्तमः ८ कथंचिद्दृष्टवान्ब्रह्मा दुर्दर्शमकृतात्मनाम् इंद्रनीलप्रतीकाशं स्मितास्यं पद्मलोचनम् ९

श्रुतेः सर्वज्ञं यः सर्ववित् इति श्रुतेः ईशं एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः हरिं हरामि अघं हि स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतौ तथा वर्णश्च मे हरिर्यस्मात्तस्माद्धरिरहं स्मृत इति निरुक्तेः श्रुतिसिद्ध निर्मल हरिविष्णुप्रभृतिपदयुक्तैः पुराणोद्भवैः स्तोत्रैरित्यर्थः भक्तिमूलिकेव च गद्गद वाणी भक्तिजत्वादेवानंदबाष्पाणां विमलत्वम् ७ सहस्रांशुः सहस्रं सूर्यसहस्रम् ८ अकृतात्मनां ज्ञानहीनानां तेजोराशित्वात् कथंचिद्दर्शनम् ९ ७ ७ ७

१० पार्षदगणाः ११ स्वर्णवर्णांबरं पीतांबरम् १२ १३ प्राणः क्रियाशक्तिप्रधानोंशः तेन कर्मेंद्रियसंग्रहः बुद्धींद्रियाणि श्रोत्रादीनि
आत्मा मनस्तैः कारणभूतैर्नतोस्मि कर्मपाशान्मुमुक्षुभिर्यत्पदं हृदि चिंत्यते ब्रह्मस्वरूपं १४ गुणमय्या सत्वरजस्तमोगुणयुक्तया
मायया सन्निवयाजगत्सृजसि तेन स्रष्टृत्वादिना लेपो हं स्रष्टेत्याद्यभिमानो न तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् आनंदानुभवात्मनः आनंद

किरीटहारकेयूरकुंडलैः कटकादिभि विभ्राजमानं श्रीवत्सकौस्तुभप्रभयान्वितम् १०
स्तुवद्भिः सनकाद्यैश्च पार्षदैः परिवेष्टितम् शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितम् ११ स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्वर्णवर्णांबरेण च १२ श्रिया भूम्या च सहितं गरुडोपरि संस्थितम् हर्षगद्गदया वाचा स्तोतुं समुपचक्रमे १३ ब्रह्मोवाच नतोस्मि ते पदं देव प्राणबुद्धींद्रियात्मभिः यच्चिंत्यते कर्मपाशाद्धृदि नित्यं मुमुक्षुभिः १४ मायया गुणमय्या त्वं सृजस्यवसि लुंपसि जगत्तेन न ते लेप आनंदानुभवात्मनः १५ तथा शुद्धिर्न दुष्टानां दानाध्ययनकर्मभिः शुद्धात्मनां ते यशसि सदा भक्तिमतां यथा १६ अतस्त्वांघ्रिर्मे दृष्टश्चित्तदोषापनुत्तये सद्यो तर्हृदये नित्यं मुनिभिः सात्वतैर्वृतः १७ ब्रह्माद्यैः स्वार्थसिद्ध्यर्थमस्माभिः पूर्वसेवितः अपरोक्षानुभूत्यर्थं ज्ञानिभिर्हृदि भावितः १८ ७

भिन्नानुभवरूप आत्मा यस्य तस्य एवं च स्वस्वरूपापरोक्षेण सर्वत्र मिथ्यात्वस्यातद्भिमानरहित इति भावः १५ दुष्टानां मलिनांतःकरणानां शुद्धात्मतां शुद्धांतःकरणतां ते यशसि तव गुणकीर्त्तने १६ सात्वतैर्भक्तैः वृत्तोंतर्हृदये सद्यो दृष्टस्त्वत्वांघ्रिर्मे चित्तदोषापनुत्तये स्त्विति शेषः १७ स्वार्थसिद्ध्यर्थं स्वकर्त्तव्यसृष्ट्यादिसिद्ध्यर्थं ज्ञानिभिः ज्ञानेच्छुभिः १८ ७ ७ ७

सपत्निवत् आर्षोद्विस्त्वः सपत्नीवदित्यर्थः १९ यतः त्वच्चरणभक्तेषु तवलक्ष्मीतोऽप्यधिकाभक्तिः प्रीतिः अतः सारवेदिनस्तद्भक्ता
त्वच्चरणयोर्भक्तिमेव वांछंति २० अतइति यतस्ते भक्तिरेव संसाररोगभेषजमतइत्यन्वयः २१ ब्रह्माणं हरिः किंकरोमीति बभा
षे अथ तं हरिं वेधाः प्रत्युवाचेति संबंधः २२ रावणइति रावयामास लोकान्यस्तस्माद्रावण उच्यते इति भारतोक्तेः मयाब्रह्म

नवांघ्रिपूजानिर्माल्यतुलसीमालया विभो स्पर्द्धते वक्षसि पदं लब्ध्वाऽपि श्रीः सपत्निवत् १९
अतस्त्वत्प्रसाद भक्तेषु तव भक्तिः श्रियोऽधिका भक्तिमेवाभिवांछंति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः २०
अतस्त्वत्प्रसादकमले भक्तिरेव सदास्तु मे संसारामयतप्तानां भेषजं भक्तिरेव ते २१ इति
ब्रुवंतं ब्रह्माणं बभाषे भगवान्हरिः किंकरोमीति तं वेधाः प्रत्युवाचातिहर्षितः २२ भगव
न् रावणो नाम पौलस्त्यतनयो महान् राक्षसानामधिपतिर्मद्दत्तवरदर्पितः २३ त्रिलो
कीं लोकपालांश्च बाधते विश्वबाधकः मानुषेण मृतिस्तस्य मया कल्याणकल्पिता २४ अ
तस्त्वं मानुषो भूत्वा जहि देवरिपुं प्रभो श्रीभगवानुवाच कश्यपस्य वरो दत्तस्तपसा तोषि
तेन मे २५ याचितः पुत्रभावाय तथेत्यंगीकृतं मया स इदानीं दशरथो भूत्वा तिष्ठति भूतले २६

णा दत्तेन वरेण दर्पितोऽहं कृतः वरश्च मनुष्यातिरिक्तावध्यत्वरूपः २३ तदेवाह मानुषेणेति २४ कश्यपस्य तपसा तोषि
तेन मे मया तस्मै वरो दत्तः यत्त्वं याचिष्यसि तत्तुभ्यं दास्यामीति कृतवरदानप्रतिज्ञ इत्यर्थः २५ ततस्तेनाहं पुत्रभावाय या
चितो मया च तत्तथेत्यंगीकृतमित्यर्थः २६

अहं तस्य पुत्रतामेत्य पुत्रतां प्राप्स्यामीति संकल्प्य कौसल्यायामितरयोः सुमित्राकैकेय्योरहमेवासानं चतुर्द्धा चतुः प्रकारावयववसं
स्थाने रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नेति चतुः प्रकारनामभिश्च स्वजामिस्वरूपश्यामिव वर्त्तमानसामीप्यं लटू २७ योगमायेति योगो मत्संक
ल्पस्तद्दशवर्त्तिनी मायेत्यर्थः नाहंप्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इति गीतोक्तेः तया साईं तां सहकारिणीं प्राप्य २८ २९ अंशांशैः संभ

तस्याहं पुत्रतामेत्य कौसल्यायां शुभेदिने चतुर्द्धात्मानमेवाहं सृजामीतरयोः पृथक् २७ यो
गमायापि सीतेति जनकस्य गृहे तदा उत्पत्स्यते तया सार्द्धं सर्वं संपादयाम्यहम् २८ इ
त्युक्त्वांतर्दधे विष्णुर्ब्रह्मा देवान्यथाऽब्रवीत् ब्रह्मोवाच विष्णुर्मानुषरूपेण भविष्यति र
घोः कुले २९ यूयं सृजध्वं सर्वेपि वानरेष्वंशसंभवान् विष्णोः सहायं कुरुत यावत्स्थास्य
ति भूतले ३० इति देवान्समादिश्य समाश्वास्य च मेदिनीम् ययौ ब्रह्मा स्वभवनं विज्वरः
सुखमास्थितः ३१ देवाश्च सर्वे हरिरूपधारिणः स्थिताः सहायार्थमितस्ततो हरेः महा
बलाः पर्वतवृक्षयोधिनः प्रतीक्षमाणा भगवंतमीश्वरम् ३२ इति श्रीमदध्यात्मरामा
यणे उमामहेश्वरसंवादे बालकांडे द्वितीयः सर्गः २ श्रीमहादेव उवाच अथ राजा द
शरथः श्रीमान्सत्यपरायणः अयोध्याधिपतिर्वीरः सर्वलोकेषु विश्रुतः १ ६७ ६७

वान्स्वस्वांशसंभवान् वानरादीनित्यर्थः ३० ३१ इतस्ततः पर्वतवनेषु ३२ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणस
मर्थेस्यादि वि० श्रीरामवर्म्मणः कृतौ अध्यात्मरामायणसेतौ बालकांडे द्वितीयः सर्गः २ अथ रामजन्माह अथेति १॥

२ सर्वदुःखायेति मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणेति श्रुतेः ३ ४ शांताभर्त्तारं शांता लोमपाद दशरथस्यांगपतेरेतद्दशरथमित्रस्य कन्यान्येन राज्ञा ततो लब्धास्य दुहितृत्वेन कल्पितेत्याख्यायिका पुत्रकामस्य कर्त्तव्येष्टिः पुत्रकामेष्टिः ५ मुनिऋष्यशृं

सोऽनपत्यत्वदुःखेन पीडितो गुरुमेकदा वसिष्ठं स्वकुलाचार्यमभिवाद्येदमब्रवीत् २ स्वामिन्पुत्राः कथं मे स्युः सर्वलक्षणलक्षिताः पुत्रहीनस्य मे राज्यं सर्वदुःखाय कल्पते ३ ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्तं भविष्यंति सुतास्तव चत्वारः सत्वसंपन्ना लोकपाला इवापराः ४ शांताभर्त्तारमानीय ऋष्यशृंगं तपोधनम् अस्माभिः सहितः पुत्रकामेष्टिं शीघ्रमाचर ५ तथेति मुनिमानीय मंत्रिभिः सहितः शुचिः यज्ञकर्म समारेभे मुनिभिर्वीतकल्मषैः ६ श्रद्धया हूयमानेऽग्नौ तप्तजांबूनदप्रभः पायसं स्वर्णपात्रस्थं गृहीत्वोवाच हव्यवाट् ७ गृहाण पायसं दिव्यं पुत्रीयं देवनिर्मितम् लप्स्यसे परमात्मानं पुत्रत्वेन न संशयः ८ इत्युक्त्वा पायसं दत्वा राज्ञे सोंऽतर्दधेऽनलः ववंदे मुनिशार्दूलौ राजा लब्धमनोरथः ९ वसिष्ठऋष्यशृंगाभ्यामनुज्ञातो ददौ हविः कौसल्यायै सकैकेय्यै अर्धमर्धं प्रयत्नतः १०

गं मुनिभिर्वसिष्ठाद्यैः ६ तप्तजांबूनदं रूतमलापद्दूरणं स्वर्णं तद्वत्कांतिर्हव्यवाडग्निः अयमेव प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृपेति वाल्मीकीये प्राजापत्यशब्देनोक्तः ७ पुत्रीयं पुत्राय हितम् ८ मुनिशार्दूलौ वसिष्ठऋष्यशृंगौ ९ १०

जगृध्नुः भृशं तदिच्छावती गृधु अभिकांक्षायामित्यतो यङ् लुगंतादागमशास्त्रानित्यत्वेन रुगभावेः त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरि
ति क्नौ रूपं पौत्रिकं चरुमित्ति षष्ठ्यभावः आर्षः पुत्रः प्रयोजनं यस्य तादृशं चरुमित्यर्थः स्वभागार्द्धं स्वशब्द आत्मीयवाची स्वीयस्य
भागः स्वभागस्तदर्द्धं शदत्तस्य चतुर्थांशमित्यर्थः एवमग्रेऽपि वाल्मीकीयेऽपि कौसल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा अर्धादर्द्धं ददौ
चाऽपि सुमित्रायै नराधिपः कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम् अनुचिंत्य सुमि
त्रायै पुनरेव महीपतिरिति श्लोकयोः कौसल्यायै दत्तार्द्धस्यार्द्धीदर्द्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायै ददौ कौसल्याया दापितवानित्यर्थः का
र्यः अर्द्धादित्यत्र कस्यार्द्धादित्याकांक्षायामुपस्थितकौसल्यादत्तपायसार्द्धान्वयस्यैवोचित्यात् अंतर्भावितण्यर्थत्वेमानं चैतदेक
वाक्यत्वे व एवं कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्द्धादवशिष्टमर्द्धं ददौ ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य यदर्द्धं तदर्द्धं द्वितीयार्थ पुनर
पि सुमित्रायै ददौ प्रापयामासेत्यर्थः अत्र चार्द्धपदावृत्तिर्बोध्या एवं हि एतद्ग्रंथेन तस्यैकवाक्यता भवति न त्त दत्तभागजन्यसत्तन्तसु

ततः सुमित्रा संप्राप्ता जगृध्नुः पौत्रिकं चरुम् कौसल्या तु स्वभागार्द्धं ददौ तस्यै मुदान्विता ११

त्राधीनतौचित्येनैवमेवोचितं सेव्यसेवकभावलाभार्थं ततस्ततोन्मूनांशत्वस्य लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरौचित्यात्तात्र स स्वभागार्द्धमि
ति यथाश्रुतं न व्याख्यातम् कालिदासोऽपि स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥
अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षि
तः चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि साह चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यामित्यस्य स्वस्व ल
ब्ध चरुभागाभ्यामित्यर्थः एवं च रामभरतौ त्रित्र्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नावष्टमांशाविति सिद्धम् वाल्मीकीयव्याख्यातारो कृतका
चार्यश्रीरामाचार्यावप्येवमेवोचतुः अन्ये तु तद्व्याख्यातारः कौसल्यायै संपूर्णपायसार्द्धं ददौ ततः पात्रस्थादर्धादर्धं सर्वपाय

सचतुर्थांशंसुमित्रायैदत्तवान् स्वयमेवततः पात्रेः वशिष्ठस्यचतुर्थांशस्याई मष्टमांशंकैकेय्येदत्तवान् ततःपुनरवशिष्टमर्द्धमष्टमांशरूपंपुनरपिसुमित्रायैदत्तवानितियथाश्रुतयाहिणोव्याचक्षते तेषामेतद्दिरोधोरामलक्ष्मणयोरेवभरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यतायावीजालाभात्तावशिष्टार्द्धपदेकचित्तषष्ठीतत्पुरुषः कचित्कर्मधारयइतिवैषम्यंच ११ स्वभागाईमितिप्राग्वत् १२ १३ मधुमासंचैत्रे सितेशुक्ले कर्कटेकर्कलग्नेपुनर्वस्वृक्षसहितेपुनर्वसुनक्षत्रसहिते इतिकर्कलग्नविशेषणम् ग्रहपंचकेचंद्रबुधव्यतिरिक्तेरविः

केकेयीचस्वभागार्द्धंददौप्रीतिसमन्विता उपभुज्यचरुंसर्वाःस्त्रियोगर्भसमन्विताः १२ देवताइववेरेजुस्ताःस्वभासाराजमंदिरे दशमेमासिकौसल्यासुषुवेपुत्रमद्भुतम् १३ मधुमासेसितेपक्षेनवम्यांकर्कटेशुभे पुनर्वस्वृक्षसहितेउच्चस्थेग्रहपंचके १४ मेषंपूषणिसंप्राप्तेपुष्पवृष्टिसमाकुले आविरासीज्जगन्नाथःपरमात्मासनातनः १५ नीलोत्पलदलश्यामःपीतवासाश्चतुर्भुजः जलजारुणनेत्रांतःस्फुरत्कुंडलमंडितः १६ सहस्रार्कप्रतीकाशःकिरीटीकुंचितालकः शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितः १७ अनुग्रहाख्यहृत्स्थेंदुसूचितस्मितचंद्रिकः करुणारससंपूर्णविशालोत्पललोचनः श्रीवत्सहारकेयूरनूपुरादिविभूषणः १८

भौमगुरुभृगुशनिरूपे तदुच्चस्थानानिचक्रमेणमेषमकरकर्कमीनतुलाख्यानि १४ सर्वग्रहास्तोदयस्यरव्यधीनत्वात्तदुच्चंस्थानंस्फुटयति मेषमिति तेनसर्वेषामनस्तगत्वंसूचितम् पुष्पवृष्टिसमाकुलेकालेइत्यर्थः १५ तत्रकौसल्यानुग्रहायप्रथमंयेनरूपेणप्रादुर्भूतस्तद्रूपमाह नीलोत्पलेति १६ १७ अनुग्रहाख्येति भक्तानुग्रहाख्योयोहृदयस्थइंदुस्तस्यसूचिकास्मितरूपाचंद्रिकायस्यसः स्मितंच ईषद्विकसितैर्गंडैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः अलक्षितद्विजंधीरमुत्तमानांस्मितंभवेदितिलक्षणम् १८

॥१९॥ परमात्मा शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः अच्युतः स्वस्वरूपात्कदापि नच्युतः शाश्वतं शिवमच्युतमिति श्रुतेः अनंतः अनंतगु
णः निस्यत्वादंतरहित इति पूर्णः देशकालापरिच्छेद्यः पुरुषेभ्यउत्तमः सर्वाधिष्ठानत्वात् २० वाचां बुध्यादीनामिंद्रिया
णां वागोचरं वदंति यतोवाचोनिवर्त्तंते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतयः वागादिसर्वद्रष्टृत्वान्नतासां विषयः नहि

दृष्ट्वा तं परमात्मानं कौसल्या विस्मयाकुला हर्षाश्रुपूर्णनयना नत्वा प्रांजलिरब्रवीत्
१९ कौसल्योवाच देवदेव नमस्तेस्तु शंखचक्रगदाधर परमात्माऽच्युतोऽन
तः पूर्णस्त्वं पुरुषोत्तमः २० वदंत्यगोचरं वाचां बुध्यादीनामतींद्रियम् त्वां वे
दवादिनः सत्तामात्रं ज्ञानैकविग्रहम् २१

घटादिप्रकाशको दीपो घटादिविषयो भवति अतएव त्वामतींद्रियं वेदवादिनो वेदज्ञा वदंति ते त्वां सत्तामात्रं सर्व
त्रस्वसंबंधात्सदितिव्यवहारोपपादकं सर्वाः प्रजाः सदायतना इति श्रुतेः ज्ञानैकविग्रहं सत्यंज्ञानमिति श्रुतेः वदंति २१

त्वमिति त्वमेव मायया सत्वादिगुणसंयुक्तः तत्तद्गुणसंयुक्तब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकः सन् सृष्ट्यादिकरोषि तत्र रजः प्रधानो ब्रह्मा सत्त्वप्रधानो विष्णुः तमः प्रधानो रुद्रः विष्णोर्देत्यादिहंतृत्वमपि पालनार्थमेव दुष्टनिग्रहं विना शिष्टपालनायोगात् परमार्थतस्तु निर्गुण एव त्वमित्याह तुर्य एवेति तत्तद्गुणसंयुक्तोक्तमूर्तित्रयापेक्षया चतुर्थ इत्यर्थः यद्वा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यस्तुर्य इत्यर्थः नबहिः प्रज्ञं नांतः प्रज्ञं नानुभयतः प्रज्ञमिति श्रुतेः इयं हि क्रमेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थानिषेधति अत एव सदा मलः मायागुणास्पृष्टत्वादित्यर्थः २२ अमल त्वं सृजसिति निर्विकारत्वमेव स्फुट

त्वमेव मायया विश्वं सृजस्यवसि हंसि च सत्वादिगुणसंयुक्तस्तुर्य एवामलः सदा २२

करोषीव न कर्त्ता त्वं गच्छसीव न गच्छसि न शृणोषि शृणोषीव पश्यसीव न पश्यसि २३

अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध इत्यादि श्रुतिरब्रवीत् समः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नपि न लक्ष्यसे २४

अज्ञानध्वांतचित्तानां व्यक्त एव सुमेधसाम् जठरे तव दृश्यंते ब्रह्मांडाः परमाणवः २५

यति करोषीवेति मायागत कृतिगत्यादिभिस्तद्वानिवभासि वस्तुतो विकारहीनत्वान्न कर्त्तेत्यादि अकुर्वन् सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति धावतः मायया सर्वशक्तित्वादजः स बहुधा मत इति अभियुक्तिः २३ निर्विकारत्वे हेतुः श्रुतिदर्शितमित्याह अप्राण इति दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यंतरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुद्धो ह्यक्षरात्परतः परः इति मुंडकश्रुतिः प्राणाद्युपाधिरहितः अत एव कृतिगत्यादिरहित इति भावः अक्षरमत्र मायातत्तः परतरः तद्गुणास्पृष्टः सर्वतः परउत्कृष्ट इत्यर्थः सर्वभूतेषु समः सन् पर इत्यादि प्रतीतेः सर्वत्रानुस्यूतत्वात् अतः सर्वत्र तिष्ठन्नपि २४ अज्ञानध्वांतचित्तानां अज्ञानरूपांधकारव्याप्तचित्तैः शेषैर्ज्ञानैर्न लक्ष्यसे सुमेधसां तत्त्वज्ञानां व्यक्त एव दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः यस्य तव जठरे ब्रह्मांडाः परमाणव इव दृश्यंते २५

सत्वंममोदरसंभूतइतिलोकान् ममममाहात्म्यंविडंबसेख्यापयसि एतत्सर्वंभक्तपारवश्यादित्याह भक्तेष्विति २६ यद्यपितेमायया पत्यादिषुमग्ना तद्विषयोत्कटेच्छावतीसंसारसागरेभ्रमामितथा त्वत्पादमूलमागता तरिष्यामीतिमन्येइतिशेषः २७ एतत्त्वद्रूपंशंखचक्रगदाधरत्वविशिष्टम् आशास्यांतरमाह आवृणोत्विति २८ उपसंहारेहेतु

त्वंममोदरसंभूतइतिलोकान्विडंबसे भक्तेषुपारवश्यंतेहष्टंमे त्वद्रघूत्तम २६
संसारसागरेमग्नापतिपुत्रधनादिषु भ्रमामिमाययातेत्वत्पादमूलमुपागता २७
देवत्वद्रूपमेतन्मेसदातिष्ठतुमानसे आवृणोतुनमांमायातवविश्वविमोहिनी २८
उपसंहरविश्वात्मन्नदोरूपमलौकिकम् दर्शयस्वमहानंदबालभावंसुकोमलम् २९
ललितालिंगनालापैस्तरिष्याम्युत्कटंतमः श्रीभगवानुवाच यदिदंत्वयादृष्टंत्वं
वत्तत्त्वद्भवतुनान्यथा ३० अहंतुब्रह्मणापूर्वंभूमेर्भारापनुत्तये प्रार्थितोरावणंहंतुंमानुषत्वमुपागतः ३१

लौकिकमिति सर्वलोकैर्द्रष्टुमशक्यंतेजोमयत्वादित्यर्थः २९ ननुत्वत्तारणार्थमेवंरूपंपरिग्रहइतिचेत्तत्राह ललितेति तमः अज्ञानमूलंसंसारम् ३० त्वदिष्टरूपभवनेहेतुमाह अहंत्विति मानुषत्वमुपागतः मानुषत्वंप्राप्तुंरूतमतिः ३१ दशरथात्मजायसीतापतयेरामचंद्रायनमोऽस्तु॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

 तर्हि प्रथममेव किं तथारूपं न कृतमत आह त्वयेति अहंपुत्रोयस्यास्तद्भावोमत्सुत्रत्वमतस्तत्स्वकरीकर्तुं तथाकृतमित्यर्थः ३२

 प्राक्तनतपसः फलभूतमेतद्रूपं त्वयादृष्टम् ननुत्वद्दर्शनमात्रं न पुरुषार्थोः तत्राह मदिति एवंरूपस्यममदर्शनमन्यैस्तपोहीनैर्दुर्लभं विमोक्षायकल्पते चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वमस्यादिवाक्यज्ञानसंपादकत्वेनेतिभावः ३३ ३४ भक्तानुग्रहार्थंतद्योयंमा

त्वयादशरथेनाहं तपसाऽऽराधितः पुरा मत्सुत्रत्वाभिकांक्षिण्या तथाकृतमनिंदिते ३२

रूपमेतत्त्वयादृष्टं प्राक्तनं तपसः फलम् मद्दर्शनं विमोक्षायकल्पते ह्यन्यदुर्लभम् ३३

संवादमावयोर्यस्तु पठेद्वाशृणुयादपि सयातिममसारूप्यं मरणे मत्स्मृतिं लभेत् ३४

इत्युक्त्वा मातरं रामो बालोभूत्वा रुरोदह। बालत्वेऽपींद्रनीलाभो विशालाक्षोऽतिसुंदरः ३५

बालारुणप्रतीकाशो लालिताखिललोकपः। अथराजा दशरथः श्रुत्वा पुत्रोद्भवोत्सवम्

आनंदार्णवमग्नोऽसावाययौ गुरुणासह ३६ रामं राजीवपत्राक्षं दृष्ट्वाहर्षाश्रुसंप्लुतः

गुरुणाजातकर्माणि कर्तव्यानि चकारसः ३७ कैकेय्यां चाथभरतमसूत कमलेक्षणम् सुमित्रायां यमौजातौ पूर्णेंदुसदृशाननौ ३८ तदाग्रामसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो मुदाददौ सुवर्णानि च रत्नानि वासांसि सुरभीः शुभाः ३९

यिकं भगवतोरूपमाह बालत्वेऽपीति ३५ ललिताखिललोकपः स्वावतरणेनलालितास्तोषिताअखिललोकपाइंद्रादयोयेनसः पुत्रोद्भवः पुत्रोत्पत्तिस्तद्रूपमुत्सवम् ३६ राजीवं कमलं गुरुणेतिकरणे तृतीया जातकर्माणि बहुवचनेन नामकरणपर्यंतकर्मव्यष्ठापूजादिसंग्रहः ३७ ३८ सुभीर्गीः ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७

अथनामकरणेनाम्नामन्वर्थत्वंदर्शयति यस्मिन्निति विद्यया तत्त्वज्ञाने नअज्ञानविप्लवेअज्ञाननाशेतन्निमित्तंयस्मिन्योगि
नोरमंतेइत्येकः योगांतरमाह रमणात्भक्तानांवपुः सौंदर्येणरमणाद्रामइत्यपियोगइतिशेषः रमणंरामः भावेघञ्तंकरो
तिरमयतितत्करोतीतिणिच् रमयतीतिरामः णिजंतादच् तथाच भक्तान्रमयतीतिफलितार्थः ४० ४१ पायसांशानुसारतः
कौसल्यापायसांशत्वाल्लक्ष्मणोरामानुचरः कैकेयीपायसांशत्वाच्छत्रुघ्नोभरतानुचरइत्यर्थः ४२ ४३ स्वर्णमयाश्वत्थपर्णस्य
प्रांतेसंयुक्तानियानिमुक्ताफलानितैः प्रभाशोभायस्यतम् रत्नमणीनांव्रातः समूहस्तन्मध्येवर्त्तमानंयद्वीपिनखंव्याघ्रनखं

यस्मिन्रमंतेमुनयोविद्ययाज्ञानविप्लवे तंगुरुः प्राहरामेतिरमणाद्राम इत्यपि ४० भर
णाद्भरतोनामलक्ष्मणंलक्षणान्वितम् शत्रुघ्नंशत्रुहंतारमेवंगुरुरभाषत ४१ लक्ष्मणोरा
मचंद्रेणशत्रुघ्नोभरतेनच द्वंद्वीभूयचरंतौतौपायसांशानुसारतः ४२ रामस्तुलक्ष्मणेना
थविश्वरन्बाललीलया रमयामासपितरौचेष्टितैर्मुग्धभाषितैः ४३ भालेस्वर्णमयाश्व
त्थपर्णमुक्ताफलप्रभम् कंठेरत्नमणिव्रातमध्यद्वीपिनखांचितम् ४४ कर्णयोःस्वर्ण
संपन्नरत्नार्जुनसटालुकम् सिंजानमणिमंजीरकटिसूत्रांगदैर्वृतम् ४५ ७ ७

तेन्मंचितंमंडितम् यत्तुव्याघ्रव्यालगजान्सिंहानश्वोष्ट्रमहिषान्वृषम् भूषणेषुत्यजेदशेयदीच्छेच्चिरजीवितमिति तत्तुभू
षणेषुव्याघ्राद्याकारचित्रनिषेधपरम् नतुमुख्यव्याघ्राद्यवयवनिषेधकमित्याहुः ४४ स्वर्णसंपन्नानिघटितानिरत्नानियस्मि
न् तत् अर्जुनवृक्षस्यसटालुकमपक्वफलंतदाकारंभूषणंयस्य रत्नार्जुनशलाटुकमितिपाठांतरम् अर्थस्तुल्यः सिंजानाःशब्द
युक्तायेमणयस्तद्युक्तैः मंजीरकटिसूत्रांगदैर्वृतंमंजीरः पादभूषणंअंगदोबाहुभूषणं ४५ ७ ७ ७ १२

स्मितस्मितयुक्तं वक्त्रं यस्य स्वासावल्पदशनश्चतं तर्णकान् गोवत्सानानुतस्तुच्छप्रांतधरणपूर्वं सर्वतो रिंगमाणं परितो बालगत्या शेवेलंतम् ४६ दृष्ट्वेति तादृशीं तनक्रीडामित्यर्थः ४७ प्रेम्णा आहूतोपीति शेषः लीलया क्रीडासक्ततया नायातीत्यर्थः ४८ योगिमनोगतिं योगिमनोविषयं कर्दमांकितपाणिनोपलक्षित इति शेषः ४९ ५० पुत्रादिकल्याणमुद्दिश्य सधवाभ्यो दीयमानभक्ष्यविशे

स्मितवक्त्राल्पदशनमिंद्रनीलमणिप्रभम् अंगणे रिंगमाणं तं तर्णकाननुसर्वतः ४६
दृष्ट्वा दशरथो राजा कौसल्या मुमुदे तदा भोक्ष्यमाणो दशरथो राममेहीति चासकृत् ४७ आ
ह्वयत्यतिहर्षेण प्रेम्णा नायाति लीलया आनयेति च कौसल्यामाह सा सस्मिता सुतम् ४८ धा
वत्यपि न शक्नोति स्प्रष्टुं योगिमनोगतिम् प्रहसन् स्वयमायाति कर्दमांकितपाणिना ४९ किं
चिद्गृहीत्वा कवलं पुनरेव पलायते कौसल्या जननी तस्य मासि मासि प्रकुर्वती ५० वायनानि
विचित्राणि समलंकृत्य राघवम् अपूपान्मोदकान्कृत्वा कर्णशष्कुलिकास्तथा कर्णपूरांश्च वि
विधान्वर्षवृद्धौ च वायनम् ५१ गृहकृत्यं तया त्यक्तं तस्य चापल्यकारणात् एकदा रघुनाथो
सौ गतो मातरमंतिके ५२ भोजनं देहि मे मातर्न श्रुतं कार्यसक्तया ततः क्रोधेन भांडानि लगुडे
नाहनत्तदा ५३ शिक्यस्थं पातयामास गव्यं च नवनीतकम् लक्ष्मणाय ददौ रामो भरताय
यथाक्रमम् ५४

षवायनानि प्रकुर्वती बभूवेति शेषः कर्णशष्कुल्यः कर्णपूरादयो भक्ष्यविशेषाः वर्षवृद्धिः वर्षारंभदिनकर्तव्यं कर्म ५१ गृहकृत्यस्य त्यागकारणं चापल्यमेव दर्शयति एकदेति मातरमंतिके मातुः समीपे इत्यर्थः द्वितीया छांदसी ५२ अहनत् अहन्नित्यर्थः गणकार्यस्यानिस्तत्वान्नशब्लुक् ५३ गव्यं दधिदुग्धम् ५४

सूपकारः मात्रे कौसल्यायै ५५ ५६ ५७ ५८ दंपती कौसल्यादशरथौ कौमारं पञ्चवर्षाधिकत्वम् ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५
न करोतीत्यत्र हेतुरविकारी परिणामहीन इति अविकारीत्यस्यैव व्याख्यानं परिणामहीन इति ६६ इति श्रीमत्सकलराज० बालकांडे तृ

शत्रुघ्नाय ददौ पश्चाद्दधि दुग्धं तथैव च सूदेन कथितं मात्रे हास्यं कृत्वा प्रधावति ५५ आग
तां तां विलोक्याथ ततः सर्वैः पलायितम् कौसल्या धावमानाऽपि प्रस्खलंती पदे पदे ५६ र
घुनाथं करे धृत्वा किंचिन्नोवाच भामिनी बालभावं समाश्रित्य मंदं मंदं रुरोद ह ५७ ते सर्वे
लालिता मात्रा गाढमालिंग्य यत्नतः एवमानंदसंदोहो जगदानंदकारकः ५८ मायाबाल
वपुर्धृत्वा रमयामास दंपती । अथ कालेन ते सर्वे कौमारं प्रतिपेदिरे ५९ उपनीता वसिष्ठेन सर्व
विद्याविशारदाः । धनुर्वेदे च निरताः सर्वशास्त्रार्थवेदिनः ६० बभूवुर्जगतां नाथा ली
लया नररूपिणः । लक्ष्मणस्तु सदा राममनुगच्छति सादरम् ६१ सेव्यसेवकभावेन शत्रुघ्नो
भरतं तथा । रामश्चापधरो नित्यं तूणीबाणान्वितः प्रभुः ६२ अश्वारूढो वनं याति मृगयायै
सलक्ष्मणः हत्वा दुष्टमृगान्सर्वान्पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ६३ प्रातरुत्थाय सुस्नातः पि
तरावभिवाद्य च पौरकार्याणि सर्वाणि करोति विनयान्वितः ६४ बंधुभिः सहितो नित्यं भु
क्त्वा मुनिभिरन्वहम् धर्मशास्त्ररहस्यानि शृणोति व्याकरोति च ६५ एवं परात्मा मनुजा
वतारो मनुष्यलोकाननुसृत्य सर्वम् चक्रेऽविकारी परिणामहीनो विचार्यमाणे न करोति किं
चित् ६६ इति श्रीमद० तृतीयः सर्गः ३ श्रीमहादेव उवाच कदाचित्कौशिकोऽभ्यागादयो
ध्यां ज्वलनलप्रभः द्रष्टुं रामं परात्मानं जातं ज्ञात्वा स्वमायया १

तीयोध्यायः ३ अथ रामं नेतुं विश्वामित्रागम
नमाह कदाचिदिति रामं स्वमायया जातं द्रष्टुमभ्यगात् इत्यन्वयः १ ॥ ॥ ॥ ४७ ॥

अचिरेणशीघ्रंदर्शनाव्यवहितोत्तरकालेप्रत्युत्थायवसिष्ठेनसमागम्यसहितोभूत्वेतियावत् पूजनेमुनिःकर्म २ नम्रशरी
रत्वेननम्रधीत्वानुमानंत्वदागमनरूपात्कारणादित्यर्थः ३ तत्रैवततूग्रहएवभवदागमनस्यसकलसंपत्प्रतिबंधकदु
रितनाशकत्वादितिभावः तत्करोमीतिसत्यंब्रवीमीतिशेषः ४ इष्ट्वापर्वप्राप्तिंज्ञात्वारक्षरादीन्यष्टुम् ५ यदारेभेतदेत्य

इष्ट्वादशरथोराजाप्रत्युत्थायाचिरेणतु वसिष्ठेनसमागम्यपूजयित्वायथाविधि २
अभिवाद्यमुनिंराजाप्रांजलिर्भक्तिनम्रधीः । कृतार्थोऽस्मिमुनींद्राहंत्वदागमनकार
णात् ३ त्वद्विधायद्गृहंयांतितत्रैवायांतिसंपदः । यदर्थमागतोऽसित्वंब्रूहिसत्यंकरो
मितत् ४ विश्वामित्रोऽपितंप्रीतःप्रत्युवाचमहामतिः । अहंपर्वणिसंप्राप्तेदृष्ट्वायष्टुं
सुरान्पितॄन् ५ यदारभेतदादेत्याविघ्नंकुर्वंतिनित्यशः मारीचश्चसुबाहुश्चपरे
चानुचरास्तयोः ६ अतस्तयोर्वधार्थायज्येष्ठंरामंप्रयच्छमे । लक्ष्मणेनसहभ्रात्रात
वश्रेयोभविष्यति ७ वसिष्ठेनसहामंत्र्यदीयतांयदिरोचते । पप्रच्छगुरुमेकांतेरा
जाचिंतापरायणः ८ किंकरोमिगुरोरामंत्यक्तुंनोत्सहतेमनः । बहुवर्षसहस्रांतेक
ष्टेनोत्पादिताःसुताः ९ चत्वारोऽमरतुल्यास्तेतेषांरामोऽतिवल्लभः । रामस्त्वितोग
च्छतिचेन्नजीवामिकथंचन १० प्रत्याख्यातोयदिमुनिःशापंदास्यत्यसंशयः कथं
श्रेयोभवेन्मह्यमसत्यंचापिनस्पृशेत् ११

न्वयः ६ तवेति तदेवतवश्रेयइत्यर्थः ७ पप्रच्छेत्यस्यवक्ष्यामि
त्रवचोनंतरमित्यादि ८ ९ इतःमत्सन्निधानात् १० प्रत्याख्यातोयदीति भविष्यतीतिशेषः श्रेयोरामवियोगकृ
तमरणाभावरूपं असत्यंमुनिप्रत्याख्यानजपापंतन्मूलशापंच ११

श्रृण्विति रामः पूर्वमपि मानुषएवेदानीं पुनरपि मानुषो जातइति न किंतु सनातनो निर्विकारत्वात्सदैकरूपोयः परमात्मा स एव
ब्रह्मणा पुराप्रार्थितः सन् तव नेजातइत्यन्वयः १२ १३ भगवदवतारयोग्यतामाह त्वंत्विति भवंतौ तेपाथे तपः कृतवंतौ १४

वसिष्ठउवाच श्रृणुराजन्देवगुह्यं गोपनीयंप्रयत्नतः । रामो नमानुषो जातः परमात्मा
सनातनः १२ भूमेर्भारावतारायब्रह्मणा प्रार्थितः पुरा । सएवजातो भवनेकौसल्यायां
तवानघ १३ त्वंतु प्रजापतिः पूर्वं कश्यपो ब्रह्मणः स्मृतः कौसल्या चादितिर्देवमाता पूर्वं
यशस्विनी । भवंतौ तपउग्रंवै तेपाथे बहुवत्सरम् १४ अग्राम्यविषयौ विष्णुपूजाध्याने
कतत्परौ । तदाप्रसन्नो भगवान्वरदो भक्तवत्सलः १५ वृणीष्व वरमित्युक्ते त्वं मे पुत्रो
भवामल । इति त्वया याचितोऽसौ भगवान्भूतभावनः १६ तथेत्युक्त्वाऽद्य पुत्रस्ते जातो
रामः सएव हि । शेषस्तु लक्ष्मणो राजन्राममेवान्वपद्यत १७ जातो भरतशत्रुघ्नौ शंख
चक्रगदाभृतः । योगमायापि सीतेति जाता जनकनंदिनी १८ विश्वामित्रोऽपि रामाय
तांयोजयितुमागतः । एतद्गुह्यतमं राजन्नवक्तव्यं कदाचन १९ अतः प्रीतेन मनसा
पूजयित्वाथ कौशिकम् । प्रेषयस्व रमानाथं राघवं सहलक्ष्मणम् २० वसिष्ठेनैवमु
क्तस्तु राजा दशरथस्तदा कृतकृत्यमिवात्मानं मेने प्रमुदितांतरः २१ ७७ ७७

अग्राम्यविषयौ ग्राम्यविषयानासक्तौ तेन ब्रह्मचर्यं सूचितम् १५ १६ शेषो लक्ष्मणः शेषांशो लक्ष्मण इत्यर्थः १७ शंखच
क्रगदाभृतः संबंधिनौ चक्रगरुडाविति शेषः तौ भरतशत्रुघ्नौ जाताविवत्यर्थः १८ १९ २० प्रमुदितांतरः हृष्टचित्तः २१ ॥

मूर्ध्न्यवघ्रायेति प्रजापतेस्त्वं हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषा सौजीव शरदः शतमित्यवघ्राणमंत्रलिंगेनतस्य पुत्रायायु
र्वृद्धिकरत्वात्तत्कारणमिति बोध्यम् २२ आगतौ स्वसमीपं प्राप्तौ रामलक्ष्मणौ २३ गृहीत्वाययौ जगामेत्यर्थः २४
बलामिति बलाविद्याशरीरसामर्थ्यसंपादनद्वारेष्टसाधिका बलंधेहि तनूषु न इति मंत्रलिंगात् अतिबलातु संक॥

आहूय राम रामेति लक्ष्मणेति च सादरम् आलिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय कौशिकाय समर्पयत्
२२ ततोऽतिहृष्टो भगवान्विश्वामित्रः प्रतापवान् आशीर्भिरभिनंद्याथ आगतौ रामल
क्ष्मणौ २३ गृहीत्वा चापतूणीरबाणखड्गधरौ ययौ किंचिद्देशमतिक्रम्य राममाहूय भ
क्तितः २४ ददौ बलां चातिबलां विद्ये द्वे देवनिर्मिते ययोर्ग्रहणमात्रेण क्षुत्क्षामादि न जा
यते २५ ततउत्तीर्य गंगां ते ताटकावनमागमन् विश्वामित्रस्तदा प्राह रामं सत्यपरा
क्रमम् २६ अत्रास्ति ताटका नाम राक्षसी कामरूपिणी। बाधते लोकमखिलं जहि
तामविचारयन् २७ तथेति धनुरादाय सगुणं रघुनंदनः टंकारमकरोत्तेन शब्दे
नापूरयद्वनम् २८ तच्छ्रुत्वासहमाना सा ताटका घोररूपिणी। क्रोधसंमूर्च्छिता रा
ममभिदुद्राव मेघवत् २९ तामेकेन शरेणाशु ताडयामास वक्षसि पपात विपिने
घोरा वमंती रुधिरं बहु ३० ततोऽतिसुंदरी यक्षी सर्वाभरणभूषिता शापात्सिद्धा त्वतां
प्राप्ता मुक्ता रामप्रसादतः ३१

त्यमात्रादिष्टजनिकेत्याहुः २५ २६ अविचारयन्स्त्रिया अवध्यत्वम
विचारयन्नित्यर्थः २७ सगुणं आरूढज्यं तेन शब्देन धनुःशब्देन २८ असहमानेति छेदः क्रोधसंमूर्च्छिता अतिक्रु
द्धा ॥२९॥३०॥

॥३२॥ ततस्ताटकावधकर्मवशादतितुष्टो विश्वामित्रः किंचिद्विचिंत्य रामगुरुत्वेन स्वस्यांतकाले मुक्तिपदप्राप्तियोग्यतालाभं विचार्येत्यर्थः अभिरामाय रामाय सरहस्यमंत्रमस्त्रजालं ददाविति अन्वयः ३३ इतिश्रीमत्सकलराजविपुदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृताविध्यात्मरामायणसेतौ बालकांडे चतुर्थः सर्गः

नत्वा रामं परिक्रम्य गता रामाज्ञया दिवम् ३२ ततोऽतिहृष्टः परिरभ्य रामं मूर्द्धन्यवघ्राय विचिंत्य किंचित् सर्वास्त्रजालं सरहस्यमंत्रं प्रीत्याभिरामाय ददौ मुनीद्रः ३३ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे बालकांडे चतुर्थः सर्गः ४ श्रीमहादेव उवाच तत्र कामाश्रमे रम्ये कानने मुनिसंकुले उषित्वा रजनीमेकां प्रभाते प्रस्थिताः शनैः १ सिद्धाश्रमं गताः सर्वे सिद्धचारणसेवितम् विश्वामित्रेण संदिष्टा मुनयस्तन्निवासिनः २ पूजां चक्रुर्महतीं रामलक्ष्मणयोर्द्रुतम् । श्रीरामः कौशिकं प्राह मुने दीक्षां प्रविश्यताम् ३ दर्शयस्व महाभाग कुतस्तौ राक्षसाधमौ । तथेत्युक्त्वा मुनिर्यष्टुमारेभे मुनिभिः सह ४ मध्यान्हे ददृशाते तौ राक्षसौ कामरूपिणौ मारीचश्च सुबाहुश्च वर्षंतौ रुधिरास्थिनी ५ रामोऽपि धनुरादाय द्वौ बाणौ संदधे सुधीः आकर्णांतं समाकृष्य विससर्ज तयोः पृथक् ६

४ तत्र कामाश्रमे ताटकावधस्थानभूते कामाश्रमाख्ये कामस्य रुद्रेणानंगतासंपादके वने ताटकाभयादेव मुनिसंकुले १ सिद्धाश्रमं विश्वामित्रवासस्थानं वामनाश्रमाख्यं तन्निवासिनः सिद्धाश्रमवासिनः २ ३ कुतः आगच्छतः कस्मिन्काले इति शेषः ४ ददृशाते ददृशे ५ द्वौ बाणौ संदधे इषुस्थानांतरत्वेऽपि युगपदिव ६ ७ ७ ७

जलधौतस्समीपेसंपूर्णशतयोजनम् क्षिप्तः सागररोधसीतिवाल्मीक्युक्तेः ७ अग्निमयआग्नेयास्त्रयुक्तः अजयत् ह
तवानितियावत् ८ ९ १० ११ १२ न्यस्तंतन्नगराधिपेराजिकस्मिंश्चित् न्यासत्वेनस्थापितम् १३ महासत्वमिति दृढं

तयोरेकस्तुमारीचंभ्रामयन् शतयोजनम् पातयामासजलधौतदद्भुतमिवाभवत् ७
द्वितीयोऽग्निमयोबाणः सुबाहुमजयत्क्षणात् अपरेलक्ष्मणेनाशुहतास्तदनुयायिनः
८ पुष्पौघैराकिरन्देवाराघवंसहलक्ष्मणम् देवदुंदुभयोनेदुस्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ९
विश्वामित्रस्तुसंपूज्यपूजार्हंरघुनंदनम् अंकेनिवेश्यचालिंग्यभक्त्याबाष्पाकुलेक्षणः १०
भोजयित्वासहभ्रात्रारामंपक्वफलादिभिः पुराणवाक्यैर्मधुरैर्निनायदिवसत्रयम्
११ चतुर्थेहनिसंप्राप्तेकौशिकोराममब्रवीत् रामरामहायज्ञंद्रष्टुंगच्छामहेवयम्
१२ विदेहराजनगरेजनकस्यमहात्मनः तत्रमाहेश्वरंचापमस्तिन्यस्तंपिनाकिना १३
द्रक्ष्यसित्वंमहासत्त्वंपूज्यसेजनकेनच इत्युक्त्वामुनिभिस्ताभ्यांययौगंगासमीपगम् १४
गौतमस्याश्रमंपुण्यंयत्राहल्यास्थितातपः दिव्यपुष्पफलोपेतंपादपैःपरिवेष्टितम् १५
मृगपक्षिगणैर्हीनंनानाजंतुविवर्जितम् दृष्ट्वोवाचमुनिंश्रीमान्रामोराजीवलोचनः १६ क
स्यैतदाश्रमपदंभातिभास्वच्छुभंमहत् पत्रपुष्पफलैर्युक्तंजंतुभिःपरिवर्जितम् १७ आ
ल्हादयतिमेचेतोभगवन्ब्रूहितत्वतः १८

गंगासमीपगमितिगौतमाश्रमविशेषणम् १४ यत्राहल्या
तपआस्थितेत्यन्वयः १५ नानाजंतुभिः नानाप्रकारैःक्षुद्रप्राणिभिरपिहीनंगौतमशापादितिभावः १६ १७ १८ ७

तपसा हरिमाराधयन्स्थित इति शेषः १९ २० अवात्सीत् वासं कृतवान् तामहल्यां धर्षयितुमुपभोक्तुं मंतरं मुन्यसान्निध्यरूपं प्रेक्षमाणः आसीदिति शेषः २१ गौतमे गृहान्निर्गते सति मुनिवेषेण तद्गृहं प्रविश्य तामहल्यां धर्षयित्वोपभुज्य निरगात् मुनिरपि स्व

विश्वामित्र उवाच श्रृणु राम पुरा वृत्तं गौतमो लोकविश्रुतः सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठस्तपसाराधयन्हरिम् १९ तस्मै ब्रह्माददौ कन्यामहल्यां लोकसुंदरीम् ब्रह्मचर्येण संतुष्टः शुश्रूषणपरायणाम् २० तया सार्द्धमिहावात्सीद्गौतमस्तपतां वरः शक्रस्तु तां धर्षयितुमंतरं प्रेक्षुरन्वहम् २१ कदाचिन्मुनिवेषेण गौतमे निर्गते गृहात् धर्षयित्वाथ निरगात्त्वरितं मुनिरप्यगात् २२ दृष्ट्वायांतं स्वरूपेण मुनिः परमकोपनः पप्रच्छ कस्त्वं दुष्टात्मन्मम रूपधरोऽधमः २३ सत्यं ब्रूहि न चेद्भस्म करिष्यामि न संशयः सोऽब्रवीद्देवराजोऽहं पाहि मां कामकिंकरम् २४ कृतं जुगुप्सितं कर्म मया कुत्सितचेतसा गौतमः क्रोधताम्राक्षः शशाप द्विजाधिपम् २५ योनिलंपट दुष्टात्मन् सहस्रभगवान् भव शप्त्वा तं देवराजानं प्रविश्य स्वाश्रमं द्रुतम् २६ दृष्ट्वाऽहल्यां वेपमानां प्रांजलिं गौतमोऽब्रवीत् दुष्टे त्वं तिष्ठ दुर्वृत्ते शिलायामाश्रमे मम २७ निराहारा दिवारात्रं तपः परममास्थिता आतपानिलवर्षादिसहिष्णुः परमेश्वरम् २८ ध्यायंती राममेकाग्रमनसा हृदि संस्थितम् नानाजंतुविहीनोऽयमाश्रमो मे भविष्यति २९

गृहमगात् २२ स्वरूपेण स्वस्यात्मनो गौतमस्य रूपेण दुष्टात्मन्केहेतुर्मद्रूपधरस्त्वम् २३ कामकिंकरं कामपरवशतया युक्तकर्मकरमित्यर्थः २४ २५ २६ शिलायामिति लीना भूत्वेति शेषः २७ २८ २९ ६७ ६७ ६७

दययास्वयमेवशापांतमाह एवमिति ३० तदाश्रयशिलांतल्लयाश्रयशिलाम् ३१ ३२ तदादितत्प्रभृतिशुभेस्वाश्रमेअ

दृश्याआदृतिशेषः ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ चतुर्भुजमितिस्वस्यभगवदवतारत्वख्यापनायमध्येमध्येचतुर्भुजरू

एवंवर्षसहस्रेषुह्यनेकेषुगतेषुच रामोदाशरथिःश्रीमानागमिष्यतिसानुजः ३० य
दात्वदाश्रयशिलांपादाभ्यामाक्रमिष्यति तदैवधूतपापात्वंरामंसंपूज्यभक्तित ३१ प
रिक्रम्यनमस्कृत्यस्तुत्वाशापाद्विमोक्ष्यसे पूर्ववन्ममशुश्रूषांकरिष्यसियथासुखम्
३२ इत्युक्त्वागोतमःप्रागाद्धिमवंतंनगोत्तमम् तदाप्रभृत्यहल्याभूतानामदृश्यास्वाश्र
मेशुभे ३३ तवपादरजःस्पर्शकांक्षतेपवनाशना आस्तेद्यापिरघुश्रेष्ठतपोदुष्कर
मास्थिता ३४ पावयस्वमुनेर्भार्यामहल्यांब्रह्मणःसुताम् इत्युक्त्वाराघवंहस्तेगृ
हीत्वामुनिपुंगवः ३५ दर्शयामासचाहल्यामुग्रेणतपसास्थिताम् रामःशिलांपदास्प
ष्ट्वातांचापश्यत्तपोधनाम् ३६ ननामराघवोऽहल्यांरामोऽहमितिचाब्रवीत् ततोदृ
ष्ट्वारघुश्रेष्ठंपीतकौशेयवाससम् ३७ चतुर्भुजंशंखचक्रगदापंकजधारिणम्॥
धनुर्बाणधरंरामंलक्ष्मणेनसमन्वितम् ३८ स्मितवक्त्रंपद्मनेत्रंश्रीवत्सांकितवक्ष
सम् नीलमाणिक्यसंकाशंद्योतयंतंदिशोदश ३९ दृष्ट्वारामंरमानाथंहर्षविस्फारितेक्ष
क्षणा गोतमवचःस्मृत्वाज्ञात्वानारायणंपरम् ४० संपूज्यविधिवद्राममर्घ्यादिभिरनिं
दिता हर्षाश्रुजलनेत्रांतादंडवत्प्रणिपत्यसा ४१

पंकौसल्यामिवदर्शयित्वापुनर्द्विभुजरूपेणेवास्थि
तइत्याह धनुरिति ३८ ३९ ४० हर्षजन्यंयदश्रुरूपंजलंतद्युक्तेनेत्रांतेयस्याःसा ४१

एलतअस्तोषीत् इडस्कृताविसस्माल्लुङित्यस्ययेनशपोलुग्भावः डलयोरेकश्रुतित्वाल्लकारोच्चारणम् ४२ अहोइति तेतवपादाब्जस
लग्नरजःकणात् तत्संबंधादहं कृतार्थोऽस्मि मुक्तशापाऽस्मि अहोइत्याश्चर्ये अपरंस्वस्यकृतार्थत्वेहेतुमाह यत्तेपादपद्मंप
द्मजशंकरादिभिस्तदलाभात् रंधितमानसैः पीडितमानसैः सदास्प्रष्टुंविमृग्यते तदहंस्पृशामिचकृतार्थाऽस्मि ४३ अहो
इतिआश्चर्यंविचित्रम् वास्तवस्वरूपाननुगुणंतवचेष्टितंयतः अपाणिपादोजवनोग्रहीतेतिश्रुतेर्वस्तुतःचरणादिवर्जितो

उत्थायचपुनर्दृष्ट्वारामंराजीवलोचनम् पुलकांकितसर्वांगागिरागद्गदयेलत ४२ अहल्यो
वाच अहोकृतार्थाऽस्मिजगन्निवासतेपादाब्जसल्लग्नरजःकणादहम् स्पृशामियत्पद्मजशं
करादिभिर्विमृग्यतेरंधितमानसैःसदा ४३ अहोविचित्रंतवरामचेष्टितंमनुष्यभावेनविमो
हयन्जगत् चलस्यजस्रंचरणादिवर्जितःसंपूर्णआनंदमयोऽतिमायिकः ४४ यत्पादपंक
जपरागपवित्रगात्राभागीरथीभवविरिंचिमुखान्पुनाति साक्षात्सएवममदृग्विषयोयदास्ते
किंवर्ण्यतेममपुराकृतभागधेयम् ४५

पिसन् संपूर्णःसर्वव्याप्तोऽपिसन् आनंदमयः तत्स्वरूपोऽपिसन्जगत् आत्मनिमनुष्यबुद्ध्युत्पादनेनविमोहयन्मनुष्य
भावेनचलसि क्रियामात्रोपलक्षणमिदम् विरोधाभासोऽत्रऔपाधिकत्वेनतत्परिहारात् नन्वीदृशस्यमनुष्यभावःकथं
तत्राह अतिमायिकइति सकलमायाश्रयोऽस्फुरत्पुरुषः सकलजगद्रूपेणपरिणमनसमर्थः महामायावानित्यर्थः एवंचश्रु
द्धमायिकमेवेदंतवशरीरंचलनादिकंचनेतरवदितिभावः ४४ यत्पादेति विष्णोःपादप्रसूतेतिपुराणोक्तेः ४५ श्रीराम

रमणीयदेहिनमित्यार्षम् ४६ यस्य पादोऽस्य विश्वं पादोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः तदेव पंकजं तस्य रजः रज इव सारांशः यथा
कमले सौगंध्यसंपादकत्वं तथा तद्विद्यमानरज एव सारं एवं विश्वस्य सत्ताभानसंपादकत्वं तथा ब्रह्मस्यैव सारांशत्वात् द्रजस्त
च्छ्रुतिभिर्विमृग्यम् श्रुतिशिरोरूपोपनिषद्गम्यत्वात्तस्येति भावः यन्नाम्नां मध्ये सारं नाम रामेति तस्य रसिकस्तद्विषु
यप्रीतिमान् भगवान् ऐश्वर्यधर्मयशोलक्ष्मीज्ञानवैराग्यवान् षण्णामेषाम् ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रि
यः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग संज्ञकत्वोक्तेः उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् वेत्ति विद्यामविद्यां च स वा
च्यो भगवानिति उक्तो वा ४७ विरिंचिलोके ब्रह्मलोके नारदमुखा ऋषयः भवपद्मजाद्याः देवाश्च यच्चरितं स्मरण

मर्त्यावतारे मनुजाकृतिं हरिं रामाभिधेयं रमणीयदेहिनम् धनुर्द्धरं पद्मविशाललोचनं भजामि
नित्यं न परान्भजिष्ये ४६ यत्पादपंकजरजः श्रुतिभिर्विमृग्यं यन्नाभिपंकजभवः कमलास
नश्च यन्नामसाररसिको भगवान्पुरारिस्तं रामचंद्रमनिशं हृदि भावयामि ४७ यस्यावतार
चरितानि विरिंचिलोके गायंति नारदमुखा भवपद्मजाद्याः आनंदजाश्रुपरिषिक्तकुचाग्रसी
मा वागीश्वरी च तमहं शरणं प्रपद्ये ४८ सोऽयं परात्मा पुरुषः पुराण एषः स्वयंज्योतिरनंत आद्यः
मायातनुं लोकविमोहिनीं यां धत्ते परानुग्रह एष रामः ४९

आनंदाश्रुभिः सिक्ते कुचाग्रे चुचुके तथा सी
मनि प्रांतभागे च यया वागीश्वरी सरस्वती च गायतीति विपरिणामेनान्वयः ४८ सोऽयं रामः परात्मा परः सर्वजीवे
भ्यः प्रकृतेश्च अधिक आत्मा पुरुषः पुरि शयनात् पुरुषः पुराणः सर्वदा विद्यमानः स्वयं एषः स्वयंज्योतिः स्वप्रका
शः अनंतोऽविनाशी आद्यः सर्वकारणं यः परानुग्रहे परेषां मादृशजनानामनुग्रहे कर्तव्यतया बुद्धिस्थे सति पर
मसुंदरत्वादिगुणैर्लोकविमोहिनीं मायातनुं न त्वितरतनुं न त्वितरजनवत्पांचभौतिकीं धत्ते स एव एषः राम उपा
सकानां कामार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पनेति श्रुतेः ४९ श्रीकृष्णपरमात्मने नमः राम राम राम राम राम राम राम ७

अयंहीति विश्वस्यजगतउद्भवउत्पत्तिः संयमोनाशः ताभ्यांपालनमप्युपलक्ष्यते तेषांस्वतंत्रः कर्त्तेतिपाणिन्युक्तेः यएकए
वपरिपूर्णोव्यापकआत्मास्वमायागुणेषुरजः सत्त्वतमःस्विबिंबितः प्रतिबिंबितः सन्विरिंच्यादिनामभेदान्धत्ते रजोगुणो
पहितञ्चैतन्यमेवब्रह्मासत्त्वगुणोपहितंविष्णुः तमोगुणयुक्तोरुद्रइतिभावः ५० हेरामयत्तवांघ्रिपंकजंश्रियात् प्रियत्वा
च्छ्रियावक्षसिधृतंलालितञ्चयेनैकेनजगत्त्रयमाक्रांतम् इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदमितिश्रुतेः यत्त्वत्पदमिमा
नैर्मुनिभिर्ध्येयम् तद्विष्णोः परमंपदंसदापश्यंतिसूरयइतिश्रुतेः तस्मैनमोस्त्वित्यर्थः ५१ जगतामितिआदिभूतः

अयंहिविश्वोद्भवसंयमानामेकः स्वमायागुणबिंबितोयः विरंचिविष्ण्वीश्वरनाम
भेदान्धत्तेस्वतंत्रः परिपूर्णआत्मा ५० नमोस्तुतेरामतवांघ्रिपंकजंश्रियाधृतं
वक्षसिलालितंप्रियात् आक्रांतमेकेनजगत्त्रयंपुराध्येयंमुनींद्रैरभिमानवर्जि
तैः ५१ जगतामादिभूतस्त्वंजगत्त्वंजगदाश्रयः सर्वभूतेष्वसंसक्तएकोभाति
भवान्परः ५२

कारणत्वादितिभावः जगत्त्वंजगदनुवादेनत्वस्यदोषात्तब्रह्मात्मत्वंविधीयते सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिवत् तत्रजगतोमि
थ्याभूतत्वेनब्रह्मसामानाधिकरण्यानुपपत्तावपितस्यअध्यस्तत्वेनजगद्बाधफलकत्वान्नदोषः एवंचजगदारोपाधि
ष्ठानंत्वमित्यर्थः तदेवाह जगदाश्रयइति इमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाइतिश्रुतेः वास्तवआश्रयाश्रयिभावोना
स्त्येवेत्याह सर्वभूतेष्वसंसक्तइति एवंचश्रुत्युक्तंतदधिष्ठानत्वमध्यारोपितमेवेतिभावः अतएवभवानेकोद्वितीयो
भातिप्रकाशते ५२

ओंकारवाच्यस्त्वंतस्यवाचकः प्रणवइतिपातंजलसूत्रात् अवतीत्योमितिनिरुपाधिकरक्षकत्वगुणेनसतद्वाच्यः यद्वाअश्च उश्च मश्च ओमितिब्रह्मविष्णुशिवास्तत्वेनसतद्वाच्यः तुर्येणनादाख्यध्वनिनाचशुद्धंब्रह्मस्वरूपंसएवतत्रनिबद्धं पक्षद्वयेऽपिय दाऽपिसोऽहमितिशब्देसकारार्णहकारार्णलोपयित्वाततः परम् संधिंकुर्यात्पूर्वरूपंततोऽसौप्रणवोभवेदितिरीत्याप्रणवसाधनंतदाऽपिअहमनुवादेनतत्त्वाविविशिष्टान्तर्यामिभेदप्रतिपादनात्सगुणएवतदर्थः यद्वासकारहकारलोपेनतत्त्वाहंत्वयोस्त्यागाच्छुद्धमेवब्रह्मतदर्थः अत्रशक्तियहादिप्रकारोऽन्यत्रविस्तरेणप्रपंचितः तर्हिकिंसगुणएवाहंनेत्याह वाचामविषयइतिनिर्धर्मकत्वाच्छत्यादासंभवेनस्वरूपतस्तज्जन्यबोधाविषयइत्यर्थः नन्वेवंतस्यवाचकः प्रणवइतिपातंजलसूत्रासंगतिस्तत्राह वाच्येति वाच्यवाचकभेदेनतत्कल्पनयाभवानेवमाययाजगन्मयइतिकल्पितभेदेन

ओंकारवाच्यस्त्वंरामवाचामविषयः पुमान् वाच्यवाचकभेदेनभवानेवजगन्मयः ५३
कार्यकारणकर्तृत्वफलसाधनभेदतः एकोविभासिरामत्वंमाययाबहुरूपया ५४

कल्पितगुणैश्चतववाच्यत्वंग्रहीत्वापारमर्षसूत्रोपपत्तिरितिभावः ५३ उक्तंजगन्मयत्वंमायिकमित्याह कार्येत्यादि कार्यमहत्तत्वादिकारणंमायारूपामूलप्रकृतिः कर्तृत्वंतत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वम् फलंस्वर्गनरकादिसाधनंक्रत्वादिवेदादिएतद्भेदतः एकोऽपित्वंबहुरूपयामाययाउक्तभेदैर्युक्तइवभासि उक्तंच विष्णुपुराणे सएवमूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपीजगच्चसः तस्मिन्नेवलयंसर्वंयातितत्रचतिष्ठति कर्त्ताक्रियाणांसचइज्यतेक्रतुःसएवतत्कर्मफलंचतस्य स्रगादियत्साधनमप्यशेषतोहरेर्नकिंचिद्व्यतिरिक्तमस्तीति ५४॥
श्रीकृष्णपरमात्मनेनमः रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

नन्वीदृशोयद्यहं तर्हि लोकोमां तथा किमिति न जानातीत्यत्राह त्वन्माययेति त्वद्विषयया माययेत्यर्थः तदुक्तं विष्णुपुराणे सोऽ
हं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् अविद्यामोहितात्मानः पुरुषाभिन्नदर्शिन इति ५५ ननु तर्हि तादृशएवाहं नेत्याह आ
काशवदिति अचलोऽक्रियः बुद्धो ज्ञानरूपः सत् सत्तारूपः नित्यत्वमनादित्वं अव्ययत्वमनंतत्वम् ५६ मूढाः तमोगुण
प्रधाना अतएवात्मानमस्कुर्यात्तद्रूपज्ञानायेतिभावः ५७ सक्ता निरंतरा ५८ पुरुषाध्यक्ष सकलपुरुषसाक्षिन् हृषी
केश हृषीकाणामिंद्रियाणामधिष्ठातः हृष्यंति विषयैरिति हृषीकाणींद्रियाणि हृषीकेशं भयेष्वन्वेति विष्णुधर्मोक्तेर्मेन्ने

त्वन्मायामोहितधियस्त्वां न जानंति तत्त्वतः मानुषं त्वाभिमन्यंते मायिनं परमेश्वरम् ५५
आकाशवत्त्वं सर्वत्र बहिरंतर्गतोऽमलः असंगो ह्यचलो नित्यः शुद्धो बुद्धः सदव्ययः ५६
योषिन्मूढाऽहमज्ञाते तत्त्वं जाने कथं विभो तस्मात्ते शतशो राम नमस्कुर्यामनन्यधीः ५७
देव मे यत्र कुत्रापि स्थिताया अपि सर्वदा त्वत्पादकमले सक्ता भक्तिरेव सदाऽस्तु मे ५८
नमस्ते पुरुषाध्यक्ष नमस्ते भक्तवत्सल नमस्तेऽस्तु हृषीकेश नारायण नमोऽस्तु ते ५९

याऽहल्ययैतन्नामस्मृतं नारं जीवसमूहोऽयनं स्थानम् यस्यांतर्यामित्वात्तत्र स्थितत्वात् नारायणः नयतीति नरः प्रो
क्तः परमात्मा सनातनः नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृत इ
ति मनुः आपो नारास्तत्स्थितत्वाद्वा नारायणः अस्य मंत्रस्य संसारभयनाशकत्वात् स्मरणम् तदुक्तं नृसिंहपु
राणे नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः संसारघोरविषसंहरणाय मंत्र इति ५९ श्रीराम राम राम राम राम राम

तदेवाह भवभयेति भवभयंसंसारभयम् कालमेघोनीलमेघः ६० साऽहल्यापतिंगौतमम् ६१ ६२ ६३ ६४ मातृभ्रा
त्रियत्रानरुभावआर्षःभोगेकबद्धः आतुरइतिच्छेदः संधिरार्षः ६५ इतिश्रीमत्सकल० सेतौबालकांडेपंचमःसर्गः

भवभयहरमेकंभानुकोटिप्रकाशंकरधृतशरचापंकालमेघावभासम् कनकरुचिरवस्त्रंर
त्नवत्कुंडलाढ्यंकमलविशदनेत्रंसानुजंराममीडे ६० स्तुत्वैवंपुरुषंसाक्षाद्राघवंपुरतःस्थि
तम् परिक्रम्यप्रणम्याशुसानुज्ञाताययौपतिम् ६१ अहल्ययाकृतंस्तोत्रंयःपठेद्भक्तिसं
युतः समुच्यतेःखिलैःपापैःपरंब्रह्माधिगच्छति ६२ पुत्राद्यर्थेपठेद्भक्त्यारामंहृदिनिधाय
च संवत्सरेणलभतेवंध्याअपिसुपुत्रकम् ६३ सर्वान्कामानवाप्नोतिरामचंद्रप्रसादतः
६४ ब्रह्मघ्नोगुरुतल्पगोऽपिपुरुषःस्तेयीसुरापोऽपिवामातृभ्रातृविहिंसकोऽपिसततंभोगे
कबद्धातुरः नित्यंस्तोत्रमिदंजपन्रघुपतिंभक्त्याहृदिस्थंस्मरन्ध्यायन्मुक्तिमुपैतिकिंपुन
रस्वौस्वाचारयुक्तोनरः ६५ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेबालकांडेअह
ल्याउद्धरणंनामपंचमःसर्गः ५ सूतउवाच विश्वामित्रोऽथतंप्राहराघवंसहलक्ष्मणम् ग
च्छामोवत्समिथिलांजनकेनाभिपालिताम् १ दृष्ट्वाक्रतुवरंपश्चाद्योध्यांगंतुमर्हसि इत्यु
क्त्वाप्रययौगंगामुत्तर्तुंसहराघवः तस्मिन्कालेनाविकेननिषिद्धोरघुनंदनः २

५ विश्वामित्रइति वयंगच्छामइतिप्राहेत्यन्वयः बहुवचनादेवरामलक्ष्मणयोरपिगमनकर्तृत्वम् १ उत्तर्तुमित्य
गमन्नागसमानित्यस्वादिडभावः नाविकेननौतारकेण २ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

दारुदृषदोः काष्ठपाषाणयोः मानुषीकरणचूर्णमिति शिलारूपाः हल्यायाः पादस्पर्शमात्रेण मानुषदेहसंपादनात् ३ ४ ५
प्राप्तविदेहस्यपुरं गत्वेतिशेषः ऋषिवाटं ऋषिवासस्थानमार्गम् ६ सोपाध्यायः गोतमपुत्रशतानंदसहितः ७ ८ ९ १०

नाविकउवाच क्षालयामितवपादपंकजंनाथदारुदृषदोःकिमंतरम् मानुषीकरणचूर्णमस्तितेपा
दयोरितिकथाप्रथीयसी ३ पादांबुजंतेविमलंहिकृत्वापश्चात्परंतीरमहंनयामि नोचेत्तरीसद्यवती
मलेनस्याच्चेद्विभोविद्धिकुटुंबहानिः ४ इत्युक्त्वाक्षालितौपादौपरंतीरंततोगताः कौशिकोरघुना
थेनसहितोमिथिलांययौ ५ विदेहस्यपुरंप्राप्तऋषिवाटंसमाविशत् प्राप्तंकौशिकमाकर्ण्यजन
कः तिमुदान्वितः ६ पूजाद्रव्याणिसंगृह्यसोपाध्यायः समाययौ दंडवत्प्रणिपत्याथपूजयामास
कौशिकम् ७ पप्रच्छराघवौदृष्ट्वासर्वलक्षणसंयुतौ द्योतयंतौदिशः सर्वाश्चंद्रसूर्याविवापरौ ८
कस्यैतौनरशार्दूलौपुत्रौदेवसमोपमौ मनः प्रीतिकरौमेऽद्यनरनारायणाविव ९ प्रत्युवाचमु
निः प्रीतोहर्षयन्जनकंतदा पुत्रौदशरथस्यैतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १० मखसंरक्षणार्थायम
यानीतौपितुःपुरात् आगच्छन्राघवोमार्गेताटकांविश्वघातिनीम् ११ शरेणैकेनहतवान्नो
दितोमेऽतिविक्रमः ततोममाश्रमंगत्वाममयज्ञविहिंसकान् १२ सुबाहुप्रमुखान्हत्वामारीचंसा
गरेऽक्षिपत् ततोगंगातटेपुण्येगोतमस्याश्रमेशुभे १३ गत्वातत्रशिलारूपागोतमस्यवधूःस्थिता
पादपंकजसंस्पर्शात्कृतामानुषरूपिणी १४ दृष्ट्वाहल्यांनमस्कृत्यतयासम्यक्प्रपूजितः इदा
नींद्रष्टुकामस्तेगृहेमाहेश्वरंधनुः १५ ११ मेनोदितः मयाप्रेरितइत्यर्थः १२ १३ १४ तेगृहेपूजितंधनु
र्द्रष्टुकामइदानीमागतइत्यन्वयः तच्चसर्वैराजभिर्दृष्टमेवनत्वारूढज्यंकृतमित्यनुशुश्रुवेअनेनश्रुतमित्यर्थः १५ राम

दृष्ट्वेत्यस्य धनुःकर्म यनःपितरंद्रष्टुमिच्छस्ततो ऽयोध्यांजिगमिषुरित्यन्वयः १६ १७ मंत्रिणंस्कंदामारव्यम् १८ १९

पूजितंराजभिःसर्वैर्दृष्टमित्यनुशुश्रुवे| अतोदर्शयराजेंद्रशैवंचापमनुत्तमम् दृष्ट्वायोध्यां

जिगमिषुःपितरंद्रष्टुमिच्छति १६ इत्युक्तोमुनिनाराजापूजार्हाविति पूजया पूजयामास

धर्मज्ञोविधिदृष्टेनकर्मणा १७ ततःसंप्रेषयामासमंत्रिणंबुद्धिमत्तरम् जनकउवाच

शीघ्रमानयविश्वेशचापंरामायदर्शय १८ ततोगतेमंत्रिवरेराजाकौशिकमब्रवीत्|य

दिरामोधनुर्धृत्वाकोट्यामारोपयेद्गुणम् १९ तदाममयाःसुताजासीलादीयतेराघवायहि|

तथेतिकौशिकोऽप्याहरामंसंवीक्ष्यसस्मितम् २० शीघ्रंदर्शयचापाग्र्यंरामायामित

तेजसे| एवंब्रुवतिमौनीशेआगताश्चापवाहकाः २१ चापंगृहीत्वाबलिनःपंचसाहस्रसं

रव्यकाः| घंटाशतसमायुक्तंमणिवज्रादिभूषितम् २२ दर्शयामासरामायमंत्रीमंत्रव

तांवरः| दृष्ट्वारामःप्रहृष्टात्माबध्वापरिकरंदृढम् २३ गृहीत्वावामहस्तेनलीलयातोल

यन्धनुः| आरोपयामासगुणंपश्यत्स्वखिलराजसु २४ ईषदाकर्षयामासपाणिनादक्षि

णेनसः| बभंजाखिलहृत्सारोदिशःशब्देनपूरयन् २५ दिशश्चविदिशश्चैवस्वर्गमर्त्यं

रसातलम् तदद्भुतमभूत्तत्रदेवानांदिविपश्यताम् २६

कौशिकोऽपितथेतिउक्त्वावक्ष्यमाणमाहेत्य

न्वयः २० मौनीन्द्रेऋषिश्रेष्ठे २१ २२ परिकरंकटिवस्त्रबंधम् २३ गुणंज्याम् २४ अखिलहृत्सारःअखिलप्राणि

नांहिरण्यगर्भादीनांसकलब्रह्मांडस्थानांहृत्सारोबलंयस्यसः २५ मर्त्यंमनुष्यलोकम् २६ रामरामरामराम

२७ रघूद्वहमालिंग्य राजा हृष्टो जातहर्षः विशेषः सीतामातरो जनकपत्न्यः अंतःपुराजिरे तदंगणे आगताः किमिद मिति विस्मयवत्त्वादिति भावः विस्मयमद्भुतरसं लेभिरे प्रापुः २८ स्मितवक्त्रा स्मितपदे आर्षः अन्तर्णीतच्प्रत्ययः स्मितयु क्तं वक्त्रं यस्याः सा २९ कर्णपत्रैः कर्णभूषणैः उपलक्षिते विशेषः चलितेन क्वणत् नूपुरं यस्याः सा आर्षः समासः

आच्छादयंतः कुसुमैर्देवास्तुतिभिरीडिरे देवदुंदुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः २७ द्विधा भग्नं धनुर्दृष्ट्वा राजालिंग्य रघूद्वहम् विस्मयं लेभिरे सीता मातरो ऽतःपुराजिरे २८ सीता स्वर्णमयीं मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे स्मितवक्त्रा स्वर्णवर्णा सर्वाभरणभूषिता २९ मुक्ताहारैः कर्णपत्रैः क्वणच्चरणनूपुरा दुकूलपरिसंवीता वस्त्रांतर्व्यंजितस्तनी ३० रामस्योपरि निक्षिप्य स्मयमाना मुदं ययौ ततो मुमुदिरे सर्वे राजदाराः स्वलंकृतम् ३१ गवाक्षजालरंध्रेभ्यो दृष्ट्वा लोकविमोहनम् ततो ऽब्रवीन्मुनिं राजा सर्ववेदशास्त्रवित्तम रदः ३२ भो कौशिक मुनिश्रेष्ठ पत्रं प्रेषय सत्वरम् राजा दशरथः शीघ्रमागच्छतु सपु त्रकः ३३ विवाहार्थं कुमाराणां सदारः सह मंत्रिभिः तथेति प्रेषयामास दूतांस्त्वरित विक्रमान् ३४ ते गत्वा राजशार्दूलं रामश्रेयो ऽन्यवेदयन् श्रुत्वा रामकृतं राजा हर्षेण महता ऽ प्लुतः ३५

३० निक्षिप्येत्यस्य मालाकर्म स्वलंकृतं लोकविमोहनं रामं दृष्ट्वा मुमुदिरे इत्यन्वयः ३१ ३२ पत्रं संदेश प्रापकलेखवस्त्रसहितं दूतमित्यर्थः यथा ऽऽगच्छति तथा पत्रं प्रेषयेत्यन्वयः सपुत्रकः भरतादिसहितः ३३ ३४ राज शार्दूलं दशरथं रामश्रेयः विवाहरूपम् रामकृतं धनुर्भंगम् ३५ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

गजाश्वरथपत्तय इति मध्यमपदलोपी समासः द्वंद्वश्चेति सूत्रे सेनांगग्रहणेन रथिकादीनामेव ग्रहणं न रथा
दीनामतो ऽत्र न दोषः अत एव संयामं हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति अल्याचूतरस्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः संग
च्छत इत्यन्ये ३६ ३७ राममातृः कौसल्याद्याः प्रस्थाप्य नगराद्बहिः संप्रेष्य रथमारुह्य तयैव सेनया

मिथिलागमनार्थाय त्वरयामास मंत्रिणः। गच्छंतु मिथिलां सर्वे गजाश्वरथपत्तयः ३६
रथमानय मे शीघ्रं गच्छाम्यद्यैव माचिरम्। वसिष्ठस्त्वग्रतो यातु सदाराः सहितो ऽग्नि
भिः ३७ राममातृः समादाय मुनिर्मे भगवान् गुरुः। एवं प्रस्थाप्य सकलं राजर्षिर्वि
पुलं रथम् ३८ महत्या सेनया सार्द्धमारुह्य त्वरितो ययौ। आगतं राघवं श्रुत्वा राजा ह
र्षसमाकुलः ३९ प्रत्युज्जगाम जनकः शतानंदपुरोधसा यथोक्तपूजया पूज्यं
पूजयामास सत्कृतम् ४० रामस्तु लक्ष्मणेनाशु ववंदे चरणौ पितुः ततो हृष्टो दश
रथो रामं वचनमब्रवीत् ४१ दिष्ट्या पश्यामि ते राम मुखं फुल्लांबुजोपमम् मुनेरनु
ग्रहात्सर्वसंपन्नमम शोभनम् ४२ इत्युक्त्वाघ्राय मूर्द्धानमालिंग्य च पुनः पुनः ह
र्षेण महताविष्टो ब्रह्मानंदं गतो यथा ४३ ततो जनकराजेन मंदिरे सन्निवेशितः
शोभने सर्वभोगाढ्ये सदारः सत्कृतः सुखी ४४

सार्द्धं ययाविस्यन्वयः ३८ ३९ शतानंदपुरोध
सा सहित इति शेषः यथोक्तपूजया यथाशास्त्रोक्तपूजया ४० ४१ फुल्लांबुजोपमं विकसितकमलसदृशं
४२ ब्रह्मानंदं गतः प्राप्तः समाधाविति शेषः ४३ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

४५ वितानंवासः कृतमंगणाच्छादनंमंडपोऽत्रविवाहतृगला ४६ सुसंबाधेसंकीर्णे सुवासिन्योजीवभ
र्तृकाः पतकोरुचकोरुक्मोनिष्कंवक्षोविभूषणेइतिकोशाद्रुक्षोविभूषणंनिष्कंतत्कंठेयासांताभिः ४७ भेरी
दुंदुभीवाद्यविशेषौवितास्तित्रितयदीर्घाताम्रनिर्मितावर्मच्छन्नाचतुर्विंशत्यंगुलवदनदृयाभेरी वर्त्तुल

ततःशुभेदिनेलग्नेसुमुहूर्त्तेरघूत्तमम् आनयामासधर्मज्ञोरामंसभ्रातृकंतदा ४५
रत्नस्तंभसुविस्तारेसुवितानेसुतोरणे मंडपेसर्वशोभाढ्यंमुक्तापुष्पफलान्विते ४६
वेदविद्भिःसुसंबाधेब्राह्मणैःस्वर्णभूषितैः सुवासिनीभिःपरितोनिष्ककंठीभिरावृते ४७
भेरीदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतनृत्यैःसमाकुले। दिव्यरत्नांचितेस्वर्णपीठेसमंन्यवेशयत् ४८
वसिष्ठंकौशिकंचैवशतानंदःपुरोहितः। यथाक्रमंपूजयित्वारामस्योभयपार्श्वयोः ४९
स्थापयित्वासत्तत्राग्निंज्वालयित्वायथाविधि। सीतामानीयशोभाढ्यांनानारत्नविभूषिता
म् ५० सभार्योजनकःप्रायाद्रामंराजीवलोचनम्। पादौप्रक्षाल्यविधिवत्तदपोमूर्ध्न्यधारयत्
५१ याधृतामूर्ध्निशर्वेणब्रह्मणामुनिभिःसदा। ततःसीतांकरेधृत्वासाक्षतोदकपूर्वकम् ५२
रामायप्रददौप्रीत्यापाणिग्रहविधानतः। सीताकमलपत्राक्षीस्वर्णमुक्तादिभूषिता ५३

श्चर्मवद्धैकाननेदुंदुभिरितिवदंति रत्नांचितेरत्नघटिते ४८ रामस्योभयपार्श्वयोःस्थितंवसिष्ठंकौशिकंच यथा
क्रमंपूर्वंवसिष्ठंततः कौशिकमितिक्रमेणपूजयित्वेत्यन्वयः ४९ सीतामानीयअग्रेकृत्वा ५० सभार्योजनकोः
रामंप्रतिप्रायात्इत्यन्वयः ५१ याःगंगारूपाः ५२ ५३ रामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

सीतानाम्नीमेसुतातुभ्यंदीयतेप्रीतोभवेति अनेननिष्कामतयाभगवत्प्रीतयेदानंकृतवानितिसूच्यते ५४ रामकरेसीताम
र्पयन् जनकोलक्ष्मींविष्णवेऽर्पयन्समुद्रइवमुमोद ५५ भ्रातृकन्यकेकुशध्वजकन्यके ५६ ५७ ५८ सीतामुखात्

दीयतेमेसुतातुभ्यंप्रीतोभवरघूत्तम। इतिप्रीतेनमनसासीतांरामकरेऽर्पयन् ५४ मुमोद
जनकोलक्ष्मींक्षीराब्धिरिवविष्णवे। उर्मिलांचौरसींकन्यांलक्ष्मणायददौमुदा ५५ तथैव
श्रुतकीर्त्तिंचमांडवींभ्रातृकन्यके भरतायददावेकांशत्रुघ्नायापरांददौ ५६ चत्वारोदा
रसपन्नाभ्रातरःशुभलक्षणाः विरेजुःप्रभयासर्वेलोकपालाइवापरे ५७ ततोऽब्रवी
द्वसिष्ठायविश्वामित्रायमैथिलः जनकःस्वसुतोदंतंनारदेनाभिभाषितम् ५८ यज्ञ
भूमिविशुद्ध्यर्थंकर्षतोलांगलेनमे सीतामुखात्समुत्पन्नाकन्यकाशुभलक्षणा ५९ ता
मद्राक्षमहंप्रीत्यापुत्रिकाभावभाविताम् अर्पितापियभार्यायैशरच्चंद्रनिभानना ६०
एकदानारदोऽभ्यागाद्दिविक्तेमयिसंस्थिते रणयन्महतींवीणांगायन्नारायणंविभुम् ६१
पूजितःस्वखमासीनोमामुवाचसुखान्वितः शृणुष्ववचनंगुह्यंतवाभ्युदयकारणम् ६२
परमात्माहृषीकेशोभक्तानुग्रहकाम्यया देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थंरावणस्यवधायच ६३
जातोरामइतिख्यातोमायामानुषवेषधृक् आस्तेदाशरथिर्भूत्वाचतुर्धापरमेश्वरः ६४

लांगलायकृतभूविवरात् ५९ पुत्रिकाभावेनभावितांध्याताम् ६० महतींमहतीसंज्ञांविश्वावसोस्तुबृहतीतुंबरो
स्तुकलावतीमहतीनारदस्यस्यात्सरस्वत्यास्तुकच्छपीत्युक्तेः ६१ ६२ ६३ चतुर्धारामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपेण
६४

६५ पूर्वभार्या अनादिशक्तिः सैव विराड्रूपभरणादस्य भार्या देवगतिं देवलोकमार्गम् ६६ ६७ पितामहशब्देन तदादयोवं
श्याः ६८ इति चिंत्येत्येकं पदमिति त्यपो नानुपपत्तिः इति विचार्य तथा कृतं पणभूतं तत्कृतमित्यर्थः ६९ ७० यस्य श्यामि

योगमायापि सीतेति जाता वै तव वेश्मनि अतस्त्वं राघवायैव देहि सीतां प्रयत्नतः ६५ नान्ये
भ्यः पूर्वभार्यैषा रामस्य परमात्मनः इत्युक्त्वा प्रययौ देवगतिर्देवमुनिस्तदा ६६ तदारभ्य
मया सीता विष्णोर्लक्ष्मीर्विभाव्यते कथं मया राघवाय दीयते जानकी शुभा ६७ इति
चिंतासमाविष्टः कार्यमेकमचिंतयम् । मत्पितामहगेहे तु न्यासभूतमिदं धनुः ६८ ई
श्वरेण पुरा क्षिप्तं पुरदाहादनंतरम् धनुरेतत्पणं कार्यमिति चिंत्य कृतं तथा ६९ सी
तापाणिग्रहार्थाय सर्वेषां माननाशनम् । त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ रामो राजीवलोचनः
७० आगतोत्र धनुर्द्रष्टुं फलितो मे मनोरथः । अद्य मे सफलं जन्म राम त्वां सह सीत
या ७१ एकासनस्थया पत्न्या भ्राजमानं रविं यथा । त्वत्पादांबुधरो ब्रह्मा सृष्टिचक्र
प्रवर्तकः ७२ बलिस्त्वत्पादसलिलं धृत्वाभूद्दिविजाधिपः । त्वत्पादपांसुसंस्पर्शादह
ल्या भर्तृशापतः ७३ सद्य एव विनिर्मुक्ता कोन्यस्त्वत्तोधिरक्षिता ७४

तन्मे जन्म सफलमित्यन्वयः ७१ त्वत्पादांबु गंगारूपम् ७२ ७३ अधिरक्षिता अधिको रक्षितेत्यर्थः ७४ ॥

यस्यरामस्यपादयंकजपरागेषुसुतरांरागोयेषांतैर्योगिवृंदैर्भवभयंसंसारभयंजितंदेवाः यन्नामकीर्तनपराजि
तदुःखन्नोकाः जाताइतिशेषः ७५ दीनाराणामिति दीनारोरूप्यकैरष्टाविंशत्यापरिकीर्तितःसुवर्णसप्ततित
मोभागोरूप्यकइष्यतइतिविष्णुगुप्तोक्तेः कात्यायनस्तु कार्षापणेश्चतुर्भिस्तुविज्ञेयोधान्यकोबुधैः तेद्वादशसु
वर्णस्तुदीनारस्तुत्रिकःस्मृतइति कार्षापणोदक्षिणस्यांदिशिरौप्यःप्रवर्तते पणैर्निबद्धःपूर्वस्यांषोडशैवप

यस्मात्पंकजपरागसुरागयोगिवृंदैर्जितंभवभयंजितकालचक्रैः यन्नामकीर्त्तन
पराजितदुःखशोकादेवास्तमेवशरणंसततंप्रपद्ये ७५ इतिस्तुत्वानृपःप्रादा
द्राघवायमहात्मने दीनाराणांकोटिशतंरथानामयुतंतथा ७६ अश्वानांनि
युतंप्रादाद्गजानांषट्शतंतथा पत्तीनांलक्षमेकंतुदासीनांत्रिशतंददौ ७७ दि
व्यांबराणिहारांश्चमुक्तारत्नमयोज्वलान् सीतायैजनकःप्रादात्प्रीत्यादुहि
तृवत्सलः ७८ वसिष्ठादीन्सुसंपूज्यभरतंलक्ष्मणंतथा पूजयित्वायथान्यायं
तथाशत्रुघ्नंनृपम् ७९ प्रस्थापयामासनृपोराजानंरघुसत्तमम् सीतामालिंग्य
रुदतीमातरःसाश्रुलोचनाः ८० श्वश्रूशुश्रूषणपरानित्यंराममनुव्रता पातिव्र
त्यमुपालंब्यतिष्ठवत्सेयथासुखम् ८१

णाःस्मृतेति षोडशपणरूप्यंदाक्षिणस्यःकार्षापणइत्यर्थः अयुतंदशसहस्रम् ७६ नियुतंदशलक्षम् ७७
मुक्तारत्नमयोज्वलान्हारानित्यन्वयः ७८ पूजयित्वायथोचितधनदानैरित्यर्थः ७९ ८० पातिव्रत्यंपुरा
णाद्युक्तपतिव्रताधर्मम् भर्त्रादिवाक्यानुल्लंघनादिरूपम् वत्सेतिष्ठेत्येवंशिक्षयामासुरित्यर्थः ८१ ७

आनको दुंदुभिः तत्प्रभति तूर्यसंबंधि घोषः स्वर्वासिभेर्यादिशब्दैः संमूर्च्छितो मिश्रितः सन् प्राणिनां भयंकरोऽभू
त् घनं कांस्यतालादि ८२ इति श्रीमत्सकलराज० अध्यात्मरामायणे सेतौ बालकांडे षष्ठः सर्गः ६ मैथिलात्

प्रयाणकाले रघुनंदनस्य भेरीमृदंगानकतूर्यघोषः स्वर्वासिभेरीघनतूर्यशब्दैः संमूर्च्छि
तोऽभूत्तभयंकरोऽभूत् ८२ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे बालकांडे
षष्ठः सर्गः ६ सूत उवाच अथ गच्छति श्रीरामे मैथिलाद्योजनत्रयम् निमित्तान्यति
घोराणि ददर्श नृपसत्तमः १ नत्वा वसिष्ठं पप्रच्छ किमिदं मुनिपुंगव निमित्तानीह
दृश्यंते विषमाणि समंततः २ वसिष्ठस्तमथ प्राह भयमागामि सूच्यते पुनरप्यभयं
तेऽद्य त्वाशुघ्रमेव भविष्यति ३ मृगाः प्रदक्षिणं यांति पश्य त्वां शुभसूचकाः इत्येवं वद
तस्तस्य ववौ घोरतरोऽनिलः ४ मुष्णंश्चक्षूंषि सर्वेषां पांसुवृष्टिभिरर्दयन् ततो व्रज
न्ददर्शाग्रे तेजोराशिमुपस्थितम् ५ कोटिसूर्यप्रतीकाशं विद्युत्पुंजसमप्रभम् ते
जोराशिं ददर्शाथ जामदग्न्यं प्रतापवान् ६ नीलमेघनिभं प्रांशुं जटामंडितम् धनुः
परशुपाणिं च साक्षात्कालमिवांतकम् ७ कार्त्तवीर्यांतकं रामं दृप्तक्षत्रियमर्दनम् प्रा
प्तं दशरथस्याग्रे कालमृत्युमिवापरम् ८ तं दृष्ट्वा भयसंत्रस्तो राजा दशरथस्तदा॥
अर्घ्यादिपूजां विस्मृत्य त्राहि त्राहीति चाब्रवीत् ९

मैथिलपुरात् अति घोराणि निमित्तानि अशुभ
सूचकानि उत्पातान् १ २ ३ मृगास्त्वां प्रदक्षिणं यांति पश्य एषां अन्वयः ४ मुष्णन् दर्शनशक्तिरहितानि कुर्वन् ५
६ ७ अंतकं अंतकर्त्तारं कालमिव ८ ९

१० राजानमनाहृत्सरघूत्तममुवाचेसन्वयः मेनाम्नामदीयनाम्नाप्रसिद्धःसन्पृथ्वीं चरसि अतोमन्नामहारकस्त्वान्मच्छत्रु
रसि एवमपिक्षत्रियत्वाभिमानश्चेत्तर्हि द्वंद्वयुद्धंप्रयच्छ ११ १२ त्वयियुद्धायोद्यते पितावन्त्तयोरस्ये यावत्तपरीक्षांतप्रा=
प्स्येवैष्णवचापारोपणेननुत्वद्बलंविज्ञायत्वयायोत्स्यामीत्याह तदायुद्धमिति तत्रतवासामर्थ्येतुत्वदीयसकलवधः
प्रत्यास्तइतिभावः १३ १४ सर्वेषामपिचक्षुषांसर्वसंबंधिचक्षुषामित्यर्थः १५ १६ लक्ष्यंभेद्यम् १७ लोकान्तपो

दंडवस्त्राणिपस्याहपुत्रप्राणंप्रयच्छमे । इतिब्रुवंतंराजानमनादृत्यरघूत्तमम् १० उवाचनिष्ठुरं
वाक्यंक्रोधात्प्रचलितेंद्रियः । त्वंरामइतिनाम्नामेचरसिक्षत्रियाधम ११ द्वंद्वयुद्धंप्रयच्छा
शुयदित्वंक्षत्रियोऽसिवै । पुराणंजर्जरंचापंभंक्त्वात्वंकत्थसेमुधा १२ अस्मिंस्तुवैष्णवे
चापेआरोपयसिचेद्गुणम् तदायुद्धंत्वयासार्द्धंकरोमिरघुवंशज १३ नोचेत्सर्वान्हह
निष्यामिक्षत्रियांतकरोह्यहम् । इतिब्रुवतिवैतस्मिन्चचालवसुधाभृशम् १४ अंध
कारोबभूवाथसर्वेषामपिचक्षुषाम् । रामोदाशरथिर्वीरोवीक्ष्यतंभार्गवंरुषा १५ ध
नुराच्छिद्यतद्धस्तादारोप्यगुणमंजसा तूणीराद्बाणमादायसंधायारुष्यवीर्यवान्
१६ उवाचभार्गवंरामंशृणुब्रह्मन्वचोमम लक्ष्यंदर्शयबाणस्यह्यमोघोममसायकः १७
लोकान्पादयुगंवापिवदशीघ्रंममाज्ञया अयंलोकःपरोवाथत्वयागंतुंनशक्यते १८

जिंतान् परलोकगतिमित्यावत् पादयुगंचरणयुगलम् इहलोकेतीर्थादिगतिमित्यावत् ममाज्ञयेसनेन
स्वस्यस्वरूपाविर्भावंसूचयति उक्तमेवार्थंस्फुटमाह अयमिति यथात्वयाअथेतरनंतरमयंलोकःपरोवागंतु
नशक्यते एवंतथात्वांप्रतिकर्त्तव्यंममवर्त्ततेतच्छीघ्रंवदेत्यर्थः १८ रामरामरामरामरामरामरामराम

विरूतानन: प्राप्तपराभवत्वादिति शेषः १९ २० पुराणपुरुषम् अनादित्वात् नवद्वारास्कसर्वपुरुषु शयनात् विष्णुं व्यापकम् अंतर्बहिश्च सर्वत्र प्रविष्टं वा जगत्सर्गलयोद्भवं जगतः सृष्टिसंहारस्थितयो यस्मात्तम् २१ २२ २३ फलितं फलसमर्थं जातं मच्चिह्नं तेन मद्रूपचिह्नाश्रयत्वात्त्वं तेन २४ कार्त्तवीर्यपितृहरणमिति तपसः श्रमः तपोरूपश्रमः राहोः शिरश्छेद इतिवत् २५ २६ परया क्रान्त्या त्वयि विद्यमानत्वात्त्वं त्वादधिकया क्रान्त्या ततो द्रष्टा

एवं त्वां हि प्रकर्त्तव्यं वदन्त्वीघ्रं ममाज्ञया। एवं वदति श्रीरामे भार्गवो विरूतानन: १९ संस्मरन्पूर्ववृत्तांतमिदं वचनमब्रवीत्। राम राम महाबाहो जाने त्वां परमेश्वरम् २० पुराणपुरुषं विष्णुं जगत्सर्गलयोद्भवम्। बाल्येऽहं तपसा विष्णुमाराधयितुमंजसा २१ चक्रतीर्थं शुभं गत्वा तपसा विष्णुमन्वहम्। अतोषयं महात्मानं नारायणमनन्यधीः २२ ततः प्रसन्नो देवेशः शंखचक्रगदाधरः उवाच मां रघुश्रेष्ठ प्रसन्नमुखपंकजः २३ श्रीभगवानुवाच उत्तिष्ठ तपसो ब्रह्मन्फलितं ते तपो महत्। मच्चिह्नं तेन युक्तस्त्वं जहि हैहयपुंगवम् २४ कार्तवीर्यं पितृहणं यदर्थं तपसः श्रमः। ततस्त्रिः सप्तकृत्वस्त्वं हत्वा क्षत्रियमंडलम् २५ कृत्स्नां भूमिं कश्यपाय दत्त्वा शांतिमुपावह। त्रेतामुखे दाशरथिर्भूत्वा रामोऽहमव्ययः २६ उत्पत्स्ये परया शक्त्या तदा द्रक्ष्यसि मां ततः मत्तेजः पुनरादास्ये त्वयि दत्तं मया पुरा २७ तदा तपश्चरंल्लोके तिष्ठ त्वं ब्रह्मणो दिनम् इत्युक्त्वा तर्दधे देवस्तथा सर्वं कृतं मया २८

णो दिनं च २८ नानंतरं मया त्वयि दत्तं मत्तेजः पुरा यदा पुनरादास्ये तदेत्यन्वयः २७ ब्रह्म

सएववपुराममवरदएव २९ ममप्रतीतोऽसिमयाप्रत्यभिज्ञातोसीत्यर्थः ननुमत्प्रत्यभिज्ञायाः किमेवंदौर्लभ्यंयेनैवंसंभ्रमस्त
त्राह ब्रह्मादिभिरिति तदलभ्यत्वेहेतुः प्रकृतेःपारगइति ३० जन्मादिषड्भावाः जायतेऽस्तिविपरिणमतेऽपक्षीयते
वर्द्धतेनश्यतीत्येवंरूपाः षड्भावविकारायतस्त्वंपूर्णज्ञानेनातोऽज्ञानसंभवास्तेत्वयिनसंति अतस्त्वंनिर्विकारोगमना
दिविवर्जितश्चासि ३१ ननुतेजोहरणादिक्रियायाइदानीमेवोक्तेः कथंनिष्क्रियत्वमतआह यथेतियथानूरुणेएवजलादे
फेनजालादिऔपाधिकंतथात्वयिक्रियौपाधिकीत्यर्थः उपाधिमेवाह त्वदाधारेति अन्यान्प्रतित्वामावृणोतीति

सएवविष्णुस्त्वंरामजातोऽसिब्रह्मणार्थितः मयिस्थितंतुत्वत्तेजस्त्वयैवपुनराहृतम् २९
अद्यमेसफलंजन्मप्रतीतोऽसिममप्रभो ब्रह्मादिभिरलभ्यस्त्वंप्रकृतेःपारगोमतः ३०
त्वयिजन्मादिषड्भावानसंत्यज्ञानसंभवाः निर्विकारोऽसिपूर्णस्त्वंगमनादिविवर्जितः ३१
यथाजलेफेनजालंधूमोवन्हौतथात्वयि त्वदाधाराबहिर्विषयामायाकार्यंसृजत्यहो ३२
यावन्मायावृतालोकास्तावत्त्वांनविजानते अविचारितसिद्धैषाविद्याविद्याविरोधिनी ३३

त्वद्विषया अस्वतंत्रतयात्वदधीनत्वात्त्वदाधारान्वसेतिभावः ३२ उक्तंत्वद्विषयत्त्वमेवदर्शयति यावदिति सा
कुतस्तत्राह अविचारितसिद्धेति अनादिसिद्धाविचारेणेवसिद्धेति अनादिः सेतिभावः सैवमायाविद्योत्र्यस्त्व
ज्ञानंतद्विरोधिनी तस्मिन्नुत्पतिनश्यति तदुत्पत्तिंप्रतिबध्नातिच अतोविद्यापदेनोच्यतइत्यर्थः विद्याविद्यश्रु
तिप्रोक्तेएकत्वान्यधियोहितेइतिअभियुक्तः ३३ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

कार्यस्य जत्वहो इत्युक्तं तत्कार्यं दर्शयति अविद्येति देहादिसंघाते आदिनेंद्रियादितत्संघातावच्छिन्नेंतःकरणे प्रतिबिं
बिता अनिर्वाच्येन संबंधेन संबद्धा चिच्छक्तिः प्राणादिप्रेरकत्वेन प्राणधारकतया जीव इत्युच्यते जीव प्राणधारण इ
ति धातोः ३४ ननु चिच्छक्तेरक्रियत्वेन जीवे कर्त्तृत्वादिव्यवहारः कथमत आह यावदिति अभिमानोऽहमिति बुद्धिः य
द्वद्विवेकाभावमूलको देहादिसंघातेऽहमिति अभिमानस्तावत्कर्त्तृत्वाद्यारोपेण तद्वानिवेत्यर्थः ३५ विशिष्टे एव कर्त्तृ
त्वादीत्युक्तमर्थं प्रत्येकं तन्निषेधेन द्रढयति आत्मन इति संसृतिः कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानकृतः संसारो नास्ति
अपरिणामित्वादिति भावः एवं बुद्धेर्ज्ञानं न जडत्वादिति भावः तस्मान्न तू द्वयं युक्त्वाहमिति बुद्ध्याग्रहीत्वा न त्वत्र हेतु

अविद्याकृतदेहादिसंघाते प्रतिबिंबिता चिच्छक्तिर्जीवलोकेऽस्मिन् जीव इत्यभिधीयते ३४
यावद्देहमनःप्राणबुद्ध्यादिष्वभिमानवान् तावत्कर्त्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिभाग्भवेत् ३५
आत्मनः संसृतिर्नास्ति बुद्धेर्ज्ञानं न जात्विति अविवेकाद्द्वयं युंक्त्वा संसारीति प्रवर्त्तते ३६
जडस्य चित्समायोगाच्चित्त्वं भूयाच्चितेस्तथा जडसंगाज्जडत्वं हि जलाग्न्योर्मेलनं यथा ३७

श्विवेकः संसारी जीव इति अहंकर्त्ता भोक्तेत्यादिरूपेण प्रवर्त्तते व्यवहरति तदुक्तम् न बुद्धेरेव बोधोऽस्ति नात्मनो वि
द्यते क्रिया अतो नान्यतरस्यापि जानातीति तु युज्यत इति ३६ नन्वेवं बुद्धेश्चिती संज्ञान इति धातुनिष्पन्नचित्त्वव्यवहा
रानुपपत्तिरत आह जडस्येति नन्वेवमहमस्मीति व्यवहारानुपपत्तिरत आह तथा चितेर्जडसंयोगाज्जडत्वम् संमेल
ने मिथोऽन्योन्यधर्मतिरोभावे दृष्टांतमाह जलाग्न्योर्मेघविद्युज्जलयोर्यथेत्यर्थः विद्युतः प्रकाशत्वं जातमपि जलं आ
वृणोति जलस्वरूपं जडमपि अग्निसंयोगाद्विद्युद्रूपेण प्रकाशरूपतां प्राप्नोतीत्यर्थः ३७ श्रीसीतापते राम चंद्रायनमः

नन्वेवं यदि संसृतस्तर्हि कथं मुच्यते तत्राह यावदिति संगसौख्यं संगाज्जायमानं सुखं न विंदति न प्राप्नोति तावदित्यर्थः
सौख्यमिति स्वार्थे ष्यञ् निवर्त्तेदिति परस्मैपदमार्षम् ३८ सतां संगे न लब्धया भक्त्या त्वां यदा जनाः समुपासते तदा
तेभ्यः माया शनैर्मंदं याति अपसरति विक्षेपशक्तिं त्यजतीत्यर्थः अत एव सा तान् नवं प्रतिपद्यते ३९ तत्त्वज्ञानमभेदेनयत्तु
तद्युक्तः सद्गुरुस्त्वद्भक्तियोगात्तेन लभ्यते तदनंतरं तादृशाद्गुरोः सकाशाद्वाक्यज्ञानं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थाखंडार्थज्ञानं

यावत्त्वत्पादभक्तानां संगसौख्यं न विंदति । तावत्संसारदुःखौघान्न निवर्त्तेन्नरः सदा ३८
सत्संगलब्धया भक्त्या यदा त्वां समुपासते । तदा माया शनैर्याति तान् नवं प्रतिपद्यते ३९ त
तस्त्वज्ञानसंपन्नः सद्गुरुस्तेन लभ्यते । वाक्यज्ञानं गुरोर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादाद्विमुच्यते ४०
तस्मात्त्वद्भक्तिहीनानां कल्पकोटिशतैरपि । न मुक्तिशंका विज्ञानशंका नैव सुखं तथा ४१
अतस्त्वत्पादयुगले भक्तिर्मे जन्मजन्मनि । स्यात्त्वद्भक्तिमतां संगोऽविद्या याभ्यां विनश्यति
लोके त्वद्भक्तिनिरतास्त्वद्धर्मामृतवर्षिणः ४२ पुनंति लोकमखिलं किं पुनः स्वकुलोद्भवा
न् । नमोऽस्तु जगतां नाथ नमस्ते भक्तिभावन । नमः कारुणिकानंत रामचंद्र नमोऽस्तु ते ४३

त्वत्प्रसादाल्लब्ध्वा विमुच्यते आचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेः उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति स्मृतेश्च ४०
मुक्तिशंका मुक्तिप्राप्तिसंभावनापि न तथा सुखं नैवेत्यर्थः ४१ भक्तिकारणं भक्तिमत्संगः याभ्यां भक्तिमत्संगलग्नजन्यभ
क्तिभ्याम् अविद्या साक्षात्परंपरया च मिलित्वा नश्यति त्वद्धर्मस्तत्त्वज्ञानं तद्रूपामृतवर्षणशीलास्तदुपदेष्टारस्तेन तेषां त
त्वमर्थसिद्धम् ४२ कारुणिकेति संबोधनमप्रकृतोपयोगाय ४३ श्रीरामसितापते रामचंद्राय नमः ॥ ७ ॥ राम

तवबाणायभूयात् त्वद्वाणनाशंभूयादित्यर्थः अनेनसर्वकर्मक्षयेणमुक्तिंदेहीतिव्यंग्यम् ४४ तद्वंगंबुध्वातद्दानं भगवान्प्रतिजानीतेततइत्यादि ४५ अत्रत्वत्कामदाने ४६ सोऽपिमुक्तिकारणसंपदंप्रार्थयते यदीतिमधु सूदनेत्यनेनमोक्षप्रतिबंधकमत्कर्मनाशनेत्वंसमर्थइतिव्यज्यते ४७ विज्ञानंत्वदभेदसाक्षात्कारः इदंभक्ति फलंयदिकदाचिदिदंनस्यात्तर्हिअंतेमरणकालेतवस्मृतिरवश्यंभूयादितिलोकोपकारायप्रार्थयते अंतेया

देवयद्यत्कृतंपुण्यंमयालोकजिगीषया तत्सर्वंतवबाणायभूयाद्रामनमोस्तुते ४४
ततःप्रसन्नोभगवान्श्रीरामःकरुणामयः प्रसन्नोऽस्मितवब्रह्मन्यत्तेमनसिवर्त्त
ते ४५ दास्येतदखिलंकामंमाकुरुष्वात्रसंशयम् ततःप्रीतेनमनसाभार्गवोराम
मब्रवीत् ४६ यदिमेनुग्रहोरामतवास्तिमधुसूदन त्वद्भक्तसंगस्त्वत्पादेदृढाभक्तिः
सदाऽस्तुते ४७ स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तुभक्तिहीनोऽपिसर्वदा त्वद्भक्तिस्तस्यविज्ञानंभूयादं
तेस्मृतिस्तव ४८ तथेतिराघवेणोक्तः परिक्रम्यप्रणम्यतम् पूजितस्तदनुज्ञातोमहेंद्राच
लमन्वगात् ४९ राजादशरथोहृष्टोरामंमृतमिवागतम् आलिंग्यालिंग्यहर्षेणनेत्राभ्यांज
लमुत्सृजत् ५० ततःप्रीतेनमनसास्वस्थचित्तःपुरंययौ। रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरतादेवसंमि
ताः ५१ स्वांस्वांभार्यामुपादायरेमिरेस्वस्वमंदिरे। मातापितृभ्यांसंहृष्टोरामःसीतासमन्वितः
५२

मतिःसागतिरितिन्यायात्तत्स्मृतौतल्लाभोऽवश्यंभावीतिभावः ४८ ४९ मृतमिवागतंक्षत्रियकुलांतकात्परशुरामात्सकाशादागत्यवर्तनेन तथासंभावनाउत्सृजदित्यर्थःअडभावआर्षः ५० देवसंमिताःदेवतुल्याः ५१ ५२ श्रीरामरामरामरामरामरा

५३ युधाजितंसंपूज्यभरतंशत्रुघ्नंचापिप्रेषयामासेत्यन्वयः ५४ पौलोम्यापुलोमापत्यभूतयाशच्याशक्रेणचदेव
मातेवेत्यर्थः ५५ साकेतेअयोध्यायाम् लोकनाथेषुप्रथिताः प्रसिद्धागुणगणायस्यसः लोकैः सम्यग्गीताकीर्तिर्यस्य
सकलजनसमूहस्यानंदसमूहरूपामूर्तिर्यस्यशातगुणानंदशानस्येतिभावः नित्यश्रीः परशक्तिर्यस्यअतएवनिरव
धिविभवः नित्यंमायायाआवरणशक्तिरूपायानिरासोयस्मात् मायासर्वथायंप्रत्यनावरिकेतिभावः मायाकार्यसर्व

रेमेवैकुंठभवनेश्रियासहयथाहरिः ॥ युधाजिन्नामकैकेयीभ्राताभरतमातुलः ५३ भर
तंनेतुमागच्छत्स्वराज्यंप्रीतिसंयुतः ॥ प्रेषयामासभरतंराजास्नेहसमन्वितः शत्रुघ्नंचा
पिसंपूज्ययुधाजितमरिंदमः ५४ कौसल्याशुशुभेदेवीरामेणसहसीतया देवमातेव
पौलोम्याशच्याशक्रेणशोभना ५५ साकेतेलोकनाथप्रथितगुणगणोलोकसंगीत
कीर्तिः श्रीरामः सीतयाःस्तेः खिलजननिकरानंदसंदोहमूर्तिः नित्यश्रीर्निर्विकारोनि
रवधिविभवोनित्यमायानिरासोमायाकार्यानुसारीमनुजइवसदाभातिदेवोःखिलेशः
५६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेबालकांडेसप्तमः सर्गः ७ अध्या
त्मबालकांडेचसर्गाःसप्तेवप्ररूभना दिष्टाः षष्ट्युत्तरत्रिंशच्छ्लोकामोक्षप्रदानृणाम् ३६०
अयंकांडःसमाप्तः ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

मनुसरतिसत्तास्फूर्तिभ्यांव्याप्नोतितादृशः देवोःपिअखिलेशोःपिमाययैववयोमनुजइवभाति ५६ इतिश्रीम०अध्या
त्मरामायणेसेतोबालकांडेसप्तमः सर्गः ७ ७ ७ ७ श्रीसीतापतेरामचंद्रायनमः ७ ७ रामराम ॥

॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणबालकांडः समाप्तः श्रीरामचंद्र।

अथश्रीमदध्यात्मरामायणेअयोध्याकांडप्रारंभः

पा॰
म॰
द
रा॰
ल॰
सी
र॰
रा॰
ल॰
सी॰
नौ॰

श्रीगणेशायनमः प्रथमेत्वथसर्गेऽत्ररामोनारदसंस्तुतः प्रतिज्ञांरावणवधेकृतवानितिवर्ण्यते॥ १ अथकांडेद्वितीयेनारदमुखेनरावणवध
प्रवृत्तिरित्याह भगवान्शिवः श्रीमहादेवउवाच एकदेति १ कौस्तुभेनामुक्ताफलाभूषितावाकंधरायस्यतम् कौस्तुभशब्देनात्रतन्ना
मकतदाकारोभूषणविशेषः २ तांबूलचर्वणादिभिर्विनोदयंतंक्रीडयंतंसीतामितिशेषः द्रष्टुमर्थाद्राघवम् यत्रराघवस्तत्रदेशेंऽबरात् आ
काशात् अवतरदित्यर्थः ३ ४ ५ संसारिणामेवदुर्लभम् ६ तत्रापिविषयासक्तचेतसांनितरामित्यर्थः तादृशमपितवदर्शनंपूर्वज

श्रीमहादेवउवाच एकदासुखमासीनंरामंस्वांतःपुराजिरे सर्वाभरणसंपन्नंरत्नसिंहासनेस्थितम् १ नीलोत्प
लदलश्यामंकौस्तुभामुक्तकंधरम् सीतयारत्नदंडेनचामरेणाथवीजितं २ विनोदयंतंतांबूलचर्वणादिभिरादृ
रात् नारदोऽवतरद्द्रष्टुमंबराद्यत्रराघवः ३ शुद्धस्फटिकसंकाशःशरच्चंद्रइवामलः अतर्कितमुपायातोना
रदोदिव्यदर्शनः ४ तंदृष्ट्वासहसोत्थायरामःप्रीत्याकृतांजलिः ननामशिरसाभूमौसीतयासहभक्तिमान् ५
उवाचनारदंरामःप्रीत्यापरमयायुतः संसारिणांमुनिश्रेष्ठदुर्लभंतवदर्शनं ६ अस्माकंविषयासक्तचेतसांनि
तरांमुने अवाप्तंमेपूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयैः संसारिणापिहिमुनेलभ्यतेसत्समागमः ७ अतस्त्वद्दर्शनादेव
कृतार्थोऽस्मिमुनीश्वर किंकार्यंतेमयाकार्यंब्रूहितत्करवाणिभो ८ अथतंनारदोऽप्याहराघवंभक्तवत्सलं
किंमोहयसिमांरामवाक्यैर्लोकानुसारिभिः ९ संसार्यहमितिप्रोक्तंसत्यमेतत्त्वयाविभो। जगतामादिभूता
यासामायागृहिणीतव १० त्वत्सन्निकर्षाज्जायंतेतस्यांब्रह्मादयःप्रजाः त्वदाश्रयासदाभातिमायायात्रिगुणा
त्मिका ११

त्मकृतानियानिपुण्यानिपुण्यकर्माणितज्जन्यमहोदयैः शुभादृष्टैरवाप्तमित्यर्थः महतःफलस्योदयोयेभ्यस्तैरितिवा
च्योर्थः ननुसंसारिणांदुर्लभंवस्तुकथंत्वयालब्धंतत्राह संसारिणेति काकतालीयन्यायेनेतिभावः ७ ८ ९ आदिभूतामूलप्रकृतिः
मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुतेः १० त्वत्सन्निकर्षादिति अचेतनत्वेनतस्याश्चेतनसंनिकर्षापेक्षत्वादितिभावः
अतएवसात्वदाश्रयेतित्वत्सन्निकर्षेणतस्याःसृष्टृत्वात्सात्वदाश्रयेत्यर्थः त्रिगुणात्मिकासुखदुःखमोहस्वभावासत्वरजस्तमोरूपगु
णत्रयात्मिका ११

अतएवस्वगुणानुरूपास्तथागुणाः प्रजाः सूतेनादृश्यागृहिण्यायुक्तः लोकत्रयरूपगेहेगृहस्थस्त्वमित्युदाहृतः १२ इदानींसर्वस्त्रीरूपं
सीतैव सर्वंपुंरूपंत्वमेवेतिसर्वात्म्येनयुक्तत्वान्न त्वमेवगृहस्थइत्यर्थमुपपादयति त्वमित्यादिना १३ पौलोमीशचीअनलोऽग्निः १४ १५ १६
१७ दिशिष्यकिंचिदुक्त्वासामान्येनोपसंहरति लोकेइति १८ लोकत्रयगृहस्थत्वमुपसंहरति तस्मादिति युवाभ्यामन्यद्वितिशेषः तत्सृ
ष्ट्वा तदेवानुप्राविशदितिश्रुत्यासर्वत्रेश्वरचैतन्येनैवचेतनत्वमितिभावः १९ तदेवोपपादयति त्वदिति त्वदाभासेनत्वत्संबंधेनोदितंसृष्टं

सूतेऽस्त्वजंशुक्लकृष्णालोहिताःसर्वदाप्रजाः लोकत्रयमहागेहेगृहस्थस्त्वमुदाहृतः १२ त्वंविष्णुर्जानकीलक्ष्मीःशि
वस्त्वंजानकीशिवा ब्रह्मात्वंजानकीवाणीसूर्यस्त्वंजानकीप्रभा १३ भवान्शशांकःसीतातुरोहिणीशुभलक्षणा
शक्रस्त्वमेवपौलोमीसीतास्वाहानलोभवान् १४ यमस्त्वंकालरूपश्चसीतासंयमिनीप्रभो निर्ऋतिस्त्वंजग
न्नाथतामसीजानकीशुभा १५ रामत्वमेववरुणोभार्गवीजानकीशुभा वायुस्त्वंरामसीतातुसदागतिरितीरि
ता १६ कुबेरस्त्वंरामसीतासर्वसंपत्प्रकीर्तिता रुद्राणीजानकीप्रोक्तारुद्रस्त्वंलोकनाशकृत् १७ लोकेस्त्रीवाच
कंयावत्तत्सर्वंजानकीशुभा पुन्नामवाचकंयावत्तत्सर्वंत्वंहिराघव १८ तस्माल्लोकत्रयेदेवयुवाभ्यांनास्तिकिंच
१९ त्वदाभासोदिताज्ञानमव्याकृतमितीर्यते तस्मान्महांस्ततःसूत्रंलिंगंसर्वात्मकंततः २० अहंकारश्चबुद्धि
श्चपंचप्राणेंद्रियाणिच लिंगमित्युच्यतेप्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमत् २१

न्मुखत्वंप्राप्तमीदृशमज्ञानंमायैवाव्याकृतपदेनोच्यते महान्बुद्धितत्वंततःसूत्रमहंकारः ततःसर्वात्मकंसर्वकार्यात्मकंलिंगंलिंग
देहः २० सर्वात्मकत्वमाह अहंकारश्चबुद्धिश्चेत्यादिपंचेत्यस्यसूक्ष्मभूतानीतिशेषः प्राणेंद्रियाणिपंचप्राणाः पंचेंद्रियाणिमनस्त्व
हंकारेणैवसंगृहीतं तत्राऽहंकारोऽहमित्याकारवृत्तिविशेषः बुद्धिरध्यवसायात्मकंमहत्तत्वम् कर्मेंद्रियाणिभूतेष्वंतर्भूतानीतिलिं
गंलिंगदेहएवप्राज्ञैःजन्ममृत्युसुखादिमदुच्यतेइत्यर्थः २१

सएवलिंगदेहाभिमान्येवेत्यर्थः जगन्मयोहिरण्यगर्भः तत्समष्टिरूपत्वात्तस्येत्यर्थः अवाच्यासत्वासत्वाभ्यामनिर्वच्याऽनादिरु
त्पत्तिरहिताकारणोपाधिःसंसारकारणरूपकूटस्थस्यब्रह्मणउपाधिः २२स्थूलंस्थूलदेहः तत्समष्ट्युपाधिर्विराट्सूक्ष्मंलिंगदेहस्त
त्समष्ट्युपाधिर्हिरण्यगर्भः कारणोपाधिरीश्वरः एतैर्विशिष्टोजीवः अंतर्यामित्वयाईशस्यापितत्रांतर्भावात् उपाधित्रयविमु
क्तोपःसपरमेश्वरः तुरीयइत्यर्थः विराड्हिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः ईशस्यपत्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरितिवार्ति-
कोक्तेः २३ तत्रस्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यांकारणोपाधेःसाक्षिणोभेदक्रमाह जाग्रदिति इंद्रियादिवृत्तिमतीजाग्रदवस्थाविश्वसाक्षि
णी इंद्रियवृत्त्यभावकालिकीअंतःकरणवासनानिमित्तार्थोपलंभरूपातैजससाक्षिणीस्वप्नावस्थाप्राज्ञसाक्षिणीनिद्रावृत्त्यति-

सएवजीवसंज्ञश्चलोकेभातिजगन्मयः अवाच्यानाद्यविद्यैवकारणोपाधिरुच्यते २३ स्थूलंसूक्ष्मंकारणाख्य
मुपाधित्रितयंचितेः एतैर्विशिष्टोजीवःस्याद्वियुक्तःपरमेश्वरः २३ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यासंसृतिर्याप्रवर्तते
तस्याविलक्षणःसाक्षीचिन्मात्रस्त्वंरघूत्तम २४ त्वत्तएवजगज्जातंत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितं त्वय्येवलीयतेकृत्स्नं
तस्मात्वंसर्वकारणं रज्जावहिमिवात्मानंजीवंज्ञात्वाभयंभवेत् परात्माहमितिज्ञात्वाभयदुःखैर्विमुच्य
ते २६ चिन्मात्रज्योतिषासर्वाःसर्वदेहेषुबुद्धयः त्वयायस्मात्प्रकाश्यंतेसर्वस्यात्मातततोभवान् २७

रिक्तसर्ववृत्त्यभावरूपा
सुषुप्त्यवस्थाएतत्त्रयात्मिकायाःसंसृतेरविद्यात्मकत्वात् ततोविलक्षणश्चिन्मात्ररूपःसाक्षीकारणोपाधिस्त्वमित्यर्थः २४ जगज्ज
न्मादिकारणमपिलमेवेत्याह त्वत्तइति कृत्स्नमविद्यासहितं २५ रज्जाविति रज्जोरहित्वेनज्ञानाद्यथाभयंतथात्मानंजीवत्वेनजानतोभयं
संसाररूपं तस्याएवरज्जोरज्जुत्वेनज्ञानाद्यथाभयनिवृत्तिः तथास्वस्यपरमात्मत्वेनज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यर्थः २६ चिन्मात्रज्योती
रूपेणभवतासर्वदेहेषुवर्तमानाःसर्वाबुद्धयोंतःकरणानियस्मात्प्रकाश्यंते तत्तद्वृत्तिमंतिसंपाद्यंते अतोभवान्सर्वस्या
त्मांऽतर्यामीत्यर्थः २७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अज्ञानात्त्वत्स्वरूपाज्ञानात्त्वयिइदंसर्वंजगत्न्यस्यते आरोप्यते जगद्रूपेणात्वंगृह्यसइत्यर्थः यथाचरज्जुतत्वाज्ञानाद्भासमानस्यभु
जंगस्यरज्जुज्ञानाल्लयः एवंत्वत्स्वरूपज्ञानाज्जगतोलयः अतस्तत् ज्ञानंसदाभ्यसेत् तच्चिंतनंतत्कथनमन्योऽन्यंतत्प्रबोधनम्
एकांतेतत्परत्वंचतदभ्यासंविदुर्बुधाइत्युक्तमभ्यासंकुर्यात् २८ त्वत्पादभक्तियुक्तानां श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनम् अ
र्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनं इत्येवंनवविधाभक्तियुक्तानांक्रमात् वैराग्यश्रवणादिक्रमेणविज्ञानमपरोक्षसाक्षात्कारो

अज्ञानान्न्यस्यतेसर्वंत्वयिरज्जौभुजंगवत् त्वज्ज्ञानाल्लीयतेसर्वंतस्माज्ज्ञानंसदाभ्यसेत् २८ त्वत्पादभक्तियु
क्तानांविज्ञानंभवतिक्रमात् तस्मात्त्वद्भक्तियुक्तायेमुक्तिभाजस्तएवहि २९ अहंत्वद्भक्तभक्तानांतद्भक्तानांचकिं
करः अतोमामनुगृण्हीष्वमोहयस्वनमांप्रभो ३० त्वन्नाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मामेजनकःप्रभो अतस्तवाहंपौ
त्रोऽस्मिभक्तंमांपाहिराघव ३१ इत्युक्त्वाबहुशोनत्वास्वानंदाश्रुपरिप्लुतः उवाचवचनंराम ब्रह्मणानोदितो
ऽस्म्यहम् ३२ रावणस्यवधार्थायजातोसिरघुसत्तम। इदानींराज्यरक्षार्थंपितात्वामभिषेक्ष्यति ३३ यदिराज्या
भिसंसक्तोरावणंनहनिष्यसि। प्रतिज्ञातेकृतारामभूभारहरणायवै ३४ तत्सत्यंकुरुराजेंद्रसत्यसंधस्त्वमेवहि।
श्रुत्वैतद्गदितंरामोनारदंप्राहसस्मितम् ३५ शृणुनारदमेकिंचिद्विद्यतेऽविदितंक्वचित् प्रतिज्ञातंचयत्पूर्वंक
रिष्येतन्नसंशयः ३६ किंतुकालानुरोधेनतत्तत्प्रारब्धसंक्षयात् हरिष्येसर्वभूभारंक्रमेणासुरमंडलम् ३७
रावणस्यविनाशार्थंश्वोगंतादंडकाननम्। चतुर्दशसमास्तत्रह्युषित्वामुनिवेषधृक् ३८

भवत्यतस्तएवमुक्तिभाजइत्यर्थः २९ नमोहयस्व स्वमाययेत्यर्थः ३० ३१ नोदितोस्मित्वन्निकटेसंदेशंवक्तुंप्रेरितोस्मि ३२ ३३
भूभारहरणायकृतातेप्रतिज्ञाव्यर्थास्यादितिशेषः ३४ तस्मात्तत्प्रतिज्ञानंवचःसत्यंकुरु यतस्त्वमेवसत्यसंधःसत्यप्रतिज्ञः ३५ अविदितमि
तिछेदः विद्यतेइत्यत्रकाकुः क्वचिद्देशेकालेवाकिंचिद्वस्तुमेविदितंविद्यतेअपितुनेत्यर्थः सर्वंविदितमेवास्तेइत्यर्थः ३६ कालानुरोधेनेति
कालस्यप्रख्यतायामप्येवस्थापितत्वादितिभावः असुरमंडलरक्षोमंडलरूपंभूभारं ३७ ३८

३९ देवगतिंदेवलोकमार्गं ४० कैवल्यंविमोक्षम् ब्रह्मैकत्वलक्षणंमोक्षम् विरतिर्वैराग्यम् ४१ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसम र्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणः कृतौ अध्यात्मरामायणसेतौअयोध्याकांडेप्रथमःसर्गः १ द्वि तीयेराज्ञिरामस्याभिषेकंकर्तुमुद्यते मंथरामोहिता राज्ञीविघ्नंचक्रइतीर्यते १ अथराजेति रहसिएकांते १ नैगमाः निगमेवणिक्

सीताभिषेणनंदुष्टंसकुलंनाशयाम्यहम् | एवंरामेणप्रतिज्ञातेनारदःप्रमुमोदह ३९ प्रदक्षिणत्रयंकृत्वादंडवत्प्र णिपत्यतं अनुज्ञातश्चरामेणययौदेवगतिंमुनिः ४० संवादंपठतिश्रृणोतिसंस्मरेद्वायोनित्यंमुनिवररामयोः सभक्त्या संप्राप्नोत्यमरसुदुर्लभंविमोक्षंकैवल्यंविरतिपुरःसरंक्रमेण ४१ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउ मामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेप्रथमःसर्गः १ श्रीमहादेवउ० अथराजादशरथःकदाचिद्रहसि स्थितः वसिष्ठंस्वकुलाचार्यमाहूयेदमभाषत १ भगवन्राममखिलाःप्रशंसंतिमुहुर्मुहुः पौराश्चनैगमावृ द्धामंत्रिणश्चविशेषतः २ ततःसर्वगुणोपेतंरामंराजीवलोचनम् ज्येष्ठंराज्येभिषेक्ष्यामिवृद्धोऽहंमुनि पुंगव ३ भरतोमातुलंद्रष्टुंगतःशत्रुघ्नसंयुतः अभिषेक्ष्येश्वएवाशुभवांस्तच्चानुमोदताम् ४ संभाराः संभ्रियंतांचगच्छमंत्रयराघवम् | उच्छ्रीयंतांपताकाश्चनानावर्णाःसमंततः ५ तोरणानिविचित्राणिस्व र्णमुक्तामयानिवै | आहूयमंत्रिणंराजासुमंत्रंमंत्रिसत्तमम् ६ आज्ञापयतियद्यत्वांमुनिस्तत्तत्स मानय यौवराज्येऽभिषेक्ष्यामिश्वोभूतेरघुनंदनम् ७ तथेतिहर्षात्सुमुनिर्किंकरोमीत्यभाषत- तमुवाचमहातेजावसिष्ठोज्ञानिनांवरः ८

पथेभवाः यद्वा निगमंवेदंतदर्थंवाविदंतितेनैगमाः २ ततःसर्वप्रजानुरागात् ३ भरतोमातुलमिति अनेनकैं कर्यप्रतिबंधशंकानिरासः भरतागमनपर्यंतमेनमभिषेचे तदागमनोत्तरमुभयोर्विभागंकरिष्यामीत्येवंतांसमाधा स्यइतिभावः ४ संभारोभिषेकसामग्रीमंत्रयेति अधिवासनार्थमितिशेषः उच्छ्रीयंतामुत्थाप्यंतामित्यर्थः ५ तोरणा निउच्छ्रीयंतामित्यनुकर्षः ६ ७ ८

मध्यकक्षेमध्यद्वारे षोडशेतिकन्यकान्वयि वाल्मीकिनापिकन्यानामष्टसंख्याहिरुक्ता अष्टौकन्याश्चरुचिरामत्तश्चवरवारणः
अष्टौकन्याश्चमांगल्याःसर्वाभरणभूषिताइति गजइत्युत्तरान्वयि ९ नानातीर्थोदकैःप्रयागादितीर्थोदकैः १० व्याघ्रच
र्माणिनववात्रीणिवा भद्रपीठास्तरणार्थमित्यर्थः ११ दिव्यान्याभरणानिचेत्यत्रस्थाप्यंतामित्यनुकर्षः १२ वारमुख्याःवा

श्वःप्रभातेमध्यकक्षेकन्यकाःस्वर्णभूषिताः तिष्ठंतुषोडशगजःस्वर्णरत्नादिभूषितः ९ चतुर्दंतःसमा
यातुऐरावतकुलोद्भवः नानातीर्थोदकैःपूर्णाःस्वर्णकुंभाःसहस्रशः १० स्थाप्यंतांनववैव्याघ्रचर्माणि
त्रीणिवानय श्वेतछत्रंरत्नदंडंमुक्तामणिविराजितं ११ दिव्यमाल्यानिवस्त्राणिदिव्यान्याभरणा
निच मुनयःसत्कृतास्तत्रतिष्ठंतुकुशपाणयः १२ नर्तक्योवारमुख्याश्चगायकावेणुकास्तथा नाना
वादित्रकुशलावादयंतुनृपांगणे १३ हस्त्यश्वरथपादाताबहिस्तिष्ठंतुसायुधाः नगरेयानितिष्ठंतिदे
वतायतनानिच १४ तेषुप्रवर्त्ततांपूजानानाबलिभिरावृता राजानःशीघ्रमायांतुनानोपायनपाणयः
१६ इत्यादिश्यमुनिःश्रीमान्सुमंत्रंनृपमंत्रिणं स्वयंजगामभवनंराघवस्यातिशोभनम् १७ रथमारु
ह्यभगवान्वसिष्ठोमुनिसत्तमः त्रीणिकक्षाण्यतिक्रम्यरथात्क्षितिमवातरत् १७ अंतःप्रविश्यभवनं
स्वाचार्यत्वादवारितः गुरुमागतमाज्ञायरामस्तूर्णंकृतांजलिः १८ प्रत्युद्गम्यनमस्कृत्यदंडवद्भक्तिसंयु
तः स्वर्णपात्रेणपानीयमानिनायाशुजानकी १९ रत्नासनेसमावेश्यपादौप्रक्षाल्यभक्तितः तदापः
शिरसाधृत्वासीतयासहराघवः २० धन्योऽस्मीत्यब्रवीद्रामस्तवपादांबुधारणात् श्रीरामेणैवमुक्तस्तु
प्रहसन्मुनिरब्रवीत् २१ त्वत्पादसलिलंधृत्वाधन्योभूद्गिरिजापतिः ब्रह्माऽपिमत्पितातेहिपादतीर्थह
ताशुभः २२

रः संकेतदिनमेवमुख्यंभर्तृनियमेयासांताः वेश्याइत्यर्थः वेणुकाः वेणुवादनशीलाः १३ हस्त्यश्वर
थपादाताइत्यत्रप प त्तिरुक्ता १४ नानाबलिभिःपूजोपकरणैः १५ १६ १७ आचार्यत्वादतिवृद्धत्वाच्चद्वारपालैरवारितोभवनंप्रवि
श्यांतःअंतःपुरंप्रविष्टइतिशेषः १८ पानीयमानिनाय अर्घ्यपाद्यार्थमितिभावः १९ तदापः तत्पादप्रक्षालनजलं २० अब्रवीद्वसिष्ठमि
तिशेषः २१ त्वत्पादसलिलंगंगारूपंजलं २२

उपदेशकृद्ब्राह्मणेष्वेवंभक्तिः कार्येति लोकाननुपदिशन्नित्यर्थः २३ भक्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वेतरस्वरूपापेक्षया रामस्वरूपे भक्तिरेव सर्वेष्टसाधन-
मिति सूचितं २४ त्वं मायया इति माययाच्छादितस्वस्वरूपो यथा व्यवहरसि तथैव त्वयि शिष्यत्वेन गुरुर्भूत्वाऽहं व्यवहरिष्यामीत्यर्थः २५ वास्तव-
मर्थमाह गुरुरिति गुरूणामस्मद्गुरूणां ब्रह्मादीनां २६ तत्रैव हेतुमाह अंतर्यामीति अंतः स्थित्वा सर्वनियामकः अगोचरः वाङ्मनसयोरग-
विषयः स्वाधीनसंभवत्वं मायाधिष्ठातृत्वात् २७ दुष्यजीवनं दुष्टजीविकारूपं पौरोहित्यं राजपुरोहितत्वम् २८ २९ त्वत्संबंधाकांक्षारूपाऽशा

इदानीं भाषसे यत्त्वं लोकानामुपदेशकृत् । जानामि त्वां परात्मानं लक्ष्म्या संजातमीश्वरं २३ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं भक्ता-
नां भक्तिसिद्धये । रावणस्य वधार्थाय जातं जानामि राघव २४ तथाऽपि देवकार्यार्थं गुह्यं नोद्घाटयाम्यहं । यथा त्वं
मायया सर्वं करोषि रघुनंदन २५ तथैवानुविधास्येऽहं शिष्यस्त्वं गुरुरप्यहं । गुरुर्गुरूणां त्वं देव पितॄणां त्वं पितामहः
२६ अंतर्यामी जगद्यात्रावाहकस्त्वमगोचरः शुद्धसत्त्वमयं देहं धत्से त्वं स्वाधीनसंभवम् २७ मनुष्य इव लोकेऽ-
स्मिन्भासि त्वं योगमायया । पौरोहित्यमहं जाने विगर्ह्यं दुष्यजीवनं २८ इक्ष्वाकूणां कुले रामः परमात्मा जनि-
ष्यते ॥ इति ज्ञातं मया पूर्वं ब्रह्मणा कथितं पुरा २९ ततोऽहमाशया राम तव संबंधकांक्षया अकार्षं गर्हितमपि
तवाचार्यत्वसिद्धये ३० ततो मनोरथो मेऽद्य फलितो रघुनंदन । त्वदधीना महामाया सर्वलोकैकमोहिनी ३१
मां यथा मोहयेन्नैव तथा कुरु रघूद्वह गुरुनिष्कृतिकामस्त्वं यदि देह्येतदेव मे ३२ प्रसंगात्सर्वमप्युक्तं न वा-
च्यं कुत्रचिन्मया । राज्ञा दशरथेनाहं प्रेषितोऽस्मि रघूद्वह ३३ त्वामामंत्रयितुं राज्ये श्वोऽभिषेक्ष्यति राघव । अ-
द्य त्वं सीतया सार्द्धमुपवासं यथाविधि ३४ कृत्वा शुचिर्भूमिशायी भव राम जितेंद्रियः गच्छामि राजसां-
निध्यं त्वं तु प्रातर्गमिष्यसि ३५ इत्युक्त्वा रथमारुह्य ययौ राजगुरुर्द्रुतं रामोऽपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा प्रहसन्निद-
मब्रवीत् ३६ संबंधमाह आचार्यत्वसिद्धय इति ३० लब्धाचार्यकत्वात् गुरुदक्षिणां याचते त्वदधीनेत्यादि ३१ गुरुनिष्कृ-
तिकामः गुरोः प्रत्युपकारकरणेच्छुः ३२ एवमयं मत्स्वरूपमन्यत्रापि प्रकटयिष्यतीति शंकामुन्नीयाह प्रसंगादिति ३३ आमंत्र-
यितुं बोधयितुं ३४ प्रातर्गमिष्यसि राजसान्निध्यं वनं चेति भावः ३५ ३६ ७

एतद्राज्यप्राप्तिफलंतवैवेत्याह निमित्तमात्रमिति कर्ताराज्यकर्ता भोक्ताराज्यसुखभोक्ता अनेनस्वस्यकर्तृत्वादिराहित्यम
पिध्वनितं ३७ ममत्वंहिबहिःप्राणइतिअनेनशेषांशरूपत्वात्तस्यप्राणधारकत्वरूपंजीवत्वंदर्शितं ३८ पुरः अग्रे ३९ नगरे
विद्यमानः कश्चित्पुमान्राममात्रेसुमित्रायैचन्यवेदयत् ४० तस्मैतद्वार्ताहराय ४१ प्रतिश्रुतंप्रतिज्ञातं ४२ दुर्गांदेवींस

सौमित्रेयौवराज्येमेश्वोऽभिषेकोभविष्यति निमित्तमात्रमेवाहंकर्ताभोक्तात्वमेवहि ३७ममत्वंहिबहिःप्रा
णोनात्रकार्याविचारणा। ततोवसिष्ठेनयथाभाषितंतत्तथाकरोत् वसिष्ठोऽपिनृपंगत्वाकृतंसर्वन्यवे
दयत्।वसिष्ठस्यपुरोराज्ञात्यक्तंरामाभिषेचनं ३९ यदातदैवनगरेश्रुत्वाकश्चित्पुमान्जगौ। कौसल्या
यैराममात्रेसुमित्रायैतथैवच ४० श्रुत्वातेहर्षसंपूर्णेददतुर्हारमुत्तमम् तस्मैततःप्रीतमनाःकौसल्या
पुत्रवत्सला ४१ लक्ष्मींपर्यचरद्देवींरामस्यार्थप्रसिद्धये।सत्यवादीदशरथःकरोत्येवप्रतिश्रुतम् ४२
कैकयीवशगःकिंतुकामुकःकिंकरिष्यति।इतिव्याकुलचित्तासादुर्गांदेवीमपूजयत् ४३ एतस्मिन्नं
तरेदेवादेवींवाणीमचोदयन्।गच्छदेविभुवोलोकमयोध्यायांप्रयत्नतः ४४ रामाभिषेकविघ्नार्थं
यतस्वब्रह्मवाक्यतः।मंथरांप्रविशस्वादौकैकेयींचततःपरम् ४५ ततोविघ्नेसमुत्पन्नेपुनरेहिदिवंशु
भे। तथेत्युक्त्वातथाचक्रेप्रविवेशाथमंथराम् ४६ साऽपिकुब्जात्रिवक्रातुप्रासादाग्रमथारुहत् न
गरंपरितोदृष्ट्वासर्वतःसमलंकृतम् ४७ नानातोरणसंबाधंपताकाभिरलंकृतम् सर्वोत्सवसमा
युक्तंविस्मितापुनरागमत् ४८ धात्रींपप्रच्छमातःकिंनगरंसमलंकृतम्।नानोत्सवसमायुक्ताकौ॰
सल्याचातिहर्षिता ४९ ददातिविप्रमुख्येभ्योवस्त्राणिविविधानिच।तामुवाचतदाधात्रीरामचं
द्राभिषेचनं ५०

सकलदुःखहरणक्षमत्वादितिभावः ४३ देवींकुंभकर्णस्यनिद्रावरव्याहारादिनादेवानामुपकर्त्रीम-
योध्यायामयोध्याप्रदेशावच्छिन्नंभुवोलोकंगच्छेत्यन्वयः ४४ आदौमंथरांप्रविशस्व कैकेयीप्रेरणार्थं आर्षस्तङ् ततःपरंराजप्रेरणार्थंकै
केयींप्रविश ४५ विघ्नेअभिषेकविघ्नेतथाचक्रे अयोध्यागमनंचक्रेदेवीवाणीतिशेषः ४६ सावाण्याविष्टात्रिषुकटाबुरसिकंठेचवक्रा ४७ ४८
किंकेनहेतुनानगरमलंकृतं केनच हेतुनाकौसल्योत्सवयुक्तादादाति ४९ ५०

५१ पुत्रस्यराज्यप्राप्त्यादुर्भगे तच्चिंतारहित्याच्चमूढे ५२ ५३ राज्ञोऽनुग्रहाद्रामस्याभिषेकोभविष्यतीत्यन्वयः ५४ ५५ ५६ कार
णेनवाणीप्रवेशरूपेणवैरिणीवैरमापन्ना अकारणवैरिणीतिछेदइतिकश्चित् ५७ यथार्थंसत्यमेवमयोच्यते तेमहद्भयमागतमि
ति ५८ अनथ्यवादीतिछेदः त्वमेवमेप्रियेत्यादिवाक्यंमिथ्याप्रलापएवतस्येत्यर्थः कार्यंहितं ५९ अतिदुःखावेशात्प्रेषयामासेति

श्वोभविष्यतितेनाद्यसर्वतोलंकृतंपुरम्। तच्छ्रुत्वात्वरितंगत्वाकैकेयींवाक्यमब्रवीत् ५१ पर्यंकस्थांविशाला
क्षीमेकांतेपर्यवस्थितां। किंशेषेदुर्भगेमूढे महद्भयमुपस्थितम् ५२ नजानीषेतिसौंदर्यमानिनीमत्तगामि
नी ५३ रामस्यानुग्रहाद्राज्ञः श्वोऽभिषेकोभविष्यति। तच्छ्रुत्वासहसोत्थायकैकेयीप्रियवादिनी ५४ त
स्यैदिव्यंददौस्वर्णनूपुरंरत्नभूषितम्। हर्षस्थानेकिमितिमेकथ्यतेभयमागतं ५५ भरतादधिकोरामः
प्रियकृन्मेप्रियंवदः। कौसल्यांमांसमंपश्यन्सदाशुश्रूषतेहिमाम् ५६ रामाद्भयंकिमापन्नंतवमूढेवद
स्वमे। तच्छ्रुत्वाविषसादाथकुब्जाकारणवैरिणी ५७ शृणुमद्वचनंदेवियथार्थंतेमहद्भयम् त्वांतो
षयन्सदाराजाप्रियवाक्यानिभाषते ५८ कामुकोनथ्यवादीचत्वांवाचापरितोषयन् कार्यंकरोति
तस्यावैराममातुःसुपुष्कलं ५९ मनस्येतन्निधायैवप्रेषयामासतेसुतम् भरतंमातुलकुलेप्रेष
यामाससानुजं ६० सुमित्रायाःसमीचीनंभविष्यतिनसंशयः लक्ष्मणोराममन्वेतिराज्यंसोनुभवि
ष्यति ६१ भरतोराघवस्याग्रेकिंकरोवाभविष्यति विवास्यतेवानगरात्प्राणैर्वाहाप्यतेऽचिरात् ६२
त्वंतुदासीवकौसल्यांनित्यंपरिचरिष्यसि ततोऽपिमरणंश्रेयोयत्सपत्न्याःपराभवः ६३ अतःशीघ्रंय
तस्वाद्यभरतस्याभिषेचने रामस्यवनवासार्थंवर्षाणिनवपंचच ६४ ततोरूढोभयेपुत्रस्तवराज्ञिभ
विष्यति उपायंतेप्रवक्ष्यामिपूर्वमेवसुनिश्चितं ६५

पुनरुक्तिर्नदोषाय ६० ६१ प्राणैर्वाहाप्यतेत्याज्यते वधोभविष्यतीत्य
र्थः ६२ सपत्न्याःसकाशाद्यत्पराभवः तत्सेवादिरूपस्ततोमरणंश्रेयइत्यर्थः ६३ अभिषेचनेविषयसप्तमी नवपंचचतुर्दश ६४ हेराज्ञि अभ
येभयस्थानेभयरहितेतवपुत्रोरूढोराज्येदृढोभविष्यतीत्यर्थः ननुवयसासर्वगुणैश्चज्येष्ठेविद्यमानेकथंकनीयसोमेपुत्रस्यराज्य
मतआह उपायमिति ६५

इंद्रेणस्वयंयाचितइत्यन्वयः ६६ ६७ अक्षकीलः रथाक्षकील इत्यर्थः सतस्यछिन्नोन्यपतत्तसदशरथोनवेद तत्कीलरंध्रेकील-
स्थानेस्वहस्तंदत्वावस्थितवतीत्यन्वयः ६८ ६९ ७० राजा अवदत् ततोवरदोराजात्वयेन्तःकिमस्तत्तदाह ७राजन्नित्या-
दि ७१ममेत्विवरद्वयमितिशेषः त्वयामह्यंदत्तंवरद्वयमित्यर्थः ७२ तथेत्युक्त्वाहेसुव्रतेमंदिरंव्रज शुद्धभूमेः शिबिरंव्रजेत्विस्वय

पुरादेवासुरेयुद्धेराजादशरथःस्वयम् इंद्रेणयाचितोधन्वीसहायार्थेमहारथः ६६ जगामसेनयासार्द्धं
त्वयासहशुभानने युद्धंप्रकुर्वतस्तस्यराक्षसैःसहधन्विनः ६७ तदाक्षकीलोन्यपतच्छिन्नस्तस्यनवे
दसः त्वंतुहस्तंसमावेश्यकीलरंध्रेतिधैर्यतः ६८ स्थितवत्यसितापांगीपतिप्राणपरीप्सया ततोह
त्वासुरान्सर्वान्ददर्शत्वामरिंदमः ६९ आश्चर्यपरमंलेभेत्वामालिंग्यमुदान्वितः वृणीष्वयत्तेमन-
सिवांछितंवरदोस्म्यहं ७० वरद्वयंवृणीष्वत्वमेवंराजाऽवदत्स्वयम् त्वयोक्तोवरदोराजन्यदिदत्तंवरद्व
यम् ७१ त्वय्येवतिष्ठतुचिरंन्यासभूतंममानघ यदामेवसरोभूयात्तदादेहिवरद्वयम् ७२ तथेत्यु
क्त्वास्वयंराजामंदिरंव्रजसुव्रते त्वत्तःश्रुतंमयापूर्वमिदानींस्मृतिमागतम् ७३ अतःशीघ्रंप्रवि
श्याद्यक्रोधागारंरुषान्विता विमुच्यसर्वाभरणंसर्वतोविनिकीर्यच ७४ भूमावेवशयानात्वंतूष्णी
मातिष्ठभामिनि ७४ यावत्सत्यंप्रतिज्ञायराजाभीष्टंकरोतिते श्रुत्वात्रिवक्रयोक्तंतत्तदाकैकेयनंदि
नी ७५ तथ्यमेवाखिलंमेनेदुःसंगाहितविभ्रमा तामाहकैकयीत्वंस्त्वच्छक्तस्तेबुद्धिरीदृशी ७६ एवं
त्वांबुद्धिसंपन्नांनजानेवक्रसुंदरि भरतोयदिराजामेभविष्यतिसुतःप्रियः ७७ ग्रामान्शतंप्रदास्यामिमम
त्वंप्राणवल्लभा इत्युक्त्वाकोपभवनंप्रविश्यसहसारुषा ७८

सुव्रतेतिशेषः एतत्सर्वंत्वत्तएवश्रुतं ७३ तूष्णीमातिष्ठ मौनंकुरु शतशःप्रार्थिताऽपित्वदुक्तंकरिष्यामीतिप्रतिज्ञापर्यंतंराज्ञासह
मावदेत्यर्थः ७४ तदेवाह यावदितिसत्यं तत्पूर्वकंशपथपूर्वकमितियावत्तथाप्रतिज्ञायराजातेभीष्टंयावत्करोतितावन्मौनंकुर्वित्यर्थः ७५
दुःसंगेनजातविभ्रमाअहितेपिहितबुद्धिमतीदुष्टादुष्टभावा ७६ वक्रापिमद्धितत्वान्मसुंदरि तत्संबोधनंवक्रसुंदरि ७७ ७८ ५

समंततः परिकीर्यइतस्ततः प्रक्षिप्यमलिनभूमिलुंठनान्मलिनगात्रा ७९ यावद्रामगमनंतावदेवंशयनमेवसर्वथातद्गमनेतुप्राणांस्त्यक्ष्ये
इत्यर्थः ८० निश्चयमुक्तार्थविषयं ८१ अथकेकेय्याः कुब्जासंगाद्दिदमविचार्यकारित्वमित्यर्थः विषेषंसामान्यरूपेणार्थांतरन्यासेनदर्श
यति धीरइति महामनाइत्यर्थः सद्गुणश्चासावाचारान्वितइत्यर्थः वाशब्दश्चार्थेविधिवादेति तादृशोयोदेशिकोगुरुः तत्परस्तत्सेवापरः

विमुच्यसर्वाभरणंपरिकीर्यसमंततः भूमौशयानामलिनामलिनांबरधारिणी ७९ प्रोवाचशृणमेकुब्जेया
वद्रामोवनंव्रजेत् प्राणांस्त्यक्ष्येऽथवावक्रेशयिष्येतावदेवहि ८० निश्चयंकुरुकल्याणिकल्याणंतेभवि
ष्यति इत्युक्त्वाप्रययौकुब्जागृहंसापितथाकरोत् ८१ धीरोत्यंतदयान्वितोऽपिसद्गुणाचारान्वितोवाथवा
नीतिज्ञोविधिवाद्देशिकपरोविद्याविवेकोऽथवा दुष्टानामतिपापभावितधियांसंगंसदाचेद्व्रजेतद्बुद्ध्या
परिभावितोव्रजतितत्साम्यंक्रमेणस्फुटम् ८२ अतःसंगःपरित्याज्योदुष्टानांसर्वदैवहि दुःसंगीच्यव
तेस्वार्थाद्यथेयंराजकन्यका ८३ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेद्विती
यःसर्गः २ श्रीमहादेवउवाच ततोदशरथोराजारामाभ्युदयकारणात् आदिश्यमंत्रिप्रकृ
तीःसानंदोगृहमाविशत् १ तत्रादृष्ट्वाप्रियांराजाकिमेतदितिविह्वलः याप्पुरामंदिरंतस्याःप्रविष्टेम
यिशोभना २ हसंतीमामुपायातिसाकिंनैवाद्यदृश्यते इत्यात्मन्येवसंचिंत्यमनसातिविदूयता ३ प
प्रच्छदासीनिकरंकुतोवःस्वामिनीशुभा नायातिमांयथापूर्वंमत्प्रियाप्रियदर्शना ४ ताऊचुःक्रो
धभवनंप्रविष्टानैवविद्महे कारणंतत्रदेवत्वंगत्वानिश्चेतुमर्हसि ५ इत्युक्तोभयसंत्रस्तोराजात
स्याःसमीपगः उपविश्यशनैर्देहंस्पृशन्वैपाणिनाब्रवीत् ६ किंशेषेवसुधापृष्ठेपर्यंकादीन्विहाय
च मांत्वंखेदयसेभीरुयतोमांनावभाषसे ७ गुरुसेवयासकलविधेयनिषेधार्थज्ञइत्यर्थः विद्यावस्तुतत्वज्ञानंतेनवि
वेकः कर्तव्याकर्तव्यविचारोयस्यसः ८२ ८३ इति॰ सत्स॰ राजवि॰ सम॰ अध्या॰ अ॰ कां॰ द्वि॰ र्ग॰ २ ततइति मंत्रिणः सुमंत्रादयःप्रकृ
तयोमुख्यपौराः १ तस्याःकैकेय्यामंदिरंप्रविष्टेमयिकैकेयीहसंतीमामुपयाति साद्यकिन्नदृश्यते एतत्किमित्यन्वयः २ ३ वःयु
ष्माकं ४ ५ ६ मांकिंखेदयसे तत्रहेतुर्यतइति ७

किमर्थंनिश्वसीतिशेषः ८ वांछितविधानप्रकारमेवाह कोवेति ९ यथायेनप्रकारेणदंडनेन वधेनवातदवश्यंब्रूहि १० मम स्वांतंजानासि स्वदुःखासहिष्णुत्वेनेतिशेषः प्रियंमांस्वाधीनंजानासि एवंपरिश्रमंविनापित्वदुक्तार्थानुष्ठानंमयाकर्तव्यमेवेति वृथाऽयंपरिश्रमइतिभावः ११ तेप्रियंकरंकंधनिनंकुर्याम् अप्रियंकरंचदरिद्रंकुर्याम् धनिनंकुबेरतुल्यधनवंतम

अलंकारंपरित्यज्यभूमौमलिनवाससा किमर्थंब्रूहिसकलंविधास्येतववांछितं ८ कोवातवाहितंकृतोनारीवापुरुषोपिवा समेदंड्यश्चवध्यश्चभविष्यतिनसंशयः ९ ब्रूहिदेवियथाप्रीतिस्तदवश्यंममाग्रतः तदिदानींसाधयिष्येसुदुर्लभमपिक्षणात् १० जानासित्वंममस्वांतंप्रियंमांस्ववशेस्थितं तथाऽपिमांखेदयसेवृथातवपरिश्रमः ११ ब्रूहिकंधनिनंकुर्यांदरिद्रंतेप्रियंकरं धनिनंक्षणमात्रेण निर्धनंचतवाहितं १२ ब्रूहिकंवावधिष्यामिवधार्होवाविमोक्ष्यते किमत्रबहुनोक्तेनप्राणान्दास्यामितेप्रिये १३ ममप्राणात्प्रियतरोरामोराजीवलोचनः तस्योपरिशपेब्रूहित्वद्धृतंतत्करोम्यहं १४ इतिब्रुवाणंराजानंशपंतंराघवोपरि शनैर्विमृज्यनेत्रेसाराजानंप्रत्यभाषत १५ यदिसत्यप्रतिज्ञोऽसिशपथंकुरुषेयदि याच्ञांमेसफलांकर्तुंशीघ्रमेवत्वमर्हसि १६ पूर्वंदेवासुरेयुद्धेमयात्वंपरिरक्षितः तदाकरद्वयंदत्तंत्वयामेतुष्टचेतसा १७ तद्द्वयंन्यासभूतंमेस्थापितंत्वयिसुव्रत | तत्रैकेनवरेणाशुभरतंमेप्रियंसुतम् १८ एभिःसंभृतसंभारैर्यौवराज्येऽभिषेचय | अपरेणवरेणाशुरामोगच्छतुदंडकान् १९ मुनिवेषधरःश्रीमान्जटावल्कलभूषणः चतुर्दशसमास्तत्रकंदमूलफलाशनः २० पुनरायातुतस्यांतेवनेवातिष्ठतुस्वयम् | प्रभातेगच्छतुवनंरामोराजीवलोचनः २१ यदिकिंचिद्विलंबेतप्राणांस्त्यक्ष्येतवाग्रतः भवसत्यप्रतिज्ञस्त्वमेतदेवममप्रियम् २२

पिक्षणेनत्वदहितंनिर्धनंकरिष्यामीतिशेषः १२ कंब्रह्मतुल्यमपिवधिष्यामि वधार्हश्चोरादिरपित्वत्प्रियोविमोक्ष्यतेमयेतिशेषः १३ यत्तवहितंतत्करोमीतिशपेरामशपथपूर्वकंप्रतिजानेइत्यर्थः १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ किंचिद्विलंबेतप्रातःकालोत्तरंक्षणमपिविलंबेमयाप्राणत्यागः कर्तव्यइत्यर्थः २२

रोमहर्षणांश्रृण्वतांरोमांचोत्पादकमतिक्रूरत्वात् २३ परयाउत्कृष्टयाकैकेयीभियानेत्रेविमृज्याश्रुरहितेकृत्वासाश्रुनेत्रत्वंदृष्ट्वाऽतिक्रो
धेनरामवधंप्रार्थयेदितिअधिकापीः निवृत्तेतिपाठेपतनवेलायांपराङ्मुखपतनाद्दुक्तरीत्याभियैवझटितितत्संमुखीभूयेत्यर्थः पुन
मनुष्यदेहधरायामञ्जार्याया एवंक्रौर्यसंभवंपर्यालोच्यदुःस्वप्नइतितर्कः जाग्रतःस्वप्नानुभवासंभवादाह अथवाममैवचित्तस्यविभ्र
मः अन्यार्थकस्यान्यार्थकत्वग्रहः २४ इतिविचार्येतिशेषः पुरःस्थितांव्याघ्रीमिवपुरःपत्नींकैकेयीमालोक्यदृष्ट्वानदृष्ट्वा तत्वनिर्ण
यायतामाहेतिशेषः किमाहेत्यत्राह किमिदमिति ममप्राणाहरमित्यनेनस्ववैधव्यसंपादकत्वेनात्यंतंस्वानिष्टंकथंभाषसइत्यर्थः

श्रुत्वैतद्दारुणंवाक्यंकैकेय्यारोमहर्षणाम् निपपातमहीपालोवज्राहतइवाचलः २३ शनैरुन्मील्यनयनेवि
मृज्यपरयाभिया दुःस्वप्नोवामयादृष्टोत्यथवाचित्तविभ्रमः २४ इत्यालोक्यपुरःपत्नींव्याघ्रीमिवपुरःस्थि
तां किमिदंभाषसेभद्रेममप्राणहरंवचः २५ रामःकमपराधंतेकृतवान्कमलेक्षणः ममाग्रेराघवगुणान्व
र्णयस्यनिशंशुभान् २६ कौसल्यांमांसमंपश्यन्शुश्रूषांकुरुतेसदा इतिब्रुवंतीत्वंपूर्वमिदानींभाष
सेन्यथा २७ राज्यंगृहाणपुत्रायरामस्तिष्ठतुमंदिरे अनुगृह्णीष्वमांवामेरामान्नास्तिभयंतव २८ इत्यु
क्त्वाऽश्रुपरीताक्षःपादयोर्निपपातह कैकेयीप्रत्युवाचेदंसापिरक्तांतलोचना २९ राजेंद्रकिंत्वंभ्रांतोऽ
सिउक्तंतद्भाषसेन्यथा मिथ्याकरोषिचेत्स्वीयंभाषितंनरकोभवेत् ३० वनंनगच्छेद्यदिरामचंद्रःप्रभा
तकालेजिनचीरयुक्तः उद्बंधनंवाविषभक्षणंवाकृत्वामरिष्येपुरतस्तवाहम् ३१

२५ ननुरामकृतातिदुःसहापराधवशात्स्वानिष्टेमेप्रवृत्तिस्तत्राह रामइति अपराधाकरणंप्रागुक्तत्वद्वाक्येनैवनिर्णीतमित्याह ममे
ति २६ इदानीमन्यथाभाषसे अतःपूर्वापरविरोधादिदंत्वद्वचोश्रद्धेयमित्यर्थः २७ यदिराज्यलोभस्तेतत्राह राज्यमिति रामस्येह
स्थितावपिनतेभयमित्यर्थः वामेमद्विरुद्धाचरणशीले २८ सापिकैकेयीपूर्वंतादृशभाषणशीलापिमृदुरपिकैकेयीदेववाण्यावेश
वशाद्रक्तांतलोचनासतीराजानंप्रत्युवाच २९ उक्तंप्रतिज्ञापूर्वमुक्तम् ३० मिथ्याभाषणजन्योनरकोऽस्त्येव पुनःपापांतरजनर
कमपिदर्शयति वनमिति अजिनमेवचीरंऋषिवस्त्रंतेनयुक्तः ३१

विडंबसे॒ऽश्लाघसे रामोपरीत्यनेन भगवच्छपथो मिथ्यात्वया कृत इति ध्वनयति ३२ ३३ ३४ तान्बंद्यादीन्गणान्निवर्त्य रोषे रोषा

तिशयं आस्थिता प्राप्ता प्रातः समये जाते ऽपि राममाकार्य वनायन प्रेषयतीत्यधिको रोषः ३५ ३६ ३७ ३८ किरीटकटकानि

सत्यप्रतिज्ञोऽहमितीहलोके विडंबसे सर्वसभांतरेषु रामोपरि त्वं शपथं च कृत्वा मिथ्याप्रतिज्ञो नरकं प्रया

हि ३२ इत्युक्तः प्रियया दीनो मग्नो दुःखार्णवे नृपः मूर्छितः पतितो भूमौ विसंज्ञो मृतको यथा ३३ एवं रात्रि

र्गता तस्य दुःखात्संवत्सरोपमा अरुणोदयकाले तु बंदिनो गायका जगुः ३४ निवारयित्वा तान्सर्वान्कै

केयी रोषमास्थिता ततः प्रभातसमये मध्यकक्षमुपस्थिताः ३५ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषयः क

न्यकास्तथा छत्रं च चामरं दिव्यं गजो वाजी तथैव च ३६ अन्याश्च वारमुख्यायाः पौरजानपदास्तथा व

सिष्ठेन यथाऽज्ञप्तं तत्सर्वं तत्र संस्थितं ३७ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च रात्रौ निद्रां न लेभिरे कदा द्रक्ष्या

महे रामं पीतकौशेयवाससम् ३८ सर्वाभरणसंपन्नं किरीटकटकोज्ज्वलम् कौस्तुभाभरणं श्यामं कंद

र्पशतसुंदरं ३९ अभिषिक्तं समायातं गजारूढं स्मिताननं श्वेतच्छत्रधरं तत्र लक्ष्मणं लक्षणान्वितम् ४०

रामं कदा वा द्रक्ष्यामः प्रभातं वा कदा भवेत् इत्युत्सुकधियः सर्वे बभूवुः पुरवासिनः ४१ नेदानीमुत्थितो

राजा किमर्थं चेति चिंतयन् सुमंत्रः शनकैः प्रायाद्यत्र राजावतिष्ठते ४२ वर्द्धयन्जयशब्देन प्रणमंछि

रसा नृपं अतिखिन्नं नृपं दृष्ट्वा कैकेयीं समपृच्छत ४३ देवि कैकेयि वर्द्धस्व किं राजा दृश्यतेऽन्यथा तमा

ह कैकयी राजा रात्रौ निद्रां न लब्धवान् ४४ राम रामेति रामेति राममेवानुचिंतयन् प्रजागरेणैव राजा

ह्यस्वस्थ इव लक्ष्यते ४५ राममानय शीघ्रं त्वं राजा द्रष्टुमिहेच्छति ४५

उज्ज्वलानि शोभावंति यत्संबंधात्तम् ३९ ४० ४१ सुमंत्र इति प्रजानां तादृशीं चिंतां ज्ञात्वास्य यन्म॰ चिंतयन्नित्यर्थः

४२ ४३ अन्यथा शोकवान् अस्वस्थश्च ४४ ४५

भामिनिकोपनेइत्यर्थः कोपनासैवभामिनीतिनिघंटुः ४६ ४७ अनिरुद्धत्वाख्रियत्वाच्चद्वारपालैरवारितः ४८ ४९ पश्यन्नेव
पितृदर्शनत्वरयादर्शनमात्रेणाचक्षुषैवतेषांशिष्टाचारंकुर्वन्नित्यर्थः ५० ससंभ्रमःसादरः ५१ दुःखात्प्राविरामविरहदुःखात् ५२
समाविशत् प्राविशत् राजगृहमितिशेषः ५३ ५४ राजदुःखोपशांतये तदर्थत्वमेवकारणम् तदेवकारणत्वम्समर्थयति किंचिदि

सुमंत्रउवाच अश्रुत्वाराजवचनंकथंगच्छामिभामिनि तच्छ्रुत्वामंत्रिणोवाक्यंराजामंत्रिणमब्रवीत्
४६ सुमंत्ररामंद्रक्ष्यामिशीघ्रमानयसुंदरम् इत्युक्तस्त्वरितंगत्वासुमंत्रोराममंदिरम् ४७ अवारितः
प्रविष्टोऽयंत्वरितंराममब्रवीत् | शीघ्रमागच्छभद्रंतेरामराजीवलोचन ४८ पितुर्गेहंमयासार्द्धंराजात्वां
द्रष्टुमिच्छति | इत्युक्तोरथमारुह्यसंभ्रमात्त्वरितोययौ ४९ रामःसारथिनासार्द्धंलक्ष्मणेनसमन्वितः | म-
ध्यकक्षेवसिष्ठादीन्पश्यन्नेवत्वरान्वितः ५० पितुःसमीपंसंगम्यननामचरणौपितुः | राममालिंगितुंरा
जासमुत्थायससंभ्रमः ५१ बाहूप्रसार्यरामेतिदुःखान्मध्येपपातह | हाहेतिरामस्तंशीघ्रमालिंग्यांके
न्यवेशयत् ५२ राजानंमूर्छितंदृष्ट्वाचुक्रुशुःसर्वयोषितः | किमर्थंरोदनमितिवसिष्ठोऽपिसमाविशत्
५३ रामःपप्रच्छकिमिदंराज्ञोदुःखस्यकारणम् | एवंपृच्छतिरामेसाकैकेयीराममब्रवीत् ५४ त्वमेवका
रणंत्वत्रराज्ञोदुःखोपशांतये | किंचित्कार्यंत्वयारामकर्तव्यंनृपतेर्हितम् ५५ कुरुसत्यप्रतिज्ञस्त्वंराजा
नंसत्यवादिनम् | राज्ञावरद्वयंदत्तंममसंतुष्टचेतसा ५६ त्वदधीनंतुतत्सर्वंवक्तुंत्वांलज्जतेनृपः | सत्य
पाशेनसंबद्धंपितरंत्रातुमर्हसि ५७ पुत्रशब्देनचैतद्धिनरकात्त्रायतेपिता | रामस्तयोदितंश्रुत्वाशूलेना
भिहतोयथा ५८ व्यथितःकैकयींप्राहकिंमामेवंप्रभाषसे | पित्रर्थेजीवितंदास्येपिबेयंविषमुल्बणं ५९
सीतांत्यक्ष्येऽथकौसल्यांराज्यंचापित्यजाम्यहम् | अनाज्ञप्तोपिकुरुतेपितुःकार्यंसउत्तमः ६०

ति ५५ का
र्यमेवाह सत्यप्रतिज्ञइति त्वंदंडकागमनविषयेसत्यप्रतिज्ञोभूत्वाइत्यर्थः ५६ तत्सर्वंतद्वरद्वयानुष्ठानंत्वदधीनं अतःसत्यपाशेनेति ५७ पुत्रश
ब्देनैतदुच्यते तदेवदर्शयति पुन्नाम्नोनरकात्पितात्रायतेयेनसपुत्रइत्यर्थः ५८ पिबेयंविषंपित्राज्ञप्तइतिशेषः ५९ यःकुरुतेसउत्तमइत्यर्थः
६०

मलोमलसदृशः ६१ ६२ ६३ तैर्भरतोऽवश्यमभिषेच्यएवेत्यन्वयः ६४ समाःवर्षाणि ६५ ६६ राजाकिंकेनकारणेनेहविषयेमांनव
क्तितत्कारणंनजाने अकर्तव्यतासंभावनायामस्यभावादितिभावः ६७ दुःखितंराज्ञोऽवचनेनेतिशेषः ६८ ज्येष्ठादाच्छिद्यकनिष्ठायराज्य
दानरूपेउन्मार्गेवर्तमानमतएवभ्रांतहृदयंस्त्रीजितंच पापंनतद्भवेदिति ऽगुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः उत्पथंप्रतिपन्नस्यदंड
एवविधीयतेइतिनीत्युक्तेः ६९ त्वयाबलात्कारेणग्रहणान्ममाप्येतद्दूरदानान्नृनकृतोनदोषइत्याह एवंचेदिति ७० यद्यपित्वजगन्ना

उक्तःकरोतियःपुत्रःसमध्यमउदाहृतः उक्तोपिकुरुतेनैवसपुत्रोमलउच्यते ६१ अतःकरोमितत्सर्वंयन्मा
माहपितामम सत्यंसत्यंकरोम्येवरामोद्विर्नाभिभाषते ६२ इतिरामप्रतिज्ञांसाश्रुत्वावक्तुंप्रचक्रमे राम
त्वदभिषेकार्थंसंभाराःसंभृताश्चये ६३ तैरेवभरतोवश्यमभिषेच्यःप्रियोमम अपरेणवरेणाशुचीर
वासाजटाधरः ६४ वनंप्रयाहिशीघ्रंत्वमद्यैवपितुराज्ञया चतुर्दशसमास्तत्रवसन्मुन्यन्नभोजनः ६५
एतदेवपितुस्तेद्यकार्यंत्वंकर्तुमर्हसि राजातुलज्जतेवक्तुंत्वामेवंरघुनंदन ६६ श्रीरामउवाच
भरतस्यैवराज्यंस्यादहंगच्छामिदंडकान् किंतुराजानवक्तीहमांनजानेत्रकारणम् ६७ श्रुत्वैतद्राम
वचनंदृष्ट्वारामंपुरःस्थितम् प्राहराजादशरथोदुःखितोदुःखितंवचः ६८ स्त्रीजितंभ्रांतहृदयमुन्मा
र्गपरिवर्तिनम् निगृह्यमांगृहाणेदंराज्यंपापंनतद्भवेत् ६९ एवंचेदनृतंनैवमांस्पृशेद्रघुनंदन इत्युक्त्वादुः
खसंतप्तोविललापनृपस्तदा ७० हारामहाजगन्नाथहाममप्राणवल्लभ मांविसृज्यकथंघोरंविपिनंग
न्तुमर्हसि ७१ इतिरामंसमालिंग्यमुक्तकंठोरुरोदह विमृज्यनयनेरामःपितुःसजलपाणिना ७२ आ
श्वासयामासनृपंशनैःसनयकोविदः किमत्रदुःखेनविभोराज्यंशास्तुममानुजः ७३ अहंप्रतिज्ञां
निस्तीर्यपुनर्यास्यामितेपुरम् राज्यात्कोटिगुणंसौख्यंममराजन्वनेसतः ७४ यत्वाद्राज्यविपिनयोःसमत्वेनैव

तथाऽपित्वद्वियोगेममप्राणास्त्वदुर्लभत्वात् त्वयासहगमिष्यंतीत्याह ममप्राणवल्लभेति ७१ विमृज्यनिरस्ताश्रुकेकृत्वा ७२
शासत्विसार्षं मदनुजेनापिराज्यकरणेतस्यापित्वत्सुतत्वात् त्वद्भक्तत्वाच्चात्रदुःखंवृथेतिभावः ७३ ७४ ८ ८

ममसखंतुविशिष्टंहेदेवत्वसत्यपालनरूपंकार्यंचभविष्यतीति अधिकोलाभइतिशेषेणदेवानांकार्यंचरक्षोनाशरूपंभविष्यतीनिध्व
नितं कैके य्याश्चप्रियोतोमहागुणः बहुगुणइत्यर्थः ७५ इदानीमेवेत्यर्थः उपन्हीयंतांदूरीक्रियंतां ७६ सुखमित्यनेनममवनगम
नेदुःखलेशोपिनास्तिइतिध्वनितं ७७ रामकारणाद्रामाभिषेकविघ्ननिवृत्तिनिमित्तं ७८ एकाग्रमनसोक्तफलार्थंविष्णुंध्यायन्ते
च आर्षमात्मनेपदम् ७९ अंतस्थमंतर्यामितयाहृदयेस्थितंध्येयंरूपमाह घनेत्यादिनिरस्तेत्यादिना निर्विकल्पसमाधिस्थेफलं

त्वत्सत्यपालनंदेवकार्यंचापिभविष्यति कैकेय्याश्चप्रियोराजन्वनवासोमहागुणः ७५ इदानींगं
तुमिच्छामिवत्येतुमातुश्चहृज्ज्वरः संभाराश्चोपन्हीयंतामभिषेकार्थमागताः ७६ मातरंचसमा-
श्वास्यअनुनीयचजानकीम् आगत्यपादौवंदित्वातवयास्येसुखंवनम् ७७ इत्युक्त्वातुपरिक्र
म्यमातरंद्रष्टुमाययौ कौसल्यापिहरेःपूजांकुरुतेरामकारणात् ७८ होमंचकारयामासब्राह्मणे
भ्योददौधनम् ध्यायतेविष्णुमेकाग्रमनसामौनमास्थिता ७९ अंतस्थमेकंघनचित्प्रकाशंनि
रस्तसर्वातिशयस्वरूपम् विष्णुंसदानंदमयंहृदब्जेसाभावयंतीनददर्शरामम् ८० इतिश्री
मदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेतृतीयःसर्गः ३ श्रीमहादेवउवाच ततः
सुमित्राहृष्ट्वैनंरामंराज्ञींससंभ्रमा कौसल्यांबोधयामासरामोयंसमुपस्थितः १ श्रुत्वैवराम
नामैषाबहिर्दृष्टिःप्रवाहिता रामंदृष्ट्वाविशालाक्षमालिंग्यांकेन्यवेशयत् २ मूर्ध्न्यवघ्रायपस्प
र्शगात्रंनीलोत्पलच्छवि भुंक्ष्वपुत्रेतिचप्राहमिष्टमन्नंक्षुधार्दितः ३ रामःप्राहनमेमातर्भोजनावस
रःकृतः दंडकागमनेशीघ्रंममकालोद्यनिश्चितः ४

सकलविशेषरहितध्यानस्यैवनिर्विकल्पकत्वात् निरस्तानिसर्वा
णिअतिशयस्वरूपाणिभेदकस्वरूपाणियेनेत्यक्षरार्थः ८० इतिश्रीम० सेतौअयोध्याकां० तृ० सर्गः ३ चतुर्थेलक्ष्मणंक्रुद्धंसांत्वयित्वोप
देशतःसीतयासहितोगच्छद्दंडकंचेतिवर्ण्यते १ससंभ्रमासादरासुमित्राराज्ञीकौसल्यांबोधयामासेत्यन्वयः १ बहिर्दृष्टिःप्रवाहितान्तःकरस
माधिरित्यर्थः २ भुंक्ष्वपुत्रेतिइतिअद्भुतवद्भावात्संधिः ३ भोजनावसरोनकृतः पित्रेतिशेषः निश्चितः कृतःपित्रेतिशेषः ४

५ मुनिवेषः चीरवासस्त्वाद्विकं चिंतां मद्विषयां कर्तुं नार्हसि ६ संप्लुता मग्ना ७ क्षणार्धं वा क्षणार्धमपि ८ बालकमर्यतं बालं वत्सशब्दो हि गवापत्ये रूढः ९ राजा राज्यं प्रयच्छतु तत्स्यात्यंतमिच्छाविषयत्वात् किमर्थमिति नहि तेन किंचिद्दूरतेष्टमिति भावः १० त्वया किमपराद्धम् यत्त्वां वना यप्रस्थापयतीति शेषः ११ यथा पिता गुरुस्तथाऽहमपि तत्कारुः यद्वा ततोऽधिका पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेः ए

कैकेयीवरदानेन सत्यसंधः पिता मम भरताय ददौ राज्यं ममाप्यारण्यमुत्तमम् ५ चतुर्दश समास्तत्र त्युषित्वा मुनिवेषधृक् आगमिष्ये पुनः शीघ्रं न चिंतां कर्तुमर्हसि ६ तच्छ्रुत्वा सह सोद्विग्ना मूर्च्छिता पुनरु त्थिता आह रामं सुदुःखार्ता दुःखसागरसंप्लुता ७ यदि राम वनं सत्यं यासि नेतुं यमामपि त्वद्विहीना क्षणार्धं वा जीवितं धारये कथम् ८ यथा गौर्बालकं वत्सं त्यक्त्वा तिष्ठेन्न कुत्रचित् तथैव त्वां न शक्नोमि त्यक्तुं प्राणाप्रियं सुतम् ९ भरताय प्रसन्नश्चेद्राज्यं राजा प्रयच्छतु किमर्थं वनवासाय त्वामाज्ञापयति प्रियम् १० कैकेय्या वरदोसज्जा सर्वस्वं वा प्रयच्छतु त्वया किमपराद्धं हि कैकेय्या वा नृपस्य वा ११ पिता गुरुर्यथा राम तवाहमधिका ततः पित्राज्ञप्तो वनं गंतुं वारयेयमहं सुतम् १२ यदि गच्छसि मद्वाक्यमुल्लंघ्य नृपवा क्यतः तदा प्राणान्परित्यज्य गच्छामि यमसादनम् १३ लक्ष्मणोपि ततः श्रुत्वा कौसल्यावचनं रुषा उ वाच राघवं वीक्ष्य दहन्निव जगत्त्रयम् १४ उन्मत्तभ्रांतमनसं कैकेयीवशवर्तिनम् बध्वा निहन्मि भरतं तद्बंधून्मातुलानपि १५ अद्य पश्यंतु मे शौर्यं लोकान्प्रदहतः पुरा राम त्वमभिषेकाय कुरु यत्नमरिं दम १६ धनुःपाणिरहं तत्र निहन्यां विघ्नकारिणः इति ब्रुवंतं सौमित्रिमालिंग्य रघुनंदनः १७ शूरो ऽसि रघुशार्दूल ममात्यंतं हितेरतः जानामि सर्वं ते सत्यं किंतु ते समयो न हि १८

वंचमदाज्ञया वनागमनमेवोचित मिति भावः १२ तदा प्राणानिति एवं च मातृवधदोषो वनगमनेऽधिक इति भावः १३ रुषा दहन्निवेत्यन्वयः १४ भ्रांतमनसं राज्यलोभेन भ्र ान्तं एवं कैकयीवशवर्तिनं १५ पुरा लोकान्प्रदहतः कालाग्निरुद्रस्येवेत्यर्थः अनेन तदवतारत्वं तस्य सूचितं १६ तत्राभिषेके विघ्नकारिणो निहन्यामित्यर्थः १७ ते सर्वं कालाग्निरुद्रतुल्यत्वं तद्रूपत्वं च सत्यमेव जानामि किंतु तस्य पराक्रमस्य समय इदानीं न किंतु चतुर्दशवर्षे इति ध्वं न्यं १८

अथनत्त्यजनप्रवारणायसंसारानित्यत्वप्रदर्शनेनरोषान्निवर्तयति यदिदमिति सर्वंजगत् राज्यमंततः स्वदेहेंद्रियादिकंचनसत्यम् तथा
चकिंकस्यार्थेउपादेयंयेनैवंरोषःकार्यइतिभावः यदिसत्यंभवेत्तदाते आयासःसफलोभवेदित्यन्वयः १९ मेघवितानंमेघसमूहः एवं
चभोग्यभोक्त्रोरुभयोरप्यस्थिरत्वात् सर्वव्यर्थमितिभावः २० यथेति यथासर्पगलवर्तीभेकस्तद्दलर्त्तिकोमलमांसभोगायासन्न
मपिस्वमृत्युमजानन् तद्गलमांसदंशनमपेक्षतेइच्छति तथाकालाहिग्रस्तोलोकोभोगानिच्छतीत्यर्थः २१ कर्मतंत्रंधनार्जनादिव्या
पारंकाम्यंवैदिकंकर्मचनन्वत्रकस्यभोगः शरीरस्यउतात्मनः नाद्यइत्याह देहस्त्विति पुरुषाद्भेदवतस्तस्यात्यंतजडत्वात् स्रग्वादि

यदिदंदृश्यतेसर्वंराज्यंदेहादिकंचयत् यदिसत्यंभवेत्तत्रआयासःसफलश्चते १९ भोगामेघवितान-
स्थविद्युल्लेखेवचंचलाः आयुरप्यग्निसंतप्तलोहस्थजलबिंदुवत् २० यथाव्यालगलस्थोऽपिभेको
दंशानपेक्षते तथाकालाहिनाग्रस्तोलोकोभोगानशाश्वतान् २१ करोतिदुःखेनहिकर्मतंत्रंशरीरभो
गार्थमहर्निशंनरः देहस्तुभिन्नःपुरुषात्समीक्ष्यतेकोवाऽत्रभोगःपुरुषेणभुज्यते २२ पितृमातृसु
तभ्रातृदारबंध्वादिसंगमः प्रपायामिवजंतूनांनद्यांकाष्ठौघवच्चलः २३ छायेवलक्ष्मीश्चपलाप्रतीता
तारुण्यमंबूर्मिवदध्रुवंच स्वप्नोपमंस्त्रीसुखमायुरल्पंतथाऽपिजंतोरभिमानएषः २४ संसृतिःस्वप्न
सदृशीसदारोगादिसंकुला गंधर्वनगरप्रख्यामूढस्तामनुवर्तते २५ आयुष्यंक्षीयतेयस्मादादित्य
स्यगतागतैः दृष्ट्वान्येषांजरामृत्यूकथंचिन्नैवबुध्यते २६

साक्षात्काररूपभोगस्यतत्रासंभवइतिभावः नांत्य
इत्याह कोवात्रेति तस्यशुद्धस्वभावत्वेनापरिणामित्वात्तस्यभोगासंभवइतिभावः अत्रदेहशब्देनचित्तमपिउपलक्ष्यते यद्यपितयोःपरस्परं
विवेकाग्रहात् चित्तस्यभोगस्तथाऽपिसभ्रांतिमूलकइति त्वयैवएवंतिनात्यर्थम् २२ एवंभोगस्यापारमार्थिकत्वमुक्त्वेदानींवैराग्यायपुत्रा-
दिसंगस्याप्यस्थिरत्वमाह पित्रिति प्रपापानीयशालाकाष्ठौघयोरिवकाष्ठौघवत् २३ प्रतीताप्रतिनिश्चिता एषुअभिमानः ममधनादि अनेनच
ममचिरंभोगइत्यादिः २४ संसृतिः संसारस्थितिः स्वप्नसदृशीअल्पकालाअनुवर्तते तामुपादेयत्वेनमनुतइत्यर्थः २५ कथंचिदित्यनिक
यमपीत्यर्थः नबुध्यतेममापिजरामृत्यूस्तइतिकथमपिनबुध्यतइत्यर्थः २६

पूर्वपूर्वभुक्तं दिनरात्र्यपेक्षयोत्तरोत्तरस्य विशेषमपश्यन् अतो मूढमतिः कालवेगं पूर्वपूर्वावस्थापहारकं न पश्यति अतो भोगाननुपत
ति तेष्वासज्जते २७ आमघटः अपक्वघटः सपत्नाः शत्रवः २८ आगतप्रायाहं किं मूढोसीति तिर्जयंती मृत्युः समयं प्रहर्तुं संप्रतीक्षते स
हतिष्ठन्नपि २९ देहे उपचयादिविशिष्टे कृमिविड्भस्मसंज्ञिते भूस्ये आद्यासंज्ञा जंतुभिर्भक्षिते मध्यासंज्ञा दग्धे अंत्या ताद्दशे देहे ऽहंभा
वं प्राप्तोऽहं राजेति अस्मिन्लोके मनुते ३० अथ देहस्यात्मत्वं खंडयति त्वगिति त्वगादिसंयुतत्वाद्विकारी रसादिधातुविकारवान् परिण
मी बाल्याद्यवस्थापरिणामवान् आत्मात्वविकारी अपरिणामी चेति विपरीतः श्रुत्यादिभिरुक्त इति भावः ३१ यं रागादिदोषसमूहम्

सएवदिवसःसैवरात्रिरित्येवमूढधीः भोगाननुपतत्येवकालवेगंनपश्यति २७ प्रतिक्षणंक्षरत्येतदा
युरामघटांबुवत् सपत्नाइवरोगौघाःशरीरंप्रहरंत्यहो २८ जराव्याघ्रीवपुरतस्तर्जयंत्यवतिष्ठत मृत्युः
सहैवयात्येषसमयंसंप्रतीक्षते २९ देहेऽहंभावमापन्नोराजाहंलोक विश्रुतः इत्यस्मिन्मनुतेजंतुःकृ
मिविड्भस्मसंज्ञिते ३० त्वगस्थिमांसविण्मूत्ररेतोरक्तादिसंयुतः विकारीपरिणामीचदेहआत्माक
थंवद ३१ यमास्थायभवांल्लोकंदग्धुमिच्छतिलक्ष्मण देहाभिमानिनःसर्वेदोषाःप्रादुर्भवंतिहि ३२दे
होहमितियाबुद्धिरविद्यासाप्रकीर्तिता नाहंदेहश्चिदात्मेतिबुद्धिर्विद्येतिभण्यते ३३ अविद्यासंसृ
तेर्हेतुर्विद्यातस्यानिवर्तिका तस्माद्यत्नःसदाकार्योविद्याभ्यासेमुमुक्षुभिः ३४ कामक्रोधादयस्तत्र
शत्रवःशत्रुसूदन ३४ तत्रापिक्रोधएवालंमोक्षविघ्नायसर्वदा येनाविष्टःपुमान्हंतिपितृभ्रातृसुहृत्स्व
सखीन् ३५ क्रोधमूलोमनस्तापःक्रोधःसंसारबंधनम् धर्मक्षयकरःक्रोधस्तस्मात्क्रोधंपरित्यज ३६

तेदोषा देहाभिमानिनः प्रादुर्भवंति तस्मात्त्वं त्यजेति भावः ३२ देहाभिमानिनोऽस्य रागादिदोषप्रादुर्भावकत्वं तत्कारणाविद्यारूपत्वात्तस्येत्या
ह देहोहमिति देहइत्युपलक्षणम् अंतःकरणादेरपि तदाह चिदात्मेति ३३ संसृतेः संसारमूलस्य रागादिदोषस्य शत्रवइति स्वजनना
विद्योच्छेदकत्वाद्विद्याभ्यासे कामादयः शात्रवं कुर्वंतीत्यर्थः ३४ प्रकृतोपयोगितया क्रोधस्यैव मुक्तिविघाते प्राधान्यमाह तत्रापीति पि
त्रादिवधेन पातित्यं प्राप्तेन श्रवणाद्यधिकारीति भावः ३५ मनस्तापः तज्जनकं हननाद्युपायान्वेषणमित्यर्थः ३६ ५ ५

महान्शत्रुः परिणामेस्वप्राणापहारकत्वात्क्रोधएवयमः साक्षादितिपाठांतरं वैतरणीनदीदुस्तरत्वात् विषयतृष्णैः कथमप्यनपग-
मादितिभावः नजातुकामः कामानामुपभोगेनशाम्यति इंधनैः कृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्धते इत्युक्तेः नंदनवनमानंदजनकत्वात्
३७ एवंशांतिसेवने ३८ तेभ्योवैलक्षण्यमेवाह अविकारीनिराकृतिः देहादिस्थसाकारइतिभावः ३९ तावदिति अहंममेत्यभि-
मानसत्वादितिभावः भिन्नंबुद्ध्यादिभ्यइत्यर्थः ४० बुद्ध्यादिभ्यः ल्यब्लोपेपंचमीतदतिरिक्तोहमिति अंतर्जानन्नेवतानालंब्यबहिर्लो

क्रोधएषमहान्शत्रुस्तृष्णावैतरणीनदी संतोषोनंदनवनंशांतिरेवहिकामधुक् ३७ तस्माच्छांतिंभ
जस्वाद्यशत्रुरेवंभवेन्नते देहेंद्रियमनःप्राणबुद्ध्यादिभ्योविलक्षणः ३८ आत्माशुद्धःस्वयंज्योतिरविका
रीनिराकृतिः यावद्देहेंद्रियप्राणैर्भिन्नत्वंनात्मनोविदुः ३९ तावत्संसारदुःखौघैःपीड्यंतेमृत्युसंयुताः
तस्मात्त्वंसर्वदाभिन्नमात्मानंहृदिभावय ४० बुद्ध्यादिभ्योबहिःसर्वमनुवर्तस्वमाखिदः भुंजन्प्रारब्ध
मखिलंसुखंवादुःखमेववा ४१ प्रवाहपतितःकार्यंकुर्वन्नपिनलिप्यते बाह्येसर्वत्रकर्तृत्वमावहन्न-
पिराघव ४२ अंतःशुद्धस्वभावस्त्वंलिप्यसेनचकर्मभिः एतन्मयोदितंकृत्स्नंहृदिभावयसर्वदा ४३
संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसेनकदाचन त्वमप्येवमयादिष्टंहृदिभावयनित्यदा ४४ समागमंप्रतीक्ष
स्वनदुःखैःपीड्यसेचिरम् नसदैकत्रसंवासःकर्ममार्गानुवर्तिनां ४५ यथाप्रवाहपतितप्लवानांसरि
तांतथा चतुर्दशसमासंख्याक्षणार्द्धमिवजायते ४६

कव्यवहारेसर्वलोकव्यवहारंलोकवदेवानुवर्तस्वकुरु परंतुतत्रमाखिदः खेदंनकुरु ननुलोकवत्कार्यकरणेतद्वत्खेदो ऽवश्यंभाव्ये
वेत्यतआह भुंजन्निति अखिलंसुखंदुःखंवाप्रारब्धमित्येवंभुंजंतथाभावयन् ४१ प्रवाहपतितोपि संसारप्रवाहस्थो ऽपिकार्यं
व्यवहारंकुर्वन्नपितज्जन्यपापपुण्याभ्यांनलिप्यते एथकुजनोपि एवंचत्वतथाभावयनः सर्वथातदलेपइत्याह बाह्येति ४२ तदे
वाह एतदिति ४३ ४४ समागमंमेपुनरागमंएवंभावयंतीप्रतीक्षस्वेत्यर्थः ४५ यथासरितांप्रवाहेपतितप्लवानांनसदैकत्रसंवासःकिं
तुक्षणमात्रं तथाकर्ममार्गेसंसारेवर्तमानानांपितृपुत्रादीनामपीत्यर्थः एवंभावनायांचचतुर्दशसमानांसंख्यादिवसगणनाक्षणार्द्धवत् अ
त्यल्पकालेनैवसमाप्ताभवतीत्यर्थः ४६

एवंचेत्तदनुमत्यागमनंचेत् तदाममवनेसुखजनकःसंवासोभविष्यतीत्यर्थः ४७ चिरंयावदनुमतिपर्यंतमभिनंदयत् अभ्यनंदयत् अड्भावआर्षः ४८ तदेवाह सर्वेइति सदेत्यस्यविवरणंयांतमित्यादि ४९ ५० रामेतिपुनरुक्तिर्हर्षातिशयात् ५१ ५२ एवंलक्ष्मणमुक्त्वाप्रतस्थे मातृगृहादितिशेषः ततस्तामतिप्रियांसीतांसमाधातुंविसृज्यगतःपतिर्गतः स्वगृहमितिशेषः ५३ ५४ सेनयाविना

अनुमन्यस्वमामंबदुःखंसंत्यज्यदूरतः एवंचेत्सुखसंवासोभविष्यतिवनेमम ४७ इत्युक्त्वादंडवन्मातुःपादयोरपतच्चिरम् उत्थाप्यांकेसमावेश्यआशीर्भिरभिनंदयत् ४८ सर्वेदेवाःसगंधर्वाब्रह्मविष्णुशिवादयः रक्षंतुत्वांसदायांतंतिष्ठंतंनिद्रयावृतम् ४९ इतिप्रस्थापयामाससमालिंग्यपुनःपुनः लक्ष्मणोपितदारामंनत्वाहहर्षाश्रुगद्गदः ५० आहराममनांतस्थःसंशयोयंत्वयात्वृतः यास्यामिपृष्ठतोरामसेवांकर्तुंतदादिश ५१ अनुगृह्णीष्वमांरामनोचेत्प्राणांस्त्यजाम्यहम् तथेतिराघवोप्याहलक्ष्मणंयाहिमाचिरं ५२ प्रतस्थेतांसमाधातुंगतःसीतांपतिर्विभुः आगतंपतिमालोक्यसीतासुस्मितभाषिणी ५३ स्वर्णपात्रस्थसलिलैःपादौप्रक्षाल्यभक्तितः पप्रच्छपतिमालोक्यदेवकिंसेनयाविना ५४ आगतोसि गतःकुत्रश्वेतच्छत्रंचतेकुतः वादित्राणिनवाद्यंतेकिरीटादिविवर्जितः ५५ सामंतराजसहितःसंभ्रमान्नागतोसिकिम् इतिस्मसीतयापृष्टोरामःसस्मितमब्रवीत् ५६ राज्ञामेदंडकारण्येराज्यंदत्तंशुभेखिलम् अतस्तत्पालनार्थायशीघ्रंयास्यामिभामिनि ५७ अद्यैवयास्यामिवनंत्वंतुश्वश्रूसमीपगा शुश्रूषांकुरुमेमातुर्नमिथ्यावादिनोवयम् ५८ इतिब्रुवंतंश्रीरामंसीताभीताब्रवीद्वचः किमर्थंवनराज्यंतेपित्रादत्तंमहात्मना ५९ तामाहरामः कैकेय्यैराजाप्रीतोवरंददौ भरतायददौराज्यंवनवासंममानघे ६०

कुत्रगतआगतोसीत्यन्वयःकुतःकुतोहेतोर्नदृश्यतइत्यर्थः वादित्राणिनवाद्यंतेकुतइत्यनुकर्षः एवमग्रेपि ५५ सामंतराजेति एकाकीकिमित्यागतइत्यर्थःपर्यायोक्तमलंकारः ५६ ५७ अद्यैवयास्यामीति नोपहासोयमित्याह नमिथ्येति ५८ ५९ वरस्वरूपमाह भरतायेति ६०

तयादेव्यायाचितोनोमयिदयापरोपिराजासत्यवादीअवश्यंत्वदुक्तंदास्यामीतिप्रतिज्ञावाक्यस्यसत्यत्वंकर्तुंमेवनवासंददौ ६१ ६२ नोचितंशक्त्रुस्य
तवमयाविनाकार्याक्षमत्वात् विवाहकालेनातिचरिष्यामीतिप्रतिज्ञातत्वाच्च ६३ वननयनाभावेहेतुगर्भंविशेषणंबहुव्याघ्रेत्यादि ६४ ६५
६६ फलादिकमपिसमयेदुर्लभमित्याह कालेइत्यादिनदृश्यतेवनेषु तृणाद्याच्छादनात् जनसंचाराभावाच्चयत्रापिदृश्यते तत्रापिशर्क
राद्यन्वितः ६७ वासस्थानमप्यतिदुःखजनकमित्याह गृहेत्यादि सम्यक्बाध्यंतेरिपवोयत्रेतिसंबाधंदुर्गवासस्थानंगुहागव्हररूपंतद्य·

चतुर्दशसमास्तत्रवासोमेकिलयाचितः तयादेव्याददौराजासत्यवादीदयापरः ६१ अतःशीघ्रंगमिष्यामिमावि·
घ्नंकुरुभामिनि । श्रुत्वातद्रामवचनंजानकीप्रीतिसंयुता ६२ अहमग्रेगमिष्यामिवनंपश्चात्त्वमेष्यसि त्व
त्याहमांविनागंतुंतवराघवनोचितम् ६३ तामाहराघवःप्रीतःस्वप्रियांप्रियवादिनीम् कथंवनंत्वांनेष्येहं
बहुव्याघ्रमृगाकुलम् ६४ राक्षसाघोररूपाश्चसंतिमानुषभोजिनः सिंहव्याघ्रवराहाश्चसंचरंतिसमंततः
६५ कट्वम्लफलमूलानिभोजनार्थंसुमध्यमे अपूपानिव्यंजनानिविद्यंतेनकदाचन ६६ कालेकालेफलं
वापिविद्यतेकुत्रसुंदरि मार्गोनदृश्यतेक्वापिशर्कराकंटकान्वितः ६७ गुहागव्हरसंबाधंझिल्लीदंशादि
भिर्युतम् एवंबहुविधंदोषंवनंदंडकसंज्ञितम् ६८ पादचारेणगंतव्यंशीतवातातपादिमत् राक्षसादीन्व
नेदृष्ट्वाजीवितंहास्यसेचिरात् ६९ तस्माद्भद्रेगृहेतिष्ठशीघ्रंद्रक्ष्यसिमांपुनः । रामस्यवचनंश्रुत्वासीता
दुःखसमन्विता ७० प्रत्युवाचस्फुरद्वक्त्राकिंचित्कोपसमन्विता । कथंमामिच्छसेत्यक्तुंधर्मपत्नींपतिव्र
तां ७१ त्वदनन्यामदोषांमांधर्मज्ञोऽसिदयापरः । त्वत्समीपेस्थितांरामकोवामांधर्षयेद्वने ७२

यपिरिपुपीडारहि
तंतथापिझिल्लीदंशादियुतत्वात्तत्रस्थातुमशक्यमितिभावः ६८ तत्रापिपद्भ्यांगमनमतिदुःखमित्याह पादेति ६९ ७० स्फुरद्वक्त्रा अंतर्गतक्रोध
वशात्तत्स्फुरणं तदेवाह किंचित्कोपेति अत्यागेहेतवोधर्मपत्नीत्यादयः ७१ पतिव्रतात्वमेवोपपादयति त्वदनन्यामिति त्वत्तोऽन्यःपुरुषोनविद्यते
यस्यास्तां यद्वा त्वत्तोभेदरहिताशक्तिशक्तिमतोरभेदात् अतएवादोषां यापिरक्षोधर्षणाविभीषिकासापिमिथ्येत्याह त्वत्समीपइति यन्नामस्म
रणेनरक्षांसिपलायंते तस्यतवेत्यर्थः ७२

यदपिफलादीनांकदुत्वाद्भक्तंतत्परिहरपि फलैर्नितद्भुक्तावशिष्टंविघसत्वादमृततुल्यमित्यर्थः रमामीत्यार्षपरस्मैपदं ७३ चरंत्याःगच्छंत्याःअत्रत्वत्संपर्कएवहेतुरितिभावः ७४ कार्यसाधिनीरक्षोवधादिकार्यसाधिकेतिव्यंग्यं वनगमनंचमेऽवश्यंभावीतिइतिहासकथनेनद्रढयति बाल्येइति ७५ ७६ ७७ त्वत्सहायिनीसृष्ट्यादिसर्वकार्येष्वहमेवतेसहायेतिव्यंग्यम् ७८ ७९ गच्छगमनंकुरु तत्रवनेतपस्विवेषेणहारादीनांकचित्स्थापनमावश्यकं तत्रसर्वस्थलेषु अपायसंभावनासत्वान्निरपायंस्थानंब्राह्मणेषुदानमित्याहारुंधत्याइ॰

फलमूलादिकंयद्यत्तवभुक्तावशेषितं तदेवामृततुल्यंमेतेनतुष्टारमाम्यहं ७३ त्वयासहचरंत्यामेकुशाः काशाश्चकंटकाः पुष्पास्तरणतुल्यामेभविष्यंतिनसंशयः ७४ अहंत्वांक्लेशयेनैवभवेयंकार्यसाधिनी बाल्येमांवीक्ष्यकश्चिद्वैज्योतिःशास्त्रविशारदः ७५ प्राहतेविपिनेवासःपत्यासहभविष्यति सत्यवादीद्विजोभूयाद्गमिष्यामित्वयासह अन्यत्किंचित्प्रवक्ष्यामिश्रुत्वामांनयकाननम् रामायणानिबहुशःश्रुतानिबहुभिर्द्विजैः ७७ सीताविनावनंरामोगतःकिंकुत्रचिद्वद अतस्त्वयागमिष्यामिसर्वथात्वत्सहायिनी ७८ यदिगच्छसिमांत्यक्त्वाप्राणांस्त्यक्ष्यामितेऽग्रतः इतितन्निश्चयंज्ञात्वासीतायारघुनंदनः ७९ अब्रवीद्देविगच्छत्वंवनंशीघ्रंमयासह अरुंधत्यैप्रयच्छाशुहारानाभरणानिच ८० ब्राह्मणेभ्योधनंसर्वंदत्वागच्छामहेवनम् इत्युक्त्वालक्ष्मणेनाशुद्विजानाहूयभक्तितः ८१ ददौगवांवृंदशतंधनानिवस्त्राणिदिव्यानिविभूषणानि कुटुंबवद्भ्यःश्रुतशीलवद्भ्योमुदाद्विजेभ्योरघुवंशकेतुः ८२ अरुंधत्यैददौसीतामुख्यान्याभरणानिच रामोमातुःसेवकेभ्योददौधनमनेकधा ८३ स्वकांतःपुरवासिभ्यःसेवकेभ्यस्तथैवच पौरजानपदेभ्यश्चब्राह्मणेभ्यःसहस्रशः ८४

तिवसिष्ठपत्न्यै यत्रस्थापितमेतद्देहापायेऽपिलभ्यमितिभावः वयमपितथैवकुर्मइत्याह ब्राह्मणेभ्यइति ८१ श्रुतंवेदाध्ययनंकुटुंबवत्त्वमिदंदानपात्रतासंपादकंविशेषणम् ८२ मातृसेवकेभ्योदानंमातृस्नेहेन ८३ ८४ ७ ७ ७ ७ ७

समर्पयत् ततइत्यध्याहारः समागत्यरामस्यअग्रेस्थितइत्यन्वयः ८५ ततः रामइति ८६ नृपपथेराजमार्गेकुतूहलेनपश्यंतितान्कु
तूहलदृशः पौरान्सानंदंपश्यन्तेनतेषांदुःखनिरासः पितुस्तत्कैकेय्याधिष्ठितमालयंगृहंप्राप ८७ इतिश्रीम० कृतौअध्यात्मरामाय
णेसेतौअयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ४ सजानन्किंजानकयासहितं लक्ष्मणेनसहमायांतमित्यन्वयः तादृशंदृष्ट्वापरस्परंवीक्ष्योचुःपर
स्परमित्येव१ सत्यसंधंसत्यप्रतिज्ञम् २ अत्यजत् वनवासमाज्ञापितवान् सत्यवतासत्यमत्ता वर्णलोपआर्षः कैकेयीवापूर्वमत्यंतं

लक्ष्मणोपिसुमित्रांतुकौसल्यायैसमर्पयत् धनुःपाणिःसमागत्यरामस्याग्रेव्यवस्थितः ८५ रामःसी
तालक्ष्मणश्चजग्मुःसर्वेनृपालयं ८६ श्रीरामःसहसीतयानृपपथेगच्छन्शनैःसानुजःपौरान्जान
पदान्कुतूहलदृशःसानंदमुद्वीक्षयन् श्यामःकामसहस्रसुंदरवपुःकांत्यादिशोभासयन्पादन्यास
पवित्रिताखिलजगत्प्रापालयंतत्पितुः ८७ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादे
योध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ४ श्रीमहादेवउवाच आयांतंनागराद्दृष्ट्वामार्गेरामंसजानकि[illegible]
नसमंवीक्ष्यऊचुःसर्वेपरस्परम् १ कैकेय्यावरदानादिश्रुत्वादुःखसमावृताः बतराजादशर[illegible]
प्रियंसुतम् २ स्त्रीहेतोरत्यजत्कामीतस्यसत्यवताकुतः कैकेयीवाकथंदुष्टारामंसत्यंप्रि[illegible]
वासयामासकथंक्रूरकर्मातिमूढधीः हेजनानात्रवस्तव्यंगच्छामोद्यैवकाननं ४ यत्रश्री[illegible]
सानुजोगंतुमिच्छति पश्यंतुजानकींसर्वेपादचारेणगच्छतीम् ५ पुंभिःकदाचिद्दृष्टाव[illegible]
कसुंदरी सापिपादेनगच्छंतीजनसंघेष्वनावृता ६ रामोपिपादचारेणगजाश्वादिविवर्जितः [illegible]
तिद्रष्टव्यथविश्वंसर्वलोकैकसुंदरम् ७

रामेप्रीतिमतीकथंदुष्टाजानेनेतिशेषः यद्भरतस्यराज्यंरामस्यवनवासंचवृतवतीतिभावः ३ यान्वतां वालोभाद्भरतस्यराज्यंराममुच्यमा
नगणंकथंकुतोहेतोर्विवासयामास अत्रहेतुंनपश्यामः अतोनिष्प्रयोजनदुष्टत्ववज्जनवत्यस्मिन्देशेनवस्तव्यमित्याहुः हेज
नाइति ४ यत्रकाननेपश्यंत्विति तेनसर्वथारक्षणसावल्यंजानंत्विति व्यंग्यं तदेवोपपादयति पुंभिरिति गच्छंतीत्यस्य दृश्यतामितिशे
षः ६ द्रष्टव्य अस्याप्युक्तव्यंग्यएवतात्पर्यं ७

लक्ष्मणेन
सत्यसंधं
प्रियंसुतं

राक्षसीति यत्कृत्यारामस्यस्ववनवासादिकृतदुःखाभावेपिसीतायाःपादगमनकृतंदुःखंतस्यापिभवेदित्यन्वयः ८ उपसंहरंति बलवानिति पर्या योक्तमत्रालंकारः साधूनांवृंदेसमूहे ९ तत्वतः तेषांतत्वंवच्मीत्यर्थः १० परोजडेभ्यः विष्णुर्व्यापकः वैकुंठनिलयोवा आदिमन्नारंजीवसमूह स्तद्रूपोहिरण्यगर्भस्तस्याप्ययनः परायणः वैरलाभह्यशरस्र्ष्यादिसामर्थ्यदः योगमायायोगेनस्वसंबंधेनापरिछिन्नमपिअतिपरिछिन्नत्तिसा

राक्षसीकैकयीनाम्नीजातासर्वविनाशिनी रामस्यापिभवेद्दुःखंसीतायाःपादयानतः ८ बलवान्विधि[illegible]रे वात्रपुंप्रयत्नोहिदुर्बलः। इतिदुःखाकुलेवृंदेसाधूनांमुनिपुंगवः ९ अब्रवीद्रामदेवोयसाधनांसं[illegible] ध्यगः। मानुशोचथरामंवासीतांवावच्मितत्वतः १० एषरामःपरोविष्णुरादिनारायणःस्म[illegible] जानकीलक्ष्मीर्योगमायेतिविश्रुता ११ असौशेषस्तमन्वेतिलक्ष्मणाख्यश्चसांप्रतं एष[illegible] स्तत्तदाकारवानिव १२ एषएवरजोयुक्तोब्रह्माभूद्विश्वभावनः सत्वाविष्टस्तथाविष्णु[illegible] पालकः १३ एषरुद्रस्तामसोंतेजगत्प्रलयकारणं। एषमत्स्यःपुराभूत्वाभक्तंवैवस्वतं[illegible] व्यारोप्यलयस्यांतेपालयामासराघवः। समुद्रमथनेपूर्वंमंदरेसुतलंगते १५ अधारयत्स्व[illegible] रूपीरघूत्तमः। महींरसातलंयातांप्रलयेसूकरोभवत् १६ तोलयामासदंष्ट्राग्रेतांक्षोणींरघुनंद[illegible] नारसिंहंवपुःकृत्वाप्रह्लादवरदःपुरा १७ त्रिलोककंटकंरक्षःपाटयामासतन्नखैः। पुत्रराज्यंहृतंदृष्ट्वा ह्यदित्यायाचितःपुरा १८ वामनत्वमुपागम्ययांच्ञयाचाहरत्पुनः। दुष्टक्षत्रियभूभारनिवृत्यैभार्गवोभव त् १९ सएवजगतांनाथइदानींरामतांगतः रावणादीनिरक्षांसिकोटिशोनिहनिष्यति २० मानुषेणैव मरणंतस्यदृष्टंदुरात्मनः। राज्ञादशरथेनापितपसाराधितोहरिः २१

११ एषमायागुणैरिति एतेनमायिकएवायमाकारोन तुपांच भौतिकइत्युक्तं १२ मायागुणैस्तत्तदाकारवत्त्वमेवविवृणोति एषएवेति विश्वभावनोविश्वस्रष्टा १३ १४ लयस्यांतेलयस्यदैनंदिनप्रलय स्यअंतंसमाप्तिपर्यंतं १५ अद्रिंमंदरं यातायदेत्यादि प्रलयेसूकरस्तदेत्यादि १६ १७ तद्रक्षःप्रह्लादपीडकंरक्षः पुत्रराज्यमिंद्रराज्यंहृतंबलिना १८ याच्ञयाबलेःसकाशाद्भिक्षाव्याजेनाहरत् परावर्तितवान् १९ २० तस्यरावणस्य नन्वेवंदशरथगृहेएवावतारकरणेकिंबीजंतत्राह राज्ञेति २१

पुत्रत्वाकांक्षयाविष्णोरिति विष्णुर्मेपुत्रोभवत्विनीच्छयेत्यर्थः २२ २३ नारदः प्राह भूभारहरणोद्देश्यकंब्रह्मणः संदेशमन्त्रत्यर्थः २४ २५रा
मोदुःखितोभविष्यतीत्यपिरथाशंकैवेत्याहरामेति मृत्युभयाभावेइतरभयाभावः कैमुत्तिकन्यायसिद्धः तन्नामजपकर्तुस्तत्त्वज्ञानोदयादि
तिभावः २६ तस्यदुःखशंकाकेत्यन्वयः कलौतुनाम्नैवनामाभिलापेनैवमुक्तिस्तज्जनकंतत्त्वज्ञानंनान्येनयोगादिनेत्यर्थः २७ ईदृशस्यकिम

पुत्रत्वाकांक्षयाविष्णोस्तदापुत्रोभवद्धरिः।सएवविष्णुःश्रीरामोरावणादिवधायहि २२ गंताद्यैववनंरामो
लक्ष्मणेनसहायवान्।एषासीताहरेर्मायासृष्टिस्थित्यंतकारिणी २३ राजावाकैकयीवाऽपिनात्रकार
णमणवपि।पूर्वेद्युर्नारदःप्राहभूभारहरणायच २४ रामोऽप्याहस्वयंसाक्षाच्छ्वोगमिष्याम्यहंवनम्।
अतोरामंसमुद्दिश्यचिंतांत्यजतबालिशाः २५ रामरामेतियेनित्यंजपंतिमनुजाभुवि तेषांमृत्युभ
यादीनिनभवंतिकदाचन २६ कापुनस्तस्यरामस्यदुःखशंकामहात्मनः।रामनाम्नैव[illegible]क्तिःस्यात्क
लौनान्येनकेनचित् २७ मायामानुषरूपेणविडंबयतिलोककृत्।भक्तानांभजनार्थायरा[illegible]णस्यवधाय
च २८ राज्ञश्चाभीष्टसिद्ध्यर्थंमानुषंवपुराश्रितः।इत्युक्त्वाविररामाथवामदेवोमहामुनिः २९ श्रुत्वाते ऽ
पिद्विजाःसर्वेरामंज्ञात्वाहरिंविभुम् जहुर्हृत्संशयग्रंथिंराममेवान्वचिंतयन् ३० यइदंचिंतयेन्नि
त्यंरहस्यंरामसीतयोः तस्यरामेदृढाभक्तिर्भवेद्विज्ञानपूर्विका ३१ रहस्यंगोपनीयंवोयूयंवैराघव
प्रियाः इत्युक्त्वाप्रययौविप्रस्तेपिरामंपरंविदुः ३२ ततोरामःसमाविश्यपितृगेहमवारितः सानुजः
सीतयागत्वाकैकेयीमिदमब्रवीत् ३३ आगतास्मोवयंमातस्त्रयस्तेसंमतंवनं गंतुंकृतधियःशीघ्र
माज्ञापयतुनःपिता ३४

र्थः देहपरिग्रहस्तत्राहमायेत्यादि विडंबयतिस्वीयाचारेणसदाचारंलोकान्शिक्षयति मातापितरौपुत्रा
निव फलांतर मप्याह भक्तानामिति २८ राज्ञोऽभीष्टंविष्णोःस्वपुत्रत्वं २९ हृत्संशयग्रंथिंहृदिविद्यमानंरामेमनुष्यत्वादिविषयंसंशय ग्रंथिं
३० ३१ गोपनीयंपृथक्जनेष्वितिशेषः ३२ अवारितःपुत्रत्वात् द्वारपालैरितिशेषः गत्वाकैकेयीसमीपमितिशेषः ३३ तेसंमतंवनंदंडकार
ण्यंगंतुंकृतधियोनिश्चिताइत्यन्वयः आज्ञापयतुपितेत्यनेनतदाज्ञांविनागमनेतस्यदुःखादौअहंदोषभाक्स्यामितिसूचितम् ३४

X मुद्रादोष
उवाच

इत्युक्त्वारामेणकैकेयीसहसाझटितिउत्थायरामायेत्यन्वयः चीराणिवन्यपरिधेयानिवल्कलादीनि जीर्णवासांसिवा ३५ तच्चीरपरिधानप्रकार स्वरूपं ३६ हस्तेगृहीत्वाचीरमितिशेषः तच्चीरंकैकेयीदत्तम् चीरम् ३७ भर्त्सयन्कैकेयीमितिशेषः ३८ किंप्रयच्छसि चीरमितिशेषः ३९ यदीति लद्दूराविषयभूताःपियदिस्वेच्छयासमन्वेति सम्यक् ग्लानिरहितमनुपश्चात्गच्छतीत्यर्थः ४० वनदुःखंवनवासजंदुःखम् ४१ वनचरापु

इत्युक्त्वासहसोत्थायचीराणिप्रददौस्वयं रामायलक्ष्मणायाथसीतायैचपृथक्पृथक् ३५ रामस्तुवस्त्रा ण्युत्सृज्यवन्यचीराणिपर्यधात् लक्ष्मणोपितथाचक्रेसीतातन्नविजानती ३६ हस्तेगृहीत्वारामस्यल ज्जयासुखमैक्षत रामोगृहीत्वातच्चीरमंशकेपर्यवेष्टयत् ३७ तद्दृष्ट्वारुरुदुःसर्वेराजदाराःसमंततः व सिष्ठस्तुतदाकर्ण्यरुदितंभर्त्सयन्रुषा ३८ कैकेयींप्राहदुर्वृत्तेरामएववृत्वयावृतः वनवासायदुष्टेत्वंसी तायैकिंप्रयच्छसि ३९ यदिरामंसमन्वेतिसीताभक्त्यापतिव्रता दिव्यांबरधरानित्यंसर्वाभरणभूषिता ४० रमयत्वनिशंरामंवनदुःखनिवारिणी। राजादशरथोप्याहसुमंत्रंरथमानय ४१ रथमारुह्यगच्छंतु वनंवनचरप्रियाः। इत्युक्त्वाराममालोक्यसीतांचैवसलक्ष्मणं ४२ दुःखान्निपतितोभूमौरुदन्नश्रुपरि प्लुतः। आरुरोहरथंसीताशीघ्रंरामस्यपश्यतः ४३ रामःप्रदक्षिणंकृत्वापितरंरथमारुहत् लक्ष्मणःख ड्गयुगलंधनुस्तूणीयुगंतथा ४४ गृहीत्वारथमारुह्यनोदयामाससारथिं। तिष्ठतिष्ठसुमंत्रेतिराजा दशरथोब्रवीत् ४५ गच्छगच्छेतिरामेणनोदितोचोदयद्रथम्। रामेदूरंगतेराजामूर्च्छितःप्रापतद्भुवि ४६ पौरास्तुबालवृद्धाश्चवृद्धाब्राह्मणसत्तमाः तिष्ठतिष्ठेतिरामेतिक्रोशंतोरथमन्वयुः ४७ राजारुदित्वासु चिरंमांनयंतुगृहंप्रति कौसल्यायाराममातुरित्याहपरिचारकान् ४८

नयःप्रियायेषांते ४२ सीताशीघ्रमारुरोहेत्यनेनतस्याः कार्यसाधकउत्साहः सूचितः ४३, ४४ ४५ रथमनोदयत् राज्ञारामाधीनकु त्वाद्राजाज्ञापेक्षयानदृज्ञेवप्रबलेनिमलेतिव्यं ग्यम् दूरंगतेदृष्टिपथमतिक्रांते ४६ वृद्धाइत्यस्यज्ञानवृद्धाइत्यर्थः ४७ राममातुरि त्यादरसूचकंविशेषणाम् ४८

दुःखितस्यमेयदिकिंचित्कालंजीवनंभवेत्तदात्तत्ररामामातृगृहेएवान्यत्रतुक्षणमात्रमपितन्नसंभाव्यते राममातृगृहेऽपिचिरंनैवतदित्याह अतइति
विनाकृतः दैवेनेतिशेषः अनेनदैवसंपादितंमरणंदुर्वारमितिध्वनितं ४९ तूष्णीमेवस्वकृतापराधेनलज्जयेति भावः ५० ५१ सीतयासहास्वपदि
त्यन्वयः पालयामासजाग्रद्रामंररक्षेत्यर्थः ५२ रामंपुरंनेतुंयदिशक्तास्तदापरावृत्यनेष्यामोनोचेत् वनमेवगमिष्यामइतिनिश्चयमित्यर्थः ५३ क्लेशभा

किंचित्कालंभवेत्तत्रजीवनंदुःखितस्यमे अतऊर्ध्वंनजीवामिचिरंरामंविनाकृतः ४९ ततोगृहंप्रविश्यैवकौ
सल्यायाःपपातह मूर्च्छितस्यचिराद्बुध्वातूष्णीमेवावतस्थिवान् ५० रामस्तुतमसातीरंगत्वातत्रावसत्सु
खी जलंप्राश्यनिराहारोवृक्षमूलेस्वपद्विभुः ५१ सीतयासहधर्मात्माधनुःपाणिस्तुलक्ष्मणः पालयामा
सधर्मज्ञःसुमंत्रेणसमन्वितः ५२ पौराःसर्वेसमागत्यस्थितास्तस्याविदूरतः शक्तारामंपुरंनेतुंनोचेद्गच्छा
महेवनम् ५३ इतिनिश्चयमाज्ञायतेषांरामोतिविस्मितः नाहंगच्छामिनगरमेतेवैक्लेशभागिनः ५४ भ
विष्यंतीतिनिश्चित्यसुमंत्रमिदमब्रवीत् इदानीमेवगच्छामःसुमंत्ररथमानय ५५ इत्याज्ञप्तःसुमंत्रोऽपि
रथंवाहैरयोजयत् आरुह्यरामःसीताचलक्ष्मणोऽपिययुर्द्रुतं ५६ अयोध्याभिमुखंगत्वाकिंचिद्दूरंततो
ययुः तेपिप्रातःसमुत्थायदुःखिताः ५७ रथनेमिगतंमार्गंपश्यंतस्तेपुरंययुः हृदिरामंससी
तंवेध्यायंतस्तस्थुरन्वहम् ५८ सुमंत्रोपिरथंशीघ्रंनोदयामाससादरम् स्फीतान्जनपदान्पश्यन्
रामःसीतासमन्वितः ५९ गंगातीरंसमागच्छच्छृंगिवेराविदूरतः गंगांदृष्ट्वानमस्कृत्यस्नात्वासानंद
मानसः ६० शिंशपावृक्षमूलेसनिषसादरघूत्तमः ततोगुहोजनैःश्रुत्वारामागममहोत्सवम् ६१ सखा
यंस्वामिनंद्रष्टुंहर्षात्तूर्णंसमापतत् फलानिमधुपुष्पादिगृहीत्वाभक्तिसंयुतः ६२

भिनोवनगमनादितिभावः ५४ ५५ इत्याज्ञप्तःसुमंत्रो रथंवाहैरयोजयत् ५६ अयोध्याभिमुखमितितेषांप्रतारणायेदम् ५७ तदेवाह रथ
नेमीति ५८ ५९ शृंगिवेरंशृंगिऋष्याश्रमस्तदविदूरतस्तत्पूर्वभागे ६० जनैःजनमुखैः ६१ अयंसखासमानख्यातिस्तत्समानज्ञानः अनेनगुह
स्यधर्मव्याधादिवत्तत्त्वज्ञत्वंसूचितम् अथापिसख्यपिभेदापगमेनायतवाहंनमामकीन स्वामितिन्यायात्स्वामिनंद्रष्टुमिति ६२

६३ नैषादमपिमेजन्मधन्यं त्वदंगस्पर्शादितिभावः ६४ तदेवाह बभूवेति एतत्तेकिंकरस्यनैषादराज्यम् ६५ यत्त्वदधीनमतोऽत्रवसन् अ
स्मान्पालय अत्रनतेपितुःस्वाम्यत्वमित्यत्रवासेदोषाभावइतिभावः ६६ दासइत्यनेनभोज्याहारतासूचिता ६७ नवेक्ष्यामि नप्रवेक्ष्यामिइ
तिमेप्रतिज्ञेतिशेषः ६८ एतत्तेसर्वराज्यंममैवत्वंचमेसखैवतत्वज्ञत्वात् तथापिप्रतिज्ञारक्षणायतेग्रामंनप्रविशामीतिभावः ६९ समानाय्य

रामस्याग्रेविनिक्षिप्यदंडवत्प्रापतद्भुवि। गुहमुत्थाप्यतंतूर्णंराघवःपरिषस्वजे ६३ संपृष्टकुशलोरामं
गुहःप्रांजलिरब्रवीत्। धन्योहमद्यमेजन्मनैषादंलोकपावन ६४ बभूवपरमानंदःस्पृष्ट्वातेंगंरघूत्तम।
नैषादंराज्यमेतत्ते किंकरस्यरघूत्तम ६५ त्वदधीनंवसन्नत्रपालयास्मान्रघूद्वह। आगच्छयामोनगरं
पावनंकुरुमेगृहम् ६६ गृहाणफलमूलानित्वदर्थंसंचितानिमे अनुगृह्णीष्वभगवन्दासस्तेहंसुरोत्त
म ६७ रामस्तमाहसुप्रीतोवचनंशृणुमेसखे नवेक्ष्यामिगृहंग्रामंनववर्षाणिपंचच ६८ दत्तमन्येननो
भुंजेफलमूलादिकिंचन राज्यंममैवतत्तेसर्वंत्वंसखामेतिवल्लभः ६९ वटक्षीरंसमानाय्यजटामुकुटमा
दरात् बबंधलक्ष्मणेनाथसहितोरघुनंदनः ७० जलमात्रंतुसंप्राश्यसीतयासहराघवः आस्तृतंकु
शपर्णाद्यैःशयनंलक्ष्मणेनहि ७१ उवासतत्रनगरप्रासादाग्रेयथापुरा सुष्वापतत्रवैदेह्यापर्यंक
इवसंस्कृते ७२ ततोविदूरेपरिगृह्यचापंसबाणतूणीरधनुःसलक्ष्मणः ररक्षरामंपरितोविपश्यन्
गुहेनसार्द्धंसशरासनेन ७३ इतिश्रीमदध्यात्मरा॰उमामहे॰संवा॰ अयोध्याकांडेपंचमःसर्गः ५
सुप्तंराममसमालोक्यगुहःसाश्रुपरिप्लुतः लक्ष्मणंप्राहविनयाद्भ्रातःपश्यसिराघवम् १ शयानंकु
शपत्रौघसंस्तरेसीतयासह यःशेतेस्वर्णपर्यंकेस्वास्तीर्णेभवनोत्तमे २

गुहेनेतिशेषः अथआनयनानंतरंवा
र्तानंतरंवा ७० हि पादपूरणेलक्ष्मणेनयदास्तृतम् ७ तत्रोवासेत्यन्वयः स्थितइत्यर्थः ततोनिद्रासमयेसुष्वापेत्यर्थः ७२ परितोविपश्यन् दु
ष्टजंतूनितिशेषः ७३ इतिश्री॰ अध्यात्मरामा॰ सेतौ॰ अयोध्याकांडेपंचमःसर्गः ५ षष्ठेगत्वाथवाल्मीकेराश्रमंतेनसंस्कृतः मुनींद्रैःसहि
तस्तत्रावसत्सुखमितीर्यते १ सुप्तमिति १ कुशपत्रसमूहनिर्मितेसंस्तरे आस्तरणेइत्यर्थः शोभनैरांकवादिभिरास्तीर्णे २

३ कोहेतुः अन्योनकोपीत्यर्थः ४ कस्तर्हिहेतुस्तत्राह स्वपूर्वेति ५ तदेवोपपादयति सुखस्येति स्वयमपितस्यनसंपादकइत्याह अहमि
ति अहंसुखादिजनकक्रियांकरोमीत्यपिवृथाभिमानः अस्वतंत्र्यादितिभावः तदेवाह स्वकर्मसूत्रेणग्रथितईश्वरेणेतिशेषः यथा
सूत्रयुक्तांकाष्ठपुत्तलींसूत्रधारो नानाप्रकारसूत्रचालनेनानेकविधक्रियावतींकरोति एवंभगवान्कर्मरूपसूत्रचालनेनतथात
थाकारयतीतिभावः ६ सुहृन्मित्रेसोपाधिनिरुपाधिभेदाभिन्ने एवमरिद्वेष्यौएतेकर्मसुहृत्वादिप्रयोजकंकर्मस्वयमेवाचरन्येन

कैकेयीरामदुःखस्यकारणंविधिनाकृता मंथराबुद्धिमास्थायकैकेयीपापमाचरत् ।३ तच्छ्रुत्वालक्ष्म
णःप्राहसर्वेश्रृणवचोमम कःकस्यहेतुर्दुःखस्यकश्चहेतुःसुखस्यवा ४स्वपूर्वार्जितकर्मैवकारणंसु
खदुःखयोः ५सुखस्यदुःखस्यनकोपिदातापरोददातीतिकुबुद्धिरेषा अहंकरोमीतिवृथाभिमानःस्वकर्म
सूत्रग्रथितोहिलोकः ६ सुहृन्मित्रार्युदासीनद्वेष्यमध्यस्थबांधवाः स्वयमेवाचरन्कर्मतथातत्रविभा
व्यते ७ सुखंवायदिवादुःखंस्वकर्मवशगोनरः यद्यद्यथागतंतत्तद्भुक्त्वास्वस्थमनाभवेत् ८ नमेभो
गागमेवांछानमेभोगविवर्जने आगच्छत्वथमागच्छत्वभोगवशगोभवे ९ यस्मिन्देशेचकालेच
यस्माद्वायेनकेनवा कृतंशुभाशुभंकर्मभोज्यंतत्तत्रनान्यथा १०

सुहृत्वादिभावोभवति एवंतत्रसुखदुःखादिविषयेपिविभाव्यते ज्ञायतइत्यर्थः ७ स्वकर्मवशगोनरः यद्यत्सुखंवादुःखंवायथागतं
यथाप्राप्तंभवति तत्तद्भुक्त्वास्वस्थमनाःरागद्वेषहीनोभवेत् ८ भोगागमेसुखभोगप्राप्तौभोगविवर्जनेदुःखभोगाप्राप्तौ वांछामेवाभि
नयति आगच्छत्वितिसुखमितिशेषः मागच्छतुदुःखमितिशेषः अतएवाहंभोगवशगोनभवे अलमितिनिषेधार्थमव्ययं एथस्पदंयथैवा
हंतथैवरामोपीति नकिंचिदस्माकमेतत्कृतंदुःखमितिभावः ९ यस्मादितिप्राप्यफलमितिशेषः तत्तत्रेत्युपलक्षणं तस्मात्तेनेत्यपिबोध्यं १०

यद्यत्तविधात्राविहितंतदालंघ्यमितिनिश्चित्यतत्तत्फलोदयेहर्षविषादाभ्यामलं एवंचास्मत्कृतेत्वयाविषादोनकार्यइतिभावः ११ आवश्यकत्वशरीरि
णांनत्संबंधइत्याह सर्वदेति पुण्यपापजत्वात्त शरीरस्यतदवच्छेदेनसुखदुःखवत्त्वावश्यकत्वादयंनरः सदाताभ्यांप्रत्यवरुध्यते संबध्यते १२
संबंधप्रकारमाह सुखस्यानंतरमिति एवंचपुनः सुखमपिभाव्येवेतिभावः १३ इदानींपदार्थमात्रस्यत्रिगुणात्मकत्वेनसुखस्यापिदुःखात्मकत्वा
द्धेयत्वमित्याह सुखमध्यइति तेनोभयमपिहेयमेवेति तदुक्तंपतंजलिना सर्वमेवदुःखंविवेकिनइति १४ उपसंहरति तस्मादिति इष्टप्राप्तौनं

अलंहर्षविषादाभ्यांशुभाशुभफलोदये विधात्राविहितंयद्यत्तदलंघ्यंसुरासुरैः ११ सर्वदासुखदुःखाभ्यांन
रःप्रत्यवरुध्यते शरीरंपुण्यपापाभ्यामुत्पन्नंसुखदुःखवत् १२ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखं
द्वयमेतद्धिजंतूनामलंघ्यंदिनरात्रिवत् १३ सुखमध्येस्थितंदुःखंदुःखमध्येस्थितंसुखम् द्वयमन्योन्य
संयुक्तंप्रोच्यतेजलपंकवत् १४ तस्माद्धैर्येणविद्वांसइष्टानिष्टोपपत्तिषु नहृष्यंतिनमुह्यंतिसर्वंमायेति
भावनात् १५ गुहलक्ष्मणयोरेवंभाषतोर्विमलंनभः बभूवरामःसलिलंस्पृष्ट्वाप्रातःसमाहितः १६ उ
वाचशीघ्रंसुदृढांनावमानयमेसखे। श्रुत्वारामस्यवचनंनिषादाधिपतिर्गुहः १७ स्वयमेवदृढांनावमा
निनायसुलक्षणां। स्वामिन्नारुह्यतांनौकासीतयालक्ष्मणेनच वाहयेज्ञातिभिःसार्द्धमहमेवसमाहि
तः। तथेतिराघवःसीतामारोप्यशुभलक्षणाम् १९ गुहस्यहस्तावालंब्यस्वयंचारुरुहेदच्युतः। आयुधा
दीन्समारोप्यलक्ष्मणोप्यारुरोहच २० गुहस्तान्वाहयामासज्ञातिभिःसहितःस्वयम्। गंगामध्येगतागं
गांप्रार्थयामासजानकी २१ देविगंगेनमस्तुभ्यंनिवृत्तावनवासतः रामेणसहिताहंत्वांलक्ष्मणेनचपूज
ये २२

हृष्यंति अनिष्टप्राप्तौनमुह्यंतीत्यन्वयः तत्रहेतुः सर्वमायेतिभावनात् नह्यैंद्रजालिकमायाकृतेष्टानिष्टप्राप्तौहर्षमोहौनहृदितिभावः १५ सलि
लंस्पृष्ट्वेति प्रातःकालिकसकलक्रियोपलक्षणं १६ मेअवतारणायेतिशेषः १७ नौकारुह्यतामित्यन्वयः १८ वाहयेइतिनौकामितिशेषः १९ २० वा
हयामास अरित्रादिभिश्चालयामासपरंपारंप्रापयितुमित्यर्थः गंगामध्येगताजानकीगंगांप्रार्थयामासेत्यन्वयः २१ २२ ६ ६

आदृतासतीपूजयेअनेनश्रद्धासूचिता २३ अनुज्ञांस्वसहगमनविषयाम् २४ नैषादिर्गुहः २५ नासत्यमपितुसत्यमेवेत्यर्थः तेनान्यथानसंभा
वनीयमितिभावः २६ कृच्छ्रात् कृच्छ्रमत्रातिदुःखंतत्रगंगापरकूलेमेध्यंमृगंभक्ष्यंमृगंहत्वाहुत्वावैश्वदेवदेवताभ्यः २७ २८ बहिराश्रमद्वारि २९
३० ३१ ३२ रामसामीप्यंस्वार्थेष्यत्र् रामसमीपमित्यर्थः ३३ मेपर्णशालामागच्छेत्यन्वयः ३४ आनीयप्रापय्य ३५ तपसःपारंपूर्णतांगतो

सुरामांसोपहारैश्चनानाबलिभिरादृता इत्युक्त्वापरकूलंतौशनैरुत्तीर्यजग्मतुः २३ गुहोपिराघवंप्राहग
मिष्यामित्वयासह । अनुज्ञांदेहिराजेंद्रनोचेत्प्राणांस्त्यजाम्यहं २४ श्रुत्वानैषादिवचनंश्रीरामस्तम-
थाब्रवीत् । चतुर्दशसमाःस्थित्वादंडकेपुनरप्यहं २५ आयास्याम्युदितंसत्यंनासत्यंरामभाषितम् । इ
त्युक्त्वालिंग्यतंभक्तंसमाश्वास्यपुनःपुनः २६ निवर्तयामासगुहंसोपिकृच्छ्राद्ययौगृहम् । तत्रमेध्यं
मृगंहत्वापक्त्वाहुत्वाचतेत्रयः २७ भुक्त्वावृक्षदलेसुप्तास्सुखमासनतोनिशाम् । ततोरामस्तुवैदेह्या
लक्ष्मणेनसमन्वितः २८ भरद्वाजाश्रमपदंगत्वाबहिरुपस्थितः । तत्रैकंबटुकंदृष्ट्वारामःप्राहच
हेबटो २९ रामोदाशरथिःसीतालक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः आस्तेबहिर्वनस्यैतिब्रूहत्वंतातमुनिस-
न्निधौ ३० तच्छ्रुत्वासहसागत्वापादयोःपतितोमुनेः स्वामिन्रामःसमागत्यवनाद्बहिरवस्थितः ३१
सभार्यःसानुजःश्रीमानाहमांदेवसंन्निभः भरद्वाजायमुनयेज्ञापयस्वयथोचितम् ३२ तच्छ्रुत्वा
सहसोत्थायभरद्वाजोमुनीश्वरः गृहीत्वार्घ्यंचपाद्यंचरामसामीप्यमाययौ ३३ दृष्ट्वारामंयथान्या
यंपूजयित्वासलक्ष्मणं । आहमेपर्णशालांभोरामराजीवलोचन ३४ आगच्छपादरजसापुनीहि
रघुनंदन । इत्युक्त्वोटजमानीयसीतयासहराघवौ ३५ भक्त्यापुनःपूजयित्वाचकारातिथ्यमुत्तमं ।
अद्याहंतपसःपारंगतोऽस्मितवसंगमात् ३६

स्मि १ प्रासो १ स्मि प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेषुयत् तद्विष्णोःस्मरणादेवसंपूर्णंस्यादितिश्रुतिरितिस्मृतेर्यस्यनामस्मरणेनापिस
र्वकर्मपूर्णता तस्यसाक्षाद्दर्शनेकिंवक्तव्यमित्यर्थःयद्वा तपसः पारंफलंसर्वतपःफलमेतत् यत्तवदर्शनमित्यर्थः ३६

भूतंभाविंचतवोदंतंवृत्तांतोज्ञातः तत्रभूतवृत्तांतज्ञानमभिनयति जानामीत्यादि ३७ यदर्थमिति सर्वत्रयच्छब्दोरक्षोवधपरः ३८ ३९ प्रकृतेःपरंप्रकृतिगुणास्पृष्टमीश्वरं ४० तेसीतारामलक्ष्मणभरद्वाजाः अन्योन्यंप्रागुक्तंसंभाष्यततोरामोमुनिसन्निधावुषित्वा ४१ यमुनायांकृताप्लवेनकृतस्नानेनमुनिनादृष्टमार्गेणदर्शितमार्गेणराघवोमार्गदर्शकैर्मुनिदारकैः सहयमुनामुत्तीर्य ४२ चित्रकूटा

ज्ञातंरामतवोदंतंभूतंचागामिकंचयत् । जानामित्वांपरात्मानंमाययाकार्यमानुषम् ३७ यदर्थमव तीर्णोसिप्रार्थितोब्रह्मणापुरा । यदर्थंवनवासस्तेयत्करिष्यसिवैपुरः ३८ जानामिज्ञानदृष्ट्याहं जातयात्वदुपासनात् । इतःपरंत्वांकिंवक्ष्येकृतार्थोहंरघूत्तम ३९ यस्त्वांपश्यामिकाकुत्स्थंपुरुषंप्रकृतेः परं । रामस्तमभिवाद्याहसीतालक्ष्मणसंयुतः ४० अनुग्राह्यास्त्वयाब्रह्मन्वयंक्षत्रियबांधवाः । इतिसंभा ष्यतेन्योऽन्यमुषित्वामुनिसन्निधौ ४१ प्रातरुत्थाययमुनामुत्तीर्यमुनिदारकैः कृताप्लवेनमुनिनादृष्टमा र्गेणराघवः ४२ प्रययौचित्रकूटाद्रिंवाल्मीकेर्यत्रचाश्रमः गत्वारामोऽथवाल्मीकेराश्रमंऋषिसंकुलं ४३ नानामृगद्विजाकीर्णंनित्यपुष्पफलाकुलम् तत्रदृष्ट्वासमासीनंवाल्मीकिंमुनिसत्तमं ४४ न नामशिरसारामोलक्ष्मणेनचसीतया । दृष्ट्वारामंरमानाथंवाल्मीकिर्लोकसुंदरम् ४५ जानकील क्ष्मणोपेतंजटामुकुटमंडितं कंदर्पसदृशाकारंकमनीयांबुजेक्षणं ४६ दृष्ट्वैवसहसोत्तस्थौविस्मया निमिषेक्षणः । आलिंग्यपरमानंदंरामंहर्षाश्रुलोचनः ४७ पूजयित्वाजगत्पूज्यंभक्त्यार्घ्यादिभिरादृ तः फलमूलैःसुमधुरैर्भोजयित्वाचलालितः ४८ राघवःप्रांजलिःप्राहवाल्मीकिंविनयान्वितः पि तुराज्ञांपुरस्कृत्यदंडकानागतावयं ४९

द्रिंप्रययौ यत्रवाल्मीकेराश्रमइत्यनेनतस्यप्राशस्त्यं ४३ द्विजाःपक्षिणोब्राह्मणाश्च ४४ रमानाथंविष्ण्ववतारम् ४५ कम नीयपद्मसदृशनेत्रं ४६ विस्मयेनानिमिषेईक्षणेनेत्रेयस्यसः हर्षजाश्रुभिः पूर्णेलोचनेयस्यसः क्रमेणैवंभावः ४७ लालितः इदंम धुरमिदंमधुरमिदंफलंस्वेत्येवंप्रीत्याबोधितः ४८ ४९

यदिजानंतीत्यसंदिग्धवचनंवेदाश्चेत्प्रमाणंस्फुरितिवत्सर्वथाजानंत्येवातोऽत्रकारणकथनंविफलमितिभावः ५० तत्रय त्त्वंवदिष्यसि तत्रेत्यर्थः ५१ त्वमेवेति त्वद्विवर्त्तत्वाज्जगतइतिभावः तवापीति अंतर्यामितयासर्वत्रतववासादितिभावः ५२ ५३ नियतमंदिरंस र्वदावासस्थानं समदृष्टीनांमित्रोदासीनशत्रुष्वविशेषः अतएवअद्वेष्टृणांतेषांहृदयंतेऽधिकंसर्वोत्कृष्टंमंदिरमित्यर्थः सर्वदातत्रवा सादेवेतिभावः ५४ धर्माधर्मान्विहितनिषिद्धसकलकर्माणित्यक्त्वायस्त्वामेवभजते तस्यहृत्तद्धृदयंसीतयासहवस्तुंहेरामतेन

भवंतोयदिजानंतिकिंवक्ष्यामोऽत्रकारणं यत्रमेसुखवासायभवेत्स्थानंवदस्वतत् ५० सीतया सहितःकालंकिंचित्तत्रनयाम्यहं इत्युक्तोराघवेणासौमुनिःसस्मितमब्रवीत् ५१ त्वमेवसर्वलोका नांनिवासस्थानमुत्तमं तवापिसर्वभूतानिनिवाससदनानिहि ५२ एवंसाधारणंस्थानमुक्तंतेर घुनंदन सीतयासहितस्येतिविशेषंपृच्छतस्तव ५३ तद्वक्ष्यामिरघुश्रेष्ठयत्तेनियतमंदिरं शांतानां समदृष्टीनामद्वेष्टृणांचजंतुषु त्वामेवभजतांनित्यंहृदयंतेऽधिमंदिरम् ५४ धर्माधर्मान्परित्यज्य त्वामेवभजतोनिशं सीतयासहतेरामतस्यहृत्सुखमंदिरम् ५५ त्वन्मंत्रजापकोयस्तुत्वामेवशार णंगतः निर्द्वंद्वोनिस्पृहस्तस्यहृदयंतेसुमंदिरं ५६ निरहंकारिणःशांतायेरागद्वेषवर्जिताः समलो ष्टाश्मकनकास्तेषांतेहृदयंगृहं ५७ त्वयिदत्तमनोबुद्धिर्यःसंतुष्टःसदाभवेत् त्वयिसंत्यक्तकर्माय स्तन्मनस्तेशुभंगृहं ५८ योनद्वेष्ट्यप्रियंप्राप्यप्रियंप्राप्यनहृष्यति सर्वमायेतिनिश्चित्यत्वांभजेत्त न्मनोगृहं ५९

वसुखमंदिरंसुखजनकंगृहं ५५ निर्द्वंद्वोऽहंममेतिद्वंद्वरहितोऽतएवनिस्पृहः ५६ नानाविधप्रकारेणतत्त्वज्ञलक्षणान्याह निरहंकारिणइति शांताःशमशीलाः लोष्टंमृत्पिंडः अश्मानः पद्मरागादयःकनकंचेदंसममनुपादेयत्वेनयेषांते ५७ मनःसंकल्पविकल्पात्मकम् बुद्धि र्निश्चयात्मिका द्वयमपियेनत्वय्येवदत्तंत्वद्विषयमेवयस्यसंकल्पादिकमितियावत्संतुष्टः कथंचिदशनाच्छादनलाभात्संतुष्टःत्व यिसंत्यक्तकर्मात्वदर्पणबुद्ध्याकृतकर्मात्यक्तकाम्यकर्मेतियावत् ५८ अप्रियंदुःखंद्वेषहर्षाभावयोर्हेतुःसर्वत्रमायामयत्वनिश्चयः ५९

भावादिविकारानिति भावोऽत्र जन्म तेन जन्मसत्ताविपरिणामवृद्ध्यपक्षयविनाशरूपान्विकारान्यो देहे पश्यति नात्मनि तन्नित्यं वृद्धिक्षय
रहितं अविनाशिनं पश्यतीत्यर्थः क्षुत्तृडु भयं प्राणस्य सुखदुःखादि बुद्धेरिति विवेकः ६० संसारधर्मैः तत्प्रयोजकैर्धर्मैः पुण्यपापैः ६१ सर्वगु
हाः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयरूपास्तद्रूपो य आशयः स्थानं तत्स्थं चिद्घनं चैतन्यरूपं सर्वगतमप्यलेपकं लेपकं न भवतीत्य
लेपकं तत्सर्वं पश्यंतीति तत्र स्थितोऽपि तद्गुणास्पृष्ट इत्यर्थः ६२ निरंतरं ध्यानाभ्यासेन लब्ध्यैव दृढीकृतस्तदेकविषयीकृत आत्मा चित्तं येषां त्वत्पादसे

षड्भावादिविकारान्यो देहे पश्यति नात्मनि क्षुत्तृट्सुखं भयं दुःखं प्राणबुद्ध्योर्निरीक्षते ६० संसारधर्मै
र्निर्मुक्तस्तस्य ते मानसं गृहम् ६१ पश्यंति ये सर्वगुहाशयस्थं त्वां चिद्घनं सत्यमनंतमेकम् अलेपकं सर्व
गतं वरेण्यं तेषां हृदब्जे सह सीतया वस ६२ निरंतराभ्यासदृढीकृतात्मनां त्वत्पादसेवापरिनिष्ठितानाम्
त्वन्नामकीर्त्या हतकल्मषाणां सीतासमेतस्य गृहं हृदब्जे ६३ राम त्वन्नाममहिमा वर्ण्यते केन वा कथम्
यत्प्रभावादहं राम ब्रह्मर्षित्वमवाप्तवान् ६४ अहं पुरा किरातेषु किरातैः सह वर्द्धितः जन्ममात्रद्विजत्वं
मे शूद्राचाररतः सदा ६५ शूद्रायां बहवः पुत्रा उत्पन्ना मेऽजितात्मनः ततश्चौरैश्च संगम्य चौरोऽहमभवं
पुरा ६६ धनुर्बाणधरो नित्यं जीवानामंतकोपमः एकदा मुनयः सप्त दृष्टा महति कानने ६७ साक्षा
न्मया प्रकाशंतो ज्वलनार्कसमप्रभाः तानन्वधावं लोभेन तेषां सर्वपरिच्छदान् ६८ ग्रहीतुकामस्त
त्राहं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवम् दृष्ट्वा मां मुनयोऽपृच्छन् किमायासि द्विजाधम ६९ अहं तानब्रुवं किंचि
द्दातुं मुनिसत्तमाः पुत्रदारादयः संति बहवो मे बुभुक्षिताः ७० तेषां संरक्षणार्थाय चरामि गि
रिकानने ततो मामूचुरव्यग्राः पृच्छ गत्वा कुटुंबकं ७१

वायां परिनिष्ठितानां तत्पराणां ६३ त्वन्नाममहिमवर्णनस्य प्रकारः कर्तुं न चिदुर्लभ इत्याह रामेति ६४ अत्रैवार्थे स्वविषयमितिहासमाह अहमिति
किरातेषु वहुसति देशेषु जन्ममात्रद्विजत्वं जन्ममात्रेण द्विज मित्यर्थः तत्रैवोपपत्तिमाह शूद्राचाररत इति ६५ अजितात्मन इति च्छेदः ६६
जीवानामंतकोपमो भवमित्यन्वयः ६७ ६८ अब्रुवं तानिति शेषः ६९ ७० ७१

पृथक्पृथक्पुत्रभार्यादीनेकैकेनपृच्छेत्यर्थः ७२ यावदागमिष्यसितावद्वयंस्थास्यामइइतिनिश्चयइत्यर्थः ७३ फलभागिनस्तल्लब्धधनादि-
भोगभाजः ७४ जातनिर्वेदः तादृशकर्मकृतः स्वात्मनिजातापमानबुद्धिः विचार्यएतेपुत्रादयोनकुत्राप्युपकर्तारइतिविचार्यऋषिसन्निधिंपुन
रागमम् आगतः ७५ शुद्धांतःकरणः मलिनवृत्तिरहितः ७६ ७७ सतांसाधूनांसमागमःसफलः मोक्षरूपफलजनकः तदेवाह यदुपदे
क्ष्यामहेतेनैवमोक्ष्य से संसारदुःखादितिशेषः यद्यपिदुर्वृत्तस्तथापिरक्षणीयइत्युत्तरेणान्वयः ७८ ७९ व्यस्तानिविपरीतपौर्वापर्याण्यक्ष

योयोमयाप्रतिदिनंक्रियतेपापसंचयः यूयंतद्भागिनःकिंवानेतिवेतिपृथक्पृथक् ७२ वयंस्थास्यामहेता
वदागमिष्यसिनिश्चयः तथेत्युक्त्वागृहंगत्वामुनिभिर्यदुदीरितम् ७३ अपृच्छंपुत्रदारादीन्तैरुक्तोहंरघू
त्तम पापंतवैवतत्सर्वंवयंतुफलभागिनः ७४ तच्छ्रुत्वाजातनिर्वेदोविचार्यपुनरागमम् मुनयोयत्रतिष्ठं
तिकरुणापूर्णमानसाः ७५ मुनीनांदर्शनादेवशुद्धांतःकरणोभवं धनुरादीन्परित्यज्यदंडवत्पतितोस्म्यहं
७६ रक्षध्वंमांमुनिश्रेष्ठागच्छंतंनिरयार्णवम् इत्यग्रेपतितंदृष्ट्वामामूचुर्मुनिसत्तमाः ७७उत्तिष्ठोत्तिष्ठभ
द्रंतेसफलःसत्समागमः उपदेक्ष्यामहेतुभ्यंकिंचित्तेनैवमोक्ष्यसे ७८ परस्परंसमालोच्यदुर्वृत्तोयंद्विजा
धमः ७८उपेक्ष्यएवसद्वृत्तैस्तथापिशरणंगतः रक्षणीयःप्रयत्नेनमोक्षमार्गोपदेशतः ७९ इत्युक्त्वा
रामतेनामव्यत्यस्ताक्षरपूर्वकम् एकाग्रमनसात्रैवमरेतिजपसर्वदा ८० आगच्छामःपुनर्यावत्तावदुक्तं
सदाजप इत्युक्त्वाप्रययुःसर्वेमुनयोदिव्यदर्शनाः ८१ अहंयथोपदिष्टंतैस्तथाकरवमंजसा जपन्ने
काग्रमनसाबाह्यंविस्मृतवाहनम् ८२ एवंबहुतिथेकालेगतेनिश्चलरूपिणः सर्वसंगविहीनस्यव
ल्मीकोऽभून्ममोपरि ८३ ततोयुगसहस्रांतेऋषयःपुनरागमन् मामूचुर्निष्क्रमस्वेतितच्छ्रुत्वातूर्ण
मुत्थितः ८४

राणियस्मिन्तादृशंरूपंयस्यनत् तेनामजपेत्यन्वयः तदाकारोमरेति एकाग्रमनसेतिजपइतिकर्त्तव्यतोपदेशः अ
त्रमनसएकाग्रतावर्णविषयैव ८० ८१ अल्पकालजपमात्रस्यैवफलमाह बाह्यंविस्मृतवानिति अनेनतच्छब्दस्यापिस्मरणपूर्वकंतदर्थभू
तांतर्यामिणंविषयतयालब्धवन्मेचित्तमितिसूचितम् निश्चलरूपिणोनिष्क्रियशरीरस्य ८२ ८३ ८४

८५ यस्मात्तेइदानींवल्मीकात्संभवोतइदंतेद्वितीयंजन्मवल्मीकादभवत् अतस्त्वंवाल्मीकिरितिपूर्वेणान्वयः ८६ ईदृशः तत्सत्कार्यः लक्ष्मणेने
त्यस्यसहितमितिशेषः ८७ एवंभूतंरामंयत्वांप्रपश्यामितत्सर्वथामुक्तोभविष्यामि अत्रनसंशयः अयंचप्रचेतोवंशजःरामायण कर्त्तृवाल्मी
केरन्यएवेतिबहवः ८८ मध्येपर्वतगंगयोरितिस्थलंदर्शयामासेतिशेषः ८९ तत्रऋषिदर्शितस्थाने शालांमंदिरंद्वयंच लक्ष्मणेनसमन्वि-

वल्मीकान्निर्गतश्चाहंनीहारादिवभास्करः ममाप्याहुर्मुनिगणावाल्मीकिस्त्वंमुनीश्वर ८५ वल्मीका·
संभवोयस्मात्द्वितीयंजन्मतेऽभवत् इत्युक्त्वातेययुर्दिव्यगतिंरघुकुलोत्तम ८६ अहंतेरामनाम्न
श्चप्रभावादीदृशोभवम् अद्यसाक्षात्प्रपश्यामिससीतंलक्ष्मणेनच ८७ रामंराजीवपत्राक्षंत्वांमुक्तो
नात्रसंशयः आगच्छरामभद्रंतेस्थलंवैदर्शयाम्यहम् ८८ एवमुक्त्वामुनिःश्रीमाल्लक्ष्मणेनसम
न्वितः शिष्यैःपरिवृतोगत्वा मध्येपर्वतगंगयोः ८९ तत्रशालांसुविस्तीर्णांकारयामासवासभूः
प्राक्पश्चिमंदक्षिणोदक्शोभनंमंदिरद्वयम् ९० जानक्यासहितोरामोलक्ष्मणेनसमन्वितः तत्रते
देवसदृशात्यवसन्भवनोत्तमे ९१ वाल्मीकिनातत्रसुपूजितोयंरामःससीतःसहलक्ष्मणेन देवै
र्मुनींद्रैःसहितोमुदास्तेस्वर्गेयथादेवपतिःसशच्या ९२ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्व
रसंवादेअयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ६ श्रीमहादेवउवाच सुमंत्रोपितदायोध्यांदिनांतेप्रविवेशह
वस्त्रेणमुखमाच्छाद्यबाष्पाकुलितलोचनः १ बहिरेवरथंस्थाप्यराजानंद्रष्टुमाययौ जयशब्देनरा
जानंस्तुत्वातंप्रणनामह २

तोरामः कारयामास तत्सर्वतवासिभिर्भिल्लैरितिशेषः वासभूरितिरामविशेषणंसंसारस्यवासस्थानमपिस्ववासायस्थानंकारितवानित्या
श्चर्योक्तिः ९० ९१ प्रसिद्धोदेवपतिः शच्यादेवैश्चसहितोयथास्वर्गे आस्ते तथाससीतोमुनींद्रैःसहितोरामस्तत्रास्तइत्यर्थः ९२ इति-
श्रीम० अयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ६ सप्तमेत्वथराजावैस्वशापोदंतमादितः संप्रोच्योपरतःपश्चाद्भरतागमईर्यते १ सुमंत्रोपीति रामंवि
नाकृतागमनाल्लज्जयावस्त्रेणमुखमाच्छाद्यप्रविवेश १ २

विह्वलः रामवियोगेन विह्वलचित्तः ३ ४ दुःखार्णवे लद्दियोगदुःखार्णवे मग्नमत एव म्रियमाणं न पश्यसि किम् पश्यसीत्यर्थः ५ एवं विल
प्य दुःखसागरे निमग्नो रुदन् स्थित इति शेषः एवं रुदंतं तं मंत्री अब्रवीत् ६ ७ प्रीत्या गृह प्रीत्या हस्तेन स्पृष्ट्वा नाग्रहीत् संभावितकैकेयीपु
त्रराज्येनाहारं करिष्यामीति प्रतिज्ञावशादिति भावः ८ ९ राजानं ब्रूहि वक्ष्यमाणं वंदनं चेति शेषः साकेतमयोध्या अधिकं सौख्यं त्वत्कृ

ततो राजानमेतं तं सुमंत्रं विह्वलोऽब्रवीत् सुमंत्र रामः कुत्रास्ते सीतया लक्ष्मणेन च ३ कुत्र त्यक्तस्त्वया रा
मः किं मां पापिनमब्रवीत् सीता वा लक्ष्मणो वापि निर्दयं मां किमब्रवीत् ४ हा राम हा गुणनिधे हा सीते प्रिय
वादिनि दुःखार्णवे निमग्नं मां म्रियमाणं न पश्यसि ५ विलप्यैवं चिरं राजा निमग्नो दुःखसागरे एवं मंत्री रु
दंतं तं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ६ रामः सीता च सौमित्रिर्मयानीता रथेन ते शृंगिवेरपुराभ्याशे गंगाकूले व्य
वस्थिताः ७ गुहेन किंचिदानीतं फलमूलादिकं च यत् स्पृष्ट्वा हस्तेन संप्रीत्या नाग्रहीद्विससर्ज तत् ८ व
टक्षीरं समानाय्य गुहेन रघुनंदनः जटामुकुटमाबध्य मामाह नृपते स्वयम् ९ सुमंत्र ब्रूहि राजानं शोक
स्ते स्तु न मत्कृते साकेतादधिकं सौख्यं विपिने नो भविष्यति १० मातुर्मे वंदनं ब्रूहि शोकं त्यजतु मत्कृ
ते आश्वासयतु राजानं वृद्धं शोकपरिप्लुतम् ११ सीता चाश्रुपरीताक्षी मामाह नृपसत्तम दुःखगद्
दया वाचा रामं किंचिदवेक्षती १२ साष्टांगं प्रणिपातं मे ब्रूहि श्वश्र्वोः पदांबुजे इति प्ररुदती सीता गता किं
चिदवाङ्मुखी १३ ततस्तेऽश्रुपरीताक्षा नावमारुरुहुः सदा यावद्गंगां समुत्तीर्य गतास्तावदहं स्थितः १४ त
तो दुःखेन महता पुनरेवाहमागतः ततो रुदंती कौसल्या राजानमिदमब्रवीत् १५ कैकेय्यै प्रियभार्यायै प्र
सन्नो दत्तवान्वरम् त्वं राज्यं देहि तस्यैव मत्पुत्रः किं विवासितः १६

तत्कृताध्यानादिति शेषः तच्च शोकत्यागे एव संभवतीति
सर्वथा शोकस्त्याज्य इति भावः १० भवती शोकं त्यजतु राजानमाश्वासयतु भवती इति च ब्रूहि इत्यन्वयः ११ अश्रुपरीताक्षी अश्रुव्याप्तनयना १२ श्वश्र्वोः
श्वश्रूश्वशुरयोः आर्षस्त्वेकशेषः गत्वा चलितेत्यर्थः १३ ते सीतारामलक्ष्मणाः तावदहं स्थितः उदककूले इति शेषः १४ १५ यदि त्वं कैकेय्यै वरं दत्त
वान् तर्हि तस्यैव तत्पुत्रस्यैव राज्यं देहि राज्यस्योपादेयत्वात् मत्पुत्रविवासनेन तु न कारणमिति भावः १६

तत्सर्वंकृत्वानिर्निमित्तःम विचारितंतत्कृतेत्यर्थः अग्निनाऽसस्पृष्टइव तेनातिदुःखितइत्यर्थः १७ अलमतिशयेन १८ बाल्यभावेननिषिद्धाच
रणरूपबालकर्मणा १९ २० २१ अक्षिपमहमितिशेषः २२ मानुषस्वनः मानुषत्वसूचकः केनहतः अहमितिशेषः २३ अहंतस्यपौरुषंवचः
श्रुत्वाभयसंत्रस्तस्ततः २४ तत्पार्श्वंशनैर्गत्वाऽब्रुवमितिशेषः २५ २६ नस्पृशेत नस्प्रक्ष्यतीत्यर्थः २७ यदिकुप्यतीत्यनेनतस्यकोपएवनास्ति

कृत्वाखमेवतत्सर्वंभद्रानींकिंनुरोदिषि कौसल्यावचनंश्रुत्वाक्षतेस्पृष्टइवाग्निना १७ पुनःशोकाश्रुपूर्णाक्षःकौस
ल्यामिदमब्रवीत् दुःखेनम्रियमाणंमांकिंपुनर्दुःखयस्यलम् १८ इदानीमेवमेप्राणाउत्क्रमिष्यन्तिनिश्चयः
शप्तोहंबाल्यभावेनकेनचिन्मुनिनापुरा १९ पुराहंयौवनेदृप्तश्चापबाणधरोनिशि अचरंमृगयासक्तोन
द्यास्तीरेमहावने २० तत्रार्द्धरात्रसमयेमुनिःकश्चित्तृषार्दितः पिपासार्दितयोःपित्रोर्जलमानेतुमुद्यतः अ
पूरयज्जलेकुंभंतदाशब्दोभवन्महान् २१ गजःपिबतिपानीयमितिमत्वामहानिशि बाणंधनुषिसंधायशब्द
वेधिनमक्षिपम् २२ हाहतोस्मीतितत्राभूच्छब्दोमानुषसूचकः कस्यापिनकृतोदोषोमयाकेनहतोविधे २३
प्रतीक्षतेमांमाताचपितातज्जलकांक्षया तच्छ्रुत्वाभयसंत्रस्तस्ततोहंपौरुषंवचः २४ शनैर्गत्वाथतत्पार्श्वं
स्वामिन्दशरथोस्म्यहम् अजानतामयाविद्धस्त्वातुमर्हसिमांमुने २५ इत्युक्त्वापादयोस्तस्यपति
तोगद्गदाक्षरः तदामामाहसमुनिर्माभैषीर्नृपसत्तम २६ ब्रह्महत्यास्पृशेन्नत्वांवैश्योहंतपसिस्थितः
पितरौमांप्रतीक्षेतेक्षुत्तृड्भ्यांपरिपीडितौ २७ तयोस्त्वमुदकंदेहिशीघ्रमेवाविचारयन् नचेत्त्वांभस्मसा
त्कुर्यात्सितामेयदिकुप्यति २८ जलंदत्वातुतौनत्वाकृतंसर्वंनिवेदय शल्यमुद्धरमेदेहात्प्राणांस्त्यक्ष्यामि
पीडितः२९ इत्युक्तोमुनिनाशीघ्रंबाणमुत्पाट्यदेहतः सजलंकलशंधृत्वागतोहंयत्रदंपती ३० अतिवृद्धा
वंधौशोकक्षुत्पिपासार्दितौनिशि नायातिसलिलंगृह्यपुत्रःकिंवात्रकारणम् ३१ अनन्यगतिकौवृद्धौशो
च्यौतृट्परिपीडितौ आवामुपेक्षतेकिंवाभक्तिमानावयोःसुतः ३२

अतिशांतित्वात् तथाप्यशीघ्रगमनेनतृट्पीडितोयदि
कदाचित्कुप्यतीत्यर्थः २८ कृतंमद्वधं २९ धृत्वागृहीत्वा दंपतीतन्मातापितरौ ३० ३१ किमुपेक्षतेउपेक्षाऽनुचितेतिभावः अनौचित्येहेतुर्भक्तिमानि
ति ३२

इतिचिंताव्याकुलोनावासाते तत्रतयोर्मध्येतस्थितामत्सदन्यासजंशब्दंश्रुत्वापुत्रकिंविलंबइत्यादिनाह ३३ एवंलपतोरित्यनेनमानाप्येवमेवाहे
तिसूचितम् ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ आगतोयुष्मत्सन्निधाविनिशेषः ४० पतितौभूम्याम् ततोमामूचतुरितिशेषः किमूचतुरुदाह

इतिचिंताव्याकुलौतौमत्सादन्यासजंध्वनिम् श्रुत्वाप्राहपितापुत्रकिंविलंबःकृतस्त्वया ३३ देह्यावयोः
सुपानीयंपिबत्वमपिपुत्रक इत्येवंलपतोर्भीत्यासकाशमगमंशनैः ३४ पादयोःप्रणिपत्याहमब्रुवंविन
यान्वितः नाहंपुत्रस्त्वयोध्यायाराजादशरथोस्म्यहम् ३५ पापोहंमृगयासक्तोरात्रौमृगविहिंसकः ज
लावतारादूरेहंस्थित्वाजलगतंध्वनिम् ३६ श्रुत्वाहंशब्दवेधित्वादेकंबाणमथात्यजम् हतोस्मीतिध्व
निंश्रुत्वाभयात्तत्राहमागतः ३७ जटाविकीर्यपतितंदृष्ट्वाहंमुनिदारकम् भीतोगृहीत्वातत्पादौर
क्षरक्षेतिचाब्रुवम् ३८ माभैषीरितिमांप्राहब्रह्महत्याभयंनते मत्पित्रोःसलिलंदत्वानत्वाप्रार्थयजी
वितम् ३९ इत्युक्तोमुनिनातेनत्वागतोमृगनिहिंसकः रक्षेतांमांदयायुक्तौयुवांहिशरणागतम् ४०
इतिःश्रुत्वातुदुःखार्त्तौविलप्यबहुशोच्युतम् पतितौनौमृतोयत्रनयतत्राविलंबयन् ४१ ततोनीतौ
मृतोयत्रमयातौवृद्धदंपती स्पृष्ट्वामृतंतौहस्ताभ्यांबहुशोथविलेपतुः ४२ हाहेतिक्रंदमानौतौपु
त्रपुत्रेत्यवोचताम् जलंदेहीतिपुत्रेतिकिमर्थंनददास्यलम् ४३ ततोमामूचतुःशीघ्रंचितिंरचय
भूपते मयातदैवरचिताचितिस्तत्रनिवेशिताः ४४ त्रयस्तत्राग्निरुत्सृष्टोदग्धास्तेत्रिदिवंययुः त
त्रवृद्धःपिताआहत्वमप्येहंभाविष्यसि ४५ पुत्रशोकेनमरणंप्राप्स्यसेवचनान्मम ४५ सइदानींममप्रा
प्तःशापकालोनिवारितः इत्युक्त्वाविललापाथराजाशोकसमाकुलः ४६ हारामपुत्रहासीतेहालक्ष्मण
गुणाकर त्वद्वियोगादहंप्राप्तोमृत्युंकैकेयिसंभवम् ४७

नौमृतइति आवयोःमृतोयत्रतत्रावांनयेत्यर्थः ४१ ४२ ४३ चितिंचिताम् तत्रचितौत्रयः पुत्रोमातापितरौचतस्य तत्रतदाज्ञयाग्निरुत्सृष्टोदहनः ४४
पितात्राविणस्येतिशेषः ४५ अनिवारितः अशक्यनिवारणः भावेक्तः ४६ प्रत्येकविवक्षयात्वद्वियोगादित्येकवचनम् ४७

४८ ४९ साश्वाः अश्वारूढाः ५० ममाज्ञयाभरतसमीपंगत्वाशीघ्रमागच्छेतिभरतउच्यताम् ५१ अयोध्यांप्रतिआगत्यकैकेयींराजानंचपश्यत्वन्य-

वदन्नेवंदशरथःप्राणांस्त्यक्त्वादिवंगतः कौसल्याचसुमित्राचतथान्याराजयोषितः ४८ चुकुशुश्च विलेपुश्चउरस्ताडनपूर्वकम् वसिष्ठःप्रययौतत्रप्रातर्मंत्रिभिरावृतः ४९ तैलद्रोण्यांदशरथंक्षिप्त्वा दूतानथाब्रवीत् गच्छतत्वरितंसाश्वायुधाजिन्नगरंप्रति ५० तत्रास्तेभरतःश्रीमांछत्रुघ्नसहितःप्रभुः उच्यतांभरतःशीघ्रमागच्छेतिममाज्ञया ५१ अयोध्यांप्रतिराजानंकैकेयींचापिपश्यतु इत्युक्तास्त्वरि तंदूतागत्वाभरतमातुलम् ५२ युधाजितंप्रणम्योचुर्भरतंसानुजंप्रति वसिष्ठस्त्वब्रवीद्राजन्भरतः सानुजःप्रभुः ५३ शीघ्रमागच्छतुपुरीमयोध्यामविचारयन् इत्याज्ञप्तोथभरतस्त्वरितंभयविह्व- लः ५४ आययौगुरुणादिष्टःसहदूतैस्तुसानुजः राज्ञोवाराघवस्यापिदुःखंकिंचिदुपस्थितम् ५५ इतिचिंतापरोमार्गेचिंतयन्नगरंययौ नगरंभ्रष्टलक्ष्मीकंजनसंबाधवर्जितम् ५६ उत्सवैश्चपरि त्यक्तंदृष्ट्वाचिंतापरोभवत् प्रविश्यराजभवनंराजलक्ष्मीविवर्जितम् ५७ अपश्यत्कैकयींतत्रए- कामेवासनेस्थिताम् ननामशिरसापादौमातुर्भक्तिसमन्वितः ५८ आगतंभरतंदृष्ट्वाकै- केयीप्रेमसंभ्रमात् उत्थायालिंग्यरभसास्वांकमारोप्यसंस्थिता ५९ मूर्ध्न्यवघ्रायपप्रच्छकुशलंस्व कुलस्यसा पितामेकुशलीभ्रातामाताचशुभलक्षणा ६० दिष्ट्यालमद्यकुशलीमयादृष्टोसिपुत्रक इतिपृष्टःसभरतोमात्राचिंताकुलेंद्रियः ६१ दूयमानेनमनसामातरंसमपृच्छत मातःपितामेकुत्रा स्तेएकात्वमिहसंस्थिता ६२ त्वयाविनानमेतातःकदाचिद्रहसिस्थितः इदानींदृश्यतेनैवकुत्रतिष्ठ तिमेवद ६३ अदृष्ट्वापितरंमेद्यभयंदुःखंचजायते अथाहकैकयीपुत्रंकिंदुःखेनतवानघ ६४ यागि तिर्धर्मशीलानामश्वमेधादियाजिनाम् तांगतिंगतवानद्यपितातेपितृवत्सल ६५

श्वत्वरितोच्यतां ५२ त्वा त्वां युधाजितंसानुजंभरतंप्रतिवसिष्ठविषये ५३ ५४ ५५ जनसंबाधोजनसंमर्दः ५६ ५७ एकामेव नतुराजसहिताम् ५८ ५९ स्वकुलस्य स्वपितृकुलस्य ६० ६१ ६२ ६३ ६४ तांगतिंप्राप्तमलोकं ६५

द्वृजिनार्णवे दुःखार्णवे ६६ रामायराज्ञेमामसमर्प्य अयंमद्वृत्तयाऽपिपालनीयइत्यक्त्वैवपतितंभूमौ ६७ आमृज्यमार्जिताश्रुकेकृ-
त्वा ६८ ६९ ७० ७१ संभ्रमः आदरपूर्वकउपक्रमः राज्यप्रदानायतवराज्यंप्रदापयितुंअंतर्भावितण्यर्थोददातिः विघ्नमाचरंरामयौ

तच्छ्रुत्वानिपपातोर्व्यांभरतःशोकविह्वलः हातातक्कगतोसित्वंत्यक्त्वामांवृजिनार्णवे ६६ असमर्प्यैव
रामायराज्ञेमांक्वगतोसिप्रभो इत्थंविलपितंपुत्रंपतितंमुक्तमूर्द्धजम् ६७ उत्थाप्यामृज्यनयनेकैकेयीपुत्र
मब्रवीत् समाश्वसिहिभद्रंतेसर्वंसंपादितंमया ६८ तामाहभरतस्तातोम्रियमाणःकिमब्रवीत् तमा
हकैकयीदेवीभरतंभयवर्ज्जिता ६९ हारामरामसीतेतिलक्ष्मणेतिपुनःपुनः विलपन्नेवस्फुरिंदेहंत्य
क्त्वादिवंययौ ७० तामाहभरतोहेंबरामःसन्निहितोनकिं तदानींलक्ष्मणोवापिसीतावाकुत्रतेगताः ७१
कैकेय्युवाच रामस्ययौवराज्यार्थेपित्रातेसंभ्रमःकृतः तवराज्यप्रदानायतदाहंविघ्नमाचरम् ७२ रा
ज्ञादत्तंहिमेपूर्वंवरदेनवरद्वयम् याचितंतदिदानींमेतयोरेकेनतेखिलं ७३ राज्यंरामस्यचैकेनवनवा
सोमुनिव्रतम् ततःसत्यपरोराजाराज्यंदत्वातवैवहि ७४ रामंसंप्रेषयामासवनमेवपितातव सीताप्यनु
गताराममंपातिव्रत्यमुपाश्रिता ७५ सौभ्रात्रंदर्शयन्राममनुयातोपिलक्ष्मणः वनंगतेषुसर्वेषुराजाताने
वचिंतयन् ७६ प्रलपन्रामरामेतिममारनृपसत्तमः इतिमातुर्वचःश्रुत्वावज्राहतइवद्रुमः ७७ पपातभू
मौनिःसंज्ञस्तंदृष्ट्वादुःखितातदा कैकेयीपुनरप्याहवत्सशोकेनकिंतव ७८ राज्येमहतिसंप्राप्ते दुःख
स्यावसरःकुतः इतिब्रुवंतीमालोक्यमातरंप्रदहन्निव ७९ असंभाष्यासिपापेमेघोरेत्वंभर्तृघातिनी
पापेत्वद्गर्भजातोहंपापवानस्मिसांप्रतम् अहमग्निंप्रवेक्ष्यामिविषंवाभक्षयाम्यहम् ८०

वराज्याभिषेकस्येतिशेषः ७२ तदुपपत्तिमाह राज्ञेति ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ तंदृष्ट्वानिःसंज्ञंभरतंदृष्ट्वा अनेनभर्तृशोकादपिपुत्रशोकोग
रीयानितिदर्शितम् ७८ चक्षुषाप्रदहन्निवपश्यन्नाहेतिशेषः असंभाष्यत्वेहेतुर्भर्तृघातिनीत्वम् ७९ पापेइति त्वद्गर्भजातत्वात्पापवानहम
स्मीतिसांप्रतंनिर्णीतमितिशेषः अतोहमित्यादि ८०

गमिष्यसि देहत्यागोत्तरमिति शेषः ८१ तस्य पुत्रवियोगकारणम् ८२ ८३ इदं सर्वं गृहरत्नमेवमभूत् राज्ञो मरणं रामस्य वनगमनं चे
त्यर्थः एतत्सर्वं नेमात्वचेष्टितम् ८४ तच्च तव मात्रोक्तमेवं भविष्यति त्वयाचश्रुतमेवं भविष्यतीत्यध्याहारेणान्वयः रघुरामचंद्रः र
घुकुलजातो रामचंद्र इत्यर्थः ८५ परतः सर्वस्य परतः सर्वतोधिक इति यावत् यस्मात्त्वामे पुत्रो जातोसि यद्यपि तथापि मां दुःखं न ज

खड्गेन वाथ वात्मानं हत्वा यामि यमक्षयम् भर्तृघातिनि दुष्टे त्वं कुंभीपाकं गमिष्यसि ८१ इति निर्भर्त्स्य
कैकेयीं कौसल्याभवनं ययौ सापि तं भरतं दृष्ट्वा मुक्तकंठा रुरोद ह ८२ पादयोः पतितस्तस्या भरतोपि
तदारुदन् आलिंग्य भरतं साध्वी राममाता यशस्विनी ८३ कृशाति दीनवदना साश्रुनेत्रेदमब्रवीत्
पुत्र त्वयि गते दूरमेवं सर्वमभूदिदम् उक्तं मात्रा श्रुतं सर्वं त्वया ते मातृचेष्टितम् ८४ पुत्रः सभार्यो वन
मेव यातः सलक्ष्मणो मे रघुरामचंद्रः चीरांबरो बद्धजटाकलापः संत्यज्य मां दुःखसमुद्रमग्नाम् ८५ हा
राम हा मे रघुवंशनाथ जातोसि मे त्वं परतः परात्मा तथापि दुःखं न जहाति मां वै विधिर्बलीयानिति मे मनी
षा ८६ स एवं भरतो वीक्ष्य विलपंतीं भृशं शुचा पादौ गृहीत्वा प्राहेदं शृणु मातर्वचो मम ८७ कैकेय्या यत्कृ
तं कर्म रामराज्याभिषेचने अन्यद्वा यदि जानामि सा मया नोदिता यदि ८८ पापं मे स्यात्तदा मातर्ब्रह्महत्या
शतोद्भवम् हत्वा वसिष्ठं खड्गेन अरुंधत्या समन्वितम् ८९ भूयात्तत्पापमखिलं मम जानामि यद्यहम्
इत्येवं शपथं कृत्वा रुरोद भरतस्तदा ९० कौसल्या तमथालिंग्य पुत्र जानामि मा शुचः एतस्मिन्नंतरे श्रु
त्वा भरतस्य समागमम् ९१ वसिष्ठो मंत्रिभिः सार्द्धं प्रययौ राजमंदिरं रुदंतं भरतं दृष्ट्वा वसिष्ठः प्राह सादरं
९२ वृद्धो राजा दशरथो ज्ञानी सत्यपराक्रमः भुक्त्वा मर्त्यसुखं सर्वमिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ९३

हातिअतो विधिर्बलवानिति मे मनीषा बुद्धिः दुःखनिवर्तकसामग्र्यां सत्यामपि दुःखानिवृत्तिर्विधिबलत्वकृतैवेति भावः ८६ एवं विलपं
तीं वीक्ष्येत्यन्वयः ८७ रामराज्यस्याभिषेचनेनेदृशा अन्यद्वा मद्राज्ययाचनारूपं यदि वा सा एतदर्थं मया नोदिता प्रेरिता ८८ तदेत्यन्वयः
८९ यद्यहमिमं वृत्तांतं जानामि तदा तदखिलं पापं मम भूयादित्यन्वयः ९० जानामि त्वद्धृदयमिति शेषः समागमं आगमनम् ९१ ९२ ९३

त्रिदिवंगत्वेतिशेषः देवेंद्रार्द्धासनंजगामप्राप ९४ अशोच्यत्वेहेतुगर्भविशेषणम् मोक्षभाजमिति प्रकारांतरेणाप्यशोच्यत्वमाह आत्मे
ति नित्योऽव्ययइत्यस्यैवजन्मनाशादिवर्जितइतिविवरणम् ९५ शरीरस्यजडत्वान्नश्वरत्वादेव अशोच्यता इत्याह शरीरमिति
९६ स्वात्मताडनपूर्वकंस्वशरीरताडनपूर्वकमित्यर्थः ९७ ज्ञानिनांसंसारमसारत्वेनजानतां यदाकेनचिद्वियोगोभवति तदासंवैरा
ग्यहेतुः भवेत भवतीत्यर्थः शांत्यादिकर्त्तांच ९८ अथजातस्यध्रुवोमृत्युरित्याह जन्मवानिति अन्वगात् अनुगच्छत्येवेत्यर्थः

अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्ध्वारामंस्मृतंहरिम् अंतेजगामत्रिदिवंदेवेंद्रार्द्धासनंप्रभुः ९४ तंशोचसिवृ
थैवंत्वमशोच्यंमोक्षभाजनम् (आत्मानित्योऽव्ययःशुद्धोजन्मनाशादिवर्जितः ९५ शरीरंजडमत्यर्थमप
वित्रंविनश्वरम् विचार्यमाणेशोकस्यनावकाशःकथंचन ९६ पितावातनयोवापियदिमृत्युवशंगतः
मूढास्तमनुशोचंतिस्वात्मताडनपूर्वकम् ९७ निःसारेखलुसंसारेवियोगोज्ञानिनांयदा भवेद्वैराग्य
हेतुःसशांतिसौख्यंतनोतिच ९८ जन्मवान्यदिलोकेस्मिन्नतर्हितंमृत्युरन्वगात् तस्मादपरिहार्योयं
मृत्युर्जन्मवतांसदा ९९ स्वकर्मवशतःसर्वजंतूनांप्रभवाप्ययौ विजानन्नप्यविद्वान्यःकथंशोचति
बांधवान् १०० ब्रह्मांडकोटयोनष्टाःसृष्टयोबहुशोगताः शुष्यंतिसागराःसर्वेकैवास्थाक्षणजीविते
१०१ चलपत्रांतलग्नांबुबिंदुवत्क्षणभंगुरम् आयुस्त्यजत्यवेलायांकस्तत्रप्रत्ययस्तव १०२ देहीप्रा
क्तनदेहोत्यकर्मणादेहवान्पुनः तद्देहोत्थेनचपुनरेवंदेहःसदाऽऽत्मनः १०३ यथात्यजतिवैजीर्णंवा
सोगृह्णातिनूतनम् तथाजीर्णंपरित्यज्यदेहीदेहंपुनर्नवम् १०४

९९ यः अविद्वानपिअतत्वज्ञोऽपिसउत्पत्तिप्रलययोः सर्वजंतूनांकर्माधीनत्वंविजानन्कथंबांधवान्शोचति किंपुनस्तत्वज्ञइति
भावः १०० शुष्यंतिवर्तमानसामीप्येलट् क्षणजीवितेक्षणभंगुरेजीवितइत्यर्थः १०१ चलंचंचलंयत्पत्रंतदंतेलग्नोयोंऽबुबिंदुस्त
द्वत्क्षणभंगुरम् अवेलायांबाल्येऽपिप्रत्ययोविश्वासः १०२ देहीजीवःप्राक्तनदेहसंपादितकर्मणायंदेहएतद्देहसंपादितकर्म
णाचपुनर्देहइतिदेहवियोगोनकदाचिदात्मनइतिदेहशोकोव्यर्थइतिभावः १०३ पुनर्देहप्राप्तौदृष्टांतमाह यथेतिनवंप्रजत्येवेत्यन्तरेणा
न्वयः १०४

आत्मनस्तुनमरणादीत्याह आत्मानेति १०५ आदिमध्यांतभावविकाराभावेनसर्वभावविकाररहितत्वमित्याह षडिति भावरहितअनं
तः देशतः परिच्छेदरहितः मज्ञानंनिर्विषयज्ञानंतदेवविग्रहः शरीरंयस्यसः बुद्ध्यादिसाक्षीनिश्चयादिरूपसकलांतः करणवृत्तिसा
क्षीलयोनाशस्तद्रहितः १०६ समस्थितः सर्वत्रसमतयास्थितः सएवाहमित्यात्मानंज्ञात्वाशोकंत्यक्त्वाक्रियांकुरु १०७ तैलद्रोणी

(भजत्येवसदातत्रशोकस्यावसरःकुतः आत्मानम्रियतेजातुजायतेनचवर्धते १०५ षड्भावरहितोनं
तःसत्यःप्रज्ञानविग्रहः आनंदरूपोबुद्ध्यादिसाक्षीलयविवर्जितः १०६ एकएवपरोह्यात्माह्यद्वितीयःस
मस्थितः) इत्यात्मानंदृढंज्ञात्वात्यक्त्वाशोकंकुरुक्रियाम् १०७ तैलद्रोण्याःपितुर्देहमुद्धृत्यसचिवैःसहकृ
त्यंकुरुयथान्यायमस्माभिःकुलनंदन १०८ इतिसंबोधितःसाक्षाद्गुरुणाभरतस्तदा विसृज्याज्ञानजं
शोकंचक्रेसाविधिवत्क्रियाम् १०९ गुरुणोक्तप्रकारेणआहिताग्नेर्यथाविधि संस्कृत्यसपितुर्देहंविधि
दृष्टेनकर्मणा ११० एकादशेहनिमासेब्राह्मणान्वेदपारगान् भोजयामासविधिवच्छतशोथसहस्रशः
१११ उद्दिश्यपितरंतत्रब्राह्मणेभ्योधनंबहु ददौगवांसहस्राणिग्रामान्रत्नांबराणिच ११२ अवसत्स्वगृ
हेतत्ररामभेवानुचिंतयन् वसिष्ठेनसहभ्रात्रामंत्रिभिःपरिवारितः ११३ रामेरण्यंप्रयातेसहजनकसु
तालक्ष्मणाभ्यांसुघोरंमातामेराक्षसीवप्रदहतिहृदयंदर्शनादेवसद्यः गच्छाम्यारण्यमद्यस्थिरमतिरखि
लंदूरतोपास्यराज्यंरामंसीतासमेतंस्मितरुचिरमुखंनित्यमेवानुसेवे ११४ इतिश्रीमदध्यात्मरा
मायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः ७ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु

तैलपूर्णाकाष्ठांबुवाहिनी १०८ १०९ गुरुणावसिष्ठेन ११० १११ ११२ ११३ अनुचिंतनप्रकारमेवाह रामेइति सुघो
रमरण्यंप्रयातेइत्यन्वयः मेमाताराक्षसीवदर्शनाद्धृदयंप्रदहति अतआरण्यंआरण्यवंतंदेशंरामवासभूतंगच्छामीत्यन्वयः
११४ इति॰ कुलराजविपदुद्धरण॰ इत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्य॰ अयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः ७ ॥
श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु

अष्टमेतुवसिष्ठेनप्रोक्तोपिभरतःकिल अनादृत्याधिराज्यंचजगामभ्रातृसंन्निधौ १ देवसभासन्निभांतत्सदृशीं १ चतुर्मुखोब्रह्मा २ ३ प्रतिज्ञाय अस्मान्सर्वान्प्रतिज्ञापयित्वाददौ ४ मुनिभिः क्रियमाणोऽभिषेकोऽद्यभवत्वित्यन्वयः ५ अंजसाशीघ्रं ६ हनिष्यामीतिताहृशवधस्यैवौचित्यादितिभावः मातृगंधिनीम् ताहृशीमपिमातृत्वसंबंधवतीमपीत्यर्थः ७ नोइतिप्रतिषेधेनोसहि

श्रीमहादेवउवाच वसिष्ठोमुनिभिःसार्द्धंमंत्रिभिःपरिवारितः राज्ञःसभांदेवसभासन्निभाम्‌विशाद्विभुः १ तत्रासनेसमासीनश्चतुर्मुखइवापरः आनीयभरतंतत्रउपवेश्यसहानुजम् २ अब्रवीद्वचनंदेशकालोचितमरिंदमम् वत्सराज्येभिषेक्ष्यामस्त्वामद्यपितृशासनात् ३ कैकेय्यायाचितंराज्यंत्वदर्थेपुरुषर्षभ सत्यसंधोदशरथःप्रतिज्ञायददौकिल ४ अभिषेकोभवत्वद्यमुनिभिर्मंत्रपूर्वकम् तच्छ्रुत्वाभरतोप्याहममराज्येनकिंमुने ५ रामोराजाधिराजश्चवयंतस्यैवकिंकराः । श्वःप्रभातेगमिष्यामोराममानेतुमंजसा ६ अहंयूयंमातरश्चकैकेयींराक्षसींविना । हनिष्याम्यधुनैवाहंकैकेयींमातृगंधिनीम् ७ किंतुमान्नोरघुश्रेष्ठःस्त्रीहंतारंसहिष्यते । तच्छ्रोभूतेगमिष्यामिपादचारेणदंडकान् ८ शत्रुघ्नसहितस्तूर्णंयूयमायांतुवानवा । रामोयथावनेयातस्तथाहंवल्कलांबरः ९ फलमूलकृताहारःशत्रुघ्नसहितोवने भूमिशायीजटाधारीयावद्रामोनिवर्तते १० इतिनिश्चित्यभरतस्तूष्णीमेवावतस्थिवान् साधुसाध्वितितंसर्वेप्रशशंसुर्मुदान्विताः ११ ततःप्रभातेभरतंगच्छंतंसर्वसैनिकाः अनुजग्मुःसुमंत्रेणनोदिताःसाश्वकुंजराः १२ कौसल्याद्याराजदारावसिष्ठप्रमुखाद्विजाः छादयंतोखिलंसर्वेपृष्ठतःपार्श्वतोग्रतः १३ श्रृंगिवेरपुरंगत्वागंगाकूलेसमंततः उवासमहतीसेनाशत्रुघ्नपरिचोदिता १४ आगतंभरतंश्रुत्वागुहःशंकितमानसः महत्यासेनयासार्द्धमागतोभरतःकिल१५

ष्यतइत्यन्वयः पादचारेणनतुवाहनेनेत्यर्थः ८ यावद्रामोनिवर्ततेतावदेवंतत्समानव्रतोभविष्यामीत्यर्थः ९१० ११ १२ पृष्ठतःपार्श्वतोग्रतोयथास्यादितिशेषः १३ १४ शंकितमानसः किमयंवनेस्थितस्यापिरामस्यवधार्थंयातीतिशंका तदेवाह महत्येति १५

अविदितात्मनः अविदितैनतद्वृत्तांतस्यरामस्यपापंकर्तुंयातिनवायातीतिशंकितमानसइत्यर्थः यदिशक्रुद्धः तदातरिष्यसिगंगामित्यन्वयः १६ नोचेत्यद्यशक्रुद्धस्तदामेज्ञातयोनावआकृष्यसर्वतोदिशंपश्यंतः समायत्ताःसावधानास्तिष्ठंतु तदुत्तरणप्रतिबंधायेति शेषः १७ १८ उपायनानिराजयोग्यानिभक्ष्यादीनि स्वदेशस्थानिभरतःस्याग्रेनिवेद्यसमंततोदृष्ट्वेतिशेषः सैनिकेषुविकारा

पापंकर्तुंनवायातिरामस्याविदितात्मनः गत्वातस्य्यदयंज्ञेयंयदिशक्रुद्धस्तरिष्यति १६ गंगांनोचेत्समाकृष्यनावस्तिष्ठंतुसायुधाः ज्ञातयोमेसमायत्ताःपश्यंतःसर्वतोदिशम् १७ इतिसर्वान्समादिश्य गुहोभरतमागतः उपायनानिसंगृह्यविविधानिबहून्यपि १८ प्रययौज्ञातिभिःसार्द्धंबहुभिर्विविधायुधैः निवेद्योपायनान्यग्रेभरतस्यसमंततः १९ दृष्ट्वाभरतमासीनंसानुजंसहमंत्रिभिः चीरांबरंघनश्यामंजटामुकुटधारिणम् २० राममेवानुशोचंतंरामरामेतिवादिनम् ननामशिरसाभूमौगुहोहमितिचाब्रवीत् २१ शीघ्रमुत्थाप्यभरतोगाढमालिंग्यसादरम् पृष्ट्वानामयमव्यग्रःसखायमिदमब्रवीत् २२ भ्रातस्त्वंराघवेणात्रसमेतःसमवस्थितः रामेणालिंगितःसार्द्रनयनेनामलात्मना २३ धन्योसिकृतकृत्योसियत्त्वयापरिभाषितः रामोराजीवपत्राक्षोलक्ष्मणेनचसीतया २४ यत्ररामस्त्वयादृष्टस्तत्रमानयसुव्रत सीतयासहितोयत्रसुप्तस्तद्दर्शयस्वमे २५ त्वंरामस्यप्रियतमोभक्तिमानसिभाग्यवान् इतिसंस्मृत्यसंस्मृत्यरामंसाश्रुविलोचनः २६ गुहेनसहितस्तत्रयत्ररामःस्थितोनिशि ययौददर्शशयनस्थलंकुशसमास्तृतम् २७ सीताभरणसंलग्नस्वर्णबिंदुभिरंचितम् दुःखसंतप्तहृदयोभरतःपर्यदेवयत् २८ अहोतिसुकुमारीयासीताजनकनंदिनी प्रासादेरत्नपर्यंकेकोमलास्तरणेशुभे २९

विकारपरीक्षणायसमंततोनिरीक्षणं १९ २० २१ अनामयमारोग्यम् २२ यतोरामेणालिंगितोतोधन्योसि २३ २४ २५ यतोरामस्यप्रियतमोतोभाग्यवान् २६ २७ सीताभरणघर्षणेनसंलग्नायेस्वर्णबिंदवः तदाकारचिन्हानितैरंचितंयुक्तंशयनस्थलंदृष्ट्वापर्यदेवयत् शुशोचेत्यर्थः २८ २९

साकथंममदोषतः कुशविष्टरेशेतेरामेणसहितेतिपुनरुक्तिः शोकमेवपुष्णाति ३० पापराशिसमानतः पापराशिसमानायाम् सार्वविभक्तिकस्तसिः तादृश्यांकैकेय्यांयज्जातोस्मितन्मांधिकूइदंक्लेशम् क्लेशशब्दोर्धर्चादिः ३१ हृष्टधीः हृष्टचित्तः ३२ आत्मानंनिंदन्नाभंस्तौति अहमिति ३३ ३४ ३५ मंदाकिन्याअविदूरतइतिच्छेदः आर्षोदीर्घः समीपइत्यर्थः चित्रकूटमंदाकिन्योर्मध्येइतियाव

रामेणसहिताशेतेसाकथंकुशविष्टरे सीतारामेणसहितादुःखेनममदोषतः ३० धिङ्मांजातोऽस्मिकैकेय्यांपापराशिसमानतः मन्निमित्तमिदंक्लेशंरामस्यपरमात्मनः ३१ अहोतिसफलंजन्मलक्ष्मणस्यमहात्मनः राममेवसदान्वेतिवनस्थमपिहृष्टधीः ३२ अहंरामस्यदासायेतेषांदासस्यकिंकरः यदिस्यांसफलंजन्ममभूयान्नसंशयः ३३ भ्रातर्जानासियदितत्कथयस्वममाखिलम् यत्रतिष्ठतितत्राहंगच्छाम्यानेतुमंजसा ३४ गुहस्तंशुद्धहृदयंज्ञात्वासस्नेहमब्रवीत् देवत्वमेवधन्योसियस्यतेभक्तिरीदृशी ३५ रामेराजीवपत्राक्षेसीतायांलक्ष्मणेतथा चित्रकूटाद्रिनिकटेमंदाकिन्याविदूरतः ३६ मुनीनामाश्रमपदेरामस्तिष्ठतिसानुजः जानक्यासहितोनंदात्सुखमास्तेकिलप्रभुः ३७ तत्रगच्छामहेशीघ्रंगंगांतर्तुमिहार्हसि इत्युक्त्वात्वरितंगत्वानावःपंचशतानिहृ ३८ समानयत्ससैन्यस्यतर्तुंगंगांमहानदीम् स्वयमेवानिनायैकांराजनावंगुहस्तदा ३९ आरोप्यभरतंतत्रशत्रुघ्नंराममातरम् वसिष्ठंचतथान्यत्रकैकेयींचान्ययोषितः ४० तीर्त्वागंगांययौशीघ्रंभरद्वाजाश्रमंप्रति दूरेस्थाप्यमहासैन्यंभरतःसानुजोययौ ४१

त् ३६ नंदात्समृद्धेःफलमूलादिसमृद्धेरितियावत् टुनदिसमृद्धावितिधात्वनुसारात् ३७ पंचशतानिसमानयदित्यन्वयः हेतिपादपूरणे ३८ ससैन्यस्यभरतस्यतर्तुंतरणार्थेअत्यादरप्रदर्शनायभरतोत्तरणायराजनावंराजयोग्यांनावंस्वयमेवानिनाय ३९ तथाकैकेयीमन्ययोषितश्चान्यत्रान्यराजनावीत्यर्थःरामेदुष्टत्वाचरणप्रयुक्तोऽयंकैकेय्याअनादरः अत्रातारयदितिशेषः ४० भरद्वाजाश्रमपर्यंतंसेनयासहगत्वा ततःसेनयाश्रमोपरोधोमाभूदितिकिंचिद्दूरेसंस्थाप्यस्वयंसानुजोययौ भरद्वाजाश्रमद्वारंप्रतीतिशेषः ४१

४२ जटादिधारिणंदृष्ट्वावक्ष्यमाणंपप्रच्छ ४३ ४४ सर्वभूताशयस्थितः सर्वभूताशयस्तेनांतर्यामिणातत्त्वज्ञतयासंदादिति भावः ४५ ४६ नजानामीत्यर्थंशपथेनप्रत्याययतिभवत्पादेति ४७ ज्ञातुमर्हसीति इत्याहेतिशेषः ४८ शाश्वतः किंकर इत्यनेनस्वस्यचक्रावतारत्वंसूचितम् ४९ ५० दासोहमनिनीचवत् अतिनम्रःसन्सेवे सेविष्यइत्यर्थः वर्त्तमानसामीप्येलट् ५१

आश्रमेमुनिमासीनंज्वलंतमिवपावकम् दृष्ट्वाननामभरतःसाष्टांगमतिभक्तितः ४२ ज्ञात्वादाशरथिं प्रीत्यापूजयामासमौनिराट् पप्रच्छकुशलंदृष्ट्वाजटावल्कलधारिणम् ४३ राज्यंप्रशासतस्तेद्यकिमेतद्वल्कलादिकम् आगतोसिकिमर्थंत्वं विपिनंमुनिसेवितम् ४४ भरद्वाजवचःश्रुत्वाभरतःसाश्रुलोचनः सर्वंजानासिभगवन्सर्वभूताशयस्थितः ४५ तथापिपृच्छसेकिंचित्तदनुग्रहावमे कैकेय्यायत्कृतंकर्मरामराज्यविघातनम् ४६ वनवासादिकंवापिनहिजानामिकिंचन भवत्पादयुगंमेद्यप्रमाणंमुनिसत्तम ४७ इत्युक्त्वापादयुगलंमुनेःस्पृष्ट्वाऽर्त्तमानसः ज्ञातुमर्हसिमांदेवशुद्धोवाशुद्धएववा ४८ ममराज्येनकिंस्वामिन्रामेतिष्ठतिराजनि किंकरोहंमुनिश्रेष्ठरामचंद्रस्यशाश्वतः ४९ अतोगत्वामुनिःश्रेष्ठरामस्यचरणांतिके पतित्वाराज्यसंभारान्समर्प्यात्रैवराघवम् ५० अभिषेक्ष्येवसिष्ठाद्यैः पौरजानपदैःसह नेष्येयोध्यांरमानाथंदासःसेवेतिनीचवत् ५१ इत्युदीरितमाकर्ण्यभरतस्यवचोमुनिः आलिंग्यमूर्ध्न्यवघ्रायप्रशशंससविस्मयः ५२ वत्सज्ञातंपुरैवैतद्भविष्यंज्ञानचक्षुषा माशुचस्त्वंपरोभक्तःश्रीरामेलक्ष्मणादपि ५३ आतिथ्यंकर्त्तुमिच्छामिससैन्यस्यतवानघ अद्यभुक्त्वाससैन्यस्त्वंश्वोगंतारामसन्निधिम् ५४ यथाज्ञापयतिभवांस्तथेतिभरतोब्रवीत् भरद्वाजस्तपःस्वधामौनीहोमगृहेस्थितः ५५ दध्यौकामदुघांकामवर्षिणींकामदोमुनिः असृजत्कामधुक्सर्वंयथाकाममलौकिकम् ५६

भरतस्येत्युदीरितंवचइत्यन्वयःशेषेषष्ठी ५२ लक्ष्मणादपिपरोधिकइत्यर्थः रामेइतिविषयसप्तमी ५३ ५४ यथाज्ञापयतीतिछंदोभंगआर्षः ५५ यस्ययन्मनोरथविषयमिष्टंतत्सर्वमलौकिकंलौकिकसामग्रीजन्यविलक्षणमसृजत् ५६

५७ ५८ ५९ प्रययौभरतःरामाश्रमद्वारंप्रतीतिशेषः ६० शत्रुघ्नादिभिः सहसर्वंतपस्विमंडलंतपस्विनामाश्रममंडलंविचिन्वानारामाश्रमम लब्ध्वान्यवर्ततनिवृत्तव्यापारइवासीत् ६१ तत्रऋषिमंडलमपृच्छत् ६२ विविक्तमेकांतदेशवर्ति ६३ कदलीखंडःकदलीसमूहः ६४ ए

भरतस्यससैन्यस्ययथेष्टंचमनोरथम् तथावबर्षसकलंतस्मात्तेसर्वसैनिकाः ५७ वसिष्ठंपूजयित्वाग्रे शास्त्रदृष्टेनकर्मणा पश्चात्ससैन्यंभरतंतर्पयामासयोगिराट् ५८ उषित्वादिनमेकंतुआश्रमेस्वर्गसन्निभे अभिवाद्यपुनःप्रातर्भरद्वाजंसहानुजः भरतस्तत्कृताज्ञःप्रययौरामसन्निधिम् ५९ चित्रकूटमनुप्रा प्यदूरेसंस्थाप्यसैनिकान् रामसंदर्शनाकांक्षीप्रययौभरतःस्वयम् ६० शत्रुघ्नेनसमंत्रेणगुहेनचप रंतपः तपस्विमंडलंसर्वंविचिन्वानोन्यवर्तत ६१ अदृष्ट्वारामभवनमपृच्छदृषिमंडलम् कुत्रास्तेसीत यासार्द्धंलक्ष्मणेनरघूत्तमः ६२ ऊचुरग्रेगिरेःपश्चाद्गंगायाउत्तरेतटे विविक्तंरामसदनंरम्यंकाननमंडितम् ६३ सफलैराम्रपनसैःकदलीखंडसंवृतम् चंपकैःकोविदारैश्चपुन्नागैर्विपुलैस्तथा ६४ एवंदर्शित मालोक्यमुनिभिर्भरतोऽग्रतः हर्षाद्ययौरघुश्रेष्ठभवनंमंत्रिणासह ६५ ददर्शदूराद्दतिभास्करंशुभं रामस्यगेहंमुनिवृंदसेवितम् वृक्षाग्रसंलग्नसुवल्कलाजिनंरामाभिरामंभरतःसहानुजः ६६ इ तिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ८ श्रीमहादेवउवाच अथगत्वाश्रमपदसमीपंभरतोमुदा सीतारामपदैर्युक्तंपवित्रमभिशोभनम् १ सतत्रवज्रांकुशवा रिजांचितध्वजादिचिन्हानिपदानिसर्वतः ददर्शरामस्यभुवोतिमंगलान्यचेष्टयत्पादरजःससानुजः २

वंमुनिभिर्दर्शितंरघुश्रेष्ठभवनंअग्रतोभरतः समालोक्यमंत्रिणासहहर्षाद्ययाविति संबंधः ३५ रामाभिरामम् रामेण रामवासेन भिरामम् ६६ इतिश्रीमत्स० अयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ८ नवमेभरतोगत्वाश्रीरामस्यैवसन्निधौ तेनसार्द्धंगंतुमनाना गमद्गुरुबोधितः १ सीतारामपदयुक्तत्वादिविशिष्टंआश्रमपदसमीपं आश्रमस्थानसमीपदेशंगत्वा १तत्रवज्रांकुशकमलपूजितध्व जादिचिन्हयुतानिपदानिददर्श ध्वजेपूजितत्वंस्पष्टरेखत्वंदृष्ट्वा तत्पादचिन्हितदेशरजःसुअचेष्टयत् लुलुठे २

यत्पादरज इत्यादिव्याख्यानं प्राक् अद्भुतोपः प्रेमरसः प्रीतिरसस्तेनाप्लुतोव्याप्त आशयोंतःकरणं यस्य रघुनाथभावने विगाढचेतास्तत्परचि-
त्त इत्यर्थः ४ ५ त्वराद्वरयेत्यर्थः ६ ७ तृषार्त्ता गौर्यथा जलं प्रतिगच्छति एवं मातरो राघवं प्रतिजग्मुः ८ साश्रु यथा तथा ववंदे साच पु-
त्रमालिंग्य भर्तृवियोगस्मरणेनातीव दुःखिता आसीदितिशेषः ९ इतराश्च जनन्यस्तथा साश्रुनत्वा स्थिता इतिशेषः १० धन्योऽस्मि

अहोस्मधन्योहममूनिरामपादारविंदांकितभूतलानि पश्यामियत्पादरजोविमृग्यंब्रह्मादिदेवैःश्रुतिभि
श्चनित्यम् ३ इत्यद्भुतप्रेमरसाप्लुताशयोविगाढचेतारघुनाथभावने आनंदजाश्रुस्नपितस्तनांतरः
शनैरवापाश्रमसन्निधिंहरेः ४ सतत्रदृष्ट्वारघुनाथमास्थितंदूर्वादलश्याममायतेक्षणम् जटाकि
रीटंनववल्कलांबरंप्रसन्नवक्त्रंतरुणारुणद्युतिम् ५ विलोकयंतंजनकात्मजांशुभांसौमित्रिणासे-
वितपादपंकजम् तदाभिदुद्रावरघूत्तमंशुचाहर्षान्वितसादरगद्गदाग्रहीत् ६ रामस्तमाकृष्यसुदीर्घबा
हुर्दोर्भ्यांपरिष्वज्यसिषिंचनेत्रजैः जलैरथांकोपरिसन्यवेशयत्पुनःपुनःसंपरिषस्वजेविभुः ७ अथ
तामातरःसर्वाःसमाजग्मुस्त्वरान्विताः राघवंद्रष्टुकामास्तास्तृषार्त्तागौर्यथाजलम् ८ रामःस्वमातरं
वीक्ष्यद्रुतमुत्थायपादयोः ववंदेसाश्रुसापुत्रमालिंग्यातीवदुःखिता ९ इतराश्चतथानत्वाजननीर
घुनंदनः ततःसमागतंदृष्ट्वावसिष्ठंमुनिपुंगवम् १० साष्टांगंप्रणिपत्याहधन्योस्मीतिपुनःपुनः य
थार्हमुपवेश्याहसर्वानेवरघूद्वहः ११ पितामेकुशलीकिंवामांकिमाहातिदुःखितः वसिष्ठस्तमुवाचेदं
पितातेरघुनंदन १२ त्वद्वियोगाग्नितप्तात्मात्वामेवपरिचिंतयन् रामरामेतिसीतेतिलक्ष्मणेतिममार
ह १३ श्रुत्वातत्कर्णशूलाभंगुरोर्वचनमंजसा हाहतोस्मीतिपतितोरुदन्रामःसलक्ष्मणः १४

दर्शनादितिभावः यथार्हं यथायोग्यम् ११ पितामेकुशलीतिप्रश्नः स्ववियोगेकुशलमसंभाव्यमित्याशयेनाह किंवेतित-
थैवसंभावनयाहातिदुःखितः प्राणवियोगजनकपीडयापीडितः किमाह १२ रामरामेतीत्यादेर्वदन्नितिशेषः १३ कर्ण
शूलाभं कर्णयोःशूलरोगतुल्यम् १४

घृणाकरदयासमुद्र १५ अतोभृशंरामविलापादप्यधिकमित्यर्थः १६ शांतवचनैः पूर्वराजवियोगचरितैः संसारानित्यताप्रति
पादकैर्वचनैस्तत्त्वज्ञानोपदेशैश्च १७ जलकांक्षिणोरामइत्यादि १८ इंगुदीतापसतरुः ननुराज्ञायोग्यमेतत्तत्राह वयमिति
१९ २० २१ २२ पित्र्यंपितुरागतंयथापिताज्येष्ठस्त्वंमेतथापितृसदृशः एवंचपितरिजीवतियथाराज्यानधिकारस्तथा

ततोनुरुरुदुःसर्वामातरश्चतथापरे हातातमांपरित्यज्यक्वगतोसिघृणाकर १५ अनाथोस्मिमहा
बाहोमांकोवाल्लालयेदितः सीताचलक्ष्मणश्चैवविलेपतुरतोभृशम् १६ वसिष्ठःशांतवचनैःश
मयामासतांश्रुचम् ततोमंदाकिनींगत्वास्नात्वातेवीतकल्मषाः १७ राज्ञेददुर्जलंतत्रसर्वेतेजलकां
क्षिणे पिंडान्निर्वापयामासरामोलक्ष्मणसंयुतः १८ इंगुदीफलपिण्याकरचितान्मधुसंप्लुतान्
वयंयदन्नाःपितरस्तदन्नाःस्मृतिनोदिताः १९ इतिदुःखाश्रुपूर्णाक्षःपुनःस्नात्वागृहंययौ सर्वेरु
दित्वास्तुचिरंस्नात्वाजग्मुस्तथाश्रमम् २० तस्मिंस्तुदिवसेसर्वेउपवासंप्रचक्रिरे ततःपरेद्युर्विमले
स्नात्वामंदाकिनीजले २१ उपविष्टंसमागम्यभरतोराममब्रवीत् रामराममहाभागस्वात्मानमभिषे
चय २२ राज्यंपालयपित्र्यंतेज्येष्ठस्त्वंमेपितातथा क्षत्रियाणामयंधर्मोयत्प्रजापरिपालनम् २३
इष्ट्वायज्ञैर्बहुविधैःपुत्रानुत्पाद्यतंतवे राज्येपुत्रंसमारोप्यगमिष्यसिततोवनम् २४ इदानींवनवा
सस्यकालोनैवप्रसीदमे मातुर्मेदुष्कृतंकिंचित्स्मर्तुंनार्हसिपाहिनः २५ इत्युक्त्वाचरणौभ्रातुःशि
रस्याधायभक्तितः रामस्यपुरतःसाक्षाद्दंडवत्पतितोभुवि २६ उत्थाप्यराघवःशीघ्रमारोप्यांकेति
भक्तितः उवाचभरतंरामःस्नेहार्द्रनयनःशनैः २७ शृणुवत्सप्रवक्ष्यामित्वयोक्तंयत्तथैववतत् किं
तुमामब्रवीत्तातोनववर्षाणिपंचच २८

त्वयिजीवत्यपीतिभावः किंच तवाप्ययमेवधर्मइत्याह क्षत्रियाणामि
ति २३ तस्मादिष्ट्वेति तंतवेवंशाविच्छेदाय २४ यन्मेमातुः किंचिद्दुष्कृतंतत्स्मर्तुंनार्हसीतिसंबंधः २५ २६ अतिभक्तितः भरतस्या
तिभक्तिंदृष्ट्वेत्यर्थः २७ त्वदुक्तंतथैवसत्यमेवतथापिपित्राज्ञापालनंमेआवश्यकमित्याह किंत्विति नवपंचचतुर्दश २८

अखिलंदत्तमित्यब्रवीदित्यन्वयः २९ ३० अतियत्नतः पितृवचनकर्तव्यत्वेहेतुमाह पितुरिति स्वतंत्रः स्वेच्छाचारी ३१ ३२
कामुकत्वादेवमूढधीः यदिवक्ष्यति यद्वक्ष्यतीत्यर्थः स्रुधीः पुरुषोयथाभ्रांतवाक्यंसत्यमितिनगृण्हाति तथात्वयोक्तंविशि
ष्टपितृवाक्यंनग्राह्यमित्यर्थः ३३ ब्रूयात् उक्तवानित्यर्थः नञ्त्रयमेकैकमपितत्रासंभाविकिंपुनःसमुदितमितिबोधयितुंमनि

उषित्वादंडकारण्येपुरंपश्चात्समाविश इदानींभरतायेदंराज्यंदत्तंमयाखिलम् २९ ततःपित्रैवस्रु
व्यक्तंराज्यंदत्तंतवैवहि दंडकारण्यराज्यंमेदत्तंपित्रातथैवच ३० अतःपितुर्वचःकार्यमावाभ्याम
तियत्नतः पितुर्वचनमुल्लंघ्यस्वतंत्रोयस्तुवर्त्तते ३१ सजीवन्नेवमृतकोदेहांतेनिरयंव्रजेत् तस्मा
द्राज्यंप्रशाधित्वंवयंदंडकपालकाः ३२ भरतस्त्वब्रवीद्रामंकामुकोमूढधीःपिता स्त्रीजितोभ्रांत
हृदयउन्मत्तोयदिवक्ष्यति तत्सत्यमितिनग्राह्यंभ्रांतवाक्यंयथासुधीः ३३ श्रीरामउवाच
नस्त्रीजितःपिताब्रूयान्नकामीनैवमूढधीः पूर्वंप्रतिश्रुतंतस्मैसत्यवादीददौभयात् ३४ असत्या
द्भीतिरधिकामहतांनरकादपि करोमीत्यहमप्येतत्सत्यंतस्यैप्रतिश्रुतम् ३५ कथंवाक्यमहंकु
र्यामसत्यंराघवोहिसन् इत्युदीरितमाकर्ण्यरामस्यभरतोब्रवीत् ३६ तथैवचीरवसनोवनेव
त्स्यामिसुव्रत चतुर्दशसमास्त्वंतुराज्यंकुरुयथासुखम् ३७ श्रीरामउवाच पित्रादत्तंतवैवै
तद्राज्यंमह्यंवनंददौ व्यत्ययंयद्यहंकुर्यामसत्यंपूर्ववत्स्थितम् ३८ भरतउवाच अहमप्या
गमिष्यामिसेवेत्वांलक्ष्मणोयथा नोचेत्प्रायोपवेशेनत्यजाम्येतत्कलेवरम् ३९ इत्येवंनिश्चयंकु
त्वादर्भानास्तीर्यचातपे मनसापिविनिश्चित्यप्राङ्मुखोपविवेशसः ४०

श्रुतंप्रतिज्ञातंभयात् प्रतिज्ञाभंगभया
त् ३४ यतोमहतांनरकादप्यधिकासत्याद्भीतिः तेषांफलतोप्युपायेतिभयमित्यर्थः अहमपिराघवएवसन् तस्यैकैकेय्यैसत्यंकरो
मिवनवासादिकमित्येतदप्रतिश्रुतंवाक्यं ३५ कथमसत्यंकुर्यामित्यर्थः ३६ तथैवत्वत्प्रतिनिधितयात्वद्वदेवेत्यर्थः ३७ व्यत्ययंरा
ज्यवनवासयोरित्यर्थः ३८ आगमिष्यामिवनमितिशेषः ३९ निश्चयंकृत्वोवाचेतिशेषः आतपेइत्यनेनसर्वथाजीविताशापरित्यागः
प्राङ्मुखउपविवेश संधिरार्षः ४०

नेत्रांतसंज्ञांनेत्रांतेनास्योत्थापनंकुर्विंतिसूचनाम् ४१ ४२ साक्षात्नारायणः सर्वांतर्यामीत्यर्थः ४३ योगमायातच्छक्तिरूपा ४४ ४५ साद
शरथस्त्री अत्यंतंरामेप्रीतिमतीच ४६ ४७ ४८ राज्यायराज्यपालनसामर्थ्यलाभाय ४९ ५० ५१ नवपंचसमांते ५२ ५३

भरतस्यापिनिर्बंधंदृष्ट्वारामोतिविस्मितः नेत्रांतसंज्ञांगुरवेचकाररघुनंदनः ४१ एकांतेभरतंप्राहवसि
ष्ठोज्ञानिनांवरः वत्सगुह्यंशृणुष्वेदंममवाक्यात्सुनिश्चितम् ४२ रामोनारायणःसाक्षाद्ब्रह्मणायाचितः
पुरा रावणस्यवधार्थायजातोदशरथात्मजः ४३ योगमायापिसीतेतिजाताजनकनंदिनी शेषोपिलक्ष्म
णोजातोराममन्वेतिसर्वदा ४४ रावणंहंतुकामास्तेगमिष्यंतिनसंशयः कैकेय्यावरदानादियच्चान्यन्निष्ठुरभा
षणम् ४५ सर्वंदेवकृतन्नोचेदेवंसाभाषयेत्कथम् तस्मात्त्यजाग्रहंतातरामस्यविनिवर्तने ४६ निवर्तस्व
महासैन्यैर्भ्रातृभिःसहितःपुरम् रावणंसकुलंहत्वाशीघ्रमेवागमिष्यति ४७ इतिश्रुत्वागुरोर्वाक्यंभर-
तोविस्मयान्वितः गत्वासमीपंरामस्यविस्मयोत्फुल्ललोचनः ४८ पादुकेदेहिराजेंद्रराज्यायतवपूजि
ते तयोःसेवांकरोम्येवयावदागमनंतव ४९ इत्युक्त्वापादुकेदिव्येयोजयामासपादयोः रामस्यतेददौ
रामोभरतायातिभक्तितः ५० गृहीत्वापादुकेदिव्येभरतोरत्नभूषिते रामंपुनःपरिक्रम्यप्रणनामपुनः
पुनः ५१ भरतःपुनराहेदंभक्त्यागद्गदयागिरा नवपंचसमांतेतुप्रथमेदिवसेयदि ५२ नागमिष्यसि
चेद्रामप्रविशामिमहानलम् बाढमित्येवतंरामोभरतंसन्यवर्त्तयत् ५३ ससैन्यःसवसिष्ठश्चशत्रुघ्नश्र
हितःसुधीः मातृभिर्मंत्रिभिःसार्द्धंगमनायोपचक्रमे ५४ कैकेयीराममेकांतेस्रवन्नेत्रजलाकुला प्रां
जलिःप्राहहेरामतवराज्यविघातनम् ५५ कृतंमयादुष्टधियामायामोहितचेतसा क्षमस्वममदौरात्म्यं
क्षमासाराहिसाधवः ५६

५४ स्रवन्नेत्रजलात्रासनीआकुला कृतापराधत्वादतिव्याकुलेत्यर्थः राज्यविघातनंराज्यविघातः ५५ मायामोहितचेतसेत्यनेनवस्तुतोममापरा
धएवनेतिसूचितमंगीकृत्यापिस्वापराधमाह क्षमस्वेति क्षमैवसारःसर्वगुणप्रधानंयेषामित्यर्थः ५६

संप्रतिमायापगमंध्वनयति त्वमिति नन्वहंमनुष्योनपरमात्मेतिचेत्तत्राह मायेति एषातेमायैवेतिभावः त्वयैवेति तस्मादंतर्याम्येवत्वमितिभावः

एवंचत्वत्प्रेरणयैवतथाकृतवत्यामेनापराधइतिध्वनिः ५७ तदेवोपपादयति त्वदिति स्वतोस्वतंत्रंत्वत्प्रेरणाविनाकिंकरोति नकिमपिकरोतीतिभावः कुहकोविस्मापकः गुप्ततयातत्सूत्रचालनेनतन्नर्तनाद्विस्मयोत्पादकइतियावत् ५८ त्वदधीनेति अनेनमायायाअस्वातंत्र्यस्याति जडत्वंसूचितम् नन्वेवंस्वदुःखफलकंत्वत्प्रेरणंमयाकथंकर्तव्यंतत्राह देवकार्यंकरिष्यंतेति ५९ ममममयाशेषेषद्या प्रतीतोसिवास्तवस्वरूपेणज्ञातोसिइदमपित्वत्प्रसादादेवेतिभावः अन्यथादेवानामप्यविषयस्यकथमज्ञानविषयतास्यादितिभावः ६० अतःप्रार्थयतेपाहीति

त्वंसाक्षाद्विष्णुरव्यक्तःपरमात्मासनातनः मायामानुषरूपेणमोहयस्यखिलंजगत् त्वयैवप्रेरितोलोकःकुरुतेसाध्वसाधुवा ५७ त्वदधीनमिदंविश्वमस्वतंत्रंकरोतिकिं यथाकृत्रिमनर्तक्योनृत्यंतिकुहकेच्छया ५८ त्वदधीनातथामायानर्तकीबहुरूपिणी त्वयैवप्रेरिताहंचदेवकार्यंकरिष्यता ५९ पापिष्ठंपापमनसाकर्माचरमरिंदम अद्यप्रतीतोसिममदेवानामप्यगोचरः ६० पाहिविश्वेश्वरानंतजगन्नाथनमोस्तुते छिंधिस्नेहमयंपाशंपुत्रवित्तादिगोचरम् ६१ त्वज्ज्ञानामलखड्गेनत्वामहंशरणंगता कैकेय्याववचनंश्रुत्वारामःसस्मितमब्रवीत् ६२ यदाहमांमहाभागेनानृतंसत्यमेवतत् मयैवप्रेरितावाणीतववक्त्राद्विनिर्गता ६३ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमत्रदोषःकुतस्तव गच्छत्वंहृदिमांनित्यंभावयंतीदिवानिशम् ६४ सर्वत्रविगतस्नेहामद्भक्त्यामोक्षसेचिरात् अहंसर्वत्रसमदृक्द्वेष्योवाप्रियएववा ६५ नास्तिमेकल्पकस्येवभजतोनुभजाम्यहम् मन्मायामोहितधियोमामंबमनुजाकृतिम् ६६

तिपुत्रवित्तादिविषयस्नेहरूपंपाशमित्यर्थः ६१ त्वज्ज्ञानामलखड्गेनेतिपूर्वान्वयि ६२ ६३ देवकार्यरूपार्थस्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ६४ मद्भक्त्यासर्वविषयेषुस्नेहत्यागपूर्वमहर्निशम् मद्भावनमेवमद्भक्तिस्तयाममरागद्वेषाभावान्मत्तोभयंमास्त्वितिआह अहमिति ममद्वेष्योवाप्रियोवानास्तिकल्पकस्येवमायाविनोयथास्वमायाकल्पितपदार्थेषुद्वेषप्रीतिराहित्यंस्वकल्पितत्वेनमिथ्यात्वनिश्चयात् तथाममापिसर्वत्रमिथ्यात्वनिश्चयात्नद्वेषरागाविति नमत्तस्तेभयमितिभावः तथाप्ययंमेस्वभावइत्याह भजतोन्विति अतोनवैषम्यनैर्घृण्ये ६५।६६

ननुतत्त्वतः अहंतादृशइतिशेषः भवापहमित्यनेनभयांतरस्यावकाशएवनेतिसूचितम् ६७मांस्मरंतीतिष्ठ मांजगत्प्रेरकत्वेनस्मरं-
तीतिष्ठ एवंचस्वस्मिन् स्वतंत्रत्वाभिमानापगमान्नकर्मभिर्लिप्यसेसोभिमानएवकर्मलेपकइतिभावः ६८ ६९ ७० स्थाप्यस्थापयि
त्वा आर्षोल्यप् ७१ राजोपचारैः राजयोग्यैःपुष्पादिभीराममिवतेपूजयित्वेत्यर्थः ७४ भरतस्यापिरामसमव्रतत्वमाह फलेतिदांतो-

रूखदुःखाद्यनुगतंज्ञानंनिनतुतत्त्वतः दिष्ट्यामह्योनचरंज्ञानमक्षयनंतंतेभवापहम् ६७ स्मरंतीतिष्ठ मां
वनेलिप्यसेनचकर्मभिः इत्युक्त्वासापरिक्रम्यरामंसानंदविस्मया प्रणम्यशत्रुशोभूमौययौगेहं मु
दान्विता भरतस्तुसहामात्यैर्मातृभिर्गुरुणासह ६९ अयोध्यामगमच्छीघ्रंराममेवानुचिंतयन् पौ
रजानपदान्सर्वान्नयोध्यायामुदारधीः ७० स्थापयित्वायथान्यायंनंदिग्रामंययौस्वयम् तत्रसिंहा
सनेनित्यंपादुकेस्थाप्यभक्तितः ७१ पूजयित्वायथारामंगंधपुष्पाक्षतादिभिः राजोपचारैरखिलैः
प्रत्यहंनियतव्रतः ७२ फलमूलाशनोदांतोजटावल्कलधारकः अधःशायीब्रह्मचारीशत्रुघ्नसहि
तस्तदा ७३ राजकार्याणिसर्वाणियावंतिपृथिवीतले तानिपादुकयोःसम्यङ्निवेदयतिराघवः ७४
गणयन्नुदिवसान्येवरामागमनकांक्षया स्थितोरामार्पितमनाःसाक्षाद्ब्रह्ममुनिर्यथा ७५ रामस्तुचि
त्रकूटाद्रौवसन्मुनिभिरावृतः सीतयालक्ष्मणेनापिकिंचित्कालमुपावसत् ७६ नागराश्चसदायांतिरा
मदर्शनलालसाः चित्रकूटस्थितंज्ञात्वासीतयालक्ष्मणेनच ७७ दृष्ट्वातज्जनसंबाधंरामस्तत्याजतंगिरिं
दंडकारण्यगमनेकार्यमप्यनुचिंतयन् ७८ अन्वगात्सीतयाभ्रात्राथत्रेराश्रममुत्तमम् सर्वत्रसुखसं
वासंजनसंबाधवर्जितम् ७९

जितेंद्रियः ७३ ७४ ब्रह्ममुनिःब्रह्मर्षिः ७५ रामःचित्रकूटाद्रौमुनिभिःसीतयालक्ष्मणेनावृतोवसन्नपिकिंचित्कालमेवोपावसदित्य
न्वयःएवेत्यस्याध्याहारःनबहुकालमित्यर्थः ७६ तत्रहेतुमाह नागराश्चेति लक्ष्मणेनचेतिसहेतिशेषः ७७ कार्यंरावणावधरूपम्
जनसंबाधवर्जितंनागरजनसंबाधहीनम् ७९

गत्वाअत्र्याश्रममितिशेषः अत्रिंदंडवत्प्रणम्यरामोहमभिवादयेइत्याहेत्यन्वयः ८० प्रसंगादागत्यापित्वद्दर्शनेनाहंधन्यः किंवक्तव्यं त्वद्दर्शनोद्देशेनैवागतोधन्यइति ८१ परंहरिमंतर्यामिरूपम् उपासनाभिस्तत्सारूप्यंयेगताः तद्बंधच्छेदायपरमिति ८२ लक्ष्मणंचै

गत्वामुनिमुपासीनंभासयंतंतपोवनम् दंडवत्प्रणिपत्याहरामोहमभिवादये ८० पितुराज्ञांपुरस्कृत्यदंडकानहमागतः वनवासमिषेणापिधन्योहंदर्शनात्तव ८१ श्रुत्वारामस्यवचनंरामंज्ञात्वाहरिंपरम् पूजयामासविधिवद्भक्त्यापरमयामुनिः ८२ वन्यैःफलैःकृतातिथ्यमुपविष्टंरघूत्तमम् सीतांचलक्ष्मणंचैवसंतुष्टोवाक्यमब्रवीत् ८३ भार्यामेतीवसंवृद्धात्यनुसूयेतिविश्रुता तपश्चरंतीसुचिरंधर्मज्ञाधर्मवत्सला ८४ अंतस्तिष्ठतितांसीतापश्यत्वरिनिषूदन तथेतिजानकींप्राहरामोराजीवलोचनः ८५ गच्छदेवींनमस्कृत्यशीघ्रमेहिपुनःशुभे तथेतिरामवचनंसीतांचापितथाकरोत् ८६ दंडवत्पतितामग्रेसीतांदृष्ट्वातिहृष्टधीः अनुसूयासमालिंग्यवत्सेसीतेतिसादरं ८७ दिव्येददौकुंडलेद्वेनिर्मितेविश्वकर्मणा दुकूलेद्वेददौतस्यैनिर्मलेभक्तिसंयुता ८८

वेतिदृष्ट्वेतिशेषः वाक्यमब्रवीत् राममितिशेषः ८३ अतीवसंवृद्धा अत्यंतवृद्धतराधर्मवत्सलाधर्मप्रिया ८४ ८५ सीतारामवचनं तथाअवश्यमित्यंगीकृत्यतथाकरोत् तत्समीपगमनमकरोत् ८६ सीतेइतिच्छेदः संधिरार्षः ८७ भक्तिसंपन्नतासाक्षादीश्वरीयमितिभक्तिमती ८८ ७

नत्यक्षतेकदाचिदपीतिशेषः ८९ अथशिक्षयति पातिव्रत्यमिति अथाशिषमाह कुशलीति ९० ९१ स्वदेहोवामनादिः मानु
षोदेहोरामादिः तिर्यक्देहोमत्स्यादिः नचदेहेतिमायिकत्वादितिभावः त्वत्तोबिभेतीतित्वज्ज्ञाननाश्यत्वादितिभावः ९२

अंगरागंचसीतायैददौदिव्यंशुभानना नत्यस्य तेंगरागेणशोभाढ्यांकमलानने ८९ पातिव्र
तंपुरस्कृत्यराममन्वेहिजानकि कुशलीराघवोयातुत्वयासहपुनर्गृहम् ९० भोजयित्वायथा
न्याय्यंरामंसीतासमन्वितम् लक्ष्मणंचतदारामंपुनःप्राहकृतांजलिः ९१ रामत्वमेवभुवना
निविधायतेषांसंरक्षणायसुरमानुषतिर्यगादीन् देहान्बिभर्षिनचदेहगुणैर्विलिप्तस्त्वत्तो
बिभेत्यखिलमोहकरीचमाया ९२ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्या
कांडेनवमःसर्गः ९ अयोध्याकांडेनवानांसर्गाणांसप्तशतानिश्लोकाः श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु

इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्या
त्मरामायणसेतौअयोध्याकांडेनवमःसर्गः ९ इत्ययोध्याकांडंसमाप्तम् श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु शुभंभवतु ॥ ॥ ॥

इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेअयोध्याकांडंसमाप्तम्

अथश्रीमदध्यात्मरामायणेअरण्यकांडप्रारं॰

श्रीगणेशायनमः अथेति दिनंदिनशेषम् १ यत्रदंडकंविपिनंमुनिमंडलमंडितम् तत्रगच्छामहे त्वमाज्ञातुंकृताज्ञंकर्तुं २ ३ मार्गद्र
ष्टामार्गदर्शयितालोकानुसारिणः लोकवदज्ञत्वंनाटयतः ४ वारितःनिवर्तध्वमितिप्रार्थिनः ५ ६ ७ ८ रामाभिनंदिताःरामेणानंदपू

श्रीमहादेवउवाच अथतत्रदिनंस्थित्वाप्रभातेरघुनंदनः स्नात्वामुनिंसमामंत्र्यप्रयाणायोपचक्र
मे १ मुनेगच्छामहेसर्वेमुनिमंडलमंडितम् विपिनंदंडकंयत्रत्वमाज्ञातुमिहार्हसि २ मार्गप्रदर्श
नार्थायशिष्यानाज्ञप्तुमर्हसि श्रुत्वारामस्यवचनंप्रहस्यात्रिर्महायशाः ३ सर्वस्यमार्गद्रष्टात्वंनवकोमा
र्गदर्शकः तथाऽपिदर्शयिष्यंतितवलोकानुसारिणः ४ इतिशिष्यान्समादिश्यस्वयंकिंचित्तमन्वगा-
त् रामेणवारितःप्रीत्याअत्रिःस्वभवनंययौ ५ क्रोशमात्रंततोगत्वाददर्शमहतींनदीम् अत्रेःशि-
ष्याननुवाचेदंरामोराजीवलोचनः ६ नद्याःसंतरणेकश्चिदुपायोविद्यतेनवा ऊचुस्तेविद्यतेनौकासुदृढा
रघुनंदन ७ तारयिष्यामहेयुष्मान्वयमेवक्षणादिह ततोनाविसमारोप्यसीतांराघवलक्ष्मणौ ८
क्षणात्संतारयामासुर्नदींमुनिकुमारकाः रामाभिनंदिताःसर्वेजग्मुरत्रेरथाश्रमम् ९ तावेत्यविपि
नंघोरंझिल्लीझंकारनादितम् नानामृगगणाकीर्णंसिंहव्याघ्रादिभीषणम् १० राक्षसैर्घोररू
पैश्चसेवितंरोमहर्षणम् प्रविश्यविपिनंघोरंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ११ इतःपरंप्रयत्नेनगंतव्यंसहितेन
मे धनुर्गुणेनसंयोज्यशरानपिकरेदधत् १२ अग्रेयास्याम्यहंपश्चात्त्वमन्वेहिधनुर्धर आवयो
र्मध्यगासीतामायेवात्मपरात्मनोः १३

र्वकंगच्छतेतिदत्तानुमतयः ९ झिल्लीझंकारोझिल्लीशब्दः १० ११ सहिते
नयुवाभ्यांमिलितेनगंतव्यमित्युक्तमितिशेषः दधत् आदधदित्यर्थः १२ साहित्यप्रकारमेवाह अग्रइति आत्मपरात्मनो
र्जीवेशयोर्मध्यगाआश्रयत्वविषयत्वाभ्यांसंबद्धामायेवेत्यर्थः १३

दृष्टमपशकुनैः सूचितम् ननु शकुनादिषु को विश्वासस्तत्राह श्रुतपूर्वमिति दंडकारण्ये पूर्वमृषीणां मुखात् श्रुतम् रक्षोभयं विद्यते श
कुनैश्च तन्निश्चितमित्यर्थः १४ कल्हारशीतोदकादियुक्ता पुष्करिणी तत्रास्ते १५ साशोभमानातैर्व्यदृश्यतेत्यर्थः १६ महासत्वं महाश
रीरं प्राणिनम् १७ करालदंष्ट्रायुतं वदनं यस्य तत् वामांसे वामस्कंधे न्यस्तः शूलाग्रे ग्रथिता अनेकमानुषा येन तत् १८ गजव्याघ्रमहि

चक्षुश्चारयसर्वत्र दृष्टं रक्षोभयं महत् विद्यते दंडकारण्ये श्रुतपूर्वमरिंदम १४ इत्येवं भाषमाणौ तौ ज
ग्मतुः सार्द्धयोजनम् तत्रैका पुष्करिण्यास्ते कल्हारकमलोत्पलैः १५ अंबुजैः शीतलोदेन शोभमाना
व्यदृश्यत तत्समीपमथो गत्वा पीत्वा तत्सलिलं शुभम् १६ ऊषुस्ते सलिलाभ्याशे क्षणं छायामुपाश्रि
ताः ततो ददृशुरायांतं महासत्वं भयानकम् १७ करालदंष्ट्रवदनं भीषयंतं स्वगर्जितैः वामांसे न्यस्त
शूलाग्रग्रथितानेकमानुषम् १८ भक्षयंतं गजव्याघ्रमहिषं वनगोचरम् ज्यारोपितं धनुर्धृत्वा रामो लक्ष्म
णमब्रवीत् १९ पश्य भ्रातर्महाकायो राक्षसोऽयमुपागतः आयात्यभिमुखं नोऽग्रे भीरूणां भयमावहन्
२० सज्जीकृतधनुस्तिष्ठ मा भैर्जनकनंदिनि इत्युक्त्वा बाणमादाय स्थितो राम इवाचलः २१ स तु दृ-
ष्ट्वा रमानाथं लक्ष्मणं जानकीं तदा अट्टहासं ततः कृत्वा भीषयन्निदमब्रवीत् २२ कौ युवां बाणतूणीरज
टावल्कलधारिणौ मुनिवेषधरौ बालौ स्त्रीसहायौ सुदुर्मदौ २३ सुंदरौ वनमेवत्र प्रविष्टकवलोप
मौ किमर्थमागतौ घोरं वनं व्यालनिषेवितम् २४ श्रुत्वा रक्षोवचो रामः स्मयमान उवाच तम् अहं
रामस्त्वयं भ्राता लक्ष्मणो मम संमतः २५ एषा सीता मम प्राणवल्लभा वयमागताः पितृवाक्यं पुर
स्कृत्य शिक्षणार्थं भवादृशाम् २६ श्रुत्वा तद्रामवचनमट्टहासमथाकरोत् व्यादाय वक्त्रं बाहुभ्यां शूल
मादाय सत्वरः २७

षमिति समाहारद्वंद्वः ज्या आरोपिता यस्मिन् तत् १९ अग्रे संमुखदेशे वर्तमानो ऽस्मद
भिमुखमायाति भीरूणां भयमावहन्नित्यनेन नोऽस्माकमभयमिति ध्वनितम् २० अचल इव रामः स्थित इति इत्यन्वयः २१
२२ २३ वक्त्रप्रविष्टकवलोपमावित्यनेन सूकरवधत्वं ध्वनयति व्यालाः दुष्टाहिंस्रजीवाः २४ २५ २६ २७

२८ जीवितुमिच्छाऽस्तियुवयोरितिशेषः शीघ्रंपलायतंनोचेद्भक्षयामीत्यन्वयः २९ ३० ३१ ३२ सर्पइवेतिउरसैवेतिभावः ३३ रुधिरौघेणासहतच्छिरोभूतलेपपातेत्यन्वयः ३४ ३५ विराधकायान्निःसृतइतिशेषः विमलांबरम् निर्मलवस्त्रम् तेनावृतः चामीकरंसुवर्णम् ३६ भवप्रवाहस्य संसारप्रवाहस्योपरमोनाशोयस्मात्तम् घृणायाः दयायाः आकरमुत्पत्तिस्थानं प्रपन्नानांशरणागतानांसर्वपीडानाशकम्

मांनजानासिरामत्वंविराधंलोकविश्रुतम् मद्भयान्मुनयःसर्वेत्यक्त्वावनमितोगताः २८ यदिजीवितुमिच्छाऽस्तित्यक्त्वासीतांनिरायुधौ पलायतंनचेच्छीघ्रंभक्षयामियुवांमहत् २९ इत्युक्त्वाराक्षसः सीतामादातुमभिदुद्रुवे रामश्चिच्छेदतद्बाहूशरेणप्रहसन्निव ३० ततः क्रोधपरीतात्माव्यादायविकटंमुखम् राममभ्यद्रवद्रामश्चिच्छेदपरिधावतः ३१ पदद्वयंविराधस्यतदद्भुतमिवाभवत् ३२ ततः सर्पइवास्येनग्रसितुंराममापतत् ततोऽर्धचंद्राकारेणबाणेनास्यमहच्छिरः ३३ चिच्छेदरुधिरौघेण पपातधरणीतले ततःसीतासमालिंग्यप्रशशंसरघूत्तमम् ३४ ततोदुंदुभयोनेदुर्दिविदेवगणेरिताः ननृतुश्चाप्सरोहृष्टाजगुर्गंधर्वकिन्नराः ३५ विराधकायादतिसुंदराकृतिर्विभ्राजमानोविमलांबरावृतः प्रतप्तचामीकरचारुभूषणोव्यदृश्यताग्रेगगनेरविर्यथा ३६ प्रणम्यरामंप्रणतार्तिहारिणंभवप्रवाहोपरमंघृणाकरम् प्रणम्यभूयःप्रणनामदंडवत्प्रपन्नसर्वार्तिहरंप्रसन्नधीः ३७ विराधउवाच श्रीरामराजीवदलायताक्षविद्याधरोऽहंविमलप्रकाशः दुर्वाससाकारणकोपमूर्तिनाशप्तःपुरासोऽद्यविमोचितस्त्वया ३८ इतःपरंत्वच्चरणारविंदयोःस्मृतिःसदामेऽस्तुभवोपशांतये त्वन्नामसंकीर्तनमेववाणीकरोतुमेकर्णपुटंत्वदीयम् ३९ कथामृतंपातुकरद्वयंतेपादारविंदार्चनमेवकुर्यात् शिरश्चतेपादयुगप्रणामंकरोतुनित्यंभवदीयमेवम् ४०

३७ राजीवंकमलम् अकारणकोपमूर्तिनानिर्निमित्तकोपनमूर्तिना ३८ मेकर्णपुटंत्वदीयंकथामृतंपात्वित्यन्वयः पिबत्वित्यर्थः सादरंशृणोत्वित्यर्थः पिबादेशाभावआर्षः ३९ एवंमदंगजातंसर्वंभवदीयमेवास्तु भवत्सेवापरमेवास्त्वित्यर्थः ४०

आत्मनिस्वस्वरूपेआरमतेतस्मैसर्वदातदनुसंधानवतेइत्यर्थः ४१ इदानींप्रार्थयते मायेत्यादि ४२ ४३ अशेषामायादोषरूपालोकेगु
णास्त्वेनलोकेप्रसिद्धास्त्वयामद्दर्शनाज्जिताः अथत्वंज्ञानवतांवरोभूत्वामुक्तोभविष्यसीतिशेषः ४४ परंमोक्षंयाहि प्राप्नुहि रामेण
रक्षोनिधनंकृतंतेननिधनेनतस्यरक्षसः शापाद्विमुक्तिः कृता तस्यैवंवरदानंचकृतंयतस्तेनपुनरेवविद्याधरत्वंलब्धं अतोरामंगृणन्नरो

नमस्तुभ्यंभगवतेविशुद्धज्ञानमूर्तये आत्मारामायरामायसीतारामायवेधसे ४१ प्रपन्नंपाहिमांराम
यास्यामित्वदनुज्ञया देवलोकंरघुश्रेष्ठमायामांमावृणोतुते ४२ इतिविज्ञापितस्तेनप्रसन्नोरघुनंद-
नः ददौवरंतदाप्रीतोविराधायमहामतिः ४३ गच्छविद्याधराशेषमायादोषगुणाजिताः त्वयामद्द
र्शनात्सद्योमुक्तोज्ञानवतांवरः ४४ मद्भक्तिर्दुर्लभालोकेजाताचेन्मुक्तिदायतः अतस्त्वंभक्तिसंपन्नःप
रंयाहिममाज्ञया ४५ रामेणरक्षोनिधनंसकृद्योरंशापाद्विमुक्तिर्वरदानमेवम् विद्याधरत्वंपुनरेवलब्धं
रामंगृणन्नेतिनरोऽखिलार्थान् ४६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमा० अरण्यकांडेप्रथमःसर्गः १
श्रीमहादेवउवाच विराधेस्वर्गतेरामोलक्ष्मणेनचसीतया जगामशरभंगस्यवनंसर्वसुखावहम्
१ शरभंगस्ततोदृष्ट्वारामंसौमित्रिणासह आयांतंसीतयासार्धंसंभ्रमादुत्थितःसुधीः २ अभिगम्य
सुसंपूज्यविष्टरेषूपवेशयत् आतिथ्यमकरोत्तेषांकंदमूलफलादिभिः ३ प्रीत्याऽहशरभंगोऽपिरामं
भक्तपरायणम् बहुकालमिहैवासंतपसेकृतनिश्चयः ४ तवसंदर्शनाकांक्षीरामत्वंपरमेश्वरः अद्य
मत्तपसासिद्धंयत्पुण्यंबहुविद्यते तत्सर्वंतवदास्यामिततोमुक्तिंव्रजाम्यहम् ५ समर्प्यरामस्यमहत्सु
पुण्यफलंविरक्तःशरभंगयोगी चितिंसमारोह्यदप्रमेयंरामंससीतंसहसाप्रणम्य ६ ऽखिलार्थानितिप्राप्नोति४६

इतिश्रीम० श्रीरामवर्मणाः कृतौअरण्यकांडेप्रथमःसर्गः १ विराधेइति १ आयातमागतम् २ अभिगम्यसुस्वागमनपूर्वकंतमानीयउप
वेशयत् अडभावआर्षः ३ आसंस्थितः तपसेतपः कर्तुंकृतनिश्चयः ४ तवसंदर्शनाकांक्षीइहैवासमितिपूर्वेणान्वयः यतस्त्वंपरमेश्वरःमो
क्षदः ५ विरक्तःसन्शोभनंपुण्यंहिंसारहितत्वात्तपस्तत्फलंरामस्यसमर्प्यदत्वासहसातत्क्षणमेवचितिंसमारोहयत् समारुहत् निवृत्तप्रेष
णानिच ६

अशेषहृत्स्थंसर्वान्तर्यामिणंसहलक्ष्मणंसमस्तत्वे ऽपिचोपसर्जनस्येतिसादेशाभावः ७ स्मृतकामधेनुः स्मृतः सन्कामधेनुस्तत्तुल्यः सर्वम
नोरथपूरकत्वात् यातः आगतः ८ ब्रह्मलोकंउपासकलान्मोक्षद्वारभूतम् ९ १० पुरतः स्थितं दृष्ट्वातद्दशमेवहृदयेध्यात्वाच ११ लो
कपतेः कार्यब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्यशरभंगनिवेशनंतदाश्रममाजग्मुरित्यन्वयः १२ भूमौदंडवत्पतिताः प्रणेमुः १३ १४ लक्ष्मणांशेषां

ध्यायंश्चिरंराममशेषहृत्स्थंदूर्वादलश्याममलमंबुजाक्षम् चीरांबरंस्निग्धजटाकलापंसीतासहायंस-
हलक्ष्मणंतं ७ कोवादयालुःस्मृतकामधेनुरन्योजगत्यांरघुनायकादहो स्मृतोमयानित्यमनन्यभा
जाज्ञात्वास्मृतिंमेस्वयमेवयातः ८ पश्यत्विदानींदेवेशोरामोदाशरथिःप्रभुः दग्ध्वास्वदेहंगच्छामि
ब्रह्मलोकमकल्मषः ९ अयोध्याधिपतिर्मेऽस्तुहृदयेराघवःसदा यद्वामांकेस्थितासीतामेघस्येवत
डिल्लता १० इतिरामंचिरंध्यात्वादृष्ट्वाचपुरतःस्थितम् प्रज्वाल्यसहसावन्हिंदग्ध्वापंचात्मकंवपुः ११
दिव्यदेहधरःसाक्षाद्ययौलोकपतेःपदम् ततोमुनिगणाःसर्वेदंडकारण्यवासिनः १२ आजग्मूराघ
वंद्रष्टुंशरभंगनिवेशनम् १२ दृष्ट्वामुनिसमूहंतंजानकीरामलक्ष्मणाः प्रणेमुःसहसाभूमौमायामानुष
रूपिणः १३ आशीर्भिरभिनंद्याथरामंसर्वहृदिस्थितम् ऊचुःप्रांजलयःसर्वेधनुर्बाणधरंहरिम् १४
भूमेर्भारावतारायजातोऽसिब्रह्मणाऽर्थितः जानीमस्त्वांहरिंलक्ष्मींजानकींलक्ष्मणंतथा १५ शेषां
शंशंखचक्रेद्वेभरतंसानुजंतथा अतस्त्वादौऋषीणांत्वंदुःखंमोक्तुमिहार्हसि १६ आगच्छयामोमुनि
सेवितानिवनानिसर्वाणिरघूत्तमक्रमात् द्रष्टुंसमित्रासुतजानकीभ्यांतदादयाऽस्मासुदृढाभविष्य
ति १७ इतिविज्ञापितोरामःकृतांजलिपुटैर्विभुः जगाममुनिभिःसार्द्धंद्रष्टुंमुनिवनानिसः १८
ददर्शतत्रपतितान्यनेकानिशिरांसिसः अस्थिभूतानिसर्वत्ररामोवचनमब्रवीत् १९

शमित्यन्वयः १५ अतः भूमिदुःखहरणार्थमवतीर्णत्वात् आदौखरादिवधेनास्मदुःखंमोक्तुमर्हसि १६ सौमित्रासुतजान
कीभ्यांसहवनानिद्रष्टुमागच्छत्तदातद्दर्शनेसति १७ १८ अस्थिभूतानि अतिशुष्कौणि १९

२० समाधिनः समाधिनाप्रमत्तानांतद्दर्शनेपलायनाद्यसमर्थानांअंतरायंसमाधिरूपमपायत्वमितिपाठेसमाधिनः प्रमत्तानांहीनानांत्यक्त
समाधीनामित्यर्थः अप्रायत्वंसमाधित्यागरूपंसमाधौहिभगवदेकरूपत्वाद्रक्षांसिनास्कंदंतीतिभावः २१ २२ २३ २४ सर्वैर्ऋतुगुणैःसंपन्न-
त्वादेवसर्वकालेसुखजनकम् २५ भक्त्याप्रेम्णाउत्कंठितेरामस्यपुनःपुनर्दर्शनेच्छावतीलोचनेयस्यसः २६ हेऽभिरामपरमसुंदररामत्वन्मं
त्रजापीअहंसततंनवदासदासोभूयामितिशेषः अप्रमेयदेशकालापरिच्छेद्यशिवब्रह्मसमाश्रितचरणसंसारसमुद्रतरणेऽमलपोतरूपौपा

अस्थीनिकेषामेतानिकिमर्थंपतितानिवै तमूचुर्मुनयोरामऋषीणांमस्तकानिहि २० राक्षसैर्भक्षि-
तानीशप्रमत्तानांसमाधितः अंतरायंमुनीनांतेपश्यंतोनुचरंतिहि २१ श्रुत्वावाक्यंमुनीनांसभय
दैन्यसमन्वितम् प्रतिज्ञामकरोद्रामवधायाशेषरक्षसाम् २२ पूज्यमानःसदातत्रमुनिभिर्वनवा
सिभिः जानक्यासहितोरामोलक्ष्मणेनसमन्वितः २३ उवासकतिचित्तत्रवर्षाणिरघुनंदनः एवं
क्रमेणसंपश्यन्नृषीणामाश्रमान्विभुः २४ सुतीक्ष्णस्याश्रमंप्रागात्प्रख्यातमृषिसंकुलम् सर्व
र्तुगुणसंपन्नंसर्वकालसुखावहम् २५ राममागतमाकर्ण्यसुतीक्ष्णःस्वयमागतः अगस्तिशि
ष्योरामस्यमंत्रोपासनतत्परः विधिवत्पूजयामासभक्त्युत्कंठितलोचनः २६ सुतीक्ष्णउवाच
त्वन्मंत्रजाप्यहमनंतगुणाप्रमेयसीतापतेशिवविरिंचिसमाश्रितांघ्रे संसारसिंधुतरणामलपोत
पादरामाभिरामसततंतवदासदासः २७ मामद्यसर्वजगतामविगोचरस्त्वंत्वन्माययासुतकलत्र
गृहांधकूपे मग्नंनिरीक्ष्यमलमुद्गलपिंडमोहपाशानुबद्धहृदयंस्वयमागतोऽसि २८ त्वंसर्वभूत
हृदयेषुकृतालयोऽपित्वन्मंत्रजाप्यविमुखेषुतनोषिमायाम् त्वन्मंत्रसाधनपरेष्वपयातिमायासेवानुरू
पफलदोऽसियथामहीपः २९

दोयस्यत्वच्चरणाश्रितानांसंसारसागरोत्तरणमकिंचित्करमेवेतिभावः २७ सर्वजगता
मगोचरोऽपित्वंमलभूतोयःमुद्गलपिंडःशरीरंतत्रयोमोहःअहंगौरइत्याद्यहंताबुद्धिस्तद्रूपपाशेनानुबद्धंचित्तंयस्यतंमांअद्यत्व-
न्माययासुतकलत्रगृहरूपेंऽधकूपेनिमग्नंनिरीक्ष्यस्वयमागतोऽसिइत्याश्चर्यंतेनकरुणावत्त्वमित्याशयः २८ जाप्यंजपस्तद्विमुखेषुय-
थामहीपोराजासेवानुरूपफलदस्तथात्वमसीत्यर्थः २९

विश्वसृष्ट्यादिहेतुस्त्वमेकएव त्रिगुणयामाययोपाधिभूतयात्वमेवविधिरितिईशः शिवइतिविष्णुरितिभासीत्यन्वयः विविधाकृ
तित्वंतत्तद्ध्यानादौप्रसिद्धमेवतेषांतथात्वम् तच्चेदमनेकत्वंतवमिथ्यैवेत्याह यद्वदिति ३० तमसः परतः तद्धीनेशुद्धसत्वप्रधान
चित्तेस्थितस्येत्यर्थः दृग्रूपतः दृग्रूपस्यदृष्टेरित्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिः प्रसन्नः दृग्विषयः भवसीतिशेषः ३१ अरूपिणःअ
रूपस्यापिछांदसइतिमायाविडंबनेनमायाव्यवहारेणकृतम् स्पष्टमन्यत् ३२ नियतसेवितेतिनियमेनसेवितेत्यर्थः मद्भाग

विश्वस्यसृष्टिलयसंस्थितिहेतुरेकस्त्वंमाययात्रिगुणयाविधिशिशविष्णू भासीशमोहितधियांविविधा
कृतिस्त्वंयद्वद्रविःसलिलपात्रगतोह्यनेकः ३० प्रत्यक्षतोऽद्यभवतश्चरणारविंदंपश्यामिरामतमसःप
रतःस्थितस्य दृग्रूपतस्त्वमसतामविगोचरोऽपित्वन्मंत्रपूतहृदयेषुसदाप्रसन्नः ३१ पश्यामिरामत
वरूपमरूपिणोऽपिमायाविडंबनकृतंसुमनुष्यवेषम् कंदर्पकोटिसुभगंकमनीयचापबाणंदयार्द्रहृ
दयंस्मितचारुवक्त्रम् ३२ सीतासमेतमजिनांबरमप्रधृष्यंसौमित्रिणानियतसेवितपादपद्मम्
नीलोत्पलद्युतिमनंतगुणंप्रशांतंमद्भागधेयमनिशंप्रणमामिरामम् ३३ जानंतुरामतवरूपमशेष
देशकालाद्युपाधिरहितंघनचित्प्रकाशम् प्रत्यक्षतोऽद्यममगोचरमेतदेवरूपंविभातुहृदयेनपरं
विकांक्षे ३४ इत्येवंस्तुवतस्तस्यरामःसस्मितमब्रवीत् मुनेजानामितेचित्तंनिर्मलंमदुपासनात्
३५ अतोऽहमागतोद्रष्टुंमदृतेनान्यसाधनम् मन्मंत्रोपासकालोकेमामेवशरणंगताः ३६ निरपेक्षा
नान्यगतास्तेषांदृश्योऽहमन्वहम् स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तुत्वत्कृतंमत्प्रियंसदा ३७ सद्भक्तिर्मेभवेत्त
स्यज्ञानंचविमलंभवेत् त्वंममोपासनादेवविमुक्तोऽसीहसर्वतः ३८ धेयंमदृदृष्टारब्धशरीरमितियावत्

अनेनशरीराणांपरादृष्टमात्रजन्यत्वंसूचितम् ३३ जानंतुअन्येऽपियोगिनइतिशेषः देशेत्यादि देशकालाद्यपरिच्छिन्नमि
त्यर्थः घनेतिचैतन्यमात्ररूपमित्यर्थः प्रत्यक्षतइति ममतुपरिदृश्यमानेऽस्मिन्नेवप्रीतिर्नतुपरेवाङ्मनसागोचरेइत्यर्थः ३४ ३५
मदृतेमद्भक्तिंविनेत्यर्थः तल्लोपः छांदसः तदेवाह मन्मंत्रेत्यादिना ३६ ३७ तस्यमेमयिसद्भक्तिःसतीभक्तिर्भवेत् ३८

३९ चिराद्दृष्टोमयापीतिशेषः ४० अगस्त्यसंभाषणेलोलमत्फलकं देच्छावन्मानसंयस्यसइत्यर्थः ४१ इतिश्रीमत्सकलरा० अरण्य कांडेद्वितीयःसर्गः २ अथेति अगस्त्यानुजोऽग्निजिह्वनामाऋषिः १ अगस्त्यमंडलंतदाश्रमम् २ ३ देवर्षिभिरितिच्छंदोभंग-

देहांतेममसायुज्यंलप्स्यसेनात्रसंशयः गुरुंतेद्रष्टुमिच्छामिह्यगस्त्यंमुनिनायकम् किंचित्कालंतत्र वस्त्वंमनोमेत्वरयत्यलम् ३९ सुतीक्ष्णोऽपितथेत्याहश्वोगमिष्यसिराघव अहमप्यागमिष्यामिचि राद्दृष्टोमहामुनिः ४० अथप्रभातेमुनिनासमेतोरामःससीतःसहलक्ष्मणेन अगस्त्यसंभाषणलो लमानसःशनैरगस्त्यानुजमंदिरंययौ ४१ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्य कांडेद्वितीयःसर्गः २ श्रीमहादेवउवाच अथरामःसुतीक्ष्णेनजानक्यालक्ष्मणेनच अगस्त्यस्यानुजस्थानंमध्यान्हेसमपद्यत १ तेनसंपूजितःसम्यक्भुक्त्वामूलफलादिकम् परेद्युः प्रातरुत्थाययजग्मुस्तेऽगस्त्यमंडलम् २ सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यंनानामृगगणैर्युतम् पक्षिसंघैश्चवि विधैर्नादितंनंदनोपमम् ३ ब्रह्मर्षिभिर्देवर्षिभिःसेवितंमुनिमंदिरैः सर्वतोलंकृतंसाक्षाद्ब्रह्मलो कमिवापरम् ४ बहिरेवाश्रमस्याथस्थित्वारामोऽब्रवीन्मुनिम् सुतीक्ष्णगच्छत्वंशीघ्रमागतंमां निवेदय ५ अगस्त्यमुनिवर्यायसीतयालक्ष्मणेनच महाप्रसादइत्युक्त्वासुतीक्ष्णःप्रययौगुरोः ६ आश्रमंत्वरयातत्रऋषिसंघसमावृतम् उपविष्टंरामभक्तैर्विशेषेणसमायुतम् ७ व्याख्यात राममंत्रार्थंशिष्येभ्यश्चातिभक्तितः दृष्ट्वाऽगस्त्यंमुनिश्रेष्ठंसुतीक्ष्णःप्रययौमुनेः ८ दंडवत्प्र णिपत्याहविनयावनतःसुधीः रामोदाशरथिर्ब्रह्मन्सीतयालक्ष्मणेनच ९ आगतोदर्शना र्थंतेबहिस्तिष्ठतिसांजलिः अगस्त्यउ० शीघ्रमानयभद्रंतेरामंममहृदिस्थितम् तमेव- ध्यायमानोऽहंकांक्षमाणोऽत्रसंस्थितः १० आर्षः मुनिमंदिरैःसर्वतोलंकृतमित्यन्वयः ४ ५ ६ ७ व्याख्यातोराममंत्रार्थोयेनतम् प्रययौमुनेःसमीपमितिशेषः ८ ९ कांक्षमाणःतमेवेत्यनुकर्षः १०

११ १२ सीतयेत्यादेः सहेतिशेषः १३ तद्गात्रस्पर्शजाल्हादेनस्रवद्यन्नेत्रजलंतेनाकुलः १४ रघुनंदनंरघुनंदनस्येत्यर्थः १५ वन्यैं-
र्भोज्यैर्भोजयित्वेत्यन्वयः १६ १७ १८ हेरामतवदर्शनाकांक्षीतपश्चरन्नतदादितत्कालमारभ्यवसामीत्यन्वयः १९ अथभग-
वत्स्वरूपंशिष्यान्बोधयितुमन्यथात्वशंकावारणायभगवदग्रेएवाह सृष्टेःप्रागिति त्वमेकएवासीः निर्विकल्पः विकल्परूपमक-

इत्युक्त्वास्वयमुत्थायमुनिभिःसहितोद्रुतम् अभ्ययात्परयाभक्त्यागत्वाराममथाब्रवीत् ११ आ
गच्छरामभद्रंतेदिष्ट्याद्यसमागमः प्रियातिथिर्ममप्राप्तोस्यद्यमेसफलंदिनम् १२ रामोऽपि
मुनिमायांतंदृष्ट्वाहर्षसमाकुलः सीतयालक्ष्मणेनापिदंडवत्पतितोभुवि १३ द्रुतमुत्थाप्यमुनिरा
ड्रामंसालिंग्यभक्तितः तद्गात्रस्पर्शजाल्हादस्रवन्नेत्रजलाकुलः १४ गृहीत्वाकरमेकेनकरेण
रघुनंदनम् जगामस्वाश्रमंहृष्टोमनसामुनिपुंगवः १५ सुखोपविष्टंसंपूज्यपूजयाबहुविस्तरम्
भोजयित्वायथान्यायंभोज्यैर्वन्यैरनेकधा १६ सुखोपविष्टमेकांतेरामंशशिनिभाननम् कृतां
जलिरुवाचेदमगस्त्योभगवानृषिः १७ त्वदागमनमेवाहंप्रतीक्षन्समवस्थितः यदाक्षीरसमु
द्रांतेब्रह्मणाप्रार्थितःपुरा १८ भूमेर्भारापनुत्यर्थंरावणस्यवधायच तदादिदर्शनाकांक्षीत
वरामतपश्चरन् वसामिमुनिभिःसार्धंत्वामेवपरिचिंतयन् १९ सृष्टेःप्रागेकएवासीर्निर्विकल्पो
ऽनुपाधिकः त्वदाश्रयात्वद्विषयामायातेशक्तिरुच्यते २० त्वामेवनिर्गुणंशक्तिरावृणोतियदातदा
अव्याकृतमितिप्राहुर्वेदांतपरिनिष्ठिताः २१

ल्पप्रपंचहीनः तत्रहेतुः अनुपाधिकइति उपाध्यसंबद्धइत्यर्थः न-
नुकिंसर्वथोपाधिर्नास्त्येवेतिनेत्याह त्वदिति अस्त्येवसा परंतुस्वकल्पितत्वसंबंधहीनासा अतस्त्वमनुपाधिकइत्याशयः २०
अथसृष्टिमुपक्रमते त्वामिति त्वांनिर्गुणमेवसंतंयदासाशक्तिः स्वकल्पितसंबंधेनत्वामावृणोति त्वत्संबंधमात्मानंमनुते-
नतुकदाचिदपित्वंतत्संबंधमात्मानंमनुषे ततोनिर्गुणमेवेत्युक्तम् तदातांमायामव्याकृतमित्याहुः २१

तस्यतदवस्थायांनामांतराण्यप्याह मूलप्रकृतिरित्यादि तदुक्तंकपिलेनमूलप्रकृतिरविकृतिरित्यादिना २१ सात्वसंबंधाद्यात्मनिमन्त्र
नाअतएवत्वयासंक्षोभ्यमाणा संक्षोभश्चात्रतत्कल्पितसंबंधएवेतिबोध्यम् महत्तत्वमिति सविकाराप्रधानात्तुमहत्तत्वमजायत म
हानितियतःख्यातिर्लोकानांजायतेसदेतिस्मृतेः निश्चयोऽस्यामितिसाधारणीवृत्तिः एतदभिमानिनिहिरण्यगर्भोऽपिमहानितिशब्द्यः
सर्वेषांस्वस्वबुद्धिरूपाः प्रतिनियतोपाधयश्चास्यैवमहत्तत्वस्यांशाः अस्यानेकबुद्धिमंडलरूपत्वादितिबोध्यम् त्वयासंचोदितात्प्रेरि
तान्महत्तत्वादहंकारोऽभूत सचाहंममेत्यभिमानवृत्तिकमंतःकरणद्रव्यम् अहंकारोऽभिमानश्चकर्तृत्वंमंतात्वसस्मृतइतिकोर्मोक्तेः

मूलप्रकृतिरित्येकेप्राहुर्मायेतिकेचन अविद्यासंसृतिर्बंधइत्यादिबहुधोच्यते २१ त्वयासंक्षोभ्य
माणासामहत्तत्वंप्रसूयते महत्तत्वादहंकारस्त्वयासंचोदितादभूत २२ अहंकारोमहत्तत्वसंवृत-
स्त्रिगुणोभवत सात्विकोराजसश्चैवतामसश्चेतिभण्यते २३ तामसात्सूक्ष्मतन्मात्राण्यासन्भूता
न्यतःपरम् स्थूलानिक्रमशोरामक्रमोत्तरगुणानिह २४

अभिमानोऽभिमानवृत्तिकइत्यर्थः २२ महत्तत्वसंवृतस्तदु
पादानकत्वात् यथाघटोमृदा सत्वाद्युपाधिकत्वेनत्रैविध्यम् मूलप्रकृतेस्त्रिगुणत्वेनतत्कार्यत्वान्महत्तत्वस्यत्रिगुणत्वं सात्विकोराज
सश्चैवतामसश्चत्रिधामहानितिस्मृतेः तत्कार्यत्वाच्चाहंकारस्यत्रैविध्यम् एवमग्रेऽपिबोध्यम् २३ सूक्ष्मतन्मात्राणिशब्दस्पर्शरू
परसगंधतन्मात्राणि अतःसूक्ष्मतन्मात्रेभ्यःस्थूलानिभूतानि तत्रशब्दतन्मात्रादाकाशंस्पर्शतन्मात्रात्पूर्वसहिताद्वायुः ताभ्यांस-
हितादूपतन्मात्रात्तेजः तैःसहिताद्रसतन्मात्राज्जलंएतैःसहिताद्गंधतन्मात्रात्पृथिवीत्याद्यस्मद्गुरुकृतसांख्यतंत्रवृत्तौविस्तरः तदेवां
ह क्रमोत्तरगुणानीतिक्रमेणाधिकगुणानि आकाशंशब्दमात्रगुणंवायुः शब्दस्पर्शगुणःतेजःशब्दस्पर्शरूपगुणंजलंशब्दस्पर्शरूप
रसगुणंभूः शब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणेति २४

राजसादहंकारादिंद्रियाणिराजसाहंकारोपादानकारणानीत्यर्थः तानिचवाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि कर्मेंद्रियाणिपंच चक्षु श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि ज्ञानेंद्रियाणिपंचेत्येवंदशवचनादानविहरणानंदोत्सर्गाश्चकर्मेंद्रियाणांवृत्तयः ज्ञानेंद्रियाणांचसवि कल्पकनिर्विकल्पकोभयरूपज्ञानरूपावृत्तिः तत्रनिर्विकल्पकंकिंचिदिदमितिज्ञानंदेवतामनश्चसात्विकाः सात्विकाहंकारोपा दानाइत्यर्थः देवताइंद्रियदेवताः ताश्च चक्षुषोरविः श्रोत्रस्यादिक् त्वचोवायुः रसनस्यवरुणः घ्राणस्याश्विनौ वाचोअग्निः पा ण्योरिंद्रः पादयोरुपेंद्रः पायोर्मित्रः उपस्थस्यकोब्रह्मेति मनइंद्रियमपि अवांतरत्वात् पृथगुक्तम् सूत्ररूपंप्राणादिक्रियाश क्तेःप्राणादेरेवसूत्रव्यवहारात् तदात्मकंहिरण्यगर्भरूपंलिंगंसर्वकार्यकर्तृत्वात् सर्वसूक्ष्मसमष्टिरूपमभवदित्यर्थः २५ ततोविरा ट्स्थूलसमष्टिरयम् तदाह स्थूलाद्भुतकदंबकादिति इदमिंद्रियादेरप्युपलक्षणम् तस्मादेवविराजःपुरुषात्सर्वंस्थावरंजंगमंअ

राजसानींद्रियाण्येवसात्विकादेवतामनः तेभ्योऽभवत्सूत्ररूपंलिंगंसर्वगतंमहत् २५ ततोविराट्स मुत्पन्नःस्थूलाद्भूतकदंबकात् विराजःपुरुषात्सर्वंजगत्स्थावरजंगमम् २६ देवतिर्यङ्मनुष्याश्चका लकर्मक्रमेणतु त्वंरजोगुणतोब्रह्माजगतःसर्वकारणम् २७ सत्वाद्विष्णुस्त्वमेवास्यपालकःसद्भि रुच्यते लयेरुद्रस्त्वमेवास्यत्वन्मायागुणभेदतः २८ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावृत्तयोबुद्धिजैर्गुणैः ता सांविलक्षणोरामत्वंसाक्षीचिन्मयोऽव्ययः २९ सृष्टिलीलांयदाकर्तुमीहसेरघुनंदन अंगीकरोपिमा यांत्वंतदावैगुणवानिव ३०

भिव्यक्तमित्यर्थः २६ तत्रजंगममाह देवेत्यादि कालकर्मक्रमेण कालक्रमेणयथाहेमंते व्रीह योवसंतेयवादिकर्मक्रमेणकालसहकृतेनतिर्यङ्मनुष्यदेवत्वप्राप्तिः उपाधिभेदेनब्रह्मादिरूपोऽपित्वमेवेत्याह रजोगुणतःतद्रू पोपाधेःजगतःसर्वकारणंसर्वस्यजगतःकारणमित्यर्थः आर्षत्वात्समासः २७ अस्यलयेनाशनिमित्तंत्वमेवरुद्रस्तमोपाधिक इत्यर्थः एवंत्वन्मायायागुणभेदैःसत्वरजस्तमोभिरेवतत्तत्प्राधान्येनबुद्धेर्जाग्रदादयोवृत्तयइत्यर्थः त्वंत्वेतदवस्थात्रयरहितइत्याह ता सामिति स्वप्नसुषुप्त्योरभावात्तत्प्रतिद्वंद्विजाग्रदवस्थाया अप्यभावइतिभावः २८ २९ सृष्टिलीलामित्युपलक्षणंस्थित्यादेरपिय दाईहसेइच्छसि तदामायामंगीकरोषि तत्कल्पितंतत्कृतसंबंधंमन्यसे तदावस्तुतोऽगुणोऽपिगुणवानिवाभासीतिशेषः ३०

तवमायैवसंसारस्यमोक्षस्यचदानेसमर्थेत्याह रामेति विद्यातत्वज्ञानं अविद्यासंसारस्थूलकारणं तदुक्तंमार्कंडेयेन साविद्याप
रमामुक्तेर्हेतुभूतासनातनी संसारबंधहेतुश्चसैवसर्वेश्वरेश्वरीति ३१ विद्यामयाः तत्वज्ञानप्रधानाः संतोऽपिप्रारब्धकर्मणोवि
क्षेपेणपुनःपुनस्तदनुसंधानवंतइत्यर्थः ३२ विद्याप्राप्तावसाधारणंहेतुमाह लोकइति ३३ मुक्ताएवतेषांतत्वज्ञानस्यावश्यंभा
वित्वादितिभावः व्यतिरेकमप्याह त्वद्भक्तीति ३४ भक्तिरेवकथमितिचेत्तस्याअपिकिंचिद्धेतुसंकारणमस्तीत्याह किंरामेति ते
इत्यस्याग्रतइतिशेषः स्वशिष्यविश्वासार्थंभवदग्रतएतदुक्तिः ३५ साधुस्वरूपज्ञानेएवतत्संगतिःशक्येत्यतस्तल्लक्षणमाह सा

राममायाद्विधाभातिविद्याविद्येतितेसदा प्रवृत्तिमार्गनिरताअविद्यावशवर्तिनः निवृत्तिमार्गनि
रतावेदांतार्थविचारकाः ३१ त्वद्भक्तिनिरतायेचतेवैविद्यामयाःस्मृताः अविद्यावशगायेतुनित्यंसं
सारिणश्चते विद्याभ्यासरतायेतुनित्यमुक्तास्तएवहि ३२ लोकेत्वद्भक्तिनिरतास्त्वन्मंत्रोपासका
श्चये विद्याप्रादुर्भवेत्तेषांनेतरेषांकदाचन ३३ अतस्त्वद्भक्तिसंपन्नामुक्ताएवनसंशयः त्वद्भक्त्य
मृतहीनानांमोक्षःस्वप्नेऽपिनोभवेत् ३४ किंरामबहुनोक्तेनसारंकिंचिद्ब्रवीमिते साधुसंगतिरेवात्र
मोक्षहेतुरुदाहृता ३५ साधवःसमचित्तायेनिस्पृहाविगतैषिणः दांताःप्रशांतास्त्वद्भक्तानिवृ-
त्ताखिलकामनाः ३६ इष्टप्राप्तिविपत्त्योश्चसमाःसंगविवर्जिताः सन्यस्ताखिलकर्माणःसर्व-
दाब्रह्मतत्पराः ३७ यमादिगुणसंपन्नाःसंतुष्टायेनकेनचित् सत्संगमोभवेद्यर्हितत्कथाश्रवणे
रतिः ३८

धवइति समचित्ताःशत्रुमित्रयोरागद्वेषहीनचित्ताः अतएवनिस्पृहाःरागद्वेषकारणीभूतस्पृहाहीनाः-
विगतैषिणः त्यक्तपुत्रवित्तादीच्छाःदांताबहिरिंद्रियनिग्रहवंतः शांताअंतरिंद्रियांतःकरणनिग्रहवंतः विगतैषिणइत्यस्यैव
व्याख्यानंनिवृत्ताऽखिलकामनाइति ३६ इष्टेति समाःहर्षविषादरहिताःसंगवर्जिताःदुःसंगरहिताःसन्यस्तेत्यादित्यक्त
काम्यनित्यसकलकर्माणः तदेवाह सर्वदाब्रह्मतत्पराः ३७ यमादयोयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणास
माधयोयोगशास्त्रोक्ताः यर्हियदातेषांसत्संगमोभवेत्तदात्वत्कथाश्रवणेरतिःसमुदेतीत्यन्वयः ३८

ततो भक्तिरव्ययं मम भूयात् लब्धा च मानस्य लित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः प्रेमाख्यस्तथा प्रेयवतस्तत्ज्ञानं स्फुटमेवोदे तीत्यन्वयः ३९ अयमाद्यो मुख्यश्चतुरैः कुशलैः सेवितो मुक्तेर्मार्गः तस्मात् हे राघव त्वयि प्रेमलक्षणा सद्भक्तिर्मे सदा भूयात् ४० हे हरे त्वद्भक्तेषु विशेषतः संगो भूयादित्यनुकर्षः ४१ क्रतवः सफला बभूवुः त्वल्लीनिरेव क्रतूनां मुख्यं फलम् सा

समुदेति ततो भक्तिस्त्वयि राम सनातने त्वद्भक्तावुपपन्नायां विज्ञानं विपुलं स्फुटम् ३९ उदेति मु क्तिमार्गोयमाद्यश्चतुरसेवितः तस्माद्राघव सद्भक्तिस्त्वयि मे प्रेमलक्षणा ४० सदा भूयाद्धरे संग स्त्वद्भक्तेषु विशेषतः अद्य मे सफलं जन्म भवत्संदर्शनादभूत् ४१ अद्य मे क्रतवः सर्वे बभूवुः सफ लाः प्रभो दीर्घकालं मयातप्तमनन्यमतिना तपः ४२ तस्येह तपसो राम फलं तव यदर्चनम् ४२ सदा मे सीतया सार्द्धं हृदये वस राघव गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्मृतिः स्यान्मे सदा त्वयि ४३ इत्युक्त्वा रामा नाथमगस्त्यो मुनिसत्तमः ददौ चापं महेंद्रेण रामार्थे स्थापितं पुरा ४४ अक्षय्यौ बाणतूणीरौ खड्गौ रत्नविभूषितः जहि राघव भूभारभूतं राक्षसमंडलम् ४५ यदर्थमवतीर्णोसि मायया मनुजाकृ तिः इतो योजनयुग्मे तु पुण्यकाननमंडितः ४६ अस्ति पंचवटीनाम्ना आश्रमो गौतमीतटे नेतव्य स्त्वया तत्कालः शेषः रघुकुलोद्वह ४७ तत्रैव बहुकार्याणि देवानां कुरु सत्पते ४८ श्रुत्वा तदागस्त्य स्य भाषितं वचः स्तोत्रं च तत्त्वार्थसमन्वितं विभुः मुनिं समाभाष्य मुदान्वितो ययौ प्रदर्शितं मार्गम शेषवित् हरिः ४९ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमाम॰ अरण्यकांडे तृतीयः सर्गः ३ श्रीमहादेव उवाच मार्गे व्रजन्ददर्शाथ शैलशृंगमिवस्थितम् गृध्रं जटायुषं रामः किमेतदिति विस्मितः १

च मदाश्रमे आगमनात्त्वया व्यक्तीकृता उक्तमेवार्थं भंग्यंतरेणाह दीर्घेति ४२ अथ स्वेष्टं प्रार्थयते सदाइति ४३ ४४ बाणतूणीरौ बाणपूर्णौ तूणीरौ ४५ ४६ ४७ ४८ अशेषविदपि मा तुष्यं नाटयन् प्रदर्शितं मार्गं ययौ ४९ इति श्रीमद ध्यात्मरामायणे टीकायामरण्यकांडे तृतीयः सर्गः ३ मार्गे इति ददर्श दृष्ट्वा च किमेतदिति विस्मितः १

२ ३ ४ वत्स्ये वसामीत्यर्थः आर्षः प्रयोगः ५६ गृध्रमहाराजेतिषष्ठीतत्पुरुषः अत्रैववनेवसन्मेप्रियंकुर्वितिसंबंधः ७ आमं-
त्रितंसम्यक्बांधिनंगृध्रमालिंग्येत्यर्थः ८ तेगौतमीतीरंगोदावरीतीरंगत्वापंचवट्यांपंचवटसमीपेस्थिताः ततस्तत्ररामो
लक्ष्मणेनसःविस्तरंमंदिरंकारयामास ९ गंगायाः गंगात्रगौतम्येव १० जनसंबाधोजनसमूहः निष्क्रांतारुजापीडायस्मा-

धनुरानयसौमित्रेराक्षसोऽयंपुरःस्थितः इत्याहलक्ष्मणंरामोहनिष्याम्यृषिभक्षकम् २ तच्छ्रुत्वा
रामवचनंगृध्रराड्भयपीडितः वधार्होऽहंनतेराम पितुस्तेऽहंप्रियःसखा ३ जटायुर्नामभद्रंतेगृ
ध्रोऽहंप्रियकृत्तव ४ पंचवट्यामहंवत्स्येतवैवप्रियकाम्यया मृगयायांकदाचित्तुप्रयातेलक्ष्मणे
ऽपिच ५ सीताजनककन्यामेरक्षितव्याप्रयत्नतः श्रुत्वातद्गृध्रवचनंरामःसस्नेहमब्रवीत् ६ सा
धुगृध्रमहाराजतथैवकुरुमेप्रियम् अत्रैवमेसमीपस्थोनातिदूरेवनेवसन् ७ इत्यामंत्र्यसमालिं
ग्ययययौपंचवटींप्रभुः लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयारघुनंदनः ८ गत्वातेगौतमीतीरंपंचवट्यां
सुविस्तरम् मंदिरंकारयामासलक्ष्मणेनसुबुद्धिना ९ तत्रतेन्यवसन्सर्वेगंगायाउत्तरेतटे क
दंबपनसाम्रादिफलवृक्षसमाकुले १० विविक्तेजनसंबाधवर्जितेनिरुजस्थले विनोदयन्ज
नकजांलक्ष्मणेनविपश्चिता ११ अध्युवाससुखंरामोदेवलोकइवामरः कंदमूलफलादीनि
लक्ष्मणोऽनुदिनंतयोः १२ आनीयप्रददौरामसेवातत्परमानसः धनुर्बाणधरोनित्यंरात्रौजाग
र्तिसर्वतः १३ स्नानंकुर्वत्यनुदिनंत्रयस्तेगौतमीजले उभयोर्मध्यगासीताकुरुतेचगमागमौ १४
आनीयसलिलंनित्यंलक्ष्मणःप्रीतमानसः सेवतेहरहःप्रीत्याएवमासन्सुखंत्रयः १५ एकदाल
क्ष्मणोराममेकांतेसमुपस्थितं विनयावनतोभूत्वापप्रच्छपरमेश्वरं १६ भगवन्श्रोतुमिच्छामिमोक्ष
स्यैकांतिकींगतिं त्वत्तःकमलपत्राक्षसंक्षेपाद्वक्तुमर्हसि १७ ज्ञानंविज्ञानसहितंभक्तिवैराग्यबृंहितं आ
चक्ष्वमेरघुश्रेष्ठवक्तानान्योऽस्तिभूतले १८ तादृशास्थलेलक्ष्मणेनसहअध्युवासेतिसंबंधः ११ १२ १३ १४ १५ १६

एकांतिकींगतिं अव्यभिचारिकारणमित्यर्थः १७ ननुमोक्षकारणंज्ञानमितिप्रसिद्धमेवेतिचेत्स्वरूपमेवप्रश्नविषयइत्याह ज्ञानमिति ज्ञा
नंश्रवणमननजन्यंविज्ञानंनिदिध्यासनजंभक्तिर्ज्ञानविषयेप्रेमस्वरूपंवैराग्यंतदतिरिक्तेप्रेमाभावरूपम् १८

वैकल्पिकंभ्रमंविकल्पएववैकल्पिकंविनयादित्वाट्ठक्शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइतियोगसूत्रोक्तविकल्परूपंभ्रमं
यथाशशशृंगादि यद्यपितदलीकमेवतथाऽपिशशशृंगादिशब्दप्रयोगस्ततोबोधश्चभवत्येव तद्वदेवसर्वोऽपिव्यवहारःसंसा
ररूपस्तंयज्ज्ञानेनजह्यात्तद्गुह्यंवक्ष्यामीत्यन्वयः १९ तदुपयोगितयावक्ष्यमाणान्यन्यानिनाममात्रेणक्रमतउद्दिशति आदा-
विति २० तत्रमायास्वरूपमाह अनात्मनीति आत्मबुद्धिःअहमितिबुद्धिः २१ परिकल्प्यते अवस्तुभूतएवदृश्यते अथना
दृशशक्तिमत्त्वंमायायाःदर्शयति रूपेइति पूर्वमित्यनेनतयोरूपयोरनादित्वंदर्शयति २२ केतेरूपेतत्राह विक्षेपावरणेइति -

श्रीरामउवाच शृणुवक्ष्यामितेवत्सगुह्याद्गुह्यतरंपरम् यद्विज्ञायनरोजह्यात्सद्योवैकल्पिकं
भ्रमम् १९ आदौमायास्वरूपंतेवक्ष्यामितदनंतरम् ज्ञानस्यसाधनंपश्चात्ज्ञानंविज्ञानसंयुत
म् २० ज्ञेयंचपरमात्मानंयज्ज्ञात्वामुच्यतेभयात् अनात्मनिशरीरादावात्मबुद्धिस्तुयाभवेत्
२१ सैवमायातयैवासौसंसारःपरिकल्प्यते रूपेद्वेनिश्चितेपूर्वंमायायाःकुलनंदन २२ विक्षेपा
वरणेतत्रप्रथमंकल्पयेज्जगत् लिंगाद्याब्रह्मपर्यंतंस्थूलसूक्ष्मविभेदतः २३ अपरंत्वखिलं-
ज्ञानरूपमावृत्यतिष्ठति माययाकल्पितंविश्वंपरमात्मनिकेवले २४ रज्जौभुजंगवद्भ्रांत्या
विचारेनास्तिकिंचन श्रूयतेदृश्यतेयद्यत्स्मर्यतेवानरैःसदा २५ असदेवहितत्सर्वंयथास्व-
प्नमनोरथौ देहएवहिसंसारवृक्षमूलंदृढंस्मृतम् २६

विक्षेपशक्तिरावरणशक्तिश्चेत्यर्थः प्रथमंविक्षेपरूपंलिं
गंमहत्तत्त्वमाद्यंयस्यतच्चतद्ब्रह्मपर्यंतं चतुर्मुखब्रह्मांतमित्यर्थः २३ अपरमावरणरूपंतस्यान्वर्थत्वमाह अखिलमिति सर्वज्ञानरू
पावरकत्वात् आवरणव्यवहारस्तत्रेतिभावः ननुमायाकुत्राधिष्ठानेइदंजगत्कल्पितवतीतत्राह परमात्मनीति तद्रूपंचैतन्यमाच्छाद्य
जगद्रूपंदर्शितमित्यर्थः २४ तत्रदृष्टांतमाह रज्जाविति रज्वज्ञानंयथारज्जुमाच्छाद्यभुजंगंकल्पयतितद्वद्विचारेविचारणेधिष्ठानतत्व
ज्ञाने २५ सर्वस्यमिथ्यात्वेदृष्टांतौ स्वप्नेति यथास्वप्नेश्रुतंदृष्टंस्मृतंचसर्वंमिथ्याजागरेऽनुभवात्तद्वत् देहएवेति तस्यैवसर्वसंसारकार
णकर्मोत्पादकत्वादितिभावः २६

तदाह तन्मूलइति अन्यथादेहाभावेतेपुत्रादयआत्मनः किंभवंति नकिमपीत्यर्थः तत्रसूक्ष्मस्थूलदेहौएकीकृत्याह देहइति स्थू
लभूतपंचकंस्थूलदेहः अहंकारबुद्धिदशेंद्रियाणिचमनः पंचतन्मात्राणिइत्येतावानष्टादशात्मकोलिंगदेहःसूक्ष्मः २८ चिदाभा
सइति तस्यविशेषणम् चिदाभासतेअहमितिबुद्ध्याविषयीक्रियतइत्यर्थः मूलप्रकृतिस्त्वैश्वरोदेहः एतत्संघस्यजडत्वाद्देह
क्षेत्रादिसंज्ञा २९ जीवःसएवपरमात्मा ३० अत्रजीवेपरमात्मनिचतयाःप्रमानाभावः देशतःकालतश्चपरिच्छेदाभावः
अथतद्विज्ञानसाधनान्याह दंभेत्यादि ३१ परेति परकृताक्षेपादिर्निंदादितत्सहनंमनोवाक्कायकृतसद्भक्त्याप्रेम्णासद्गुरुसे

तन्मूलःपुत्रदारादिबंधःकिंतेऽन्यथात्मनः देहस्तुस्थूलभूतानांपंचतन्मात्रपंचकम् अहंकार
श्चबुद्धिश्चइंद्रियाणितथादश २८ चिदाभासोमनश्चैवमूलप्रकृतिरेवच एतत्सर्वमितिज्ञेयं
देहइत्यभिधीयते २९ एतैर्विलक्षणोजीवः परमात्मानिरामयः तस्यजीवस्यविज्ञानेसाधना
न्यपिमेशृणु ३० जीवश्चपरमात्माचपर्यायोनात्रभेदधीः मानाभावस्तथादंभाहिंसादिपरिव
र्जनम् ३१ पराक्षेपादिसहनंसर्वत्रावक्रतातथा मनोवाक्कायसद्भक्त्यासद्गुरोःपरिसेवनम् ३२
बाह्याभ्यंतरसंशुद्धिःस्थिरतासत्क्रियादिषु मनोवाक्कायदंडश्चविषयेषुनिरीहता ३३ निरहंका
रताजन्मजराद्यालोचनंतथा असक्तिःस्नेहशून्यत्वंपुत्रदारधनादिषु ३४ इष्टानिष्टागमेनित्यं
चित्तस्यसमतातथा मयिसर्वात्मकेरामेह्यनन्यविषयामतिः ३५ जनसंबाधरहितशुद्धदेशनिषेव
णं प्राकृतैर्जनसंघैश्चह्यरतिःसर्वदाभवेत् ३६ आत्मज्ञानेसदोद्योगोवेदांतार्थावलोकनं उक्तैरेतै
र्भवेज्ज्ञानंविपरीतैर्विपर्ययः ३७

वनम् ३२ बाह्याभ्यंतरसंशुद्धिः उक्तरूपैवसत्क्रियादिषुस्थिरताअवश्यकर्तव्यताबु
द्धिः परानिष्टाचिंतनंमनोदंडः पराक्षेपाकरणंवाग्दंडः पराहिंसाकायदंडः निरीहताइच्छाराहित्यं ३३ जन्मजराद्यालोचनंपरेषांतदालो
चनमूलकंवैराग्यंपुत्रादिष्वसक्तिः तस्यैवव्याख्यानंस्नेहशून्यत्वं ३४ चित्तस्यसमताहर्षविषादराहित्यम् अनन्यविषयातन्मात्रवि
षया ३५ जनसंबाधोजनसमूहः प्राकृतैःसांसारिकैः अरतिःअप्रीतिः ३६ आत्मज्ञानेतत्साधनेश्रवणादावुद्योगः आदरपूर्वकोः
यत्नः वेदांतार्थस्यावलोकनंश्रवणंविचारश्चविपर्ययःसंसारः ३७

बुद्ध्यादिभ्योविलक्षणइत्यादिनिश्चयम् ३८ येनज्ञानेनयथाशब्दादिजवृत्त्यासंवित्तेलभतेतज्ज्ञानमितिमेनिश्चितंनिश्चयः तदेवेत
त्यदासाक्षादनुभवेत् निदिध्यासनपरिपाकेअपरोक्षमनुभवेत्तदाविज्ञानमित्युच्यते ३९ अथात्मनउक्तंबुद्ध्यादिभ्योवैलक्षण्यंद
र्शयति आत्मेति चिदेवानंदस्तदात्मकः यद्वाचित्आनंदसमृद्धिस्तदात्मकः बुद्ध्याद्युपाधिभिस्तद्धर्मैरागादिभिर्विरहितः हीनः परि-
णामोरूपांतरापत्तिः तद्वर्जितः आदिपदेनजडत्वभास्यत्वादि ४० सएवसर्वभासकइत्याह स्वप्रकाशेनेति सत्यज्ञानादीतिस
त्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणः ४१ स्वप्रभः स्वभासेनइतरभासकानपेक्षद्रष्टासर्वसाक्षीविज्ञानेनप्रागुक्तेनावगम्यतेवि

बुद्धिप्राणमनोदेहाहंकृतिभ्योविलक्षणः चिदात्माऽहंनित्यशुद्धोबुद्धएवेतिनिश्चयम् ३८ येन-
ज्ञानेनसंवित्तेतज्ज्ञानंनिश्चितंचमे विज्ञानंचतदेवैतत्साक्षादनुभवेद्यदा ३९ आत्मासर्वत्रपूर्णःस्या
च्चिदानंदात्मकोऽव्ययः बुद्ध्याद्युपाधिरहितः परिणामादिवर्जितः ४० स्वप्रकाशेनदेहादीन्भासय-
न्ननपावृतः एकएवाद्वितीयश्चसत्यज्ञानादिलक्षणः ४१ असंगःस्वप्रभोद्रष्टाविज्ञानेनावगम्यते आ
चार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानंयथाभवेत् ४२ आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्यातदैवहि लीयतेकार्यकरणैः
सहैवपरमात्मनि ४३ सावस्थामुक्तिरित्युक्ताह्युपचारोऽयमात्मनि इदंमोक्षस्वरूपंतेकथितंरघुनंदन ४४
ज्ञानविज्ञानवैराग्यसहितंमेपरात्मनः किंत्वेतद्दुर्लभंमन्येमद्भक्तिविमुखात्मनाम् ४५ श्रीसीता
रामाभ्यांनमः षयीक्रियते तस्यज्ञानस्यमुख्यंकारणमाह आचार्येति आचार्यकृततत्त्वमस्यादिशास्त्रोपदेशात् जी
वपरयोरात्मनोर्यदैक्यज्ञानंतदपरोक्षानुभवः भवेत् तदैवमूलाविद्याकार्यैस्थूलंकरणैरिंद्रियैस्तैः सहपरात्मनिलीयते ४२
४३ सैवावस्थामुक्तिर्मूलाविद्यालयएवमुक्तिरित्यर्थः ४४ आत्मनः शुद्धस्यसर्वथाऽविद्याऽस्पृष्टस्यभेदरहितस्यऐक्यज्ञा-
नमविद्यालयइत्यपिव्यवहारः कंठचामीकरन्यायेनगौणइत्यर्थः यथाकंठस्थंचामीकरमन्यत्रान्विष्यति नष्टंतदितिबुद्ध्या
अरेकंठेएवास्तेइतिकेनचिदुक्तेलब्धंतदितिव्यवहरतितद्वत् एवंज्ञानादिसहितंमेपरात्मनोमोक्षस्वरूपंतेकथितम् यामो
क्षावस्थोक्तातदेवमेस्वरूपमित्यर्थः मद्भक्तिविमुखात्मनांमत्प्रेमहीनानां ४५

यथासनेत्राणामपिरात्रौपदंचोरादिपदंनदृश्यते नदृग्विषयंभवति दीपसमेतानांतुतेषांतत्तदृग्विषयोभवति ४६ एवंभक्तियुक्तानां सम्यक्प्रकाशोभवति ४७ अथप्रतिज्ञातानिभक्तिकारणान्याह मद्भक्तेति मद्भक्तानांनिरंतरमित्यत्रसेवेत्यनुषज्यते एकादश्युपवासादितदनुष्ठानमित्यर्थः ममयानिपर्वाणिउत्सवदिनानिरामनवम्यादीनितेषामनुमोदनंतेषूत्सवकरणम् ४८ परिनिष्ठा तत्परता ४९ ततोमद्भक्तेरधिकंज्ञानसाधनंकिमवशिष्यते नकिमपीत्यर्थः ५० तदेवस्फुटमाह अतइति ५१ ५२ ५३ अज्ञानपट

चक्षुष्मतामपियथारात्रौसम्यक्नदृश्यते पदंदीपसमेतानांदृश्यतेसम्यगेवहि ४६ एवंमद्भक्तियुक्तानामात्मासम्यक्प्रकाशते मद्भक्तेःकारणंकिंचिद्वक्ष्यामिशृणुतत्वतः ४७ मद्भक्तसंगोमत्सेवा मद्भक्तानांनिरंतरम् एकादश्युपवासादिममपर्वानुमोदनम् ४८ मत्कथाश्रवणेपाठेव्याख्यानेसर्वदारतिः मत्पूजापरिनिष्ठाचममनामानुकीर्तनम् ४९ एवंसततयुक्तानांभक्तिरव्यभिचारिणी मयिसंजायतेनित्यंततःकिमवशिष्यते ५० अतोमद्भक्तियुक्तस्यज्ञानंविज्ञानमेवच वैराग्यंचभवेच्छीघ्रंततोमुक्तिमवाप्नुयात् ५१ कथितंसर्वमेतत्तेतवप्रश्नानुसारतः अस्मिन्मनःसमाधाययस्तिष्ठेत्सतुमुक्तिभाक् ५२ नवक्तव्यमिदंयत्नान्मद्भक्तिविमुखायहि मद्भक्तायप्रदातव्यमाहूयापिप्रयत्नतः ५३ यइदंतुपठेन्नित्यंश्रद्धाभक्तिसमन्वितः अज्ञानपटलध्वांतंविधूयपरिमुच्यते ५४ भक्तानांममयोगिनांसुविमलस्वांतातिशांतात्मनांमत्सेवाभिरतात्मनांचविमलज्ञानात्मनांसर्वदा संगंयःकुरुतेसदोद्यतमतिःसत्सेवनानन्यधीर्मोक्षस्तस्यकरेस्थितोहमनिशंदृश्योभवेनान्यथा ५५ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्व० अरण्यकांडेचतुर्थःसर्गः ४

लकृतंध्वांतमित्यर्थः ५४ ममभक्तानांतएवयोगिनांमद्भक्तियोगवतांसुविमलंस्वांतंहृदयंयेषांतेचतेतिशांतात्मानश्चातिशांतचित्ताश्चतेषांमत्सेवायामभिरतंप्रीतियुतं आत्माचित्तंयेषांविमलज्ञानरूपआत्मायेषांज्ञानविषयस्तेषामुद्यताज्ञानविषयेउद्यमशालिनीमतिर्यस्यसः सतांसेवने‍ऽनन्यधीस्तत्परइत्यर्थः तस्यानिशमहंदृश्योभवेआत्मनेपदमार्षम् नान्यथातादृशसंगंविनानमद्दर्शनंनापिमोक्षइत्यर्थः ५५ इत्यर० चतुर्थःसर्गः

तस्मिन्निति महासत्वामहाबला १ पद्मेत्यादि तच्चिन्हानितद्युक्तानीत्यर्थः २ कामपरीतात्माकामव्याप्तचित्ता पश्यंतीतत्पदा नीत्यर्थः तैनैवचिन्हेनराघवाश्रममायात् ३ ४ कः किंनामाजटावल्कलाद्यैर्युक्तः आश्रमेकिंवससीतिशेषः अत्रवासेनकिंसा ध्यंतत्त्ववद ५ अथतत्प्रश्नंविनैवतज्जिज्ञासांसंभाव्यस्वस्योत्तमकुलत्वादिचबोधयितुंस्वस्वरूपमाह अहमिति ६ खरेणभ्रा

श्रीमहादेवउवाच तस्मिन्कालेमहारण्येराक्षसीकामरूपिणी विचचारमहासत्वाजनस्थानिनि-वासिनी १ एकदागौतमीतीरेपंचवट्याःसमीपतः पद्मवज्रांकुशांकानिपदानिजगतीपतेः २ दृष्ट्वा-कामपरीतात्मापादसौंदर्यमोहिता पश्यंतीसाशनैरायाद्राघवस्यनिवेशनम् ३ तत्रसातंरमानाथं सीतयासहसंस्थितम् कंदर्पसदृशंरामंदृष्ट्वाकामविमोहिता ४ राक्षसीराघवंप्राहकस्यत्वंकः किमा श्रमे युक्तोजटावल्कलाद्यैः साध्यंकिंतेऽत्रमेवद ५ अहंशूर्पणखानामराक्षसीकामरूपिणी भ गिनीराक्षसेंद्रस्यरावणस्यमहात्मनः ६ खरेणसहिताभ्रात्रावसाम्यत्रैवकानने राज्ञादत्तंचमेस-र्वंमुनिभक्षावसाम्यहम् ७ त्वांतुवेदितुमिच्छामिवदमेवदतांवर तामाहरामनामाहमयोध्याधि पतेःसुतः ८ एषामेसुंदरीभार्यासीताजनकनंदिनी सतुभ्राताकनीयान्मेलक्ष्मणोऽतीवसुंद-रः ९ किंकृत्यंतेमयाब्रूहिकार्यंभुवनसुंदरि इतिरामवचःश्रुत्वाकामार्तासाब्रवीदिदम् १० एहि राममयासार्धंरमस्वगिरिकानने कामार्ताहंनशक्नोमित्यक्तुंत्वांकमलेक्षणम् ११ रामःसीतांकटा क्षेणपश्यन्सस्मितमब्रवीत् भार्याममैषाकल्याणीविद्यतेह्यनपायिनी १२ त्वंतुसापत्न्यदुः खेनकथंस्थास्यसिसुंदरि बहिरास्तेममभ्रातालक्ष्मणोऽतीवसुंदरः १३ तवानुरूपोभविताप-तिस्तेनैवसंचर इत्युक्तालक्ष्मणंप्राहपतिर्मेभवसुंदर १४

त्रासहितेत्यन्वयः सर्वंवनमितिशेषः ७ ८ ९ तेकिंकृत्यंमयाकार्यंकरणीयंतद्ब्रूहीत्यन्वयः १० गिरिकाननेसमाहारद्वंद्वः गिरिषुकाननेषुचेत्यर्थः ११ अनपायिनी सर्वथा त्यक्तुमशक्या क्षणमप्यविभक्ताच १२ तदेवाह त्वंत्विति १३ तेनैवसहसंचर गिरिकाननेष्विति शेषः १४

संगच्छावः मिथुनीभावंप्राप्नुवः १५ १६ १७ क्रोधादवददितिशेषः किमवदत्तदाह रामेत्यादिअनवस्थितः सत्येवत्वसीतिशेषः-
यत्वीत्यामामेवंभ्रामयसितामित्यर्थः १८ तांपरिगृह्य धृत्वा १९ २० परुषाक्षराःखराधिः कृतिबोधककठोरवाक् २१ एवंनासा-

भ्रातुराज्ञांपुरस्कृत्यसंगच्छावोऽद्यमाचिरम् इत्याहराक्षसीघोरालक्ष्मणंकाममोहिता १५ ता-
माहलक्ष्मणःसाध्वि दासोऽहंतस्यधीमतः दासीभविष्यसित्वंतुततोदुःखतरंनुकिम् १६ तमेव-
गच्छभद्रंतेसतुराजाऽखिलेश्वरः तच्छ्रुत्वापुनरप्यागाद्रामायवंदुष्टमानसा १७ क्रोधाद्रामकिम-
र्थंमांभ्रामयस्यनवस्थितः इदानीमेवतांसीतांभक्षयामितवाग्रतः १८ इत्युक्त्वाविकटाकाराजा
नकीमनुधावती ततोरामाज्ञयाखड्गमादायपरिगृह्यतां १९ चिच्छेदनासांकर्णौचलक्ष्मणोऽलघु
विक्रमः ततोघोरध्वनिंकृत्वारुधिराक्तवपुर्द्रुतम् २० क्रंदमानापपाताग्रेखरस्यपरुषाक्षरा कि
मेतदितितामाहखरःखरतराक्षरः २१ केनैवंकारितासित्वंमृत्योर्वक्त्रानुवर्तिना वदमेतंवधिष्या
मिकालकल्पमपिक्षणात् २२ तमाहराक्षसीरामःसीतालक्ष्मणसंयुतः दंडकंनिर्भयंकुर्वन्नास्ते
गोदावरीतटे २३ मामेवंकृतवांस्तस्यभ्रातातेनैवचोदितः यदित्वंकुलजातोऽसिवीरोऽसिजहितौ
रिपू २४ तयोस्तुरुधिरंपास्येभक्षयेतौसुदुर्मदौ नोचेत्प्राणान्परित्यज्ययास्यामियमसादनम्
२५ तच्छ्रुत्वात्वरितंप्रागात्खरःक्रोधेनमूर्छितः चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् २६
चोदयामासरामस्यसमीपंवधकांक्षया खरश्चत्रिशिराश्चैवदूषणश्चैवराक्षसः २७ सर्वेरामंययुः
शीघ्रंनानाप्रहरणोद्यताः श्रुत्वाकोलाहलंतेषांरामःसौमित्रिमब्रवीत् २८ श्रूयतेविपुलःशब्दो
नूनमायांतिराक्षसाः भविष्यतिमहद्युद्धंनूनमद्यमयासह २९ सीतांनीत्वागुहांगत्वातत्रतिष्ठमहा
बल हंतुमिच्छाम्यहंसर्वान्राक्षसान्घोररूपिणः ३०

कर्णविहीनावत्स्येवद त्वमहंतंवधिष्यामीत्यन्वयः २२ २३ तेनरा
मेणचोदितःप्रेरितः २४ २५ प्रागात्प्रास्थितः २६ रामस्यसमीपंगंतुंचोदयामास वधकांक्षयेत्यस्यरामस्यवधकांक्षयेत्यर्थः खव
धेच्छयेतितत्वार्थः २७ २८ २९ सीतांनीत्वागृहीत्वेत्यर्थः ३०

शापितोऽसिममोपरिमदीयःशपथइत्यर्थः ३१ यत्तःसन्नद्धः ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ शस्त्रव्रणानिमार्जितरुधिराणिपूर्णगर्तानिसल्य
संकल्पत्वाच्चकारेत्यर्थः ३७ रावणस्यपादसन्निधावुर्व्यांपपातेत्यन्वयः ३८ ३९ विरूपकरणंवैरूप्यमितियावत् ४० अथवाकुबेरेण

अत्रकिंचिन्नवक्तव्यंशापितोऽसिममोपरि तथेतिसीतामादायलक्ष्मणोगव्हरंययौ ३१ रामःपरिक
रंबध्वाधनुरादायनिष्ठुरम् तूणीरावक्षयशरौबध्वायत्तोऽभवत्प्रभुः ३२ ततआगत्यरक्षांसिराम
स्योपरिचिक्षिपुः आयुधानिविचित्राणिपाषाणान्पादपानपि ३३ तानिचिच्छेदरामोऽपिलीलया
तिलशःक्षणात् ततोबाणसहस्रेणहत्वातान्सर्वराक्षसान् ३४ खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्ष
सम् जघानप्रहरार्द्धेनसर्वानेवरघूत्तमः ३५ लक्ष्मणोपिगुहामध्यात्सीतामादायराघवे समर्प्यरा
क्षसान्दृष्ट्वाहतान्विस्मयमाययौ ३६ सीतारामंसमालिंग्यप्रसन्नमुखपंकजा शस्त्रव्रणानिचां
गेषुममार्जजनकात्मजा ३७ सापिदुद्रावदृष्ट्वातान्हतान्राक्षसपुंगवान् लंकांगत्वासभामध्येक्रो
शंतीपादसन्निधौ ३८ रावणस्यपपातोर्व्यांभगिनीतस्यरक्षसः दृष्ट्वातांरावणःप्राहभगिनींभय
विव्हलाम् ३९ उत्तिष्ठोत्तिष्ठवत्सेत्वंविरूपकरणंतव कृतंशक्रेणवाभद्रेयमेनवरुणेनवा ४० कुबेरे
णाथवाब्रूहिभस्मीकुर्यांक्षणेनतम् राक्षसीतमुवाचेदंत्वंप्रमत्तोविमूढधीः ४१ पानासक्तःस्त्रीवि
जितःषंढःसर्वत्रलक्ष्यसे चारचक्षुर्विहीनस्त्वंकथंराजाभविष्यसि ४२ खरश्चनिहतःसंख्येदूष
णस्त्रिशिरास्तथा चतुर्दशसहस्राणिराक्षसानांमहात्मनाम् ४३ निहतानिक्षणेनैवरामेणासुरश
त्रुणा जनस्थानमशेषेणमुनीनांनिर्भयंकृतम् नजानासिविमूढस्त्वमतएवमयोच्यते ४४ राव
णउ॰ कोवारामःकिमर्थंवाकथंतेनाहतासुराः सम्यक्कथयमेतेषांमूलघातंकरोम्यहम् ४५ शूर्पण
खोवा॰ जनस्थानादहंयानाकदाचिद्गौतमीतटे तत्रपंचवटीनामपुरामुनिजनाश्रया ४६ इत्यंतत्रहीत्यन्व

यः ४१ ४२ ४३ ४४ किमर्थंकस्मैप्रयोजनायकथंकेनप्रकारेणासुराःखरादयोहताःतेषांरामादीनाम् ४५ पंचवटीनामआश्रमइतिशेषः
४६

४७ ४८ द्योतयंतीशोभयंती ४९ ५० ५१ राक्षसयूथपैः सहयुद्धमकरोदिनिशेषः ५२ विनष्टाःविनाशिताइत्यर्थः अंतर्भावितण्य
र्थः ५३ ५४ ५५ रघूत्तमंमाययामोहयित्वातांप्राप्स्येइत्यन्वयः ५६ तत्शूर्पणखावाक्यम् सूक्तैर्वाक्यैर्दानादिभिर्भगिनीमाश्वा

तत्राश्रमेमयादृष्टोरामोराजीवलोचनः धनुर्बाणधरःश्रीमान्जटावल्कलमंडितः ४७ कनीयाननुजस्तस्यलक्ष्मणोऽपितथाविधः तस्यभार्याविशालाक्षीरूपिणीश्रीरिवापरा ४८ देवगंधर्वनागानांमनुष्याणांतथाविधा नदृष्टानश्रुताराजन्द्योतयंतीवनंशुभा ४९ आनेतुमहमुद्युक्तातांभार्यार्थंतवानघ लक्ष्मणोनामतद्भ्राताचिच्छेदममनासिकाम् ५० कर्णौचनोदितस्तेनरामेणसमहाबलः ततोऽहमतिदुःखेनरुदंतीखरमन्वगाम् ५१ सोऽपिरामंसमासाद्ययुद्धंराक्षसयूथपैः ततःक्षणेनरामेणतेनैवबलशालिना ५२ सर्वेतेनविनष्टावैराक्षसाभीमविक्रमाः यदिरामोमनःकुर्यात्त्रैलोक्यंनिमिषार्धतः ५३ भस्मीकुर्यान्नसंदेहइतिभातिममप्रभो यदिसानवभार्यास्यात्सफलंतवजीवितम् ५४ अतोयतस्वराजेंद्रयथातेवल्लभाभवेत् सीताराजीवपत्राक्षीसर्वलोकैकसुंदरी ५५ साक्षाद्रामस्यपुरतःस्थातुंत्वंनक्षमःप्रभो माययामोहयित्वातुप्राप्स्यसेतांरघूत्तमम् ५६ श्रुत्वातत्सूक्तवाक्यैश्चदानमानादिभिस्तथा आश्वास्यभगिनींराजाप्रविवेशस्वकंगृहम् तत्रचिंतापरोभूत्वानिद्रांरात्रौनलब्धवान् ५७ एकेनरामेणाकथंमनुष्यमात्रेणनष्टःसबलःखरोमे भ्राताकथंमेबलवीर्यदर्पयुतोविनष्टोबतराघवेण ५८ यद्वानरामोमनुजःपरेशोमांहंतुकामःसबलंबलौघैः संप्रार्थितोऽयंद्रुहिणेनपूर्वंमनुष्यरूपोऽद्यरघोःकुलेऽभूत् ५९

स्यस्वगृहंप्रविवेशेत्यन्वयः ५७ नष्टःनाशितःशोकावेशादुक्तमेवपुनराह भ्रातेति बलंशारीरंवीर्यमांतरम् बलंदर्पोऽहंकारः ५८ परेशःपरमात्माबलौघैर्वानरसमूहैः द्रुहिणेनब्रह्मणा ५९ ८२

अतः अल्पराज्यहान्या महत्तरराज्यप्राप्तेः ६० भक्त्याद्रुतमल्पकालकृतयाशीघ्रंनप्रसीदेत् एतद्राज्यत्याजनपूर्वंमहद्राज्यं
नप्रापयेत् ६१ इतिश्रीमत्सकल॰ अरण्यकांडटीकायांपंचमः सर्गः ५ एकंकार्यंसीताहरणेनरामतोमृत्युरूपम् १ २

वध्योयदिस्यांपरमात्मनाऽहंवैकुंठराज्यंपरिपालयेऽहम् नोचेदिदंराक्षसराज्यमेवभोक्ष्येचिरंराममतो
व्रजामि ६० इत्थंविचिंत्याखिलराक्षसेंद्रोरामंविदित्वापरमेश्वरंहरिम् विरोधबुद्ध्यैवहरिंप्रयामित्युतं
नभक्त्याभगवान्प्रसीदेत् ६१ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमाम॰ अरण्यकांडेपंचमः सर्गः ५
श्रीमहादेवउवाच विचिंत्येवंनिशायांसः प्रभातेरथमास्थितः रावणोमनसाकार्यमेकंनिश्चित्य बु
द्धिमान् १ ययौमारीचसदनंपरंपारसमुद्रतः मारीचस्तत्रमुनिवज्जटावल्कलधारकः २ ध्यायन्
हृदिपरात्मानंनिर्गुणंगुणभासकम् समाधिविरमेपश्यद्रावणंगृहमागतम् ३ द्रुतमुत्थायचालिंग्य
पूजयित्वायथाविधि कृतातिथ्यंसुखासीनंमारीचोवाक्यमब्रवीत् ४ समागमनमेतत्तेरथेनैकेनरा
वण चिंतापरइवाभासिहृदिकार्यंविचिंतयन् ५ ब्रूहिमेनहिगोप्यंचेत्करवाणितवप्रियम् न्याय्यं
चेद्ब्रूहिराजेंद्रवृजिनंमांस्पृशेन्नहि ६ रावणउवाच अस्तिराजादशरथः साकेताधिपतिःकिल
रामनामासुतस्तस्यज्येष्ठःसत्यपराक्रमः ७ विवासयामाससुतंवनंवनजनप्रियम् भार्ययासहि
तंभ्रात्रालक्ष्मणेनसमन्वितम् ८ सआस्तेविपिनेघोरेपंचवट्याश्रमेशुभे तस्यभार्याविशालाक्ष्
क्षीसीतालोकविमोहिनी ९ रामोनिरपराधान्मेराक्षसान्भीमविक्रमान् खरंचहत्वाविपिनेसुख
मास्तेऽतिनिर्भयः १० भगिन्यामेशूर्पणख्यानिर्दोषायाश्चनासिकाम् कर्णौचिच्छेददुष्टात्माव
नेतिष्ठतिनिर्भयः ११

गुणाः प्रकृतिः तत्कार्याणितद्भासकम् ३ ४ एतदेकेनरथेनसमागमनंकिमर्थंत ब्रूहीतिशेषः
हृदिकिंचित्कार्यंविचिंतयन्चिंतापरइवाभासि तत्कार्यंकिमितिब्रूहीत्यन्वयः ५ न्याय्यंधर्म्यंहियतोयत्कार्यकरणेमांवृजिनंपापंन-
स्पृशेत् ६ साकेतम् अयोध्या ७ वनविशेषणंवनजनप्रियमिति ८ ९ १० कर्णौचिच्छेद तथाऽपिनिर्भयइत्यन्वयः ११

१२ मायामृगः मायया विचित्रमृगरूपधरः १३ सहायं सहायत्वम् १४ इदं वचः सीतां त्वमाश्रमात्साहर्तव्येत्येवंरूपम् योदुरुपदेशेन त्वं न्नाशं प्रतीक्षते द्रष्टुमिच्छसि स एव शत्रुर्नरामः स एव वध्यश्चेत्यर्थः १५ रामस्य पौरुषं स्मृत्वाऽद्यापि मे चित्तं विकलमिति शेषः स्मर्यमाणं पौरुषं किंचिदेव निदर्शनायाह बालोऽपीति कौशिकस्य यज्ञरक्षणायागतो बालोऽपि रामस्त्वेकेनेषुणाऽनेकयोजनशतमुल्लंघ्य मां सागरेण

अतस्त्वया सहायेन गत्वा तत्प्राणवल्लभाम् आनयिष्यामि विपिने रहितेराघवेण ताम् १२ त्वं तु मायामृगो भूत्वाऽऽश्रमादपनेष्यसि रामं च लक्ष्मणं चैव तदा सीतां हराम्यहम् १३ त्वं तु तावत्सहायं मे कृत्वा-स्थास्यसि पूर्ववत् इत्येवं भाषमाणं तं रावणं वीक्ष्य विस्मितः १४ केनेदमुपदिष्टं ते मूलघातकरं वचः स एव शत्रुर्वध्यश्च यस्त्वन्नाशं प्रतीक्षते १५ रामस्य पौरुषं स्मृत्वा चित्तमद्यापि रावण बालोऽपि मां कौशिकस्य यज्ञसंरक्षणाय सः १६ आगतस्त्विषुणैकेन पातयामास सागरे योजनानां शतं राम स्तदादि भयविह्वलः १७ स्मृत्वा स्मृत्वा तदेवाहं रामं पश्यामि सर्वतः १८ दंडकेऽपि पुनरप्यहं वने पूर्ववैरमनुचिंतयन्हृदि तीक्ष्णशृंगमृगरूपमेकदा मादृशैर्बहुभिरावृतोऽभ्ययाम् १९ राघवं जनकजासमन्वितं लक्ष्मणेन सहितं त्वरान्वितः आगतोऽहमथ हंतुमुद्यतो मां विलोक्य शरमेकमक्षिपत् २० तेन विद्धहृदयोऽहमुद्भ्रमन्राक्षसेंद्र पतितोऽस्मि सागरे तत्प्रभृत्यहमिदं समाश्रितः स्थानमूर्जितमभि दंभयार्दितः २१ राममेव सततं विभावये भीतभीत इव भोगराशितः राजरत्नरमणीरथादिकं श्रोत्रयोर्यदि गतं भयं भवेत् २२ राम आगत इहेति शंकया बाह्यकार्यमपि सर्वमत्यजम् निद्रया परिवृतो यदा स्वपे राममेव मनसाऽनुचिंतयन् २३

नयामास तदेव रामकर्माहं स्मृत्वा रामं सर्वतः सर्वत्र पश्यामि १६ १७ १८ तीक्ष्णशृंगमृगरूपं धृत्वेति शेषः १९ २० तेन शरेण ऊर्जितं रामागमननिश्चयेन निर्भयम् २१ यद्दृष्ट्वा भोगसमूहसाधनं ततोऽपि भी तभीत अत्यंतं भीत इव राममेव भावये तदेवोपपादयति राजेति रेफवत्त्वेन भोगसाधनानामप्येषां श्रवणं रामस्मारकतया भयजनकमिति भावः २२ रामागमनशंकया बाह्यकार्यं परित्यज्य निद्राणोऽपि रामपेव चिंतयन्स्वपे इति परस्मैपदमार्षम् २३

तदास्वप्नदृष्टिगतराघवंस्वात्मज्ञानविषयंराघवंपश्यन्नेव बोधितोविगतनिद्र आस्थित आसने भवेर्यामितिशेषः राघवंप्रत्याग्रहंविमु-
च्येत्यन्वयः २४ चिरागतंचिरेणवृद्धिंप्राप्तंराक्षसकुलंरक्षएवंविरोधेनतन्मृतौसकलमेवरक्षःकुलंनश्यति राघवेतद्विषये २५ वि
रोधमतिंविरोधसंपादिकांमतिम् पुनरपितद्विरोधान्निवृत्तयेइतिहासांतरमाह अहमिति मुनिरत्रनारदः आदियुगेसत्ययुगे २६

स्वप्नदृष्टिगतराघवंतदाबोधितोविगतनिद्र आस्थितः तद्भवानपिविमुच्यचाग्रहंराघवंप्रतिगृहंप्रया
हिभो २४ रक्षराक्षसकुलंचिरागतंतन्मृतोसकलमेवनश्यति तवहितंवदतोममभाषितंपरिगृहा
णपरात्मनिराघवे २५ त्यजविरोधमतिंभजभक्तितः परमकारुणिकोरघुनंदनः अहमशेषमिदंमु-
निवाक्यतोऽशृणवमादियुगेपरमेश्वरः २६ ब्रह्मणार्थितउवाचतंहरिः किंतवेप्सितमहंकरवाणिन
त् ब्रह्मणोक्तमरविंदलोचनत्वंमयाहिभुविमानुषंवपुः २७ दशरथात्मजभावमंजसाजरहिरिपुंदश
कंधरंहरे अतोनमानुषोरामः साक्षान्नारायणोऽव्ययः मायामानुषवेषेणवनंयातोऽतिनिर्भयः-
२८ भूभारहरणार्थायगच्छतातगृहंस्मरवम् श्रुत्वामारीचवचनंरावणः प्रत्यभाषत २९ परमात्मायदा
रामः प्रार्थितोब्रह्मणाकिल मांहंतुमानुषोभूत्वायत्नादिहसमागतः ३० करिष्यत्यचिरादेवसत्यसंक
ल्पईश्वरः अतोऽहंयत्नतः सीतामानेष्याम्यवराघवात् ३१ वधेप्राप्तेरणेवीरप्राप्स्यामिपरमंपदम्
यद्वारामंरणेहत्वासीतांप्राप्स्याभिनिर्भयः ३२ अतोत्तिष्ठमहाभागविचित्रमृगरूपधृक् रामंसल
क्ष्मणंशीघ्रमाश्रमादतिदूरतः ३३ आकृष्यगच्छत्वंशीघ्रंसुखंतिष्ठयथापुरा अतः परंचेद्यत्किंचि
द्भाषसेमद्विभीषणम् ३४ हनिष्याम्यसिनाऽनेनत्वामत्रैवनसंशयः मारीचस्तद्वचः श्रुत्वास्वात्मन्ये
वानुचिंतयत् ३५ तत्त्ववेदेतिशेषः मानुषंवपुर्धृत्वेतिशेषः २७ दशरथात्मजभावंदशरथपुत्रत्वंप्राप्यांजसाशीघ्रमेव
२८ २९ ३० सत्यः संकल्पइच्छायस्यसः राघवाद्राघवंवंचयित्वेत्यर्थः ३१ मयारामाद्वधेप्राप्तेसति हेवीराहंपरमंपदंप्राप्स्यामि
३२ अतोत्तिष्ठ अतउत्तिष्ठ संधिरार्षः ३३ यथापुरायथापूर्वम् आश्रमेसुखंतिष्ठइत्यन्वयः ३४ ३५ श्रीसीतारामाभ्यां॰

भवार्णवान्मुक्तोभविष्यामीतिशेषः ध्रुवंनिरयोभवेदितिशेषः ३६ रामान्मरणमेवसम्यगिर्तिनिश्चित्य ३७ गतौमारीचरावणौ जां
बूनदंसुवर्णम् ३८ विमुग्धंसुंदरमास्यंयस्यसः ३९ ४० पुनर्भयावृतःपलायते ४१ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थैस्ता

यदिमांराघवोहन्यात्तदामुक्तोभवार्णवात् मांहन्याद्यदिवैदुष्टस्तदामेनिरयोध्रुवम् ३६ इतिनिश्चित्य
मरणंरामादुत्थायवेगतः अब्रवीद्रावणंराजन्करोम्याज्ञांतवप्रभो ३७ इत्युक्त्वारथमास्थायगतौ-
रामाश्रमंप्रति शुद्धजांबूनदप्रख्योमृगोभूद्रौप्यबिंदुकः ३८ रत्नशृंगोमणिखुरोनीलरत्नविलोच
नः विद्युत्प्रभोविमुग्धास्योविचचारवनांतरे ३९ रामाश्रमपदस्यांतेसीतादृष्टिपथेचरन् ४० क्षणंचधा
वत्यवतिष्ठतेक्षणंसमीपमागत्यपुनर्भयावृतः एवंसमायामृगवेषरूपधृक्चचारसीतांपरिमोहय-
न्खलः ४१ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्यकांडेषष्ठःसर्गः ६ श्रीमहादे
वउवाच अथरामोऽपितत्सर्वंज्ञात्वारावणचेष्टितम् उवाचसीतामेकांतेशृणुजानकिमेवचः १
रावणोभिक्षुरूपेणआगमिष्यतितेंऽतिकम् त्वंतुच्छायांत्वदाकारांस्थापयित्वोटजेविश २ अग्नौव
दृश्यरूपेणवर्षंतिष्ठममाज्ञया रावणस्यवधांतेमांपूर्ववत्प्राप्स्यसेशुभे ३ श्रुत्वारामोदितंवाक्यंसा
ऽपितत्रतथाकरोत् मायासीतांबहिःस्थाप्यस्वयमंतर्दधेऽनले ४ मायासीतातदापश्यन्मृगंमायाविनि-
र्मितम् हसंतीराममभ्येत्यप्रोवाचविनयान्विता ५ पश्यराममृगंचित्रंकानकंरत्नभूषितम् विचित्रबिंदु
भिर्युक्तंचरंतमकुतोभयम् ६ बध्वादेहिममक्रीडामृगोभवतुसुंदरः तथेतिधनुरादायगच्छन्लक्ष्म
णमब्रवीत् ७ रक्षत्वमतियत्नेनसीतांमत्प्राणवल्लभाम् मायिनःसंतिविपिनेराक्षसाघोरदर्शनाः ८

दिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसे० अरण्यकांडेषष्ठःसर्गःसमाप्तः ६
अथेति १ त्वदाकारांतवाकारइवाकारोयस्यास्तांस्थापयित्वाबहिरितिशेषः २ ३ ४ ५ ६ अयंसुंदरःक्रीडार्थोमृगः क्रीडामृ-
गोभवत्वित्यन्वयः ७ मायिनःछलकर्तारः ८ छ छ छ छ छ

अवहितः सावधानः मृगरूपधृगयं मारीच एव नमृगो ऽत्र न संदेहो ऽत एतदुद्देशेन मागाः एवंभूतो मृगः कुतो न कुत्रापीत्यर्थः ९ १० कु तोन अतो ऽहमित्यादिर्गमिष्यामीत्यादेः ११ जगदाकृतिः जगद्रूपेण परिणाम्यमाना १२ हरी राम इति स्वभक्तवचः सत्यं कर्तुं मारीचं जानन्नपि सीताप्रियार्थाय सीताप्रियरूपमर्थमुद्दिश्य मृगं ययौ अनुययावित्यर्थः अत्र मारीचस्य रामान्मरणं श्रेय इति जानतः स्व-

अतो ऽत्रावहितः साध्वीं रक्ष सीतामनिंदिताम् लक्ष्मणो राममाहेदं देवायं मृगरूपधृक् मारीचो ऽ- त्र न संदेह एवं भूतो मृगः कुतः ९ श्रीराम उवाच यदि मारीच एवायं तदा हन्मि न संशयः मृग श्चेदानयिष्यामि सीताविश्रामहेतवे १० गमिष्यामि मृगं बध्वा ह्यानयिष्यामि सत्वरः त्वं प्रयत्ने न संतिष्ठ सीतासंरक्षणोद्यतः ११ इत्युक्त्वा प्रययौ रामो मायामृगमनुद्रुतः मायायदाश्रया लो- कमोहिनी जगदाकृतिः १२ निर्विकारश्चिदात्मा ऽपि पूर्णो ऽपि मृगमन्वगात् भक्तानुकंपी भगवा निति सत्यं वचो हरिः १३ कर्तुं सीताप्रियार्थाय जानन्नपि मृगं ययौ अन्यथा पूर्णकामस्य रामस्य- विदितात्मनः १४ मृगेण वास्त्रिया वा ऽपि किं कार्यं परमात्मनः कदाचिद्दृश्यते ऽभ्याशे क्षणं धाव ति लीयते १५ दृश्यते च ततो दूरादेवं राममपाहरत् ततो रामो ऽपि विज्ञाय राक्षसो ऽयमिति स्फुट- म् १६ विव्याध शरमादाय राक्षसं मृगरूपिणं पपात रुधिराक्तास्यो मारीचः पूर्वरूपधृक् १७ हा हतो ऽस्मि महाबाहो त्राहि लक्ष्मण मां द्रुतम् इत्युक्त्वा रामवद्वाचा पपात रुधिराशनः १८ यन्नामा ज्ञो ऽपि मरणे स्मृत्वा तत्साम्यमाप्नुयात् किमु तान्ग्रे हरिं पश्यन् तेनैव निहतो ऽसुरः १९ तद्देहादुत्थि तं तेजः सर्वलोकस्य पश्यतः राममेवाविशद्देवा विस्मयं परमं ययुः २०

स्मिन्प्रेमवत्तया स्वभक्तत्वं निर्णीय तस्य तन्म नोरथं पूरयितुं रावणस्य पूर्वविचारेण निर्णीतभक्तस्य मनोरथं पूरयितुं तदनुकंपया गत इति तात्पर्यम् १४ अभ्याशे समीपे १५ १६ १७ रामवद्वाचा रामवाक्तुल्यवाचा १८ स च भगवत्सायुज्यं प्राप्त इत्याह यदिति तं पश्यन् तेन हतो ऽसुरः सायुज्यं प्राप्त इति कि मु वक्तव्यमिति १९ तदेव स्पष्टमाह तद्देहादिति तस्य रामप्रवेशं दृष्ट्वा देवाः परमं विस्मयं ययुः राममहिमविषये इति शेषः २०

तदेवाह किमिति किंप्राप्तः किंफलंप्राप्तः २१ रामभयादेवसर्वंगृहादिकंपरित्यज्य पूर्वमपिरामंस्मरन्नस्थितइतिशेषः २२ तादृशःस
तत्स्मृतिदूरीकृताशेषपापोऽतेरामेणनिहतोरामंपश्यन्नराममेवप्राप अत्रभगवद्भयमेववैराग्यादिज्ञानांतसकलमुक्तिसाधनसं

किंकर्मकृत्वाकिंप्राप्तःपातकीमुनिहिंसकः अथवाराघवस्यायंमहिमानात्रसंशयः २१ रामबाणेनसं
विद्धःपूर्वंराममनुस्मरन् भयात्सर्वंपरित्यज्यगृहवित्तादिकंचयत् २२ हृदिरामंसदाध्यात्वानिर्धूता
शेषकल्मषः अंतेरामेणनिहतःपश्यन्राममवाप्तसः २३ द्विजोवाराक्षसोवाऽपिपापीवाऽधर्मिकोऽ
ऽपिवा त्यजन्कलेवररामंस्मृत्वायातिपरंपदम् २४ इतितेऽन्योन्यमाभाष्यततोदेवादिवंययुः। रा
मस्तच्चिंतयामासम्रियमाणोऽसुराधमः २५ हालक्ष्मणेतिमद्वाक्यमनुकुर्वन्ममारकिम्। श्रुत्वाम
द्वाक्यसदृशंवाक्यंसीताऽपिकिंभवेत् २६ इतिचिंतापरीतात्मारामोदूरान्न्यवर्तत। सीतातद्भाषितं
श्रुत्वामारीचस्यदुरात्मनः २७ भीताऽतिदुःखसंविग्नालक्ष्मणंत्विदमब्रवीत्। गच्छलक्ष्मणवेगेन
भ्राताते ऽसुरपीडितः २८ हालक्ष्मणेतिवचनंभ्रातुस्तेनशृणोषिकिम्। तामाहलक्ष्मणोदेविराम
वाक्यंनतद्भवेत् २९ यःकश्चिद्राक्षसोदेविम्रियमाणोऽब्रवीद्वचः। रामस्त्रैलोक्यमपियःक्रुद्धोना
शयतिक्षणात् ३० सकथंदीनवचनंभाषतेऽमरपूजितः। क्रुद्धालक्ष्मणमालोक्यसीताबाष्पविलो
चना ३१ प्राहलक्ष्मणदुर्बुद्धेभ्रातुर्व्यसनमिच्छसि। प्रेषितोभरतेनैवरामनाशाभिकांक्षिणा ३२
मांनेतुमागतोऽसित्वंरामनाशउपस्थिते। नप्राप्स्यसेत्वंमामद्यपश्यप्राणांस्त्यजाम्यहम् ३३
नजानातीदृशंरामोत्वांभार्याहरणोद्यतम्। रामादन्यंनस्पृशामित्वांवाभरतमेववा ३४

पादकंजातमितिसूचितम् मुख्यतयैतदेवसर्वसाधनमितिमंतव्यम् २३ २४ २५ किंममार एवंकिमर्थंमृतः किंभवेत् किम्
वस्याभवेत् २६ २७ तदेवस्पष्टमाह भीताभीतेवेत्यर्थः यद्वा अस्यामायासीतात्वात्तन्मायायैववास्तवीभीतिः २८ ततम
वाक्यंनतस्यभयलेशाभावात् २९ किंतुम्रियमाणस्यराक्षसस्येदंवचः तदेवाह रामइति ३० ३१ ३२ ३३ ३४

स्वबाहुभ्यामात्मानं वध्यमाना ताडयमाना रुरोद कर्णौ पिधाय ईदृशं पापमेषा वदतीति तस्य श्रवणायोग्यत्वात्कर्णपिधानम् ३५ ना
शमदर्शनम् ३६ ३७ ३८ ३९ तैः प्रियं तद्योग्यातिथ्यकरणेनेति शेषः ४० ४१ ततः त्वद्वृत्तांतश्रवणानंतरम् ४२ ४३ ४४

इत्युक्त्वा वध्यमाना सा स्वबाहुभ्यां रुरोद ह । तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणः कर्णौ पिधायातीव दुःखितः ३५ मामे
वं भाषसे चंडि धिक् त्वां नाशमुपैष्यसि । इत्युक्त्वा वनदेवीभ्यः समर्प्य जनकात्मजाम् ३६ ययौ दुःखा
तिसंविग्नो राममेवं शनैः शनैः । ततोंऽतरं समालोक्य रावणो भिक्षुरूपधृक् ३७ सीतासमीपमगमत्
स्फुरद्दंडकमंडलुः । सीता तमवलोक्याशु नत्वा संपूज्य भक्तितः ३८ कंदमूलफलादीनि दत्वा स्वाग
तमब्रवीत् । मुने भुंक्ष्व फलादीनि विश्रमस्व यथासुखम् ३९ इदानीमेव भर्ता मे ह्यागमिष्यति ते प्रिय
म् करिष्यति विशेषेण तिष्ठ त्वं यदि रोचते ४० भिक्षुरुवाच का त्वं कमलपत्राक्षि को वा भर्ता तवा
नघे किमर्थमत्र ते वासो वने राक्षससेविते ४१ ब्रूहि भद्रे ततः सर्वं स्ववृत्तांतं निवेदये सीतोवाच
अयोध्याधिपतिः श्रीमान् राजा दशरथो महान् तस्य ज्येष्ठसुतो रामः सर्वलक्षणलक्षितः ४२ तस्या
हं धर्मतः पत्नी सीता जनकनंदिनी तस्य भ्राता कनीयांश्च लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ४३ पितुराज्ञां पुर-
स्कृत्य दंडके वस्तुमागतः चतुर्दशसमास्त्वां तु ज्ञातुमिच्छामि मे वद ४४ भिक्षुरुवाच पौलस्त्य
तनयो हं तु रावणो राक्षसाधिपः त्वत्कामपरितप्तोऽहं त्वां नेतुं पुरमागतः ४५ मुनिवेषेण रामेण किं क
रिष्यसि मां भज भुंक्ष्व भोगान्मया सार्धं त्यज दुःखं वनोद्भवम् ४६ श्रुत्वा तद्वचनं सीता भीता किंचि
दुवाच तम् । यद्येवं भाषसे मां त्वं नाशमेष्यसि राघवात् ४७ आगमिष्यति रामो ऽपि क्षणं तिष्ठ सहानु
जः । मां कोधर्षयितुं शक्तो हरेर्भार्यां शशो यथा ४८ रामबाणैर्विभिन्नस्त्वं पतिष्यसि महीतले । इति
सीतावचः श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ४९

त्वां पुरं स्वनगरं लंकारूपं नेतुमागत इत्यन्वयः ४५ ४६ यत यस्माव

एवं भाषसे ततो राघवान्नाशमेष्यसि ४७ सहानुजो रामः आगमिष्यतीत्यन्वयः हरेः सिंहस्य शशकः क्षुद्रमृगः ४८ ४९

५० तत्रावणस्वरूपम् नरेवैर्धरणींविदार्य भूसंबद्धायाश्चालयितुमशक्यत्वात् बाहुभिस्तामुद्धृत्य भुवःसकाशादुपरिकृत्वा ५१ तोलयित्वाबाहुभ्यांभारमनुमीय ५२ पश्यंतीआसीदितिशेषः ५३ ५४ मंत्रपूतंपुरोडाशंमुषित्वाश्वनकइवलोकनाथस्यराम

स्वरूपंदर्शयामासमहापर्वतसन्निभम् दशास्यंविंशतिभुजंकालमेघसमद्युतिं ५० तद्दृष्ट्वावन देव्यश्चभूतानिचवित्रस्तः। ततोविदार्यधरणींनरवैरुद्धृत्यबाहुभिः ५१ तोलयित्वारथेक्षिप्त्वाययौ क्षिप्रंविहायसा। हारामहालक्ष्मणेतिरुदंतीजनकात्मजा ५२ भयोद्विग्नमनादीनापश्यंतीभुवमे वसा। श्रुत्वातत्क्रंदितंदीनंसीतायाःपक्षिसत्तमः ५३ जटायुरुत्थितःशीघ्रंनगाग्रात्तीक्ष्णतुंड कः। तिष्ठतिष्ठेतितंप्राहकोगच्छतिममाग्रतः ५४ मुषित्वालोकनाथस्यभार्यांशून्यादिनालया त् श्वनकोमंत्रपूतंवपुरोडाशमिवाध्वरे ५५ इत्युक्त्वातीक्ष्णतुंडेनचूर्णयामासतद्रथम् वा हान्बिभेदपादाभ्यांचूर्णयामासतद्धनुः ५६ ततःसीतांपरित्यज्यरावणःखड्गमाददे चि च्छेदपक्षौसामर्षःपक्षिराजस्यधीमतः ५७ पपातकिंचिच्छेषेणप्राणेनभुविपक्षिराट्। पुनरन्यरथे नाश्वसीतामादायरावणः ५८ क्रोशंतीराममरामेतित्रातारंनाधिगच्छती। हारामहाजगन्नाथमांनप श्यसिदुःखिताम् ५९ रक्षसानीयमानांस्वांभार्यांमोचयराघव। हालक्ष्मणमहाभागत्राहिमामपराधि नीम् ६० वाक्शरेणहतस्त्वंमेक्षंतुमर्हसिदेवर। इत्येवंक्रोशमानांतांरामागमनशंकया ६१ जगाम वायुवेगेनसीतामादायसत्वरः। विहायसानीयमानासीतापश्यदधोमुखी ६२ पर्वताग्रस्थिता न्पंचवानरान्वारिजानना। उत्तरीयार्धखंडेनविमुच्याभरणादिकम् ६३ बध्वाचिक्षेपरामायकथ यंतितिपर्वते। ततःसमुद्रमुल्लंघ्यलंकांगत्वासरावणः ६४ स्वभार्यांहृत्वाममाग्रतःकोगच्छतीत्यन्वयः ५५ ५६

५७ अन्यरथेनमायाकल्पितेनसीतामादायागच्छदितिशेषः ५८ क्रोशंतीसीतामांनपश्यसि मांकिंनपश्यसीत्यर्थः एवंविललापेतिशेषः ५९ ६० ६१ जगामरावणइतिशेषः ६२ आभरणादिकंविमुच्यउत्तरीयार्धखंडेनबध्वारामायकथयंतितिपर्वतेनिक्षेप अनेनस्त्रीचरित्रस्या शक्यवक्तव्यतासूचिता ६३ ६४

रहसि एकांतेगुप्तदेशेअनुपालयत् अन्वपालयदित्यर्थः अडभावआर्षः ६५ परिकर्मशरीरसंस्कारादि ६६ इतिश्रीमत्सकल॰ सेतौअ
रण्यकांडेसप्तमःसर्गः ७ रामइति तंसीतारक्षकत्वेनस्वयंस्थापितंलक्ष्मणमित्यर्थः १ स्वात्मनिस्वचित्ते २ ननुलक्ष्मणोयद्यपिन
जानातितथाऽपित्वंजानास्येवतत्राह ज्ञात्वापीति ३ तादृशशोकफलमाह यद्यहमिति ४ असत्प्रलयंलंकाम् ५ नीत्वाप्राप्य अशो-

स्वांतःपुरेरहस्येनामशोकविपिनेऽक्षिपत् राक्षसीभिःपरिवृतांमातृबुद्ध्यानुपालयत् ६५ कृ-
शाऽतिदीनापरिकर्मवर्जितादुःखेनशुष्यद्वदनाऽतिविह्वला हारामरामेतिविलप्यमानासीता
स्थितराक्षसिवृंदमध्ये ६६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्यकांडेसप्त-
मःसर्गः ७ श्रीमहादेवउवाच रामोमायाविनंहत्वाराक्षसंकामरूपिणम् प्रतस्थेस्वाश्र
मंगंतुंततोदूराद्ददर्शतम् १ आयांतंलक्ष्मणंदीनंमुखेनपरिशुष्यता राघवश्चिंतयामासस्वात्म
न्येवमहामतिः २ लक्ष्मणस्तंन्नजानातिमायासीतांमयाहृताम् ज्ञात्वाऽप्येनंवंचयित्वाशोचामि
प्राकृतोयथा ३ यद्यहंविरतोभूत्वातूष्णींस्थास्यामिमंदिरे तदाराक्षसकोटीनांवधोपायःकथंभवेत्
४ यदिशोचामितांदुःखसंतप्तःकामुकोयथा तदाक्रमेणानुचिन्वन्सीतांयास्येऽसुरालयम् रावणंस
कुलंहत्वासीतामग्नौस्थितांपुनः ५ मयैवस्थापितांनीत्वायातायोध्यामतंद्रितः अहंमनुष्यभावेन
जातोऽस्मिब्रह्मणार्थितः ६ मनुष्यभावमापन्नःकिंचित्कालंवसामिकौ ततोमायामनुष्यस्यचरि
तंमेऽनुशृण्वताम् ७ मुक्तिःस्यादप्रयासेनभक्तिमार्गानुवर्तिनाम् निश्चित्यैवंतदादृष्ट्वालक्ष्मणं
वाक्यमब्रवीत् ८ किमर्थमागतोऽसित्वंसीतांत्यक्त्वाममप्रियाम् नीतावाभक्षितावाऽपिराक्षसै
र्जनकात्मजा ९

ध्यायानागंता एतत्किमर्थंज्ञानगोपनंतत्राह ब्रह्मणाप्रार्थितोऽहंमनुष्यभावेनजातोऽस्मि एवंच
तद्भावसंरक्षणायैतदितिभावः ६ ननुरावणवधोत्तरंपुनरयोध्यागमनेनतत्रस्थानेनवानफलंतत्राह मनुष्यभावमिति भक्त
मुक्तिरेवतत्फलमितिभावः ७ ८ नीत्वावेति आवयोरसान्निध्येऽवश्यमेवमवस्थाप्राप्तेतिभावः ९ ७

१० ११ मयासांत्विताभांप्रोवाचेत्यन्वयः यदुक्तंसीतयेतिशेषः १२ तथाऽपिस्त्रीस्वभावादेवंनदुक्तावपि १३ सत्यंकृत्वा सत्यंमत्वेत्यर्थः यत्वशु
भाननांत्यक्त्वाआगतंतदनुचितंकृतमित्यन्वयः १४ १५ मद्विमोहार्थंममोहार्थंक्वचिद्विलीयसेकिमित्यर्थः १६ आचिन्वन् अन्वेषयन्
कुतः कुत्रेत्यर्थः क्वचित्कुत्रेत्येवपाठः १७ मृगाइत्यादिसंबोधनानि नकुत्रचित् ददर्शेतिशेषः १८ सर्वथासर्वप्रकारेणपश्यन्नपिद्रष्टा

लक्ष्मणःप्रांजलिःप्राहसीतायादुर्वचोरुदन् हालक्ष्मणेतिवचनंराक्षसोक्तंश्रुतंतया १० त्वद्वाक्यस
दृशंश्रुत्वामांगच्छेतित्वराऽब्रवीत् रुदंतीसामयाप्रोक्तादेविराक्षसभाषितम् नेदंरामस्यवचनंस्वस्था
भवशुचिस्मिते ११ इत्येवंसांत्विनासाध्वीमयाप्रोवाचमांपुनः यदुक्तं दुर्वचोरामनवाच्यंपुरतस्तव
१२ कर्णौपिधायनिर्गत्ययातोऽहंत्वांसमीक्षितुम् रामस्तुलक्ष्मणंप्राहतथाप्यनुचितंकृतम् १३ त्व
यास्त्रीभाषितंसत्यंकृत्वात्यक्त्वाशुभाननाम् नीतावाभक्षितावाऽपिराक्षसैर्नात्रसंशयः १४ इति
चिंतापरोरामःस्वाश्रमंत्वरितोययौ तत्राहृष्ट्वाजनकजांविललापातिदुःखितः १५ हाप्रियेक्वगः
ताऽसित्वंनासिपूर्ववदाश्रमे अथवामद्विमोहार्यंलीलयाक्वविलीयसे १६ इत्याचिन्वन्वनंसर्वं
नापश्यज्जानकींतदा वनदेव्यःकुतःसीतांब्रुवंतुममवल्लभाम् १७ मृगाश्चपक्षिणोवृक्षादर्शयंतु
ममप्रियाम् इत्येवंविलपन्नेवरामःसीतांनकुत्रचित् १८ सर्वज्ञःसर्वथाव्यापिनापश्यद्रघुनंद
नः (आनंदोऽप्यन्वशोचन्नामचलोऽप्यनुधावति १९ निर्ममोनिरहंकारोऽप्यखंडानंदरूपवान्
ममजायेतिसीतेतिविललापातिदुःखितः २० एवंमायामनुचरन्नसक्तोऽपिरघूत्तमः आसक्तइवमू
दानांभातितत्त्वविदांनहि २१) एवंविचिन्वन्सकलंवनंरामःसलक्ष्मणः भग्नंरथंछत्रचापंकूबरंपतितं
भुवि २२

पिदेशेनापश्यत् यदानंदरूपत्वायः सर्वशक्तिसमृद्धोवा नामन्वशोचत्तदचलोऽप्यनुधावति तत्कर्तृकः शोकोऽचलकर्तृ
कधावनम् तद्वत् तदाश्चर्यमितिभावः १९ निर्ममत्वादिगुणोऽपिममजायेतिविललाप मायागृहीतमनुष्यत्वस्यलोकानुसारित्वेनप्रत्याय
यितुमितिभावः अतिदुःखितःसइव २० नदेवाह एवमिति असक्तोऽप्यासक्तिरहितोऽपि २१ छत्रचापमित्यत्र भग्नमित्यनुकर्षः २२

नीयमानांजनकजांदृष्ट्वाऽन्यः तंजित्वातांजहार तच्चिन्हमिदंपश्येत्यन्वयः २३ पर्वतसन्निभंतत्सदृशंरुधिराक्तवपुरितिकर्मधारयः २४
विविक्ते एकांते २५ २६ २७ रावणमितिपूर्वान्वयिछित्वास्थितोऽहमित्यन्वयः २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ म्रियमाणेनमेमयेत्यर्थः ३४ पुनः

दृष्ट्वालक्ष्मणमाहेदंपश्यलक्ष्मणकेनचित् नीयमानांजनकजांतंजित्वाऽन्योजहारताम् २३ ततः
कंचिद्भुवोभागंगत्वापर्वतसन्निभम् रुधिराक्तवपुर्दृष्ट्वारामोवाक्यमथाब्रवीत् २४ एषवैभक्षयि
त्वातांजानकींशुभदर्शनाम् शेतेविविक्तेनिर्वृत्तः पश्यहन्मिनिशाचरम् २५ चापमानयशीघ्रंमेबा
णंचरघुनंदन। तच्छ्रुत्वारामवचनंजटायुःप्राहभीतवत् २६ मांनमारयभद्रंतेम्रियमाणंस्वकर्मणा।
अहंजटायुस्तेभार्याहारिणंसमनुद्रुतः २७ रावणंतत्रयुद्धंमेबभूवारिविमर्दन। तस्यवाहान्रथंचा
पंछित्वाऽहंतेनयानितः २८ पतितोऽस्मिजगन्नाथप्राणांस्त्यक्ष्यामिपश्यमाम्। तच्छ्रुत्वाराघवोदी
नंकंठप्राणंददर्शह २९ हस्ताभ्यांसंस्पृशन्रामोदुःखाश्रुवृतलोचनः ३० जटायोब्रूहिमेभार्यांके
ननीताशुभानना मत्कार्यार्थंहतोऽसित्वमतोमेप्रियबांधवः ३१ जटायुःसन्नयावाचावक्त्राद्र
क्तंसमुद्वमन्। उवाचरावणोरामराक्षसोभीमविक्रमः ३२ आदायमैथिलींसीतांदक्षिणाभिमुखो
ययौ। इतोवक्तुंनमेशक्तिः प्राणांस्त्यक्ष्यामितेऽग्रतः ३३ दिष्ट्याद्दृष्टोऽसिरामत्वंम्रियमाणेनमेऽन
घ परमात्माऽसिविष्णुस्त्वंमायामनुजरूपधृक् ३४ अंतकालेऽपिदृष्ट्वात्वांमुक्तोहंरघुसत्तम ह
स्ताभ्यांस्पृशमांरामपुनर्यास्यामितेपदम् ३५ तथेतिरामः पस्पर्शतदंगंपाणिनास्मयन् ततःप्रा
णान्परित्यज्यजटायुःपतितोभुवि ३६ रामस्तमनुशोचित्वाबंधुवत्साश्रुलोचनः लक्ष्मणेनसमा
नाय्यकाष्ठानिप्रददाहतम् ३७ स्नात्वादुःखेनरामोऽपिलक्ष्मणेनसमन्वितः हत्वावनेमृगंतत्र
मांसखंडान्समंततः ३८

स्पृशेत्यन्वयः येनस्पर्शेनतंपदंयास्यामीत्यन्वयः ३५ स्मयन् पक्षिणोप्येवंपराक्र
मएवंज्ञानमित्याश्चर्यवान् ३६ बंधुवदनुशोचित्वाअनेनतिरश्चामपिप्रीत्यादाहोचित्यमितिदर्शितम् ३७ ३८ ६७

भक्षंतु भक्षयंतु ३९ इत्युक्त्वा इतिसंकल्प्य ४० ४१ द्योतयन् आकाशमितिशेषः ४२ राममाभाष्य रामंसंबोध्य ४३ अगणितगु
णं अनंतशक्तित्वात् अप्रमेयंदेशकालापरिच्छेद्यम् संयमोनाशः आदिनाजन्मोपरमः शांतिरेवपरमाशोभायस्मिन्‌तम् ४४ नि
रवधिसुखंतदतिरिक्तेषुब्रह्मांतेषुसुखंसावधिकमितिभावः इंदिरालक्ष्मीस्तत्कटाक्षायस्मिंस्तंसुरेंद्रादिसेवाप्रीतेनयेनतदीयदुः

शार्दूलेप्राक्षिपद्रामः पृथक्पृथगनेकधा भक्षंतुपक्षिणः सर्वेतृप्तोभवतुपक्षिराट् ३९ इत्युक्त्वा
राघवः प्राह जटायोगच्छमत्पदम् मत्सारूप्यंभजस्वाद्यसर्वलोकस्यपश्यतः ४० ततोऽनंतरमे
वासौदिव्यरूपधरः शुभः विमानवरमारुह्य भास्वरंभानुसन्निभम् ४१ शंखचक्रगदापद्मकि
रीटवरभूषणैः द्योतयत्स्वप्रकाशेनपीतांबरधरोऽमलः ४२ चतुर्भिः पार्षदैर्विष्णोस्तादृशैरभि
पूजितः स्तूयमानोयोगिगणैराममाभाष्यसत्वरः कृतांजलिपुटोभूत्वातुष्टावरघुनंदनम्
४३ जटायुरुवाच अगणितगुणमप्रमेयमाद्यंसकलजगत्स्थितिसंयमादिहेतुम् उपरम
परमंपरात्मभूतंसततमहंप्रणतोऽस्मिरामचंद्रम् ४४ निरवधिसुखमिंदिराकटाक्षंक्षपितसु
रेंद्रचतुर्मुखादिदुःखम् नरवरमनिशंनतोऽस्मिरामंवरदमहंवरचापबाणहस्तं ४५ त्रिभुव
नकमनीयरूपमीड्यंरविशतभासुरमीहितप्रदानम् शरणदमनिशंसुरागमूलेकृतनिलयंर
घुनंदनंप्रपद्ये ४६ भवविपिनदवाग्निनामधेयंभवमुखदैवतदैवतंदयालुम् दनुजपतिसहस्रकोटिना
शंरविननयासदृशंहरिंप्रपद्ये ४७ अविरतभवभावनातिदूरंभवविमुखैर्मुनिभिः सदैवदृश्यम् भ
वजलधिसुतारणांघ्रिपोतंशरणमहंरघुनंदनंप्रपद्ये ४८

खंक्षपितमित्यर्थः ४५ ईहितप्रदानंभक्तेहितदानस्वभा
वम् सुरागमूलेशोभनोरागः प्रीतिस्तस्यमूलमाश्रयश्चित्तंतत्रकृतस्थानम् ४६ भवविपिनस्यदवाग्निभूतंनामधेयंयस्यतं रविननया
यमुनातत्सदृशंतद्वर्णम् ४७ अविरताभवस्यसंसारस्यभावनायेषांतेषामतिदूरः भवसमुद्रस्यसुतारणेऽघ्रिरूपः पोतोयस्यतं ४८

गिरिशः शिवः गिरिसुता पार्वती तयोर्मनसि निवासो यस्य तम् गिरिवरधारिणं अयमेव कृष्णो भावीति भावः ईहितैश्चेष्टितैरभि रामम् अभिरामचेष्टितमिति यावत् सुराणां वरदम् ४९ परगुणादिषु तुष्टमीर्ष्यारहितम् मानसं येषाम् ५० स्मितेन ईषद्धासेन रुचिरं विकासितम् आननाब्जं यस्य सुरराजनील इंद्रनीलमणिः ईशगुरोर्ब्रह्मणः ५१ यथैकोऽपि रविरुदपात्रेष्वनेक इव एवमेकोऽपि

गिरिशगिरिसुतामनोनिवासं गिरिवरधारिणमीहिताभिरामम् सुरवरदनुजेंद्रसेवितांघ्रिं सुरवरदं रघुनायकं प्रपद्ये ४९ परधनपरदारवर्जितानां परगुणभूतिषु तुष्टमानसानाम् परहितनिरतात्मनां सुसेव्यं रघुवरमंबुजलोचनं प्रपद्ये ५० स्मितरुचिरविकासिताननाब्जमतिसुलभं सुरराजनीलनीलम् सितजलरुहचारुनेत्रशोभं रघुपतिमीशगुरोर्गुरुं प्रपद्ये ५१ हरिकमलजशंभुरूपभेदात्त्वमिह विभासि गुणत्रयानुवृत्तः रविरिव जलपूरितोदपात्रेष्वमरपतिस्तुतिपात्रमीशमीडे ५२ रतिपतिशतकोटिसुंदरांगं शतपथगोचरभावनाविदूरम् यतिपतिहृदये सदा विभातं रघुपतिमार्तिहरं प्रभुं प्रपद्ये ५३ इत्येवं स्तुवतस्तस्य प्रसन्नोऽभूद्रघूत्तमः उवाच गच्छ भद्रं ते मम विष्णोः परं पदम् ५४ शृणोति य इदं स्तोत्रं लिखेद्वा नियतः पठेत् स याति मम सारूप्यं मरणे मत्स्मृतिं लभेत् ५५ इति राघवभाषितं तदा श्रुतवान् हर्षसमाकुलो द्विजः रघुनंदनसाम्यमास्थितः प्रययौ ब्रह्मसुपूजितं पदम् ५६ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अरण्यकांडे अष्टमः सर्गः ८
श्रीमहादेव उवाच ततो रामो लक्ष्मणेन जगाम विपिनांतरम् पुनर्दुःखं समाश्रित्य सीतान्वेषणतत्परः १

त्वं गुणभेदाद्ब्रह्मादिसंज्ञकः अमरपतिरिंद्रस्तस्य स्तुतिपात्रं तत्कृतस्तुतिविषयमित्यर्थः ५२ रतिपतिः कामः ततोऽपि शतकोटिगुणं सुंदरमंगं यस्य शतपथो माध्यंदिनानां ब्राह्मणं तद्गोचरया तत्रोक्तप्रकारया भावनया अविदूरम् लभ्यमिति यावत् तदेवाह यतिपतीत्यादि ५३ ५४ ५५ ब्रह्मसुपूजितं पदं वैकुंठम् ५६ इति श्रीमत्सकलभ्रातृविपदुद्धरण समर्थेत्यादि बि॰ सेतौ अरण्यकांडे अष्टमः सर्गः ८ विपिनांतरमन्यद्वनं दुःखं समाश्रित्याभिनीय १

अद्भुतसमाकारः आश्चर्याकृतिः महद्वक्त्रंयस्यसः २ व्याप्तौव्यापारवंतौ ३ ४ ५ संकलितौ प्राप्तौ ६ नौआवाम् ७ छिंद्यां
छिंद्यावइत्यर्थः आर्षमेकवचनम् ८ ९ मद्बाहुच्छेदसमर्थौ लोके भूर्लोके कुतः असंभाविनावेवतथादिविविद्यमानेषुदेवेष्व
पिअसंभावितौ तद्युवांकावित्याश्चर्येणप्रश्नः १० ११ अहंरामस्तस्यपुत्रइत्यन्वयः १२ मृगययामृगयासक्त्या यातौ दूरंगतौ

तत्राद्भुतसमाकारोराक्षसः प्रत्यदृश्यत वक्षस्येवमहावक्त्रश्चक्षुरादिविवर्जितः २ बाहूयोजनमा
त्रेणव्याप्तौतस्यरक्षसः कबंधोनामदैत्येंद्रः सर्वसत्वविहिंसकः ३ तद्बाह्वोर्मध्यदेशेतौचरंतौ
रामलक्ष्मणौ ददर्शतुर्महासत्वंतद्बाहुपरिवेष्टितौ ४ रामःप्रोवाचविहसन्पश्यलक्ष्मणराक्षस
म् शिरःपादविहीनोययस्यवक्षसिचाननम् ५ बाहुभ्यांलभ्यतेयद्यत्तत्तद्भक्षन्स्थितोध्रुवम्
आवामप्येतयोर्बाह्वोर्मध्येसंकलितौध्रुवम् ६ गंतुमन्यत्रमार्गोनदृश्यतेरघुनंदन किंकर्तव्यमि
तोऽस्माभिरिदानींभक्षयेत्सनौ ६७ लक्ष्मणस्तमुवाचेदंकिंविचारेणराघव आवामेकैकमव्य
ग्रौछिंद्यावरक्षोभुजौध्रुवम् ८ तथेतिरामः खड्गेनभुजंदक्षिणमच्छिनत् तथैवलक्ष्मणोवामंचि
च्छेदभुजमंजसा ९ ततोऽतिविस्मितोदैत्यः कौयुवांसुरपुंगवौ मद्बाहुच्छेदकौलोकेदिविदेवेषु
वाकुतः १० ततोऽब्रवीद्विहसन्नेवरामोराजीवलोचनः अयोध्याधिपतिः श्रीमान्राजादशरथोम
हान् ११ रामोऽहंतस्यपुत्रोसौभ्रातामेलक्ष्मणः सुधीः ममभार्याजनकजासीतात्रैलोक्यसुंदरी
१२ आवांमृगययायातौतदाकेनापिरक्षसा नीतांसीतांविचिन्वंतौचागतौघोरकानने १३ बाहु-
भ्यांवेष्टितावत्रतवप्राणरिरक्षया छिन्नौनवभुजौत्वंचकोवाविकटरूपधृक् १४ कबंधउवा
च धन्योऽहंयदिरामस्त्वमागतोऽसिममांतिकम् पुरागंधर्वराजोऽहंरूपयौवनदर्पितः १५

तावित्यन्वयः रक्षसानीतांसीतांविचिन्वंतावित्यन्वयः १३ अत्रतवबाहुभ्यांवेष्टितौजातौ प्राणरिरक्षयातवभुजौछि
न्नौ स्ववृत्तांतमुक्त्वातद्वृत्तांतंपृच्छति त्वंचकइति १४ १५

वरनार्यः उत्तमस्त्रियः अवध्यत्वंलब्धं मयेतिशेषः १६ १७ १८ तेनयदातेबाहूछिद्येतेतदाशापाद्विनिर्मुक्तोभविष्यसीतिसं-
बंधः १९ २० कदाचिदिति राक्षसतनुमाप्यनंतरमितिशेषः २१ तदावज्रेणताडनेशिरः कुक्षिंगतम् पादौचगतौनष्टावित्यनु
कर्षः २२ २३ इतोव्रजेति ऊरुभ्यामेवरिंगन्निनिशेषः २४ बाहुभ्यांगृहीत्वेतिशेषः २५ श्वभ्रास्येगर्तोपरिभागे अग्नींधनावृ

विचरल्लोकमखिलंवरनारीमनोहरः तपसाब्रह्मणोलब्ध्वमवध्यत्वंरघूत्तम १६ अष्टावक्रंमुनिं
हृष्ट्वाकदाचिदहसंपुरा क्रुद्धोऽसावाहदुष्टत्वंराक्षसोभवदुर्मते १७ अष्टावक्रः पुनः प्राहवंदितो
मेदयापरः शापस्यांतंचमेप्राहतपसाद्योतितप्रभः १८ त्रेतायुगेदाशरथिर्भूत्वानारायणः स्व-
यम् आगमिष्यतितेबाहूछिद्येतेयोजनायतौ १९ तेनशापाद्विनिर्मुक्तोभविष्यसियथापुरा
इतिशप्तोऽहमद्राक्षंराक्षसींतनुमात्मनः २० कदाचिद्देवराजानमभ्यद्रवमहंरुषा सोऽपिवज्रे
णमांरामशिरोदेशेऽभ्यताडयत् २१ तदाशिरोगतंकुक्षिंपादौचरघुनंदन ब्रह्मदत्तवरान्मृत्युर्ना
भून्मेवज्रताडनात् २२ मुखाभावेकथंजीवेदयमित्यमराधिपम् ऊचुः सर्वेदयाविष्टामांविलो
क्यास्यवर्जितम् २३ ततोमांप्राहमघवाजठरेतेमुखंभवेत् बाहूतेयोजनायामौभविष्यतइतो-
व्रज २४ इत्युक्तोऽत्रवसन्नित्यंबाहुभ्यांवनगोचरान् भक्षयाम्यधुनाबाहूखंडितौमेत्वयाऽ
नघ २५ इतः परंमांश्वभ्रास्येनिक्षिप्याग्नींधनावृते अग्निनादह्यमानोऽहंत्वयारघुकुलोत्तम २६
पूर्वरूपमनुप्राप्यभार्यामार्गंवदामि ते इत्युक्तेलक्ष्मणेनाशुश्वभ्रंनिर्मायतन्नतम् २७ निक्षिप्य
प्रादहत्काष्ठैस्ततोदेहात्समुत्थितः कंदर्पसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः २८ रामंप्रदक्षिणंकृ
त्वासाष्टांगंप्रणिपत्यच कृतांजलिरुवाचेदंभक्तिगद्गदयागिरा २९ श्रीरामचंद्रायनमः

ते अग्नियुक्तेंधनावृते २६ भार्यामार्गंभार्यालाभोपायम् २७ ततोदेहात् दह्यमानदेहादित्यर्थः कंदर्पसदृशः पु
रुषउत्थितइत्यर्थः २८ २९ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अतिसंभ्रमात् अत्यादरात् अनंतं देशापरिच्छेद्यम् अनाद्यंतं आद्यंतरहितम् तेन कालापरिच्छेद्यत्वमुक्तम् मनोवाचामिति यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः ३० देहद्वयं हिरण्यगर्भविराड्रूपं स्थूलं सूक्ष्मं च ततो विलक्षणं दृग्रूपं केवलज्ञान रूपम् ते सूक्ष्मं रूपं तदव्यक्तं सर्वथा योगिभिर्दुर्ज्ञेयम् इतरत्सर्वं जडम् यतो जगज्जडं दृश्यत्वादित्यनुमानमनेन सूचितम् वि-स्तरस्त्वस्य गुरुभिर्व्याससूत्रवृत्तौ प्रपंचितः व्यतिरिक्तं जडत्वात्ततो भिन्नं मनस्त्वां कथं जानीयादित्यर्थः ३१ बुद्धिश्चित्तं तत्रा-

गंधर्व उवाच स्तोतुमुत्सहते मेऽद्य मनो रामातिसंभ्रमात् त्वामनंतमनाद्यंतं मनोवाचामगोचरम् ३० सूक्ष्मं ते रूपमव्यक्तं देहद्वयविलक्षणम् दृग्रूपमितरत्सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ३१ तत्कथं त्वां विजानीयाद्व्यतिरिक्तं मनः प्रभो ३१ बुद्ध्यात्माभासयोरैक्यं जीव इत्यभिधीयते बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन्निर्विषयेऽखिलम् ३२ आरोप्यतेऽज्ञानवशान्निर्विकारेऽखिलात्मनि हिरण्यगर्भस्ते सूक्ष्मं देहं स्थूलं विराट् स्मृतम् ३३ भावनाविषयो राम सूक्ष्मं ते ध्यातृमंगलम् भूतं भव्यं भविष्यच्च यत्रेदं दृश्यते जगत् ३४

त्माभास आत्मप्रतिबिंबस्तयोरैक्यं भेदानवभासस्तद्विषयो जीवः बुद्ध्यादीनां जडानां साक्षी अंतर्यामी ब्रह्मैव शुद्धं चैतन्यं यतो निर्विषये वाङ्मनसोरगोचरे तस्मिन्निदमखिलं जगत् ३२ अज्ञानवशान्निर्विकारे त्वयि आरोप्यते हिरण्यगर्भः सूक्ष्मं देहम् सकललिंगदेहसमष्टिरूपत्वात्तस्येति भावः सकलस्थूलसमष्टिर्विराडिति भावः ३३ ध्यातॄणां मंगलं स्वपदप्रदत्वात् अतस्ते सूक्ष्मं भावनाविषयः हृदयपुंडरीकादौ ध्येयमिति यावत् यद्विषयभावनायां सिद्धायां भूतभविष्यवर्तमानसर्वपदार्थज्ञानं संभवतीत्याह भूतमित्यादि भव्यं वर्तमानम् ३४

अंडकोशरूपोभगवतोविराट्देहस्तत्रमहदादिभिराद्वृतेइति अत्रेयंपौराणिकसांख्यसंमताप्रक्रिया स्वव्याप्याहंकारावरणाद्दशगुणितंमहत्तत्वंबाह्यमावरणम् तन्मध्येऽहंकारावरणम् तदपिस्वव्याप्यव्योमावरणाद्दशगुणितम् तन्मध्येव्योमावरणंतस्यदशगुणितस्यमध्येवाय्वावरणम् तस्यापिदशगुणितस्यमध्येतेजोवरणम् तेजसोदशगुणितस्यमध्येजलावरणम् जलस्यदशगुणितस्यमध्येपृथिव्यावरणम् तस्यादशगुणायामध्येपृथ्वीजोद्भूतमंडंतस्यापिदशगुणस्यांडस्यमध्येचतुर्दशभुवनात्मकंस्वयंभुवःस्थूलंशरीरम् स्वयंभूसंकल्पादेवजायतेइति तदाह सप्तभिरुत्तरगुणैरिति उत्तरदशगुणैः स्वस्वांतर्गतापेक्ष

स्थूलेंऽडकोशेदेहेवेमहदादिभिरावृते सप्तभिरुत्तरगुणैर्वैराजोधारणाश्रयः ३५ त्वमेवसर्वकैवल्यंलोकास्तेऽवयवाःस्मृताः पातालंतेपादमूलंपार्ष्णिस्तवमहातलम् ३६ रसातलंतेगुल्फौतुतलातलमितीर्यते जानुनीसुतलंरामऊरूतेवितलंतथा ३७ अतलंचमहीरामजघनंनाभिगंनभः उरस्थलंतेज्योतींषिग्रीवातेमहउच्यते ३८ वदनंजनलोकस्तेतपस्तेशंखदेशगम् सत्यलोकोरघुश्रेष्ठशीर्षण्यास्तेसदाप्रभो ३९ इंद्रादयोलोकपालाबाहवस्तेदिशःश्रुती अश्विनौनासिकेरामवक्त्रंतेऽग्निरुदाहृतः ४० चक्षुस्तेसवितारामममनश्चंद्रउदाहृतः भ्रूभंगएवकालस्तेबुद्धिस्तेवाक्पतिर्भवेत् ४१ रुद्रोऽहंकाररूपस्तेवाचश्छंदांसितेऽव्यय यमस्तेदंष्ट्रदेशस्थोनक्षत्राणिद्विजालयः ४२

येत्यर्थः सधारणाश्रयः भ्रूमध्यदेशेषुभावनाश्रयइत्यर्थः ३५ तदेवविराड्रूपंध्यानयोग्यंदर्शयति त्वमेवेति सर्वकैवल्यमंतेप्राप्यंवस्त्वित्यर्थः लोकास्तेऽवयवाइतिसामान्यतउक्त्वा तदेवविशेषेणाह पातालमित्यादि पातालंसप्तमोऽधोलोकः ३६ तलातलमितीर्यतइत्यस्यगुल्फोर्ध्वंजान्वधोभागइतिशेषः ३७ अतलंचेत्यस्योर्ध्वंजघनाधोभागइतिशेषः नाभेरधोभागोजघनंतन्महीपृथ्वीत्यर्थः नभोभुवर्लोकोऽज्योतींषि स्वर्गलोकोऽत्रमहर्महर्लोकः ३८ तपस्तपोलोकः ३९ श्रुतीश्रोत्रे ४० कालोनिमेषादिर्द्विपरार्धांतः वाक्पतिर्बृहस्पतिः ४१ अहंकारश्चित्तंछंदांसिवेदास्तेवाचः वागित्यर्थः दंष्ट्रदेशेतुदंष्ट्रादेशस्थइत्यर्थःद्रस्वआर्षः द्विजालयोदंतपंक्तयः ४२ ७ ७

मोहकरी सकलजनमोहकरी ४३ निमिषोरात्रिरुन्मेषणंदिवा सप्तसमुद्राः कुक्षिस्तवनद्यः तवनाड्यः ४४ दृष्टिस्तवरेतः ज्ञा
नशक्तिस्तवमहिमा सर्वतआधिक्यम् त्वत्तुल्यज्ञानशक्तिर्नान्यत्रेतिभावः ४५ अतआधिक्यमन्यत्किंचननहिकिमपिनेत्यर्थः
४६ सरोमपुलकइत्यनेनप्रेमरसलक्षणमुक्तम् येनगात्रेसरोमपुलकतासप्रेमरसः इदंमेभूयाल्लब्धंचमानश्चलितीच्छाप्रेमे-
त्याहुः ४७ अयंजीवोयदातेस्थूलरूपभावकोभवतितदैवतस्यमुक्तिः स्याद्भवेदित्यर्थः तत्स्थूलभावनमप्यास्तांयद्यशक्यंत

हासोमोहकरीमायासृष्टिस्तेपांगमोक्षणम् धर्मः पुरस्तेधर्मश्चपृष्ठभागउदीरितः ४३ निमिषो
न्मेषणेरात्रिर्दिवाचैवरघूत्तम समुद्राःसप्ततेकुक्षिर्नाड्योनद्यस्तवप्रभो ४४ रोमाणिवृक्षौष
धयोरेतोवृष्टिस्तवप्रभो महिमाज्ञानशक्तिस्तेएवंस्थूलंवपुस्तव ४५ यदस्मिंस्थूलरूपेतेमनः सं
धार्यतेनरैः अनायासेनमुक्तिःस्यादतोऽन्यन्नहिकिंचन ४६ अतोऽहंरामरूपंतेस्थूलमेवानुभा
वये यस्मिन्ध्यातेप्रेमरसःसरोमपुलकोभवेत् ४७ तदेवमुक्तिःस्याद्रामयदातेस्थूलभावकः
तदप्यास्तांतवैवाहमेतद्रूपंविचिंतये ४८ धनुर्बाणधरंश्यामंजटावल्कलभूषितम् अपीच्यवय
संसीतांविचिन्वंतंसलक्ष्मणम् ४९ इदमेवसदामेस्यान्मानसेरघुनंदन सर्वज्ञःशंकरःसाक्षात्पा
र्वत्यासहितःसदा ५० त्वद्रूपमेवंसततंध्यायन्नास्तेरघूत्तम मुमूर्षूणांसदाकाश्यांतारकंब्रह्मवा
चकम् ५१ रामरामेत्युपदिशन्सदासंतुष्टमानसः अतस्त्वंजानकीनाथपरमात्मास्मिनिश्चितः ५२

दानिष्ठतु तवैतद्रूपमेवाहंविचिंतयेचिंतयिष्यामि ४८ तद्रूपमाह धनुरिति अपीच्यवयसंतारुण्यवयस्कम् ४९ एतद्रूपध्या
नप्रार्थनेहेतुमाह सर्वज्ञइत्यादि एवंत्वद्रूपंअनुपदोक्तं धनुरित्यादि एवंचशंकरध्येयत्वात्एतद्रूपध्यानप्रार्थनमितिभावः ५०
ननुमनुष्यस्यममभक्तिमेतत्प्रार्थयतेइत्याशंकायांतस्यपरमात्मत्वंयुक्त्यासाधयतिमुमूर्षूणामिति तारकंब्रह्मतत्वमस्यादिप्रति
पाद्यंतस्यवाचकंप्रतिपादकम् ५१ रमंतेयोगिनोऽस्मिन्नितिव्युत्पत्येतिभावः ५२

त्वांनजानंति परमात्मत्वेनेत्यर्थः ५३ ५४ योगिभिरनेनैवदेहेनयोगबलात्गम्यंस्वर्लोकम् ५५ नित्यानुभवानुमेयंनित्यंयोऽनुभवोज्ञा
नंतत्तद्रूस्तु विषयंतेनानुमेयम् तदुक्तंभगवद्गीतायाम् सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेति ५६ इतिश्रीम
त्सकलराजविपदुद्धरणस॰ हिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामव॰ सेनोअरण्यकांडेनवमःसर्गः ९ प्रयास्यन्स्वस्थानमितिशेषः पु

सर्वेतेमाययामूढास्त्वांनजानंतितत्वतः) नमस्तेरामभद्रायवेधसेपरमात्मने ५३ अयोध्याधि
पतेतुभ्यंनमःसौमित्रिसेवित त्राहित्राहिजगन्नाथमांमायानावृणोतुते ५४ रामउवाच
तुष्टोऽहंदेवगंधर्वभक्त्यास्तुत्यानतेनघ याहिमेपरमंस्थानंयोगिगम्यंसनातनम् ५५ जपंतिये
नित्यमनन्यबुद्ध्याभक्त्यात्वदुक्तंस्तवमागमोक्तम् तेऽज्ञानसंभूतभवंविहायमांयांतिनित्यानुभ
वानुमेयम् ५६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादे अरण्यकांडेनवमःसर्गः ९
श्रीमहादेवउवाच लब्ध्वावरंसगंधर्वःप्रयास्यन्राममब्रवीत् शबर्यास्तेपुरोभागेआश्रमे
रघुनंदन १ भक्त्यात्वत्पादकमलेभक्तिमार्गविशारदा तांप्रयाहिमहाभागसर्वंतेकथयिष्यति
२ इत्युक्त्वाप्रययौसोऽपिविमानेनार्कवर्चसा विष्णोःपदंरामनामस्मरणेफलमीदृशम् ३ त्य
क्त्वातद्विपिनंघोरंसिंहव्याघ्रादिदूषितम् शनैरथाश्रमपदंशबर्यारघुनंदनः ४ शबरीराममालो
क्यलक्ष्मणेनसमन्वितम् आयांतमाराद्धर्षेणप्रत्युत्थायाचिरेणासा ५ पतित्वापादयोरग्रेहर्ष
पूर्णाश्रुलोचना स्वागतेनाभिनंद्याथस्वासनेसन्न्यवेशयत् ६ रामलक्ष्मणयोःसम्यक्पादौ
प्रक्षाल्यभक्तितः तज्जलेनाभिषिच्यांगमथार्घ्यादिभिरादृता ७ श्रीमत्सौमित्रियुपेतायरामाय॰

रोभागेदृश्यमानेआश्रमेत्वच्चरणभक्तिमार्गविशारदाशबरीआस्ते १ सातेसर्वंसीतावस्थितिस्थानंतत्प्राप्त्युपायंचेत्यर्थः २
विष्णोःपदंस्वर्गलोकम् ३ ४ अचिरेणशीघ्रम् ५ पादयोरग्रेतदंत्यभागे स्वासनेशोभनेआसने ६ आदृताअर्घ्यादिभिस्तद्रूपया ७

सपर्ययापूजासामग्र्यारामंसंपूज्य रामार्थंसंगृहीतानिदिव्यानि ८ फलानिरामायददावित्यन्वयः तदुक्तंपाद्मे शबरींप्रस्तुत्यप्रत्युद्ग
म्यप्रणम्याथनिवेश्य कुशविष्टरे पादप्रक्षालनंकृत्वातत्तोयंपापनाशनम् शिरसाधार्यपीत्वाचवन्यैः पुष्पैरथार्चयत् फलानिच
सुपक्वानिमूलानिमधुराणिच स्वयमासाद्यमाधुर्यंपरीक्ष्यपरिभक्ष्यच पश्चान्निवेदयामासराघवाभ्यांदृढव्रता फलान्यास्वाद्य
काकुत्स्थस्तस्यैमुक्तिंपरांददाविति ९ १० तेषांशुश्रूषणंकुर्वंती अहंसम्यक्उपतेषांसमीपेस्थिता ११ बहुवर्षसहस्राणीतिपूर्वा
न्वयिगतास्तेइत्यस्येदानीमित्यादिः गमिष्यंतस्तेत्वमत्रैवसमाहितावसेतिमामब्रुवन् १२ १३ आगमिष्यतिअत्राश्रमेइतिशेषः

संपूज्यविधिवद्रामंससौमित्रिंसपर्यया संगृहीतानिदिव्यानिरामार्थंशबरीमुदा ८ फलान्यमृ
तकल्पानिददौरामायभक्तितः पादौसंपूज्यकुसुमैः सुगंधैःसानुलेपनैः ९ कृतातिथ्यंरघुश्रेष्ठमु
पविष्टंसहानुजम् शबरीभक्तिसंपन्नाप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् १० अत्राश्रमेरघुश्रेष्ठगुरवोमेमह
र्षयः स्थिताःशुश्रूषणंतेषांकुर्वंतीसमुपस्थिता ११ बहुवर्षसहस्राणिगतास्तेब्रह्मणःपदम् ग
मिष्यंतोब्रुवन्मांत्वंवसात्रैवसमाहिता १२ रामोदाशरथिर्जातःपरमात्मासनातनः राक्षसानांव
धार्थायऋषीणांरक्षणायच १३ आगमिष्यतिचैकाग्रध्याननिष्ठास्थिराभव इदानींचित्रकूटा
द्रावाश्रमेवसतिप्रभुः १४ यावदागमनंतस्यतावद्रक्षकलेवरम् दृष्ट्वैवराघवंदग्ध्वादेहंयास्य
सितत्पदम् १५ तथैवाकरवंरामत्वद्ध्यानैकपरायणा प्रतीक्ष्यागमनंतेऽद्यसफलंगुरुभाषि
तम् १६ तवसंदर्शनंरामगुरूणामपिमेनहि योषिन्मूढाऽप्रमेयात्मन्हीनजातिसमुद्भवा १७

अतएकाग्रंयथाभवतितथाविषयांतरसंचाररहितमितियावत् तत्ध्याननिष्ठाअत्रस्थिराभवेत्यर्थः तेषांगमनकालमाह इदा
नीमिति इत्युक्त्वातेगताइत्यर्थः १४ १५ तेआगमनंप्रतीक्ष्यस्थिताहंतथैवयथागुरुभिरुक्तंतथाऽकरवंतच्चमेगुरुभाषितंरामोऽत्राया
स्यतीत्येतत् अद्यसफलंजातम् १६ हेराम तवैतद्रूपस्यदर्शनंमेगुरूणामपिनजातम् हेप्रमेयात्मन् अहंयोषित् अनेनसर्वधर्मान
र्हत्वंतत्रापिहीनजात्युद्भवा तवदासः तद्दासेत्येवंक्रमेणशतसंख्यातउत्तरस्यापिदासीत्वेनाधिकारः साक्षात्तवदास्येतुसुतरामनधिकारः

१८ इतिहेतोः योगिनामपिमनोवागगोचरस्त्वंमेमयाकथंदृष्टइतिप्रश्नः स्तोतुमित्यादिर्विनयः १९ पुंस्त्वस्त्रीत्वकृतोविशेषो-
वाजातिनामाश्रमादयः तत्कृताविशेषावानमद्भजनेकारणम् किंतुभक्तिरेव नतु पुंसो ब्राह्मणस्यैवाधिकारइत्यर्थः २० तदेवोपपा
दयति यज्ञेत्यादि वेदाध्ययनकर्मभिः वेदाध्ययनेनवेदोक्तकर्मानुष्ठानैश्चेत्यर्थः २१ सत्संगएवप्रथमंमुख्यंसाधनमित्यर्थः २२
मत्कथालापः मच्चरितनिबंधालापइत्यर्थः मद्गुणेरणंमद्गुणकीर्तनंमद्वचसांमत्प्रतिपादकवचसामुपनिषद्रूपाणांव्याख्यातृत्व
म् २३ अमायया ऽच्छलेनमद्बुद्ध्याईश्वरबुद्ध्यागुरुसेवा पुण्यशीलता पुण्यविषयेस्वारसिकीप्रवृत्तिः यमादि अहिंसाऽस्तेय

नवदासस्यदासानांशतसंख्योत्तरस्यवा दासीत्वेनाधिकारोऽस्तिकुतःसाक्षात्तवैवहि १८ कथं
रामाद्यमेदृष्टस्त्वंमनोवागगोचरः स्तोतुंनजानेदेवेशाकिंकरोमिप्रसीदमे १९ श्रीरामउवाच पुंस्त्वे
स्त्रीत्वेविशेषोवाजातिनामाश्रमादयः नकारणंमद्भजनेभक्तिरेवहिकारणम् २० यज्ञदानतपो
भिर्वावेदाध्ययनकर्मभिः नैवद्रष्टुमहंशक्योमद्भक्तिविमुखैःसदा २१ तस्मात्भामिनिसंक्षेपाद्व
क्ष्येऽहंभक्तिसाधनम् सतांसंगतिरेवात्रसाधनंप्रथमंस्मृतम् २२ द्वितीयंमत्कथालापस्तृतीयं-
मद्गुणेरणम् व्याख्यातृत्वंमद्वचसांचतुर्थंसाधनंभवेत् २३ आचार्योपासनंभद्रेमद्बुद्ध्यामा
ययासदा पंचमंपुण्यशीलत्वंयमादिनियमादिच २४ निष्ठामत्पूजनेनित्यंषष्ठंसाधनमीरितम् म
ममंत्रोपासकत्वंसांगंसप्तममुच्यते २५ मद्भक्तेष्वधिकापूजासर्वभूतेषुमन्मतिः बाह्यार्थेषुविरा
गित्वंशमादिसहितंतथा २६

ब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः आदिनाआसनप्राणायामप्रत्याहाराःनियमादि शौचसंतोषत
पःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः आदिनाधारणाध्यानसमाधयः २४ मत्पूजनेनिष्ठातत्परता ममयेमंत्रास्तदुपासकत्वंतदुप
सनंतच्चसांगंतत्तन्मंत्रकल्पोक्तांगसहितम् २५ अधिकामत्तोऽप्यधिकेत्यर्थः पुत्रादरस्यपितुरिवतदादरस्यममाधिकसंतोषदत्वादिति
भावः मन्मतिः सर्वांतर्यामीभगवानितिसर्वंभगवन्निवर्ततेइतिवामतिः विरागित्वंवैराग्यम् शमोंतरिंद्रियनिग्रहः आदिनाबाह्येंद्रि
यनिग्रहरूपोदमः २६

ममतत्वविचारः स्वस्यतत्वंशब्दंब्रह्मतद्विचारः तत्वमस्यादिवाक्यतः २७ यस्यकस्यवेत्यस्यैवप्रपंचः स्त्रियइति यस्यतन्नवविधं
साधनंजायतेतस्यप्रेमलक्षणाभक्तिः संजायते ममेयंभूयात् भूलाचमानस्यत्तित्यैवमिच्छाप्रेम २८ मत्तत्वंब्रह्मानुभवसिद्धस्ये
तितृतीयासमासः मुक्तिः स्यादित्यन्वयः २९ ३० सर्वंनवविधंसाधनंततोभक्तिस्ततोमुक्तिरित्यन्वयः ३१ इतोमद्दर्शनात् अ
स्मादेवमद्दर्शनादित्यर्थः ३२ ३३ सर्वंजानासीत्यत्रहेतुगर्भंविशेषणंसर्वज्ञेति यत्पृच्छसे तल्लोकाननुसृतोऽसीतिजानेइतिशे-

अष्टमंनवमंतत्वविचारोममभामिनि एवंनवविधाभक्तिसाधनंयस्यकस्यवा २७ स्त्रियोवा
पुरुषस्यापितिर्यग्योनिगतस्यवा भक्तिः संजायतेप्रेमलक्षणाशुभलक्षणे २८ भक्तोसंजातमा
त्रायांमत्तत्वानुभवस्तदा ममानुभवसिद्धस्यमुक्तिस्तत्रैवजन्मनि २९ स्यात्तस्मात्कारणंभक्ति
र्मोक्षस्येतिसुनिश्चितम् प्रथमंसाधनंयस्यभवेत्तस्यक्रमेणतु ३० भवेत्सर्वंततोभक्तिर्मुक्तिरेव
सुनिश्चितम् यस्मान्मद्भक्तियुक्तात्वंततोऽहंत्वामुपस्थितः ३१ इतोमद्दर्शनान्मुक्तिस्तवनास्त्य
त्रसंशयः यदिजानासिमेब्रूहिसीताकमललोचना ३२ कुत्रास्तेकेनवानीताप्रियामेप्रियदर्शना
३३ शबर्युवाच देवजानासिसर्वज्ञसर्वंत्वंविश्वभावन तथाऽपिपृच्छसेयन्मांलोकाननुसृत
तःप्रभो ३४ ततोऽहमभिधास्यामिसीतायत्राधुनास्थिता रावणेनहृतासीतालंकायांवर्ततेऽ
धुना ३५ इतः समीपेरामास्तेपंपानामसरोवरम् ऋष्यमूकगिरिर्नामतत्समीपेमहानगः ३६
चतुर्भिर्मंत्रिभिः सार्द्धंसुग्रीवोवानराधिपः भीतभीतस्सदातत्रनिश्चत्यतुल्यविक्रमः ३७ वालिन
श्चभयाद्भ्रातुस्तदगम्यमृषेर्भयात् वालिनस्तत्रगच्छत्वंतेनसख्यंकुरुप्रभो ३८ षः ३४ यतस्त्वंलो-

काननुसृतस्ततइत्यर्थः ३५ तत्प्राप्त्युपायमप्याह इतइति ३६ भीतभीतः भीतेभ्योऽपिअतिभीतइत्यर्थः ३७ कस्यभया
देवंभीतस्तत्राह वालिनइति भ्रातुर्वालिनोभयादित्यर्थः ननुतत्रवासेनकथमभयमतआह तद्वालिनोऽगम्यम् एषचार्थोवाल्मीकिनासवि-
स्तरंदर्शितः अग्रेचात्रापिदर्शयिष्यति तेनसुग्रीवेणसख्यंकुरु तस्यापिविपद्ग्रस्तत्वात्तेनसख्यंसुलभम् नतुवालिनेतिभावः ३८

३९ विष्णोस्तवपरंपदंब्रह्मलोकम् ४० अविद्याकृतबंधनंसंसारः ४१ विशेषेसामान्यमर्थांतरम् न्यस्यति किमिति श्रीरामेप्रसन्नेकिं
दुर्लभंतमेवविशेषंसामान्योपपादकत्वेनाह यदधमजन्माशबर्यपिरामेप्रसन्नेमुक्तिमाप ४२ मुक्तिंयांतीतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः
यतस्तद्भक्तिर्मुक्तिरेव अनेनरूपकेणसर्वथातस्यामुक्तिजनकत्वंसूचितम् ४३ यतोरामचंद्रस्यभक्तिर्मुक्तिदा अतोरामस्यकामदुघं

सुग्रीवेणससर्वंतेकार्यंसंपादयिष्यति अहमग्निंप्रवेक्ष्यामितवाग्रेरघुनंदन ३९ मुहूर्तंतिष्ठराजेंद्रयावद्दग्ध्वाकलेवरम् यास्यामिभगवन्रामतवविष्णोःपरंपदम् ४० इतिरामसमामंत्र्यप्रविवेशहुताशनम् क्षणान्निर्धूयसकलमविद्याकृतबंधनम् ४१ रामप्रसादाच्छबरीमोक्षंप्रापातिदुर्लभम् (किंदुर्लभंजगन्नाथेश्रीरामेभक्तवत्सले प्रसन्नेःधमजन्मापिशबरीमुक्तिमापसा ४२
किंपुनर्ब्राह्मणामुख्याःपुण्याःश्रीरामचिंतकाः मुक्तिंयांतीतितद्भक्तिर्मुक्तिरेवनसंशयः ४३ भक्तिर्मुक्तिविधायिनीभगवतःश्रीरामचंद्रस्यहेलोकाःकामदुघांघ्रिपद्मयुगलंसेवध्वमत्युत्सुकाः नानाज्ञानविशेषमंत्रविततिंत्यक्त्वासुदूरेभृशंरामंश्यामतनुंस्मरारिहृदयेभांतंभजध्वंबुधाः ४४ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्यकांडेदशमःसर्गः १० इत्यरण्यकांडंसमाप्तम् ३

चरणपद्मयुगलंसेवध्वम् तद्विषयेऽत्युत्सुकाअत्युत्कटेच्छावंतःसंतः नानाप्रकारामज्ञानविशेषभूतांअज्ञानस्यैवतन्मूलसंसारस्यैवजवनिकांमंत्रविततिंमंत्रसमूहंत्यक्त्वाभृशमतिशयेनरामंभजंतु तत्रहेतुगर्भंविशेषणंस्मरारिहृदयेभांतम् स्मरारिःशिवः ४४ इतिश्रीमत्सकलराजवि॰ श्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामा॰ सेतौअरण्यकांडेदशमःसर्गः

इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेअरण्यकांडंस०

अथश्रीमदध्यात्मरामायणेकिष्किंधाकांडप्रा०

श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीसीतारामायनमः॥ ततइति सरसांश्रेष्ठंपंपासरः १ विस्मयहेतूनाह क्रोशमात्रमिति अगाधामलशंब रंनीरक्षीरांबुशंबरमित्यमरः अंबुजंपद्मंकल्हारस्तद्विशेषः एवमुत्पलपदेनकुमुदविशेषोत्र २ हंसादयः पक्षिविशेषाः क्रौंचनादैरुपनादितंप्र तिध्वनिमत् ३ सतांमनोवत्स्वच्छजलम् ४ उपस्पृश्यस्नात्वा ५ दांतौनिगृहीतेंद्रियौविविधान्वृक्षान्गिरेःशोभांचपश्यंतौ ६ तौददर्श

श्रीमहादेवउवाच ततःसलक्ष्मणोरामःशनैःपंपासरस्तटम् आगत्यसरसांश्रेष्ठंदृष्ट्वाविस्मय मापयौ १ क्रोशमात्रंसुविस्तीर्णमगाधामलशंबरम् उत्फुल्लांबुजकल्हारकुमुदोत्पलमंडितम् २ हंसकारंडवाकीर्णंचक्रवाकादिशोभितम् जलकुक्कुटकोयष्टिक्रौंचनादोपनादितम् ३ नानापुष्पल ताकीर्णंनानाफलसमावृतं सतांमनःस्वच्छजलंपद्मकिंजल्कवासितम् ४ तत्रोपस्पृश्यसलिलंपी त्वाश्रमहरंविभुः सानुजःसरसस्तीरेशीतलेनपथाययौ ५ ऋष्यमूकगिरेःपार्श्वेगच्छंतौरामलक्ष्मणौ धनुर्बाणकरौदांतौजटावल्कलमंडितौ पश्यंतौविविधान्वृक्षान्गिरेःशोभांसुविक्रमौ ६ सुग्रीवस्तुगिरे र्मूर्ध्निचतुर्भिःसहवानरैः स्थित्वाददर्शतौयातौआरुरोहगिरेःशिरः ७ भयादाहहनूमंतंकौतौवीरवरौ- सखे गच्छजानीहिभद्रंतेबटुर्भूत्वाद्विजाकृतिः ८ वालिनाप्रेषितौकिंवामांहंतुंसमुपागतौ ताभ्यांसं भाषणंकृत्वाजानीहिहृदयंतयोः ९ यदितौदुष्टहृदयौसंज्ञांकुरुकराग्रतः विनयावनतोभूत्वाएवंजानी हिनिश्चयम् १० तथेतिबटुरूपेणहनुमान्समुपागतः विनयावनतोभूत्वारामंनत्वेदमब्रवीत् कौयु वांपुरुषव्याघ्रौयुवानौवीरसंमतौ द्योतयंतौदिशःसर्वाःप्रभयाभास्कराविव १२ युवांत्रैलोक्यकर्तारा- विति भातिमनोमम। युवांप्रधानपुरुषौजगद्धेतूजगन्मयौ १३ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः ७

दृष्ट्वाचभयाद्गिरेःशिरआरुरोहेत्यन्वयः ७ भद्रंतेइतिप्रेरणानिमित्तंआशीर्वादः ८ किंवालिनाप्रेषितौमांहंतुमागतौवापक्षांतरेउतान्यथेति तयोर्हृदयंसंभाषणंकृत्वाजानीहि अंतःकरणानुरूपत्वाद्वाचःसंभाषणेनतन्निर्णयः ९ संज्ञांकुरु पलायनार्थमितिशेषः एवंसंकेतस्यनि श्चयंजानीहीत्यर्थः १० ११ १२ भातिजानातिप्रधानपुरुषौमुख्यपुरुषौनरनारायणावित्यर्थःमुख्यत्वमेवाह जगद्धेतूइत्यादिना १३

लीलयाचरंताविवगच्छंताविववस्तुतोविभुत्वाद्गतिहीनावेव १४ स्थितिलयौसर्गंचलीलयाकर्तुमुद्यतौरक्षसांलयस्तदितरजगतः
सर्गस्थिती १५ प्रेरकौअंतर्यामिनयंत्यर्थः तदेवाह सर्वहृदयस्थाविति इहलोकेचरंतौइत्यन्वयः १६ शब्दशास्त्रंव्याकरणम् १७
कृत्स्नंबहित्यर्थः ज्ञानविग्रहइत्यनेनचिदानंदएवमायायाएवंशरीररूपेणभातीतिसूचितं १८ १९ २० यःसुग्रीवोनामतेननाम्नात्र

माययामानुषाकारौचरंताविवलीलया। भूभारहरणार्थायभक्तानांपालनायच १४ अवतीर्णाविहप
रैचरंतौक्षत्रियाकृती। जगत्स्थितिलयौसर्गंलीलयाकर्तुमुद्यतौ १५ स्वतंत्रौप्रेरकौसर्वहृदयस्थाविहे-
श्वरौ। नरनारायणौलोकेचरंताविनिमेमतिः १६ श्रीरामोलक्ष्मणंप्राहपश्यैनंबटुरूपिणम्। शब्दशा-
स्त्रमशेषेणश्रुतंनूनमनेकधा १७ अनेनभाषितंकृत्स्नंनकिंचिदपशब्दितम्। ततःप्राहहनूमंतंरा-
घवोज्ञानविग्रहः १८ अहंदाशरथीरामस्त्वयंमेलक्ष्मणोनुजः सीतयाभार्ययासार्द्धंपितुर्वचनगौर
रवात् १९ आगतस्तत्रविपिनेस्थितोहंदंडकेद्विज। तत्रभार्याहृतासीतारक्षसाकेनचिन्मम २० नाम
त्वेष्टुमिहायातौत्वंकोवाकस्यवावद। बटुरुवाच। सुग्रीवोनामराजायोवानराणांमहामतिः २१ चतु-
र्भिर्मंत्रिभिःसार्द्धंगिरिमूर्धनितिष्ठति २१ भ्राताकनीयान्सुग्रीवोवालिनःपापचेतसः तेननिष्का
शितोभार्याहृतातस्येहवालिना २२ तद्भयादृष्यमूकाख्यंगिरिमाश्रित्यसंस्थितः। अहंसुग्रीवसचिवो
वायुपुत्रोमहामते २३ हनूमान्नामविख्यातोह्यंजनीगर्भसंभवः। तेनसख्यंत्वयायुक्तंसुग्रीवेणरघू-
त्तम २४ भार्यापहारिणंहंतुंसहायस्तेभविष्यति इदानीमेवगच्छामआगच्छयदिरोचते २५ श्रीराम
उवाच अहमप्यागतस्तेनसख्यंकर्तुंकपीश्वर सख्युस्तस्यापियत्कार्यंतत्करिष्याम्यसंशयम् २६
हनूमान्स्वस्वरूपेणस्थितोराममथाब्रवीत् आरोहतांममस्कंधौगच्छामःपर्वतोपरि २७

सिद्धोवानराणांरा-
जासगिरिमूर्धनितिष्ठतीत्यन्वयः २१ तत्रावस्थानेहेतुमाह भ्रातेति निष्काशितःहीनराज्यःकृतःभार्याचहृता २२ २३ तेनसख्यंतुयुक्-
तंसमदुःखत्वात् नतुवालिनेतिभावः २४ २५ तस्यापियत्कार्यंवालिवधरूपं २६ पर्वतोपरिगमनेश्रमातिशयात्स्वस्कंधारोहणप्रेर
णा २७

मंत्रिभिः सहेतिशेषः तथेतिउक्केतिशेषः २८ उत्पपातउत्पत्यजगामेत्यर्थः स्थितौतौस्थापितावित्यर्थः २९ व्येतुभयंवालिप्रेरितादितिशे॰ कात्कृतम् ३० योजितंताभ्यामंगीकारंकारितंआरोप्यकृत्वा ३१ विष्टरायआसनार्थं ३२ ३३ ३४ ३५ शत्रुघातिनस्त्वेशत्रुवधे सहाय्यमपिकरिष्येइत्यन्वयः ३६ विहायसानीयमानांप्रमदोत्तमामपश्यमितिशेषः ३७ साचरामरामेतिक्रोशंती अस्मान्पर्वतोप

यत्रतिष्ठतिसुग्रीवोमंत्रिभिर्वालिनोभयात् तथेतितस्यारुरोहस्कंधंरामोथलक्ष्मणः २८ उत्पपातगिरेर्मूध्निक्षिप्रणादेवमहाकपिः वृक्षच्छायांसमाश्रित्यस्थितौतौरामलक्ष्मणौ २९ हनूमानपिसुग्रीवमुपगम्यकृतांजलिः व्येतुतेभयमायातौराजन्श्रीरामलक्ष्मणौ ३० शीघ्रमुत्तिष्ठरामेणसख्यंतेयोजितंमया अग्निंसाक्षिणमारोप्यतेनसख्यंद्रुतंकुरु ३१ ततोतिहर्षात्सुग्रीवःसमागम्यरघूत्तमम् वृक्षशाखांस्वयंछित्वाविष्टराय ददौमुदा ३२ हनूमान्लक्ष्मणायादात्सुग्रीवायचलक्ष्मणः हर्षेणमहताविष्टाःसर्वएवावतस्थिरे ३३ लक्ष्मणस्त्वब्रवीत्सर्वंरामवृत्तांतमादितः वनवासाभिगमनंसीताहरणमेवच ३४ लक्ष्मणोक्तंवचःश्रुत्वासुग्रीवोराममब्रवीत्। अहंकरिष्येराजेंद्रसीतायाःपरिमार्गणम् ३५ सहाय्यमपितेरामकरिष्येशत्रुघातिनः। शृणुराममयादृष्टंकिंचित्तेकथयाम्यहम् ३६ एकदामंत्रिभिःसार्द्धंस्थितोहंगिरिमूर्धनि विहायसानीयमानांकेनचित्प्रमदोत्तमां ३७ क्रोशंतींरामरामेतिदृष्ट्वास्मान्पर्वतोपरि आमुच्याभरणान्याशुस्वोत्तरीयेणभामिनी ३८ निरीक्ष्याधःपरित्यज्यक्रोशंतीतेनरक्षसा नीताहंभूषणान्याशुगुहायामक्षिपंप्रभो ३९ इदानीमपिपश्यत्वंजानीहितववाऽथवा। इत्युक्त्वानीयरामायदर्शयामासवानरः ४० विमुच्यरामस्तद्दृष्ट्वाहासीतेतिमुहुर्मुहुः हृदिनिक्षिप्यतत्सर्वंरुरोदप्राकृतोयथा ४१ आश्वास्यराघवंभ्रातालक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् अचिरेणैववनेरामप्राप्स्यतेजानकीशुभा वानरेंद्रसहायेनहत्वारावणमाहवे ४२

दृष्ट्वास्वोत्तरीयेणतदेकदेशेनाभरणानिआमुच्यब॰ध्वाषुनरस्मान्निरीक्ष्यतान्यध्यधःपरित्यज्यक्रोशंतीतेननीताक्रोशनक्रिययासमानकर्तृकःक्त्वा अहंचतानिगुहायामक्षिपं ३८ ३९ इदानीं त्वमपिपश्यतवभार्यायाभवंतिवानभवंतिचेतिजानीहिनिश्चयंकुरु ४० ततभूषणयुक्तंवासःखंडंविमुच्यदृष्ट्वाभूषणानीतिशेषःतत्सर्वंभूषणजातं ४१ त्वैलया ४२

४३ तयोःसमीपतोग्निंप्रज्वाल्यसख्यंकुरुताभित्यवाचेतिशेषः ४४ आलिंग्यपरस्परंसख्येइत्यवदताभितिशेषः सखिलक्ष्मणफ
लंदर्शयतिसमीपेइति ४५ वालिनायदुदंतंमद्विषयेकृतंतच्छृणु ४६ नाम्नामायावीत्यन्वयः समुपाह्वयत फद्वारेतिशेषः ४७

सुग्रीवोप्याहहेरामप्रतिज्ञांकरवाणिते समरेरावणंहत्वातवदास्यामिजानकीं ४३ ततोहनूमान्प्रज्वा-
ल्यतयोरग्निंसमीपतः तावुभौरामसुग्रीवावग्नौसाक्षिणितिष्ठति बाहूप्रसार्यचालिंग्यपरस्परमकल्म
षौ।समीपेरघुनाथस्यसुग्रीवःसमुपाविशत ४५ स्वोदंतंकथयामासप्रणयाद्रघुनायके। सखेशृणुमम
मोदंतंवालिनायत्कृतंपुरा ४६ मयपुत्रोथमायावीनाम्नापरमदुर्मदः किष्किंधांसमुपागत्यवालिनंसमु
पाह्वयत् ४७ सिंहनादेनमहतावालीतुतदमर्षणः निर्ययौक्रोधताम्राक्षोजघानदृढमुष्टिना ४८ दु
द्रावतेनसंविग्नोजगामस्वगुहांप्रति अनुदुद्रावतंवालीमायाविनमहंतथा। ततःप्रविष्टमालोक्यगु
हांमायाविनंरुषा ४९ वालीमामाहतिष्ठत्वंबहिर्गच्छाम्यहंगुहाम् । इत्युक्त्वाविश्यसगुहांमासमेकंननि
र्ययौ ५० मासादूर्ध्वंगुहाद्वारान्निर्गतंरुधिरंबहु। तद्दृष्ट्वापरिनिःसांगोमृतोवालीतिदुःखितः ५१ गुहा
द्वारिशिलामेकांनिधायगृहमागतः। ततोध्रुवंमृतोवालीगुहायांरक्षसाहतः ५२ तच्छ्रुत्वादुःखिताःस
र्वेमामनिच्छंतमप्यत राज्येभिषेचनंचक्रुःसर्वेवानरमंत्रिणः ५३ शिष्टंतदामयाराज्यंकिंचित्काल
मरिंदम ततःसमागतोवालीमामाहपरुषंरुषा ५४ बहुधाभर्त्सयित्वामांनिजघानचमुष्टिभिः
ततोनिर्गत्य नगराद्धावंपरयाभिया ५५ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः ॥ ॥ ॥

तदाह्वानममर्षणोसहमानः ४८ तेनमुष्टिघातेनसंविग्नः पीडितः तंमायाविनंमायावंतंस्वगुहांप्रविष्टमालोक्येत्यन्वयः ४९।५०
मृतोवालीतिनिश्चयेनेतिशेषः ५१ रक्षसाहतोवालीमृतइतिस्वज्ञातीनब्रुवम् ५२ अनिच्छंतंराज्याभिषेकमितिशेषः ५३ शिष्टं
पालितंपरुषंभाषदृढे पिनिष्ठ्वादिवाक्यम् ५४ परयाभियावालिजया ५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऋष्यमूकं तदास्थमिमं पर्वतम् ऋषेः शापभयात् तस्मात्तु पदमेव स्फुटं भविष्यति ५६ हृताश्रयः हृतगृहः ५७ सुखितोस्मि अद्य त्वादृश मित्रलाभेनेति शेषः ५८ ५९ बलवतां बली सर्वेभ्यो बलवद्भ्योप्यधिकबलवानित्यर्थः दुरासदं वालिनमिति शेषः ६० तद्बलं वालिनो बलम् ६१ ६२ असहमान इति च्छेदः अस्य शिरो हस्ताभ्यां भ्रामयन् ग्रीवा तश्चालयन् छित्वा ग्रीवा रूपादाधारादुत्पाट्य हस्ताभ्यां तोलयित्वा एतावन्दा॰

लोकान्सर्वान्परिक्रम्य ऋष्यमूकं समाश्रितः । ऋषेः शापभयात्सोपि नायाती मं गिरिं प्रभो ५६ तदादि मम भार्यां स स्वयं भुंक्ते विमूढधीः । अतो दुःखेन संतप्तो हृतदारो हृताश्रयः ५७ वसाम्यद्य भवत्पादसंस्पर्शात्सुखितोस्म्यहं । मित्रदुःखेन संतप्तो रामो राजीवलोचनः ५८ हनिष्यामि तवद्वेष्यं शीघ्रं भार्यापहारिणम् इति प्रतिज्ञामकरोत्सुग्रीवस्य पुरस्तदा ५९ सुग्रीवोप्याह राजेंद्र वाली बलवतां बली कथं हनिष्यति भवान्देवैरपि दुरासदं ६० शृणु ते कथयिष्यामि तद्बलं बलिनां वर कदाचिद्दुंदुभिर्नाम महाकायो महाबलः ६१ किष्किंधामगमद्राम महामहिषरूपधृक् युद्धाय वालिनं रात्रौ समाह्वयत भीषणः ६२ तच्छ्रुत्वासहमानोसौ वाली परमकोपनः महिषं शृंगयोर्धृत्वा पातयामास भूतले ६३ पादेनैकेन तत्कायमाक्रम्यास्य शिरो महत् हस्ताभ्यां भ्रामयंश्छित्वा तोलयित्वाक्षिपद्भुवि ६४ पपात तच्छिरो राम मातंगाश्रमसन्निधौ । योजनात्पतितं तस्मान्मुनेराश्रममंडले ६५ रक्तवृष्टिः पपातोच्चैर्दृष्ट्वा तां क्रोधमूर्च्छितः । मातंगो वालिनं प्राह यद्यागंतासि मे गिरिम् ६६ इतः परं भग्नशिरा मरिष्यसि न संशयः । एवं शप्तस्तदारभ्य ऋष्यमूकं न यात्यसौ ६७ एतज्ज्ञात्वाहमप्यत्र वसामि भयवर्जितः । राम पश्य शिरस्तस्य दुंदुभेः पर्वतोपमं ६८ तत्क्षेपणे यदा शक्तः शक्तस्त्वं वालिनो वधे । इत्युक्त्वा दर्शयामास शिरस्तद्गिरिसंनिभम् ६९

एकमिति ज्ञात्वा भुवि अक्षिपत् ६४ क्षेपवेगेन भुव ऊर्ध्वं योजनमात्रं गत्वा ततो मातंगाश्रमे पपात पाताच्च योजनात्तन्मितादूर्ध्वदेशात्पतितम् ६५ अतस्तदाश्रमे शिरसो गलिता रक्तवृष्टिः पपात ततः क्रुद्धः सवालिनं प्राह ६६ ६७ एतत् ज्ञात्वा तदगमनं ज्ञात्वा ६८ यदा यदि तस्य बाणेन दूरं क्षेपणे त्वं शक्तस्तर्हि त्वं वालिवधे शक्तः ६९

७० ७१ चालयित्वामूलतोबाहुभ्यांकंपनेनअंजसाअनायासेन ७२ छिद्रंकरोषिसप्तस्वपीतिशेषः ७३ ७४ ७५ एवमाश्चर्यकर्म
णारामंपरमात्मानंज्ञात्वास्तौतिदेवेति संगतिंमैत्रींप्राप्तः ७८ मोक्ष सचिवंमोक्षप्रदत्वात्तत्सचिवंभवंसंसारं ७७ अन्यद्दारपुत्रा
दिकंत्वन्मायाकृतत्वेनमायिकत्वान्नाकांक्षे १ तोमांनिवर्तयेत्यर्थः ७८ मृदर्थंभूमिंखनतायथानिधानंधनराशिः प्राप्तोभवति-

इत्थंरामःस्मितंकृत्वापादांगुष्ठेनचाक्षिपत् दशयोजनपर्यंतंतदद्भुतमिवाभवत् ७० साधुसाध्विति
तंप्राहसुग्रीवोमंत्रिभिःसह पुनरप्याहसुग्रीवोरामंभक्तपरायणं ७१ एतेतालामहासाराःसप्तपश्य
रघूत्तम एकैकंचालयित्वासौनिःपत्राकुरुतेंजसा ७२ यदित्वमेकबाणेनविध्वाच्छिद्रंकरोषिचेत् ह
तस्त्वयातदावालीविश्वासोमेप्रजायते ७३ तथेतिधनुरादायसायकंतत्रसंदधे ७३ बिभेदचतदा
रामःसप्ततालान्महाबलः।तालान्सप्तविनिर्भिद्यगिरिंभूमिंचसायकः ७४ पुनरागत्यरामस्यतूणी
रेपूर्ववत्स्थितः। ततोति हर्षात्सुग्रीवोराममाहातिविस्मितः ७५ देवत्वंजगतांनाथःपरमात्मानसं
शयः मत्पूर्वकृतपुण्यौघैःसंगतोद्यमयासह ७६ त्वांभजंतिमहात्मानःसंसारविनिवृत्तये त्वांप्रा
प्यमोक्षसचिवंप्रार्थयेहंकथंभवम् ७७ दाराःपुत्राधनंराज्यंसर्वंत्वन्माययाकृतम् अतोहंदेवदेवेश
नाकांक्षेन्यत्प्रसीदमे ७८ आनंदानुभवंत्वाद्य प्राप्तोहंभाग्यगौरवात् मदर्थंयतमानेननिधानमि
वसत्पते ७९ अनाद्यविद्यासंसिद्धबंधनंछिन्नमद्यनः यज्ञदानतपःकर्मपूर्तेष्टादिभिरप्यसौ ८०
नजीर्यतेपुनर्दार्ढ्यंभजतेसंसृतिःप्रभो त्वत्पाददर्शनात्सद्योनाशमेतिनसंशयः ८१ क्षणार्द्धमपि
यच्चित्तंत्वयितिष्ठत्यचंचलम् तस्याज्ञानमनर्थानांमूलंनश्यतितत्क्षणात् ८२

एवमाह मानंदानुभवंत्वद्रूपंत्वांप्राप्तः ७९ अनाद्यविद्यासंसिद्धंनिष्पन्नंविषयवासनारूपंबंधनंसंसारप्रवर्तकंनश्छिन्नंन
ष्टं अन्येभ्योभगवद्दर्शनस्याधिक्यमाह यज्ञेत्यादियज्ञादिभिरप्यसौसंसृतिस्तत्कारणंविषयवासनारूपंबंधनंनजीर्यति अपि
तुदार्ढ्यमेवभजतेत्वच्चरणदर्शनात्तुसद्यस्तन्नाशमेति ८० ८१ यच्चित्तंयस्यचित्तंयस्यानर्थानांनानासंसृतिरूपाणांमूलमज्ञानं
नश्यतीत्यन्वयः ८२

मेमनःसदात्वयिनिष्ठतु ८३ यस्यवाणीत्वन्नामगायतिसमुच्यते ८४ बंधस्यसंसारकारणस्यमोचनीम् ८५ त्वन्मायपयाकृतःसंसा
रोयस्यसःत्वदंशःत्वत्प्रतिबिंबरूपत्वात् अतःस्वपादयोर्भक्तिमादिश्यदत्वात्राहि ८६ त्वन्मायावृतचेतसइतःपूर्वंमित्रादयआस
न् अद्यतुत्वत्पाददर्शनात्मेसर्वंब्रह्मैवेतिभातीत्यन्वयः ८७ गुणविशेषतासत्वादिगुणविशेषवत्तेत्यर्थः ८८ सागुणविशेषतानाना

तत्तिष्ठतुमनोराममत्वयिनान्यत्रमेसदा ८३ रामरामेतियद्वाणीमधुरंगायतिक्षणम् सब्रह्महासुरा
पोवामुच्यतेसर्वपातकैः ८४ नकांक्षेविजयंराममनचदारसुखादिकम् भक्तिमेवसदाकांक्षेत्वयिबं
धविमोचनीम् ८५ त्वन्मायाकृतसंसारस्त्वदंशोहंरघूत्तम स्वपादभक्तिमादिश्यत्राहिमांभवसंकटा
त् ८६ पूर्वंमित्रार्युदासीनास्त्वन्मायावृतचेतसः आसन्मेद्यभवत्पाददर्शनादेवराघव ८७ सर्वंब्रह्मै
वमेभातिक्कमित्रंक्कचमेरिपुः यावत्त्वन्माययाबद्धस्तावद्गुणविशेषता ८८ सायावदस्तिनानात्वंताव
द्भवतिनान्यथा यावन्नानात्वमज्ञानात्तावत्कालकृतंभयम् ८९ अतोविद्यामुपास्तेयःसोंधेतम
सिमज्जति मायामूलमिदंसर्वंपुत्रदारादिबंधनं अतोत्सारयमायांत्वंदासीनंतवरघूत्तम ९० त्वत्पा
दपद्मार्पितचित्तवृत्तिस्त्वन्नामसंगीतकथासुवाणी त्वद्भक्तसेवानिरतौकरौमेत्वदंगसंगंलभतां
मदंगं ९१ त्वन्मूर्तिभक्तान्स्वगुरुंचचक्षुःपश्यत्वजस्रंसशृणोतुकर्णः त्वज्जन्मकर्माणिचपादयुग्मं
व्रजत्वजस्रंतवमंदिराणि ९२ अंगानितेपादरजोविमिश्रतीर्थानिबिभ्रत्वहिशत्रुकेतो शिरस्त्वदी
यंभवपद्मजाद्यैर्जुष्टंपदंराममनमत्वजस्रं ९३ इतिश्रीम०उमाम० किष्किंधाकांडेप्रथमः सर्गः १

त्वंकृतत्वन्मित्रार्युदासीनत्वरूपोभेदःकालकृतंमृत्युकृतं ८९ अतःअविद्यामितिच्छेदः अतउत्सारयेतिच्छेदः ९० त्वत्पादप
द्मयोरर्पितानिचित्तवृत्तिर्येनसः ईदृशोहंभूयासमितिशेषः त्वन्नामविषयसंगीतकथासुवाणीनिरतातिष्ठत्वित्यन्वयः
त्वद्भक्तानांसेवायांनिरतौतत्करौ ९१ त्वन्मूर्तिभक्तान्त्वन्मूर्तयश्चतद्भक्ताश्चतान् सकर्णःत्वज्जन्मानिमायिकानितत्कर्मक
र्माणिचशृणोत्वित्यन्वयः ९२ अहिशत्रुकेतोगरुडध्वजमेशिरस्त्वदीयंशिवब्रह्माद्यैःसेवितंपदंनमतु ९३ इति० कि० प्र० र्ग० १

स्वात्मपरिष्वंगः स्वशरीरालिंगनं तेन दूरीकृताशेषपापं सस्मितमिति मायाया भगवद्दासरूपत्वेन स्मितद्वारा मायया तदावरणं १ कार्यं रावणवधः यन्मां प्रति त्वदुक्तं त्वयोक्तं तत्सत्यमेव २ रघुनंदनः अग्निसाक्षिकं सख्यं कृत्वा कपींद्राय तदुपकारकं किं कृतवानित्येव· लोका मां वदिष्यंति अतस्त्वदुपकारो मेवश्यं कर्तव्य इति शेषः ३ उक्तमेव दार्ढ्याय पुनराह इतीति भद्रं ते इत्यनेन मदाज्ञाकरणे एव ते

श्रीमहादेव उवाच इत्थं स्वात्मपरिष्वंगनिर्धूताशेषकल्मषम् रामः सुग्रीवमालोक्य सस्मितं वाक्यमब्रवीत् १ मायां मोहकरीं तस्मिन् वितन्वन्कार्यसिद्धये। सखे त्वदुक्तं यत्तन्मां सत्यमेव न संशयः २ किं तु लोका वदिष्यंति मामेवं रघुनंदनः। कृतवान्किं कपींद्राय सख्यं कृत्वाग्निसाक्षिकम् ३ इति लोकापवादो मे भविष्यति न संशयः। तस्मादाह्वय भद्रं ते गत्वा युद्धाय वालिनम् ४ बाणेनैकेन तं हत्वा राज्ये त्वामभिषिंचये। तथेति गत्वा सुग्रीवः किष्किंधोपवनं द्रुतम् ५ कृत्वा शब्दं महानादं तमाह्वयत वालिनम्। तच्छ्रुत्वा भ्रातृनिनदं रोषताम्रविलोचनः ६ निर्जगाम गृहाच्छीघ्रं सुग्रीवो यत्र वानरः। तमापतंतं सुग्रीवः शीघ्रं वक्षस्यताडयत् ७ सुग्रीवमपि मुष्टिभ्यां जघान क्रोधमूर्छितः वाली तमपि सुग्रीवमेवं क्रुद्धौ परस्परम् ८ अयुद्ध्येतामेकरूपौ दृष्ट्वा रामोतिविस्मितः न मुमोच तदा बाणं सुग्रीववधशंकया ९ ततो दुद्राव सुग्रीवो वमन् रक्तं भयाकुलः वाली स्वभवनं यातः सुग्रीवो राममब्रवीत् १० किं मां घातयसे राम शत्रुणा भ्रातृरूपिणा यदि मद्धनने वांछा त्वमेव जहि मां विभो ११ एवं मे प्रत्ययं कृत्वा सत्यवादिन्रघूत्तम उपेक्षसे किमर्थं मां शरणागतवत्सल १२ श्रुत्वा सुग्रीववचनं रामः साश्रुविलोचनः आलिंग्य मास्म भैषीस्त्वं दृष्ट्वा वामेकरूपिणौ १३ श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमो नमः॥ ७

-सख्यं-

भद्रं नान्यथेति सूचितम् ४ तथेतीत्यर्थं प्रतिज्ञायेति शेषः ५ महानादम् महाप्रतिध्वनिजनकं आह्वयत् स्पर्द्धया शब्दितवान् ६ ७ ८ एकरूपौ समानाकारौ अत एव रामो बाणं न मुमोच ९ १० जहि शस्त्रेणेति शेषः ११ प्रत्ययं कृत्वा विश्वासमुत्पाद्य सत्यवादिन्नित्यादिराक्षेपः १२ युवां समानाकारौ दृष्ट्वा मित्रघातशंकया हं सायकं न मुक्तवानित्यन्वयः १३ श्रीराम

भ्रमशांतयेभ्रमशांतिफलकं १४ अहंरामइत्यनेनस्वस्यामिथ्याभाषित्वंसूचितंत्वांशपेयदिनहनिष्यामितर्हिमित्रस्यतवैवशाप
थइत्यर्थः १५ पुष्पितांमालांआमुच्यसंबध्यप्रेषयत्वामित्यन्वयः १६ १७ १८ परिकरंकच्छबंधादिरूपं १९ २० तेनत्वत्तोभग्नः

मित्रघातित्वमाशंक्यमत्कृतवान्सायकंनहि | इदानीमेवतेचिह्नंकरिष्येभ्रमशांतये १४ गत्वाह्वयपुनः
शत्रुंहतंद्रक्ष्यसिवालिनम् | रामोहंत्वांशपेभ्रातर्हनिष्यामिरिपुंक्षणात् १५ इत्याश्वास्यससुग्रीवंरा
मोलक्ष्मणमब्रवीत् | सुग्रीवस्यगलेपुष्पमालामामुच्यपुष्पिताम् १६ प्रेषयस्वमहाभागसुग्रीवं
वालिनंप्रति | लक्ष्मणस्तुतदाबध्वागच्छगच्छेतिसादरम् १७ प्रेषयामाससुग्रीवंसोपिगत्वातथाक-
रोत् पुनरप्यद्भुतंशब्दंकृत्वावालिनमाह्वयत् १८ तच्छ्रुत्वाविस्मितोवालीक्रोधेनमहतावृतः बध्वा
परिकरंसम्यक्गमनायोपचक्रमे १९ गच्छंतंवालिनंतारागृहीत्वानिषिषेधतं | नगंतव्यंत्वयेदानीं
शंकामेतीवजायते २० इदानीमेवतेभग्नःपुनरायातिसत्वरः सहायोबलवांस्तस्यकश्चिन्नूनंसमा
गतः २१ वालीतामाहहेसुभ्रुशंकातेव्येतुतद्गता प्रियेकरंपरित्यज्यगच्छगच्छामितंरिपुम् २२ ह
त्वाशीघ्रंसमायास्येसहायस्तस्यकोभवेत् सहायीयदिसुग्रीवस्तंवाहत्वोभयंक्षणात् २३ आया-
स्येमाशुचःशूरःकथंतिष्ठेद्गृहेरिपुम् ज्ञात्वाप्याहूयमानंहिहत्वायास्यामिसुंदरि २४ तारोवाच
मत्तोन्यच्छृणुराजेंद्रश्रुत्वाकुरुयथोचितम् आह मामंगदःपुत्रोमृगयायांश्रुतंवचः २५ अ-
योधिपतिःश्रीमान्रामोदाशरथिःकिल लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीत याभार्ययासह २६

ध्या

पुनरायातिगर्जन्युद्धार्थमाह्वयति २१ तद्गतासुग्रीवसहायविषयाकरंपरित्यज्यगच्छअंतःपुरमितिशेषः २२ मत्तोरक्षितंजी
वितार्थिकस्तस्यसहायोभवेदित्यन्वयः २३ आह्वयमानंरिपुंज्ञात्वापिशूरःकथंगृहेतिष्ठेत् अतस्तंहत्वात्रायास्यामिइति-
च्छेदः २४ यन्मामंगदोमृगयायांश्रुतंवचआह तच्छ्रुत्वायथोचितं कुरु २५ २६

रावणेनसीताह्रतातांसहभ्रात्रामार्गमाणोऋष्यमूकाद्रिमागतः २७ समागतःसंमीलितःसख्यंचतेनचकार २८ २९ इतिनिश्चि
त्यपरस्परसहाय्यंप्रतिज्ञाययातौस्ववासस्थानमितिशेषः तस्मान्निश्चितंनिश्चितार्थकंमेवचः श्रृणुइदानीमेवेत्यादरेन्यथेति
आदिः ३० ३१कुलंवानरकुलं ३२ ३३ ३४ स्नेहोभविष्यति सुग्रीवतोपिममरामकार्येसमर्थत्वादितिभावः ३५ स्व

आगतोदंडकारण्यंतत्रसीताह्रताकिल रावणेनसहभ्रात्रामार्गमाणोथजानकीं २७ आगतो
ऋष्यमूकाद्रिंसुग्रीवेणसमागतः चकारतेनसुग्रीवःसख्यंचानलसाक्षिकं २८ प्रतिज्ञांकृतवान्
रामःसुग्रीवायसलक्ष्मणः वालिनंसमरेहत्वाराजानंत्वांकरोम्यहम् २९ इतिनिश्चित्यतौयातौ
निश्चितंश्रृणुमद्वचः इदानीमेवतेभग्नः कथंपुनरुपागतः ३० अतस्त्वंसर्वथावैरंत्यक्त्वासुग्रीवमा
नय यौवराज्येभिषिंचाशुरामंत्वंशरणंव्रज ३१ पाहिमामंगदंराज्यंकुलंचहरिपुंगव। इत्युक्त्वा
श्रुमुखीतारापादयोःप्रणिपत्यतं ३२ हस्ताभ्यांचरणौधृत्वारुरोदभयविह्वला। तामालिंग्यतदा
वालीसस्नेहमिदमब्रवीत् ३३ स्त्रीस्वभावाद्बिभेषित्वंप्रियेनास्तिभयंमम। रामोयदिसमायातो
लक्ष्मणेनसमंप्रभुः ३४ तदारामेणमेस्नेहोभविष्यतिनसंशयः। रामोनारायणःसाक्षादवतीर्णो
खिलप्रभुः ३५ भूभारहरणार्थायश्रुतंपूर्वंमयानघे स्वपक्षःपरपक्षोवानास्तितस्यपरात्मनः ३६
अनेष्यामिगृहंसाधिनत्वातच्चरणांबुजम् भजतोनुभजत्येषभक्तिगम्यःसुरेश्वरः ३७ यदिस्वयं
समायातिसुग्रीवोहन्मितंक्षणात्। यदुक्तंयौवराज्यायसुग्रीवस्याभिषेचनं ३८ कथमाहूयमानोहं
युद्धायरिपुणाप्रिये शूरोहंसर्वलोकानांसंमतःशुभलक्षणे ३९ भीतभीतमिदंवाक्यंकथंवाली
वदेत्प्रिये तस्माच्छोकंपरित्यज्यतिष्ठसुंदरिवेश्मनि ४०

पक्षपरपक्षाभावेहेतुगर्भंविशेषणंपरात्मनइति तेनसर्वत्रसमःसइतिध्वनितं ३६ भजनः भक्तानित्यर्थः ३७ यदिस्वयमिति असहायइत्यर्थः ३८ कथंतदभिषेचनंकुर्यामितिशेषः यतोहंसर्वलोकानांसंमतः ३९ वालीभीतभीतंअत्यंतभयसूचकमिदंवाक्यंकथंवदेत्
४०

४१ उत्पपातसुद्धायनतलं भरखमितिशेषः ४२ अहन् हतवान् ४३ रामंविलोकयन् शीघ्रमेतंजहीतिदृष्ट्यासूचयन् ४४ ऐंद्रेधनुषि
अगस्त्यदत्ते ऐंद्रमितिपाठे ऐंद्रास्त्राभिमंत्रितमित्यर्थः वृक्षखंडगः वृक्षसमूहगः ४५ तत्तूह्वदयंलक्ष्यंकृत्वेतिशेषः ४६ महींकं
पयन्सशरोरामधनुः सकाशात् महाशब्दंमुंचनउत्पपातआकाशेइतिशेषः ततःसनिपपातवालिवक्षसितनतस्तद्बिभेद४७

एवमाश्वास्यतारांतांशोचंतीमश्रुलोचनाम् गतोवालीसमुद्युक्तःसुग्रीवस्यवधायसः ४१ दृष्ट्वावा॰
लिनमायांतंसुग्रीवोभीमविक्रमः उत्पपातगलेबद्धपुष्पमालःपतंगवत् ४२ मुष्टिभ्यांताडयामासवा॰
लिनंसोपितंतथा अहन्वालीचसुग्रीवंसुग्रीवोवालिनंतथा ४३ रामंविलोकयन्नेवसुग्रीवोयुयुधेयु
धि। इत्येवंयुध्यमानौतौदृष्ट्वारामःप्रतापवान् ४४ बाणमादायतूणीरादैंद्रेधनुषिसंदधे आकृष्यकर्ण
पर्यंतमदृश्योवृक्षखंडगः ४५ निरीक्ष्यवालिनंसम्यग्लक्ष्यंतद्धृदयेहरिः उत्ससर्जाशनिसमंमहावेगंम॰
हाबलः ४६ बिभेदसशरोवक्षोवालिनःकंपयन्महीम्। उत्पपातमहाशब्दंमुंचन्सनिपपातह ४७ त
दामुहूर्तंनिःसंज्ञोभूत्वाचेतनमापसः। ततोवालीददर्शाग्रेरामंराजीवलोचनं धनुरालंब्यवामेनहस्ते॰
नान्येनसायकम् ४८ बिभ्राणंचीरवसनंजटामुकुटधारिणम् विशालवक्षसंभ्राजद्वनमालावि॰
भूषितं ४९ पीनचार्वायतभुजंनवदूर्वायतच्छविम् सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यांचपार्श्वयोःपरिसेवितम् ५०
विलोक्यशनकैःप्राहवालीरामंविगर्हयन्। किंमयापकृतंरामतवयेनहतोस्म्यहम् ५१ राजधर्म॰
मविज्ञायगर्हितंकर्मतेकृतम् वृक्षखंडेतिरोभूत्वात्यजतामयिसायकम् ५२ श्रीसीतारामा॰

तदावक्षोभेदकालेचेतनंचैतन्यम् वामेनधनुरन्येनसायकमन्यमालंब्यस्थितमितिशेषः ४८ वक्षसिवनमालाकंठमा
रभ्याजानुमालावनमालातयाविभूषितम् ४९ ५० विगर्हयन्कुत्सयन् ५१ राजधर्ममितितिरोभूयान्येनयुद्धंकुर्व
तिबाणपातःछलत्वान्नराजधर्मइतिभावः ल्यबभावआर्षः ५२ श्रीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः॥ ७ ७ ७

चोरवत्कृतसंगरस्त्वंमांहत्वायशोलप्स्यसेकिं अपित्वयशएवेतिभावः यदितेक्षत्रियदायादत्वाद्यभिमानस्तदामेमया·
समक्षंयुद्धंकृत्वातत्फलंयशोमरणंवाप्राप्स्यसेप्रासोभावेः अन्यार्थेन्यशब्दप्रयोगेणासन्नमरणतासूच्यते ५३ कृतंउप·
कृतमित्यर्थः ५४ ५५ ५६ ५७ कंधर्मंकांधर्मकृतांकीर्तिं ऐहिकमपिनमद्बधेत्याह अभक्ष्यमिति ५८ इत्येवंबहु·

यशःकिंलप्स्यसेरामचोरवत्कृतसंगरः। यदिक्षत्रियदायादोमनोर्वंशसमुद्भवः ५३ युद्धंकृत्वास·
मक्षंमेप्राप्स्यसेतत्फलंतदा। सुग्रीवेणकृतंकिंतेमयावानकृतंकिमु ५४ रावणेनहृताभार्यातव
राममहावने। सुग्रीवंशरणंयातस्तदर्थमितिशुश्रुम ५५ बतरामनजानीषेमद्बलंलोकविश्रुतं
रावणंसकुलंबध्वाससीतंलंकयासह ५६ आनयामिमुहूर्तार्धाद्यदिचेच्छामिराघव। धर्मिष्ठइति
लोकेस्मिन्कथ्यसेरघुनंदन ५७ वानरंव्याधवद्धत्वाधर्मंकंलप्स्यसेवद अभक्ष्यंवानरमांसंहत्वा·
मांकिंकरिष्यसि ५८ इत्येवंबहुभाषंतंवालिनंराघवोब्रवीत्। धर्मस्यगोप्तालोकेस्मिंश्चरामिसशरा
सनः ५९ अधर्मकारिणंहत्वासद्धर्मंपालयाम्यहं। दुहिताभगिनीभ्रातुर्भार्याचैवतथास्नुषा ६० स
मायोरमतेतासामेकामपिविमूढधीः पातकीसतुविज्ञेयःसवध्योराजभिःसदा ६१ सीतारामा·

भाषंतंअसंबद्धंप्रलपंतमित्यर्थः ५९ अधर्मेतिसद्धर्मरक्षणांगत्वादधर्मकारिवधस्यनदोषत्वमितिभावः अधर्मकारित्वंवालिनःस·
मर्थयतेदुहितेत्यादिभ्रातुःकनिष्ठस्येतिशेषः ६० एताःसर्वाःसमास्तुल्यास्तासांमध्येयोविमूढधीरपिएकांरमतेसपातकीज्ञे·
यःविमूढधीरपीत्यनेनाज्ञानान्नदोषइतिपरिहृतंईदृशस्यार्थस्याज्ञानात्करणेपिमहानेवदोषःअतएवतस्यवधपर्यंतोदंडइत्याह
सवध्यइति ६१

ननुमनुष्याधिकारिकंशास्त्रंनतुतिर्यगादिविषयमतस्तिरश्चामस्माकंकोत्रदोषइतिचेत् शृणु तिरश्चामनधिकारोहि अज्ञानकृतः
तच्चाज्ञानंनबाल्यादिषुस्वयंप्रतिभातवेदत्वात् देवांशत्वाच्चास्ति चकर्तव्याकर्तव्यज्ञानवताम् अकर्तव्यकरणेदोषोभवत्येवातएवेंद्रादीनामहल्याद्य
तिक्रमणादौदोषश्रुतिः संगच्छतेदेवानांयज्ञाद्यनधिकारस्तु यजनीयदेवतांतराभावात् अतएवब्रह्मविद्यायामिंद्रादीनामप्यधिकारः
श्रुतिषुश्रूयतेइत्येषोत्रभगवतोभिप्रायः ६२ किंचमन्निंद्याद्दोषांतरमागपिलंज्ञायतेइत्याह त्वंकपित्वादितिसंचारैर्लोकंपुनाना
महांतोविचरंतियत् यतोतस्तान्नातिभाषयेत् ननिंदेत् त्वंतुएवंसंचरंतीतिनजानीषेइत्यन्वयः विचरंतिहीति पाठांतरंएवंचत्वा

त्वंतुभ्रातुःकनिष्ठस्यभार्यायांरमसेबलात् अतोमयाधर्मविदाहतोसिवनगोचर ६२ त्वंकपित्वान्नजानी
षेमहांतोविचरंतियत् लोकंपुनानाःसंचारैरवस्तान्नातिभाषयेत् ६३ तच्छ्रुत्वाव्यथसंत्रस्तोज्ञात्वारामंर
मापतिम् बालीप्रणम्यरभसाद्राममंवचनमब्रवीत् ६४ रामराममहाभागजानेत्वांपरमेश्वरम् अजा
नतामयाकिंचिदुक्तंतत्क्षंतुमर्हसि ६५ साक्षात्त्वच्छरघातेनविशेषेणतवाग्रतः त्यजाम्यसून्महायोगिदुर्ल
भंतवदर्शनम् ६६ यन्नामविवशोगृण्हन्म्रियमाणःपरंपदं यातिसाक्षात्सएवाद्यमुमूर्षोर्मेपुरःस्थितः ६७
देवजानामिपुरुषंत्वांश्रियंजानकींशुभाम् रावणस्यवधार्थायजातंत्वांब्रह्मणार्थितम् ६८ अनुजानीहि
मांरामयांतंत्वत्पदमुत्तमं | ममतुल्यबलेबालेअंगदेत्वंदयांकुरु ६९ विशल्यंकुरुमेरामत्हृदयंपाणिनास्पृश
न् | तथेतिबाणमुद्धृत्यरामःपस्पर्शपाणिना त्यक्त्वातद्वानरंदेहममरेंद्रोभवत्क्षणात् ७० श्रीरामायन०

हशपवित्रीकरणार्थएवायंममसंचारइतिध्वनितं ६३ ६४ अजानतात्वदीयंपरमेश्वर त्वमजानतेत्यर्थः ६५ तवाग्रत
इतितत्स्वरूपज्ञानपूर्वकंतवाग्रतइत्यर्थः तवदर्शनंतत्स्वरूपज्ञानंमहायोगिनामपिदुर्लभम् ६६ विवशःपुत्रादिममताक्रांतो
पिसाक्षात्त्वांपश्यतोम्रियमाणस्यपरमपदप्राप्तिरितिकिंवक्तव्यमित्यर्थः ६७ ६८ ६९ अमरेंद्रोभवत् तदंशत्वात्तत्रैवलय
मापेत्यर्थः ७० श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः ७ ७ ७ ७ ७ ७

विमृष्टः स्पृष्टइतियावत् परमंपदंमैंद्रंपदंअधिकारांतेमुक्तिदत्वात्तस्यापिपरमपदत्वेनव्यवहारः ७१ इतिश्रीमत्सकलराजविपदु॰ द्धू॰ सेतौकिष्किंधाकांडेद्वितीयःसर्गः २ निहतेति १ परिनोदयनगरादिरक्षार्थमितिशेषः २ चतुर्द्वारकपाटादीनितिआदिनास्थ्‌ क्ष्मानेकद्वारकपाटपरिखादिसंग्रहः ३ ४ निधनंयास्यामि वह्निप्रवेशेनेतिशेषः ५ ६ ७ येनेतियेनबाणेनवालीहतस्तेनबाणे॰

वालीरघूत्तमशराभिहतोविमृष्टोरामेणशीतलकरेणसुखाकरेण सद्योविमुच्यकपिदेहमनन्यलभ्यंप्राप्तःपदंपरमहंसगणैर्दुरापम् ७१ इतिमदध्या॰ द्वितीयःसर्गः २ श्रीमहादेवउवाच निहतेवालिनिरणेरामेणपरमात्मना दुद्रुवुर्वानराःसर्वेकिष्किंधांभयविह्वलाः १ तारामूचुर्महाभागेहतोवालीरणाजिरे अंगदंपरिरक्षाद्यमंत्रिणःपरिनोदय २ चतुर्द्वारकपाटादीनुबध्वा रक्षामहेपुरीम् वानराणांतुराजानमंगदंकुरुभामिनि ३ निहतंवालिनंश्रुत्वातारा शोकविमूर्छिता अताडयत्स्वपाणिभ्यांशिरोवक्षश्चभूरिशः ४ किमंगदेनराज्येननगरेणधनेनवा इदानीमेवनिधनंयास्यामिपतिनासह ५ इत्युक्त्वात्वरितातत्ररुदतीमुक्तमूर्द्धजा ययौतारातिशोकार्तायत्रभर्तृकलेवरं ६ पतितंवालिनंदृष्ट्वारक्तैःपांसुभिरावृतम् रुदंतीनाथनाथेतिपतितातस्यपादयोः ७ करुणंविलपंतीसाददर्शरघुनंदनम् ।राममांजहिबाणेनयेनवालीहतस्त्वया ८ गच्छामिपतिसालोक्यंपतिर्मामभिकांक्षते ।स्वर्गेपिनसुखंतस्यमांविनारघुनंदन ९ पत्नीवियोगजंदुःखमनुभूतंत्वयानघ वालिनेमांप्रयच्छाशुपत्नीदानफलंभवेत् १० सुग्रीवस्त्वंसुखंराज्यंदापितंवालियातिना रामेणरुमयासार्द्धंभुंक्ष्वसापत्नवर्जितम् ११ श्रीरामचंद्रायनमः

नमांजहि वालिशरीरस्पृष्टतयातत्स्पर्शस्यमत्सुखावहत्वादितिभावः ८ ९ पत्नीदानफलमितितेनधर्मेणात्रापिपत्नीलाभो भविष्यतीतिभावः १० वालिघातिनारामेणदापितंवालिनेतिशेषः वालिनोदातृत्वंचमरणेनस्वत्वत्यागमात्रेणेतिबोध्यम् ११ ५

१२ १३ देहजीवयोःपतिर्विवेकस्त्वनाधइत्याह पंचात्मकइति पंचभूतात्मकइत्यर्थः इदंजडत्वोपपादकंत्वङ्मांसेत्यादिनात्यंत
बीभत्सत्वंदर्शितं कालेनकर्मभिर्गुणैःसत्वादिभिश्चोत्पन्नइत्यनेननश्वरत्वमेवंचतत्रात्यंतंप्रीत्ययोगेकातेपतिबुद्धिरित्यर्थः अ॰
थाप्येवंबुद्धि॰वतेतर्हिसोस्त्येवेतिव्यर्थः शोकइत्यर्थः १४ नांत्यइत्याह मन्यसेइतिनिरामयः नाशादिरहितःतदाह नजाय
तेइत्यादि १५ सर्वगतश्चेतनोजीवएकएव अद्वितीय इतिद्वितीयसंबंधरहितस्तदेवाहाकाशवदलेपकइतिअलिप्तइत्यर्थःमा
यागुणैरितिशेषः सकथमिति अविनाशित्वादितिभावः १६ देहःकाष्ठवदचित् अचेतनइत्यर्थः जीवश्चिदात्मकोज्ञानस्वरूप॰

इत्येवंविलपंतींतांतारांरामोमहामनाः सांत्वयामासदययातत्वज्ञानोपदेशतः ११ किंभीरुशोचसिव्यर्थं
शोकस्याविषयंपतिम् पतिस्तवायंदेहोवाजीवोवावदतत्त्वतः १३ पंचात्मकोजडोदेहस्त्वङ्मांसरुधि
रास्थिमान् कालकर्मगुणोत्पन्नःसोप्यास्तेद्यापितेपुरः १४ मन्यसेजीवमात्मानंजीवस्तर्हिनिरामयः
नजायतेनम्रियतेनतिष्ठतिनगच्छति १५ नस्त्रीपुमान्वाषंढोवाजीवःसर्वगतोव्ययः एकएवाद्विती॰
योयमाकाशवदलेपकः १६ नित्योज्ञानमयःशुद्धःसकथंशोकमर्हति १६ तारोवाच देहोचित्काष्ठ॰
वद्रामजीवोनित्यश्चिदात्मकः सुखदुःखादिसंबंधःकस्यस्याद्राममेवद १७ श्रीरामउवाच ॥
अहंकारादिसंबंधोयावद्देहेंद्रियैःसह संसारस्तावदेवस्यादात्मनस्त्वविवेकिनः १८ श्रीरामप्रस॰

एवनतुसुखादिपरिणामवान् एवंसतिसुखादिसंबंधःकस्यस्यात् अचेतनत्वान्नस्थूलस्यसूक्ष्मस्यनाप्यपरिणामित्वादात्म
नइत्यर्थः १७ उत्तरयति अहंकारादीति देहेंद्रियैःसहतेष्विइत्यर्थः अहंकारादिसंबंधः अहंममेत्येवंबुद्धिविषयताइत्यर्थःआ
यः स्थूलसूक्ष्मदेहयोरुभयोरप्यहंबुद्धिरेवकेषांचित्तुस्थूलदेहेपुत्रादौचममताबुद्धिःसूक्ष्मेतुसर्वेषामहंबुद्धिरेवेतिविवेकः तावदे
वाविवेकिनोंतःकरणादिभ्यः स्वस्मिन्विवेकाग्रहवतआत्मनः संसारः स्यादित्यर्थः १८ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः
७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

एवंशुद्धस्यात्मनोन्याविवेकादारोपितः संसारः स्वतएवनविनिवर्तते यथास्वप्नस्यमिथ्यागमः स्वाप्नमिथ्यापदार्थदर्शनंनस्वतोनि-
वर्ततेकिंतुजाग्रदवस्थयैवतद्वदितिभावः १९ तत्रस्वप्नस्यविषयध्यानवत्संसारस्यमूलकारणमाह अनादीति अविद्याअनात्म-
न्यात्मबुद्धिर्माययावाअयथार्थकः अत्यंतमिथ्याभूतः २० मनएवेतिमनोत्रांतःकरणंसंसारस्तन्मूलकारणमित्यर्थः बंधः सुखादि-
भोगस्तद्वत् मनएवमनसासमानत्वंआत्ममनसोरैक्यंतद्वानबंधभाक्तद्वतबंधयुक्तोभवतीत्यर्थः २१ २२ बुद्धीति यथालक्तका-
दिसामीप्यात्स्फटिकस्यरक्तत्वादिव्यवहारः एवंसंसारधर्मकबुद्धींद्रियादिसामीप्यादात्मनोबलादवशातः संसारव्यवहारोलोकैःक्रिय
तइत्यर्थः तदेवाहात्मेतिमनसोजडत्वेनज्ञानादिजनकत्वासंभवात् चेतनस्यात्मनोलिंगमनुमापकंमनोंतःकरणंपरिगृह्यतेनाविवे

मिथ्यारोपितसंसारोनस्वयंविनिवर्तते विषयान्ध्यायमानस्यस्वप्नेमिथ्यागमोयथा १९ अनाद्यः
विद्यासंबंधात्तत्कार्याहंकृतेस्तथा संसारोपार्थकोपिस्याद्रागद्वेषादिसंकुलः २० मनएवहिसंसा
रोबंधश्चैवमनःशुभे आत्मामनःसमानत्वमेत्यतद्बतबंधभाक् २१ यथाविशुद्धःस्फटिकोलक्तः
कादिसमीपगः तत्तद्वर्णयुगाभातिवस्तुतोनास्तिरंजनं २२ बुद्धींद्रियादिसामीप्यादात्मनः सं
सृतिर्बलात् आत्मास्वलिंगंतुमनःपरिगृह्यतदुद्भवान् २३ कामान्जुषन्गुणैर्बद्धः संसारेवर्ततेव-
शः आदौमनोगुणान्सृष्ट्वाततःकर्माण्यनेकधा २४ शुक्लुलोहितकृष्णानिगतयस्तत्समानतःएवंक
र्मवशाज्जीवोभ्रमत्याभूतसंप्लवम् २५ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः ७ ७ ७ ७

कंप्राप्यतदुद्भवान्ततोजातान्कामान्विषयान्जुषन् गुणैस्तदीयै रागद्वेषादिभिर्बद्धइवावशः संसारेवर्तते २३ विषयाणां
मनउद्भवत्वंदर्शयति आदाविति गुणान्रागद्वेषादीन्ततोरागद्वेषादितः कर्माणिसृष्ट्वेवदितिशेषः २४ तत्रकर्मभेदानाह शु-
क्लेत्यादिशुक्लकर्माणि हिंसादिरहितजपध्यानादिरूपाणिलोहितानिहिंसामिश्रयागादीनिकृष्णानिपापकर्माणितत्समानतः क
र्मस्वरूपतुल्यागतयोगतीःसृष्ट्वेवदितिशेषःगतयइतिद्वितीयार्थेआर्षम् तत्रशुक्लकर्मणः शुक्लाब्रह्मलोकप्राप्तिरूपोत्तमाग-
तिःलोहितकर्मणोमध्यमास्वर्गगतिःकृष्णाकर्मणोधमानरकगतिरित्यर्थः भूतसंप्लवः प्रलयस्तावत्पर्यंतंकर्मवशाद्भ्रमति २५

सर्वोपसंहृतौप्रालयेवासनाभिः कर्मभिश्चसहाभिनिवेशतः अंतःकरणादितादात्म्याध्यासात् अंतःकरणादिप्रकृतिभूताना
द्यविद्यावशगस्तल्लीनःसन्नतिष्ठति २६ वासनाश्चमानसानिकर्माणिचतैः सहलघुस्सएवजातेवर्षाकालेमंडूकवत्प्रादुर्भवति
एवंसृष्टिप्रलययोर्घटीयंत्रमिवावर्तमानस्तिष्ठति २७ नन्वेवमस्यमुक्तिप्रत्याशैवनकिन्नेत्याह यदेतिमद्विषयामतिः ईश्वरोम
हानित्येवंबुद्धिर्जायतेइतिशेषः २८ ततःईश्वरविषयबुद्ध्यनंतरम् ततःस्वरूपविज्ञानंस्वरूपंविज्ञायतेनेनततः विषयेषु
अनित्याशुचिदुःखरूपंवैराग्यंनित्यानित्यविवेकादिचजायतेइत्यर्थः २९ तदातादृशवैराग्यादौजातेआचार्यप्रसादेनतत्त्व

सर्वोपसंहृतोजीवोवासनाभिःस्वकर्मभिः अनाद्यविद्यावशगास्तिष्ठत्यभिनिवेशतः २६ सृष्टिका
लेपुनःपूर्ववासनामानसैःसह जायतेपुनरप्येवंघटीयंत्रमिवावशः २७ यदापुण्यविशेषेणालभ
तेसंगतिंसतां मद्भक्तानांसुशांतानांतदामद्विषयामतिः २८ मत्कथाश्रवणेश्रद्धादुर्लभाजायतेत
तः ततःस्वरूपविज्ञानमनायासेनजायते २९ तदाचार्यप्रसादेनवाक्यार्थज्ञानतःक्षणात् देहेंद्रिय
मनःप्राणाहंकृतिभ्यःपृथक्स्थितम् ३० स्वात्मानुभवतःसत्यमानंदात्मानमद्वयम् ज्ञात्वासद्योभ
वेन्मुक्तःसत्यमेवमयोदितं ३१ एवंमयोदितंसम्यगालोचयवियोनिशम् तस्यसंसारदुःखानिन-
स्पृशंतिकदाचन ३२ त्वमप्येतन्मयाप्रोक्तमालोचयविशुद्धधीः नस्पृश्यसेदुःखजालैःकर्मबंधाद्वि
मोक्ष्यसे ३३

मस्यादिवाक्यार्थज्ञानतः श्रवणमननरूपात् क्षणात् उत्सवात् श्रवणादिविषयोत्साहात्पुनः पुनरनुष्ठानादितियावत्
देहादिभ्यःपृथक्स्थितंसत्यमानंदरूपमद्वितीयमात्मानंस्वात्मानुभवतःस्वात्मविषयादीदृशंब्रह्माहमेवेत्येवंरूपान्निदिध्या
सनात् ज्ञात्वाअपरोक्षीकृत्यसद्यस्तत्कालमेवसंसारान्मुक्तोभवेदित्यर्थः ३० ३१ आलोचयतिफक्त्यानिर्णयत्ति तस्य
क्रमेणज्ञानप्राप्त्यासंसारदुःखास्पर्शः ३२ कर्मबंधात् कर्मकृतात् बंधात् संसाररूपादित्यर्थः ३३ श्रीरामायनमः

मेमयारूपंदर्शितंस्वरूपंदर्शितमित्यर्थः अत्रतारायैभगवताविश्वरूपदर्शनंकारितमितिध्वनयति यद्वादर्शितमित्यंबोधितमित्यर्थः
३४ मद्रूपंपरिदृश्यमानंरूपंदर्शितंविश्वरूपंच अलोचयविचारय प्रवाहपतितंसंसारप्रवाहपतितंकार्यंसांसारिकंकार्यंकुर्वत्यपित
द्दोषैर्नलिप्यसेइत्यर्थः ३५ देहाभिमानजंदेहेअहंममइत्याकारकाभिमानाज्जातं ३६ जीवन्मुक्तातदवस्थापरमात्मनारामेण
सद्गुरुत्वात्क्षणसंगमेनैवसापितिर्यग्योनिरपिताराअनादिबंधंसंसाररूपंनिर्धूयनिरस्कृत्यविकल्मषानिःपापाकृतामुक्ताजीव

पूर्वजन्मनितेसुभ्रुकृतामद्भक्तिरुत्तमा अतस्तवविमोक्षायरूपंमेदर्शितंशुभे ३४ ध्यात्वामद्रूपम-
निशमालोचयमयोदितम् प्रवाहपतितंकार्यंकुर्वत्यपिनलिप्यसे ३५ श्रीरामेणोदितंसर्वंश्रुत्वातारा-
रातिविस्मिता (देहाभिमानजंशोकंत्यक्त्वानत्वारघूत्तमम् ३६ आत्मानुभावसंतुष्टाजीवन्मुक्ताबभूवह-
×क्षणसंगममात्रेणरामेणपरमात्मना ३७ अनादिबंधंनिर्धूयमुक्तासापिविकल्मषा) सुग्रीवोपिच
तच्छ्रुत्वारामवक्त्रात्समीरितं ३८ जहावज्ञानमखिलंस्वस्थचित्तोभवेत्तदा। ततःसुग्रीवमाहेदंरामोवा
नरपुंगवम् ३९ भ्रातुर्ज्येष्ठस्यपुत्रेणयद्युक्तंसांपरायिकम् कुरुसर्वंयथान्यायंसंस्कारादिममाज्ञ
या ४० तथेतिबहुभिर्भृत्यैर्वानरैःपरिणीयतम् वालिनंपुष्पकेक्षिप्त्वासर्वराजोपचारकैः ४१ भेरी
दुंदुभिनिर्घोषैर्ब्राह्मणैर्मंत्रिभिःसह। यूथपैर्वानरैःपौरैस्तारयाचांगदेनच ४२ गत्वाचकारतत्सर्वंयथा
शास्त्रंप्रयत्नतः। स्नात्वाजगामरामस्यसमीपंमंत्रिभिःसह ४३ नत्वारामस्यचरणौसुग्रीवःप्राहहृ
ष्टधीः। राज्यंप्रशाधिराजेंद्रवानराणांसमृद्धिमत् ४४ दासोहंतेपादपद्मंसेवेलक्ष्मणवच्चिरम्। इत्यु
क्तोराघवःप्राहसुग्रीवंसस्मितंवचः ४५

मुक्ताचकृता ३७ ३८ ३९ सुग्रीवंकिमाहेत्यत्राह भ्रातुरितिज्ये
ष्ठस्यभ्रातुर्यत्सांपरायिकम् पारलौकिकंयुक्तंतत्पुत्रेणांगदेनकुरुकारयेत्यर्थः ननुभवच्छत्रोःकथमस्माभिःसंस्कारादिकार्यं
तत्राह ममाज्ञयेति ४० तथेतीत्यस्यांगीकृत्येतिशेषः परिणीयउत्थाप्य पुष्पकेपुष्पकविमानातुल्येवाहनेसर्वराजोपचारकैर्युक्तंवा
लिनंक्षिप्त्वा ४१ ४२ तन्मृतोचितसंस्कारादि ४३ वानराणांराज्यंप्रशाधीत्यन्वयः ४४ ४५ श्रीसीतारामाभ्यांनमोनमः

त्वमेवाह अनेनत्वयाक्रियमाणराज्यभोगएवममभोगइतिसूचितं किंत्वानासक्तोराज्यंभोक्तुमीश्वरप्रेरितोहंराज्यंकुर्वेइतिमत्याच ताह
श्याबुध्याक्रियमाणयाक्रिययाभगवान्तुष्यत्वेवेतिध्वनितं पुर राज्याधिपत्येकिष्किंधापुरराज्याधिपत्ये ४६ तर्हिमदभिषेकका
लेतत्रसंनिधानंकुर्विति चेत्तत्राह नगरमिति पत्तनंनगरं ४७ अहंचनगरस्यसमीपेपर्वतस्यशिखरेवत्स्यामीत्यन्वयः ४८ वर्ष
दिवसान्वर्षाकालं ततःराज्याभिषेकानंतरंकिंचित्कालंवर्षासमयंस्वपुरेस्थित्वासीतायाः परिमार्गणेऽन्वेषणेयत्नवान्भवेत्य॰

त्वमेवाहंनसंदेहःशीघ्रंगच्छममाज्ञया॥पुरराज्याधिपत्येत्वंस्वात्मानमभिषेचय ४६ नगरंनप्रवेक्ष्या
म्यचतुर्दशसमाःसखे। आगमिष्यतिमेभ्रातालक्ष्मणःपत्तनंतव ४७ अंगदंयौवराज्येत्वमभिषेचय
सादरम्। अहंसमीपेशिखरेपर्वतस्यसहानुजः ४८ वत्स्यामिवर्षदिवसान्ततस्त्वंयत्नवान्भव-
किंचित्कालंपुरेस्थित्वासीतायाःपरिमार्गणे ४९ साष्टांगंप्रणिपत्याहसुग्रीवोरामपादयोः पदा-
ज्ञापयसेदेवतत्तथैवकरोम्यहं ५० अनुज्ञातस्तुरामेणसुग्रीवस्तुसलक्ष्मणः गत्वापुरंतथाचक्रेय
थारामेणचोदितः ५१ सुग्रीवेणयथान्यायंपूजितोलक्ष्मणस्तदा आगत्यराघवंशीघ्रंप्रणिपत्यो
पतस्थिवान् ५२ ततोरामोजगामाशुलक्ष्मणेनसमन्वितः प्रवर्षणागिरेरूर्ध्वशिखरंभूरिविस्तरं
५३ तत्रैकंगव्हरंदृष्ट्वास्फाटिकंदीप्तिमच्छुभं वर्षवातातपसहंफलमूलसमीपगम् वासायरोच
यामासतत्ररामःसलक्ष्मणः ५४ दिव्यमूलफलपुष्पसंयुतेमौक्तिकोपमजलौघपल्वले चित्रव
र्णमृगपक्षिशोभितेपर्वतेरघुकुलोत्तमोऽवसत् ५५ इतिश्रीम॰ रामा॰ उमाम॰ किष्किंधाकांडेतृ-
तीयःसर्गः ३ श्रीमहा॰ उवा॰ तत्रवार्षिकदिनानिराघवोलीलयामणिगुहासुसंचरन् पक्वमूलफ॰
लभोगतोषितोलक्ष्मणेनसहितोवसत्सुखं १ न्वयः ४९ ५० चोदितःप्रेरितः ५१ ५२ ५३ गव्हरंगुहांफलमूलानिस
मीपगानियस्यतत् ५४ मौक्तिकोपमजलौघोजलसमूहोयेषुतादृशानिपल्वलानियस्मिंस्तादृशेपर्वतेइत्यर्थः नानावर्णैर्मृगैःपक्षि
भिश्चशोभिते २५ इतिश्रीम॰ सेतौकिष्किंधाकांडेतृतीयसर्गः ३ तत्रपर्वतेइत्यर्थः वार्षिकदिनानिव्याप्येतिशेषः अवसदित्यन्वयः १

वातप्रेरितजलपूर्णमेघान् अंतरेमध्येस्तनितपूर्वकंवैद्युतंविद्युत्समूहोगर्भेयेषांतान् आहितस्रुकांचन्यः कक्षाःपृष्ठास्तरणानि येषांतादृशान् गजयूथान्यद्भुतानिववीक्ष्यविस्मयमगात् अत्रगजाबृंहितयुक्ताबोध्याःअतएवस्तनितेनाधिक्यम् २ नवघासंतृणंविस्फारितेक्षणाभगवत्सौंदर्यदर्शनायेतिभावः ३ तादृशाः संतोध्याननिष्ठामुनीश्वराइवनचलंतिराममित्या-

वातनुन्नजलपूरितमेघानंतरस्तनितवैद्युतगर्भान् वीक्ष्यविस्मयमगाद्गजयूथान्यद्वदाहितस्रु-
कांचनकक्षान् २ नवघाससमास्वाद्यत्दृष्टपुष्टमृगद्विजाः धावंतःपरितोरामंवीक्ष्यविस्फारि
तेक्षणाः ३ नचलंतिसदाध्याननिष्ठाइवमुनीश्वराः। रामंमानुषरूपेणगिरिकाननभूमिषु ४ चरं
तंपरमात्मानंज्ञात्वासिद्धगणाभुवि मृगपक्षिगणाभूत्वाराममेवानुसेविरे ५ सौमित्रिरेकदा-
राममेकांतेध्यानतत्परम् समाधिविरमेभक्त्याप्रणयाद्विनयान्वितः ६ अब्रवीद्देवदेवेशवाक्याद्
पूर्वोक्तमद्विगतोमम अनाद्यविद्यासंभूतःसंशयोहृदिसंस्थितः ७ इदानींश्रोतुमिच्छामिक्रिया
मार्गेणराघव भवदाराधनंलोकेयथाकुर्वंतियोगिनः ८ इदमेवसदाप्राहुर्योगिनोमुक्तिसाधनं
नारदोपितथाव्यासोब्रह्माकमलसंभवः ९ ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानामाश्रमाणांचमोक्षदम् स्त्री-
शूद्राणांचराजेंद्र सुलभंमुक्तिसाधनम्। तवभक्तायमेभ्रात्रेब्रूहिलोकोपकारकम् १० श्रीरा
मउवाच ममपूजाविधानस्यनांतोस्तिरघुनंदन तथापिवक्ष्येसंक्षेपाद्यथावदनुपूर्वशः ११
स्वगृह्योक्तप्रकारेणद्विजत्वंप्राप्यमानवः सकाशात्सद्गुरोर्मंत्रंलब्ध्वामद्भक्तिसंयुतः १२ श्रीराम

रुत्तरान्वधितत्रैतेचरंतोमृगपक्षिगणानकिंतुसिद्धगणाइत्यपन्हुतिर्व्यंग्या ४ ५ ६ अनादिभूतयाविद्ययासंभूतोजातः संशयोविगतइत्यन्वयः ७ क्रियामार्गेणलौकिकपुष्पादिभिःपूजारूपेणयथातत्प्रकारविशिष्टेनपूजामार्गेणयोगिनोभवदारा- धनंकुर्वंतितच्छ्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ८ इदमेवक्रियामार्गेणाराधनमेव योगिनएवाहुः नारदइत्यादि ९ येमत्वम् १० ११ द्विजत्वं उपनयनसंस्कारंप्राप्यत्वांतयोरव्ययोःप्राप्यलब्ध्वा एतयोराराधयेदित्यनेनान्वयः १२ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः॥

पूजास्थानान्याहहृदयइत्यादिस्वहृदयदेशइत्यर्थः इदंचमूर्त्यादीनामपिस्मृत्युक्तानामुपलक्षणं अनलेवन्हौप्रतिमादौप्रतिमा
स्वर्णरूप्यादिमयीआदिनाब्राह्मणेविभावसौसूर्यमंडलेअर्चेत्पूजयेत् १३ प्रातःस्नानमितिसकलप्रातःकृत्योपलक्षणं १४ वेदेति
द्विजोवेदोदितैःशूद्रादिस्तंत्रोदितैः मृल्लेपनंसकलस्नानविधेरुपलक्षणं तेनस्नानंकुर्वन्नित्यन्वयःसंध्यादिनाहोमतर्पणादि १५ मम
पूजकोमद्बुध्याभक्त्यास्वगुरुंपूजयेदित्यन्वयः अत्रगुर्वसान्निध्येपिध्यानेनजलादौगुरुंपूजयेदितिसंप्रदायः १६ शिलायांशिला
निर्मितप्रतिमायां प्रतिमासुमृद्रत्नादिनिर्मितास्वित्यर्थः प्रसिद्धैःस्मृतिप्रसिद्धैः तेनतन्निषिद्धपुष्पादिपूजानर्हमितिसूचितम्·

तेनसंदर्शितविधिर्मामेवाराधयेत्सुधीः हृदयेवानलेनार्चेत्प्रतिमादौविभावसौ १३ शालिग्रामशिला
यांवापूजयेन्मामतंद्रितः प्रातःस्नानंप्रकुर्वीतप्रथमंदेहशुद्धये १४ वेदतंत्रोदितैर्मंत्रैर्मृल्लेपनविधानतः
संध्यादिकर्मयन्नित्यंतत्कुर्याद्विधिनाबुधः १५ संकल्पमादौकुर्वीतसिद्ध्यर्थंकर्मणांसुधीः स्वगुरुं
पूजयेद्भक्त्यामद्भक्त्यापूजकोमम १६ शिलायांस्नपनंकुर्यात्प्रतिमासुप्रमार्जनम् प्रसिद्धैर्गंधपु
ष्पाद्यैर्मत्पूजासिद्धिदायिका १७ अमायिकोनुवृत्त्यामांपूजयेन्नियतव्रतः प्रतिमादिष्वलंकारःप्रि
योमेकुलनंदन १८ अग्नौयजेतहविषाभास्करेस्थंडिलेयजेत् । भक्तेनोपहृतंप्रीत्यैश्रद्धयामममवा
र्यपि १९ किंपुनर्भक्ष्यभोज्यादिगंधपुष्पाक्षतादिकं। पूजाद्रव्याणिसर्वाणिसंपाद्यैवंसमारभेत् २०

तेचनिषेधानिबंधेषुद्रष्टव्याविस्तरभयान्नेहलिखिताः १७ अमायिकःमायादंभादिरूपतद्रहितः अनुवृत्त्यागुरूपदिष्टमार्गा
नुवर्तनेनप्रतिमादिषुप्रतिमाश्चतेआदयश्चप्रतिमादयः तेषुप्रतिमादिषुप्रतिमारूपेषुआदिषुआश्रयेषुपूजाधिकरणेष्वित्य
र्थः तत्पुरुषः समानाधिकरणःकर्मधारयः प्रतिमारूपेष्वाश्रयेषु आदिशब्दआश्रयवाचीप्रोक्षादिश्चसुयोधनइत्यादौप्रसिद्धः
अलंकारःपुष्पादिरूपः१८ आधारांतरेपूजाविशेषमाहाग्नाविति अग्नौतत्तद्देवतामंत्रेणहोमएवतत्तद्देवतापूजेत्यर्थः भास्करेस्थंडि·
लेयजेदितिभास्करेयजेदिवियत् तत्तदाकारेस्थंडिलेइत्यर्थः भक्तेनश्रद्धयोपहृतंवार्यपिममप्रीत्यैभवतीतिशेषः अनेनभक्तेरेवसु
ख्यत्वंदर्शितं १९ भक्ष्यादिकमुपहृतंप्रीत्यैइतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः समारभेत्पूजामितिशेषः २० श्रीसीतारामाभ्यांनमोनमः रामू

तत्रपूजाप्रकारमाह चैलेति अथ कुशासनंतदुपर्यजिनंतदुपरिचैलमितिक्रमः तत्रोपविश्यपद्मासनाद्यन्यतमासनेनेत्यर्थः
देवस्यसंमुखेइत्यनेनस्थिरासुप्रतिमासुपश्चिमाद्यभिमुखतयापिपूजाभवतीतिसूचितम् २१ मातृकाअकारादिपंचाशद्वर्णा
त्मिकाः तन्न्यासप्रकारश्चतंत्रे स्फुटः बहिरितिबहिर्न्यासमांतरंन्यासंचेत्यर्थः केशवादिचतुर्विंशतिनामभिरित्यर्थः सच
नारदपंचरात्रादौस्पष्टः तत्त्वन्यासोपितत्रैवोक्तः २२ मन्मूर्तिपंजरन्यासोविष्णुपंजरस्तोत्रोक्तोमहान्यासइतिसंप्रदायः मंत्र
न्यासंमंत्रवर्णैस्तत्तत्कल्पोक्तंषडंगादिन्यासंप्रतिमादावपीतियथात्मनितथादेवइत्युक्तेः २३ ईषद्वामभागावच्छिन्नपुरोभागेक

चैलाजिनकुशैःसम्यगासनंपरिकल्पयेत् तत्रोपविश्यदेवस्यसंमुखेशुद्धमानसः २१ ततोन्यासं
प्रकुर्वीतमातृकाबहिरांतरम् केशवादिततःकुर्यात्तत्वन्यासंततःपरम् २२ मन्मूर्तिपंजरंन्यासं
मंत्रन्यासंततोन्यसेत् प्रतिमादावपितथाकुर्यान्नित्यमतंद्रितः २३ कलशंस्वपुरोवामेक्षिपेत्पुष्पा
दिदक्षिणे अर्घ्यपाद्यप्रदानार्थंमधुपर्कार्थमेवच २४ तथैवाचमनार्थंतुन्यसेत्पात्रचतुष्टयम्
हृत्पद्मेभानुविमलेमत्कलांजीवसंज्ञिताम् २५ ध्यायेत्स्वदेहमखिलंतयाव्याप्तमरिंदम तामेवा
वाहयेन्नित्यंप्रतिमादिषुमत्कलाम् २६ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैःस्नानवस्त्रविभूषणैः यावच्छक्यो
पचारैर्वात्वर्चयेन्मामममायया २७ विभवेसतिकर्पूरकुंकुमागरुचंदनैः अर्चयेन्मंत्रवन्नित्यंसु
गंधकुसुमैःशुभैः २८

कलशंजलपूर्णंस्थापयेदितिशेषः पुष्पादिदक्षिणेक्षिपेत्स्थापयेदित्यर्थः अर्घ्यादिपात्रस्थाप
नदेशःस्मृतौउक्तः अर्घ्यपात्रंतुवायव्येनैर्ऋत्यांपाद्यपात्रकम् मध्येतुमधुपर्कस्यौदेशेत्वाचमनीयकमिति २४ जीवसंज्ञितांमत्कलामि
त्यनेनचेतनःसर्वत्रैकएवेतिबोधितम् युक्तंचैतत् व्यापकेनैकेनैवचेतनोपपत्तावनेकतत्कल्पनायांमानाभावात् प्रतिकर्मव्यवस्थात्वं
तःकरणभेदेनैवोपपन्नेतित्हृत्पद्मेतांध्यायेत २५ तयाव्याप्तमखिलंस्वदेहंभावयेत् तथाभावयित्वातामेवमत्कलांप्रतिमादिष्वावाहयेत् त
दावाहनेनतामपिचेतनत्वेनध्यात्वा २६ यावच्छक्यैरुपचारैर्वाषोडशभिःपंचभिर्वातुःपादपूरणार्थः अमाययाअदंभादिनामांपूजयेत २७ विभवे
सतिकर्पूरादिभिःसुगंधपुष्पैश्चमंत्रवदर्चयेत् २८

आगमोक्तांअगस्त्यसंहितोक्तांप्रकारयेत्प्रकुर्वीतेत्यर्थः नीराजनैरितिपाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्वात्धूपदीपनैवेद्यनीराजनानीतिक्रमः
नीराजनंपंचारार्तिकादिभिः २९ तद्रूपादिश्रद्धयोपहरेद्द्यात् यतोहंश्रद्धाप्राकश्रद्धादत्तभोक्ता ३० अगस्त्येनेति अगस्त्यसंहितोक्त
मार्गेणकृतंयत्कुंडंतेनतस्मिन्नित्यर्थः अधिकरणस्यकरणत्वविवक्षयातृतीयामूलमंत्रेणआगमोक्तेनपुंसूक्तेनपुरुषसूक्तेन एतद्ब्रा
ह्मणविषयं ३१ तद्विषयेएवाहाथवौपासनाग्नाविति चरुणाहविषाहवीरूपेणचरुणा ३२ ध्यायेन्मामितिशेषः पार्षदेभ्यः तंत्रोक्त
हनूमदादिभ्यः ३३ मांध्यायन्स्मरन्नित्यस्यमनुवर्णानितिशेषः तदेवाह यतवागिति अनेनप्रशस्ततरोमानसोजपउक्तः मुखवासंत

दशावरणपूजांवैत्यागमोक्तांप्रकारयेत् | नीराजनैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैर्बहुविस्तरैः २९ श्रद्धयोपहरेन्नि
त्यंश्रद्धाप्रभुगहमीश्वरः | होमंकुर्यात्प्रयत्नेनविधिनामंत्रकोविदः ३० अगस्त्येनोक्तमार्गेणकुंडेनाग
मवित्तमः जुहुयान्मूलमंत्रेणपुंसूक्तेनाथवाबुधः ३१ अथवौपासनाग्नौवाचरुणाहविषातथा।
तप्तजांबूनदप्रख्यंदिव्याभरणभूषितं ३२ ध्यायेदनलमध्यस्थंहोमकालेसदाबुधः | पार्षदेभ्योब
लिंदत्वाहोममशेषंसमापयेत् ३३ ततोजपंप्रकुर्वीतध्यायन्मांयतवाक्स्मरन् | मुखवासंचतांबूलंद
त्वाप्रीतिसमन्वितः ३४ मदर्थेनृत्यगीतादिस्तुतिपाठादिकारयेत् | प्रणमेद्दंडवद्भूमौहृदयेमांनि
धायच ३५ शिरस्याधायमद्दत्तंप्रसादंभावनामयम् पाणिभ्यांमत्पदेमूर्ध्निगृहीत्वाभक्तिसंयुतः
३६ रक्षमांघोरसंसारादित्युक्त्वाप्रणयेत्सुधीः उद्वासयेद्यथापूर्वंप्रत्यग्ज्योतिषिसंस्मरन् ३७

द्रूपकर्पूरादियुक्तंतांबूलंदद्यादित्यर्थः ३४ मदर्थेमत्प्रीतयेइत्यर्थः कारयेत्कुर्वीतेत्यर्थः निवृत्तशेषणास्मिन्च दंडवदित्यनेनाष्टांग
प्रणामउक्तः ३५ भावनामयंमद्दत्तंप्रसादंशिरसिआधायस्थापयित्वाअनेनमत्प्रसादंपुष्पादिरूपंभगवान्ददातीतिभावनः
याप्रसादंगृण्हीयादितिसूचितंतंगृहीत्वाशिरसिस्थापयित्वाभावनाभावितेमत्पदेपाणिभ्यांस्वमूर्ध्निगृहीत्वाधृत्वा ३६
इत्युक्त्वाप्रणमेदित्यन्वयः प्रत्यग्ज्योतिषिहृदयस्थेयतएवध्याताजीवकलामतिमापाभावाहितापूर्वंतत्रैवोद्वासयेत् त
त्रैवप्रविष्टांध्यायेत् एतदेवविसर्जनम् ३७

इहामुत्रचऐहिलौकिकीपारलौकिकींचेत्यर्थः ३८ मद्भक्तोयदिमामेवंध्यात्वाआवाह्यचदिनेदिने प्रतिदिनंममपूजांकरोतितदाममसारूप्यं प्राप्नोति ३९ सनातनंपूर्वपूर्वैरप्येवमेवानुष्ठितं ४० शेषांशाय लक्ष्मणाय ४१ प्राकृतवत् प्रकृतिकार्यमनुष्यवत् मायामालंब्यदुःखि तइत्यनेनस्वतस्तस्यदुःखलेशोपिनेतिसूचितं ४२ एकांतेइतिमंत्रत्वादेकांतेकथनम् ४३ अनुत्तमःनविद्यतेउत्तमंयस्मादित्यर्थः

एवमुक्तप्रकारेणपूजयेद्विधिवद्यदि इहामुत्रचसंसिद्धिंप्राप्नोतिमदनुग्रहात् ३८ मद्भक्तोयदिमामेवं पूजांचैवदिनेदिने करोतिममसारूप्यंप्राप्नोत्येवनसंशयः ३९ इदंरहस्यंपरमंचपावनंमयैवसाक्षात्क थितंसनातनं पठत्यजस्त्रंयदिवाशृणोतियःससर्वपूजाफलभाङ्नसंशयः ४० एवंपरात्माश्रीरामः क्रियायोगमनुत्तमं पृष्टःप्राहस्वभक्तायशेषांशायमहात्मने ४१ पुनःप्राकृतवद्रामोमायामालंब्य दुःखितः हासीतेतिवदन्नेवनिद्रांलेभेकथंचन ४२ एतस्मिन्नंतरेतत्रकिष्किंधायांसुबुद्धिमान् ह नूमान्प्राहसुग्रीवमेकांतेकपिनायकम् ४३ शृणुराजन्प्रवक्ष्यामितवैवहितमुत्तमं रामेणतेकृतःपू र्वमुपकारोह्यनुत्तमः ४४ कृतघ्नवत्त्वयानूनंविस्मृतःप्रतिभातिमे त्वत्कृतेनिहतोवालीवीरस्त्रैलो क्यसंमतः ४५ राज्येप्रतिष्ठितोसित्वंताराप्राप्तोसिदुर्लभां सरामःपर्वतस्याग्रेभ्रात्रासहवसन्सुधीः त्वदागमनमेकाग्रमीक्षतेकार्यगौरवात् त्वंतुवानरभावेनस्त्रीसक्तोनावबुध्यसे ४७ करोमीतिप्रति ज्ञायसीतायाःपरिमार्गणम् नकरोषिकृतघ्नस्त्वंहन्यसेवालिवद्द्रुतं ४८ हनूमद्वचनंश्रुत्वासुग्रीः वोभयविह्वलः प्रत्युवाचहनूमंतंसत्यमेवत्वयोदितं ४९ शीघ्रंकुरुमदाज्ञांत्वंवानराणांतरस्विनाम् सहस्राणिदशेदानींप्रेषयाशुदिशोदश ५० श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः ७ ७ ७ ७

४४ उपकारमेवाह त्वत्कृतेइति ४५ दुर्लभांताराभितिवालीपरिग्रहात्त्वयासर्वथाकामिभावेनद्रष्टुमप्यशक्यामित्यर्थः ४६ ए काग्रंतन्मात्रचित्तत्वंयथाभवतितथाईक्षतेप्रतीक्षतेकार्यस्यसीतान्वेषणरूपस्यगौरवात्त्वदेकसाध्यत्वादित्यर्थः ४७ कृतघ्नस्त्वं यदिनकरोषितदावालिवद्धन्यसेरामेणेतिशेषःअतःसर्वथान्वेषणमुचितमितिव्यंग्यं ४८ ४९ वानराणांमदाज्ञांकुरुबोधय ५० ७

आज्ञामाह सप्तेति ५१ इत्याज्ञाप्य एवं वानरेषु कर्तव्यामाज्ञां बोधयित्वा ५२ ५३ अगणिता गुणाः सत्वं पराक्रमश्च येषां तान्पर्वताकारसदृ
शं रूपमाकारो येषां तान् पवनस्य वायोर्हितो तोतिप्रियः कुमारो हनूमान्दानमानादिना सत्कृत्य नित्यनेनावश्यं कार्यसिद्धिकारत्वं दर्शितम् ५४ इति
श्रीसेतौ कि॰ चतुर्थः सर्गः ४ रामस्त्विति पर्वताग्रे स्थितो मणियुक्तसानौ शिखरे १ न जाने नष्टा कोमीत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् २

ससद्वीपगतान्सर्वान्वानरानानयंतु ते पक्षमध्ये समायांतु सर्वे वानरपुंगवाः ५१ ये पक्षमतिवर्तंते ते व
ध्या मे न संशयः इत्याज्ञाप्य हनूमंतं सुग्रीवो गृहमाविशत् ५२ सुग्रीवाज्ञां पुरस्कृत्य हनूमान्मंत्रिसत्तमः
तत्क्षणे प्रेषयामास हरीन्दशदिशः सुधीः ५३ अगणितगुणसत्वान्वायुवेगप्रचारान्वनचरगण
मुख्यान्पर्वताकाररूपान् पवनहितकुमारः प्रेषयामास दूतानतिरभसतरात्मा दानमानादितुष्टान् ५४
इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहे॰ किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ४ श्रीमहादेव उवाच रा
मस्तु पर्वतस्याग्रे मणिसानौ निशामुखे सीताविरहजं शोकमसहन्निदमब्रवीत् १ पश्य लक्ष्मण मे सीता
राक्षसेन हृता बलात् मृतामृता वा निश्चेतुं न जाने द्यापि भामिनीम् २ जीवतीति मम ब्रूयात्कश्चिद्वा प्रि
यकृत्तमः यदि जानामि तां साध्वीं जीवतीं यत्र कुत्र वा ३ हठादेवाहरिष्यामि सुधामिव पयोनिधेः प्रतिज्ञां
शृणु मे भ्रातर्येन मे जनकात्मजा ४ नीता तं भस्मसात्कुर्यां सपुत्रबलवाहनं हे सीते चंद्रवदने वसती राक्षसा
लये ५ दुःखार्ता मामपश्यंती कथं प्राणान्धरिष्यसि चंद्रोपि भानुवद्भाति मम चंद्राननां विना ६ चंद्र त्वं
जानकीं स्पृष्ट्वा करैर्मां स्पृश शीतलैः सुग्रीवोपि दयाहीनो दुःखितं मां न पश्यति ७ श्रीसीताराम ॥

यः कश्चिदपि जीवतीति ब्रूयात् स मे प्रियकृत् यत्र कुत्र वा यत्र कुत्रापीत्यर्थः ३ ४ वसंती त्वं कथं प्राणान्धरिष्यसीत्यन्वयः
५ विरहदुःखमभिनयति चंद्रोपीति भानुवत् दाहकत्वात् ६ चंद्र त्वमिति कर्पूरतोप्यतिशीतलस्य मम कामदुःखशामक
स्य तद्गात्रस्य स्पर्शेन तव करा अपि तथा गुणशैत्ययुक्ता भूत्वा मां सुखयिष्यंतीति भावः विरहवेदनासहत्वादेव सुग्रीवं निंदति सुग्रीवो
पीति ७ राम

यन्मांनपश्यतितत्कृतघ्नःसन्नेवदृश्यते ८ कृतघ्नत्वमुपपादयतिनायातीति ९ एवंयथासीताहर्तारंहंतुमिच्छामिएवमित्यर्थः अद्ययथा
मेमयावालीहतःसुग्रीवोपिभवेदित्यर्थः १० रुष्टंक्रोधवंतम् ११ इदानीमेवेत्याद्युक्त्याराजाज्ञांविनेदृशकार्यकरणमनुचितमितिप्रतिसंधा
याह मामाज्ञापयेतिईदृशेस्थलेप्रथमतोऽप्रतिसंधानंतुरामरोषेणलक्ष्मणस्यापिरोषाविष्टत्वात् अतोंतर्गर्भितंतन्नदोषः १२ १३
वालिवन्नहनिष्यसेइत्युक्त्वाभीषयेत्यन्वयः नञिकाकुः ततःसुग्रीवप्रतिभाषितंतदुक्तोत्तरंआदाय १४ अत्रागत्यमांश्रावयेति

राज्यंनिःकंटकंप्राप्यस्त्रीभिःपरिवृतोरहः कृतघ्नोदृश्यतेव्यक्तंपानासक्तोतिकामुकः ८ नाया
तिशरदंपश्यन्नपिमार्गयितुंप्रियाम् पूर्वोपकारिणंदुष्टःकृतघ्नोविस्मृतोहिमां ९ हन्मिसुग्रीव
मद्यैवसपुरंसहबांधवम् वालीयथाहतोमेद्यसुग्रीवोपितथाभवेत् १० इतिरुष्टंसमालोक्यराघ
वंलक्ष्मणोब्रवीत् इदानीमेवगत्वाहंसुग्रीवंदुष्टमानसं ११ मामाज्ञापयहत्वातमायास्येरामतेंतिकं।
इत्युक्त्वाधनुरादायखड्गंतूणीरमेवच १२ गंतुमभ्युद्यतंवीक्ष्यरामोलक्ष्मणमब्रवीत् नहंतव्यस्त्व
यावत्ससुग्रीवोमेप्रियःसखा १३ किंतुभीषयसुग्रीवंवालिवन्नहनिष्यसे इत्युक्त्वाशीघ्रमादाय
सुग्रीवप्रतिभाषितं १४ आगत्यपश्चाद्यत्कार्यंतत्करिष्याम्यसंशयम् तथेतिलक्ष्मणोगच्छत्त्वरि
तोभीमविक्रमः १५ किष्किंधांप्रतिकोपेननिर्दहन्निववानरान् (सर्वज्ञोनित्यलक्ष्मीकोविज्ञाना-
त्मापिराघवः १६ सीतामनुशुशोचार्तःप्राकृतःप्राकृतामिव बुद्ध्यादिसाक्षिणस्तस्यमायाका
र्यातिवर्तिनः १७ रागादिरहितस्यास्यतत्कार्यंकथमुद्भवेत् ब्रह्मणार्थितःपूर्वंकर्तुंराज्ञोदशरथस्यहि
१८

शेषः तच्छ्रुत्वापश्चाद्यत्कार्यंकर्तुंयोग्यंतत्करिष्यामिअगच्छदितिच्छेदः १५ किष्किंधांप्रत्यगच्छदितिपूर्वेणान्वयः नित्यल
क्ष्मीकः अविभक्तंनामकमायाशक्तिः तत्संबंधादेवसर्वज्ञःस्वतस्तुविज्ञानात्मानिर्विषयज्ञानस्वरूपोपि १६ सीतामनुशुशोचेति
विरोधःप्राकृतोज्ञोजनःप्राकृतांसंयोगवियोगशालिनीं तत्रशोकनेबुद्ध्येत्यादिनाकथमुद्भवेदित्यंतेनमायाकार्यातिवर्तिनः तदस्पृष्टस्य-
१७ अतएवरागादिरहितस्यसमाधत्तेब्रह्मणेतिब्रह्मप्रार्थितंरावणवधफलकावतरणंकृतंसत्यंकर्तुंजातःफलांतरमप्याहराज्ञस्तपःफलदानायत
१८

मानुषवेषधृक्जातः एवंचतद्वेषनिर्वाहार्थंवैवंचेष्टाकरणमितिभावः फलांतरमपितथाव्यवहरणस्याहमाययेतिमायामोहित-
त्वादेवाज्ञानसंयुताः १९ प्रथयितुंविस्तारयितुम् २० मानुषचेष्टकः मनुष्यसदृशचेष्टाकर्तालोकानांक्रोधादिकाल्लिकस्यव्यवहार
स्यसिद्धयेज्ञानायार्थस्यतत्फलस्यचसिद्धये २१ तत्तत्कालोचितव्यवहारंगृण्हन्व्यवहरन् प्रजाःमोहयति
रामोप्येवंव्यवहृतवान्तस्मादेवंव्यवहारोयुक्तइतिबोधयतिमोहकत्वंचास्यनिवृत्तिमार्गविपरीतत्वेनगुणवर्जितोपिअशेषगुणे-
षुशत्रुवधकांतानुरागादिषुअनुरक्तइववतत्तद्व्यवहरन् अतएवमोहयति २२ कामाद्यलिप्तत्वमेवहेतुपूर्वंनिरूपयतिविज्ञानेति-

तपसःफलदानायजातोमानुषवेषधृक् माययामोहिताःसर्वेजनाअज्ञानसंयुताः १९ कथमेषांभ
वेन्मोक्षइतिविष्णुर्विचिंतयन् कथांप्रथयितुंलोकेसर्वलोकमलापहाम् २० रामायणाभिधांश्री
रामोभूत्वामानुषचेष्टकः क्रोधंमोहंचकामंचव्यवहारार्थसिद्धये २१ तत्तत्कालोचितंगृण्हन्मोह
यत्यवशाःप्रजाः अनुरक्तइवाशेषगुणेषुगुणवर्जितः २२ विज्ञानमूर्तिर्विज्ञानशक्तिःसाक्ष्यगु
णान्वितः अतःकामादिभिर्नित्यमविलिप्तोयथानभः २३ विंदंतिमुनयःकेचिज्जानंतिसनकाद
यः तद्भक्तानिर्मलात्मानःसम्यग्जानंतिनित्यदा २४ भक्तचित्तानुसारेणजायतेभगवानजः॥ल
क्ष्मणोपितदागत्वाकिष्किंधानगरांतिकं २५ ज्याघोषमकरोत्तीव्रंभीषयन्सर्ववानरान्। तंदृष्ट्वा
प्राकृतास्तत्रवानरावप्रमूर्ध्नि २६

स्वयंविज्ञानमूर्तिस्तद्घनः तथाविज्ञानरूपैवशक्तिर्यस्य तेनशक्तिसंसर्गकृतोन्य
थाभावोवारितः अतएवसर्वप्राणिनांशुभाशुभसाक्षीविशिष्टज्ञानशक्तित्वात् अगुणान्वितः गुणान्वितभिन्नः निर्गुणइतियावत्
अतइतिस्पष्टंयथानभःआकाशः पवनानीतमलेनालिप्तःतद्वत् २३ नन्वेवंभूतोस्माभिर्नगृह्यतेकिंतत्राह विंदंतीतिकेचिदेवस
नकादयोमुनयोजानंतिश्रुतिवाक्यैर्विंदंतिलभंतेअपरोक्षतयापिसाक्षात्कुर्वंतिइतियावत् तत्किमन्येनजानंत्येवसर्वथानेत्याह तद्भ
क्ताइतिईदृशाःसम्यग्जानंत्येवेतिभावः २४ तत्रहेतुमाह भक्तेतिजायतेज्ञानविषयोजायतइत्यर्थः २५ वप्रंप्राकारः २६ राम

किलकिलाशब्दोवानराणांक्रोधभयादिकालिकःशब्दः २७ समापत्यगृहान्निर्गत्य २८ लक्ष्मणसामीप्यंगत्वाप्राप्य २९ प्रियवर्ध
नःप्रियाणांवृद्धिकरणशीलः ३० रौद्रमूर्तिनावा लिवधकालिकमूर्तिना ३१ लक्ष्मणोबहिःस्थितइतिन्यवेदयदित्यन्वयः ३२
लक्ष्मणंतन्निकटं ३३ कोपितंसंजातकोपंसांत्वयन् क्षमावंतंकुर्वन् मंदिरमानयप्रापय ३४ मृदुभाषितैः सांत्वयंतीलक्ष्मणंप्रति

चक्रुः किलकिलाशब्दंधृतपाषाणपादपाः। तान्दृष्ट्वाक्रोधताम्राक्षोवानरान्लक्ष्मणस्तदा २७ निर्मू
लान्कर्तुमुद्युक्तोधनुरानम्यवीर्यवान्। ततःशीघ्रंसमापत्यज्ञात्वालक्ष्मणमागतम् २८ निवार्यवा
नरान्सर्वानंगदोमंत्रिसत्तमः गत्वालक्ष्मणसामीप्यंप्रणनामसदंडवत् २९ ततोंगदंपरिष्वज्यलक्ष्म
णःप्रियवर्धनः उवाचवत्सगच्छत्वंपितृव्यायनिवेदय ३० मामागतंराघवेणचोदितंरौद्रमूर्तिना। तथे
तित्वरितंगत्वासुग्रीवायन्यवेदयत् ३१ लक्ष्मणःक्रोधताम्राक्षःपुरद्वारिबहिःस्थितः। तच्छ्रुत्वाती
वसंत्रस्तःसुग्रीवोवानरेश्वरः ३२ आहूयमंत्रिणांश्रेष्ठंहनूमंतमथाब्रवीत्। गच्छत्वमंगदेनाशु
लक्ष्मणंविनयान्वितः ३३ सांत्वयन्कोपितंवीरंशनैरानयमंदिरम्। प्रेषयित्वाहनूमंतंतारामाहकः
पीश्वरः ३४ त्वंगच्छसांत्वयंतीत्वंलक्ष्मणंमृदुभाषितैः शांतमंतःपुरंनीत्वापश्चाद्दर्शयमेनघे ३५
भवत्विति तत स्तारामध्यकक्षंसमाविशत्। हनूमानंगदेनैवसहितोलक्ष्मणांतिकम् ३६ गत्वान
नामशिरसाभक्त्यास्वागतमब्रवीत्। एहिवीरमहाभागभवद्गृहमशंकितम् ३७ प्रविश्यराज
दारादीन्दृष्ट्वासुग्रीवमेवच यदाज्ञापयसेपश्चात्तत्सर्वंकरवाणिभो ३८ इत्युक्त्वालक्ष्मणंभ
क्त्याकरेगृह्यसमारुतिः आनयामासनगरमध्याद्राजगृहंप्रति ३९ श्रीसीतारामाभ्यांनमो॰

गच्छत्वतः शांतंशांतकोपंकृत्वाततोंतःपुरंनीत्वाअनेनात्यंतमित्रताप्रदर्शनंमेमांदर्शय ३५ मध्यकक्षांस्त्रीणांसंचारमर्या
दास्थलम् ३६ अशंकितमेहियतइदंभवतगृहम् ३७ राजदारादीन्दृष्ट्वेत्यनेनसेवकदारदर्शनेयथाराज्ञोनसं
कोचः तथास्मद्राजदारदर्शनेतवसंकोचोनोचितइतिभावः ३८ गृह्येत्यार्षम् ३९ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः

यूथपानांमहासौधानगृहानित्यर्थः ४० ताराधिपाननाचंद्रमुखी ४१ आदौस्वस्यसेवकत्वाल्लक्ष्मणस्यभगवदवतारत्वाच्चनत्वापश्चान्मित्र भावेनदेवरेत्युक्तिः त्वंसाधुर्भक्तवत्सलोनोभक्तेष्वीदृशः कोपोनुचितइतिभावः ४२ आकार्षीः अतिशयेनकृतवान् अनाश्वासंनिरं तरमित्यर्थः ४३ बहुदुःखौघात्वालिनःप्राप्यमाणात् ४४ यतःप्राप्तसौख्योऽतःकामासक्तोपिसेवार्थंनागतइतिनअपितुआगत

पश्यंस्तत्रमहासौधान्यूथपानांसमंततः जगामभवनंराज्ञःसुरेंद्रभवनोपमम् ४० मध्यकक्ष्यागतात् त्ततारा ताराधिपानना सर्वाभरणसंपन्नामदरक्तांतलोचना ४१ उवाचलक्ष्मणंनत्वाऽस्मिनपूर्वा भिभाषिणी। याहिदेवरभद्रंतेसाधुस्त्वंभक्तवत्सलः ४२ किमर्थंकोपमाकार्षीर्भक्तेऽस्त्येकपीश्व रे। बहुकालमनाश्वासंदुःखमवानुभूतवान् ४३ इदानींबहुदुःखौघाद्भवद्भिरभिरक्षितः भवत् प्रसादात्सुग्रीवःप्राप्तसौख्योमहामतिः ४४ कामासक्तोरघुपतेःसेवार्थंनागतोहरिः। आगमिष्यं तिहरयोनानादेशगताःप्रभो ४५ प्रेषितादशसाहस्राहरयोरघुसत्तम आनेतुंवानरान्दिग्भ्यो महापर्वतसन्निभान् ४६ सुग्रीवःस्वयमागत्यसर्ववानरयूथपैः वधयिष्यतिदैत्यौघान्रावणं चहनिष्यति ४७ त्वयैवसहितोद्यैवगंतावानरपुंगवः। पश्यांतर्भवनंतत्रपुत्रदारसुहृद्वृतम् ४८ दृष्ट्वासुग्रीवमभयंदत्वानयसहैवतं। तारायावचनंश्रुत्वाकृशक्रोधोऽथलक्ष्मणः ४९ जगामांतः पुरंयत्रसुग्रीवोवानरेश्वरः रुमामालिंग्यसुग्रीवःपर्यंकेपर्यवस्थितः ५० दृष्ट्वालक्ष्मणम त्यर्थंमत्तपानातिभीतवत्। तंदृष्ट्वालक्ष्मणःक्रुद्धोमदविह्वलितेक्षणम् ५१ सुग्रीवंप्राहदुर्वृ त्तविस्मृतोसिरघूत्तमम्। वालीयेनहतोवीरःसबाणोद्यप्रतीक्षते ५२

एवकाकुरत्रकथमागतस्तत्राह आ गमिष्यंतीति ४५ एवंचैवसुद्यमकरणात्सेवांकृतवानेवेतिभावः ४६।४७ रामभ्रातृत्वात्त्वयैवसहितोवानरपुंगवोद्यैवगंतारा मसमीपमितिशेषः अंतर्भवनस्यमध्ये ४८ तेसहैववनयस्वेनैवसहनयेत्यर्थः ताराचचनेनातिमधुरेणललितेनकृशक्रोधः ४९ यत्रसुग्रीवःस्थितस्तदंतःपुरंजगाम ५० अत्यर्थंअतिशयेनाभिभीतवद्दुत्सपानपर्यंकादितिशेषः मदविह्वलितेक्षणंमदविकलनेत्रं ५१ प्रतीक्षतेत्वांहंतुमितिशेषः ५२

५३ ५४ जागर्ति उद्यमवान् भवति अस्मिन्नेव समये आकारणार्थं गताः वानराः सेनां कर्षन् आगता इत्याह आगता इति ५५ परिमार्गणं कुर्मिति शेषः ५६।५७।५८ यत्किंचिन्मयोदितं न तत्क्षमस्वेत्यन्वयः ५९ प्रणयात् प्रणयकोपात् ६० ६१ ६२ ६३ इति श्री० सेतौ कि० पंचमः

त्वमेव वालिनो मार्गं गमिष्यसि मया हतः। एवमत्यंतपरुषं वदंतं लक्ष्मणं तदा ५३ उवाच हनुमान्वीरः कथमेवं प्रभाषसे। त्वत्तोधिकतरो रामे भक्तोयं वानराधिपः ५४ रामकार्यार्थमनिशं जागर्ति न तु विस्मृतः। आगताः परितः पश्य वानराः कोटिशः प्रभो ५५ गमिष्यंत्यचिरेणैव सीतायाः परिमार्गणम् साधयिष्यति सुग्रीवो रामकार्यमशेषतः ५६ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् सुग्रीवोऽर्घ्यपाद्याद्यैर्लक्ष्मणं समपूजयत् ५७ आलिंग्य प्राह रामस्य दासोऽहं तेन रक्षितः। रामः स्वतेजसा लोकान्क्षणार्द्धेनैव जेष्यति ५८ सहायमात्रमेवाहं वानरैः सहितः प्रभो। सौमित्रिरपि सुग्रीवं प्राह किंचिन्मयोदितम् ५९ तत्क्षमस्व महाभाग प्रणयाद्भाषितं मया गच्छामोद्यैव सुग्रीव रामस्तिष्ठति कानने ६० एक एवातिदुःखार्तो जानकीविरहात्प्रभुः तथेति रथमारुह्य लक्ष्मणेन समन्वितः ६१ वानरैः सहितो राजा राममेवान्वपद्यत ६२ भेरीमृदंगैर्बहुऋक्षवानरैः श्वेतातपत्रैर्व्यजनैश्च शोभितः नीलांगदाद्यैर्हनुमत्प्रधानैः समावृतो राघवमभ्यगाद्धरिः ६३ इति श्री० पंचमः सर्गः ५

श्रीम० उवा० दृष्ट्वा रामं समासीनं गुहाद्वारि शिलातले चैलाजिनधरं श्यामं जटामौलिविराजितं १ विशालनयनं शांतं स्मितचारुमुखांबुजम् सीताविरहसंतप्तं पश्यंतं मृगपक्षिणः २ रथाद्दूरात्समुत्पत्य वेगात्सुग्रीवलक्ष्मणौ रामस्य पादयोरग्रे पेततुर्भक्तिसंयुतौ रामः सुग्रीवमालिंग्य पृष्ट्वानामयमंतिके स्थापयित्वा यथान्यायं पूजयामास धर्मवित् ४ ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो भक्तिनम्रधीः देव पश्य समायांतीं वानराणां महाचमूम् ५

सर्गः ५ दृष्ट्वेति चैलं च जीर्णवासो अजिनं च १ स्मितेन चारु सुंदरं मुखांबुजं यस्य तं २ ३ अनामयमारोग्यं अंतिके स्वसमीपे ४ ५ ६ ७

कुलाचलादिहिमालयादयः सप्तपर्वताः ६ ७ अमितबला इतिच्छेदः ८ ९ १० ११ कोटिभिर्भल्लूकवृंदपः कोटीतिवृंदविशेषः

कुलाचलादिसंभूतामेरुमंदरसंनिभाः नानाद्वीपसरिच्छैलवासिनः पर्वतोपमाः ६ असंख्याताः समायांतिहरयः कामरूपिणः सर्वेदेवांशसंभूताः सर्वेयुद्धविशारदाः ७ अत्रकेचिद्गजबलाः केचिद्दशगजोपमाः गजायुतबलाः केचिदन्येऽमितबलाः प्रभो ८ केचिदंजनकूटाभाः केचित्कनकसंनिभाः केचिद्रक्तांतवदनादीर्घवालास्तथापरे ९ शुद्धस्फटिकसंकाशाः केचिद्राक्षससंनिभाः गर्जंतः परितोयांतिवानरायुद्धकांक्षिणः १० त्वदाज्ञाकारिणः सर्वेफलमूलाशनाः प्रभो ऋक्षाणामधिपोवीरोजांबवान्नामबुद्धिमान् ११ एषमेमंत्रिणांश्रेष्ठः कोटिभल्लूकवृंदपः हनुमानेषविख्यातोमहासत्वपराक्रमः १२ वायुपुत्रोतितेजस्वीमंत्रीबुद्धिमतांवरः नलोनीलश्चगवयोगवाक्षोगंधमादनः १३ शरभोमैंदवश्चैवगजः पनसएवच बलीमुखोदधिमुखः सुषेणस्तारएवच १४ केसरीचमहासत्वः पिताहनुमतोबली एतेमेयूथपाराममाधान्येनमयोदिताः १५ महात्मानोमहावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः एतेप्रत्येकतः कोटिकोटिवानरयूथपाः १६ तवाज्ञाकारिणः सर्वेसर्वेदेवांशसंभवाः एषवालिसुतः श्रीमानंगदोनामविश्रुतः १७ वालितुल्यबलोवीरोराक्षसानांबलांतकः एतेचान्येचबहवस्त्वदर्थेत्यक्तजीविताः १८ योद्धारः पर्वताग्रैश्चनिपुणाः शत्रुघातने आज्ञापयरघुश्रेष्ठसर्वेतेवशवर्तिनः १९ रामः सुग्रीवमालिंग्यहर्षपूर्णाश्रुलोचनः प्राहसुग्रीवजानासिसर्वंत्वंकार्यगौरवम् २० मार्गणार्थंहिजानक्यानियुंक्ष्वयदिरोचते श्रुत्वारामस्यवचनंसुग्रीवः प्रीतमानसः २१ प्रेषयामासबलिनोवानरान्वानरर्षभः दिक्षुसर्वासुविविधान्वानरान्प्रेष्यसत्वरम् २२ श्रीरामाय॰

णं १२ १३ १४ १५ प्रत्येकतः सार्वविभक्तिकस्तसिः एकैकइत्यर्थः १६ १७ १८ १९ कार्यगौरवंजानासिअतोयस्यांदिशियेयोग्यास्तांस्तत्रनियुंक्ष्वेत्यर्थः २० २१ २२ ७ ७ ७ ७ ७ ७ श्रीरामा॰

अत्यर्थमतिशयेनमहाबलान्ज्ञात्वाप्रयत्नेनतानेवप्रेषयामासेत्यन्वयः तानेवाह प्लवराजमिति २३ २४ मच्छासनपुरःसराः
मच्छासनंपुरः सरमग्रेयेषांतादृशाः अनेनमच्छासनंनविस्मर्तव्यमितिसूचितम् २५ प्राणांतिकंप्राणांतसंबंधिनंतत्संपादकमि
तियावत् अध्यात्मादित्वादञ् २६ श्रीरामंनत्वातत्पार्श्वेउपविवेशेत्यन्वयः २७ मेममांगुलीयकंगृहाणेतिशेषः हिःपादपूरणे २८

दक्षिणांदिशमत्यर्थंप्रयत्नेनमहाबलान् प्लवराजंजांबवंतंहनूमंतंमहाबलम् २३ नलंसुषेणंशरभं
मैंदंद्विविदमेवच प्रेषयामाससुग्रीवोवचनंचेदमब्रवीत् २४ विचिन्वंतुप्रयत्नेनभवंतोजानकींशुभाम्
मासादर्वाङ्निवर्तध्वंमच्छासनपुरःसराः २५ सीतामदृष्ट्वायदिवोमासादूर्ध्वंदिनंभवेत् तदाप्राणांतिकं
दंडंमत्तःप्राप्स्यथवानराः २६ इतिप्रस्थाप्यसुग्रीवोवानरान्भीमविक्रमान् रामस्यपार्श्वेश्रीरामंनत्वा
चोपविवेशसः २७ गच्छंतंमारुतिंदृष्ट्वारामोवचनमब्रवीत् । अभिज्ञानार्थमेतन्मेह्यंगुलीयकमुत्तमं
२८ मन्नामाक्षरसंयुक्तंसीतायैदीयतांरहः । अस्मिन्कार्येप्रमाणंहित्वमेवकपिसत्तम जानामिस-
त्त्वंतेसर्वंगच्छपंथाःशुभस्तव २९ एवंकपीनांराज्ञानेविसृष्टाःपरिमार्गणे सीतायाअंगदमुखाबभ्र
मुस्तत्रतत्रह ३० भ्रमंतोविंध्यगहनेददृशुःपर्वतोपमम् राक्षसंभीषणाकारंभक्षयंतंमृगान्गजान् ३१
रावणोयमितिज्ञात्वाकेचिद्वानरपुंगवाः जघ्नुःकिलकिलाशब्दंमुंचंतोमुष्टिभिःक्षणात् ३२ नायंरा-
वणइत्युक्त्वाययुरन्यन्महद्वनम् । तृषार्त्ताःसलिलंतत्रनाविंदन्हरिपुंगवाः ३३ विभ्रमंतोमहारण्येशु-
ष्ककंठोष्ठतालुकाः । ददृशुर्गह्वरंतत्रतृणगुल्मावृतंमहत् ३४ आर्द्रपक्षान्क्रौंचहंसान्निःसृतान्ददृशु-
स्ततः अत्रास्तिसलिलंनूनंप्रविशामोमहागुहाम् ३५ इत्युक्त्वाहनुमानग्रेप्रविवेशतमन्वयुः सर्वेपर
स्परंधृत्वाबाहून्बाहुभिरुत्सुकाः ३६

ननुअंगदादीन्विहायमत्यमेवकिमर्थंदीयतेतत्राहअस्मिन्निति सत्वंबलंबुद्धिंच २९
परिमार्गणेतन्निमित्तमित्यर्थः ३० ३१ किलकिलाशब्दंमुंचंतोमुष्टिभिःक्षणाज्जघ्नुःराक्षसमितिशेषः ३२ नायमितिसुकरवधत्वादितिभावः ३३
शुष्ककंठोष्ठतालुकंयेषांते ३४ ततःगह्वरात् ३५ उत्सुकाःजलविषयोत्कंठावंतइत्यर्थः परस्परंबाहुभिर्बाहून्धृत्वासर्वेहनूमंतमन्वयुः अत्रंधकारादेवंकर
णं ३६

महद्दूरंबहुदूरमित्यर्थः मणिनिभतोयान्मणितुल्यनिर्मलजलान्कल्पद्रुमोपमानितिउत्तरान्वयि ३७ मधुद्रोणसमन्वितान्द्रोणप
रिमितिमधुयुक्तान्गृहान्गृहाणिअर्धर्चादि ३८ अतएवविस्मितालब्धाश्चर्याः ३९ योगमास्थितांचित्तवृत्तिनिरोधजसिद्धिंप्राप्तां

अंधकारेमहद्दूरंगत्वापश्यन्कपीश्वराः जलाशयान्मणिनिभतोयान्कल्पद्रुमोपमान् ३७ वृक्षान्पक्कफ
लैर्नम्रान्मधुद्रोणसमन्वितान् गृहान्सर्वगुणोपेतान्मणिवस्त्रादिपूरितान् ३८ दिव्यभक्षान्नसहिता
न्मानुषैःपरिवर्जितान् विस्मितास्तत्रभवनेदिव्येकनकविष्टरे ३९ प्रभयादीप्यमानांतुददृशुःस्त्रिय
मेकलां ध्यायंतींचीरवसनांयोगिनींयोगमास्थिताम् ४० प्रणेमुस्तांमहाभागांभक्त्याभीत्याचवा
नराः दृष्ट्वातान्वानरान्देवीप्राहयूयंकिमागताः ४१ कुतोवाकस्यदूतावामत्स्थानंकिंप्रधर्षथ तच्छ्रु
त्वाहनुमानाहशृणवक्ष्यामिदेविते ४२ अयोध्याधिपतिःश्रीमान्राजादशरथःप्रभुः तस्यपुत्रोम
हाभागोज्येष्ठोरामइतिश्रुतः ४३ पितुराज्ञांपुरस्कृत्यसभार्यःसानुजोवनम् गतस्तत्रहृताभार्याति
स्यसाध्वीदुरात्मना ४४ रावणेनततोरामःसुग्रीवंसानुजोययौ सुग्रीवोमित्रभावेनरामस्यप्रिय
वल्लभां ४५ मृगयध्वमितिप्राहततोवयमुपागताः ततोवनंविचिन्वंतोजानकींजलकांक्षिणः ४६
प्रविष्टागह्वरंघोरंदैवादत्रसमागताः त्वंवाकिमर्थमत्रासिकावात्वंवदनःशुभे ४७ योगिनीचत
थादृष्ट्वावानरान्प्राहहृष्टधीः यथेष्टंफलमूलानिजग्ध्वापीत्वामृतंपयः ४८ आगच्छततत्तोवक्ष्येम
मवृत्तांतमादितः तथेतिभुक्त्वापीत्वाचहृष्टास्तेसर्ववानराः ४९ देव्याःसमीपंगत्वातेबद्धांजलिपुटाः
स्थिताः ततःप्राहहनूमंतंयोगिनीदिव्यदर्शना ५० हेमानामपुरादिव्यरूपिणीविश्वकर्मणः पुत्रीमहेशं
नृत्येनतोषयामासभामिनी ५१ तुष्टोमहेशःप्रददाविदंदिव्यपुरंमहत् अत्रस्थितासाकृदतीवर्षाणाम
युताकृतम् ५२

४० भक्तिर्भीतिर्योगिनीविषयेकिंकिमर्थमागताः ४१ कुतआगताइतिशेषःमत्स्थानंकिंप्रधर्षथकिमिति
बलात्प्रविष्टाः ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ तथादृष्ट्वाकृतदृष्ट्युतान्दृष्ट्वा ४८ ४९ ५० ५१ प्रददौहेमायाइतिशेषः ५२

दिव्यगंधर्वोदिव्याख्योगंधर्वस्तस्यकन्या ५३ साहेमा ५४ ५५ तान्वानरान्रामंगत्वातत्समीपंगत्वास्तुत्वार्थाद्राममेव ५६ यातासिलुटिरू
पंइतःपूर्वोक्तहेमानियोगात् अस्माद्देशाच्च ५७ वेगात् वेगादिवक्षणेनैवेत्यर्थः पूर्वस्थितंवनंगताः ५८ ५९ रोमांचिततनूरुहाजातरो-
मांचतनूरुहा ६० ६१ मायायाःपरतःस्थितंतदनधीनं ६२ विवर्तोपदानतयांतर्यामितयाचसर्वभूतानांबहिरंतरवस्थितमपितैरल
क्ष्यं जवनिकानटानांवेषग्रहणस्थानावरणंपटनिर्मितंनटाश्चतत्रप्रविष्टास्तयाछन्नाभवंतितद्वद्योगमाययात्वंछन्नोगूढः कुतःसन्-

तस्याअहंसखीविष्णुतत्परामोक्षकांक्षिणी नाम्नास्वयंप्रभादिव्यगंधर्वतनयापुरा ५३ गच्छंतीब्रह्मलो
कंसामामाहेदंतपश्चर अत्रैवनिवसंतीत्वंसर्वप्राणिविवर्जिते ५४ त्रेतायुगेदाशरथिर्भूत्वानारायणो
व्ययः भूभारहरणार्थायविचरिष्यतिकानने ५५ मार्गतोवानरास्तस्यभार्यामायांतितेगुहाम् । पूजयि
त्वाथतान्नत्वारामंस्तुत्वाप्रयत्नतः ५६ यातासिभवनंविष्णोर्योगिगम्यंसनातनम् । इतोहंगंतुमिच्छामि
रामंद्रष्टुंत्वरान्विता ५७ यूयंपिदध्वमक्षीणिगमिष्यथबहिर्गुहाम् । तथैवचक्रुस्तेवेगाद्गताःपूर्वस्थितंव
नम् ५८ सापित्यक्त्वागुहांशीघ्रंययौराघवसन्निधिं । तत्ररामंससुग्रीवंलक्ष्मणंचददर्शह ५९ कृत्वाप्र
दक्षिणंरामंप्रणम्यबहुशःसुधीः आहगद्गदयावाचारोमांचिततनूरुहा ६० दासीतवाहंराजेंद्रदर्शनार्थमि
हागता बहुवर्षसहस्राणितप्तंमेदुश्चरंतपः ६१ गुहायांदर्शनार्थंतेफलितंमेद्यतत्तपः (अद्यहित्वांनमस्या
मिमायायाःपरतःस्थितम् ६२ सर्वभूतेषुचालक्ष्यंबहिरंतरवस्थितम् योगमायाजवनिकाच्छन्नोमानुष
विग्रहः ६३ नलक्ष्यसेज्ञानदृशांशैलूषइवरूपधृक् महाभागवतानांत्वंभक्तियोगविधित्सया ६४ अवती
र्णोसिभगवन्कथंजानामितामसी लोकोजानातुयःकश्चित्तव तत्त्वंरघूत्तम ६५

अज्ञानदृशांतैरित्यर्थः ६३ नल
क्ष्यसेरूपधृक्तत्तद्रामादिरूपधृक्शैलूषोनटइवसयदारामादिवेषंकृत्वारामाद्यनुकरणंकरोतितदारामइत्येवगृह्यतेनतुपूर्वदृष्टोपितद्रूपेणत
द्वत् ६४ भागवतानांभगवद्भक्तानांच्छावतांएवंभूतेरूपेभक्तिरूपोयोगस्तद्विधित्सयात्वमवतीर्णोसितादृशंत्वांस्त्रीशरीरत्वात् तामसीअहंकथं
जानामि अथयोग्यतासत्त्वेपिनज्ञानापेक्षामेनास्तीत्याह लोकइतितवतत्वंचिदानंदादिरूपम् ६५ अयोध्यावासीश्रीसीतारामाभ्यांन-

स्वापेक्ष्यमर्थमाह ममैतदिति मोक्षदर्शनं मोक्षोपायदर्शकं पादयुगलं तेत्वया दर्शितं अतोन्याकांक्षा मे नास्तीत्यर्थः ६६ तदेव विशिनष्टि अद
र्शनमिति भवार्णानां भवार्णवानामित्यर्थः वर्णलोप आर्षः सन्मार्गस्तत्त्वज्ञानोपायः धनादिगर्वगर्वितो जनः अकिंचनानां त्यक्तसर्वविषया
णां धनभूतं दरिद्रस्य धनमिवेच्छाविषयं त्वां अभिधातुं वार्तालापं कर्तुं च नार्हतीति तथापि स्तौमीति शेषः ६७ निवृत्तो गुणमार्गः प्रवृत्तिमार्गरू
पः संसारः स्वत एव यस्मात्तस्मै ६८ स्वात्मन्येव चिदानंदरूपेऽभिरमते तस्मै अत एव निर्गुणाय गुणानां विषयाणामपि विवर्तोपादान
त्वात्तदात्मने कालरूपिणं तेन सर्वसंहर्तृत्वं ईशानत्वेन जगत्स्रष्टृत्वतत्पालकत्वे उक्ते सर्वस्रष्टृत्वादेव तस्यादिमध्यांतवर्जितत्वं मध्यस्थायं

ममैतदेव रूपं ते सदा भातु हृदालये राम ते पादयुगलं दर्शितं मोक्षदर्शनम् ६६ अदर्शनं भवार्णानां सन्मा
र्गपरिदर्शनम् धनपुत्रकलत्रादिविभूतिपरिदर्पितः ॥ अकिंचनधनं त्वाद्य नाभिधातुं जनोर्हति नि
वृत्तगुणमार्गाय निष्किंचनधनायते ६८ नमः स्वात्माभिरामाय निर्गुणाय गुणात्मने कालरूपिण
मीशानमादिमध्यांतवर्जितम् ६९ समं चरंतं सर्वत्र मन्ये त्वां पुरुषं परम् देव ते चेष्टितं कश्चिन्न वेद नृ
विडंबनं ७० न ते स्ति कश्चिद्दयितो द्वेष्यो वा पर एव च त्वन्मायापिहितात्मानस्त्वां पश्यंति तथाविधम् ७१
अजस्याकर्तुरीशस्य देव तिर्यङ्नरादिषु जन्मकर्मादिकं यद्यत्तदत्यंतविडंबनम् ७२ त्वामाहुरक्षरं जातं क
(थाश्रवणसिद्धये) केचित्कोसलराजस्य तपसः फलसिद्धये ७३

त्वसापेक्षत्वात्तस्याप्यभावः ६९ समं चरंतं अंत
र्यामितयेत्यर्थः नृविडंबनं मनुष्यव्यवहारानुकरणरूपं अनुकरणमेतदिति कश्चिन्न वेद ७० समत्वादेवाह न त इत्यादि परो भिन्नः सर्वस्व
पत्वात्त्वं वेति भावः यद्यद्दयितद्वेष्याभ्यां पर उदासीनः तथाविधं शत्रुमित्रोदासीनवंतं यथा रावणः शत्रुर्विभीषणो मित्रं अन्ये उदासीना इति
७० अजस्य सर्वकारणात्त्वात्स्वकारणहीनस्य अकर्तुः कर्तृत्वादिधर्महीनस्य अपरिणामित्वादिति भावः ईशस्य संन्निधानमात्रेण सर्व
नियंतुः तिर्यङ्नरादिषु निर्यंचो मत्स्यादयः तेषु मनुष्येषु च यज्जन्मकर्मादि तदत्यंतविडंबनं अनुकरणं तत्तज्जातेरिति शेषः न तु वास्तव
मिति भावः ७१७२ तत्र प्रकृतावतारप्रयोजनमाह त्वामिति अक्षरमपि लोकानां त्वत्कथाश्रवणसिद्धिप्राप्तये जातमाहुः केचित्कोसलराज
स्य ७३

ब्रह्मणाप्रार्थितोनररूपेणजातइत्यन्वयः ७४ आद्यप्रयोजनस्यैवमुख्यत्वंप्रतिपादयितुंतच्छ्रवणादिजांसिद्धिमाहश्रृण्वंतीत्यादिना
७५ पश्यंतीतितेत्वत्प्रसादादब्जंपश्यंतीत्यन्वयः त्वत्प्रसादाब्जदर्शनमेवतच्छ्रवणजाप्रख्यासिद्धिरित्यर्थः त्वत्प्रसादाब्जशब्देनमुख्यंचिदानं
दात्मकम् त्वत्स्वरूपमेवविवक्षितमित्याह त्वन्मायेतित्वन्मायागुणैःसत्वरजस्तमोभिर्बद्धायेहमः अहंकारविशिष्टास्तेभ्योव्यतिरिक्तंत
दोषास्पृष्टंगुणानामाश्रयंप्रवर्तकंयद्रूपंतद्दर्शनमेवतज्जन्यासिद्धिरित्यर्थः ७६ अविषयंवाङ्मनोविषयंत्वांस्तोतुंनकथंजानीयांप्रवृत्तास्म

कौसल्ययाप्रार्थ्यमानंजातमाहुःपरेजनाः। दुष्टराक्षसभूभारहरणायार्थितोविभुः ७४ ब्रह्मणानर
रूपेणजातोयमितिकेचन। श्रृण्वंतिगायंतिचयेकथास्तेरघुनंदन ७५ पश्यंतितवपादाब्जंभवा
र्णवस्कतारणं। त्वन्मायागुणबद्धाहंव्यतिरिक्तंगुणाश्रयम् ७६ कथंत्वांदेवजानीयांस्तोतुंवाविषयं
विभुम्। नमस्यामिरघुश्रेष्ठंबाणासनशरान्वितम् लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासुग्रीवादिभिरन्वितम् ७७ ए
वंस्तुतोरघुश्रेष्ठःप्रसन्नःप्रणतार्घहृत् उवाचयोगिनींभक्त्यांकिंतेमनसिकांक्षितम् ७८ सामाहराघवंभ
क्त्याभक्तिंतेभक्तवत्सल यत्रकुत्रापिजातायानिश्चलांदेहिमेप्रभो ७९ त्वद्भक्तेषुसदासंगोभूयान्मेप्राकृ
तेषुन जिह्वामेरामरामेतिभक्त्यावदतुसर्वदा ८० मानसंश्यामलरूपंसीतालक्ष्मणसंयुतम् धनु
र्बाणधरंपीतवाससंमकुटोज्वलम् ८१ अंगदैर्नूपुरैर्मुक्ताहारैःकौस्तुभकुंडलैः भांतंस्मरतुमेरामव
रंनान्यंवृणेप्रभो ८२ श्रीरामउवाच भवत्वेवंमहाभागेगच्छत्वंबदरीवनम् तत्रैवमांस्मरंतीत्वंत्य
क्त्वेदंभूतपंचकम् ८३ मामेवपरमात्मानमचिरात्प्रतिपद्यसे। श्रुत्वारघूत्तमवचोमृतसारकल्पंगत्वात
देवबदरीतरुखंडजुष्टम् तीर्थेतदारघुपतिंमनसास्मरंतीत्यक्त्वाकलेवरमवापपरंपदंसा ८४ इतिश्री

विषयंतज्ज्ञानंदुर्लभमेवस्तोतुमपिनसामर्थ्यमितिभावःएवंचस्तुतेरशक्यत्वात्केवलंप्रणाममेवकरोमीत्याह नमस्यामीति ७७ प्रसन्नःसन्प्रणतानामघ
स्यपापस्यहर्ता ७८ निश्चलांभक्तिंदेहीत्यन्वयः ७९ प्राकृतेषुत्वद्भक्तिहीनेषुसंसारसक्तेष्वितियावत् ८० मेमानसंवक्ष्यमाणगुणविशिष्टरूपंस्मरतुपी
तवाससंभांतमितिपुंस्त्वमार्षं ८१ ८२ बदरीवनंबदरिकाश्रमंइदंभूतपंचकंभूतपंचकात्मकमिमंदेहमित्यर्थः ८३ परमात्मानंमांप्रतिपद्यसेवर्तमानसामी
प्येलट् अनेनस्वसायुज्यरूपामुक्तिस्तपःपूर्वकंतत्रदेहत्यागेनदर्शितातरुखंडंतरुसमूहः ८४

इतिश्रीमत्स॰सेतौकिष्किंधाकांडेषष्ठःसर्गः ६ अथतत्रेति विमुक्तधैर्यंतःसीतालाभाभावादितिशेषः सीतामार्गणेनतत्रप्रासक्तेशेनकर्शिताः कृश
त्वंप्राप्ताः १ मासोगतःसुग्रीवाज्ञप्तकालादधिकः कालोगतइत्यर्थः २ राजशासनंमासांतःसीतान्वेषणरूपम् ३ मिषाद्रामकार्याकरणरू
पात् ४ तदेवाह इदानीमिति ५ नन्वेवमकृत्यं सहृदयरूपंसुग्रीवः कथंकुर्यात्तत्राह मातृकल्पामितिज्येष्ठभ्रातृपत्नीत्वात् तस्यकार्येविचा
रोनेतिभावः एषोक्तिर्बालभावेनमृतेभर्तरिदेवरेणवर्णिकव्यतिरिक्तस्त्रियाअन्योपगमस्यादूषणात् ६ येनकेनापिउद्बंधनादिप्रकारेण ७ ८

इतिश्री॰ किष्किंधाकांडेषष्ठःसर्गः ६ श्रीमहादेवउवाच अथतत्रसमासीनावृक्षखंडेषुवानराः चिं
तयंतोविमुक्तधैर्यंतःसीतामार्गणकर्शिताः १ तत्रोवाचांगदः कांश्चिद्वानरान्वानरर्षभः भ्रमतांगह्वरे ऽ
स्माकंमासोनूनंगतोऽभवत् २ सीतानाधिगतास्माभिर्नकृतंराजशासनं यदिगच्छामकिष्किंधांसुग्री
वोऽस्मान्हनिष्यति ३ विशेषतःशत्रुसुतंमांमिषान्निहनिष्यति मयितस्यकुतःप्रीतिरहंरामेणरक्षि
तः ४ इदानींरामकार्यमेनकृतंतन्मिषंभवेत् तस्यमद्धननेनूनंसुग्रीवस्यदुरात्मनः ५ मातृकल्पांभ्रातृ
भार्यापापात्मानुभवत्यसौ । नगच्छेयमतःपार्श्वंतस्यवानरपुंगवाः ६ त्यक्ष्यामिजीवितंत्वत्रयेनकेना
पिमृत्युना । इत्यश्रुनयनंकेचिद्दृष्ट्वावानरपुंगवाः ७ व्यथिताःसाश्रुनयनायुवराजमथाब्रुवन् ८ किम
र्थंतवशोकोत्रवयंतेप्राणरक्षकाः भवामोनिवसामोत्रगुहायांभयवर्जिताः ९ सर्वसौभाग्यसहितंपु
रंदेवपुरोपमम् शनैःपरस्परंवाक्यंवदतांमारुतात्मजः १० श्रुत्वांगदंसमालिंग्यप्रोवाचनयकोविदः
विचार्यतेकिमर्थंतेदुर्विचारोनयुज्यते ११ राज्ञोऽत्यंतप्रियस्त्वंहितारापुत्रोतिवल्लभः रामस्यल
क्ष्मणात्प्रीतिस्त्वयि नित्यंप्रवर्द्धते १२

वयंतेप्राणरक्षकाभवामः तदुपायमाहुः अत्रगुहायांवसामइति ९ शनैःपरस्परमेवंवदतांवाक्यंश्रुत्वाइत्यन्वयः १० किम
र्थंविचार्यतेसुग्रीवतोवधादिकमितिशेषः अयमितरवानरोक्तोदुर्विचारोगुहावासरूपस्तुसर्वथानयुज्यते ११ तत्रसुग्रीवतो
भयंवारयतिराज्ञइतितारापुत्रइत्यनेनतारायामतिप्रीतेस्त्वयिनतथाव्यवहारसंभावनापीतिभावः रामादपिनभयमित्याह रामस्येति १२

सीताल्लाभोऽपिभाव्येवेत्याह अहमिति अतोहेवत्सान्यंविचारंनविचारय १३ वानरीयांगुहावासोक्तिंदूषयतिगुहेतिनिर्भेद्योऽभेद्यः तदेतत् अयुक्तमितिशेषः यतोजगत्त्रयेरामबाणानामभेद्यंकिंनकिमपीत्यर्थः तेनात्रवासेमहद्भामभयमितिभावः १४ यदेतैर्वानरै रुक्तंवयंतेप्राणरक्षकाइति तदपिमिथ्येत्याह येत्वामिति १५ १६ १७ रक्षोगणविनाशनेतन्निमित्तंप्रार्थिताइत्यन्वयः मायामा

अतोनराघवाद्भीतिस्तवराज्ञोविशेषतः अहंतवहितेसक्तोवत्सनान्यंविचारय १३ गुहावासश्चनिर्भे द्यइत्युक्तंवानरैस्तुयत् तदेतद्रामबाणानामभेद्यंकिंजगत्त्रये १४ येत्वांदुर्बोधयंत्येतेवानरावान रर्षभ पुत्रदारादिकंत्यक्त्वाकथंस्थास्यंतितेत्वया १५ (अन्यद्गुह्यतमंवक्ष्येरहस्यंशृणुमेसुत १६ सीताभगवतीमायाजनसंमोहकारिणी लक्ष्मणोभुवनाधारःसाक्षाच्छेषःफणीश्वरः १७ ब्रह्म णाप्रार्थिताःसर्वेरक्षोगणविनाशने मायामानुषभावेनजातालोकैकरक्षकाः १८ वयंचपार्षदाः सर्वेविष्णोर्वैकुंठवासिनः मनुष्यभावमापन्नेस्वेच्छयापरमात्मनि १९ वयंवानररूपेणजातास्त स्यैवमायया वयंतुतपसापूर्वमाराध्यजगतांपतिं २० तेनैवानुगृहीताःस्मःपार्षदत्वमुपागताः इ दानीमपितस्यैवसेवांकुर्मस्तवमायया २१ पुनर्वैकुंठमासाद्यसुखंस्थास्यामहेवयं) इत्यंगदमथाश्वा स्यगताविंध्यंमहाचलं २२ विचिन्वंतोथशनकैर्जानकींदक्षिणांबुधेः तीरेमहेंद्राख्यगिरेःपवित्रंपा दमाययुः २३ दृष्ट्वासमुद्रंदुःपारमगाधंभयवर्द्धनं वानराभयसंत्रस्ताःकिंकुर्मइतिवादिनः २४ निषे- दुरुदधेस्तीरेसर्वेचिंतासमन्विताः मंत्रयामासुरन्योन्यमंगदाद्यामहाबलाः २५ भ्रमतामेवनोमा सोगतोत्रैवगुहांतरे नदृष्टोरावणोवाद्यसीतावाजनकात्मजा २६ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः

नुषभावेनेतिनतेषांवास्तवंमनुष्यत्वंकिंतुमाययैवेतिभावः १८ १९ नन्वेवंवानररूपमस्माकंकिमर्थंतत्राह तस्यैवमाययेति २० २१ २२ दक्षिणांबुधेस्तीरेमहेंद्राख्यगिरेःपादंप्रत्यंतपर्वतमाययुरित्यन्वयः २३ भयवर्द्धनंदर्शनमात्रेणभयवृद्धिकरं किंकुर्मइतिवादिनः वदनशीलाःसंतःउदधेस्तीरेनिषेदुरथमंत्रयामासुरित्यन्वयः २४ २५ गुहांतरेगुहामध्येवाशब्दावप्यर्थौ २६ श्रीसीतारामाभ्यां॰

सुग्रीववधतः सुग्रीवात्प्राप्स्यमानवधतः प्रायोपवेशनं तत्प्रास्युपायाभावे अनशनेन मरणसंकल्पः २७ उपाविविशुः इस्थत्र गुण आर्षः २८
२९ बहुः विपुलो बहुसंख्यश्च ३० ३१ किंचित्किंचिदपीत्यर्थः हरीश्वरा इत्यंगदहनूमदादीन् संबोध्येतरवानरवाक्यं ३२ सुग्री

सुग्रीवस्तीक्ष्णदंडोस्मान्निहंत्येव न संशयः सुग्रीववधतोस्माकं श्रेयः प्रायोपवेशनम् २७ इति निश्चि
त्य तत्रैव दर्भानास्तीर्य सर्वतः उपाविविशुस्ते सर्वे मरणे कृतनिश्चयाः २८ एतस्मिन्नंतरे तत्र महेंद्रा
द्रिगुहांतरात् निर्गत्य शनकै राजा गृध्रः पर्वतसन्निभः २९ दृष्ट्वा प्रायोपवेशेन स्थितान्वानरपुंग
वान् उवाच शनकैर्गृध्रः प्राप्तो भक्षोद्य मे बहुः ३० एकैकशः क्रमात्सर्वान्भक्षयामि दिने दिने श्रुत्वा
तद्गृध्रवचनं वानरा भीतमानसाः ३१ भक्षयिष्यति नः सर्वान्सौ गृध्रो न संशयः रामकार्यं च नास्मा
भिः कृतं किंचिद्धरीश्वराः ३२ सुग्रीवस्यापि च हितं न कृतं स्वात्मनामपि वृथानेन वधं प्राप्ता ग
च्छामो यमसादनम् ३३ अहो जटायुर्धर्मात्मा रामस्यार्थे मृतः सुधीः मोक्षं प्राप दुरावापं योगिना
मप्यरिंदमः ३४ संपातिस्तु तदा वाक्यं श्रुत्वा वानरभाषितम् के वा यूयं मम भ्रातुः कर्णपीयूषसं
न्निभम् ३५ जटायुरिति नामाद्य व्याहरंतः परस्परं उच्यतां वो भयं मा भून्मत्तः प्लवगसत्तमाः ३६
तमुवाचांगदः श्रीमानुत्थितो गृध्रसंनिधौ रामो दाशरथिः श्रीमाल्लँक्ष्मणेन समन्वितः ३७ सीत
या भार्यया सार्द्धं विचचार महावने तस्य सीता हृता साध्वी रावणेन दुरात्मना ३८ मृगयां निर्गते
रामे लक्ष्मणे च तथा बलात् राम रामेति क्रोशंतीं श्रुत्वा गृध्रः प्रतापवान् ३९ जटायुर्नाम पक्षीद्रो
युद्धं कृत्वा सुदारुणं रावणेन हतो वीरो राघवार्थे महाबलः ४०

वहितं जानकीसमाचारोक्त्या रामसंतोषरूपं आत्मनो हितं तथा सुग्रीवसंतोषरूपं अनेन गृध्रेण वृथा वधं नाशं प्राप्ताः मा पिताः यमसादनं यमगृहं ग
च्छामः वर्तमानसामीप्ये लट् ३३ योगिनामपि दुरावापमित्यन्वयः दुराड्भव पूर्वदाप्नोतेः खलुपश्चार्षी शेषे वा ३४ कर्णपीयूषसन्निभं कर्णयोरमृत
तुल्यमित्यर्थः जटायुरिति नामेत्यनेनान्वयः ३५ यूयं के तदुच्यतामित्यर्थः ३६ ३७ ३८ लक्ष्मणे च निर्गत इत्यनुकर्षः राम रामेति क्रोशंतीत्यत्र स च यः श्रु
त्वा नक्रोशानं श्रुत्वेत्यर्थः ३९ ४०

४१ ४२ परिमार्गणेतन्निमित्तंविषयसप्तमीयंवानरवृंदान् तद्युक्तानस्मान्हनूमदाद्यपेक्षयाबहुवचनम् ४३ गह्वरंगुहाक्रमंतइत्य-
स्यस्थिताइतिशेषः ४४ गतोमासइत्यस्यैवंक्रमतामित्यादि ४५ ४६ ४७ नयध्वंमांजलांतिकमित्यन्त्यामृगपक्ष्यादीनामपियथा

रामेणदग्धोरामस्यसायुज्यमगमल्लक्षणात् रामःसुग्रीवमासाद्यसख्यंकृत्वाऽग्निसाक्षिकम् ४१
सुग्रीववचोदितोहत्वावालिनंसुदुरासदम् राज्यंददौवानराणांसुग्रीवायमहाबलः ४२ सुग्रीवःप्रे
षयामाससीतायाःपरिमार्गणे अस्मान्वानरवृंदान्वैमहासत्वान्महाबलः ४३ मासादर्वाङ्निव
र्तध्वंनोचेत्प्राणान्हरामिवः इत्याज्ञप्ताभ्रमंतोऽस्मिन्वनेगह्वरमध्यगाः ४४ गतोमासोनजानीमः
सीतांवारावणंचवा मर्तुंप्रायोपविष्टाःस्मतीरेलवणवारिधेः ४५ यदिजानासिहेपक्षिन्सीतांकथ
यनःशुभाम् अंगदस्यवचःश्रुत्वासंपातिर्हृष्टमानसः ४६ उवाचमत्प्रियोभ्राताजटायुःप्लवगेश्व
राः बहुवर्षसहस्रांतेभ्रातृवार्ताश्रुतामया ४७ वाक्सहायंकरिष्येऽहंभवतांप्लवगेश्वराः भ्रातुःस
लिलदानायनयध्वंमांजलांतिकम् ४८ पश्चात्सर्वंशुभंवक्ष्येभवतांकार्यसिद्धये तथेतिनिन्युस्ते
तीरंसमुद्रस्यविहंगमम् ४९ सोऽपितत्सलिलेस्नात्वाभ्रातुर्दत्वाजलांजलिम् ४९ पुनःस्वस्थान
मासाद्यस्थितोनीतोहरीश्वरैः संपातिःकथयामासवानरान्परिहर्षयन् ५० लंकानामनगर्यास्तेत्रि
कूटगिरिमूर्धनि तत्राशोकवनेसीताराक्षसीभिःसुरक्षिता ५१ समुद्रमध्येसालंकाशतयोज
नदूरतः दृश्यतेमेनसंदेहःसीताचपरिदृश्यते ५२ गृध्रत्वाद्दूरदृष्टिर्मेनात्रसंशयितुंक्षमम् शत
योजनविस्तीर्णंसमुद्रंयस्तुलंघयेत् ५३ सएवजानकींदृष्ट्वापुनरायास्यतिध्रुवम् अहमेवदु
रात्मानंरावणंहंतुमुत्सहे ५४

ज्ञानंधर्माधिकारोस्तीतिसूचयति ४८ तत्सलिलेसमुद्रस्यजले ४९ हरीश्वरैर्नीतः
स्वस्थानंप्रापितइत्यर्थः ५० सुरक्षितास्तीतिशेषः ५१ समुद्रस्यमध्येइत्यनेनचतुर्दिक्षुसमुद्रपरिखमेवतद्वीपमितिसूचितम् लं
कामेमयादृश्यतेसीताचदृश्यते ५२ तत्रहेतुमाह गृध्रत्वादितिनात्रसंशयितुंक्षमम् अत्रसंशयोनकार्यइत्यर्थः ५३ ५४

पक्षविवर्जित इत्यनेन बलातिशयेपि गमनशक्तिहीनत्वं सूचितं ५५ ५६ इतिश्री॰ किष्किंधाकांडे सप्तमः सर्गः ७ १ पक्षहीन त्वमस्य कुत इति वानराणां जिज्ञासां ज्ञात्वा तदुत्तरमाह संपातिरिति पुराकृतं स्ववृत्तांतं स्वशब्द आत्मात्मीयोभयवाचीस्वस्यस्वभ्रा तुश्च वृत्तांतं तमेवाह अहमित्यादि रूढयौवनौ यौवनमध्यंप्राप्तौ २ अत एव बलदर्पितौ ३ जटायुः प्रतापितः कनिष्ठत्वात्तन्मोहत

भ्रातरहं तारमेकाकी किंतु पक्षविवर्जितः यतध्वमतियत्नेन लंघितुं सरितां पतिम् ततो हंता रघुश्रे ष्ठो रावणं राक्षसाधिपम् ५५ उल्लंघ्य सिंधुं शतयोजनायतं लंकां प्रविश्याथ विदेहकन्यकाम् दृ ष्ट्वा समाभाष्य च वारिधिं पुनस्तर्तुं समर्थः कतमो विचार्यताम् ५६ इतिश्रीम॰ किष्कि॰ सप्तमः सर्गः ७ श्रीमहादेव उवाच अथ ते कौतुकाविष्टाः संपातिं सर्ववानराः पप्रच्छुर्भगवन्ब्रूहि स्वमुदंतं त्वमा दितः १ संपातिः कथयामास स्ववृत्तांतं पुराकृतम् अहं पुरा जटायुश्च भ्रातरौ रूढयौवनौ २ बलेन दर्पि तावावां बलजिज्ञासया खगौ सूर्यमंडलपर्यंतं गंतुमुत्पतितौ मदात् ३ बहुयोजनसाहस्रं गतौ तत्र प्रतापितः जटायुस्तं परित्रातुं पक्षैराच्छाद्य मोहतः ४ स्थितोहं रश्मिभिर्दग्धपक्षोस्मिन्विंध्यमूर्ध नि पतितो दूरपतनान्मूर्छितोऽहं कपीश्वराः ५ दिनत्रयात्पुनः प्राणसहितो दग्धपक्षकः देशं वा गि रिकूटान्वा न जाने भ्रांतमानसः ६ शनैरुन्मील्य नयने दृष्ट्वा तत्राश्रमं शुभम् शनैः शनैराश्रमस्य स मीपं गतवानहम् ७ चंद्रमा नाम मुनिराड्दृष्ट्वा मां विस्मितोवदत् संपाते किमिदं तेद्य विरूपं केन वा कृतम् ८ जानामि त्वामहं पूर्वमत्यंतं बलवानसि दग्धौ किमर्थं ते पक्षौ कथ्यतां यदि मन्यसे ९ ततः स्वचेष्टितं सर्वं कथयित्वातिदुःखितः अब्रुवं मुनिशार्दूलं दग्धोऽहं दाववह्निना १० सीतारामायनमः

स्तं परित्रातुं पक्षैराच्छाद्य स्थितोहं सूर्यरश्मिभिर्दग्धपक्षोत्र पतितो दूरपतनान्मूर्छित आसमिति शेषः ४ ५ दिनत्रयात्तदुत्तरं पुनः प्राण सहितो दग्धपक्षकां यतोऽतो भ्रांतमानसो देशादीन्न जाने ६ ७ अद्य ते इदं रूपं किं केन वा पूर्वं दृष्टं तदुत्तमं रूपं विरूपं कृतम् ८ पूर्वं ब लवानसीति वर्तमानसामीप्ये लट् ९ दाववह्निना तत्तुल्यं चिंतयेत्सूर्यः १० ५ ५ ५ ५ ५ ५

चिंतामभिनयतिकथमिति ११ तत्रदेहस्यतन्मूलस्यचतत्वज्ञानंविनाछेत्तुमशक्यतयाभोगैकनाश्यंदुःखमितिवक्तुमुपक्रमतेदेहे-
ति १२ ननुकोसावहंपदार्थोयद्बुद्धिर्देहेतत्राह अहंकारइति अविद्यायाजडत्वात्तत्संभवोसावपिजडइतिभावः अविद्यासंभवत्वेऽपि
संभवकालापरिच्छेदादनादिरित्युक्तः १३ तप्तायःपिंडोयथावन्हिनायुक्तस्ततः पृथक्कर्तुमशक्यश्चतथायमहंकारश्चित्त इत्यर्थः ते
नचित्तादात्म्यापन्नाहंकारेणचेतनवान्चैतन्यवानिव १४ एवमात्मनश्चेतनस्यअहंकृतेर्बलात् तत्संबंधबलात् अहंदेहइतिबु-
द्धिः तत्कृतएषसंसारः सुखादिसाधकः कर्मद्वारेतिबोध्यम् १५ एवंनिर्विकारस्यापिआत्मनोऽहंकारादिभिर्मिथ्यातत्तादात्म्यात् य

कथंधारयितुंशक्तोविपक्षोजीवितंप्रभो इत्युक्तोथमुनिर्वीक्ष्यमांदयार्द्रविलोचनः ११ शृणुवत्सवचो
मेद्यस्तुत्वाकुरुयथेप्सितं देहमूलमिदंदुःखंदेहःकर्मसमुद्भवः १२ कर्मप्रवर्त्ततेदेहेऽहंबुध्यापुरुषस्य
हि अहंकारस्त्वनादिःस्यादविद्यासंभवोजडः १३ चिच्छाययासदायुक्तस्तप्तायःपिंडवत्सदा तेनदेह
स्यतादात्म्याद्देहश्चेतनवान्भवेत् १४ देहोहमितिबुध्दिःस्यादात्मनोहंकृतेर्बलात् तन्मूलएषसं
सारःसुखदुःखादिसाधकः १५ आत्मनोनिर्विकारस्यमिथ्यातादात्म्यतःसदा देहोऽहंकर्मकर्ताह
मितिसंकल्प्यसर्वदा १६ जीवःकरोतिकर्माणितत्फलैर्बध्यतेवशः ऊर्ध्वाधोभ्रमतेनित्यंपापपु
ण्यात्मकःस्वयम् १७ कृतंमयाधिकंपुण्यंयज्ञदानादिनिश्चितम् स्वर्गंगत्वासुखंभोक्ष्येइतिसंक-
ल्पवान्भवेत् १८ तथैवाध्यासतस्तत्रचिरंभुक्त्वासुखंमहत् क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छ-
न्कर्मचोदितः १९

इतनोऽतिरिक्तोपिकर्मकर्ताहमितिसंकल्पपूर्वकंप्रायोदेहोऽहमितिबुद्धिरेवसर्वस्यकस्यचित्प्रागभव
पुण्यवशात्तद्बुद्धिविलयेऽपिकर्मकर्तेतिबुद्धिरस्त्येवेतिभावः १६ कर्माणिकरोति अहंकरोमीतिसंकल्पादेववशस्तत्फलैःसुखादि
भिर्बध्यते अनेनयोनाहंकर्तेतिभावयतितस्यनैवबंधइतिसूचितंतद्बंधप्रकारमाह ऊर्ध्वेति पुण्येनोर्ध्वंपापेनाधोभ्रमतेइत्यर्थः
१७ तदेवदर्शयति कृतमिति इतिसंकल्पवान्भवेत्स्वर्गतःसुखभोगीचेतिशेषः १८ तथैवाध्यासतःअहंबहुपुण्यकर्तेत्यध्यासेन
तत्रस्वर्गे अनिच्छन्नपिपततीति अवशइत्युक्तस्यविवरणम् १९

ततः पातपूर्वकं येन प्रकारेण गर्भवासः तदुपपादयति पतित्वेति इंदोर्मंडले पतित्वा ततो नीहारैस्तत्किरणद्वारा भूसंबद्धैरेव संबद्धो भूत्वा भूमौ पतति ततो व्रीह्यादौ अनुशयित्वेन स्थित्वा चतुर्विधं भोज्यं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं रूपं तदन्यतमद्भूत्वा पुरुषैर्भुज्यते ततो भोजनानंतरं रेतो भूत्वा स्थित इति शेषः ततस्तेन पुंसा स्त्रीयोनौ ऋतुकाले सिंचितः सिक्तः आर्षत्वात्साधुः २० २१ सिक्तः स जीव एकेन दिनेन जरायुपरिवेष्टितं योनिरक्तेन संयुक्तं कललं कललाख्यपरिणामवद्भूत्वा रूढत्वं दार्ढ्यमाप्नुयात् जरायुर्गर्भवे

पतित्वा मंडले चेंदोस्ततो नीहारसंयुतः भूमौ पतित्वा व्रीह्यादौ तत्र स्थित्वा चिरं पुनः २० भूत्वा चतुर्विधं भोज्यं पुरुषैर्भुज्यते ततः रेतो भूत्वा पुनस्तेन ऋतौ स्त्रीयोनिसिंचितः २१ योनिरक्तेन संयुक्तं जरायुपरिवेष्टितम् दिनेनैकेन कललं भूत्वा रूढत्वमाप्नुयात् २२ तत्पुनः पंचरात्रेण बुद्बुदाकारतामियात् सप्तरात्रेण तदपि मांसपेशित्वमाप्नुयात् २३ पक्षमात्रेण सा पेशी रुधिरेण परिप्लुता तस्या एवांकुरोत्पत्तिः पंचविंशतिरात्रिषु २४ ग्रीवा शिरश्च स्कंधश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् पंचधांगानि चैकैकं जायंते मासतः क्रमात् २५ पाणिपादौ तथा पार्श्वः कटिर्जानु तथैव च मासद्वयात्प्रजायंते क्रमेणैव न चान्यथा २६ त्रिभिर्मासैः प्रजायंते अंगानां संधयः क्रमात् सर्वांगुल्यः प्रजायंते क्रमान्मासचतुष्टये २७ नासा कर्णौ च नेत्रे च जायंते पंचमासतः दंतपंक्तिर्नखा गुह्यं पंचमे जायते तथा २८ अर्वाक् षण्मासतश्छिद्रं कर्णयोर्भवति स्फुटम् पायुर्मेढ्रमुपस्थं च नाभिश्चापि भवेन्नृणाम् २९ सप्तमे मासि रोमाणि शिरः केशास्तथैव च विभक्तावयवत्वं च सर्वं संपद्यतेऽष्टमे ३०

ष्टनम् २२ बुद्बुदाकारतां तदाकारपरिणामविशेषम् एवमग्रेऽपि २३ रुधिरेण परिप्लुता भवतीति शेषः तस्या एव पेशीरूपपरिणामस्यैव पंचविंशतिरात्रिषु गतास्विति शेषः समासाभावो नित्यत्वात् २४ अंकुरानेवाह ग्रीवेत्यादि पंचधांगानि पंचधांगांकुराः मासतः मासेनेत्यर्थः क्रमात्प्रथमं ग्रीवेत्यादिक्रमेण २५ पाणीत्याद्यप्येवमेव २६ २७ पंचमासतः पंचमे मासि दंताद्यपि पंचम एव मासि २८ २९ विभक्तावयवत्वं पृथक्कृज्ञानविषयावयवत्वं एतद्वक्ष्यमाणं च गर्भोपनिषदि वैद्यकसंहितासु शारीरके च स्फुटं विस्तरभयात्तन्नेह लिख्यते ३०

एवंएवंरीत्यावर्धतइत्यन्वयः चैतन्यंप्राप्नोतितदभिव्यक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः ३१ नाभीति नाभिसूत्रंनालाख्यंमातृरसनाड्या
संबद्धंतदीयाल्परंध्रेणगर्भजठरंप्राप्तामातृभुक्तान्नसारस्तेनगर्भगःपिंडोवर्धते अल्परंध्रप्राप्ताल्पाहारत्वेपिस्वकर्मतोन
म्रियेतनम्रियतइत्यर्थः ३२ सर्वाणिजन्मानितत्कृतानिकर्माणिचस्मृत्वाजठरानलयोगादतिसंतप्तःवचनमाह ३३ ना-
नेति पुत्रादिसंबंधमनुभूतवानितिसंबंधः ३४ तथाकुटुंबभरणासक्त्यातन्मात्रासक्त्यानतुधर्मासक्त्यान्यायान्यायैर्धर्म्याधर्म्यैरुपायै

जठरेवर्धतेगर्भःस्त्रियाएवंविहंगम पंचमेमासिचैतन्यंजीवःप्राप्नोतिसर्वशः ३१ नाभिसूत्राल्प
रंध्रेणमातृभुक्तान्नसारतः वर्धतेगर्भगःपिंडोनम्रियेतस्वकर्मतः ३२ स्मृत्वासर्वाणिजन्मानिपूर्व
कर्माणिसर्वशः जठरानलतप्तोऽयमिदंवचनमब्रवीत ३३ नानायोनिसहस्रेषुजायमानोनुभूत
वान् पुत्रदारादिसंबंधंकोटिशःपशुबांधवान् ३४ कुटुंबभरणासक्त्यान्यायान्यायैर्धनार्जन
म् कृतंनाकारवंविष्णुचिंतांस्वप्नेऽपिदुर्भगः ३५ इदानींतत्फलंभुंजेगर्भेदुःखंमहत्तरम् अशाश्व
तेशाश्वतवद्देहेतृष्णासमन्वितः ३६ अकार्याण्येवकृतवान्नकृतंहितमात्मनः इत्येवंबहुधादुःख
मनुभूयस्वकर्मतः ३७ कदानिष्क्रमणंमेस्यात्गर्भान्निरयसन्निभात् इतऊर्ध्वंनित्यमहंविष्णुमे
वानुपूजयेत् ३८ इत्यादिचिंतयन्जीवोयोनियंत्रप्रपीडितः जायमानोऽतिदुःखेननरकात्पातकी
यथा ३९ पूतिव्रणान्निपतितःकृमिरेषइवापरः ततोबाल्यादिदुःखानिसर्वएवंविभुंजते ४१

र्धनार्जनंकृतंमयेतिशेषः तथाविष्णुचिंतांस्वप्नेऽपिनाकरवमहंनकृतवानित्यर्थः ३५ तत्फलभूतंगर्भेदुःखंभुंजेइत्यन्वयः अ-
शाश्वतेतप्तायःपतितजलबिंदुवन्नश्वरेदेहेशाश्वतवत्कृतोवभ्रमेदंस्यादितीच्छायुक्तः ३६ नकृतमित्यस्यमयेतिशेषः अनु
भूयेत्यस्यइदानींगर्भेदुःखंभुंजेइत्यनेनान्वयः ३७ ३८ योनियंत्रप्रपीडितः जन्मकालेअतएवातिदुःखेनजायमानः बहिः
पततीतिशेषः नरकात्पातकीत्येकोदृष्टांतः ३९ तथापूतिव्रणाद्दुर्गंधिव्रणान्निपतितोऽपरःकृमिरिवएषःपततीतिशेषः त
तोबाल्यादिदुःखानिभुनक्तिएवंसर्वेजंतवोविभुंजतेनकश्चिदेवेत्यर्थः ४०

यानिसर्वाणिविदितानितानिमयावर्णितानियानितुयौवनादिषुदुःखानिसर्वतः सर्वैःभाव्यानिसर्वत्रसर्वेषुजंतुषुविदितानिसर्वैर्दृष्टा
तानित्वयाचाऽनुभूतानिसर्वविदित त्वादेवमयानवर्णितानि ४१ एवमिति इत्यस्मादित्याकारादध्यासाज्ज्ञातादभिनिवेशा
तः अहंकर्तेत्याद्याकारात् निरयःस्वर्गादिकंगर्भवासादिदुःखानिचभवंतीत्यन्वयः ४२ देहद्वयात्स्थूलसूक्ष्मरूपात्प्रागुक्ता
दन्यंतर्हिप्रकृतिरेवस्यानेत्याहप्रकृतेः परंज्ञात्वादेहादिषुममतांअहंममेतिबुद्धिविषयतांत्यक्त्वाआत्मज्ञानवान् आत्मैवेद॰

त्वयानैवानुभूतानिसर्वत्रविदितानिच नवर्णितानिमेगृध्रयौवनादिषुसर्वतः ४१ एवंदेहोऽहमि
त्यस्मादध्यासान्निरयादिकम् गर्भवासादिदुःखानिभवंत्यभिनिवेशतः ४२ तस्माद्देहद्वयाद॰
न्यमात्मानंप्रकृतेःपरम् ज्ञात्वादेहादिममतांत्यक्त्वात्मज्ञानवान्भवेत् ४३ जाग्रदादिविनिर्मुक्तं
सत्यज्ञानादिलक्षणं शुद्धंबुद्धंसदाशांतमात्मानमवधारयेत् ४४ चिदात्मनिपरिज्ञातेनष्टेमोहेऽज्ञ
संभवे देहःपततुवारब्धकर्मवेगेनतिष्ठतु ४५ योगिनोनहिदुःखंवासुखंवाज्ञानसंभवम् तस्मा
द्देहेनसहितोयावत्प्रारब्धसंक्षयः ४६ तावत्तिष्ठसुखेनत्वंधृतकंचुकसर्पवत् अन्यद्वक्ष्या॰
मितेपक्षिन्शृणुमेपरमंहितम् ४७ त्रेतायुगेदाशरथिर्भूत्वानारायणोऽव्ययः रावणस्यवधा
र्थायदंडकानागमिष्यति ४८ सीतयाभार्ययासार्द्धंलक्ष्मणेनसमन्वितः तत्राश्रमेजनकजां
ऋतात्भ्यांरहितेवने ४९ रावणश्चोरवन्नीत्वालंकायांस्थापयिष्यति तस्याःसुग्रीवनिर्देशा
द्वानराःपरिमार्गणे ५० आगमिष्यंतिजलधेस्तीरंतत्रसमागमः त्वयातैःकारणवशाद्भविष्य
तिनसंशयः ५१ सर्वेमितिज्ञानवान्भवेत् ४३ ध्येयात्मस्वरूपमाहजाग्रदादीति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थात्रयरहितं
शुद्धंमायादोषालिप्तंबुद्धंबोधस्वरूपं ४४ अज्ञमविद्यातज्जन्येमोहेदे हादिष्वहंममताख्येनष्टेनाशंप्राप्तेदेहस्थितौनाशेवा ४५ योगिन
आत्मज्ञस्याज्ञानजंसुखंदुःखेनभवतः यावत्प्रारब्धक्षयोभवतितावद्देहेनसहितःसुखंतिष्ठयथाकंचुकवान्सर्पोयावत्त्यागकालंतद्धृतेऽनं
तरंत्यजतितद्वत् ४६।४७।४८।४९ परिमार्गणेतन्निमित्तं ५० तीरमागमिष्यंतितैःसहकारणवशात्फलमिह कारणंपक्षोत्पत्तिरूपफलायतैःसमाग
मोभविष्यति ५१

तदेवाह तदेवेति नवपक्षौद्गौनिश्चयमुत्पत्स्येतइत्यर्थः ५२ ५३ निश्चयंद्रक्ष्यथ तन्मुन्युक्तपक्षप्रभवनिश्चयेन तदुक्तरावणवधोप्यवश्यंभा
वीसन्न सीतादर्शनंविनेतितदप्यवश्यंभविष्यतीतिनिश्चयः ५४ यन्नामस्मरणमात्रात् यःकश्चिद्दुर्जनोऽपिइयानितिपरिच्छेद
रहितंसंसारसमुद्रंतीर्त्वाविष्णोःपदंगच्छति एवंदृश्यमानप्रकारेणत्रिजगतांस्थितिकारिणःसर्वजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तुः
स्थितिपदेनेतरदप्युपलक्ष्यतेरामस्यभक्ताःप्रियाश्चयूयंशतयोजनपरिच्छिन्नस्यसमुद्रमात्रस्यतरणेकिंकुतोनशक्ताःकथंचन

तदासीतास्थितिंतेभ्यःकथयस्वयथार्थतः तदेवतवपक्षौद्वावुत्पत्स्येतेपुनर्नवौ ५२ संपातिरुवा
च बोधयामासमांचंद्रनामामुनिकुलेश्वरः पश्यंतुपक्षौप्रजातौनूतनावतिकोमलौ ५३ स्वस्ति
वोऽस्तुगमिष्यामिसीतांद्रक्ष्यथनिश्चयम् यत्नंकुरुध्वंदुर्लंघ्यसमुद्रस्यविलंघने ५४ यन्नामस्मृ
तिमात्रतोऽपरिमितंसंसारवारान्निधिंतीर्त्वागच्छतिदुर्जनोऽपिपरमंविष्णोःपदंशाश्वतम् तस्यैवस्थि
तिकारिणस्त्रिजगतांरामस्यभक्ताःप्रियायूयंकिंनसमुद्रमात्रतरणेशक्ताःकथंवानराः ५५ इतिश्रीम
दध्यात्मरामायणे॰किष्किंधाकांडेअष्टमःसर्गः ८ श्रीमहादेवउवाच गतेविहायसागृध्रराजेवान
रपुंगवाः हर्षेणमहताविष्टाःसीतादर्शनलालसाः १ ऊचुःसमुद्रंपश्यंतोनक्रचक्रभयंकरम् तरंगादिभि
रुन्नद्धमाकाशमिवदुर्ग्रहम् २ परस्परमवोचन्वैकथमेनंतरामहे उवाचचांगदस्तत्रशृणुध्वंवानरोत्त
माः ३ भवंतोत्यंतबलिनःशूराश्चकृतविक्रमाः कोवात्रवारिधिंतीर्त्वाराजकार्यंकरिष्यति ४ एतेषां
वानराणांसःप्राणदातानसंशयः अतोत्तिष्ठतुमेशीघ्रंपुरतोयोमहाबलः ५

शक्ताइतिव्यतिरेकालंकारः ५५ इतिश्री॰किष्किंधाकांडेअष्टमःसर्गः ८ गतेइति पक्षलाभादितिभावः हर्षेणेति महदरिष्टंग
तमितितत्पक्षदर्शनप्रत्ययेनसीतादर्शनमवश्यंभावीतिहर्षेणच १ नक्रचक्रंनक्रसमूहः तरंगादिभिःतरंगाःअल्पाआदिनामहत्यो
लहर्यःदुर्ग्रहंदुःस्पर्शंआकाशस्यस्पर्शत्वंअस्यतुग्राहादियुक्तत्वात् २ कथमेनंतरामहइतिपरस्परमवोचन्इत्यन्वयः ३ कृतविक्रमाःपूर्वंब
हुशःकृतपराक्रमाःकोराजकार्यंकरिष्यतितद्वदंत्वितिशेषः ४ यस्तद्वदिष्यतिअहंकर्तेतिसएषांप्राणदाताअतःयोमहाबलःसशीघ्रमुत्
त्तिष्ठतु अतोत्तिष्ठत्वित्यार्षःसंधिः ५

भूयाद्भवेदित्यर्थ आर्षम् ६ ७ सर्वैर्युष्माभिर्वैनिश्चयेनप्रत्येकंस्वस्वबलंउच्यतांततः कार्यसाधकंनिश्चेष्यामइत्यर्थः ८ दशोत्तरगुणं दशसंख्योत्तरोगुणोयस्यतत् एकोदशपरोविंशतिः परस्त्रिंशदित्येवंक्रमेण ९ जांबवांस्तुनवतियोजनानीत्याहेत्यर्थः पुरात्रिविक्रमेदेवे ऽवतीर्णेसतिनदीयंभूमानंभूपरिच्छेदलक्षणंकार्यंयस्यतादृशंभूपरिच्छेदकंपादं १० एकविंशतिवारंप्रदक्षिणविधानेनाहमगांतस्य

वानराणांचसर्वेषांरामसुग्रीवयोरपि सएवपालकोभूयान्नात्रकार्याविचारणा ६ इत्युक्तेयुवराजेनतूष्णींवानरसैनिकाः आसन्नोचुःकिंचिदपिपरस्परविलोकिनः ७ अंगदउवाच उच्यतांवोबलंसर्वैःप्रत्येकंकार्यसिद्धये केनवासाध्यतेकार्यंजानीमस्तदनंतरम् ८ अंगदस्यवचःश्रुत्वाप्रोचुर्वीराबलंपृथक् योजनानांदशारभ्यदशोत्तरगुणंजगुः ९ शतादर्वाक्जांबवांस्तुप्राहमध्येवनौकसाम् पुरात्रिविक्रमेदेवेपादंभूमानलक्षणं १० त्रिःसप्तकृत्वोऽहमगांप्रदक्षिणविधानतः इदानींवार्धकग्रस्तोनशक्नोमिविलंघितुम् ११ अंगदोऽप्याहमेगंतुंशक्यंपारंमहोदधेः पुनर्लंघनसामर्थ्यंनजानाम्यस्तिवानवा १२ तमाहजांबवान्वीरस्त्वंराजानोनियामकः नयुक्तंत्वांनियोक्तुंमेत्वंसमर्थोऽसियद्यपि १३ अंगदउवाच एवंचेत्पूर्ववत्सर्वेस्वप्स्यामोदर्भविष्टरे केनापिनकृतंकार्यंजीवितुंचनशक्यते १४ तमाहजांबवान्वीरोदर्शयिष्यामितेसुत येनास्माकंकार्यसिद्धिर्भविष्यत्यचिरेणच १५ इत्युक्त्वाजांबवान्प्राहहनूमंतमवस्थितम् हनूमन्किंरहस्तूष्णींस्थीयतेकार्यगौरवे १६

रितइतिशेषः ११ १२ त्वन्नोनियामकोऽस्माकमाज्ञाकर्ताराजात्वंयद्यपिसमर्थोऽसितथाऽपित्वामाज्ञप्तुंमेनयुक्तम् १३ कार्यंकेनापिनकृतंजीवितुंचनशक्यतेराजभयादतोमरणनिश्चयेनस्वप्स्यामइत्यर्थः १४ कार्यसिद्धिर्भविष्यतिअचिरेणचभविष्यतितंदर्शयिष्यामि १५ कार्यगौरवेगुरुतरकार्येप्राप्तेज्ञेनेवभवताकिंतूष्णींस्थीयतइत्यन्वयः १६ ७

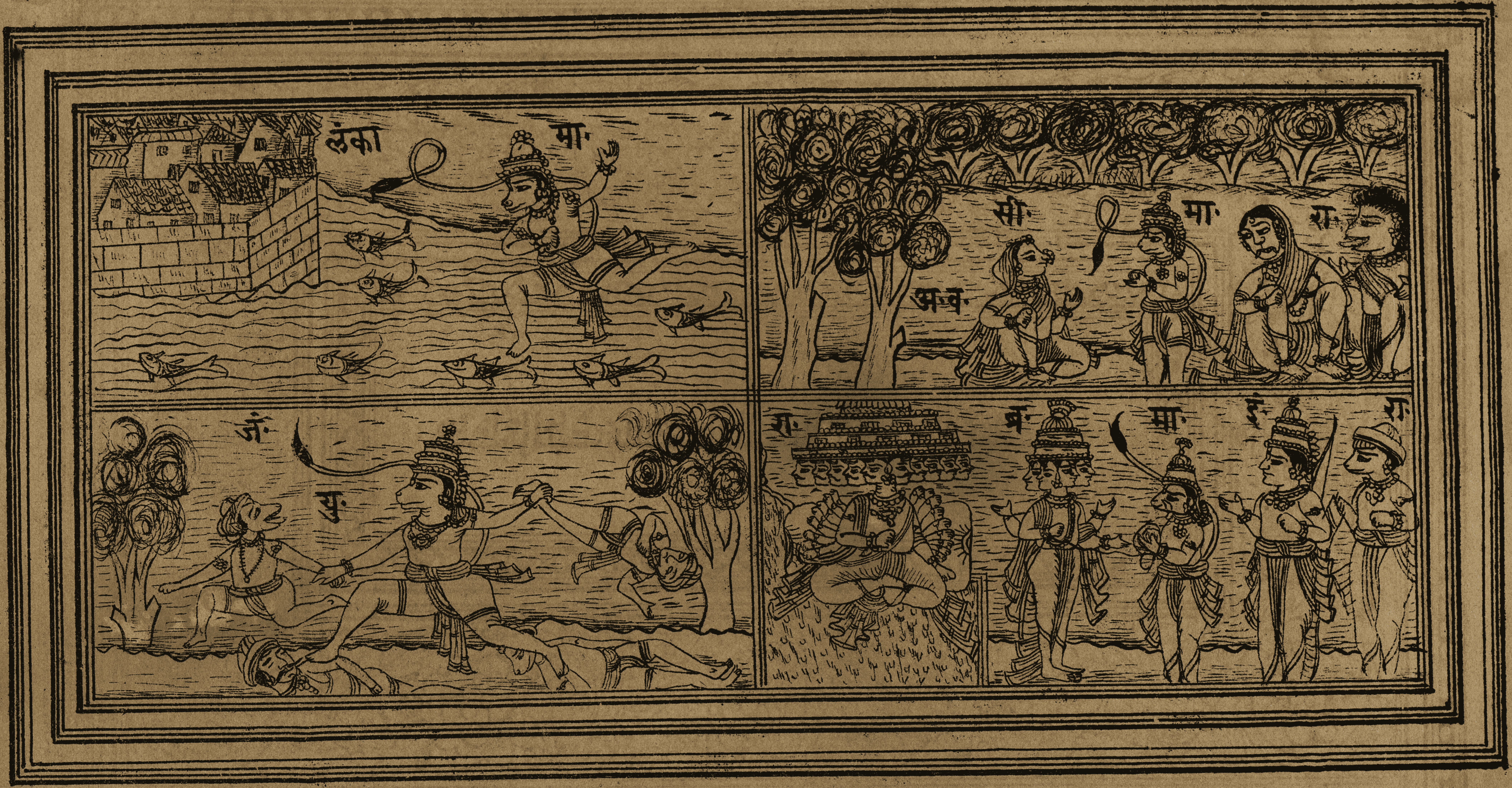
अतःसामर्थ्यंदर्शयन्नसामर्थ्याभावेकिंदर्शनीयमितिचेन्नेत्याह त्वमिति १७ जनितोसिउत्पादितोसि विभावसंसूर्यं १८ जिघृक्षामीतिग्रहीष्यामीत्यर्थेआर्षंयोजनानांपंचशतमुत्प्लुतंततोफ्रविपतितः १९ नोस्मान्पाहिरक्ष २० सिंहस्यनादंतस्येवनादमित्यर्थः २१।२२ आनेष्यइतिच्छेदः रावणंगलेबध्वाएकहस्तेगृहीत्वावामपाणिनासपर्वतांलंकांधृत्वारामाग्रेक्षिपामि २३ यद्वेतिसीतायाआनयने

प्राप्तेज्ञेनेवसामर्थ्यंदर्शयाद्यमहाबल त्वंसाक्षाद्वायुतनयोवायुस्तुल्यपराक्रमः १७ रामकार्यार्थमेव त्वंजनितोसिमहात्मना जातमात्रेणतेपूर्वंदृष्ट्वोद्यंतंविभावसुं १८ पक्वंफलंजिघृक्षामीत्युत्प्लुत बालचेष्टया योजनानांपंचशतंपतितोसिततोफ्रवि १९ अतस्त्वद्बलमाहात्म्यंकोवाशक्नोतिव र्णितुम् उत्तिष्ठकुरुरामस्यकार्यंनःपाहिसुव्रत २० श्रुत्वाजांबवतोवाक्यंहनूमानतिहर्षितः च कारनादंसिंहस्यब्रह्मांडंस्फोटयन्निव २१ बभूवपर्वताकारस्त्रिविक्रमइवापरः लंघयित्वाजल निधिंकृत्वालंकांचभस्मसात् २२ रावणंसकुलंहत्वानेष्येजनकनंदिनीम् यद्वाबध्वागलेरज्वारावणं वामपाणिना २३ लंकांसपर्वतांधृत्वारामस्याग्रेक्षिपाम्यहम् यद्वादृष्ट्वेवयास्यामिजानकींशुभलक्ष णाम् २४ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंजांबवानिदमब्रवीत् दृष्ट्वेवागच्छभद्रंतेजीवंतींजानकींशुभाम् २५ पश्चाद्रामेणसहितोदर्शयिष्यसिपौरुषम् कल्याणंभवताद्भद्रगच्छतस्तेविहायसा २६ गच्छंतंराम कार्यार्थंवायुस्त्वामनुगच्छ तु इत्याशीर्भिःसमामंत्र्यविसृष्टःप्लवगाधिपैः २७ महेंद्राद्रिशिरोगत्वाब भूवाद्भुतदर्शनः २८ महानगेंद्रप्रतिमोमहात्मासुवर्णवर्णोऽरुणचारुवक्त्रः महाफणींद्राभसुदीर्घ-बाहुर्वातात्मजोदृश्यतसर्वभूतैः २९ इतिश्रीमद०उमामहेश्वर० किष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ९ राम

रामाज्ञाभावादितिभावःदृष्ट्वेवेति २४ दृष्ट्वेवेत्यनेनतुतांगृहीत्वानापिरावणादीनगृहीत्वेत्यर्थः २५ भवतात्आशिषिलोट् २६ वायुस्त्वामनुगच्छ त्वितिशकुनप्रार्थनंसमामंत्र्ययोजयित्वा २७ अद्भुतदर्शनः अतिमहाशरीरत्वात् २८ तदेवाहमहानगेंद्रेति २९ इतिश्रीमत्सकल०किष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ९

इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेकिष्किंधाकां॰स॰

अथश्रीमदध्यात्मरामायणेसुंदरकांडप्रारंभः

लंका
मा॰
सी॰
मा॰
रा॰
अ॰व॰
जं॰
सु॰
रा॰
ब्र॰
मा॰
ई॰
रा॰

श्रीगणेशायनमः शतेति लिलंघयिषुः स्वार्थेणिच् आनंदसंदोहः तत्समूहरूपः तत्समूहवान्वा १ २ रामनिर्मुक्तंरामत्यक्तम् पश्यामीतिभा
विन्यपिवर्तमानत्वारोपोवश्यंभावित्वद्योतनाय ३ कृतार्थः जगन्मातृदर्शनेनेतिभावः ममसमुद्रलंघनमकिंचित्करमित्याह प्राणेति ४ अ
पारमित्यभायान्वयि त्रिविधपरिच्छेदशून्यंतत्पदंतत्स्वरूपम् तदंगभूतायाअंगुलिस्तद्भूषणभूतायामुद्रिकासाअस्यास्तीत्यर्शाद्यच् ५
अल्पवारिधिमित्यपारभतां भोधेर्व्यतिरेकालंकारः तंलंघयामीतिकिंवक्तव्यमित्यन्वयः बाहूइत्यादिवानरोत्प्लवनजातिवर्णनम् आयत

श्रीमहादेवउवाच शतयोजनविस्तीर्णंसमुद्रंमकरालयम् लिलंघयिषुरानंदसंदोहोमारुतात्मजः
१ ध्यात्वारामंपरात्मानमिदंवचनमब्रवीत् पश्यंतुवानराःसर्वेगच्छंतंमांविहायसा २ अमोघंरामनि
र्मुक्तंमहाबाणमिवाखिलाः पश्याम्यद्यैवरामस्यपत्नींजनकनंदिनीम् ३ कृतार्थोहंकृतार्थोहंपुनःपश्या
मिराघवम् प्राणप्रयाणसमयेयस्यनामसकृत्स्मरन् ४ नरस्तीर्त्वाभवांभोधिमपारंयातितत्पदम् किं
पुनस्तस्यदूतोहंतदंगांगुलिमुद्रिकः ५ तमेवहृदयेध्यात्वालंघयाम्यल्पवारिधिम् इत्युक्त्वाहनुमान्
बाहूप्रसार्यायतवालधिः ६ ऋजुग्रीवोर्ध्वदृष्टिःसन्नाकुंचितपदद्वयः दक्षिणाभिमुखस्तूर्णंपुप्लुवे
निलविक्रमः ७ आकाशात्त्वरितंदेवैर्वीक्ष्यमाणोजगामसः दृष्ट्वानिलसुतंदेवागच्छंतंवायुवेगतः ८
परीक्षणार्थंसत्त्वस्यवानरस्येदमब्रुवन् गच्छत्येषमहासत्त्वोवानरोवायुविक्रमः ९ लंकांप्रवेष्टुंशक्तो
वानवाजानीमहेबलम् एवंविचार्यनागानांमातरंसुरसाभिधाम् १० अब्रवीद्देवतावृंदःकौतूहलस
मन्वितः गच्छत्वंवानरेंद्रस्यकिंचिद्विघ्नंसमाचर ११

वालधिःप्रसारितपुच्छः ६ ऋजुग्रीवऊर्ध्वदृष्टिरित्यर्थःकर्मधारयः अनिलोवायुः तत्सदृशपराक्रमः ७ आकाशात् आकाशेस्थित्वेत्यर्थः
कौसल्यात्त्वदयासदशरथात्प्रजायसीतापतयेअयोध्याधीशायराघवायनमोस्तु वानरस्यसत्त्वस्यवानरीयबलस्यपरीक्षणार्थमिदम
ब्रुवन् विचारयामासुरित्यर्थः तद्वक्ष्यति एवंविचार्येतिधातूनामनेकार्थत्वात् ब्रुवोपिविचारेवृत्तिः ९ लंकाप्रवेशेशक्तोथवानेतिसंदेह
स्तस्मादस्यबलंजानीमहे निर्णेष्यामइत्यर्थः १० देवतावृंदः देवतासमूहः ११

१२ १३ क्षुधासंपीडित आत्मायस्यास्तस्याइत्यर्थः १४ १५ निवेक्ष्येप्रवेक्ष्यामि,मेवक्त्रंप्रविश्यततोनिःसृत्यगच्छेत्यर्थः १७ योज-
नमात्रदीर्घदेहः १८ १९ त्रिंशद्योजनसंमितंवपुश्चकारेतिशेषः २० २१ २२ २३ पुनर्गत्वाकिष्किंधामितिशेषः २४ २५ मणिकां-

ज्ञात्वातस्यबलंबुद्धिंपुनरेहित्वरान्विता इत्युक्त्वासाययौशीघ्रंहनुमद्विघ्नकारणात् १२ आवृत्यमा
र्गंपुरतःस्थित्वावानरमब्रवीत् एहिमेवदनंशीघ्रंप्रविशस्वमहामते १३ देवैस्त्वंकल्पितोभक्षःक्षु
धासंपीडितात्मनः तामाहहनुमान्मातरहंरामस्यशासनात् १४ गच्छामिजानकींद्रष्टुंपुनरागम्य-
सत्वरः रामायकुशलंतस्याःकथयित्वात्वदाननम् १५ निवेक्ष्येदेहिमेमार्गंसुरसायैनमोस्तुते इत्यु
क्त्वापुनरेवाहसुरसाक्षुधितास्म्यहम् १६ प्रविश्यगच्छमेवक्त्रंनोचेत्त्वांभक्षयाम्यहम् इत्युक्तोहनु
मानाहमुखंशीघ्रंविदारय १७ प्रविश्यवदनंतेद्यगच्छामित्वरयान्वितः इत्युक्त्वायोजनायामदेहो
भूत्वापुरस्थितः १८ दृष्ट्वाहनुमतोरूपंसुरसापंचयोजनम् मुखंचकारहनुमान्द्विगुणंरूपमाद
धत् १९ ततश्चकारसुरसायोजनानांचविंशतिम् वक्त्रंचकारहनुमांस्त्रिंशद्योजनसम्मितम् २०
ततश्चकारसुरसापंचाशद्योजनायतम् वक्त्रंतदाहनूमांस्तुबभूवांगुष्ठसन्निभः २१ प्रविश्यवदनंत
स्याःपुनरेत्यपुरःस्थितः प्रविष्टोनिर्गतोहंतेवदनंदेवितेनमः २२ एवंवदंतंदृष्ट्वासाहनूमंतमथाब्रवीत्
गच्छसाधयरामस्यकार्यंबुद्धिमतांवर २३ देवैःसंप्रेषिताहंतेबलंजिज्ञासुभिःकपे दृष्ट्वासीतांपुन
र्गत्वारामंद्रक्ष्यसिगच्छभो २४ इत्युक्त्वासाययौदेवलोकंवायुसुतःपुनः जगामवायुमार्गेणगरुत्मा
निवपक्षिराट् २५ समुद्रोप्याहमैनाकंमणिकांचनपर्वतम् गच्छत्येषमहासत्वोहनुमान्मारुतात्म
जः २६ रामस्यकार्यसिद्ध्यर्थंतस्यत्वंसचिवोभव सगरैर्वर्धितोयस्मात्पुराहंसागरोभवम् २७

चनपर्वतंमणयादियुक्तशृंगयुतंपर्वतम् २६ सचिवोभवमध्येविश्रामदानेनसहायोभवेत्यर्थः तत्सहायार्थंनिमित्तंमत्प्रेरणेकोहेतु
स्तत्राह सगरैरितिपुरापूर्वंसगरैर्वर्धितइतिहेतोरहंसागरस्तन्नामाभवम् २७

तस्यवंशेचरामस्तत्कार्यार्थंचायंगच्छति २८ अतस्त्वमुत्तिष्ठेत्यन्वयः २९ नानामणिमयैःशृंगैर्महोन्नतइत्यन्वयः तस्योपरिन
राकृतिर्मनुष्याकारेणास्थितोमैनाकःप्राह ३० ३१ विश्राम्येत्यार्षम् ३२ कथंभवेदित्यादेरनुचिंतनंतदित्यर्थः तत्रहेतुर्गंतव्यंत्वरितं
मयेति ३३ कराग्रेणास्पृष्टशिखरोययावित्यन्वयः छायास्पर्शमात्रेणजंतूनांगतिनिरोधेनाकर्षकश्छायाग्रहइत्युच्यते ३४ तदे

तस्यान्वयेबभूवासौरामोदाशरथिःप्रभुः तस्यकार्यार्थसिद्ध्यर्थंगच्छत्येषमहाकपिः २८ त्वमुत्तिष्ठ
जलात्तूर्णंत्वयिविश्राम्यगच्छतु सतथेतिप्रादुरभूज्जलमध्यान्महोन्नतः २९ नानामणिमयैःशृं
गैस्तस्योपरिनराकृतिः प्राहयांतंहनूमंतंमैनाकोहंमहाकपे ३० समुद्रेणसमादिष्टस्त्वद्विश्रामायमा
रुते आगच्छामृतकल्पानिजग्ध्वापक्वफलानिमे ३१ विश्राम्यात्रक्षणंपश्चाद्गमिष्यसियथासुखम्
एवमुक्तोथतंप्राहहनूमान्मारुतात्मजः ३२ गच्छतोरामकार्यार्थंभक्षणंमेकथंभवेत् विश्रामोवाक
थंमेस्याद्गंतव्यंत्वरितंमया ३३ इत्युक्त्वास्पृष्टशिखरःकराग्रेणययौकपिः किंचिद्दूरंगतस्यास्यछाया
छायाग्रहोग्रहीत् ३४ सिंहिकानामसाघोराजलमध्येस्थितासदा आकाशगामिनांछायामाक्रम्या
कृष्यभक्षयेत् ३५ तयागृहीतोहनुमांश्चिंतयामासवीर्यवान् केनेदंमेकृतंवेगरोधनंविघ्नकारिणा
३६ दृश्यतेनैवकोप्यत्रविस्मयोमेप्रजायते एवंविचिंत्यहनुमानधोदृष्टिंप्रसारयन् ३७ तत्रदृष्ट्वा
महाकायांसिंहिकांघोररूपिणीम् पपातसलिलेतूर्णंपद्भ्यामेवाहनद्रुषा ३८ पुनरुत्प्लुत्यहनु
मान्दक्षिणाभिमुखोययौ ततोदक्षिणमासाद्यकूलंनानाफलद्रुमम् ३९ नानापक्षिमृगाकीर्णंनाना
पुष्पलतावृतम् ततोददर्शनगरंत्रिकूटाचलमूर्धनि ४० प्राकारैर्बहुभिर्युक्तंपरिखाभिश्चसर्वतः
प्रवेक्ष्यामिकथंलंकामितिचिंतापरोभवत् ४१

वाह सिंहिकेति भक्षयतिइत्यर्थेआर्षः ३५ ३६ विस्मयआश्चर्यंयत्क
स्याप्यदर्शनेवेगरोधश्चेत्याश्चर्यं प्रसारयत् प्रसारयनअडभावआर्षः ३७ सिंहिकां तन्नाम्नींराक्षसीं ३८ दक्षिणंकूलंसागरस्येतिशे
षः ३९ ४० बहुभिःप्राकारैः अंतर्दुर्गमध्यदुर्गबहिर्दुर्गसंबंधिभिः परिखाः प्राकारबहिर्गताः ४१

वेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामिसूक्ष्मःसूक्ष्मशरीरोऽस्थूलेत्यर्थः लंकांजगामरात्राविति शेषः ४२ सूक्ष्मंवपुर्धृत्वाद्वारंप्रविवेश ४३ ४४ रात्रौचोर
वत्प्रविश्यगच्छसीतिशेषः सलंकइत्येकः किंभवानित्यादिप्रश्नानंतरम् ४५ ४६ ४७ अष्टाविंशतिपर्ययेइति यद्यपिअन्यत्रच
तुर्विंशतिमेपर्यायेत्रेतायांरामावतारोष्टाविंशतिमेपर्यायेद्वापरांतेकृष्णावतारइत्युक्तंतथापिकल्पांतरपरतयाविरोधपरिहारोव

रात्रौवेक्ष्यामिसूक्ष्मोहंलंकांरावणपालिताम् एवंविचिंत्यतत्रैवस्थित्वालंकांजगामसः ४२ धृत्वासूक्ष्मं
वपुर्द्वारंप्रविवेशप्रतापवान् तत्रलंकापुरीसाक्षाद्राक्षसीवेषधारिणी ४३ प्रविशंतंहनूमंतंदृष्ट्वालंका
व्यतर्जयत् कस्त्वंवानररूपेणमामनादृत्यलंकिनीम् ४४ प्रविश्यचोरवद्रात्रौकिंभवान्कर्तुमिच्छति
इत्युक्त्वारोषताम्राक्षीपादेनाभिजघानतम् ४५ हनुमानपितांवाममुष्टिनावज्ञयाहनत् तदैवपतिता
भूमौरक्तमुद्वमतीभृशम् ४६ उत्थायप्राहसालंकाहनूमंतंमहाबलम् हनुमन्गच्छभद्रंतेजितालंका
त्वयानघ ४७ पुराहंब्रह्मणाप्रोक्ताह्यष्टाविंशतिपर्यये त्रेतायुगेदाशरथीरामोनारायणोव्ययः ४८ ज
निष्यतेयोगमायासीताजनकवेश्मनि भूभारहरणार्थायप्रार्थितोयंमयाक्वचित् ४९ सभार्योराघ
वोभ्रात्रागमिष्यतिमहावनम् तत्रसीतांमहामायांरावणोपहरिष्यति ५० पश्चाद्रामेणसाचिव्यंसु
ग्रीवस्यभविष्यति सुग्रीवोजानकींद्रष्टुंवानरान्प्रेषयिष्यति ५१ तत्रैकोवानरोरात्रावागमिष्यतिते
तिकम् त्वयाचभर्त्सितःसोपित्वांहनिष्यतिमुष्टिना ५२ तेनाहतात्वंव्यथिताभविष्यसियदानघे
तदैवरावणस्यांतोभविष्यतिनसंशयः ५३ तस्मात्त्वयाजितालंकाजितंसर्वंत्वयानघ रावणांतः
पुरवरेक्रीडाकाननमुत्तमम् ५४ तन्मध्येशोकवनिकादिव्यपादपसंकुला अस्तितस्यांमहावृक्षः
शिंशपानाममध्यगः ५५

सेयः ४८ योगमायाचसीतेतिजनिष्यतेइत्यन्वयः क्वचित् अवतारपूर्वकालेप्रार्थितोजनिष्यतेइत्यन्वयः ४९ ५० साचिव्यंस
ख्यम् ५१ ५२ ५३ यतस्त्वयाहंलंकाजितातस्मात्त्वयासर्वंराक्षसकुलंजितम् अथसीतास्थितिस्थानमाहरावणांतःपुरेति
५४ ५५

५६ यतोमेराघवस्मृतिरासीदतोहमपिधन्यातद्भक्तसंगस्यापिदुर्लभत्वंकिंवक्तव्य मितिभावः प्रसीदतांप्रसन्नः सआस्ताम्
५७ प्रस्फोरस्फुरितमभवत् भुजोवामएवस्त्रियावामांगस्फुरणंशुभसूचकंपुंसोशुभदमितिभावः अतींद्रियस्यइंद्रियावि
षयस्यरामस्यदक्षांगंप्रस्फोर यद्वारामसंबंधि अतींद्रियंशुभंयदिंद्रियंतस्यदक्षांगंदक्षिणभागः प्रस्फोरतत्स्फुरणंचस्त्री-

तत्रास्तेजानकीघोरराक्षसीभिःसुरक्षिता दृष्ट्वैवगच्छत्वरितंराघवायनिवेदय ५६ धन्याहमप्यद्य
चिरायराघवस्मृतिर्ममासीद्भवपाशमोचनी तद्भक्तसंगोप्यतिदुर्लभोममप्रसीदतांदाशरथिःसदाहृ
दि ५७ उल्लंघितेब्धौपवनात्मजेनधरासुतायाश्चदशाननस्य प्रस्फोरवामाक्षिभुजश्चतीव्रंरामस्य
दक्षांगमतींद्रियस्य ५८ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेसुंदरकांडेप्रथमःसर्गः १ त
तोजगामहनुमान्लंकांपरमशोभनाम् रात्रौसूक्ष्मतनुर्भूत्वाबभ्रामपरितःपुरीम् १ सीतान्वेषण
कार्यार्थीप्रविवेशनृपालयम् तत्रसर्वप्रदेशेषुविविच्यहनुमान्कपिः २ नापश्यज्जानकींस्मृत्वाततोलं-
काभिभाषितम् जगामहनुमान्शीघ्रमशोकवनिकांशुभाम् ३ सुरपादपसंबाधांरत्नसोपानवापिका
म् नानापक्षिमृगाकीर्णांस्वर्णप्रासादशोभिताम् ४ फलैरानम्रशाखाग्रपादपैःपरिवारिताम् विचिन्वन्
जानकींतत्रप्रतिवृक्षंमरुत्सुतः ५ ददर्शाभ्रलिहंतत्रचैत्यप्रासादमुत्तमम् दृष्ट्वाविस्मयमापन्नोमणिस्तं
भशतान्वितम् ६ समतीत्यपुनर्गत्वाकिंचिद्दूरंसमारुतिः ददर्शशिंशपावृक्षमत्यंतनिबिडच्छदम् ७
अदृष्टातपमाकीर्णंस्वर्णवर्णविहंगमम् तन्मूलेराक्षसीमध्येस्थितांजनकनंदिनीम् ८ शुभसूचकंपुंसामि

त्याहुः ५८ इति० सुं० कां० प्र० स० १ ततइतिसूक्ष्मतनुः सूक्ष्मवानररूपः १ सीतान्वेषणकार्यार्थीसीतान्वेषणरूपकार्येच्छावान् विविच्यदृष्ट्वा
२ ततोलंकावाक्यंस्मृत्वाहनूमान्शीघ्रंजगाम ३ सुरपादपाःकल्पवृक्षादयः ४ फलैरानम्राणिशाखाग्राणियेषांतैःपादपैः ५ अभ्रलिहमस्यु
च्चंचैत्यंप्रासादंदेवतास्थानविशेषं अत्युच्चत्वान्मणिस्तंभादियुतत्वाच्चविस्मयं ६ समतीत्येतिचैत्यप्रासादमितिशेषः ७ अत्यंतनिबिडपत्र
त्वादेवादृष्ट आतपोयत्रजनैस्तं स्वर्णवर्णविहंगमैः पक्षिभिराकीर्णंव्याप्तमित्यर्थेमयूरव्यंसकादित्वात्समासः ८

एकवेणीं हरणदिनावधिसंस्काररहितामित्यर्थः यद्वाशोभार्थमन्यदावेणीत्रयसंबंधः पुरतोद्वयंपश्चादेकेतिसंप्रति तुसंस्काररा
हित्यात् एकवलंबिनीएकैवेत्यर्थः दीनांस्वजनविरहाद्दीनामिवशोचंतीमात्मानमितिशेषः ९ १० शाखानामंतेप्रांतेयेच्छदाः पत्राणि
तेषांमध्यस्थः तद्दर्शनजानंदाभिनयः कृतार्थइत्यादि ११ १२ किमेतत् किंजन्योयंशब्दः १३ अलीयतत द्दर्शनेनकरि
ष्यमाणकार्यभंगभियेति भावः १४ १५ इत्येवंचिंतयन्रावणोराघवेणेतिश्लोकोक्तंचिंतयन्नित्यम् सदाहृदिराममेवध्यायन्ना

ददर्शहनुमान्वीरोदेवतामिवभूतले एकवेणींकृशांदीनांमलिनांबरधारिणीम् ९ भूमौशयानांशोचंतीं
रामरामेतिभाषिणीम् त्रातारंनाधिगच्छंतीमुपवासकृशांशुभाम् १० शाखांतच्छदमध्यस्थोददर्श
कपिकुंजरः कृतार्थोहंकृतार्थोहंदृष्ट्वाजनकनंदिनीम् ११ मयैवसाधितंकार्यंरामस्यपरमात्मनः ततः
किलकिलाशब्दोबभूवांतः पुराद्बहिः १२ किमेतदितिसंलीनोवृक्षपत्रेषुमारुतिः आयांतंरावणंतत्रस्त्री
जनैः परिवारितम् १३ दशास्यंविंशतिभुजंनीलांजनचयोपमम् दृष्ट्वाविस्मयमापन्नोपत्रखंडेष्वली
यत १४ रावणोराघवेणाशुमरणंमेकथंभवेत् सीतार्थमपिनायातिरामः किंकारणंभवेत् १५ इत्येवं
चिंतयन्नित्यंराममेवसदाहृदि तस्मिन्दिनेपररात्रौरावणोराक्षसाधिपः १६ स्वप्नेरामेणसंदिष्टः क
श्चिदागत्यवानरः कामरूपधरः सूक्ष्मोवृक्षाग्रस्थोनुपश्यति १७ इतिदृष्ट्वाद्भुतस्वप्नंस्वात्मन्येवानुचिंत्य
सः स्वप्नः कदाचित्सत्यः स्यादेवंतत्रकरोम्यहम् १८ जानकींवाक्शरैर्विध्यदुःखितांनितरामहं करोमि
दृष्ट्वारामायनिवेदयतुवानरः १९

त्सइतिशेषः अतस्तस्मिन्दिनेपररात्रौहनूमत्प्रवेशदिनरात्रिसंबध्यपररात्रेइत्यर्थः समा
सांताभावस्तदनित्यत्वात् १६ स्वप्नेनिद्रासमयेरामादिष्टः कश्चिद्वानरोलंकामागत्यवृक्षाग्रस्थोनुपश्यतिसीतामितिशेषः १७ इती
अद्भुतंस्वप्नंदृष्ट्वाअयंस्वप्नः कदाचित्सत्योभवेत् अतस्तत्रसीतासमीपंगत्वाएवंकरोमीति अचिंतयदितिशेषः १८ यदचिंतयत्तदाह
जानकीमितिविध्येति ल्यबार्षः तांवाक्शरैर्विध्वानितरांदुःखितांकरोमितदृष्ट्वावानरोरामायनिवेदयतुएवंहिरामः शीघ्रंआगच्छेदितिभा
वः १९

नूपुराणि पादभूषणानि किंकिण्यो जघनभूषणानि सिंजितं शब्दं २० भीता सीता रूपांगना स्वात्मन्येव स्वशरीरे एव लीयमाना स्थिता इत्यन्वयः रा
मेर्पितं स्थापितं मंतरं चित्तं यया २१ किमाह तदाह सुमध्यमे इत्यादि २२ लोकाः चाररूपाः प्रयत्नेन समंततो वीक्ष्यमाणा अपि रामं न पश्यं
ति २४ त्वयि निस्पृहेण इच्छाहीनेन पूर्णकामत्वादित्यांतरोर्थः त्वया सदालिंगितोपि ध्यानेन सदा हृदि चिंतनात् अतएव समीपस्थोपि यद्वा
शक्तिशक्तिमनोरभेदात्सदालिंगितो विभुत्वाच्च समीपस्थो यद्यपि २५ तथाप्यस्य रामस्य त्वद्धृदये त्वयि त्वद्विषये स्नेहो न जायते अतएवेयत्का
लं तदुपेक्षा तस्येति भावः सर्वत्र समत्वात्तस्य न क्वापि स्नेह इति तत्वं किंच त्वत्कृतान् सर्वभोगांस्त्वया स्ववृत्तिद्वारोपनीतान् सर्वभोगान् सर्ववि

इत्येवं चिंतयन्सीतासमीपमगमद्द्रुतम् नूपुराणां किंकिणीनां श्रुत्वा सिंजितमंगना २० सीता भीतालीयमा
ना स्वात्मन्येव सुमध्यमा अधोमुख्यश्रुनयना स्थिता रामार्पितांतरा २१ रावणोपि तदा सीतामालोक्याह सुम
ध्यमे मां दृष्ट्वा किं वृथा सुभ्रु स्वात्मन्येव विलीयसे २२ रामो वनचराणां हि मध्ये तिष्ठति सानुजः कदाचिद्दृश्य
ते कैश्चित्कदाचिन्नैव दृश्यते २३ मया तु बहुधा लोकाः प्रेषितास्तस्य दर्शने न पश्यंति प्रयत्नेन वीक्ष्यमा
णाः समंततः २४ किं करिष्यसि रामेण निस्पृहेण सदा त्वयि त्वया सदालिंगितोपि समीपस्थोपि सर्वदा
२५ हृदयेस्य न च स्नेहस्त्वयि रामस्य जायते त्वत्कृतान् सर्वभोगांश्च त्वद्गुणानपि राघवः २६ कृतज्ञोपि
न जानाति कृतघ्नो निर्गुणोधमः त्वमानीता मया साध्वी दुःखशोकसमाकुला २७ इदानीमपि नायाति भ
क्तिहीनः कथं व्रजेत् निःसत्वो निर्ममो मानी मूढः पंडितमानवान् २८ नराधमं त्वद्विमुखं किं करिष्यसि
भामिनि त्वय्यतीव समासक्तं मां भजस्वासुरोत्तमम् २९

षयान् तथा त्वद्गुणान् सुखसंकल्पकामादीन् कृतज्ञोपि अहं भो
क्तेति न जानाति तथाभिमानराहित्यात् अतएव कृतघ्नः अतएव निर्गुणः यो हि गुणवान् स उपकारं मनुत एव अधमः उपकारविस्मरणात्
किंच न धमति शब्दविषयो भवतीत्यधमशब्दवाच्य इति यावत् कृतघ्नत्वाद्युपपादयति त्वमिति २६.२७ यतस्त्वयि भक्तिहीनोतः कथं व्रजेत् त्व
त्स्थानं तस्त्वत्परित्राणार्थमिदं देशमित्यर्थः निःसत्वो निर्बलः निर्ममो ममताहीनः त्वयि इयं ममेति बुद्धिहीनः २८ नराधमं पंचम्यर्थे बहुव्रीहि
रिति कश्चित् किं करिष्यसि तादृशेन रागेण किं प्रयोजनमित्यर्थः असुरोत्तमं इति नराधमव्यतिरेक उक्तः २९ ७

देवगंधर्वनागानांतयोषितामित्यर्थः नियोक्त्रीप्रभुतयाआज्ञापयित्रीप्रतिपद्यसेअंगीकरोषि ३० निधायतृणमंतरेपतिव्रतायाःसाक्षात्प
रपुरुषेणवार्तालापस्यानौचित्यादितिभावः त्वंचतृणतुल्यइत्यपिद्योतयितुंच ३१ शक्नीवेत्युपमयाअत्यंतंपराक्रमराहित्यंसूचितम्
३२ अचिरादितिच्छेदः अल्पेनैवकालेनेत्यर्थः यदारामशराघातैर्विदारितवपुर्भवान् भविष्यतीतिशेषः ३३ तदारामंमानुषंज्ञास्यसि
यमांतिकंचगमिष्यसिशरैः समुद्रंशोषयित्वावाअथवाअथवारिधिंबध्वासेतुबंधेनेतिशेषः ३४ तदागमनंचत्वमनुपदमेवद्रक्ष्यसेइत्य

देवगंधर्वनागानांयक्षकिंनरयोषिताम् भविष्यसिनियोक्त्रीत्वंयदिमांप्रतिपद्यसे ३० रावणस्यवचःश्रु
त्वासीतामर्षसमन्विता उवाचाधोमुखीभूत्वानिधायतृणमंतरे ३१ राघवाद्विभ्यतानूनंभिक्षुरूपंत्वया
धृतम् रहितेराघवाभ्यांत्वंशुनीवहविरध्वरे ३२ हृतवानसिमांनीचतत्फलंप्राप्स्यसेचिरात् यदारामश
राघातविदारितवपुर्भवान् ३३ ज्ञास्यसेमानुषंरामंगमिष्यसियमांतिकम् समुद्रंशोषयित्वावाशरैः
र्बध्वाथवारिधिम् ३४ हंतुंत्वांसमरेरामोलक्ष्मणेनसमन्वितः आगमिष्यत्यसंदेहोद्रक्ष्यसेराक्षसाधम
३५ त्वांसपुत्रंसहबलंहत्वानेष्यतिमांपुरम् श्रुत्वारक्षःपतिःक्रुद्धोजानक्याःपरुषाक्षरम् ३६ वाक्यं
क्रोधसमाविष्टःखड्गमुद्यम्यसत्वरः हंतुंजनकराजस्यतनयांताम्रलोचनः ३७ मंदोदरीनिवार्याहपतिं
पतिहितेरता त्यजैनांमानुषींदीनांदुःखिनांकृपणांकृशाम् ३८ देवगंधर्वनागानांबह्व्यःसंतिवरांगनाः
त्वामेववरयंत्यद्यमदमत्तविलोचनाः ३९ ततोब्रवीद्दशग्रीवोराक्षसीर्विकृताननाः यथामेवशगासीता
भविष्यतिसकामना तथायतध्वंत्वरितंतर्जनादरणादिभिः ४० द्विमासाभ्यंतरेसीतायदिमेवशगा
भवेत् तदासर्वसुखोपेताराज्यंभोक्ष्यतिसामया ४१

न्वयः ३५ जानक्याःपरुषाक्षरंवाक्यंश्रुत्वाक्रुद्धोभवत्इति
शेषः ३६ ततःक्रोधसमाविष्टःखड्गमुद्यम्यजनकराजतनयांहंतुमुद्यतोभवदितिशेषः ३६ अन्यानुरक्तत्वात्तद्वियोगाच्चदैन्यादिविशिष्टाम् ३८
यात्वामेववरयंतितावह्व्यःसंतीतियोजनामदेनकाममदेनमत्तेमदप्रयुक्तेइवविलोचनेयासांताः ३९ सकामनामद्विषयकामनासहितास
तीयथामेवशगाभविष्यतितथाबलात्तथायतध्वमित्यन्वयः तर्जनंभीषणंआदरणंसांत्वम् ४० ४१ ७

कुरुतपक्कांकुरुतेत्यर्थः ४२ स्वतर्जनैः स्वबुद्धिकल्पितभीषणोपायैः स्वक्रौर्ययोग्यैर्वा ४३ इदं सालस्याप्युपलक्षणं तदेवाह तत्रैके-
ति ४४ भीषणान्याह अपरा चेति किंविलंबेन अस्यावधेइतिशेषः जानकीं इदानीमेव छेद्यतां अस्या अंगं पृथक् पृथक् विभज्य प
च्यतामितिशेषः ४५.४६. ४७ मद्वाक्यं शृणुध्वं यच्छ्रुतं सद्वो हितं भवेत् ४८ वाक्यमाह नेति इदानीमेव मे मया रामः स्वप्ने दृष्ट इत्यन्वयः
कथं दृष्टस्तदाह आरुह्येति समागतः संयुक्तः ५० स्वांके जानकीमारोप्य अगस्त्यपर्वतस्य मूर्धनि ऊर्ध्वभागे स्थितो दृष्टः एवं रामविषयं

स्वप्नमुक्त्वा रावणविषयमनिष्टस्वप्नमाह रावण इति ५१ वदनमालिकां स्वमुंडमालां स्वकंठे कृत्वा गाहदित्यर्थः नन्वेवं किं लंकाराक्ष
सैव भविष्यतीत्याशंक्य नेत्याह बिभीषण इति रामस्य सेवां करोति एवंविधः स्वप्ने दृष्टोऽतः सोऽत्र राज्यं कर्तेत्याह सर्वथेत्यादि ५२.५३ ५४ ५५

स्वप्नमासह्य पादूर्ध्वमच्छयां नाभिनंदति तदा मे भ्रातराशाय हत्वा कुरुत मानुषीम् ४२ इत्युक्त्वा भययोस्त्री
श्रीरावणोंतःपुरेलयम् राक्षस्यो जानकीमेत्य भीषयंतः स्वतर्जनैः ४३ तत्रैका जानकीमाह यौवनं ते वृ
थागतम् रावणेन समासाद्य सफलं तु भविष्यति ४४ अपरा चाह कोपेन किं विलंबेन जानकीम् इदानीं
छेद्यतामंगं विभज्य च पृथक् पृथक् ४५ अन्या तु खड्गमुद्यम्य जानकीं हंतुमुद्यता अन्या करालवदना वि
दार्यास्यमभीषयत् ४६ एवं तां भीषयंतीस्ता राक्षसीर्विकृताननाः निवार्य त्रिजटा वृद्धा राक्षसी वाक्य
मब्रवीत् ४७ शृणुध्वं दुष्टराक्षस्यो मद्वाक्यं वो हितं भवेत् ४८ न भीषयध्वं रुदतीं नमस्कुरुत जानकीम्
इदानीमेव मे स्वप्ने रामः कमललोचनः ४९ आरुह्यैरावतं शुभ्रं लक्ष्मणेन समागतः दग्ध्वा लंकापुरीं सर्वां
हत्वा रावणमाहवे ५० आरोप्य जानकीं स्वांके स्थितो दृष्टोऽगमूर्द्धनि रावणो गोमयह्रदे तैलाभ्यक्तो दिगंबरः
५१ अगाहत्पुत्रपौत्रैश्च कृत्वा वदनमालिकाम् बिभीषणस्तु रामस्य सन्निधौ दृष्टमानसः ५२ सेवां करोति
रामस्य पादयोर्भक्तिसंयुतः सर्वथा रावणं रामो हत्वा सकुलमंजसा ५३ बिभीषणायाधिपत्यं दत्वा सीतां
शुभाननाम् अंके निधाय स्वपुरीं गमिष्यति न संशयः ५४ त्रिजटाया वचः श्रुत्वा भीतास्ता राक्षसस्त्रि
यः तूष्णीमासंस्तत्र तत्र निद्रावशमुपागताः ५५

त्रातारमप्राप्नुवतीदुःखेनमूर्छितेवाश्रुफक्तनेत्राचिंतयंतीदमात्मनासहाब्रवीत् ५६ ५७ मृतौकृतनिश्चयामरणस्यकंचिदुपायंकमप्युपायमजानती शारवामालंब्यचिरायातिष्ठदितिशेषः ५८ इतिश्रीमत्सक॰ सुंदरकांडेद्वितीयःसर्गः २ ततस्तदुपायंनिश्चित्याहोद्बंधनेनवेति १ उद्बंधनसाधन माह दीर्घवेणीति अथानंतरंएवंमरणायनिश्चितबुद्धिंजानकींविलोक्येत्यन्वयः २ किंचिद्विचार्य अयंवचनावसरइतिनिश्चित्य

तर्जितोराक्षसीभिःसासीताभीतातिविह्वला त्रातारंनाधिगच्छंतीदुःखेनपरिमूर्छिता ५६ अश्रुभिः पूर्णनयनाचिंतयंतीदमब्रवीत् प्रभातेभक्षयिष्यंतिराक्षस्योमानसंशयः ५७ इदानीमेवमरणंकेनो पायेनमेभवेत् ५७ एवंबहुदुःखेनपरिप्लुतासाविमुक्तकंठरुदतीचिराय आलंब्यशारवांकृतनिश्चयाप्य तौनजानतीकंचिदुपायमंगना ५८ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेसुंदरकांडेद्वितीयःस॰ श्रीमहादेवउवाच उद्बंधनेनवामोक्ष्येशरीरंराघवंविना जीवितेनफलंकिंस्यान्ममरक्षोधिमध्यतः १ दी र्घवेणीममात्यर्थमुद्बंधायभविष्यति एवंनिश्चितबुद्धिंतांमरणायाथजानकीम् २ विलोक्यहनुमान्किं चिद्विचार्यैतदभाषत शनैःशनैःसूक्ष्मरूपोजानक्याःश्रोत्रगंवचः ३ इक्ष्वाकुवंशसंभूतोराजादशरथोम हान् अयोध्याधिपतिस्तस्यचत्वारोलोकविश्रुताः ४ पुत्रादेवसमाःसर्वलक्षणैरुपलक्षिताः राम श्चलक्ष्मणश्चैवभरतश्चैवशत्रुहा ५ ज्येष्ठोरामःपितुर्वाक्याद्दंडकारण्यमागतः लक्ष्मणेनसहभ्रात्रा सीतयाभार्ययासह ६ उवासगौतमीतीरेपंचवट्यांमहामनाः तत्रनीतामहाभागासीताजनकनंदिनी ७

सूक्ष्मरूपःसन् जानक्यास्तस्याएवश्रोत्रगंयथाभवतितथाशनैःशनैरभाषतेत्यन्वयः ३ तदेव आह इक्ष्वाकिति ४ लक्षणैःसा मुद्रिकोक्तोत्तमलक्षणैः शत्रुहाशत्रुघ्नाख्यइत्यर्थः ५ ६ रावणेननीतेत्यन्वयः ७ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः

मार्गमाणः अन्वेषयन् ८ दिवं स्वर्लोकं तल्लोकवासमितियावत् ९ रामस्य संकल्पमात्रात्सर्वसाधकस्य न वानरमैत्र्याः प्रयोजनमित्यौत्सुक्यपरि-
हाराय सुग्रीवेणकृते सख्ये नतु रामेणाकृतेनेति तद्भार्याहारिणं सुग्रीवभार्याहारिणम् १० मित्रकार्यम् सुग्रीवकृतमित्रत्वकार्यम् सहायभूता
न्समानीय नानापर्वतादिभ्योदूतैर्वानरान्किष्किंधां समानाय्य ११ तान्वानरान् सीतायाः परिमार्गणे तन्निमित्तं परितः प्रेषयामासेत्यन्व
यः १२ समुद्रमुल्लंघ्यलंकानगरीं दृष्ट्वा तत्र तत्र जानकीं विचिन्वन् अन्वेषयन् शनैः क्रमेणाशोकवनिकां दृष्ट्वा तत्र तां विचिन्वन् शिंशपात

रहितेरामचंद्रेणरावणेनदुरात्मना ततोरामोतिदुःखार्तोमार्गमाणोथजानकीम् ८ जटायुषंपक्षिराज
मपश्यत्पतितंभुवि तस्मैदत्वादिवंशीघ्रंऋष्यमूकमुपागमत् ९ सुग्रीवेणकृतामैत्रीरामस्यविदिता-
त्मनः तद्भार्याहारिणंहत्वावालिनरघुनंदनः १० राज्येभिषेच्यसुग्रीवंमित्रकार्यंचकारसः सुग्रीवस्तु
समानाय्यवानरान्वानरप्रभुः ११ प्रेषयामासपरितोवानरान्परिमार्गणे सीतायास्तत्रचैकोहंसुग्रीव
सचिवोहरिः १२ संपातिवचनाच्छीघ्रमुल्लंघ्यशतयोजनम् समुद्रंनगरींलंकांविचिन्वन्जानकींशुभां
१३ शनैरशोकवनिकांविचिन्वन्शिंशपातरुम् अद्राक्षंजानकीमत्रशोचंतींदुःखसंप्लुताम् १४ राम
स्यमहिषींदेवींकृतकृत्योहमागतः इत्युक्त्वोपरराथमारुतिर्बुद्धिमत्तरः १५ सीताक्रमेणतत्सर्वंश्रु
त्वाविस्मयमाययौ किमिदंमेश्रुतंव्योम्निवायुनासमुदीरितम् १६ स्वप्नोवामेमनोभ्रांतिर्यदिवासत्य
मेवतत् निद्रामेनास्तिदुःखेनजानाम्येतत्कुतोभ्रमः १७ येनमेकर्णपीयूषंवचनंसमुदीरितम् सदृ
श्यतांमहाभागः प्रियवादीममाग्रतः १८

रुं दृष्टवान् अत्र शिंशपामूले जानकीमद्राक्षमतो ऽ आगतो ऽ हम् कृतकृत्यः संजात इतिशेषः १३ १४ १५ वायुनेति तस्य जगत्क्रियासाक्षित्वात्तेन कथितत्वसंभावना १६ स्वप्नोवेत्यादि विकल्पत्रयं सत्यस्तम भ्रमभाति-
रिक्तं किंचित्कर्तृकं भ्रमाजनकं वाक्यमित्यर्थः तत्र दुःखहेतुना निद्राभावात्स्वप्नस्यासंभवः भ्रमोपिनेत्याह जानाम्येतत् एतत्स
दार्थजातं यथास्थितस्वरूपेण जानामि अतो न भ्रमसंभवः यद्वा भ्रांतिः स्वाज्ञाने भ्रमत्वं न विकल्पयति मम च न तथाविकल्पोतो न भ्रम
इतिभावः १७ तस्मात्सत्यत्वमेव निश्चित्याह येनेति सममाग्रतो दृश्यतां ममाग्रतो भूत्वात्मानं दर्शयत्वित्यर्थः १८

पत्रखंडतः १९ भाषायांनिमनाविमनीकलविंकश्चटकः चटकः कलविंकः स्यात्तस्यस्त्रीचटकातयोः पुमपत्येचाटकैरस्त्र्यपत्येचटकैवे
हिइत्यमरः पीतवर्णोवानरः पीतवानरः २० २१ २२ शंकांरावणत्वशंकाम् परमात्मनइतितत्स्वरूपाभिज्ञत्वेनवद्दासत्वस्यसा
प्रत्यायनाय २३ २४ २५ यथात्वंदासोहमितिभाषसेतथावानरमनुष्ययोः संगतिः प्रतीयतेसात्रकथंघटवइत्यर्थः २६ शब-

श्रुत्वातज्जानकीवाक्यंहनुमान्पत्रखंडतः अवतीर्यशनैः सीतापुरतः समवस्थितः १९ कलविंकप्र
माणांगोरक्तास्यः पीतवानरः ननामशनकैः सीतांप्रांजलिः पुरतः स्थितः २० दृष्ट्वातंजानकीभीता
रावणोयमुपागतः मांमोहयितुमायातोमाययावानराकृतिः २१ इत्येवंचिंतयित्वासातूष्णीमासीद
धोमुखी पुनरप्याहतांसीतांदेवियत्वंविशंकसे २२ नाहंतथाविधोमातस्त्यजशंकांमयिस्थिताम्
दासोहंकोसलेंद्रस्यरामस्यपरमात्मनः २३ सचिवोहंहरींद्रस्यसुग्रीवस्यशुभप्रदे वायोः पुत्रोहमः
खिलप्राणभूतस्यशोभने २४ तच्छ्रुत्वाजानकीप्राहहनूमंतंकृतांजलिम् वानराणांमनुष्याणांसं
गतिर्घटतेकथम् २५ यथात्वंरामचंद्रस्यदासोहमितिभाषसे तामाहमारुतिः प्रीतोजानकींपुरतः
स्थितः २६ ऋष्यमूकमगाद्रामः शबर्यानोदितः सुधीः सुग्रीवोऋष्यमूकस्थोदृष्टवान्रामलक्ष्मणौ
२७ भीतोमांप्रेषयामासज्ञातुंरामस्यतद्गतम् ब्रह्मचारिवपुर्धृत्वागतोहंरामसन्निधिम् २८ ज्ञात्वारा
मस्यसद्भावंस्कंधोपरिनिधायतौ नीत्वासुग्रीवसामीप्यंसख्यंचाकरवंतयोः २९ सुग्रीवस्यहृताभा
र्यावालिनातंरघूत्तमः जघानैकेनबाणेनततोराज्येभ्यषेचयत् ३० सुग्रीवंवानराणांसः प्रेषयामासवा
नरान् ३१ दिग्भ्योमहाबलान्वीरान्भवत्याः परिमार्गणे गच्छंतंराघवोदृष्ट्वामामभाषतसादरम् ३२

र्येति भगवतात्वदृच्चांतेशबरींप्रतिपृष्टेसतितयासुग्रीवसमीपंगच्छसस्त्रीतामार्गणंकरिष्यसीइतितथोक्तइत्यर्थः २७ भीतोवालिप्रेरितत्वभ्रां-
त्या २८ तौरामलक्ष्मणौसख्यंचअकरवंकारितवानित्यर्थः अंतर्भावितण्यर्थः २९ तंवालिनंजघानवानराणांराज्येभ्यषेचयत् सुग्रीवमित्यन्वयः
३० ससुग्रीवोभवत्याः परिमार्गणेतन्निमित्तंवानरान्प्रेषयामास ३१ ३२

अशेषंकार्यम् त्वयिस्थितम् त्वमेवसकलकार्यसाधनेसमर्थः मेमम ३३ मेएतदंगुलीयकंसीतायैपरिज्ञानार्थंरामायणवायमितिनिश्चयार्थं दीयतांमन्नामाक्षरमुद्रितंतन्नामाक्षरमुद्रयांकितम् ३४ ३५ नमस्कृत्वामुद्रिकांददौपुनर्नमस्कृत्वाचदूरान्स्थितः अनेनदानवेलायांकिंचित्समीपमुपसृतइतिज्ञायते ३६ मुद्रिकांदृष्ट्वाप्रमुदिताजातांततः शिरसाधृत्वास्रवदानंदनेत्रजाजातास्रवंतिआनंदेननेत्रजान्यश्रूणियस्याःसा ३७ कपेमुद्रिकारक्षणाद्बुद्धिमांस्त्वंमेप्राणदातासि राघवेभक्तोसितस्यप्रियकारीचासि अतोराघवस्यतवैवविश्वासो

त्वयिकार्यमशेषंमेस्थितंमारुतनंदन ब्रूहिमेकुशलंसर्वंसीतायैलक्ष्मणस्यच ३३ अंगुलीयकमेतन्मेप
रिज्ञानार्थमुत्तमम् सीतायैदीयतांसाधुमन्नामाक्षरमुद्रितम् ३४ इत्युक्त्वाप्रददौमह्यंकराग्रादंगुली
यकम् प्रयत्नेनमयानीतंदेविपश्यांगुलीयकम् ३५ इत्युक्त्वाप्रददौदेव्यैमुद्रिकांमारुतात्मजः न
मस्कृत्वास्थितोदूराद्बद्धांजलिपुटोहरिः ३६ दृष्ट्वासीताप्रमुदितारामनामांकितांतदा मुद्रिकांशि
रसाधृत्वास्रवदानंदनेत्रजा ३७ कपेमेप्राणदातात्वंबुद्धिमानसिराघवे भक्तोसिप्रियकारीत्वंवि
श्वासोस्तितवैवहि ३८ नोचेन्मत्सन्निधिंचान्यंपुरुषंप्रेषयेत्कथम् हनूमन्दृष्टमखिलंममदुःखादिकं
त्वया ३९ सर्वंकथयरामायथामेजायतेदया मासद्वयावधिप्राणाःस्थास्यंतिममसत्तम ४० नाग
मिष्यतिचेद्रामोभक्षयिष्यतिमांखलः अतःशीघ्रंकपींद्रेणसुग्रीवेणसमन्वितः ४१ वानरानीकपैःसा
र्द्धंहत्वारावणमाहवे सपुत्रंसबलंरामोयदिमांमोचयेत्प्रभुः ४२ तत्तस्यसदृशंवीर्यंवीरवर्णयवर्णि
तम् यथामांतारयेद्रामोहत्वाशीघ्रंदशाननम् ४३

स्तीतिमन्येच ३८ विश्वासतांयुक्त्यासाधयति नोचेत् त्वयिविश्वासश्चेन्नस्यात् तदान्यमविश्वस्तंपुरुषरूपंत्वांकथंमत्सन्निधिं प्रेषयेत् ३९ यथामेमयिराघवस्यदयाजायेततथासर्वंराक्षसीकृततर्जनादिकथयेत्यर्थः मासद्वयेति अग्रेमरणमेवत्वदग्रेएवरावणेन तथाप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ४० तदेवाहनागमिष्यतीति ४१ वानरानीकपैःसार्द्धमत्रागत्यरावणमुक्तविशेषणंहत्वायदिमांप्रभुर्मोचये त्तत्कृतबंधनादितिशेषः ४२ तत्तदावीरवर्णयब्राह्मणैश्चवर्णितंतस्यवीर्यसदृशंभवेत् यथावर्णितंभवेत् अन्यथाविपरीतमेवेत्यर्थः ४३

अतस्त्वयेति वाचा वचनकृतरामप्रेरणया धर्मं बंदीमोक्षजम् यथायथारूपो ऽदृष्टस्तथाजानेशीघ्रमागमिष्यतीत्यादि ४४ ४५ तंह
नूमंतंजानकीआह किमाह रामइत्यादि ४६ हनूमानुत्तरय तिमेस्कंधावित्यादि ४७ आततंविस्तीर्णं ४८ ४९ भ्रात्रासहरामंद्रष्टुं
गच्छामि गत्वाचत्वांतिकमागंतुंत्वरयामिराघवः यथामांविश्वसेत् जानकींसर्वथादृष्टवानितितथाकिंचिदभिज्ञानंदेहि ५० त॰

तथायतस्वहनुमन्वाचाधर्ममवाप्नुहि हनुमानपितामाहदेविदृष्टोयथामया ४४ रामःसलक्ष्मणःशी
घ्रमागमिष्यतिसायुधः सुग्रीवेणससैन्येनहत्वादशमुखंबलात् ४५ समानेष्यतिदेवित्वामयोध्यां
नात्रसंशयः तमाहजानकीरामःकथंवारिधिमाततम् ४६ तीर्त्वायास्यत्यमेयात्मावानरानीकपैः
सह हनूमानाहमेस्कंधावारूढ्यपुरुषर्षभौ ४७ आयास्यतःससैन्यश्चसुग्रीवोवानरेश्वरः विहा
यसाक्षणेनैवतीर्त्वावारिधिमाततम् ४८ निर्दहिष्यतिरक्षौघांस्त्वत्कृतेनात्रसंशयः अनुज्ञांदेहि
मेदेविगच्छामित्वरयान्वितः ४९ द्रष्टुंरामंसहभ्रात्रात्वरयामितवांतिकं देविकिंचिदभिज्ञानंदेहि
मेयेनराघवः ५० विश्वसेन्मांप्रयत्नेन ततोगंतासमुत्सुकः ततःकिंचिद्विचार्याथसीताकमललो
चना ५१ विमुच्यकेशपाशांतेस्थितंचूडामणिंददौ अनेनविश्वसेद्रामस्त्वांकपींद्रसलक्ष्मणः ५२
अभिज्ञानार्थमन्यच्चवदामितवसुव्रत चित्रकूटगिरौपूर्वमेकदारहसिस्थितः ५३ मदंकेशिरआ
धायनिद्रातिरघुनंदनः ५३ ऐंद्रःकाकस्तदागत्यनखैस्तुंडेनचासकृत् मत्पादांगुष्ठमारक्तंविददारामिषा
शया ५४ ततोरामःप्रबुध्याथदृष्ट्वापादंकृतंव्रणम् केनभद्रकृतंचैतद्विप्रियंमेदुरात्मना ५५ इत्युक्त्वा
पुरतोपश्यद्वायसंमांपुनःपुनः अभिद्रवंतंरक्तास्यंनखतुंडंचकोपह ५६

तोहंसमुत्सुकःरामदर्शनोत्सुकःप्रयत्ने
नत्वदत्ताभिज्ञानंरक्षन् गंताराघवसमीपमितिशेषः किंचिद्विचार्यतद्वचसोयुक्तत्वंविचार्य ५१ ५२ ५३ ऐंद्रः इंद्रलोकस्थःकाकरूपधरइंद्रपुत्र
इत्यर्थः आमिषंमांसे ५४ एतत्वत्पादांगुष्ठविदारणारूपम् ५५ मांपुनःपुनरभिद्रवंतमित्यन्वयः रक्तमास्यंनखतुंडंयस्यतम् ५६

५७ ज्वलत्तत् अभिमंत्रितम् तृणं वायसमभ्यद्रवत् सवायसोऽपिभीतः लोकान् ऐंद्रब्रह्मांतान् भ्रमत्तत्रतैरपियदारक्षितुंशक्योनाभवत्तदा
५८ रामपदाग्रेपतत् ५९ ततःकाकोगतइतिशेषः एवंपौरुषवानपिसराघवः ६० इदानीमपिएवमवस्थायामपियदुपेक्षतेतत्किमर्थं ६१
जानाति वर्तमानसामीप्येलट् ज्ञास्यतीत्यर्थः ६२ यथात्वंसूक्ष्मवपुस्तथासर्वेपिवानराभवादृशाः भवद्वदेवसूक्ष्मवपुषइतिमहावपुर्भी
राक्षसैर्युद्धमसंभावितमित्यर्थः ६३ श्रुत्वातद्वचनंसीतायाइतिशेषः देव्यैसीतायै ६४ ६५ तांराक्षस्योद्रक्ष्यंति दृष्ट्वाचरावणंकथयिष्यंति

तृणमेकमुपादायदिव्यास्त्रेणाभियोज्यतत् चिक्षेपलीलयारामोवायसोपरितज्ज्वलत् ५७ अभ्य
द्रवद्वायसश्चभीतोलोकान्भ्रमत्पुनः इंद्रब्रह्मादिभिश्चापिनशक्योरक्षितुंतदा ५८ रामस्यपादयोर
ग्रेपतद्भीत्यादयानिधेः शरणागतमालोक्यरामस्तमिदमब्रवीत् ५९ अमोघमेतदस्त्रंमेदत्वैकाक्षमि
तोव्रज सव्यंदत्वाततःकाकएवंपौरुषवानपि ६० उपेक्षतेकिमर्थंमामिदानींसोपिराघवः हनूमानपिता·
माहश्रुत्वासीतानुभाषितम् ६१ देवित्वांयदिजानातिस्थितामत्ररघूत्तमः करिष्यतिक्षणाद्भस्मलंकांरा
क्षससमंडिताम् ६२ जानकीप्राहतंवत्सकथंत्वंयोत्स्यसेसुरैः अतिसूक्ष्मवपुःसर्वेवानराश्चभवादृशाः ६३
श्रुत्वातद्वचनंदेव्यैपूर्वरूपमदर्शयत् मेरुमंदरसंकाशंरक्षोगणविभीषणम् ६४ दृष्ट्वासीताहनूमंतंम
हापर्वतसन्निभम् हर्षेणमहताविष्टाप्राहतंकपिकुंजरम् ६५ समर्थोसिमहासत्वद्रक्ष्यंतित्वांमहाबल
राक्षस्यस्तेशुभःपंथागच्छरामांतिकंद्रुतम् ६६ बुभुक्षितःकपिःप्राहदर्शनात्पारणंमम भविष्यति
फलैःसर्वैस्त्वदृष्टेस्थितैर्हिमे ६७ तथेत्युक्तःसजानक्याभक्षयित्वाफलंकपिः ततःप्रस्थापितो
गच्छज्जानकींप्रणिपत्यसः किंचिद्दूरमथोगत्वास्वात्मन्येवानुचिंतयत् ६८

एवंसतिकोवेदकिंभावीत्याशयः अतोरामांतिकंद्रुतंगच्छतेपंथाःशुभोस्त्वितिशेषः ६६ कपिर्जानकींप्राहाहंबुभुक्षितोस्मि अतस्त
वदर्शनान्ममपारणामुचितमितिशेषः नन्वहंरिक्ताकेनत्वांपारयामीतिशंकायामाह तवदृष्टेऽस्थितैःफलैर्मेपारणाभविष्यतीत्य
र्थः ६७ ततस्तयाप्रस्थापितोजानकींप्रणिपत्यागच्छत् अनुचिंतयत् अन्वचिंतयत् अडभावआर्षः ६८

अन्यत्किंचित् स्वाम्याज्ञप्तादधिकमुत्कृष्टंकर्मेत्यर्थः ६९ अन्यत्किंचित्वीरकर्म रावणंदृष्ट्वासंभाष्यचेत्यन्वयः ७० वृक्षखंडा-न्वृक्षसमूहानउत्पाट्यनिर्वृक्षामकरोत् ७१ सीताश्रयनगंशिंशपारूपम् शून्यंवृक्षैरितिशेषः विपिनंवनवृक्षान् ७२ ७३ दुःख शोकाभ्यांयुक्ताहमेनंनजानामि ७४ ७५ वानराकृतिदेह इव वानरदेहंसदृशदेहइत्यर्थः वानरेएवंपराक्रमासंभवादेवमुक्तिः अ

कार्यार्थिमागतोदूतःस्वामिकार्याविरोधतः अन्यत्किंचिदसंपाद्यगच्छत्यधमएवसः ६९ अतोहंकिंचि दन्यच्च कृत्वादृष्ट्वाथरावणम् संभाष्यचततोरामदर्शनार्थंव्रजाम्यहम् ७० इतिनिश्चित्यमनसावृक्ष खंडान्महाबलः उत्पाट्याशोकवनिकांनिर्वृक्षामकरोत्क्षणात् ७१ सीताश्रयनगंत्यक्त्वावनंशून्यंचका रसः उत्पाटयंतंविपिनंदृष्ट्वाराक्षसयोषितः ७२ अपृच्छन्जानकींकोसौवानराकृतिरुद्भटः ७३ जा नक्युवाच भवत्यएवजानंतिमायांराक्षसनिर्मिताम् नाहमेनंविजानामिदुःखशोकसमाकुला ७४ इत्युक्तास्त्वरितंगत्वाराक्षस्योभयपीडिताः हनूमताकृतंसर्वंरावणायन्यवेदयन् ७५ देवकश्चिन्महा सत्वोवानराकृतिदेह इव सीतयासहसंभाष्यत्वशोकवनिकांक्षणात् उत्पाट्यचैत्यप्रासादंबभंजा मितविक्रमः ७६ प्रासादरक्षिणःसर्वान्हत्वातत्रैवतस्थिवान् तच्छ्रुत्वातूर्णमुत्थायवनभंगंमहाप्रियं ७७ किंकरान्प्रेषयामासनियुतंराक्षसाधिपः निर्भग्नचैत्यप्रासादप्रथमांतरसंस्थितः ७८ हनुमा न्पर्वताकारोलोहस्तंभकृतायुधः किंचिल्लांगूलचलनोरक्तास्योभीषणाकृतिः ७९ आपतंतंमहा संघंराक्षसानांददर्शसः चकारसिंहनादंचश्रुत्वातेमुमुहुर्भृशम् ८० हनूमंतमथोदृष्ट्वाराक्षसाभी षणाकृतिम् निर्जघ्नुर्विविधास्त्रौघैःसर्वराक्षसघातिनम् ८१

शोकवनिकांक्षणादुत्पाट्यतेनैवचैत्यप्रासादंबभंज ७६ तस्थिवान्स्थितःमहाप्रियंमहच्चतदप्रियंचेत्यर्थः ७७ नियुतंदशकोट्यः निर्भग्नो यश्चैत्यप्रासादस्तस्यप्रथमंयदंतरंप्रथमायाभूमिस्तत्रसंस्थितः ७८ लोहस्तंभएवकृतमायुधंयेनसः किंचिल्लांगूलचलनइतिस्वभावो क्तिः ७९ तेकिंकरानामराक्षसाः ८० भीषणाकृतिंहनूमंतंदृष्ट्वेत्यन्वयः ८१

मुद्गरोत्रलोहस्तंभः ८२ ८३ सरावणः ८४ ८५ राक्षसान्रावणप्रेषणीयान् ८६ आकाशेप्रथममुत्पपाततवोगमनादवतरन्मूर्ध्निमुद्ग
रेणाताडयत ८७ ८८ ८९ इंद्रजितंप्रतित्वंतंहंतुंगच्छेतिभंग्यंतरेणाह पुत्रेतिद्वित्वेत्युक्त्वाहंतुमशक्यत्वंविचार्याहबध्वावेति ९० दुः

ततउत्थायहनुमान्मुद्गरेणसमंततः निष्पिपेषक्षणादेवमशकानिवयूथपः ८२ निहतान्किंकरान्श्रुत्वा
रावणःक्रोधमूर्छितः पंचसेनापतींस्तत्रप्रेषयामासदुर्मदान् ८३ हनूमानपितान्सर्वान्लोहस्तंभे
नचाहनत् ततःक्रुद्धोमंत्रिसुतान्प्रेषयामाससप्तसः ८४ आगतानपितान्सर्वान्पूर्ववद्वानरेश्वरः
क्षणान्निःशेषतोहत्वालोहस्तंभेनमारुतिः ८५ पूर्वस्थानमुपाश्रित्यप्रतीक्षन्राक्षसान्स्थितः ततो
जगामबलवान्कुमारोक्षःप्रतापवान् ८६ तमुत्पपातहनुमान्दृष्ट्वाकाशेसमुद्गरः गगनात्त्वरितोमू
र्ध्निमुद्गरेणव्यताडयत् ८७ हत्वातमक्षंनिःशेषंबलंसर्वंचकारसः ८८ ततःश्रुत्वाकुमारस्यवधं
राक्षसपुंगवः क्रोधेनमहताविष्टइंद्रजेतारमब्रवीत् ८९ पुत्रगच्छाम्यहंतत्रयत्रास्तेपुत्रहारिपुः
हत्वातमथवाबध्वाआनयिष्यामितेंतिकम् ९० इंद्रजित्पितरंप्राहत्यजशोकंमहामते मयिस्थि
तेकिमर्थंत्वंभाषसेदुःखितंवचः ९१ बध्वानेष्येद्रुतंतातवानरंब्रह्मपाशतः इत्युक्त्वारथमारुह्य
राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ९२ जगामवायुपुत्रस्यसमीपंवीरविक्रमः ततोतिगर्जितंश्रुत्वास्तंभमुद्यम्य
वीर्यवान् ९३ उत्पपातनभोदेशंगरुत्मानिवमारुतिः ततोभ्रमंतंनभसिहनूमंतशिलीमुखैः ९४
विध्वातस्यशिरोभागंइषुभिश्चाष्टभिःपुनः हृदयंपादयुगलंषड्भिरेकेनवालधिम् ९५ भेदयि
त्वाततोघोरंसिंहनादमथाकरोत् ततोतिहर्षाद्धनुमांस्तंभमुद्यम्यवीर्यवान् ९६ जघानसारथिं
साश्वंरथंचाचूर्णयत्क्षणात् ततोन्यंरथमास्थायमेघनादोमहाबलः ९७

खितंवचः आज्ञाकर्तुरभावइवेतिभावः ९१ ब्रह्मपाशतः ब्रह्मास्त्राभिमंत्रितैः पाशैरित्यर्थः ९२ ९३ हनूमंतंशिलीमुखैर्विध्वासिंहना
दमकरोदित्यन्वयः ९४ विध्वेत्यस्यैवविवरणंशिरोभागमित्यादिभेदयित्वेत्यंतनम् ९५ सिंहनादमकरोत् इंद्रजिदितिशेषः ९६ ९७

९८ यस्यरामस्यनामयेप्राणिनोजपंतितेऽज्ञानजन्यकर्मकृतंबंधनंसंसारंपरिमुच्यसद्यएवशिवाख्यंतत्सदंसच्चिदानंदाख्यंयांति ९९
तस्यरामस्यपदांबुजध्यातामारुतिर्यतःसदैवनिर्मुक्तानिसमस्तानिबंधनानिकर्माणियस्यतादृशोभवति अतस्तस्यपाशैरितरैर्वाबंध
नैःकिंदुःखमितिशेषः १०० इतिश्रीम० सेतौसंदरकांडेतृतीयःसर्गः ३ धृतंसहस्तेनपाशबंधनंयेनतादृशंविशेषणभीः
तवत्नगरंलंकांविलोकयंतंईक्षितुंकपींद्रंदृष्टुंतमेवानुपश्चाद्यांतइतिपौरविशेषणम् १ क्षणमात्रसंगमेक्षणमात्रेसंगमःस्वसं

शीघ्रंब्रह्मास्त्रमादायबध्वावानरपुंगवम् निनायनिकटंराज्ञोरावणस्यमहाबलः ९८ यस्यनाम
सततंजपंतियेऽज्ञानकर्मकृतबंधनंक्षणात् सद्यएवपरिमुच्यतत्सदंयांतिकोटिरविभास्करंशिवं
९९ तस्यैवरामस्यपदांबुजंसदाहृत्पद्ममध्येसुनिधायमारुतिः सदैवनिर्मुक्तसमस्तबंधनःकिंत
स्यपाशैरितरैश्चबंधनैः १०० इतिश्रीम० सुंदरकांडेतृतीयःसर्गः ३ श्रीमहादेवउवा०
यांतंकपींद्रंधृतपाशबंधनंविलोकयंतंनगरंविभीतवत् अताडयन्मुष्टितलैःसुकोपनाःपौराःस
मंतादनुयांतईक्षितुम् १ ब्रह्मास्त्रमेनंक्षणमात्रसंगमंकृत्वागतंब्रह्मवरेणसत्वरम् ज्ञात्वाहनूमान
पिफल्गुरज्जुभिर्धृतोययौकार्यविशेषगौरवात् २ सभांतरस्थस्यचरावणस्यतंपुरोनिधायाहबला
रिजित्तदा बद्धोमयाब्रह्मवरेणवानरःसमागतोनेनहतामहासुराः ३ यद्युक्तमत्रार्यविचार्यमं
त्रिभिर्विधीयतामेषनलौकिकोहरिः ततोविलोक्याहसराक्षसेश्वरःप्रहस्तमग्रेस्थितमंजनाद्रिभं
प्रहस्तपृच्छैनमसौकिमागतःकिमत्रकार्यंकुतएववानरः वनंकिमर्थंसकलंविनाशितंहताःकिमर्थंमम
राक्षसाबलात् ५ बंधोयस्यतादृशमेनंहनूमंतंब्रह्मास्त्रंकर्तृकृत्वाब्रह्मवरेणत्वांमदस्त्रंनपीडयिष्यतीतिब्रह्मदत्तवरेणसत्वरं
गतंहनूमान् तद्गमनंज्ञात्वापिफल्गुरज्जुभिर्धृतोपिकार्यविशेषस्यकर्तव्यरावणदर्शनादिरूपस्यगौरवात् बद्धइवययाविस्यर्थः २स
भांतरस्थस्यसभामध्यस्थस्यतंहनूमंतम् बलारिजित् इंद्रजित्ब्रह्मवरेणब्रह्मवरलब्धब्रह्मास्त्रेणसमागतःबंधपीडामसहिष्णुःस्व
यमेवागतइत्यर्थः तद्वृत्तांतमाह अनेनेत्यादि एषहरिर्नलौकिकइतितत्पराक्रमकथनंअंजनाद्रिभंअंजनाचलवत् श्यामकांतिंकुतःकस्माद्दे
शादागतइतिशेषः५

विमोक्ष्यसे अस्माद्बंधनात्प्राणभयाच्चेति शेषः अखिलराजसन्निधौ अखिललोकराजस्य रावणस्य संनिधावित्यर्थः ६ ७ देवगणादीनाम
मित्रशत्रो आदिना नागादिसंग्रहः अशेषत्वद्दत्स्थितेः अशेषत्वद्दयेषु स्थितिर्यस्य सर्वांतर्यामिण इत्यर्थः अनेन तव ततः कथमपि न मोक्ष इति
सूचितं किं च त्वन्मृत्युं चिकीर्षितस्यैव प्रेरणया सीताहृतेति सूचितम् ८ स राघवः सुग्रीवमैत्रीं कृत्वा वालिनं निहत्य तं प्रसिद्धपराक्रमं सुग्री
वमेव वानराणामधिपतिं चकार अनेन रामस्य कृतोपकारत्वात्तन्निमित्तं सुग्रीवः सर्ववानरैर्लंकां रोत्स्यत्येवेति सूचितं मित्रभार्यापहारिणं त्वत्तो

ततः प्रहस्तो हनुमंतमादरात्स प्रच्छ केन प्रहितोसि वानर भयं च ते मास्तु विमोक्ष्यसे मया सत्यं वदस्वाखि
लराजसन्निधौ ६ ततोतिहर्षात्पवनात्मजो रिपुं निरीक्ष्य लोकत्रयकंटकासुरम् वक्तुं प्रचक्रे रघुनाथ
सत्कथां क्रमेण रामं मनसा स्मरन्मुहुः ७ शृणु स्फुटं देवगणाद्यमित्र हे रामस्य दूतोहमशेषहृत्स्थितेः य
स्याखिलेशस्य हृता धुना त्वया भार्या स्वनाशाय शुनेव सद्धविः ८ स राघवोभ्येत्य मतंगपर्वतं सुग्री
वमैत्रीमनलस्य संन्निधौ कृत्वैकबाणेन निहत्य वालिनं सुग्रीवमेवाधिपतिं चकार तम् ९ स वानराणा
मधिपो महाबली महाबलैर्वानरयूथकोटिभिः रामेण सार्द्धं सह लक्ष्मणेन प्रभो प्रवर्षणे मर्ष्युतोवतिष्ठते
१० संचोदितास्तेन महाहरीश्वरा धरासुतां मार्गयितुं दिशो दश तत्राहमेकः पवनात्मजः कपिः सीतां वि
चिन्वन्छनकैः समागतः ११ दृष्टा मया पद्मपलाशलोचना सीता कपित्वाद्विपिनं विनाशितम् दृष्ट्वा ततो
हं रभसा समागतान्मां हंतुकामान्धृतचापसायकान् १२ मया हतास्ते परिरक्षितं वपुः प्रियो हि देहो खि
लदेहिनां प्रभो ब्रह्मास्त्रपाशेन निबद्धमां ततः समागमन्मेघनिनादनामकः १३ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु

ष्यधिकबलं वालिनं यो हतवान् सत्वां सर्वथा हनिष्यत्येवेति च सूचितम् ९ प्रभो इति रावणसंबोधनं प्रवर्षणे तदाख्ये पर्वते मर्ष
युतस्त्वद्विषयक्रोधयुतोवतिष्ठते १० धरासुतां जानकीं अनेन किमागत इत्यस्य चोत्तरं दत्तम् ११ वननाशकारणमाह कपित्वादि
ति चंचलस्वभावत्वादित्यर्थः राक्षसहननहेतुमाह हृष्टेति १२ वपुः स्वशरीरं परिरक्षितं तत्र हेतुः प्रियो हीति १३ श्रीराम
चंद्रार्पणमस्तु

त्यक्त्वागतंब्रह्मास्त्रमितिशेषः बन्धुरिवागतः तथागमनेहेतुर्हितंप्रवक्तुकामइतिननुतवतत्प्रवचनेकिंनिमित्तमतआहकरुणेति १४ विवेकतः
विवेकेनसदसद्विवेकेनलोकस्यगतिंधर्मात्स्वर्गोधर्मान्नरकइत्येवंरूपांविचार्यराक्षसींबुद्धिंत्यजेत्यर्थः संसृतेः संसाराद्योमोक्षस्तस्य
हेतुकींहेतुभूतांविनयादित्वादीट्कृईदृशींदैवींदेवप्रोक्तांगतिंमार्गंपरपीडातोनिवृत्तिरूपंमार्गंसमाश्रयदेहिनःस्वस्यात्यंतहिताये
त्यर्थः १५ ननुतस्मिन्मार्गेममनाधिकारइतिचेन्नब्राह्मणत्वादिनातत्सत्वमित्याह त्वमिति उत्तमवंशसंभवत्वस्यविवरणंपौलस्त्य
पुत्रोसीति यदितेदेहएवात्मेतिबुद्धिस्तथापिपश्यविचारयत्वंराक्षसोनासिउत्तमवंशसंभवत्वेनब्राह्मणत्वादितिभावः आत्मबुध्या
देहातिरिक्त आत्मेतिबुध्याराक्षसोनहिभवसीतिकिमुवक्तव्यमितिशेषः १६ एवंसर्वथाराक्षसत्वाभावंप्रसाध्याह शरीरेति शरीरं

स्पृष्टैवमां ब्रह्मवरप्रभावतस्त्यक्त्वागतंसर्वमवैमिरावण तथाप्यहंबन्धुरिवागतोहितंप्रवक्तुकामः करु
णारसार्द्रधीः १४ विचार्यलोकस्यविवेकतोगतिंनराक्षसींबुद्धिमुपैहिरावण दैवींगतिंसंसृतिमोक्ष
हेतुकींसमाश्रयात्यंतहितायदेहिनः १५ त्वंब्राह्मणोह्युत्तमवंशसंभवःपौलस्त्यपुत्रोसिकुबेरबांधवः
देहात्मबुद्ध्यापिचपश्यराक्षसोनास्यात्मबुद्ध्याकिमुराक्षसोनहि १६ शरीरबुद्धींद्रियदुःखसंततिर्नतेनच
त्वंतवनिर्विकारतः अज्ञानहेतोश्चतथैवसंततेरसत्वमस्याःस्वपतोहिदृश्यवत् १७ श्रीसीतारामाय॰

स्थूलंबुद्धिःसूक्ष्मशरीरंइंद्रियाणिचक्षुरादीनितज्जन्यादुःखसंततिराधिव्याधिजादुःखेत्युपलक्षणंकामादेरपिसातेतवनतेषांचित्त
धर्मत्वात् त्वंचतदाश्रयश्चित्तंनेतिशेषपूरणेनव्याख्येयंतस्याचेतनत्वादितिभावः नन्वात्मनएवदुःखाद्यस्तुइतिनचैवंतदतआहनचनि
र्विकारतः विकाराभावोनिर्विकारंततः तवविकाराभावात् दुःखादिमत्वेचविकारप्रसंगः एवंचात्मनोविक्रियत्वप्रतिपादकश्रुतिविरो
धस्तात्रश्रुतयःपूर्वंबहुशोलिखिताः नन्वेवमहंदुःखीत्यादिप्रतीतेःकागतिरित्यत्राह अज्ञानहेतोरितिस्वपतःपुरुषस्यप्रतिभासमानस्यापिदृश्य
स्ययथासत्वंतथाआत्मस्वरूपाज्ञानरूपाद्धेतोर्भासमानायाअस्याःसंततेर्दुःखसंततेर्वस्तुतोसत्वमेवैवंचाहंदुःखीत्यादिप्रतीतिःस्वप्नकालिकवत्प्र
तीतिवद्भ्रमएवेतिभावः १७

नन्वेवंसत्यंवस्तुकिमपिनास्त्येव किं अस्तीत्याह इदंतुसत्यमितित्वत्स्वरूपंत्वित्यर्थः एतत्तवविक्रियानास्ति अविकारीचेतनएवैकःसत्यःन तुविकारहेतुत्वज्ञानमपिसत्यमेवनेत्याह नेविकारहेतुर्नचसत्यइतिशेषः तत्रहेतुमाह अद्वयत्वतः एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेत्यद्वैतप्रतिपादक श्रुतिविरोधात् तथाहिसतोद्वितीयस्यनिषेधइतिभावः ननुचित्तसंबंधान्ममदुःखमस्त्येवेतिचेन्नेत्याह यथासर्वगतमपिनभः पृथिव्या- दिरूपगंधादिभिर्नलिप्यतेसूक्ष्मत्वात्तथादेहगतोपिचित्तसमानाधिकरणोपियतःसूक्ष्मकोतिसूक्ष्मोतस्तत्कृतदुःखादिभिर्वस्तुतो- नलिप्यते एवंचनीलंनभइत्यादिप्रतीतिवदहंदुःखीत्यादिप्रतीतिर्भ्रमएवेतिभावः ननुतर्हिमुक्तसंसारिव्यवस्थाकिन्नास्त्येवास्ती

इदंतुसत्यंनवनास्तिविक्रियाविकारहेतुर्नचतेद्वयत्वतः यथानभःसर्वगतंनलिप्यतेतथाभवान्देहगतोपि सूक्ष्मकः देहेंद्रियप्राणशरीरसंगतस्त्वामेतिबुध्याखिलबंधभाग्भवेत् १८ चिन्मात्रमेवाहम जोहमक्षरोत्थानंदभावोहमितिप्रमुच्यते देहोऽप्यनात्मापृथिवीविकारजोनप्राणआत्मानिलएष एवसः १९ श्रीरामायनमः

त्याहदेहेत्यादिदेहोत्रसूक्ष्मःशरीरंस्थूलंतत्संगतस्तदविवेकाग्रहात् तेष्वेवयात्मबुद्धिस्तयाखिलबंधभाग्भवेत् अविवेकएवमुख्यंसंसा रकारणमितिभावः १८ ननुतर्हिमुक्तिर्दुर्लभेतिशंकायांतत्कारणमाह चिन्मात्रमितिविवेकज्ञानमेवमोक्षकारणमितितमाह तत्राद्याः र्द्धेनात्मनिजडवैधर्म्यमुक्तंअजत्वेनोत्पत्तिराहित्यंअक्षरत्वेनाविनाशित्वंआनंदभावःतद्रूपःदेहादौतद्वैधर्म्यमाहदेहोपीतिपृथिवीविकारैः त्वत्स रमाणुभिर्जनितइतिअनात्माअनेनाचेतनत्वजन्यत्वादिवैधर्म्यमुक्तंप्राणोप्यात्मानयतएषोबहिर्दृश्यमानोजडोनिलएवसप्राणोयःप्रा णःसवायुरितिश्रुतेः १९

मनोपिनात्मेत्याहमनोपीतिनोइत्यस्यात्मेतिशेषः नातस्तत् अहंकारस्यविकारः नचापिबुद्धिरिति बुद्धिरहंकारोपिनात्मायतःप्रकृ
तेर्विकारान्महतोजायतइतिप्रकृतेर्विकारजाआत्मनिउक्तमेववैधर्म्यंदार्ढ्यायपुनराह आत्मेत्यादिस एवेश्वरः अनेनचेतनानेकत्वंने
तिद शितिम् २० निरंजनइत्यस्यैवव्याख्यासदाउपाधितोमुक्तः उपाधिभूतचित्तधर्मैर्दुःखादिभिरलिप्तइत्यर्थः एवमात्मानंज्ञा
त्वाइतःसंसाराद्विमुच्यतेनन्वीदृशाज्ञानमेवकथंस्यात्तत्राहातोहमितिमोक्षस्यात्यंतिकंसाधनंनियतंसाधनमित्यर्थः २१भक्तिज्ञान-
माहविष्णोर्हीतिधियश्चित्तस्यनित्यानित्यविवेकद्वाराज्ञानंआत्माचिदानंदमयइत्यादिनोक्तंततः तद्विषयनिदिध्यासनतः विशुद्ध

मनोप्यहंकृतिर्विकारएवनोनचापिबुद्धिःप्रकृतेर्विकारजा आत्माचिदानंदमयोविकारवान्देहादिसंघा
द्व्यतिरिक्तईश्वरः २० निरंजनोमुक्तउपाधितःसदाज्ञात्वैवमात्मानमितोविमुच्यते अतोहमात्यंतिक
मोक्षसाधनंवक्ष्येशृणुष्वावहितोमहामते २१ विष्णोर्हिभक्तिःसुविशोधनंधियस्ततोभवेज्ज्ञानम
तीवनिर्मलम् विशुद्धतत्वानुभवोभवेत्ततःसम्यग्विदित्वापरमंपदंव्रजेत् २२ अतोभजस्वाद्यहरिं
रमापतिंरामंपुराणंप्रकृतेःपरंविभुम् विसृज्यमौर्ख्यंहृदिशत्रुभावनांभजस्वरामंशरणागतप्रिय
म् २३ सीतांपुरस्कृत्यसपुत्रबांधवोरामंनमस्कृत्यविमुच्यसेभयात् २३ रामंपरात्मानमभावयन्जनो
भक्त्याहृदिस्थंसुखरूपमद्वयम् कथंपरंतीरमवाप्नुयाज्जनोभवांबुधेर्दुःखतरंगमालिनः २४

तत्वानुभवोभवेत् अपरोक्षसाक्षात्कारोभवेत् तंपरमंपदंब्रह्मसायुज्यं २२ उपसंहरति अतइति यस्यभक्तिज्ञानसाधनंस
विष्णुरयमेवतद्बोधकेविशेषणेहरिंरमापतिमिति ननुदशरथपुत्रोयंनसइत्यत्राह प्रकृतेःपरमित्यादिदशरथपुत्रत्वादिलुक
ल्पितमित्याशयः मौर्ख्यंअयंमनुष्यइतिबुद्धिरूपंतत्कृतांशत्रुत्वेनभावनांचविसृज्यभजस्वसं प्रतिमुक्तंभजनप्रकारमाह सी
तामिति २३ अथव्यतिरेकमुखेनतत्तद्भावनाप्रकारमाह राममिति हृदिस्थमित्यनेनांतर्यामितयाप्रेरकत्वमुक्तम् सु
खरूपोद्वितीयोमत्तत्प्रेरकइत्येवमभावयन्निति यावत् दुःखरूपास्तरंगमालायस्यतस्य २४ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमानमः

नोचेत् मदुक्ताकरणेतेनज्वलंतमात्मानमरक्षिता लुटिरूपंकिंचस्वकृतैः पातकैःसीताहरणाभिररिवत् आत्मानमधोधोनयसिनयिष्यसीत्यर्थः
आर्ष विमोक्षशंकानसंभावनापिनभविष्यतीत्यर्थः २५ अमृतास्वादेतितदास्वादेनसमानआस्वादोयस्यतादृशंभाषितमित्यर्थः २६ वनेनरःसु
ग्रीवः केषांमध्येतिशायितोनकेषामपीत्यर्थः २७ विवृद्धकोपेनकरणेनेत्यर्थः असकृदंदहन्निवाहेतिशेषः २८ अधमेत्यत्रक्रोधातिशयेन दूरासं
बोधनेप्लुतः २९ पार्श्वेस्थितंराक्षसमित्यन्वयः खंडशःकुर्विंतिशेषः असकृत्स्यममित्राणिबांधवाश्चपश्यंतु ३० हेराजन् अयंपरसजस्यो

नोचेत्त्वमज्ञानमयेनवन्हिनाज्वलंतमात्मानमरक्षितारिवत् नयस्यधोधःस्वकृतैश्चपातकैर्विमोक्षशंकाननते
भविष्यति २४ श्रुत्वामृतास्वादसमानभाषितंतद्वायुसूनोर्दशकंधरोऽसकृत् अमृष्यमाणोतिरुषाकपीश्वरं
जगादरक्तांतविलोचनोज्वलन् २६ कथंममाग्रेविलपस्यभीतवत्प्लवंगमानामधमोसिदुष्टधीः कएष
रामःकतमोवनेचरोनिहन्मिसुग्रीवयुतंनराधमम् २७ त्वांचाद्यहत्वाजनकात्मजांततोनिहन्मिरामंस
हलक्ष्मणंततः सुग्रीवमग्रेबलिनंकपीश्वरंसवानरैर्हन्म्यचिरेणवानर श्रुत्वादशग्रीववचःसमारुति
र्विवृद्धकोपेनदहन्निवासकृत् २८ नमेसमारावणकोटयोधमारामस्यदासोऽहमपारविक्रमः श्रुत्वाति
कोपेनहनूमतोवचोदशाननोराक्षसमेकमब्रवीत् २९ पार्श्वेस्थितंमारयखंडशःकपिंपश्यंतुसर्वेसुरमित्र
बांधवाः निवारयामासततोबिभीषणोमहासुरंसाधुधर्मघ्यतंवधे ३० राजन्वधाहोनभवेत्कथंचन
प्रतापयुक्तैःपरराजवानरः हतेस्मिन्वानरेदूतेवार्ताकोवानिवेदयेत् रामायत्वंयमुद्दिश्यवधायसमुपस्थि
तः ३१ अतोवधसमंकिंचिदन्यच्चिंतयवानरैः सचिन्होगच्छतुहरिर्यंदृक्षायास्यतिद्रुतम् ३२

सुग्रहजस्यराज्ञ
राजस्थवावानरोवधयोग्योनभवेत् प्रतापयुक्तैःराजभिर्वधयोग्यतासंभावनमप्यनुचितंदूतत्वात्किंपुनर्वधइतिभावः अयंप्रताप
युक्तैरिंद्रजिदादिभिरपिवधयोग्योनेतिवृथाप्रयासइतिव्यंग्यम् वधे बाधकांतरमप्याह हतेइतिवार्तांसीतावार्तांनिवेदयेत् रामायेत्यन्वयः यं
रामस्त्वंवधायसमुपस्थितः यंरामसमुद्दिश्यत्वमात्मवधायसमुपस्थितः आत्मवधार्थंतदागमनेच्छावान् सन्स्वच्छंदः कथ
मत्रागच्छेदितिगूढोऽर्थः ३१ आयास्यतीतिच्छेदः ३२ ५ ५

ततोयदुःखंदभिलषितंभवेत्त ३३ महामानःप्रीतिपूर्वकोममेदमत्यपादेयमित्यभिमानः ३४ सर्वेवानरयूथपाःपश्यंतुदग्धपुच्छमेनमि
तिशेषः ३५ ३६ ३७ ३८ किंचित्नगरदाहम् ३९ सूक्ष्मोभूत्वाबंधान्निःसृतः ततः पुनरपिपर्वताकारोबभूवनतोगोपुरंपुरद्वारमुत्
प्लुत्यतत्रविद्यमानमेकंस्तंभम् ४० कार्यशेषंलंकादाहरूपं ४१ ४२ हातातेत्यादिक्रंदमानाःप्रासादशिखरे आरूढाअपिव्याप्ता

रामःसुग्रीवसहितस्ततोयद्दुःखंभवेत्तव बिभीषणवचःश्रुत्वारावणोप्येतदब्रवीत् ३३ वानराणांहिलां
गूलेमहामानोभवेत्किल अतोवस्त्रादिभिःपुच्छंवेष्टयित्वाप्रयत्नतः ३४ वन्हिनायोजयित्वैनंग्रामेषु
त्वापुरेभितः विसर्जयतपश्यंतुसर्वेवानरयूथपाः ३५ तथेतिशाणपट्टैश्चवस्त्रैरन्यैरनेकशः तैलाक्तैर्वेष्ट
यामासुर्लांगूलंमारुतेर्दृढम् ३६ पुच्छाग्रेकिंचिदनलंदीपयित्वाथराक्षसाः रज्जुभिःसुदृढंबध्वाधृत्वा
तंबलिनोसुराः ३७ समंताद्भ्रामयामासुश्चोरोयमितिवादिनः तूर्यघोषैर्घोषयंतस्ताडयंतोमुहुर्मुहुः ३८
हनूमतापितत्सर्वंसोढंकिंचिच्चिकीर्षुणा गत्वातुपश्चिमद्वारसमीपंतत्रमारुतिः ३९ सूक्ष्मोबभूवबंधेभ्यो
निःसृतःपुनरप्यसौ बभूवपर्वताकारस्ततउत्प्लुत्यगोपुरं ४० तत्रैकंस्तंभमादायहत्वातान्रक्षणःक्षणात्
विचार्यकार्यशेषंसःप्रासादाग्राद्गृहाद्गृहम् ४१ उत्प्लुत्योत्प्लुत्यसंदीप्तपुच्छेनमहताकपिः ददाहलंकामखि
लांसाट्टप्रासादतोरणाम् ४२ हातातपुत्रनाथेतिक्रंदमानाःसमंततः व्याप्ताःप्रासादशिखरेप्यारूढादैदे
त्ययोषितः ४३ देवताइवदृश्यंतेपतंत्यःपावकेखिलाः बिभीषणगृहंत्यक्त्वासर्वंभस्मीकृतंपुरम् ४४
ततउत्प्लुत्यजलधौहनूमान्मारुतात्मजः लांगूलंमज्जयित्वांतःस्वस्थचित्तोबभूवसः ४५ वायोःप्रिय
सखित्वाच्चसीतयाप्रार्थितोनलः नददाहहरेःपुच्छंबभूवात्यंतशीतलः ४६

वन्हिनेतिशेषः ४३ वन्हौपतंत्योदेवताइवदृश्यते ४४ जलधौतत्समीपंउत्प्लुत्यांतःसमुद्रमध्येलांगूलंमज्जयित्वास्वस्थचि
त्तोबभूव ४५ वायोःप्रियमित्रत्वात् सीताप्रार्थनेनचानलोग्निर्वायुपुत्रस्यहरेः पुच्छंनददाहतावन्मात्रमेवनकिंत्वत्यंतशीत
लश्चबभूव ४६ श्रीसीतारामायनमः ७ ७

यन्नामस्मरणेनधूतानिदूरिकृतानिसमस्तपापानियैस्तेतापत्रयमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदात्तज्जन्यंवह्निमपितरंति
तेनननपीड्यंतइत्यर्थः ४७ इतिश्रीमत्स० सुंदर० चतुर्थःसर्गः ४ अथलंकादाहेशोकवनस्थानदाहेपिसीतायाः दाहसंदेह
निवृत्तयेपुनःसीतांदृष्ट्वातामापृच्छ्यगतइत्याह ततइतिहेदेविरामसंन्निधिंगच्छामिभ वतीमामाज्ञापयत्वित्यन्वयः १ सानु
जोरामस्त्वांद्रष्टुमागमिष्यतीत्युक्त्वाजानकींत्रिःपरिक्रम्यदक्षिणंकृत्वा २ पुनःप्रणम्यगंतुंप्रस्थितइदंवक्ष्यमाणंअब्रवीत्

यन्नामसंस्मरणधूतसमस्तपापास्तापत्रयानलमपीहतरंतिसद्यः तस्यैवकिंरघुवरस्यविशिष्टदूतःसंत
प्यतेकथमसौप्रकृतानलेन ४७ इतिश्रीम० सुंदरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ श्रीमहादेवउवाच ततःसीतांन
मस्कृत्यहनूमानब्रवीद्वचः आज्ञापयतुमांदेविभवतीरामसन्निधिम् १ गच्छामिरामस्त्वांद्रष्टुमाग
मिष्यतिसानुजः इत्युक्त्वात्रिःपरिक्रम्यजानकींमारुतात्मजः २ प्रणम्य प्रस्थितोगंतुमिदंवचनम
ब्रवीत् देविगच्छामिभद्रंतेतूर्णंद्रक्ष्यसिराघवम् ३ लक्ष्मणंचससुग्रीवंवानरायुतकोटिभिः ततः
प्राहहनूमंतंजानकीदुःखकर्शिता ४ त्वांदृष्ट्वाविस्मृतंदुःखमिदानींत्वंगमिष्यसि इतःपरंकथं
वर्तेरामवार्ताश्रुतिंविना ५ मारुतिरुवाच यद्येवंदेविमेस्कंधमारोहक्षणमात्रतः रामेणयोजयि
ष्यामिमन्यसेयदिजानकि ६ सीतोवाच रामःसागरमाशोष्यबध्वावाशरपंजरैः आगत्यवानरैः
सार्द्धंहत्वारावणमाहवे ७ मांनयेद्यदिरामस्यकीर्तिर्भवतिशाश्वती अतोगच्छकथंचापिप्राणान्
संधारयाम्यहम् ८ इतिप्रस्थापितोवीरःसीतयाप्रणिपत्यताम् जगामपर्वतस्याग्रेगंतुंपारंम
होदधेः ९

तेभद्रमितिविनयोक्तिः ३ ४ वार्ताश्रुतिंवार्ताश्रवणम् ५ यद्येवंरामवार्ताश्रवणंविनास्थातुमशक्यत्वं यदिमन्यसेयद्ये
तत्त्वच्चित्ते आयातितर्हिआत्वरेतिशेषः ६ आशोष्येतिसुरव्यः पक्षःदययातदकरणेबध्वावेति शरपंजरैः शरसमूहैः ७ यदिराव
णंहत्वामांनयेत्तर्हिरामस्यशाश्वतीकीर्तिर्भवेत्कथंचापिकथंचिदित्यर्थः महोदधेःपारंगंतुंपर्वतस्याग्रेउपरिभागेजगाम ९

महासत्वोमहाबलस्तत्रोर्ध्वशिखरेगत्वापर्वतश्चमहीतलंजगामेत्यन्वयः १० तद्गमनमप्यंशेननकिंतुसंपूर्णएवगतइत्याह त्रिं॰
शद्योजनंमहीतलउच्छ्रितोऽपिमहीसमानत्वंजगामगगनांतस्थःगगनमध्यस्थः तंमहांतंशब्दंमहान्स्वनःप्रतिध्वनिर्यस्यतंश
ब्दंचक्रुः १२ हनूमानेवायंकृतकार्यःसमागतइतिशब्देनैवजानीमःकेचिद्वानराहृष्टावानरर्षभं पश्यध्वमित्याहुः १३ १४

तत्रगत्वामहासत्वःपादाभ्यांपीडयन्गिरिम् जगामवायुवेगेनपर्वतश्चमहीतलम् १० ततोमहीसमान
त्वंत्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः मारुतिर्गगनांतस्थोमहाशब्दंचकारसः ११ तंश्रुत्वावानराःसर्वेज्ञात्वामारुति
मागतं हर्षेणमहताविष्टाःशब्दंचक्रुर्महास्वनम् १२ शब्देनैवविजानीमःकृतकार्यःसमागतः ह
नूमानेवपश्यध्वंवानरावानरर्षभम् १३ एवंब्रुवत्सुवीरेषुवानरेषुसमारुतिः अवतीर्यगिरेर्मूर्ध्नि
वानरानिदमब्रवीत् १४ दृष्टासीतामयालंका धर्षिताचसकानना संभाषितोदशग्रीवस्ततोहंपुन
रागतः १५ इदानीमेवगच्छामोरामसुग्रीवसन्निधिं इत्युक्तावानराःसर्वेहर्षेणालिंग्यमारुतिम् १६
केचिच्चुचुंबुर्लांगूलंननृतुःकेचिदुत्सुकाः हनूमतासमेतास्तेजग्मुःप्रस्रवणंगिरिम् १७ गच्छंतोदह
शुर्वीरावनंसुग्रीवरक्षितम् मधुसंज्ञंतदाप्राहुरंगदंवानरर्षभाः १८ क्षुधिताःस्मोवयंवीरदेह्यनु
ज्ञांमहामते भक्षयामःफलान्यद्यपिबामोमृतवन्मधु १९ संतुष्टाराघवंद्रष्टुंगच्छमोद्यैवसानुजम् २०
अंगदउवाच हनूमान्कृतकार्योयंपिबतैतत्प्रसादतः जक्षध्वंफलमूलानित्वरितंहरिसत्तमाः २१
ततःप्रविश्यहरयःपातुमारेभिरेमधु रक्षिणस्ताननादृत्यदधिवक्त्रेणनोदितान् २२ पिबतस्ता
डयामासुर्वानरान्वानरर्षभाः ततस्तान्मुष्टिभिःपादैश्चूर्णयित्वापपुर्मधु २३ श्रीसीतारामायनमः

पूर्वंसीतापदोक्तोपदांतरोच्चारणपर्यंतंक्रियापदंसंदेहःस्यादितिपूर्वंदृष्टेतिउक्तिः १५ १६ केचिच्चुचुंबुरित्यादिहर्षाविश्वानरजा
तिलक्षणम् १७ १८ १९ संतुष्टाःफलभक्षणेनमधुपानेनच २० जक्षध्वंभक्षयंत्वित्यर्थः २१ दधिवक्त्रोनामतद्रक्षिणां
मुख्यस्तद्रक्षणाधिकृतः २२ वानरर्षभाःदधिवक्त्रप्रेरिताःपिबतोवानरान्ताडयामासुरित्यन्वयः २३ ७ ७

२४ कुमारेणांगदेनहनुमताचनष्टंनाशितमित्यर्थः २५ दृष्ट्वाआगतइतिच्छेदः २६ नोचेन्ममधुवनंद्रष्टुंकः समर्थोभवेत् २७ अतिहृ-
र्षात्बहुमानेसुग्रीवंप्रतिराजन्नितिवचः २८ अवनीसुताजानकी २९ मममधुवनंद्रष्टुंनसमर्थाइत्यन्वयः ३० भोरक्षिणोवोयुष्मा
कंभयंवानरेभ्यस्ताडनजंमास्तु अतोममाज्ञयागत्वांगदप्रमुखान्वानरान्ब्रूतयुष्मान्रामसुग्रीवावाकारयतइतिशेषः इत्युक्त्वाम

ततोदधिमुखः क्रुद्धः सुग्रीवस्यसमातुलः जगामरक्षिभिः सार्द्धंयत्रराजाकपीश्वरः २४ गत्वातमब्रवीद्दे
वचिरकालाभिरक्षितं नष्टंमधुवनंतेद्यकुमारेणाहनूमता २५ श्रुत्वादधिमुखेनोक्तंसुग्रीवोहृष्टमानसः
दृष्ट्वागतोनसंदेहः सीतांपवननंदनः २६ नोचेन्मधुवनंद्रष्टुंसमर्थः कोभवेन्मम तत्रापिवायुपुत्रेणाकृतं
कार्यंनसंशयः २७ श्रुत्वासुग्रीववचनंहृष्टोरामस्तमब्रवीत् किमुच्यतेत्वयाराजन्वचः सीताकथान्वितम्
२८ सुग्रीवस्त्वब्रवीद्वाक्यंदेवदृष्टावनीसुता हनूमत्प्रमुखाः सर्वेप्रविष्टामधुकाननं २९ भक्षयंतिस्मसक-
लंताडयंतिस्मरक्षिणः अकृत्वादेवकार्यंतेद्रष्टुंमधुवनंमम ३० नसमर्थास्ततोदेवीदृष्टासीतेतिनिश्चितं
रक्षिणोवोभयंमास्तु गत्वाब्रूतममाज्ञया ३१ वानरानंगदमुखानानयध्वंममांतिकं श्रुत्वासुग्रीववच
नंगत्वातेवायुवेगतः ३२ हनूमत्प्रमुखान्ब्रूयुर्गच्छतेश्वरशासनात् द्रष्टुमिच्छतिसुग्रीवः सरामोलक्ष्मणा
न्वितः ३३ युष्मानतीवहृष्टास्तेत्वरयंतिमहाबलाः तथेत्यंबरमासाद्ययुयुस्तेवानरोत्तमाः ३४ हनूमंतं
पुरस्कृत्ययुवराजंतथांगदम् रामसुग्रीवयोरग्रे निपेतुर्भूविसत्वरं ३५ हनूमान्राघवंप्राहदृष्टासीतानि
रामया साष्टांगंप्रणिपत्याग्रेरामंपश्चात्धरीश्वरं ३६ कुशलंप्राहराजेंद्रजानकीत्वांशुचान्विता अशो
कवनिकामध्येशिंशपामूलमाश्रिता ३७ राक्षसीभिः परिवृतानिराहाराकृशाप्रभो हारामरामरा-
मेतिशोचंतीमलिनांबरा ३८

मांतिकंमत्समीपंतानानयध्वं ३१ ३२ ३३ अतीवहृष्टास्तेरामसुग्रीवलक्ष्मणाः युष्मान्स्वसमीपागमनायत्वरयंति ३४ भूसंबंधोन्त
रंराघवाश्वासनायपूर्वंदृष्टासीतेत्याहततः क्रमेणरामसुग्रीवौप्रणिपत्य ३५ ३६ जानकीकुशलंप्राहेत्याहशुचाशोकेन ३७ हाइति
शोकव्यंजकमात्रं ३८

जन्मारभ्यतवकथांब्रुवतामयासूक्ष्मरूपेणवृक्षशाखांतरेस्थित्वाशनैराश्वासितेत्यन्वयः ३९ अत्यर्थंविस्तरेणदंडकागमनादिकथोक्तेतिशेषः
त्वयिरहितेदेशांतरंगतेसतिजानक्यादशाननेनहरणमित्यन्वयः ४० वालिनिबर्हणांतइत्थंकृत्वायथासुग्रीवेणमैत्रीसफलाकृतेति
शेषः ४१ ४२ ४३ ४४ सःयेनोक्तंसइत्यर्थः ४५ ४६ ४७ तेनअंगुलीयकलाभेनराघवस्यासःसेवकइत्यतिविश्वस्तारासीनांतर्ज

एकवेणीमयादृष्टाशनैराश्वासिताशुभा वृक्षशाखांतरेस्थित्वासूक्ष्मरूपेणतेकथाम् ३९ जन्मारभ्यतवात्य
र्थंदंडकागमनं तथा दशाननेनहरणंजानक्यारहितेत्वयि ४० सुग्रीवेणयथामैत्रींकृत्वावालिनिबर्हणम्
मार्गणार्थंचवैदेह्याःसुग्रीवेणविसर्जिताः ४१ महाबलामहासत्वाहरयोजितकाशिनः गताःसर्वत्रसर्वेवै
तत्रैकोहमिहागतः ४२ अहंसुग्रीवसचिवोदासोहंराघवस्यहि दृष्टायज्जानकीभाग्यान्मयासःफलितोद्य
मे ४३ इत्युदीरितमाकर्ण्यसीताविस्फारितेक्षणा केनवाकर्णपीयूषंश्रावितंमेशुभाक्षरं ४४ यदिसत्यंनदा
यातुमद्दर्शनपथं त्वसः ततोहंवानराकारःसूक्ष्मरूपेणजानकीम् ४५ प्रणम्यप्रांजलिर्भूत्वादूरादेवस्थितः
प्रभो पृष्टोहंसीतयाकस्त्वमित्यादिबहुविस्तरम् ४६ मयासर्वंक्रमेणैवविज्ञापितमरिंदम । पश्चान्मयार्पितं
देव्यैभवद्दत्तांगुलीयकम् ४७ तेनमामतिविश्वस्तावचनंचेदमब्रवीत् यथादृष्टास्मिहनुमन्पीड्यमानादिवा
दिशं ४८ राक्षसीनांतर्जनैस्त्वंसर्वंकथयराघवे मयोक्तंदेविरामोपित्वच्चिंतापरिनिष्ठितः ४९ परिशोचत्य
होरात्रंत्वद्वार्तांनाधिगम्यसः इदानीमेवगत्वाहंस्थितिंरामायतेब्रुवे ५० रामःश्रवणमात्रेणसुग्रीवेणसल
क्ष्मणः वानरानीकपैःसार्द्धमागमिष्यतितेंतिकम् ५१ रावणंसकुलंहत्वानेष्यतित्वांस्वकंपुरं अभिज्ञांदेहिमे
देवियथामांविश्वसेद्विभुः ५२ इत्युक्त्वासाशिरोरत्नंचूडापाशेस्थितंप्रियम् दत्वाकाकेनयद्वृत्तंचित्रकूटगि
रौपुरा ५३

नैःपीड्यमानायथादृष्टास्मितत्सर्वंपीडनंराघवेकथय ४८ त्वच्चिंतापरिनिष्ठितः त्वच्चिंतायांस्थितः ४९
त्वद्वार्तांनाधिगम्य अहोरात्रंपरिशोचतित्वामितिशेषः ५० ५१ विश्वसेत्सत्यंजानकींदृष्टाआगतइतिविश्वसेदित्यर्थः ५२ शि
रोरत्नंदत्वाचित्रकूटगिरिस्थंकाकवृत्तमप्याह ५३ ७

ततः संदेशमाहेतिशेषः तमाहाश्रुपूर्णाक्षीतियन्मेकिंचिद्दुरुक्तं दुर्वचोभाषितं तत्त्वक्षमस्वतदज्ञभावेनाज्ञतयामयाभाषितम् अतो यथामांरामोस्मात्दुःखात्तारयेत्तथाकृपान्वितः कुरुइतिलक्ष्मणंब्रूहीत्यन्वयः ५४ ५५ महताद्दुःखेनावृताआसीदितिशेषः सर्वमे ववृत्तांतंवदतामयापिसाआश्वासिता ५६ प्रियांरावणस्येतिशेषः ५७ उत्पाट्यउत्पादितवृक्षांकृत्वा ५८ पुनरप्यगमंत्वत्समीपं

तदप्याहाश्रुपूर्णाक्षीकुशलंब्रूहिराघवं लक्ष्मणंब्रूहिमेकिंचिद्दुरुक्तंभाषितंपुरा ५४ तत्क्षमस्वाज्ञभावेनभा षितंकुलनंदन तारयेन्मांयथारामस्तथाकुरुकृपान्वितः ५५ इत्युक्त्वारुदतीसीतादुःखेनमहतावृता मया प्याश्वासितारामवदतासर्वमेवते ५६ ततःप्रस्थापितोरामत्वत्समीपमिहागतः तदागमनवेलायामशोकव निकांप्रियां ५७ उत्पाट्यराक्षसांस्तत्रबहून्हत्वाक्षणादहम् रावणस्यसुतंहत्वारावणेनाभिभाष्यच ५८ लं कामशेषतोदग्ध्वापुनरप्यगमंक्षणात् श्रुत्वाहनूमतोवाक्यरामोत्यंतप्रहृष्टधीः ५९ हनूमंस्तेकृतंकार्यंदेवै रपिसुदुष्करम् उपकारंनपश्यामितवप्रत्युपकारिणः ६० इदानींतेप्रयच्छामिसर्वस्वंममारुते इत्या लिंग्यसमाकृष्यगाढंवानरपुंगवं ६१ सार्द्रनेत्रोरघुश्रेष्ठःपरांप्रीतिमवापसः हनूमंतमुवाचेदंराघवोभक्तव त्सलः ६२ परिरंभोहिमेलोकेदुर्लभःपरमात्मनः अतस्त्वंममभक्तोसिप्रियोसिहरिपुंगव ६३ यत्पादपद्म युगलंतुलसीदलाद्यैःसंपूज्यविष्णुपदवीमतुलांप्रयांति तेनैवकिंपुनरसौपरिरब्धमूर्तीरामेणवायु तनयःकृतपुण्यपुंजः ६४ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेसुंदरकांडेपंचमःसर्गः समाप्तः ५ सुंदरकांडेसर्गाः पंचैवात्राध्यात्मिकशब्दिते प्रोक्तास्त्रीणिशतानिश्लोकास्त्रिभुवनपापहराः श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः

मितिशेषः प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचेताः ५९ प्रत्युपकारिणः मांप्रतिकृतोपकारस्य ६० सर्वस्वंआलिंगनं ६१ सः जगत्कर्तृत्वादिपर मैश्वर्यवान् ६२ आलिंगनस्यसर्वस्वत्वमुपपादयन्नाह परिरंभइतियतस्त्वंममभक्तोसिअतस्त्वयायंलब्धइतिशेषः ६३ कृत पुण्यपुंजोवायुतनयः तेनैवरामेणपरिरब्धमूर्तिरतुलांपदवींप्रयातीतिकिंपुनर्वक्तव्यमितिशेषः ६४ इतिश्रीमत्सकलराजविप्र संदरकांडेपंचमःसर्गः ५

इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेसुंदरकांडंसमाप्तम् ·

अथश्रीमदध्यात्मरामायणेसुन्दरकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः यथावदिति १ यदन्येनमनसास्मर्तुमपिनशक्यमित्यन्वयः २ धर्षयितुं अशोकवनिकादिनाशेन ३ सुग्रीवस्येदृशइति भृत्यइतिशेषः ४ कपीश्वरः सुग्रीवः ५ जानक्याः परिमार्गणरूपंकार्यमनेनसुकृतंसम्यक्कृतम् एवंहनूमंतंस्तुत्वाप्रकृतमाह समुद्रमि-

श्रीमहादेवउवाच॥ ॥यथावद्भाषितंवाक्यंश्रुत्वारामोहनूमतः॥ उवाचानंतरंवाक्यंहर्षेणमहतावृतः १ कार्यंकृतंहनुमतादेवैरपिसुदुष्करम्॥ मनसापियदन्येनस्मर्तुंशक्यंनभूतले २ शतयोजनविस्तीर्णंलंघयेत्कःपयोनिधिम्॥ लंकांचराक्षसैर्गुप्तांकोवाधर्षयितुंक्षमः ३ भृत्यकार्यंहनुमताकृतंसर्वमशेषतः॥ सुग्रीवस्येदृशोलोकेनभूतोनभविष्यति ४ अहंचरघुवंशश्चलक्ष्मणश्चकपीश्वरः॥ जानक्यादर्शनेनाद्यरक्षितास्मोहनूमता ५ सर्वथासुकृतंकार्यंजानक्याःपरिमार्गणं॥ समुद्रंमनसास्मृत्वासीदतीवमनोमम ६ कथंनक्रझषाकीर्णंसमुद्रंशतयोजनम्॥ लंघयित्वारिपुंहन्यांकथंद्रक्ष्यामिजानकीं ७ श्रुत्वातुरामवचनंसुग्रीवःप्राहराघवम्॥ समुद्रंलंघयिष्यामोमहानक्रझषाकुलम् ८ लंकांविध्वंसयिष्यामोहनिष्यामोद्यरावणम्॥ चिंतांत्यजरघुश्रेष्ठचिंताकार्यविनाशिनी ९ एतान्पश्यमहासत्वान्शूरान्वानरपुंगवान्॥ त्वत्प्रियार्थंसमुद्युक्तान्प्रवेष्टुमपिपावकम् १० समुद्रतरणेबुद्धिंकुरुष्वप्रथमंततः॥ दृष्ट्वालंकांदशग्रीवोहतइत्येवमन्महे ११ नहिपश्याम्यहंकंचित्त्रिषुलोकेषुराघव॥ गृहीतधनुषोयस्तेतिष्ठेदभिमुखोरणे १२ सर्वथानोजयोरामभविष्यतिनसंशयः॥ निमित्तानिचपश्यामितथाभूतानिसर्वशः १३ सुग्रीववचनंश्रुत्वाभक्तिवीर्यसमन्वितम्॥ अंगीकृत्याब्रवीद्रामोहनूमंतंपुरःस्थितम् १४

त्यादियतः सीदतीव ६ अतः कथमित्यादि ७ ८ यतः चिंताकार्यविनाशिनी अतस्तांत्यज ९ त्वत्प्रियनिमित्तं पावकंप्रवेष्टुमपिसमुद्युक्तान् १० प्रथमंसमुद्रतरणविषयंनिश्चयमातिष्ठेत्यर्थः लंकादर्शनोत्तरकालमस्माभीरावणोहतइत्येवमन्महे एषएवास्माकंनिश्चयइत्यर्थः ११ कंचित् कमपि १२ निमित्तानिशकुनानि १३ १४

येनकेनप्रकारेणसमुद्रशोषणेनसेतुनावा देवदानवैर्दुःसाध्यंयोद्धुंप्रवेष्टुंचेतिशेषः १५ प्रतीकारम् तन्नाशोपायम् १६ दिव्यत्वेनत्रिकूटशिखरस्थत्वेनचेतरासाध्यत्वम् १७ प्राकारोनगरवेष्टनभित्तिः परिखाःप्राकारसंलग्नाःप्राकाराद्बहिर्देशस्थाःखाताः १८ वाप्यः

येनकेनप्रकारेणलंघयामोमहार्णवम् लंकास्वरूपंमेब्रूहिदुःसाध्यंदेवदानवैः १५ ज्ञात्वातस्यप्रतीकारंकरिष्यामिकपीश्वर श्रुत्वारामस्यवचनंहनूमान्विनयान्वितः १६ उवाचप्रांजलिर्देवयथादृष्टंब्रवीमिते लंकादिव्यापुरीदेवत्रिकूटशिखरेस्थिता १७ स्वर्णप्राकारसहितास्वर्णाट्टालकसंयुता परिखाभिःपरिवृतापूर्णाभिर्निर्मलोदकैः १८ नानोपवनशोभाढ्यादिव्यवापीभिरावृता गृहैर्विचित्रशोभाढ्यैर्मणिस्तंभमयैःशुभैः १९ पश्चिमद्वारमासाद्यगजवाहाःसहस्रशः उत्तरेद्वारितिष्ठंतिसाश्ववाहाःसपत्तयः २० तिष्ठंत्यर्बुदसंख्याकाःप्राच्यामपितथैवच रक्षिणोराक्षसावीराद्वारंदक्षिणमाश्रिताः २१ मध्यकक्षेप्यसंख्यातागजाश्वरथपत्तयः रक्षयंतिसदालंकांनानास्त्रकुशलाःप्रभो २२ संक्रमैर्विविधैर्लंकाशतघ्नीभिश्चसंयुता। एवंस्थितेऽपिदेवेशशृणुमेतच्चेष्टितम् २३ दशाननबलौघस्यचतुर्थांशोमयाहतः। दग्ध्वालंकापुरींस्वर्णप्रासादोधर्षितोमया २४ शतघ्न्यःसंक्रमाश्चैवनाशितामेरघूत्तम देवत्वद्दर्शनादेवलंकाभस्मीकृताभवेत् २५ प्रस्थानंकुरुदेवेशगच्छामोलवणांबुधेः तीरंसहमहावीरैर्वानरौघैःसमंततः २६ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यमुवाचरघुनंदनः सुग्रीवसैनिकान्सर्वान्प्रस्थानायाभिनोदय २७ इदानीमेवविजयोमुहूर्तःपरिवर्तते अस्मिन्मुहूर्तेगत्वाहंलंकांराक्षससंकुलाम् २८

स्वल्पजलाशयाः अवतरणसोपानसहिताः कूपविशेषाः १९ सहस्रशस्तिष्ठंतीतिशेषः २० २१ २२ संक्रमाः परिबद्धाः सर्वप्रवेशयोग्यामार्गाः मे नेष्टितंमत्कृतोव्यवहारः २३ २४ संक्रमानाशिताःप्राकारपातनेनपूरयित्वासर्वप्रवेशयोग्याः कृताः २५ लवणांबुधेस्तीरंगच्छामइत्यन्वयः २६ २७ विजयोन्वर्थनामा २८

सुतरांदुर्धर्षामपिनाशयामि २९ यूथपाः जांबवदाद्याः ३० त्वंमयासहयाहीतिशेषः ३१ ३२ सेनापाः सेनापालाः ३३ वारणेंद्राः गजेंद्राः
३४ क्ष्वेलंतः क्ष्वेलाः युद्धार्थंगच्छतांशूराणांगतिविशेषाः ३५ ३६ हरिभ्यांहनूमदंगदाभ्याम् नक्षत्रसदृशाअन्येहरयः हनूमदंगदयो

सप्राकारांसुदुर्धर्षांनाशयामिसरावणाम् आनेष्यामिचसीतांमेदक्षिणाक्षिस्फुरत्यधः २९ प्रयातुवाहि
नीसर्वावानराणांतरस्विनाम् रक्षंतुयूथपाःसेनामग्रेपृष्ठेचपार्श्वयोः ३० हनूमंतमथारुह्यगच्छाम्यग्रेंऽ
गदंततः आरुह्यलक्ष्मणोयातुसुग्रीवत्वंमयासह ३१ गजोगवाक्षोगवयोमैंदोद्विविदएवच नलोनी-
लःसुषेणश्चजांबवांश्चतथापरे ३२ सर्वेगच्छंतुसर्वत्रसेनापाःशत्रुघातिनः इत्याज्ञाप्यहरीन्रामःप्रत
स्थेसहलक्ष्मणः ३३ सुग्रीवसहितोहर्षात्सेनामध्यगतोविभुः वारणेंद्रनिभाःसर्वेवानराःकामरूपि
णः ३४ क्ष्वेलंतःपरिगर्जंतोजग्मुस्तेदक्षिणांदिशम् भक्षयंतोययुःसर्वेफलानिचमधूनिच ३५ ब्रुवं
तोराघवस्याग्रेहनिष्यामोऽद्यरावणम् एवंतेवानरश्रेष्ठागच्छंत्यतुलविक्रमाः ३६ हरिभ्यामुह्यमानौतौ
शुशुभातेरघूत्तमौ नक्षत्रैःसेवितोयद्वच्चंद्रसूर्याविवांबरे ३७ आवृत्यपृथिवींकृत्स्नांजगामसमहती
चमूः प्रस्फोटयंतःपुच्छाग्रानुद्वहंतश्चपादपान् ३८ शैलानारोहयंतश्चजग्मुर्मारुतवेगतः असंख्या
ताश्चसर्वत्रवानराःपरिपूरिताः ३९ हृष्टास्तेजग्मुरत्यर्थंरामेणपरिपालिताः गताश्चमूर्दिवारात्रंक-
चिन्नासज्जतक्षणं ४० काननानिविचित्राणिपश्यन्मलयसह्ययोः तेसह्यंसमतिक्रम्यमलयंचतथा
गिरिम् ४१ आययुश्चानुपूर्व्येणसमुद्रंभीमनिःस्वनम् अवतीर्यहनूमंतंरामःसुग्रीवसंयुतः ४२
सलिलाभ्याशमासाद्यरामोवचनमब्रवीत् आगताःस्मोवयंसर्वेसमुद्रंमकरालयम् ४३

रत्नुज्वलादंबरस्थचंद्रसूर्योपमा ३७ आवृत्यआच्छाद्य प्रस्फोटयंतःशौर्याविशक्रुतभूम्याघातेनपादपानुद्वहंतः हस्तैर्युद्धार्थमितिशे
षः ३८ सर्वत्रयावद्दर्शनपथदेशे ३९ नअसज्जत आसक्तानाभूत् अविश्रमंजगामेतियावत् ४० ते वानराः ४१ आनुपूर्व्येणक्रमेण-
आययुःप्राप्ताः हनूमंतंहनूमतः पंचम्यर्थेआर्षीद्वितीया सुग्रीवयुतोरामः ४२ सलिलसमीपंप्राप्य सुग्रीवंप्रतिरामोवचनमब्रवीदित्यन्वयःआ
गताः प्राप्ताः स्म ४३

निरूपायेन उपायं विना अस्य तारणे अस्य समुद्रस्य तरणे स्वार्थे णिच् मंत्रयामः उपायानिति शेषः ४४ ४५ विषेदुः दुःखिता बभूवुः म
होन्नतैस्तरंगैराढ्यं संपन्नं ४६ गगनाकारं विपुलत्वेन तत्सादृश्यम् दुःखिता वानराः कथं तरिष्याम इत्यादेः इति चिंताकुला इत्यनेना
न्वयः ४७ आद्यैव हंतव्यो हंतुमर्हः ४८ दुःखेन महताऽऽवृत आसीदिति शेषः तत्र हेतुः कार्यमानुषः कार्यार्थं मानुषः नातिमानुष
त्वः एवं चेद् दुःखादितस्य नटनमेवेति भावः ४९ वस्तुतो न तस्य दुःखादीत्याहाद्वितीय इति द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेस्तस्य न

इतो गंतुमशक्यं नो निरुपायेन वानराः अत्र सेनानिवेशोऽस्तु मंत्रयामोऽस्य तारणे ४४ श्रुत्वा रामस्य वच
नं सुग्रीवः सागरांतिके सेनां न्यवेशयत्क्षिप्रं रक्षितां कपिकुंजरैः ४५ ते पश्यंतो विषेदुस्तं सागरं भीमदर्श
नम् महोन्नततरंगाढ्यं भीमनक्रभयंकरम् ४६ अगाधं गगनाकारं सागरं वीक्ष्य दुःखिताः तरिष्या
मः कथं घोरं सागरं वरुणालयम् ४७ हंतव्योऽस्माभिरद्यैव रावणो राक्षसाधमः इति चिंताकुलाः सर्वे रा
मपार्श्वे व्यवस्थिताः ४८ रामः सीतामनुस्मृत्य दुःखेन महताऽऽवृतः विललाप जानकीं सीतां बहुधा कार्य-
मानुषः ४९ अद्वितीयश्चिदात्मैकः परमात्मा सनातनः यस्तं जानाति रामस्य स्वरूपं तत्त्वतो जनः ५०
तं न स्पृशंति दुःखादि किमुतानंदमव्ययम् दुःखहर्षभयक्रोधलोभमोहमदादयः ५१ अज्ञानलिंगा
न्येतानि कुतः संति चिदात्मनि देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य चिदात्मनः ५२

दुःखादीति भावः तदुपपादकं चिदात्मैक इति अनेकत्वे तत्कल्पने गौरवात्सोऽद्वितीय एक इति भावः किंच यो रामस्य स्वरूपं त
त्त्वतः तत्त्वमस्यादिवाक्यतो जानाति सोऽपि दुःखादिभयतो मुच्यते स्वयमानंदस्वरूपस्य भगवतो न दुःखादि इति किं वक्तव्यमिति
भावः दुःखादीत्यत्रादिशब्दग्राह्यमाह दुःखेति ५० ५१ तत्त्वज्ञमपि तानि कुतो न स्पृशंतीत्यत्र हेतुमाह अज्ञानलिंगानीति तस्य त
त्त्वज्ञानेन नाशादिति भावः चिदात्मनि सर्वथाऽज्ञानरहिते तानि कुतः संति कथं भवंतीत्यर्थः तदेव दार्ढ्याय पुनराह देहेति ५२

तस्यसुखस्वरूपत्वेहेतुमाह संप्रसादेइतिसुषुप्तावित्यर्थः द्वयाभावात् द्वितीयाभावात् ननुशुद्धेऽपिदुःखंकुतोनेत्यत्राह बुध्याद्यभा
वादिति यतोबुद्धिरहितेतत्र नदृश्यते अतोबुद्धेरेवतत्सर्वमित्यर्थः ५३ नित्योदितत्वेननाशराहित्यम् अबुधैर्मायागुणैः संगतः तत्संग
तत्वेनकल्पितः सुखीवदुःखीवच्चविभाव्यते ५४ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्म
तिवर्मणः पुत्रस्यश्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणसेतौयुद्धकांडेप्रथमः सर्गः १ लंकायामिति दैवतैर्वापि दैवतैरपीत्यर्थः वा

संप्रसादेद्वयाभावात्सुखमात्रंहिदृश्यते बुध्याद्यभावात्संशुद्धेदुःखंतत्रनदृश्यते अतोदुःखादिकं
सर्वंबुद्धेरेवनसंशयः ५३ रामः परात्मापुरुषः पुराणोनित्योदितोनित्यसुखोनिरीहः तथाऽपिमायागुणसं
गतोसौसुखीवदुःखीवविभाव्यतेबुधैः ५४ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्ध-
कांडेप्रथमः सर्गः १ श्रीमहादेवउवाच लंकायांरावणोदृष्ट्वाकृतंकर्महनूमता दुष्करंदैवतैर्वा
पिह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः १ आहूयमंत्रिणः सर्वानिदंवचनमब्रवीत् हनूमताकृतंकर्मभवद्भिर्दृष्टमेवत
त् २ प्रविश्यलंकांदुर्धर्षांदृष्ट्वासीतांदुरासदाम् हत्वाचराक्षसान्वीरानक्षंमंदोदरीसुतम् ३ दग्ध्वालं
कामशेषेणलंघयित्वाचसागरम् युष्मान्सर्वानतिक्रम्यस्वस्थोऽगात्पुनरेवसः ४ किंकर्तव्यमितोऽ
स्माभिर्यूयंमंत्रविशारदाः मंत्रयध्वंप्रयत्नेनयत्कृतंमेहितंभवेत् ५ रावणस्यवचः श्रुत्वाराक्षसास्त
मथाब्रुवन् देवशंकाकुतोराजंस्तवलोकजितोरणे ६ इंद्रस्तुबध्वानिक्षिप्तः पुत्रेणतवपत्तने जित्वा
कुबेरमानीयपुष्पकंभुज्यतेत्वया ७ यमोजितः कालदंडाद्भयंनाभूत्तवप्रभो वरुणोहुंकृतेनैवजितः सर्वे
ऽपिराक्षसाः ८ मयोमहासुरोभीत्याकन्यांदत्वास्वयंतव त्वद्वशेवर्ततेऽद्यापिकिमुतान्येमहासुराः ९

पादपूरणे १ २ अक्षंहत्वेतिअनुकर्षः ३ स्वस्थइत्यनेनभवत्कृतांगवैकृतराहित्यंसूचितम् ४ यत्कृतंसन्मेहितंभवेत्तन्मंत्रयध्वमित्यन्व
यः ५ लोकजितः इंद्रादिलोकजयिनः ६ तदेवाहेंद्रस्त्विति पत्तनेपुरे कुबेरंजित्वापुष्पकमानीयभुज्यतइत्यन्वयः ७ यदायमोजित
स्तदा कालदंडादपिभयंनाभूत् तत्कुतोमानुषाद्भयमितिभावः सर्वेऽपिराक्षसाइत्यस्यत्वदधीनाइतिशेषः ८ ९

नोऽस्माकंयातदवज्ञातस्मिन्नवज्ञातत्कृतमित्यर्थः अवज्ञाकारणमाहुः अयंवानरः किमस्माकंकरिष्यतीतिशेषः अस्मिन्वानरे पौरुषस्यदर्शनेकिंफलं निःफलंतत् १० इतीत्यादि धर्षणंतेनकिंभवेदिति तस्योपेक्षाभावेइत्यादि अयंकिंकः पदार्थः इतिवयंप्रमत्तास्तेनप्रमादेनहनूमतावंचिताः ११ यदितंजानीमः अयमेवंरूपइति यदिजानीमइत्यर्थः गमिष्यति गतः स्यादित्यर्थे आर्षम् १२ सर्वानाज्ञापय एकैकंवेत्यर्थः १३ यत्कर्मत्वयाऽरब्धंतत्केवलंस्वात्मनाशाय आरंभकालएवनाशः प्रसक्तः परंतुभाग्या-

हनूमद्धर्षणंयत्तुतदवज्ञाकृतंचनः वानरोयंकिमस्माकमस्मिन्पौरुषदर्शने १० इत्युपेक्षितमस्माभिर्धर्षणंतेनकिंभवेत् वयंप्रमत्ताः किंतेनवंचितास्मोहनूमता ११ जानीमोयदितंसर्वेकथंजीवनगमिष्यति आज्ञापयजगत्कृत्स्नमवानरममानुषम् १२ कृत्वायास्यामहेसर्वेप्रत्येकंवानियोजय कुंभकर्णस्तदाप्राहरावणंराक्षसेश्वरम् १३ आरब्धंयत्त्वयाकर्मस्वात्मनाशायकेवलम् नदृष्टोसितदाभाग्यात्त्वंरामेणमहात्मना १४ यदिपश्यतिरामस्त्वांजीवन्नायासिरावण रामोनमानुषोदेवः साक्षान्नारायणोऽव्ययः १५ सीताभगवतीलक्ष्मीरामपत्नीयशस्विनी राक्षसानांविनाशायत्वयाऽनीतासुमध्यमा १६ विषपिंडमिवागीर्यमहामीनोयथातथा आनीताजानकीपश्चात्त्वयाकिंवाभविष्यति १७ यद्यप्यनुचितंकर्मत्वयाकृतमजानता सर्वंसमंकरिष्यामिस्वस्थचित्तोभवप्रभो १८ कुंभकर्णवचः श्रुत्वावाक्यमिंद्रजिदब्रवीत् देहिदेवममानुज्ञांहत्वारामंसलक्ष्मणम् १९ सुग्रीवंवानरांश्चैवपुनर्यास्यामितेंऽतिकम् तत्रागतोभागवतप्रधानोबिभीषणोबुद्धिमतांवरिष्ठः श्रीरामपादद्वयएकतानः प्रणम्यदेवारिमुपोपविष्टः २०

ज्जीवितोऽसियत्तदारामेणनदृष्टोसि १४ जीवन्नायासीत्यत्रहेतुभूतंरामस्वरूपमाह रामोनेति १५ त्वयाआनीतेतिच्छेदः १६ विषपिंडमिव तत्सदृशंआगीर्यनिगीर्यमहामीनोयथापश्चात्तप्यतितथात्वयाजानकीआनीता अथकिंवाभविष्यतीतिपश्चात्तप्यसेइतिशेषः १७ सर्वंसमंकरिष्यामिपराक्रमेणेतिभावः १८ १९ एकतानः तन्मात्रविषयध्यानवान् देवारिंरावणंप्रणम्योपतत्समीपेभ्रातृत्वादुपविष्टः २०

कुंभश्रवणः कुंभकर्णः आदिनेंद्रजित् मत्तप्रमत्तान् अतिशयेनमत्तानित्यर्थः कामातुरंदशाननंविलोक्यप्राह २१ कुंभकर्णेंद्रजितौयस्ययु
धिस्यातुंनशक्तौ तौप्रसिद्धौमहापार्श्वमहोदरावपिनशक्तौ तथा निकुंभकुंभातिकायाअपि नशक्ता अन्येषांकागणनेतिभावः २२ नचतेवि
मोक्षः ततोमहाग्रहादितिशेषः महाधनेनरत्नादिना २३ अभिव्याप्येत्यनेनयुगपत्सर्वदेशावच्छेदेनशिर श्छेदसूचनंतेनपराक्रमाति

विलोक्यकुंभश्रवणादिदैत्यान्मत्तप्रमत्तानतिविस्मयेन विलोक्यकामातुरमप्रमत्तोदशाननंप्राहविशुद्धबु
द्धिः २१ नकुंभकर्णेंद्रजितौचराजन्तथामहापार्श्वमहोदरौतौ निकुंभकुंभौचतथातिकायःस्यातुंनशक्ता
युधिराघवस्य २२ सीताभिधानेनमहाग्रहेणग्रस्तोऽसिराजन्नचतेविमोक्षः तामेवसत्कृत्यमहाधनेनद-
त्वाभिरामायसुखीभवत्वम् २३ यावन्नरामस्यशिताःशिलीमुखाल्लंकामभिव्याप्यशिरांसिरक्षसाम् छिं
दंतितावद्रघुनायकस्यभोतांजानकींत्वंप्रतिदातुमर्हसि २४ यावन्नगाभाःकपयोमहाबलाहरींद्रतुल्यान
खदंष्ट्रयोधिनः लंकांसमाक्रम्यविनाशयंतितेतावद्दुतंदेहिरघूत्तमायताम् २५ जीवन्नरामेणविमोक्ष्यसे
त्वंगुप्तःसुरेंद्रैरपिशंकरेण नदेवराजांकगतोनमृत्योःपातालकोकानपिसंप्रविष्टः २६ शुभंहितंपवित्रंच
विभीषणवचःखलः प्रतिजग्राहनैवासौम्रियमाणइवौषधं २७ कालेननोदितोदैत्योविभीषणमथाब्र-
वीत् मद्दत्तभोगैःपुष्टांगोमत्समीपेवसन्नपि २८ प्रतीपमाचरत्येषममैवहितकारिणः मित्रभावेनशत्रु-
र्जातोनास्त्यत्रसंशयः २९ अनार्येणकुलघ्नेनसंगतिर्मेनयुज्यते विनाशमभिकांक्षंतिज्ञातीनांज्ञातयः
सदा ३० योऽन्यस्त्वेवंविधंब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचरः हन्मितस्मिन्क्षणेएवधिक्त्वांरक्षःकुलाध
मम् ३१

शयवर्णनंतांरक्षःकुलस्यकालरात्रीरूपाम् २४ हरींद्रतुल्याःमहासिंहसदृशायावन्नविनाशयंति तावत्ततःप्राग्दे
हीत्यन्वयः २५ सुरेंद्रैःकुबेरादिभिःदेवराजः इंद्रः नमृत्योःलोकंगतोपीतिशेषः २६ २७ दैत्योरावणः मद्दत्तैर्भोगैः भोगसाधनैः २८ प्रतीपं
प्रतिकूलम् २९ कुलघ्नत्वादेवानार्येण अत्रार्थांतरन्यासमाह विनाशमिति ३० योन्योनिशाचरएवंविधंवाक्यंब्रूयात्तंतस्मिन्क्षणेएवव
चनकथनकालएवहन्मि त्वंतुभ्रातृत्वात्त्वद्धननायोग्यइतितवधिक्कारएववधइत्याह धिगित्यादि ३१ ६२ ७

परुषंधिगितिवचनम् ३२ रावणंप्रतिवचोब्रवीदित्यन्वयः यदब्रवीत्तदाहमेति यद्यपिप्रियवादिनमेवमां ३३ त्वंधिक्कृतोपितथापिपि तुःसमोज्येष्ठोभ्रातात्वमितितवहितंब्रवीमिइतिशेषः तदाहकालइति सर्वसंहर्तेत्यर्थः ३४ कालीसर्वसंहारेसहायभूताशक्तिः ३५ तेनैवरामेणांतर्यामित्वादितिभावः स्वकर्तव्यनिर्वाहार्थंनतवत्वथाप्रेरणेतितात्पर्यंअंतर्यामित्वमेवतस्यव्युत्पादयति श्रीरामइति प्रकृ तेःसाक्षाद्द्रष्टेत्यर्थः एवंचप्रकृतिकार्यद्रष्टृत्वमर्थात्सिद्धंतत्किंप्रकृतिसंबन्धस्तथासनितद्धर्मत्वेपापत्तिः हरिद्रादिसंबंधाद्वस्त्रस्येवे त्यतआह परस्तात्सर्वदेतिपंकपद्मन्यायेनतद्धर्मासंबन्धः ३६ प्रकृतिद्रष्टृत्वमेवाह बहिरितिसमोनतुन्यूनाधिकभावेनापिवैषम्ये

रावणेनैवमुक्तःसन्परुषंसविभीषणः उत्पपातसभामध्याद्गदापाणिर्महाबलः ३२ चतुर्भिर्मंत्रि भिःसार्द्धंगगनस्थोब्रवीद्वचः क्रोधेनमहताविष्टोरावणंदशकंधरम् माविनाशमुपेहित्वंप्रियवादिनमेव- माम् ३३ धिक्कृतोपितथापित्वंज्येष्ठोभ्रातापितुःसमः कालोराघवरूपेणजातोदशरथालये ३४ कालीसी- ताभिधानेनजाताजनकनंदिनी तावुभावागतावत्रभूमेर्भारानुपत्तये ३५ तेनैवप्रेरितस्त्वंतुनश्टणोषिहि तंमम श्रीरामःप्रकृतेःसाक्षात्परस्तात्सर्वदास्थितः ३६ बहिरंतश्चभूतानांसमःसर्वत्रसंस्थितः नामरूपा दिभेदेनतत्तन्मयइवामलः ३७ यथानानाप्रकारेषुवृक्षेष्वेकोमहानलः तत्तदाकृतिभेदेनभिद्यतेज्ञान चक्षुषाम् ३८ पंचकोशादिभेदेनतत्तन्मयइवाबभौ नीलपीतादियोगेननिर्मलःस्फटिकोयथा ३९ सएषनित्यमुक्तोऽपिस्वमायागुणबिंबितः कालःप्रधानंपुरुषोऽव्यक्तंचेतिचतुर्विधः ४०

ण यथाकर्मफलप्रदत्वादितिभावः वस्तुतस्तद्व्यतिरिक्तंनैवकिंचित्सदस्तीत्याहनामेति यत्किंचित्सत्त्वेननामादिप्रतीयते तत्सर्वंतन्म यत्वादेवतथाप्रतीतिविषयइतिभावः ३७ एकस्यानेकरूपत्वंदृष्टांतेनसाधयति यथेति ३८ दार्ष्टांतिकेयोजयति पंचेति अन्न मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाःपंचकोशाः आदिनाभूतादीनि तत्रान्नमयःस्थूलशरीरम् ततःक्रमेणसूक्ष्माअन्य त्दृष्टांतांतरमाह नीलेति ३९ सएषःरामःस्वमायागुणाःसत्वादयस्तैर्बिंबितायस्मिन्नितिविग्रहः तेषुप्रतिबिंबितइतिवा ४०

तत्ररजोगुणप्रतिबिंबेप्रधानपुरुषावित्याह प्रधानेति प्रधानंपरिणामिपुरुषः स्वभोगापवर्गार्थंतत्प्रवर्तकइत्यभाभ्यांसृष्टिः त
मोगुणप्रतिबिंबंकालइत्याह कालरूपेणेति कलनाम् संहारंअर्थात्सत्वगुणप्रतिबिंबतोव्यक्तमित्युच्यते सर्वांतर्यामितयासर्वणा
लकोदुर्ज्ञेयतयाचाव्यक्तमितिभावः ४१ तत्रकालरूपीसंहारप्रधानइदानींरामइत्याह कालेति ४२ ननुसर्वसमस्यभगवतोमहध्धे
कथंप्रवृत्तिरतआह ब्रह्मणेति परिपालनानुगुण्येनदुष्टनिग्रहेपिनसमत्वहानिः कर्मानुरूपफलदातृत्वमेवतस्यसमत्वंतदनुरूपफ
लदानेहितस्यवैषम्यमापद्येत नचतदस्ति यथानेकेषुकर्मानुरूपफलदोराजासर्वेषुसमइत्येवव्यवह्रियते नतुविषमइतिभावः अन्य

प्रधानपुरुषाभ्यांसजगत्कृत्स्नंसृजत्यजः कालरूपेणकलनांजगतःकुरुतेऽव्ययः ४१ कालरूपीसभ
गवान्रामरूपेणमायया ४२ ब्रह्मणाप्रार्थितोदेवस्तवहृधार्थमिहागतः तदन्यथाकथंकुर्यात्सत्यसंकल्प
ईश्वरः ४३ हनिष्यतित्वांरामस्तुसपुत्रबलवाहनम् हन्यमानंनशक्नोमिद्रष्टुंरामेणरावण ४४ त्वांराक्ष
सकुलंकृत्स्नंततोगच्छामिराघवम् मयियातेसुखीभूत्वारमस्वभवनेचिरम् ४५ बिभीषणोरावणवा
क्यतःक्षणाद्विसृज्यसर्वंसपरिच्छदंगृहम् जगामरामस्यपदारविंदयोः सेवाऽभिकांक्षीपरिपूर्णमान
सः ४६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेद्वितीयःसर्गः २ श्री
महादेवउ० बिभीषणोमहाभागश्चतुर्भिर्मंत्रिभिःसह आगत्यगगनेरामसंमुखेसमवस्थितः १
उच्चैरुवाचभोस्वामिन्रामराजीवलोचन रावणस्यानुजोहंतेदारहर्तुर्बिभीषणः २

थाकरणाभावेहेतुःस
त्यसंकल्पत्वम् ४३ हनिष्यतीतिसत्यसंकल्पत्वादेवेतिभावः नन्वेवमवश्यंभाविनिमद्धधेतवगमनेनकिंतत्राह हन्यमानमितिहेराव
णत्वांस्वामिबुद्धिविषयंस्वीयत्वबुद्धिविषयंचराक्षसकुलंहन्यमानंद्रष्टुंनशक्नोमि अतस्त्वयिराक्षसकुलेचतांबुद्धिंविहायरामेवानरे
षुचोक्तबुद्धिंकृत्वाराघवंगच्छामि तथाबुद्धिकृतमेवचदुःखमितिभावः ४४ ४५ विसृज्यसर्वमित्यनेनवैराग्यमुक्तं भगवद्भजने
तस्यमुख्यांगत्वात् परिपूर्णोमनसिभवोयानसोमनोरथोयस्यसः भगवद्भजनंकार्यमितितस्यसार्वादिकोमनोरथः ४६ इतिश्रीरा
मसकलराजवि० युद्धकांडेद्वितीयःसर्गः २ बिभीषणइति १ तेदारहर्तूरावणस्याहमनुजोनाम्नाबिभीषणइत्यन्वयः २

भ्रात्रा रावणेनाहं निरस्तः धिक्कृतः अविदितात्मनः अविदितस्वस्वरूपस्य ३ प्रेषय सत्कृत्य प्रेषयेत्यर्थः कालरूपस्य नवपाशः अंन
र्यामिनया प्रेरणात दधीनतां प्राप्तः ४ अश्रवणमात्रमेव नं किंत्वधिकमपीत्याह हंतुमिति भयात ५ तद्भयात्संसारे एव वैराग्येण तस्मा
देव मोक्षाय तदिच्छावान्त्वां शरणं गत इत्यन्वयः ६ सीताहर्तुरनुज इति विशेषणेन विश्वासार्हो नेत्यनेनान्वयः ७ विवरेन्यंन छुद्रा

नाम्ना भ्रात्रा निरस्तोऽहं त्वामेव शरणं गतः ॥ हितमुक्तं मया देव तस्य चाविदितात्मनः ३ सीतां रामाय वैदेहीं
प्रेषयेति पुनः पुनः उक्तोऽपि न शृणोत्येषः कालपाशवशंगतः ४ हंतुं मां खड्गमादाय प्राद्रवद्राक्षसाधमः
ततोऽचिरेण सचिवैश्चतुर्भिः सहितो भयात् ५ त्वामेव भवमोक्षाय मुमुक्षुः शरणं गतः विभीषणवचः
श्रुत्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ६ विश्वासार्हो न ते राम मायावी राक्षसाधमः सीताहर्तुर्विशेषेण रावण-
स्यानुजो बली ७ मंत्रिभिः सायुधैरस्मान्विवरे निहनिष्यति ८ तदाज्ञापय मे देव वानरैर्हन्यतामयम्
ममैवं भाति ते राम बुध्या किं निश्चितं वद श्रुत्वा सुग्रीववचनं रामः सस्मितमब्रवीत् ९ यदीच्छामि कपिश्रे
ष्ठ लोकान्सर्वान्सहेश्वरान् निमिषार्द्धेन संहन्यां सृजामि निमिषार्धतः १० अतो मयाऽभयं दत्तं शीघ्रमा
नय राक्षसम् ११ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम १२ राम
स्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो हृष्टमानसः विभीषणमथानाय्य दर्शयामास राघवम् १३ विभीषणस्तु साष्टां
गं प्रणिपत्य रघूत्तमम् हर्षगद्गदया वाचा भक्त्या च परयान्वितः १४ रामं श्यामं विशालाक्षं प्रसन्नमुख
पंकजम् धनुर्बाणधरं शांतं लक्ष्मणेन समन्वितम् १५ कृतांजलिपुटो भूत्वा स्तोतुं समुपचक्रमे १६

सत्त्यादिरूपे छिद्रे ८ ममैवं बुद्धिः त्वबुध्यांतःकरणेन किं निश्चितं तद्वदेत्यर्थः ९ यदीच्छामीति अनेन सत्यसंकल्प ईश्वरोहमि-
ति सूचितम् सहेश्वरान् अत्रेश्वरा इंद्राद्याः १० अभयमिति च्छेदः ११ नन्वेवंविधेभ्योऽभयदानं नोचितमिति चेत्तत्राह सकृदेवेति त
वास्मीति प्रपन्नाय अंगीकृतव्रतेयाचते शत्रवे तं अभयमिति शेषः सर्वभूतेभ्यः सर्वप्राणिभ्यः निकृष्टायापीति शेषः तादृशायाप्यभयं द
दामीति मे व्रतं तत्त्रास्मै अभयादाने मे व्रतभंगः स्यादिति न किंचिद्वाच्यमिति भावः १२ १३ १४ रामं श्याममित्यादि ध्यानप्रकारः १५ १६

अथस्तौति नमस्तेइति १७।१८ जगदिति यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतीतिश्रुतिबोधित जगत्स्थित्युत्पत्तिनाशकारणायेत्यर्थः त्रैलोक्यगुरवे अंतर्यामितयेतिभावः अनादिगृहस्थायसदामायागृहिण्यास्वशक्तिरूपया-युतायेत्यर्थः १९ तदेवपुनःस्पष्टमाह त्वमादिरिति उत्पत्तिकारणस्थानमित्यर्थः निधनस्थानंलयस्थानं एवंचोत्पत्यादयोपित्व द्विवर्तभूताएवनातिरिक्ताइतिसूचितम् स्वेच्छाचारत्वेननपराधीनत्वंसूचितम् २० व्याप्यव्यापकरूपेणेतियथामहामत्स्यस्या त्पमत्स्योव्याप्यः २१ हतज्ञानास्त्वद्रूपंजगदितिज्ञानहीनाः अतएवनष्टात्मानः अतएवनष्टंकंचनामीकरवन् अज्ञातंस्वस्वरूपं

विभीषणउवाच नमस्तेरामराजेंद्रनमःसीतामनोरम नमस्तेचंडकोदंडनमस्तेभक्तवत्सल १७
नमोऽनंतायशांतायरामायामिततेजसे सुग्रीवमित्रायचतेरघूणांपतयेनमः १८ जगदुत्पत्तिनाशानां कारणायमहात्मने त्रैलोक्यगुरवेऽनादिगृहस्थायनमोनमः १९ त्वमादिर्जगतांरामत्वमेवस्थितिकारणम् त्वमंतेनिधनस्थानंस्वेच्छाचारस्त्वमेवहि २० चराचराणांभूतानांबहिरंतश्चराघव व्याप्यव्यापकरूपेणभवान्भातिजगन्मयः २१ त्वन्माययाहृतज्ञानानष्टात्मानोविचेतसः गतागतंप्रपद्यंतेपापपुण्यवशात्सदा २२ तावत्सत्यंजगद्भातिशुक्तिकारजतंयथा यावन्नज्ञायतेज्ञानंचेतसानान्यगामिना २३ त्वदज्ञानात्सदायुक्ताःपुत्रदारगृहादिषु रमंतेविषयान्सर्वानंतेदुःखप्रदान्विभो २४ त्वमिंद्रोऽग्निर्यमो रक्षोवरुणश्चतथाऽनिलः कुबेरश्चतथारुद्रस्त्वमेवपुरुषोत्तम २५

येषांते अतएवविचेतसः विरुद्धेप्रवृत्तिमार्गेचेतोयेषांते गतागतम् जन्ममरणरूपंसंसारम् २२ यावदन्यविषयरहितेन-ज्ञानस्वरूपभवद्विषयचित्तेन भवान्नज्ञायते तावज्जगत्सत्यंभातितत्स्वरूपज्ञानेतु त्वमेवसर्वरूपेणेवभासीतिज्ञानेतु भासमानस्यजगतोमिथ्यात्वंभाति यथायावत्शुक्तिकास्वरूपेणनज्ञायतेतावत्तत्रभातंरजतंसत्यमितिभाति शुक्तिकाज्ञानेतुतन्मिथ्ये-तिज्ञायतेतद्वत् २३ तदेवदार्ढ्यायपुनराह त्वदज्ञानादिति युक्ताः तत्रैवसत्यत्वाभिमानेन लीनचित्ताः रमंतेभोग्यात्भुंजंते अंतेवियोगेदुःखप्रदान् २४ त्वमेवसर्वरूपइत्याह त्वमिति २५ ७ ७

अणीयानसर्वथादुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलतरः विपुलत्वात् मातापितृवत्सर्वत्रसमः पालनेइत्याह त्वंपितेत्यादि २६ अच्युतः कयापिशक्त्याच्यु
तोहीनोन अनेनसर्वशक्तिमत्वम् अव्ययः व्ययोन्नवृद्ध्यपक्षयस्तद्रहितः त्वंपाणीति अपाणिपादोजवनोगृहीतेतिश्रुतेः २७ विपरीत
क्रमेणश्रोतेत्याद्युक्तिः कोशेभ्यः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेभ्यः पंचकोशेभ्योव्यतिरिक्तस्तद्दोषास्पृष्टः निर्गुणः
स्वतोनिर्गुणइत्यर्थः मायासंबंधात्तुगुणवानिवनिरुपाश्रयः आधारांतररहितः २८ निर्विकल्पः वस्तुतोनिर्धर्मकत्वान्निर्विकल्प
कज्ञानस्यैवविषयोनसविकल्पकस्येतिभावः अतएवनिराकारः त्वत्पूज्यस्येश्वरांतरस्याभावान्निरीश्वरः उक्तंनिर्विकारत्वंविवृ-

त्वमणोरप्यणीयांश्चस्थूलात्स्थूलतरः प्रभो त्वंपितासर्वलोकानांमाताधातात्वमेवहि २६ आदिम-
ध्यांतरहितः परिपूर्णोऽच्युतोऽव्ययः त्वंपाणिपादरहितश्चक्षुःश्रोत्रविवर्जितः २७ श्रोताद्रष्टागृहीता
चजवनस्त्वंखरांतकः कोशेभ्योव्यतिरिक्तस्त्वंनिर्गुणोनिरुपाश्रयः २८ निर्विकल्पोनिर्विकारोनिराका
रोनिरीश्वरः षड्भावरहितोऽनादिःपुरुषःप्रकृतेःपरः २९ माययागृह्यमाणस्त्वंमनुष्यइवभाव्यसे ज्ञा
त्वात्वांनिर्गुणमजंवैष्णवामोक्षगामिनः ३० अहंत्वत्पादसद्भक्तिनिश्रेणींप्राप्यराघव इच्छामिज्ञानयो
गाख्यंसौधमारोढुमीश्वर ३१ नमः सीतापतेराम नमः कारुणिकोत्तम रावणारेनमस्तुभ्यंत्राहिमां
भवसागरात् ३२ ततःप्रसन्नःप्रोवाचश्रीरामोभक्तवत्सलः वरंवृणीष्वभद्रंतेवांछितंवरदोस्म्य-
हम् ३३

णोति षड्भावरहितइति जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेनश्यति इतिनिरुक्तोक्तषड्भावविकारहीनः
अतएवानादिः जगत्तु त्वद्विवर्तएवेतिभावः प्रकृतिसंबंधादपितेनविकारइत्याह प्रकृतेः परः तद्दोषगुणासंस्पृष्टइत्यर्थः २९
नन्वीदृशस्यममग्रहणंकुतस्तत्राह माययेति इदंत्वद्दर्शनंमायैव तदेवाह मनुष्यइवेति एवंमायिकस्यास्यतवरूपस्यज्ञानान्न
मुक्तिः किंतु पूर्वोक्तरूपज्ञानादेवेत्याह ज्ञात्वेति तज्ज्ञानकारणंचात्रमायिकतवरूपेभक्तिरित्येतज्ज्ञानमपिपरंपरयात्वदु
पयोगीतिभावः ३० तदेवाहाहमिति भक्तिरूपांनिश्रेणींप्राप्यज्ञानयोगाख्यंसौधंपूर्वोक्तज्ञानयोगाख्यंसौधम् ३१ सर्व
विधभक्त्यपेक्षयानतिरूपाभक्तिरेवमुख्येतिध्वनयन्नाह नमइति ३२ वांछितंवरंवृणीष्व यतोहंवरदोस्मीत्यन्वयः ३३

कृतकृत्यत्वम् सर्वधर्मजनककर्मकृतत्वम् अतएवधन्यत्वम् भगवद्दर्शनस्यसर्वधर्मरूपत्वमितिभावः कृतकार्यत्वंचधातूनामनेकार्थत्वाद्वा
प्तसकलप्राप्यत्वम् प्राप्यंचसकलधर्मफलम् तदेवाह त्वत्पादेति मुक्तिर्हिसर्वपुण्यफलम् ३४ तदेवाह नास्तीति ३५ कर्मकृतोबंधः
संसारस्तन्नाशफलंभक्तिलक्षणंकरणंयस्यतादृशंत्वद्विषयज्ञानंदेहि एवंफलंसंप्रार्थ्यतस्यकरणंविनासंभवात्तत्कारणीभूतांभक्तिं

विभीषणउवाच धन्योऽस्मिकृतकृत्योऽस्मिकृतकार्योऽस्मिराघव त्वत्पाददर्शनादेवविमुक्तोऽस्मि
नसंशयः ३४ नास्तिमत्सदृशोधन्योनास्तिमत्सदृशःशुचिः नास्तिमत्सदृशोलोकेरामत्वन्मूर्तिदर्शना
त् ३५ कर्मबंधविनाशायत्वज्ज्ञानंभक्तिलक्षणम् त्वद्ध्यानंपरमार्थंचदेहिमेरघुनंदन ३६ नयाचेराम
राजेंद्रसुखंविषयसंभवम् त्वत्पादकमलेसक्ताभक्तिरेवसदाऽस्तुमे ३७ ओमित्युक्त्वापुनःप्रीतोरामः
प्रोवाचराक्षसम् (शृणुवक्ष्यामितेभद्ररहस्यंममनिश्चितम् ३८ मद्भक्तानांप्रशांतानांयोगिनांवीतरागिणा
म् हृदयेसीतयानित्यंवसाम्यत्रनसंशयः ३९ तस्मात्त्वंसर्वदाशांतःसर्वकल्मषवर्जितः मांध्यात्वामो
क्ष्यसेनित्यंघोरसंसारसागरात् ४० स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तुलिखेद्यःशृणुयादपि मत्प्रीतयेममाभीष्टंसा
रूप्यंसमवाप्नुयात् ४१) इत्युक्त्वालक्ष्मणंप्राहश्रीरामोभक्तभक्तिमान् पश्यत्विदानीमेवैषममसंदर्शनेफ
लम् ४२ लंकाराज्येभिषेक्ष्यामिजलमानयसागरात् यावच्चंद्रश्चसूर्यश्चयावत्तिष्ठतिमेदिनी ४३ याव
न्ममकथालोकेतावद्राज्यंकरोत्वसौ इत्युक्त्वालक्ष्मणेनांबुद्यानाय्यकलशेनतम् ४४ लंकाराज्याधिप
त्यर्थमभिषेकंरमापतिः कारयामाससचिवैर्लक्ष्मणेनसमन्वितः ४५ साधुसाध्वितितेसर्वेवानरास्तु
ष्टुवुर्भृशम् सुग्रीवोऽपिपरिष्वज्यबिभीषणमथाब्रवीत् ४६ प्रार्थयते त्वद्ध्यानमिति एतदेवमुख्याभक्ति

रित्यर्थः परमार्थंपरमउत्कृष्टोमोक्षार्थःप्रयोजनंपरंपरयायस्य ३६ तदेवपुनराह नयाचेइति ३७ ३८ मद्भक्तानामिति सर्व
थात्वद्ध्यानविषयोभवामीतिभावः ३९ शांतःजितेंद्रियः अतएवसर्वपापहीनः ४० ४१ ममसंदर्शनेफलंतज्जन्यंफलंमोक्ष-
रूपम्कालांतरभवंतिष्ठतु इदानींसांप्रतमेवैहिकंपश्यतु ४२ ४३ ४४ सचिवैश्चतुर्भिर्बिभीषणसचिवैः ४५ ४६ ७

सुरव्यत्वहेतुर्भक्त्यारामपरिग्रहात् ४७ परमात्मत्वेनसहायानपेक्षतासूचिता अमायया अच्छलेन ४८ दशग्रीवेणेत्यस्यांबरेइ-
त्यादि ४९ भ्रातरंवालिनाभ्रातृत्वव्यवहारस्यमैत्रीकरणोत्तरं कृतत्वेनतद्भ्रातृत्वात् भ्रातृसदृशंत्वामित्यन्वयः वनचारिणांवानरा
णाम् ५० अर्थविप्लुतोमत्कृतोर्थनाशः अहंयद्राजपुत्रस्यभार्यामहरंतत्रतवकिंदुःखमितिशेषः ५१ दैवतैः दैवतैरपि ५२ निहंतुं

विभीषणवयंसर्वेरामस्यपरमात्मनः किंकरास्तत्रसुरव्यत्वंभक्त्यारामपरिग्रहात् ४७ रावणस्यविना
शेत्वंसहाय्यंकर्तुमर्हसि विभीषणउवाच अहंकियान्सहायत्वेरामस्यपरमात्मनः किंतुदास्यंक
रिष्येहंभक्त्याशक्त्यात्वमायया ४८ दशग्रीवेणसंदिष्टःशुकोनाममहासुरः संस्थितोव्योमवरेवाक्यंसु
ग्रीवमिदमब्रवीत् ४९ त्वामाहरावणोराजाभ्रातरंराक्षसाधिपः महाकुलप्रसूतस्त्वंराजासिवनचारिणाम्
५० ममभ्रातृसमानस्त्वंतवनास्त्यर्थविप्लुतः अहंयदहरंभार्यांराजपुत्रस्यकिंतव ५१ किष्किंधांयाहिहरि
भिर्लंकाशक्यानदैवतैः प्राप्तुंकिंमानवैरल्पसत्वैर्वानरयूथपैः ५२ तंप्रापयंतंवचनंतूर्णमुत्प्लुत्यवानराः
प्रापद्यंततदाक्षिप्रंनिहंतुंदृढमुष्टिभिः ५३ वानरैर्हन्यमानस्तुशुकोराममथाब्रवीत् नदूतान्घ्नंतिराजें
द्रवानरान्वारयप्रभो ५४ रामश्रुत्वातदावाक्यंशुकस्यपरिदेवितम् मावधिष्टेतिरामस्तांन्वारयामासवा
नरान् ५५ पुनरंबरमासाद्यशुकःसुग्रीवमब्रवीत् ब्रूहिराजन्दशग्रीवंकिंवक्ष्यामिव्रजाम्यहम् ५६
सुग्रीवउ॰ यथावालीममभ्रातातथात्वंराक्षसाधम हंतव्यस्त्वंमयायत्नात्सपुत्रबलवाहनः ५७ ब्रूहिमे
रामचंद्रस्यभार्यांहृत्वाक्कयास्यसि ततोरामाज्ञयामुक्ताशुकंबध्वान्वरक्षयत् ५८ शार्दूलोपिततःपूर्वंद्दृ
ष्ट्वाकपिबलंमहत् यथावत्कथयामासरावणायसराक्षसः ५९ प्रापद्यंतप्रपन्नाःकृतारंभाइत्यर्थः ५३ घ्नंतिराजानइति

शेषः ५४ ५५ ५६ यथावालीतिव्यंगोक्तिः यथाजायापहारित्वात्समेवध्यस्तथास्वामिभार्यापहारित्वात्त्वमपिवध्यइतिभावः ५७ मेस्वामि
नोश्रीरामचंद्रस्यभार्यांहृत्वाक्वयास्यसीतिब्रूहीत्यन्वयः शुकमन्वरक्षयत् वानरैः सुग्रीवइतिशेषः अयमत्राशयः शुकवचनात्सुग्रीव-
स्यभेदायोग्यत्वंनिर्णयविशंकलितंस्थितेषुवानरेषुस्वनगरघातस्यैतैरशक्यत्वंसमुद्रव्यवधानान्निर्णयिघातादिमाकरोत्विति ५८ शा
र्दूलोदर्शनमात्रेनियुक्तोनतुसुग्रीवभेदनेइतितस्याग्रहणम् ५९

कपिबलस्यातिमहत्वश्रवणमात्रेणदीर्घचिंतापरत्वंरावणस्येत्यनेनशौर्यहानिः सूचिता ६० उपागतंस्वनदंपापं अनभिनंदनेचिन्हमाह दर्श
नार्थमितिनायातीतिशेषः ६१ ६२ आरोपितेति आरोपितज्यंधनुर्धरतीत्यर्थः ६३ कालाग्नीति कालाग्नितुल्यकांतिंसंधायधनुषियो
जयित्वेत्यर्थः ६४ भस्मसात्कुर्यांभस्मसात्करोमीत्यर्थः ६५ तमसावृताआसन्नितिशेषः ६६ सागरक्षोभमेवाह योजनंवेलामत्यगा
त् अतिक्रांतः वेलामारभ्ययोजनपर्यंतंसजलोदेशः शुष्कोजातइत्यर्थः प्रतप्ताः जलौष्ण्यवशात् ६७ ६८ उपायनंरत्नानिपाद

दीर्घचिंतापरोभूत्वानिश्वसन्नास्समंदिरे ततःसमुद्रमावेक्ष्यरामोरक्तांतलोचनः ६० पश्यलक्ष्मणदुष्टो
सौवारिधिर्मामुपागतम् नाभिनंदतिदुष्टात्मादर्शनार्थंममानघ ६१ जानातिमानुषोयंमेकिंकरिष्य
तिवानरैः अद्यपश्यमहाबाहोशोषयिष्यामिवारिधिम् ६२ पादैनैवगमिष्यंतिवानरा विगतज्वराः इ
त्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षआरोपितधनुर्धरः ६३ तूणीराद्बाणमादायकालाग्निसदृशप्रभम् संधायचाप
माकृष्यरामोवाक्यमथाब्रवीत् ६४ पश्यंतुसर्वभूतानिरामस्यशरविक्रमम् इदानींभस्मसात्कुर्यांस
मुद्रंसरितांपतिम् ६५ एवंब्रुवतिसमेतुसशैलवनकानना चचालवसुधाद्योश्चदिशश्चतमसावृताः
६६ चुक्षुभेसागरोवेलांभयाद्योजनमत्यगात् तिमिनक्रझषामीनाःप्रतप्ताःपरितत्रसुः ६७ एत
स्मिन्नंतरेसाक्षात्सागरोदिव्यरूपधृक् दिव्याभरणसंपन्नःस्वभासाभासयन्दिशः ६८ स्वांतस्थदिव्य
रत्नानिकराभ्यांपरिगृह्यसः पादयोःपुरतःक्षिप्त्वारामस्योपायनंबहु ६९ दंडवत्प्रणिपत्याहरामंरक्तां
तलोचनम् त्राहित्राहिजगन्नाथरामत्रैलोक्यरक्षक ७० जडोहंरामतेसृष्टःसृजतानिखिलंजगत्
स्वभावमन्यथाकर्तुंकःशक्तोदेवनिर्मितम् ७१ स्थूलानिपंचभूतानिजडान्येवस्वभावतः सृष्टानिभवता
तानित्वदाज्ञांलंघयंतिन ७२

योःक्षिप्त्वा ६९ प्रणिपत्यचराममाहइत्यन्वयः ७० स्वस्यशीघ्रमनागमनेहेतुमाह जडइति
जडःतमआच्छादितज्ञानःएवंचत्वत्सृष्टभावेनजडत्वेनमदनागमनमितिनमेदोषइतिभावः ७१ ननुतवजडत्वंकुतइतिचेत्तत्राह
स्थूलानीतिस्वभावतोजडान्येवभवतासृष्टानि तामसाहंकारतस्त्वयातत्सृष्टेरितिभावः अतस्त्वदाज्ञारूपंजडत्वंनलंघयंति न
त्यजंतीतितेष्वापोरूपंभूतमहमतइतिभावः ७२

तदेवाह तामसादिति अहमः अहंकाराव कारणगुणाहिकार्यगुणानारंभतइतिभावः ७३ ननुनिर्गुणस्यममकथंभूतस्त्रष्टृत्वमतआह निर्गुण इति निर्गुणोनिराकारोऽपिलीलयायद्रामायागुणानंगीकरोषितदास्त्रष्टृत्वा हे राजनामास्वार्थेऽण् ७४ तत्रकस्माद्गुणात्कस्यसृष्टिरित्यत्राह गुणात्मनोविराजइतिदेवाअत्रसनकादयः प्रजेशामन्वाद्याइंद्राद्याश्चमन्योस्तमसः भूतपतिःसंहर्तारुद्रः ७५ माययाच्छन्नंछ

तामसादहमोरामभूतानिप्रभवंतिहि कारणानुगमात्तेषांजडत्वंतामसंस्वतः ७३ निर्गुणस्त्वंनिराकारो यदामायागुणान्प्रभो लीलयांगीकरोषित्वंतदावैराजनामवान् ७४ गुणात्मनोविराजश्चसत्वाद्देवाबभूविरे रजोगुणात्प्रजेशाद्यामन्योर्भूतपतिस्तव ७५ त्वामहंमाययाच्छन्नंलीलयामानुषाकृतिं ७६ जडबुद्धिर्जडोमूर्खः कथंजानामिनिर्गुणम् दंडएवहिमूर्खाणांसन्मार्गप्रापकःप्रभो ७७ भूतानाममरश्रेष्ठपशूनांलगुडोयथा शरणंत्वेव्रजामीशशरण्यंभक्तवत्सल ७८ अभयंदेहिमेरामलंकामार्गंददामिवै ७८ रामउवाच अमोघोयंमहाबाणःकस्मिन्देशेनिपात्यताम् लक्ष्यंदर्शयमेशीघ्रंबाणस्यामोघपातिनः ७९ रामस्यवचनंश्रुत्वाकरेदृष्ट्वामहाशरम् महोदधिर्महातेजाराघवंवाक्यमब्रवीत् ८० रामोत्तरप्रदेशेतुद्रुमकुल्यइतिश्रुतः प्रदेशस्तत्रबहवःपापात्मानोदिवानिशम् ८१ बाधंतेमांरघुश्रेष्ठ तत्रतेपात्यतांशरः रामेणसृष्टोबाणस्तुक्षणादाभीरमंडलम् ८२ हत्वापुनःसमागत्यतूणीरेपूर्ववत्स्थितः ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठंसागरोविनयान्वितः ८३ नलःसेतुंकरोत्वस्मिन्जलेमेविश्वकर्मणः सुतोधीमान्समर्थोऽस्मिन्कार्येलब्धवरोहरिः ८४ कीर्तिंजानंतुतेलोकाःसर्वलोकमलापहाम् इत्युक्त्वाराघवंनत्वाययौसिंधुरदृश्यतां ८५

नात्मस्वरूपंतदेवाह लीलयेति ७६ जडबुद्धिस्तमोवृतत्वात् जडःस्वरूपेणापिजलरूपत्वात् अतएवमूर्खः त्वांनिर्गुणंसर्वनियंतृपरमेश्वरत्वेनकथंजानामीत्यर्थः इदानींतुत्वत्कृतदंडात्त्वत्स्वरूपंज्ञातमितिवदन् अर्थांतरन्यासमाह दंडएवेति ७७ भूतानांप्राणिनाम् ७८ अमोघमनिष्फलंयथाभवतितथापातिनः ७९ ८० हेराम उत्तरप्रदेशे द्रुमकुल्यस्तदास्थः ८१ तत्रतेषुपापात्मसु ८२ ८३ ब्रह्मणोलब्धवरत्वात् अस्मिन्कार्येसेतुबंधनकार्ये ८४ कीर्तिं सेतुबंधनकृतांयाकीर्तिःसेतात्मिकादृष्टासतीसर्वलोकपापहर्त्री ८५

वानरैः सहेतिशेषः ८६ पर्वतपादपैः पर्वतैः पादपैश्च ८७ इतिश्रीम० युद्धकांडेतृतीयः सर्गः ३ सेतुमितिनिर्विघ्नत्वार्थंद्रष्टृणांपु-
ण्यार्थंच तदेवाह लोकहितायचेति १ तदेवस्पष्टयति प्रणमेदिति २ संकल्पनियतः संकल्पपूर्वमित्यर्थः मध्येकार्यांतरमकुर्वन्नि

ततोरामस्तुसुग्रीवलक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः नलमाज्ञापयच्छीघ्रंवानरैःसेतुबंधने ८६ ततोऽतिहृष्टः प्लु
वगेंद्रयूथपैर्महानगेंद्रप्रतिमैर्युतोनलः बबंधसेतुंशतयोजनायतंसुविस्तृतंपर्वतपादपैर्दृढं ८७ इति
श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेतृतीयःसर्गः ३ श्रीमहादेवउवाच सेतुमार
भमाणस्तुतत्ररामेश्वरंशिवं संस्थाप्यपूजयित्वाऽहरामोलोकहितायच १ प्रणमेत्सेतुबंधंयोदृष्ट्वा
रामेश्वरंशिवम् ब्रह्महत्यादिपापेभ्योमुच्यतेमदनुग्रहात् २ सेतुबंधेनरःस्नात्वादृष्ट्वारामेश्वरंहरम् सं
कल्पनियतोभूत्वागत्वावाराणसींनरः ३ आनीयगंगासलिलंरामेशमभिषिंच्यच समुद्रेक्षिप्ततद्भा
रोब्रह्मप्राप्नोत्यसंशयम् ४ कृतानिप्रथमेनान्हायोजनानिचतुर्दश द्वितीयेनतथाचान्हायोजनानितुविं
शतिः ५ तृतीयेनतथाचान्हायोजनान्येकविंशतिः चतुर्थेनतथाचान्हाद्वाविंशतिरितिश्रुतम् ६ पंचमे
त्रयोविंशद्योजनानिसमंततः बबंधसागरेसेतुंनलोवानरसत्तमः ७ तेनैवजग्मुःकपयोयोजनानांश
तंद्रुतम् असंख्याताःसुवेलाद्रिंरुरुधुःप्लवगोत्तमाः ८ आरुह्यमारुतिंरामोलक्ष्मणोऽप्यंगदंतथा
दिदृक्षूराघवोलंकामारुरोहाचलंमहत् ९ दृष्ट्वालंकांसुविस्तीर्णांनानाचित्रध्वजाकुलां चित्रप्रासाद
संबाधांस्वर्णप्राकारतोरणाम् १० परिखाभिःशतघ्नीभिःसंक्रमैश्चविराजिताम् प्रासादोपरिविस्ती-
र्णप्रदेशेदशकंधरः ११ मंत्रिभिःसहितोवीरैःकिरीटदशकोज्ज्वलः नीलाद्रिशिखराकारःकालमेघ
समप्रभः १२ रत्नदंडैःसितच्छत्रैरनेकैःपरिशोभितः एतस्मिन्नंतरेबद्धोमुक्तोरामेणवेशकः १३

तियावत् ३ क्षिप्ततद्भारः जलानयनपात्रादिभारः ४ चतुर्दशयोजनानिसेतुयुक्तानिकृतानि ५ ६ त्रयोविंशदितित्रयोविंश
तिरित्यर्थेआर्षम् बबंध एवंक्रमेणबबंधेत्यर्थः ७ ८ महदितिक्लीबत्वमार्षम् ९ तोरणंपुरद्वारम् १० ११ १२ १३ ८७

हे शुक त्वं परैः पीडितः किम् १४ शुक उवाच तेनैव वचनं अब्रुवं सुग्रीवं प्रतीति शेषः १५ मुष्टिभिर्हंतुं नखैर्दंतैश्च लोप्तुं छेत्तुं हे राम मां र
क्षेति क्रोशंतं मां दृष्ट्वा अयं विसृज्यतामिति वानरानाह १६ १७ त्वदुक्तसंधिभेदादिअसंभावितमित्याह राक्षसानामिति १८ आर्या

वानरैस्ताडितः सम्यक् दशाननमुपागतः प्रहसन् रावणः प्राह पीडितः किं परैः शुक १९ रावणस्य वचः
श्रुत्वा शुको वचनमब्रवीत् । सागरस्योत्तरे तीरेऽब्रुवं ते वचनं यथा ततउत्प्लुत्य कपयो गृहीत्वा मां क्षणात्ततः
१५ मुष्टिभिर्नखदंतैश्च हंतुं लोप्तुं प्रचक्रमुः ततो मां राम रक्षेति क्रोशंतं रघुपुंगवः १६ विसृज्यतामि
तिप्राह विसृष्टोहं कपीश्वरैः ततोहमागतो भीत्या दृष्ट्वा तद्वानरं बलम् १७ राक्षसानां बलौघस्य वानरेंद्र
बलस्य च नैतयोर्विद्यते संधिर्देवदानवयोरिव १८ पुरप्राकारमायांति क्षिप्रमेकतरं कुरु सीतां चास्मै
प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा दीयतां प्रभो १९ मामाह रामस्त्वं ब्रूहि रावणं मद्वचः शुक यद्बलं त्वं समाश्रित्य सीतां
मे हृतवानसि २० तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहबांधवः श्वः काले नगरीं लंकां सप्राकारां सतो
रणाम् २१ राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया घोरं रोषमहं मोक्ष्ये बलं धारय रावण २२
इत्युक्त्वोपररामाथ रामः कमललोचनः एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः २३ श्रीरामो
लक्ष्मणश्चैव सुग्रीवश्च विभीषणः एत एव समर्थास्ते लंकां नाशयितुं प्रभो २४ उत्पाट्य भ-
स्मीकरणे सर्वे तिष्ठंतु वानराः तस्य यादृग्बलं दृष्टं रूपं प्रहरणानि च २५ वधिष्यति पुरं सर्वं ए
कस्तिष्ठंतु तेत्रयः पश्य वानरसेनां तामसंख्यातां प्रपूरिताम् २६ गर्जंति वानरास्तत्र पश्य पर्वतस
न्निभाः न शक्यास्ते गणयितुं प्राधान्येन ब्रवीमि ते २७ एष योऽभिमुखो लंकां नदंस्तिष्ठति वानरः
यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः २८

तिवानरा इति शेषः १९ २० श्वः काले श्वः प्रातः काल इत्यर्थः नगरीं
लंकामित्यत्र शरैर्विध्वंसितामिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः २१ २२ २३ २४ लंकानाशस्य प्रकारविशेषमाह उत्पाट्य भस्मीकरणे
इति पुनर्विचार्य एको राम एव तन्नाशेऽलमित्याह तस्येति २५ प्रपूरिताम् प्रकर्षेण पूरितां लंकायां यातां यद्वा रामतेजसा पूरिताम् २६ २७
२८

अग्निनंदनः अग्निपुत्रः अथांगदंदर्शयति एषइति २९ लांगूलंस्फोटयति भव्याहंति ३० हनूमंतंदर्शयति येनेति ३१ श्वेतः नाम्ना-
यःसुग्रीवसमीपमागम्यपुनर्गच्छति सश्वेतनामा ३२ रंभाख्यंदर्शयति यस्त्विति ३३ शरभंदर्शयति एषइति ३४ अथपनसादी
न्दर्शयति ३५ वर्णनेगुणकथने संख्यानेगणने ३६ रक्षोगणसहितांलंकामित्यर्थः बलसंख्यानंयोद्धृगणनम् ३७ एषांनीलांगद

सुग्रीवसेनाधिपतिर्नीलोनामाऽग्निनंदनः एषपर्वतशृंगाभः पद्मकिंजल्कसन्निभः २९ स्फोटयत्यभि
संरब्धोलांगूलंचपुनःपुनः युवराजोंऽगदोनामवालिपुत्रोऽतिवीर्यवान् ३० येनदृष्टाजनकजारामस्या
तीववल्लभा हनूमानेषविख्यातोहतोयेनतवात्मजः ३१ श्वेतोरजतसंकाशोमहाबुद्धिपराक्रमः तू
र्णंसुग्रीवमागम्यपुनर्गच्छतिवानरः ३२ यस्त्वेषसिंहसंकाशः पश्यत्यतुलविक्रमः रंभोनाममहा
सत्वोलंकांनाशयितुंक्षमः ३३ एषपश्यतिवैलंकांदिधक्षन्निववानरः शरभोनामराजेंद्रकोटियूथपना
यकः ३४ पनसश्चमहावीर्योमैंदश्चद्विविदस्तथा नलश्चसेतुकर्तासौविश्वकर्मसुतोबली ३५ वान
राणांवर्णनेवासंख्यानेवाकईश्वरः शूराःसर्वेमहाकायाःसर्वेयुद्धाभिकांक्षिणः ३६ शक्ताःसर्वे
चूर्णयितुंलंकांरक्षोगणैःसह एतेषांबलसंख्यानंप्रत्येकंवच्मितेशृणु ३७ एषांकोटिसहस्राणिन
वपंचचसप्तच तथाशंखसहस्राणितथार्बुदशतानिच ३८ सुग्रीवसचिवानांतेबलमेतत्प्रकीर्तितं
अन्येषांतुबलंनाहंवक्तुंशक्तोऽस्मिरावण ३९ रामोनमानुषःसाक्षादादिनारायणःपरः सीतासाक्षा
ज्जगद्धेतुश्चिच्छक्तिर्जगदात्मिका ४० ताभ्यामेवसमुत्पन्नंजगत्स्थावरजंगमं तस्माद्रामश्चसीताचजग
तस्तस्थुषश्चतौ ४१ पितरौपृथिवीपालतयोर्वैरीकथंभवेत् अजानतात्वयाऽनीताजगन्मातैवजानकी ४२

हनूमत्श्वेतरंभशरभपनसमैंदद्विविदानांदशानाम् नवपंचसप्तएकविंशतिरित्यर्थः ३८ ३९ जगदात्मिकाजगत्स्वरूपामा-
यास्वरूपंदृश्यंजगदेवसूक्ष्मरूपेणेत्याशयः ४० समुत्पन्नंस्थूलरूपेणेत्यर्थः जगतस्तस्थुषश्चस्थावरजंगमात्मकस्यसंसारस्यतौ
सीतारामौ ४१ पितरौमातापितरौ तयोर्वैरीतद्द्वेषवान् कथंभवेत् कथंजीवेदित्यर्थः जगन्मातैवेत्यनेनार्थात्त्वमपिमातेतिव्यंग्यं ४२

क्षणनाशित्वेनात्यंतास्थिरत्वबोधनम् तत्रहेतुः पंचभूतात्मकेइतिपंचविंशतितत्वकेतदात्मकेबुद्ध्यहंकारैकादशेंद्रियपंचभूततद्गुणरूपा
दिपंचकात्मकत्वात् विकारद्वाराचप्रकृतेरप्यत्रानुगमइतिचतुर्विंशतितत्वात्मकत्वम् ४३ अहंकृतालये आहंकारस्यालयेस्थानभूतेतेष्व
श्चतुर्विंशतिभ्योभिन्नस्यचेतनस्यजडात्मकेदेहेकैवास्था ४४ यस्यदेहस्यकृतेतत्पोषणादिनिमित्तम् योदेहः स्थूलः ४५ सुखदुः-
खयोः कारणेपुण्यपापेजीवेनसहसमायातः समायास्यतइत्यर्थेआर्षम् तत्तेनपुण्यपापेदेहयोगादिनाआत्मनः सुखदुःखेकुरुतोन
तुस्वतस्तेआत्मनइत्यर्थः ४६ देहयोगः कीदृशस्तत्राह यावदिति अध्यासादहंकारतादात्म्याध्यासात् उक्तरीत्यायावदवशोहंकुरु

क्षणनाशिनिसंसारेशरीरेक्षणभंगुरे पंचभूतात्मकेराजन्चतुर्विंशतितत्वके ४३ मलमांसास्थिदुर्गंध
भूयिष्ठेहंकृतालये कैवास्थाव्यतिरिक्तस्यकायेत्वजडात्मके ४४ यत्कृतेब्रह्महत्यादिपातकानिकृता
निते भोगभोक्तातुयोदेहः सदेहोत्रपतिष्यति ४५ पुण्यपापेसमायातोजीवेनसुखदुःखयोः कारणेदे
हयोगादिनात्मनःकुरुतोनिशं ४६ यावद्देहोऽस्मिकर्तास्मीत्यात्माहंकुरुतेवशः अध्यासात्तावदेवस्यात्
जन्मनाशादिसंभवः ४७ तस्मात्त्वंत्यजदेहादावभिमानंमहामते आत्माऽतिनिर्मलः शुद्धोविज्ञाना-
त्माचलोऽव्ययः ४८ स्वाज्ञानवशतोबंधंप्रतिपद्यविमुह्यति तस्मात्त्वंशुद्धभावेनज्ञात्वाऽत्मानंसदा
स्मर ४९ विरतिंभजसर्वत्रपुत्रदारगृहादिषु निरयेष्वपिभोगःस्याच्छ्वसूकरतनावपि ५० देहंलब्ध्वा
विवेकाढ्यंद्विजत्वंचविशेषतः तत्रापिभारतेवर्षेकर्मभूमौसुदुर्लभम् ५१

तइत्यर्थः एतेनज्ञानिनोदेहसंबंधेऽ
पिदुःखाद्यभावाद्देहयोगेनैवदुःखमित्ययुक्तमित्यपास्तम् उक्ताध्यासरूपस्यैवयोगस्यविवक्षितत्वात् ४७ उपसंहरति तस्मा-
दिति ४८ स्वाज्ञानंस्वस्वरूपस्यशुद्धत्वादेर्यदज्ञानंतद्वशतोबंधंशरीरादिसंबंधंप्राप्यमुह्यतिपुनःपुनः कर्मसुप्रवर्तते आत्मानं
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंज्ञात्वासदास्मरेत्यनेनाविच्छेदेनतत्स्मरणाभ्यासोमोक्षदइत्युक्तम् ४९ अथतादृशज्ञानसाधनंवैराग्यमा
ह विरतिमिति ननुसर्वत्रविरतौभोगसुखंहीयेतेति तत्राह निरयेष्वपीति एवंचेदृशभोगोऽपिहेयएवेतिभावः ५० सर्वथा
दुर्लभंतत्रापिभारतेवर्षेकर्मभूमौसुतरांदुर्लभंविवेकाढ्यंतदाढ्यतायोग्यंदेहंलब्ध्वाविशेषतश्चद्विजत्वंलब्ध्वा ५१

कोविद्वान्देहमात्मसात् आत्माधीनंकृत्वा अर्थात्स्वयंदेहभोगानुगोभवेदित्यन्वयः पौलस्त्यतनयश्चेत्यनेनविशुद्धवंशतोक्ता ५२ सर्वसंगंत्यक्त्वा राममेवाश्रयेत्यन्वयः ५३ ५४ पुनरावृत्तिवर्जितइति पुनरावृत्त्याउत्तम लोकाद्वर्जितोहीनः कृतइत्यर्थः ५५ मरकतोपलोमरकतमणिस्तद्वत्कांतंश्यामदेहम् ५६ इतिश्रीमत्सकल० युद्धकांडेचतुर्थःसर्गः ४ श्रुत्वेति १ कृतसंदुर्मले-

कोविद्वानात्मसात्कृत्वादेहंभोगानुगोभवेत् अतस्त्वंब्राह्मणोभूत्वापौलस्त्यतनयश्चसन् ५२ अज्ञानीवसदाभोगाननुधावसिकिंमुधा इतःपरंवात्यक्त्वात्वंसर्वसंगंसमाश्रय ५३ राममेवपरात्मानंभक्तिभावेनसर्वदा सीतांसमर्प्यरामायतत्पादानुचरोभव ५४ विमुक्तःसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंप्रयास्यसि नोचेद्गमिष्यसेधोऽधः पुनरावृत्तिवर्जितः अंगीकुरुष्वमद्वाक्यंहितमेववदामिते ५५ सत्संगतिंकुरुभजस्वहरिंशरण्यंश्रीराघवंमरकतोपलकांतिकांतम् सीतासमेतमनिशंधृतचापबाणंसुग्रीवलक्ष्मणबिभीषणसेवितांघ्रिम् ५६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेचतुर्थःसर्गः ४ श्रीमहादेवउवाच श्रुत्वाशुकसुखोद्गीतंवाक्यमज्ञाननाशनम् रावणःक्रोधताम्राक्षोदहन्निवतमब्रवीत् १ अनुजीव्यसुदुर्बुद्धेगुरुवद्भाषसेकथम् शासिताहंत्रिजगतांत्वंमांशिक्षन्नलज्जसे २ इदानीमेवहन्मित्वांकिंतुपूर्वकृतंतव स्मरामितेनरक्षामित्वांयद्यपिवधोचितम् ३ इतोगच्छविमूढत्वमेवंश्रोतुंनमेक्षमम् महाप्रसादइत्युक्त्वावेपमानोगृहंययौ ४ शुकोऽपिब्राह्मणःपूर्वंब्रह्मिष्ठोब्रह्मवित्तमः वानप्रस्थविधानेनवनेतिष्ठन्स्वकर्मकृत् ५ देवानामभिवृद्ध्यर्थंविनाशायसुरद्विषाम् चकारयज्ञविततिमविच्छिन्नांमहामतिः ६

मामनुजीव्य ममसेवकोभूत्वेतियावत् गुरुवत्कथंभाषसे सर्वशिक्षकंमांशिक्षन्शिक्षयन्इत्यर्थः २ पूर्वकृतंपूर्वोपकृतम् यद्यपित्वंवधोचितस्तथापितेनपूर्वोपकारस्मरणेनत्वांरक्षामीत्यन्वयः ३ एवंविधंवाक्यम् गृहंवैखानसाश्रमम् ४ अमुमेवार्थमितिहासपूर्वमाहशुकोपीति ५ अविच्छिन्नांयज्ञविततिंमध्येविच्छेदरहितंयज्ञविस्तरम् ६ ७ ७

शुकोदेवहितोद्यतइतिज्ञात्वा राक्षसानांशुकेविरोधोद्वेष्यत्वबुद्धिरभूत् ७ शुकापकरणेशुकस्यापकारेउद्यतः शुकापकारमातिष्ठ त्वमितिज्ञातवान् परस्मैपदमार्षंतस्यशुकस्य ८ अंतरमवसरम् ९ सामिषंसमांसम् १० मांसभोज्यंमांसयुक्तंभोज्यं ११ तांचशुक भार्याचांतः तच्छरीरांतर्मायियाप्रविश्यमोहयन् पाकशालातोबहिर्निःसरणाक्षमांकुर्वन् १२ सअगस्त्यः अमेध्यंमानुषंमांसं

राक्षसानांविरोधोऽभूच्छुकोदेवहितोद्यतः वज्रदंष्ट्रइतिख्यातस्तत्रैकोराक्षसोमहान् ७ अंतरंप्रेप्सुरा तिष्ठच्छुकापकरणोद्यतः कदाचिदागतोऽगस्त्यस्तस्याश्रमपदंमुनेः ८ तेनसंपूजितोऽगस्त्योभोजनार्थं निमंत्रितः गतेस्नातुंमुनौकुंभसंभवेप्राप्यचांतरम् ९ अगस्त्यरूपधृक्सोऽपिराक्षसःशुकमब्रवीत् यदिदास्यसिमेब्रह्मन्भोजनंदेहिसामिषम् १० बहुकालंनभुक्तंमेमांसंछागांगसंभवम् तथेतिका रयामासमांसभोज्यंसविस्तरम् ११ उपविष्टेमुनौभोक्तुंराक्षसोऽतीवसुंदरम् शुकभार्यावपुर्धृत्वातां चांतर्मोहयन्खलः १२ नरमांसंददौतस्मैसुपक्वंबहुविस्तरम् दत्वैवांतर्दधेरक्षस्ततोदृष्ट्वाचुकोपसः १३ अमेध्यंमानुषंमांसमगस्त्यःशुकमब्रवीत् अभक्ष्यंमानुषंमांसंदत्तवानसिदुर्मते १४ मद्यंत्वंरा क्षसोऽभूत्वातिष्ठत्वंमानुषाशनः इतिशप्तःपुरोभीत्याप्राहागस्त्यंमुनेत्वया १५ इदानींभाषितंमेऽद्य- मांसंदेहीतिविस्तरम् तथैवदत्तंमेदेवकिंमेशापंप्रदास्यसि १६ श्रुत्वाशुकस्यवचनंमुहूर्तंध्यानमा स्थितः ज्ञात्वारक्षःकृतंसर्वंततःप्राहशुकंसुधीः १७ तवापकारिणासर्वंराक्षसेनकृतंत्विदम् अ विचार्यैवमंदत्तःशापस्तेमुनिसत्तम १८ तथापिमेवचोऽमोघमेवमेवभविष्यति राक्षसंवपुरास्थाय रावणस्यसहायकृत् १९ तिष्ठतावद्यदारामोदशाननवधायहि आगमिष्यतिलंकायाःसमीपंवानरैःसह २०

दृष्ट्वाचुकोपकुपितश्चसन्नगस्त्यःशुकमब्रवीत् १३ १४ यतस्त्वंमह्यंमानुषंमांसंदत्तवानसि अतस्त्वंमानुषाशनोराक्ष सोभूत्वातिष्ठ १५ अद्यमेविस्तरम् विस्तरयुतंमांसंदेहीति इदानीमुक्तंतथैवमेमयादत्तमतोमेममशापंकिंप्रदास्यसि आर्षमे तत् १६ १७ १८ यतोमेवचोऽमोघमनिष्फलमतएवमेवमदुक्तंभविष्यति तदेववदन्शापांतमाह राक्षसंवपुरिति १९ २०

तदागमनोत्तरंरावणेनप्रेषितश्चारोभूत्वाऽधूत्तमंदृष्ट्वाशापाद्विनिर्मुक्तः रक्षस्त्वभावाद्विनिर्मुक्तः २१ रावणंतत्वज्ञानंबोधयित्वाचततो
मुक्तः मत्सामीपाद्गच्छेतितेनेमुक्तः परंपदंत्ववैरवाप्स्यसंपदं २२ २३ २४ राज्ञोमातुःपिताराज्ञःप्रियश्चेत्यर्थः २५ २६ तदादिजानकीप्रवे
शदिनादारभ्यपुर्यांलंकायांघोराणिनिमित्तानिउत्पाताहृश्यंतेइत्यन्वयः २७ घोरत्वविवरणंनाशहेतूनीति खरंकठोरंस्तनितंगर्जि
तंनिर्घोषःसवज्रपातःशब्दश्चयेषांते २८ देवलिंगानिदेवस्थानभूताःप्रतिमाः स्विद्यंतिस्वेदवंतिभवंति २९ अग्रतःप्रतिराक्षसंपुरः

प्रेषितोरावणेनत्वंचारोभूत्वारघूत्तमम् दृष्ट्वाशापाद्विनिर्मुक्तोबोधयित्वाचरावणम् २१ तत्वज्ञानंततोमु
क्तःपरंपदमवाप्स्यसि इत्युक्तोऽगस्त्यमुनिनाशक्रोब्राह्मणसत्तमः २२ बभूवराक्षसःसद्योरावणंप्रा
प्यसंस्थितः इदानींचाररूपेणदृष्ट्वारामंसहानुजम् २३ रावणंतत्वविज्ञानंबोधयित्वापुनर्द्रुतम् पूर्ववद्
ब्राह्मणोभूत्वास्थितोवैखानसैःसह २४ ततःसमागमद्वृद्धोमाल्यवान्राक्षसोमहान् बुद्धिमान्नीति
निपुणोराज्ञोमातुःप्रियःपिता २५ प्राहतंराक्षसंवीरंप्रशांतेनांतरात्मना शृणुराजन्वचोमेद्यश्रुत्वाकुरु
यथेप्सितम् २६ यदाप्रविष्टानगरींजानकीरामवल्लभा तदादिपुर्यांदृश्यंतेनिमित्तानिदशानन २७ घो
राणिनाशहेतूनितानिमेवदतःशृणु खरस्तनितनिर्घोषामेघाअतिभयंकराः २८ शोणितेनाभिवर्षंति
लंकामुष्णोनसर्वदा रुदंतिदेवलिंगानिस्विद्यंतिप्रचलंतिच २९ कालिकापांडुरैर्दंतैःप्रहसंत्यग्रतःस्थि
ता खरागोषुप्रजायंतेमूषकानकुलैःसह ३० मार्जारेणतुयुद्ध्यंतिपन्नगागरुडेनतु करालोविकटोमु
ण्डःपुरुषःकृष्णपिंगलः ३१ कालोगृहाणिसर्वेषांकालेकालेत्ववेक्षते एतान्यन्यानिदृश्यंतेनिमित्तान्युद्भ
वंतिच ३२ अतःकुलस्यरक्षार्थंशांतिंकुरुदशानन सीतांसत्कृत्यसधनांरामायाशुप्रयच्छभो ३३

स्थिताकालि
कापांडुरैर्दंतैःप्रकाशितैर्हसतिसर्वान्भक्षयामीत्याशयेनहासः नकुलसहितामूषकामार्जारंभक्ष्यामार्जारैर्युध्यंतितेनरक्षोभक्ष
्योवानरमनुष्येभ्यएवरक्षसांभयमितिसूचितम् ३० ३१ कालोमृत्युस्वरूपः कालेकालेसायंप्रातश्चेत्यर्थः एतान्युक्तानिएवं-
जातीयकान्यन्यानिचजातानिदृश्यंतेअन्यान्युद्भवंतिजायंते ३२ शांतिंउत्पातसूचितारिष्टनाशकंकर्म तदेवकर्माह सीतामिति ३३

रामस्यनारायणत्वेगमकमाह यत्पादेति पोतोनौका अज्ञानिनस्तरंतीत्यन्वयः ३४ भक्त्यापूतंपवित्रंअंतःकरणंयेषांतेभक्तिपूतांताः आर्षोरेफलोपः सर्वेषांहृत्हृदयंआलयःस्थानंयस्य तेनसर्वांतर्यामिणमित्यर्थः ३५ भक्तेत्यस्यतथापीत्यादि भक्त्यारामभक्त्याकुलस्य कुशलमेवकौशलंतद्धेतवेतन्निमित्तमित्यर्थः ३६ नमर्षयति नहितत्वेनगृण्हातीत्यर्थः ३७ अमर्षमेवप्रकटयति मानवमिति कृपणेत्य

रामंनारायणंविद्धिविद्वेषंत्यजराघवे यत्पादपोतमाश्रित्यज्ञानिनोभवसागरम् ३४ तरंतिभक्तिपूतां तास्ततोरामोनमानुषः भजस्वभक्तिभावेनरामंसर्वहृदालयम् ३५ यद्यपित्वंदुराचारोभक्त्यापूतो- भविष्यसि महावाक्यकुरुराजेंद्रकुलकौशलहेतवे ३६ तत्तुमाल्यवतोवाक्यंहितमुक्तंदशाननः नमर्ष यतिदुष्टात्माकालस्यवशमागतः ३७ मानवंकृपणंराममेकंशाखामृगाश्रयम् समर्थमन्यसेकेनहीनंपित्रासुनिष्प्रियम् ३८ रामेणप्रेषितोनूनंभाषसेत्वमनर्गलम्। गच्छवृद्धोऽसिबंधुस्त्वंसोढंसर्वंत्वयोदितम् ३९ इतोमत्कर्णपदवींदहत्येतद्वचस्तव। इत्युक्त्वासर्वसचिवैःसहितःप्रस्थितस्तदा ४० प्रासादाग्रेसमासीनःपश्यन्वानरसैनिकान् युद्धायायोजयत्सर्वराक्षसान्समुपस्थितान् ४१ रामोऽपिधनुरादायलक्ष्मणेनसमाहृतम् दृष्ट्वारावणमासीनंकोपेनकलुषीकृतः ४२ किरीटिनंसमासीनंमंत्रि- भिःपरिवेष्टितम् शशांकार्धनिभेनैवबाणेनैकेनराघवः ४३ श्वेतच्छत्रसहस्राणिकिरीटदशकंतथा चिच्छेदनिमिषार्धेनतदद्भुतमिवाभवत् ४४ लज्जितोरावणस्तूर्णंविवेशभवनंस्वकम् आहूयराक्षसान्सर्वान्प्रहस्तप्रमुखान्खलः ४५ वानरैःसहयुद्धायनोदयामाससत्वरः ततोभेरीमृदंगाद्यैः पणवानकगोमुखैः ४६

स्पदादिदयापात्रंशाखामृगावानराः मुनिप्रियत्वेनातिनिःसारत्वंसूचितम् ३८ यतस्त्वंवृद्धोबंधुरतस्त्वयोदितंसर्वंसोढम् ३९ इतस्त्ववचनाग्निःसृतमेतद्वचः कर्णपदवींदहति प्रस्थितःसभामध्याद्रावणइतिशेषः ४० समुपस्थितान्सन्निहितान् ४१ समाहृतंसमानीयदत्तम् ४२ ४३ श्वेतच्छत्रसहस्राणिअतिमहत्वाद्देहस्यानेकछत्रधारणा ४४ ४५ पणवानकगोमुखैःवाद्यविशेषैः ४६

कृतवाहनास्तद्वहनीयरथारूढाः खड्गादिभिरायुधैर्लक्षिताः तादृशायुधधरा इत्यर्थः ४७ लंकां सर्वतः प्रतिद्वारं चोपाययुः ४८ शृंगा-
णि सूक्ष्मोन्नतभागाः शिखराणि ततो विपुलानि युद्धाय स्थिता इति शेषः ४९ रावणस्य भागशः तत्तत्प्रदेशं स्वस्वरक्षणीयांशत्वेन गृ-
हीत्वा स्थितानीति शेषः ५० तेद्रुमैरित्याद्यैरुपलक्षिता इति शेषः सहस्रयूथाः सहस्रसंख्येया यूथा येषाम् ५१ आप्लवंतः ऊर्ध्वं प्लवं-

महिषोष्ट्रैः खरैः सिंहैर्द्वीपिभिः कृतवाहनाः खड्गशूलधनुःपाशयष्टितोमरशक्तिभिः ४७ लक्षिताः
सर्वतो लंकां प्रतिद्वारमुपाययुः तत्पूर्वमेव रामेण नोदिता वानरर्षभाः ४८ उद्यम्य गिरिशृंगाणि शिखरा-
णि महांति च तरूंश्चोत्पाट्य विविधान्युद्धाय हरियूथपाः ४९ प्रेक्षमाणा रावणस्य तान्यनीकानि भाग-
शः राघवप्रियकामार्थं लंकामारुरुहुस्तदा ५० ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवंगमाः ततः सहस्रयूथा-
श्च कोटियूथाश्च यूथपाः ५१ कोटीशतयुताश्चान्ये रुरुधुर्नगरं भृशम् आप्लुवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंग-
माः ५२ रामो जयत्यतिबलो लक्ष्मणश्च महाबलः राजा जयति सुग्रीवो राघवेणानुपालितः ५३ इत्ये-
वं घोषयंतश्च समं युयुधिरेऽरिभिः हनूमानंगदश्चैव कुमुदो नील एव च ५४ नलश्च शरभश्चैव मैंदो द्वि-
विद एव च जांबवान्दधिवक्त्रश्च केसरी तार एव च ५५ अन्ये च बलिनः सर्वे यूथपाश्च प्लवंगमाः द्वारा-
ण्युत्प्लुत्य लंकायाः सर्वतो रुरुधुर्भृशम् ५६ तदा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ५६ निजघ्नु-
स्तानि रक्षांसि नखैर्दंतैश्च वेगिताः राक्षसाश्च तदा भीमा द्वारेभ्यः सर्वतो रुषा ५७ निर्गत्य भिंडिपालैः-
श्च खड्गैः शूलैः परश्वधैः निजघ्नुर्वानरानीकं महाकाया महाबलाः ५८ राक्षसांश्च तथा जघ्नुर्वानरा जित-
काशिनः तथा बभूव समरो मांसशोणितकर्दमः ५९ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ते हयैश्च गजै-
श्चैव रथैः कांचनसन्निभैः ६०

तः पुनरधः पतंतः ५२ ५३ अरिभिः राक्षसैः ५४ ५५ सर्वतो रुरुधुः यथा रक्षसां बहिर्निर्गमो
न भवति तथा स्वयमंतः प्रविविक्षुरित्यर्थः ५६ ५७ निर्गत्य बलेन वानरान् ततो निःसार्य स्वयं च बहिरागत्येत्यर्थः ५८ समरः मांस-
शोणिताभ्यां कर्दमयुतभूप्रदेशकः ५९ अद्भुतोपमः अद्भुतान्युपमीयंते नेनेति सः सकलाद्भुतयुद्धोपमानभूतः समरो बभूवेत्यन्वयः
६०

६१ विष्णुदृष्टत्वात् वानराणां हृष्टत्वं बलित्वं च सीतायादुष्टभावस्पर्शजनितपापवता रावणेन पालितत्वाद्रक्षसां हतश्रीकत्वाद्यतिरेकालंकारः ६२ ६३ ६४ अंतर्धानमदृश्यत्वम् ६५ ब्रह्मास्त्रेण युतानि नानाविधानि शस्त्राणि मुञ्चन्निति शेषः वानरसेनां पीडयन् रामस्योपरि शरजालानि ववर्ष ६६ ६७ वानराणां बलं पतितं ददर्श ततश्चुकोप ६८ कुपितश्चाह चापमिति चापहस्तस्यापि क्रोधातिशयेन तदि

रक्षोव्याघ्रायुयुधिरे नादयंतो दिशो दश राक्षसाश्च कपींद्राश्च परस्परजयैषिणः ६१ राक्षसान्वानरा जघ्नुर्वानरांश्चैव राक्षसाः रामेण विष्णुना दृष्टा हरयो दिविजांशजाः ६२ बभूवुर्बलिनो हृष्टास्तदा पीतामृता इव सीताभिमर्षपापेन रावणेनाभिपालितान् ६३ हतश्रीकान्हतबलान्राक्षसान्जघ्नुरोजसा चतुर्थांशावशेषेण निहतं राक्षसं बलम् ६४ स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा मेघनादोऽथ दुष्टधीः ब्रह्मदत्तवरः श्रीमानंतर्धानंगतोऽसुरः ६५ सर्वास्त्रकुशलो व्योम्नि ब्रह्मास्त्रेण समंततः नानाविधानि शस्त्राणि वानरानीकमर्दयन् ६६ ववर्ष शरजालानि तदद्भुतमिवाभवत् रामोऽपि मानयन्ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदांवरः २७ क्षणं तूष्णीमुवासाथ ददर्श पतितं बलम् वानराणां रघुश्रेष्ठश्चुकोपानलसन्निभः ६८ चापमानय सौमित्रे ब्रह्मास्त्रेणासुरं क्षणात् भस्मीकरोमि मे पश्य बलमद्य रघूत्तम ६९ मेघनादोऽपि तच्छ्रुत्वा रामवाक्यमतंद्रितः तूर्णं जगाम नगरं मायया मायिकोऽसुरः ७० पतितं वानरानीकं दृष्ट्वा रामोऽति दुःखितः उवाच मारुतिं शीघ्रं गत्वा क्षीरमहोदधिम् ७१ तत्र द्रोणगिरिर्नाम दिव्यौषधिसमुद्भवः तमानयद्रुतं गत्वा संजीवय महामते ७२ वानरौघान्महासत्वान्कीर्तिस्ते सुस्थिरा भवेत् आज्ञाप्रमाणमित्युक्त्वा जगामानिलनंदनः ७३ आनीय च गिरिं सर्वान्वानरान्वानरर्षभः जीवयित्वा पुनस्तत्र स्थापयित्वा ययौ द्रुतम् ७४ पूर्ववद्भैरवं नादं वानराणां बलौघतः श्रुत्वा विस्मयमापन्नो रावणो वाक्यमब्रवीत् ७५

स्मरणादिव चापमानयेत्युक्तिः रघूत्तम लक्ष्मण ६९ रामवाक्यं श्रुत्वा भीतः स जगाम मायया दृश्यः सन्नेव जगाम ७० ७१ दिव्यौषधिसमुद्भवः दिव्यौषधीनां समुद्भवो यस्मिन्नित्यर्थः संजीवय वानरौघानित्यन्वयः ७२ ७३ आयया विविच्छेदः सिद्धसंकल्पस्य हनूमत ए तत्कर्म न संदिग्धव्यम् ७४ ७५

७६ मंत्रिणोयेचबांधवास्तेसर्वेगच्छंतु यतस्तेमत्प्रियकांक्षिणः ७७ प्राणविप्लुवात् प्राणनाशभयात् एवंचप्राणनाशेसर्वथाप्राप्तेयशोर
क्षणाययुद्धार्थगमनमेवन्यायइतिभावः ७८ ७९ ८० वानराणामिदंवानरमार्षंतत्सैन्यंप्रविश्यममंथुरर्थात्तत्सैन्यमेव ८१ भ्रुशुंडिभिं
डिपालाआयुधविशेषाः ८२ ८३ ८४ ८५ रामतेजः समाविश्यप्राप्यतत्तेजः समावेशेनबलवत्वेहेतुमाह रामशक्तीति ८६ सर्वे-

राघवोमेमहान्शत्रुःप्राप्तोदेवविनिर्मितः हंतुंतंसमरेशीघ्रंगच्छंतुममयूथपाः ७६ मंत्रिणोबांधवाःशू
रायेचमत्प्रियकांक्षिणः सर्वेगच्छंतुयुद्धायत्वरितंममशासनात् ७७ येनगच्छंतियुद्धायभीरवःप्राण
विप्लुवात् तान्हनिष्यामितत्सर्वान्मच्छासनपराङ्मुखान् ७८ तच्छ्रुत्वाभयसंत्रस्तानिर्जग्मूरणकोवि-
दाः अतिकायःप्रहस्तश्चमहानादमहोदरौ ७९ देवशत्रुर्निकुंभश्चदेवांतकनरांतकौ अपरेबलिनःसर्वे
ययुर्युद्धायवानरैः ८० एतेचान्येचबहवःशूराःशतसहस्रशः प्रविश्यवानरसैन्यंममंथुर्बलदर्पिताः
८१ भ्रुशुंडैर्भिंडिपालैश्चबाणैःखड्गैःपरश्वधैः अन्यैश्चविविधैरस्त्रैर्निर्जघ्नुर्हरियूथपान् ८२ तेपाद
पैःपर्वताग्रैर्नखदंष्ट्रैश्चमुष्टिभिः प्राणैर्विमोचयामासुःसर्वराक्षसयूथपान् ८३ रामेणनिहताःकेचि
त्सुग्रीवेणतथाऽपरे हनूमताचांगदेनलक्ष्मणेनमहात्मना ८४ यूथपैर्वानराणांतेनिहताःसर्वराक्ष
साः रामतेजःसमाविश्यवानराबलिनोभवन् ८५ रामशक्तिविहीनानामेवंशक्तिःकुतोभवेत् ८६
सर्वेश्वरःसर्वमयोविधातामायामनुष्यत्वविडंबनेन सदाचिदानंदमयोऽपिरामोयुद्धादिलीलांवित
नोतिमायाम् ८७ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमाम॰ युद्धकांडेपंचमःसर्गः ५ श्रीमहादेव
उवाच श्रुत्वायुद्धेबलंनष्टमतिकायमुखंमहत् रावणोदुःखसंतप्तःक्रोधेनमहतावृतः १ निधायेंद्र
जितंलंकारक्षणार्थंमहाद्युतिः स्वयंजगामयुद्धायरामेणसहराक्षसः २

श्वरः संकल्पमात्रेणसर्वसंहारसमर्थोऽ
पिमाययामनुष्यत्वविडंबनंतदनुकरणंतेनहेतुनातन्निर्वाहाययुद्धादिलीलारूपांमायांवितनोति ८७ इतिश्रीम॰ युद्धकांडेपंच-
मःसर्गः ५ श्रुत्वेति अतिकायमुखंतत्प्रधानम् १ लंकारक्षणार्थंइंद्रजितंलंकायांनिधायरक्षापयित्वा २

३ आशीः सर्पाणांतालुगताजिव्हादंतइत्यन्ये ४ महासत्वंमहाबलम् मयदत्तांमंदोदरीपित्रादत्ताम् ५ बिभीषणविघातिनींत
त्राणहरांरामदत्ताभयत्वादयमस्रएवास्रवधार्होनशक्तिश्चमाहशातिरिक्तेष्वमोघैवेति ६ उक्काविचार्यबिभीषणपुरतस्तं
प्रश्नतः कृत्वाशक्तिसंमुखेस्थितः ७ अमोघशक्तितः अमोघसामर्थ्यबलात् नन्वेवंकथंलक्ष्मणजीवनंतत्राह यावंत्यइतिसंभवंति
प्रकटिताभवंति ८ ईश्वरचैतन्यसंबंधादेवजडायांमायायांसर्वशक्तिप्रादुर्भावइतितासामाधारभूतोलक्ष्मणोतः सर्वशक्तिचाल

दिव्यंस्यंदनमारुह्यसर्वशस्त्रास्त्रसंयुतम् राममेवाभिदुद्रावराक्षसेंद्रोमहाबलः ३ वानरान्बहुशो
हत्वाबाणैराशीविषोपमैः पातयामाससुग्रीवप्रमुखान्यूथनायकान् ४ गदापाणिंमहासत्वंतत्रदृ
ष्ट्वाबिभीषणम् उत्ससर्जमहाशक्तिंमयदत्तांबिभीषणे ५ तामापतंतीमालोक्यबिभीषणविघाति
नीम् दत्ताभयोयंरामेणवधार्होनायमासुरः ६ इत्युक्त्वालक्ष्मणोभीमंचापमादायवीर्यवान् बिभी
षणस्यपुरतः स्थितोकंपइवाचलः ७ साशक्तिर्लक्ष्मणतनुंविवेशामोघशक्तितः। यावंत्यः शक्तयोलो
केमायायाः संभवंतिहि ८ तासामाधारभूतस्यलक्ष्मणस्यमहात्मनः मायाशक्त्याभवेत्किंवाशेषां-
शस्यहरेस्तनोः ९ तथापिमानुषंभावमापन्नस्तदनुव्रतः। मूर्च्छितः पतितोभूमौतमादातुंदशाननः १०
हस्तैस्तोलयितुंशक्तोनबभूवातिविस्मितः सर्वस्यजगतः सारंविराजंपरमेश्वरम् ११ कथंलोकाश्रयं
विष्णुंतोलयेल्लघुराक्षसः गृहीतुकामंसौमित्रिंरावणंवीक्ष्यमारुतिः १२ आजघानोरसिक्रुद्धोवज्रक
ल्पेनमुष्टिना तेनमुष्टिप्रहारेणजानुभ्यामपतद्भुवि १३ आस्यैश्चनेत्रश्रवणैरुद्वमन्रुधिरंबहु विघू
र्णमाननयनोरथोपस्थउपाविशत् १४ अथलक्ष्मणमादायहनूमान्रावणार्दितम् आनयद्रामसामीप्यं
बाहुभ्यांपरिगृह्यतं १५

कस्यमायाशक्त्यामायानिर्मितयाशक्त्यानमृतिरितिभावः ९ नन्वेवंमूर्छापिकुतस्तत्राह तथापीवि
तदनुव्रतः नटवत् अन्यथारावणस्यामनुष्यत्वज्ञानेतन्मृतिर्दुर्लभेत्याशयेनमूर्छादिनाटनमितिभावः १० तोलयितुंचालयितुमपिन
शक्तोबभूवसुतरामुत्थापयितुंतेनचातिविस्मितआसीत् तत्रहेतुमाह सर्वस्येति विराजंसर्वजगद्रूपेणभासमानं अतएवजगतः सा
रम् ११ १२ अपतत्रावणः १३ १४ १५

भक्त्यातस्यस्वभक्तत्वादितिभावः गुरूणांगरिष्ठानाम् १६ नारायणांशजंतत्वेनस्वाविषयंज्ञात्वा १७ बाणासनंधनुः १८ रावणंरथस्थंदृ-
ष्ट्वालोकदृष्ट्यातत्साम्यायहनूमंतमारुह्याभिदुद्राव १९ वज्रस्यनिष्पेषोनिर्घातः २० मेपुरः तिष्ठक्वगमिष्यसिसर्वत्रसमदर्शिनः तेनेतो
गमनेऽपिमदृश्यविषयेगमनंनसंभावितमितिभावः किंच यद्यप्यहंसर्वत्रसमदर्शीतथापि अपराधंकृत्वाजीवनंदुर्लभम् एतावदेवमे

हनूमतःस्तुतत्वेन भक्त्याचपरमेश्वरः लघुत्वमगमद्देवोगुरूणांगुरुरप्यजः १६ साशक्तिरपितंत्यक्त्वा
ज्ञात्वानारायणांशजम् रावणस्यरथंप्रागाद्रावणोऽपिशनैस्ततः १७ संज्ञामवाप्यजग्राहबाणासन
मथोरुषा राममेवाभिदुद्रावदृष्ट्वारामोऽपितंक्रुधा १८ आरुह्यजगतांनाथोहनूमंतंमहाबलम् रथ
स्थंरावणंदृष्ट्वाअभिदुद्राव राघवः १९ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रंवज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् रामोगंभीरयावाचा
राक्षसेंद्रमुवाचह २० राक्षसाधमतिष्ठाद्यक्वगमिष्यसिमेपुरः कृत्वाऽपराधमेवंमेसर्वत्रसमदर्शिनः २१
येनबाणेननिहताराक्षसास्तेजनालये तेनैवत्वांहनिष्यामितिष्ठाद्यममगोचरे २२ श्रीरामस्यवचः
श्रुत्वारावणोमारुतात्मजम् वहंतंराघवंसंख्येशरैस्तीक्ष्णैरताडयत् २३ हतस्यापिशरैस्तीक्ष्णैर्वायुसू
नोःस्वतेजसा व्यवर्धतपुनस्तेजोननर्दचमहाकपिः २४ ततोदृष्ट्वाहनूमंतंसव्रणंरघुसत्तमः क्रोधमाहा
रयामासकालरुद्रइवापरः २५ साश्वंरथंध्वजंसूतंशस्त्रौघंधनुरंजसा छत्रंपताकांतरसाचिच्छेदशि
तसायकैः २६ ततोमहाशरेणाशुरावणंरघुसत्तमः विव्याधवज्रकल्पेनपाकारिरिवपर्वतम् २७
रामबाणहतोवीरश्चचालचमुमोचह हस्तान्निपतितश्चापस्तंसमीक्ष्यरघूत्तमः २८

समदर्शित्वंयत्कर्मानुरू
पफलदत्वंअन्यथावैषम्यनैर्घृण्येआपद्येतेइतिभावः २१ अन्यदपिसमदर्शित्वमाह येनेति नतुविषादिलिप्तैरित्याशयः २२ राघवंव
हंतंहनूमंतमताडयत् २३ स्वतेजसास्वीयेनस्मृतरौद्रतेजसातेजोव्यवर्धत यद्वा रामःस्वतेजसाहनूमतस्तेजोव्यवर्धयत व्यनर्धयदित्य
र्थः २४ २५ अंजसाशीघ्रंयुगपदेवेतियावत् २६ पाकारिरिंद्रः २७ तंसमीक्ष्यतादृशावस्थंरावणंसमीक्ष्य २८ ७

तादृशावस्थस्यवीरस्यहननानौचित्यंस्मृत्वाकार्यशेषंचविचार्य किरीटमेवचिच्छेद ततोरावणंप्रतिउवाचेतिशेषः तदेवाहानुजानामीति २९ लंकांप्रविश्याश्वास्यश्वोबलंपश्यसीत्यन्वयइतिशेषः ३० ३१ लीलयेत्यनेनवस्तुतः शोकाभावउक्तः ३२ वानरानपिअभिनालक्ष्मणम् ३३ क्षणान्महोदधिंतीर्त्वागत्वौषधीरानयामीतिप्रतिज्ञायेतिशेषः जगामेत्यनेनान्वयः प्रस्थातुमुद्यतइत्यर्थः ३४ नै

अर्धचंद्रेणचिच्छेदतत्किरीटंरविप्रभम् अनुजानामिगच्छत्वमिदानींबाणपीडितः २९ प्रविश्यलंकामाश्वास्यश्वःपश्यसिबलंमम रामबाणेनसंविद्धोहतदर्पोऽथरावणः ३० महत्यालज्जयायुक्तोलंकांप्राविशदातुरः रामोऽपिलक्ष्मणंदृष्ट्वामूर्च्छितंपतितंभुवि ३१ मानुषत्वमुपाश्रित्यलीलयाऽनुशुशोचह ततःप्राह हनूमंतंवत्सजीवयलक्ष्मणम् ३२ महौषधीःसमानीयपूर्ववद्वानरानपि तथेतिराघवेणोक्तोजगामाशुमहाकपिः ३३ हनूमान्वायुवेगेनक्षणात्तीर्त्वामहोदधिम् एतस्मिन्नंतरेचाराराराावणायन्यवेदयन् ३४ रामेणप्रेषितोदेवहनूमान्क्षीरसागरम् गतोनेतुंलक्ष्मणस्यजीवनार्थंमहौषधीः ३५ श्रुत्वातच्चारवचनं राजाचिंतापरोभवत् जगामरात्रावेकाकीकालनेमिगृहंक्षणात् ३६ गृहागतंसमालोक्यरावणंविस्मयान्वितः कालनेमिरुवाचेदंप्रांजलिर्भयविह्वलः ३७ अर्घ्यादिकंततःकृत्वारावणस्याग्रतःस्थितः किंतेकरोमिराजेंद्रकिमागमनकारणम् कालनेमिमुवाचेदंरावणोदुःखपीडितः ३८ ममापिकालवशतःकष्टमेतदुपस्थितम् मयाशक्त्याहतोवीरोलक्ष्मणःपतितोभुवि ३९ तंजीवयितुमानेतुमोषधीर्हनुमान्गतः यथातस्यभवेद्विघ्नंतथाकुरुमहामते ४० माययामुनिवेषेणमोहयस्वमहाकपिम् कालात्ययोयथाभूयात्तथाकुरुवैहिमंदिरे ४१ रावणस्यवचःश्रुत्वाकालनेमिरुवाचतम् रावणेशवचोमेद्यशृणुधारयतत्ततः ४२ म्रियंतेकरवाण्येवनप्राणान्धारयाम्यहम् मारीचस्ययथारण्येपुराभून्मृगरूपिणः ४३

तुंआनेतुम् ३५ ३६ स्थितःकालनेमिः ३७ किमागमनकारणमितिरावणंपप्रच्छेतिशेषः ३८ कष्टमेवाह मयेति ३९ गतःयुद्धभूमेःप्रस्थितइत्यर्थः ४० कालात्ययः श्वस्तनसूर्योदयरूपः ४१ हेईशरावणेतिछेदः धारयहृदयेइतिशेषः ४२ ४३

तथैवमेभविष्यतिमृत्युरेवभविष्यतीत्यर्थः ४४ असुरकुलमितिच्छेदः किंकिंफलंजडात्मनाजडस्वरूपेण ४५ एवंजीवितादौवैराग्यमुपदि
श्यकर्तव्यमुपदिशति सीतामितिस्पष्टोपपादकंमुनिगणाश्रयमिति ४६ यत्रैवपद्मासनादौस्थित्वास्थातास्यस्वलभतेतत्स्वरवासमम् ४७
बहिः कृत्वेतिशेषः दूरीकृत्वाइत्यर्थः बहिःप्रवृत्तंबाह्यविषयेषुप्रवृत्तमक्षगणमिंद्रियगणंप्रत्यक्प्रवाहय आत्मविषयंकुरु सर्वसहायस्यम
नसआत्मविषयत्वकरणमेवसर्वेंद्रियाणामात्मविषयत्वकरणम् ४८ तदेवोपपादयति प्रकृतेरिति प्रकृतिस्वरूपमाह चराचरमिति

तथैवमेनसंदेहोभविष्यतिदशानन हताःपुत्राश्चपौत्राश्चबांधवाराक्षसास्त्वते ४४ घातयित्वासुरकुलं
जीवितेनापिकिंतव राज्येनवासीतयावाकिंदेहेनजडात्मना ४५ सीतांप्रयच्छरामायराज्यंदेहिविभी-
षणे वनंयाहिमहाबाहोरम्यंमुनिगणाश्रयम् ४६ स्नात्वाप्रातःशुभजलेकृत्वासंध्यादिकाःक्रियाः त
त्रएकांतमाश्रित्यस्वस्वासनपरिग्रहः ४७ विसृज्यसर्वतःसंगमितरान्विषयान्बहिः बहिःप्रवृत्ताक्षगणं
शनैःप्रत्यक्प्रवाहय ४८ प्रकृतेर्भिन्नमात्मानंविचारयसदाऽनघ चराचरंजगत्कृत्स्नंदेहबुद्धींद्रि-
यादिकम् ४९ आब्रह्मस्तंबपर्यंतंदृश्यतेश्रूयतेचयत् सैषाप्रकृतिरित्युक्तासैवमायेतिकीर्तिता ५०
सर्गस्थितिविनाशानांजगद्वृक्षस्यकारणम् लोहितश्वेतकृष्णादिप्रजाःसृजतिसर्वदा ५१ काम
क्रोधादिपुत्राद्यान्हिंसातृष्णादिकन्यकाः मोहयत्यनिशंदेवमात्मानंस्वैर्गुणैर्विभुम् ५२ कर्तृत्व
भोक्तृत्वमुखान्स्वगुणानात्मनीश्वरे आरोप्यस्ववशंकृत्वातेनक्रीडतिसर्वदा ५३

एतदेवप्रकृतिरित्यर्थः

४९ किंविशेषेणदृश्यंसर्वमेवमायेत्याहाब्रह्मेति ५० सैवजगद्वृक्षस्यसर्गादिकारणंलोहितेत्यादिस्वस्यत्रिगुणात्मकत्वात् राजस
सात्विकतामसाः प्रजाः सृजति ५१ तथाकामक्रोधादीन्पुत्रान्हिंसाद्याश्चकन्यकाःसृजति स्वस्रष्टस्यजगतोवृद्ध्यर्थमित्यर्थः ए-
वंसृष्ट्वाआत्मानमात्मपदवाच्यंविभुंदेवंस्वैर्गुणैःपदार्थैर्मोहयति तेष्वहंममेतिबुद्धिमंतंकरोति ५२ स्वनिष्ठान् जमत्कर्तृत्वादीन्
गुणान्संनिधानेनतत्रारोप्यस्ववशंकृत्वाअहंकर्तेत्यादिबुद्धिमत्वकरणमेवतस्यवशीकरणम् .५३ ६ ७

शुद्धोऽप्ययंदर्शनादिविकारहीनोऽपिपश्यतीवबहिर्विषयान्स्वमात्मानंस्वस्वरूपंविस्मरणेहेतुर्मायागुणविमोहितत्वम् ५४ तर्हिकिं सर्वथाविस्मृतस्वस्वरूपस्यबंधएवनेत्याह यदेतिबोधरूपिणाज्ञानस्वरूपएवाहमितिजानताजीवन्मुक्तेनेत्यर्थः निवृत्तदृष्टिःबहिर्विषयेभ्यइतिशेषः आत्मानंशुद्धमुक्तबुद्धस्वभावमात्मस्वरूपम् ५५ तादृशसद्गुरूपदेशान्निदिध्यासनसंपत्त्याजीवन्मुक्तिदशांप्राप्तःप्राकृतैर्गुणैःसत्त्वदुःखादिभिर्मुच्यते अतोमदुपदेशाच्छुद्धमात्मानमेवंविचार्यमदुक्तात्मस्वरूपंविचारेणदृढीकृत्य ५६ ध्यातुमिति मदुक्तप्रकारेणध्यातुमित्यर्थः ५७ सगुणंध्येयंरूपमाह हृत्पद्मेति तत्कर्णिकास्थेस्वर्णपीठेस्थितमित्यन्वयः श्लक्ष्णंस्निग्धम् ५८ वीरासनंवीरासनस्थंविद्युत्पुंजनिभांबरंपीतांबरमित्यर्थः ५९ भातंशोभायमानं धनुर्द्वंद्वकरेण एकंस्वस्यैकंरामस्येतिद्वयम् ६० सर्वहृदिस्थितमित्यनेनएवंभूतःसर्वभेदरहितत्वेनध्येयः एवंहिसर्वस्यस्वतंत्रत्वाभावनिश्चयेद्वेषादिहानिर्भवतीत्यर्थः ६१ भक्तैःकथ्यमानमितिशेषः कृतपूर्वाणिपूर्वंकृतानियथाऽग्नेःस्पर्शात्तूलराशयोनश्यंतितद्वत् ६२ वैरंवैरभावम् निजभक्तियुक्तःअनन्यभक्तियुक्तः हृदाहृदयेनसदाभावितं भावस्यसत्तारूपस्यब्रह्मणोरूपंशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंयेनतम् वस्तुतःसएवब्रह्मेत्यादिना ६३ इतिश्रीम॰युद्धकांडेषष्ठःसर्गः ६

शुद्धोऽप्यात्मायययायुक्तोपश्यतीवसदाबहिः विस्मृत्यचस्वमात्मानंमायागुणविमोहितः ५४ यदा सद्गुरुणायुक्तोबोध्यतेबोधरूपिणा निवृत्तदृष्टिरात्मानंपश्यत्येवसदास्फुटं ५५ जीवन्मुक्तःसदादेही मुच्यतेप्राकृतैर्गुणैः त्वमप्येवंसदाऽऽत्मानंविचार्यनियतेंद्रियः ५६ प्रकृतेरन्यमात्मानंज्ञात्वामुक्तोभविष्यसि ध्यातुंयद्यसमर्थोऽसिसगुणंदेवमाश्रय ५७ हृत्पद्मकर्णिकेस्वर्णपीठेमणिगणान्विते मृदुश्लक्ष्णतरेतत्रजानक्यासहितंस्थितं ५८ वीरासनंविशालाक्षंविद्युत्पुंजनिभांबरम् किरीटहारकेयूरकौस्तुभादिभिरन्वितम् ५९ नूपुरैःकटकैर्भातंतथैववनमालया लक्ष्मणेनधनुर्द्वंद्वकरेणपरिसेवितं ६० एवंध्यात्वासदात्मानंरामंसर्वहृदिस्थितं भक्त्यापरमयायुक्तोमुच्यतेनात्रसंशयः ६१ शृणुवैचरितंतस्यभक्तेनित्यमनन्यधीः एवंचेत्कृतपूर्वाणिपापानिचमहांत्यपि क्षणादेवविनश्यंतियथाऽग्नेस्तूलराशयः ६२ भजस्वरामंपरिपूर्णमेकंविहायवैरंनिजभक्तियुक्तः हृदासदाभावितभावरूपमनामरूपंपुरुषंपुराणम् ६३
इतिश्रीम॰युद्धकांडेषष्ठःसर्गः ६

अग्निमत् अनिलसंसर्गिदीप्तंजलसंयोगाद्यथामहाज्वालावड्वानिनथाजज्वालेत्यर्थः १ परैर्दत्तंकिंचिद्गृहीत्वा धनलोभात् रामकिंकर
तांप्रासइवभाषसे २ यदिमेवचोनरोचतेतदागत्वातत् त्वदाज्ञप्तमेवकरोमि ३ रावणेनैवस्वयमेवनोदितइत्यर्थः ४ खलः अंतर्दुष्टः अत
एवमुनिवेषधरोनतुमुनिः ५ गच्छतोवायुसूनोर्मार्गमासाद्यतदीयमार्गमध्येतपोवनमकल्पयदित्यर्थः ६ ७ मार्गेमिविघ्नंशितः त्यक्तः मार्गी

श्रीमहादेवउ० कालनेमिवचः श्रुत्वारावणोऽमृतसन्निभम् जज्वालक्रोधताम्राक्षः सर्पिरद्भिरिवाग्निमत्
१ निहन्मित्वांदुरात्मानंमच्छासनपराङ्मुखम् परैः किंचिद्गृहीत्वात्वंभाषसेरामकिंकरः २ कालनेमिरुवा
चेदंरावणंदेवकिंक्रुधा नरोचतेमेवचनंयदिगत्वाकरोमितत् ३ इत्युक्त्वाप्रययौशीघ्रंकालनेमिर्महासुरः
नोदितोरावणेनैवहनूमद्विघ्नकारणात् ४ सगत्वाहिमवत्पार्श्वेतपोवनमकल्पयत् तत्रशिष्यैः परिवृतो
मुनिवेषधरः खलः ५ गच्छतोमार्गमासाद्यवायुसूनोर्महात्मनः ततोगत्वाददर्शाथहनूमानाश्रमंशुभं
६ चिंतयामासमनसाश्रीमान्पवननंदनः पुरानदृष्टमेतन्मेमुनिमंडलमुत्तमं ७ मार्गोविघ्नंशितोवामेऽत्र
मोवाचित्तसंभवः यद्वाऽविश्याश्रमपदंदृष्ट्वामुनिमशेषतः ८ पीत्वाजलंततोयामिद्रोणाचलमनुत्तमं इत्यु
क्त्वाप्रविवेशाथसर्वतोयोजनायतं ९ आश्रमंकदलीशालखर्जूरपनसादिभिः समावृतंपक्वफलैर्नम्रशा
खैश्चपादपैः १० वैरभावविनिर्मुक्तंशकुंनिर्मललक्षणं तस्मिन्महाश्रमेरम्येकालनेमिः सराक्षसः ११ इंद्र
योगंसमास्थायचकारशिवपूजनं हनूमानभिवाद्याहगौरवेणमहासुरं १२ भगवान्रामदूतोऽहंहनूमान्नामनाम
तः रामकार्येणमहतात्क्षीराब्धिंगंतुमुद्यतः १३ तृषामांबाधतेब्रह्मन्नुदकंकुत्रविद्यते यथेच्छंपातुमिच्छा
मिकथ्यतांमेमुनीश्वर १४ तच्छ्रुत्वामारुतेर्वाक्यंकालनेमिस्तमब्रवीत् कमंडलुगतंतोयंममत्वंपातुमर्हसि १५

तरेआगतमितियावत् उक्तानाश्रमेआश्रमत्वभ्रमः अथवाकिमनेनविचारेणेत्याह यद्वेति मुनिमितिजातावेकवचनम् अशेषतोमुनीन्द
ष्ट्वेत्यर्थः ८ ९ उक्तगुणैः पादपैश्चसमावृतमाश्रमंप्रविवेशेत्यन्वयः १० वैरभावविनिर्मुक्तंयत्राश्रमेऽहिनकुलादयोपिपरस्परवैरभावं-
त्यक्त्वातिष्ठंतितमित्याश्रमविशेषणम् ११ इंद्रयोगः कपटम् १२ १३ १४ ममकमंडलुगतमित्यन्वयः १५

तदनंतरंजलपानानंतरंगमनेत्वरामास्त १६ १७ जलंजलाशयम् १८ मायाविकल्पितंस्वमाय याकल्पितंबटुंशिष्यम् १९ अथहनूमंतंप्र
त्याह निमील्यचेति २० तथेतिउक्ते विशेषः अपिबदितिच्छेदः २१ महामायाबहुमायावतीमकरीमकराकारा २२ २३ इतिविख्याता

भुंक्ष्वचेमानिपक्वानिफलानितदनंतरम् निवसस्वसुखेनात्रनिद्रामेहित्वरास्वमा १६ भूतंभव्यंभवि
ष्यंचजानामितपसास्वयम् उत्थितोलक्ष्मणःसर्वेवानराराघवीक्षिताः १७ तच्छ्रुत्वाहहनुमानाह कमंड
लुजलेनमे नशाम्यत्यधिकात्तृष्णाततोदर्शयमेजलम् १८ तथेत्याज्ञापयामासबटुंमायाविकल्पि
तम् बटोदर्शयविस्तीर्णंवायुसूनोर्जलाशयम् १९ निमील्यचाक्षिणीतोयंपीत्वाऽगच्छममांतिकम्
उपदेक्ष्यामितेमंत्रंयेनद्रक्ष्यसिचौषधीः २० तथेतिद[illegible]शीघ्रंबटुनासलिलाशयम् प्रविश्यहनुमान्
तोयमपिबन्मीलितेक्षणः २१ ततश्चागत्यमकरीमहा[illegible]ग्रामहाकपिम् अग्रसत्तंमहावेगात्मारुतिं
घोररूपिणी २२ ततोददर्शहनुमान्ग्रसंतींमकरींरुषा दारयामासहस्ताभ्यांवदनंसाममारह २३
ततोंऽतरिक्षेददृशेदिव्यरूपधरांऽगना धान्यमालीतिविख्याताहनूमंतमथाब्रवीत २४ त्वत्प्रसा
दादहंशापाद्विमुक्तास्मिकपीश्वर शप्ताहंमुनिनापूर्वमप्सराकारणांतरे २५ आश्रमेयस्तुतेदृष्टःका
लनेमिर्महासुरः २६ रावणप्रहितोमार्गेविघ्नंकर्तुंतवानघ २६ मुनिवेषधरोनासौमुनिर्विप्रविहिंस
कः जहिशत्रुंगच्छशीघ्रंद्रोणाचलमनुत्तमम् २७ गच्छाम्यहंब्रह्मलोकंत्वत्स्पर्शाद्धूतकल्मषा
इत्युक्त्वासाययौस्वर्गंहनूमानप्ययाश्रमम् २८ आगतंतंसमालोक्यकालनेमिरभाषत किंविलं
बेनमहतातववानरसत्तम २९ गृहाणमत्तोमंत्रांस्त्वंदेहिमेगुरुदक्षिणाम् इत्युक्तोहनुमान्मुष्टिंदृढंब
ध्वाऽहनद्राक्षसम् ३० गृहाणदक्षिणामेतामित्युक्त्वानिजयानतम् विसृज्यमुनिवेषंसःकालनेमिर्महासुरः ३१

अप्सराइतिशेषः २४ २५ २६ असौनमुनिःकिंतुमुनिवेषधरः २७ २८ महताविलंबेनकिंकृतं अतिविलंबःकिंकृतइत्यर्थः २९ ३० ३१

महामायिकोरामः मायिनांदैत्यानाम् ३२ ३३ ३४ ३५ गृहीत्वानासांतेजोभिरुद्धार्थस्तयं गृहीत्वासुषेणस्यवैद्यत्वात्तेनचिकित्सांकारयामास एतेनवैद्यकशास्त्राभिनिविष्टत्वेनप्रसिद्धस्यैवचिकित्साधिकारइतिसूचितम् ३६ बुध्वामोहंत्यक्त्वा ३७ ३८ ममभ्रातरमहंनिराम

युयुधेवायुपुत्रेणनानामायाविधानतः महामायिकदूतोऽसौहनूमान्मायिनांरिपुः ३२ जघानमुष्टिना शीर्षाभग्नमूर्धाममारसः ततःक्षीरनिधिंगत्वादृष्ट्वाद्रोणंमहागिरिम् ३३ अदृष्ट्वाचौषधीस्तत्रगिरिमुत्पाट्यसत्वरः गृहीत्वावायुवेगेनगत्वारामस्यसन्निधिम् ३४ उवाचहनुमान्रामम्आनीतोयंमहागिरिः यद्युक्तंकुरुदेवेशविलंबोनात्रयुज्यते ३५ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंरामःसंतुष्टमानसः गृहीत्वाचौषधीःशीघ्रंसुषेणेनमहामतिः ३६ चिकित्सांकारयामासलक्ष्मणायमहात्मने ततःसःसोत्थितइवबुध्वाप्रोवाचलक्ष्मणः ३७ तिष्ठतिष्ठक्वगंतासिहन्मीदानींदशानन इतिब्रुवंतमालोक्यमूर्ध्न्यवघ्रायराघवः ३८ मारुतिंप्राहवत्साद्यत्वत्प्रसादान्महाकपे निरामयंप्रपश्यामिलक्ष्मणंभ्रातरंमम ३९ इत्युक्त्वावानरैःसार्द्धंसुग्रीवेणसमन्वितः बिभीषणमतेनैवयुद्धायसमवस्थितः ४० पाषाणैःपादपैश्चैवपर्वताग्रैश्चवानराः युद्धायाभिमुखाभूत्वाययुःसर्वेपृथक्पृथक् ४१ रावणोविव्यथेरामबाणैर्विद्धोमहासुरः मातंगइवसिंहेनगरुडेनेवपन्नगः ४२ अभिभूतोऽगमद्राजाराघवेणमहात्मना सिंहासनेसमाविश्यराक्षसानिदमब्रवीत् ४३ मानुषेणैवमेमृत्युमाहपूर्वंपितामहः मानुषोहिनमांहंतुंशक्तोऽस्तिभुविकश्चन ४४ ततोनारायणःसाक्षान्मानुषोभून्नसंशयः रामोदाशरथिर्भूत्वामांहंतुंसमुपस्थितः ४५ अनरण्येनयत्पूर्वंशप्तोहंराक्षसेश्वरः उत्पत्स्यतेत्वमहंशोपरमात्मासनातनः ४६

यंगतपीडंपश्यामीत्यन्वयः ३९ बिभीषणमतेनैवतस्यलंकाछिद्रज्ञत्वात् ४० युद्धायाभिमुखाः युद्धंकर्तुंरिपूणामभिमुखाइत्यर्थः ४१ मातंगोगजः ४२ राघवेणाऽभिभूतोऽगमत् गृहमितिशेषः समाविश्येति उपविश्येत्यर्थः ४३ मृत्युमेतद्देहप्राणवियोगम् ४४ समुपस्थितःलंकामागतइत्यर्थः ४५ ४६

हनिष्यसेइत्यंतःशापः नसंदेह इतितस्यैवस्थिरीकरणंसचानरण्योमामित्युक्त्वादिवंगतइत्यन्वयः ४७ मदर्थेमद्धार्थेइत्यर्थः समांह
निष्यतिहनिष्यत्येवेतिस्वनिश्चयाभिलाषः इदंज्ञानंरजस्तमोजन्यत्वान्नोत्तमायफलायेतिबोध्यं मूढात्मा अत्यंततमःप्रकृतिः निद्रा
प्रियत्वात् ४८ महासत्वंमहाबलम् ४९ निन्युःप्रापयामासुः ५० ५१ मृत्युकालेउपस्थिते इदानींमेकिंकर्तव्यंतद्ब्रूहीतिशेषः ५२ सबलः
ससैन्यः मूलंसेनाम् ५३ वानरानाशनीयाइतिचेत्तत्राह वानराणांयुद्धेक्षयंनाशंनपश्यामि अनंतत्वात् हनूमतौषध्यानयनेनजीव-

तेनत्वंपुत्रपौत्रैश्चबांधवैश्चसमन्वितः हनिष्यसेनसंदेहइत्युक्त्वामांदिवंगतः ४७ सएवरामःसंजा
तोमदर्थेमांहनिष्यति कुंभकर्णस्तुमूढात्मासदानिद्रावशंगतः ४८ तंविबोध्यमहासत्वमानयंतु
ममांतिकम् इत्युक्त्वास्तेमाहाकायास्तूर्णंगत्वातुयत्नतः ४९ विबोध्यकुंभश्रवणंनिन्यूरावणसन्नि-
धिम् नमस्कृत्यसराजानमासनोपरिसंस्थितः ५० तमाहरावणोराजाभ्रातरंदीनयागिरा कुंभक-
र्णनिबोधत्वंमहत्कष्टमुपस्थितम् ५१ रामेणनिहताःशूराःपुत्राःपौत्राश्चबांधवाः किंकर्तव्यमिदा
नींमेमृत्युकालउपस्थिते ५२ एषदाशरथीरामःसुग्रीवसहितोबली समुद्रंसबलस्तीर्त्वामूलंनःप-
रिकृंतति ५३ येराक्षसामुख्यतमास्तेहतावानरैर्युधि वानराणांक्षयंयुद्धेनपश्यामिकदाचन ५४
नाशयस्वमहाबाहोयदर्थंपरिबोधितः भ्रातुरर्थेमहासत्वकुरुकर्मसुदुष्करम् ५५ श्रुत्वातद्रावणेंद्रस्य
वचनंपरिदेवितम् कुंभकर्णोजहासोच्चैर्वचनंचेदमब्रवीत् ५६ पुरामंत्रविचारेतेगदितंयन्मयानृप
तदद्यत्वामुपगतंफलंपापस्यकर्मणः ५७ पूर्वमेवमयाप्रोक्तोरामोनारायणःपरः सीतान्वयोगमा-
येतिबोधितोऽपिनबुध्यसे ५८

नास्ति ५४ अतस्त्वद्वानराणांबलंहनूमत्सहितंनाशयस्व ५५ रावणेंद्रस्यसर्वश्रेष्ठस्यरावणस्येत्यर्थः यद्वा लोकरावणानांश्रेष्ठस्य
परिदेवितम् परिदेवनरूपंवचनं ५६ यत्पापस्यकर्मणःफलंभाविलेनतेमयागदितम् तदद्योपगतंप्राप्तम् ५७ रामोनारायणइ
तिपूर्वमेवप्रोक्तःकथितः तवेतिशेषः एवमनेकप्रकारैः रामस्यनारायणत्वंनबुध्यसे तस्यैतत्फलमागतमितिशेषः ५८ ७

ननुत्वयेदंकथंज्ञातंतत्राह एकदेति सानोःपर्वतशिखरेविशालायांशिलायामितिशेषः विशालायांनगर्यामित्यन्ये ५९ कुतोगं
तासिकुतआगतोसीत्यर्थेआर्षंदेवानांमंत्रणेदेवानांविचारस्थानेइत्यर्थः तत्रस्थितोऽहंततआगतइतिप्राहेत्यन्वयः ६० युवा
भ्यांरावणकुंभकर्णाभ्याम् ६१ अक्षोभ्यंकेनाप्यप्रापणीयक्षोभंजहीत्यत्रहेतुगर्भंविशेषणंत्रैलोक्यकंटकमिति ६२ राव
णाकंटकंरावणरूपंकंटकम् ६३ विष्णोरीश्वरत्वसूचकंसत्यसंकल्पत्वम् ६४ ६५ माययामानुष्यशरीरंनत्वसौवस्तुतोमा

एकदाऽहंवनेसानौविशालायांस्थितोनिशि दृष्टोमयामुनिःसाक्षान्नारदोदिव्यदर्शनः ५९ तमब्रु
वंमहाभागकुतोगंतासिमेवद इत्युक्तोनारदःप्राहदेवानांमंत्रणेस्थितः ६० तत्रोत्पन्नमुदंतंतव-
क्ष्यामिशृणुतत्वतः युवाभ्यांपीडितादेवाःसर्वेविष्णुमुपागताः ६१ ऊचुस्तेदेवदेवेशंस्तुत्वाभक्त्या
समाहिताः जहिरावणमक्षोभ्यंदेवत्रैलोक्यकंटकं ६२ मानुषेणमृतिस्तस्यकल्पिताब्रह्मणापुरा
अतस्त्वंमानुषोभूत्वाजहिरावणकंटकम् ६३ तथेत्याहमहाविष्णुःसत्यसंकल्पईश्वरः जातोरघुकु
लेदेवोरामइत्यभिविश्रुतः ६४ सहनिष्यतिवःसर्वानित्युक्त्वाप्रययौमुनिः अतोजानीहिरामंत्वंपरं
ब्रह्मसनातनम् ६५ त्यजवैरंभजस्वाद्यमायामानुषविग्रहम् भजतोभक्तिभावेनप्रसीदतिरघूत्त-
मः ६६ भक्तिर्जनित्रीज्ञानस्यभक्तिर्मोक्षप्रदायिनी भक्तिहीनेनयत्किंचित्कृतंसर्वमसत्समम् ६७
अवताराःकृबहवोविष्णोर्लीलानुकारिणः तेषांसहस्रसदृशोरामोज्ञानमयःशिवः ६८ रामंभ
जंतिनिपुणामनसावचसाऽनिशम् अनायासेनसंसारंतीर्त्वायांतिहरेःपदम् ६९

नुषः कश्चिज्जीवइत्य
र्थः भजतइतिद्वितीयाबहुवचनम् ६६ भक्त्याप्रसीदतिइत्यस्योपपत्तयेभक्तेरुत्कर्षमाह भक्तिरिति ज्ञानजनकत्वादेवतस्या
मोक्षदत्वंकिंबहुनाकर्मभक्तिहीनंकृतमसत्समंअकृततुल्यंफलाजनकमित्यर्थः ६७ सर्वावतारेष्वयंमुख्योऽवतारइत्याहावता
राइति लीलानुकारिणस्तत्तज्जातिचेष्टानुकरणशीलस्येत्यर्थः ६८ येनिपुणारामंभजंतितेसंसारंतीर्त्वाहरेःपदंयांति ६९

शब्दसत्वाः शब्दज्ञानं करणाभवः संसारोभोगः शरीरं यस्य तादृशोयोमहानहिः कालस्तदीयैः पाशैर्बंधनैर्मुक्ताः सीतापतेरनंतसुखंपदं

शब्दंब्रह्मप्रयांतिप्राप्नुवंति ७० इतिश्रीमत्सकलरा॰ अध्यात्मरा॰ युद्धकांडेसप्तमः सर्गः ७ उत्पतन्निव क्रोधादितिशेषः १ समीकृत्यअंगीकृत्यमत्समव्यवहारोभूत्वा २ ३ ४ अभिनादयन्स्वनादप्रतिध्वनियुतंकुर्वन् ५ कालयामासपीडयामास ६ काला-

येराममेवसततंभक्त्याविशब्दसत्वाध्यायंतितस्यचरितानिपठंतिसंतः मुक्तास्तएवभवभोगमहाहिपा शैःसीतापतेःपदमनंतसुखंप्रयांति ७० इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडे सप्तमःसर्गः ७ श्रीमहादेवउवाच कुंभकर्णवचःश्रुत्वाभ्रुकुटीविकटाननः दशग्रीवोजगादेदमा सनादुत्पतन्निव १ त्वमानीतोनमेज्ञानबोधनायसुबुद्धिमान् मयाकृतंसमीकृत्ययुध्यस्वयदिरोच ते २ नोचेद्गच्छसुषुप्त्यर्थंनिद्रात्वांबाधतेऽधुना रावणस्यवचःश्रुत्वाकुंभकर्णोमहाबलः ३ रुष्टोय मितिविज्ञायतूर्णंयुद्धायनिर्ययौ सलंघयित्वाप्राकारंमहापर्वतसन्निभः ४ निर्ययौनगरात्तूर्णं भीषयन्हरिसैनिकान् सननादमहानादंसमुद्रमभिनादयन् ५ वानरान्कालयामासबाहुभ्यांभक्षयन्रुषा कुंभकर्णंतदादृष्ट्वासपक्षमिवपर्वतम् ६ दुद्रुवुर्वानराःसर्वेकालांतकमिवाऽखिलाः भ्रमंतंहरिवाहिन्यां मुद्गरेणमहाबलम् ७ कालयंतंहरीन्वेगाद्भक्षयंतंसमंततः चूर्णयंतंमुद्गरेणपाणिपादैरनेकधा ८ कुंभकर्णंतदादृष्ट्वागदापाणिर्विभीषणः ननामचरणौतस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यबुद्धिमान् ९ विभीषणोऽहं भ्रातुर्मेदयांकुरुमहामते रावणस्त्वमयाभ्रातर्बहुधापरिबोधितः १० सीतांदेहीतिरामायरामःसा- क्षाज्जनार्दनः नशृणोतिचमांहंतुंखड्गमुद्यम्यचोक्तवान् ११

तकमिवकालमिवांतकमिवचतंदृष्ट्वादुद्रुवुरित्यर्थः मुद्गरेणयुतमितिशेषः ७ पाणिपादैश्चस्वीयैश्चूर्णयंतंएकवत्ताभावआर्षः ८ एवमनेकप्रकारेणचूर्णयंतं ८ बुद्धिमान्सर्वस्त्वय्य वस्यासुज्येष्ठोमंतव्यइतिसदाचारसंभृतः ९ १० परिबोधनप्रकारमाह सीतामित्यादि इतिबोधितस्तत्परचरणोतिनश्रुतवान् वि परीतंखड्गमुद्यम्यहंतुमुद्यतइतिशेषः ततः कथंचिन्निरस्तोमापदाहत्वा उक्तवांश्च ११

किमुक्तवांस्तदाह धिक्त्वांगच्छेति ततोऽहंचतुर्भिर्मंत्रिभिरिति १२ समालिंग्यचाहेतिशेषः तदेवाह वत्सत्वमिति १३ नत्वमेजीवनं कथंसंभाव्यतेतत्राह महाभागवतोऽसीति भगवद्भक्तस्यतेनाशः कथमपिनसंभाव्यइतिभावः १४ यतोऽहंमदेनमत्तनेत्रस्ततोमम-स्वीयपरविभागेनकिमपिनदृश्यतेऽतस्त्वंगच्छ कदाचित्त्वय्यपिप्रहारसंभवात् १५ चिंतापरः कुंभकर्णः कथंनाशमेष्यतीतिचिंता

धिक्त्वांगच्छेतिमांहत्वापदापापिभिरावृतः चतुर्भिर्मंत्रिभिःसार्धंरामंशरणमागतः १२ तच्छ्रुत्वा कुंभकर्णोपिज्ञात्वाभ्रातरमागतम् समालिंग्यचवत्सत्वंजीवरामपदाश्रयः १३ कुलसंरक्षणा र्थायराक्षसानांहितायच महाभागवतोऽसित्वंपुरामेनारदाच्छ्रुतम् १४ गच्छतातममेदानींदृश्य-तेनचकिंचन मदीयोवापरोवापिमदमत्तविलोचनः १५ इत्युक्तोऽश्रुमुखोभ्रातुश्चरणावभिवंद्य सः रामपार्श्वमुपागत्यचिंतापरउपस्थितः १६ कुंभकर्णोपिहस्ताभ्यांपादाभ्यांपेषयन्हरीन् चचारवानरींसेनांकालयन्गंधहस्तिवत् १७ दृष्ट्वातंराघवःक्रुद्धोवायव्यंशस्त्रमादरात् चिक्षे पकुंभकर्णायतेनचिच्छेदरक्षसः १८ समुद्गरंदक्षहस्तंतेनघोरंननादसः सहस्तःपतितोभूमाव नेकान्मर्दयन्कपीन् १९ पर्यंतमाश्रिताःसर्ववानराभयवेपिताः रामराक्षसयोर्युद्धंपश्यंतःपर्यव स्थिताः २० कुंभकर्णश्छिन्नहस्तःशालमुद्यम्यवेगतः समरेराघवंहंतुंदुद्रावतमथोऽछिनत् २१ शाले नसहितंवामहस्तमैंद्रेणराघवः छिन्नबाहुमथायांतंनर्दंतंवीक्ष्यराघवः २२ द्वावर्धचंद्रौनि शितावादायास्यपदद्वयम् चिच्छेदपतितौपादौलंकाद्वारिमहास्वनौ २३ निकृत्तपाणिपादोऽपिकुंभकर्णोऽतिभीषणः वडवामुखवद्वक्त्रंव्यादायरघुनंदनं २४ अभिदुद्राववनिनदन्राहुश्चंद्रमसंय था अपूरयत्सिताग्रैश्चसायकैस्तद्रघूत्तमः २५

परः १६ यस्यगंधंसमाघ्रायान्येगजाःपलायंतेसगंधगजः सयथाक्षुद्रपशून्कालयन्चरतितद्वदयंचचार १७ वायव्यंशस्त्रंवायव्यास्त्राभिमंत्रितंशस्त्रम् १८ १९ पर्यंतमाश्रितायुद्धभूमध्येस्थिताहस्तपात-भयात्तत्प्रांतमाश्रिताइत्यर्थः २० २१ २२ २३ २४ वडवामुखंनामसमुद्रेशतयोजनविस्तीर्णंवडवाग्निवासस्थानम् २५

२६सशरःतत्वशिरः२७ शिरोलंकाद्वारिपतितम् कायोमहोदधौपतितइतिशेषः२८ अस्यशिरोद्वारंरोधयत् अरुंधदित्यर्थः अडभाव
आर्षः निवृत्ताप्रेषणास्मिन्त्ॅ नक्रादिसमुद्रैकायपातनात्स्वगाःपक्षिणः २९ अप्सरोभिःसहेतिशेषः ईडिरेतुष्टुवुः कुसुमासारैरामं
वर्षंत अभिनंदयंतोबभूवुरितिशेषः ३० ३१ ऐंद्रास्त्रेणयुक्तोबाहुर्यस्यतम् ३२ ३३ देवानांहिरण्यगर्भादीनामपिदेवपूज्यपरमा
त्मन्सर्वेजीवाअंशायस्यतादृशअतएवसनातनसदाप्तवनित्येत्यर्थः नारंजीवसमूहस्तस्यायनं अखिलाधारजगदुत्पत्तिस्थिति-

शरपूरितवक्त्रोऽसौचुक्रोशातिभयंकरः अथसूर्यप्रतीकाशमैंद्रंशरमनुत्तमम् २६ वज्राशनिसमंरामश्चि-
क्षेपासुरमृत्यवे सनत्यर्वनसंकाशंस्फुरत्कुंडलदंष्ट्रकम् २७ चकर्ततरक्षोधिपतेःशिरोवृत्रमिवाशनिः त
च्छिरःपतितंलंकाद्वारिकायोमहोदधौ २८ शिरोस्यरोधयद्द्वारंकायोनक्रायचूर्णयत् ततोदेवाःसम्ह-
षयोगंधर्वाःपन्नगाःखगाः २९ सिद्धायक्षागुह्यकाश्चअप्सरोभिश्चराघवम् ईडिरेकुसुमासारैर्वर्षंत
श्चाभिनंदिताः ३० आजगामतदारामंद्रष्टुंदेवमुनीश्वरः नारदोगगनात्तूर्णंस्वभासाभासयन्दिशः ३१
राममिंदीवरश्याममुदारांगंधनुर्धरम् ईषत्ताम्रविशालाक्षमैंद्रास्त्रांचितबाहुकम् ३२ दयार्द्रदृष्ट्याप-
श्यंतंवानरान्शरपीडितान् दृष्ट्वागद्गदयावाचाभक्त्यास्तोतुंप्रचक्रमे ३३ नारदउवाच देव
देवजगन्नाथपरमात्मन्सनातन नारायणाखिलाधारविश्वसाक्षिन्नमोस्तुते ३४ विशुद्धज्ञानरूपोऽ-
पित्वंलोकानतिवंचयन् माययामनुजाकारःसुखदुःखादिमानिव ३५ त्वंमाययागूह्यमानःसर्वेषां
हृदिसंस्थितः स्वयंज्योतिस्स्वभावस्त्वंव्यक्तएवामलात्मनाम् ३६ उन्मीलयन्सृजस्येतन्नेत्रेरामज
गत्त्रयम् उपसंह्रियतेसर्वंत्वयानेत्रनिमीलनात् ३७

नाशकारणविश्वसाक्षिन्नंतर्यामितयेतिभावः ३४ अतिवंचयन्स्वस्वरूपगोपनेनसंसारपातिनःकुर्वन् एतदपिमायाकृतमेवतत्व
तस्त्वत्रारोपितंबोध्यम् ३५ सर्वेषांहृदिस्थितोऽपिस्वप्रकाशोऽपित्वंमाययागूह्यमनोभवसितर्हीदृशस्तेकिंमानमित्यतआह अम
लात्मनांव्यक्तएवेतितदनुभवएवतवतादृशत्वेप्रमाणमितिभावः ३६उन्मीलयन्नितितवनिमेषोन्मेषावेवसृष्टिप्रलयावितिभावः३७

यस्मिन्निति यदाधारत्वादिदं भातीति व्यवहारविषयः भानस्य तद्रूपत्वादिति भावः यत एतच्चराचरं जायते यस्मिन्लीयते येन तिष्ठ-
तीत्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिः यस्मादधिकं न किंचित्तस्मै ब्रह्मरूपिणे नम इत्यर्थः ३८ यं प्रकृतिं जानंति शक्तिशक्तिमतोरभेदा
त्वयं पुरुषं जानंति अंशांशिनोरभेदात् ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति गीतोक्तेः व्यक्तस्वरूपः कालो निमिषादिः अव्य
क्तः क्षणरूपस्तदुभयरूपं कालं यं त्वां जानंति तस्मै नमः ३९ ४० विकाररहितत्ववादसर्वाकारवादयोरापाततो विरोधो दृश्यते जग
तो विकाररूपत्वात् ४१ तत्प्रसादलभ्यं निश्चयमाह मायेति एवं च जगदाकाररूपत्वं मायिकमिति न विरोधः मायिकत्वज्ञानं च

यस्मिन्सर्वमिदं भाति यतश्चैतच्चराचरम् यस्मान्न किंचिल्लोकेऽस्मिन्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ३८ प्रकृ-
तिं पुरुषं कालं व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणम् यं जानंति मुनिश्रेष्ठास्तस्मै रामाय ते नमः ३९ विकाररहितं शु
द्धं ज्ञानरूपं श्रुतिर्जगौ त्वां सर्वजगदाकारमूर्तिं चाप्याह सा श्रुतिः ४० विरोधो दृश्यते देव वैदिको वेद
वादिनाम् निश्चयं नाधिगच्छंति त्वत्प्रसादं विना बुधाः ४१ मायया क्रीडतो देव न विरोधो मनागपि
रश्मिजालं रवेर्यद्वत् दृश्यते जलवद्भ्रमात् ४२ भ्रांतिज्ञानात्तथा राम त्वयि सर्वं प्रकल्प्यते मनसो वि
षयो देवरूपं ते निर्गुणं परं ४३ कथं दृश्यं भवेद्देव दृश्याभावे भजेत्कथम् अतस्तवावतारेषु रूपाणि नि
पुणा भुवि ४४ भजंति बुद्धिसंपन्नास्तरंत्येव भवार्णवम् कामक्रोधादयस्तत्र बहवः परिपंथिनः ४५

जगतीति त्वत्प्रसादं विना दुर्लभमिति भावः ननु मायिकत्वेऽपि जगतस्तद्रूपत्वं भगवतः कथमित्यत्राह रश्मिजालमिति तथा तत्र म
रुद्देशावच्छिन्ने रविरश्मिजाले जलभ्रमो मृगाणाम्. ४२ तथा त्वयि जगद्भ्रांतिज्ञानात् शुक्तौ रजतमिव प्रकल्प्यते जनैः माय
याऽपि निरधिष्ठानकभ्रमोत्पादनासंभवात् अतस्त्वं तद्रूप इत्युच्यसे यत्तु ते वास्तवं निर्गुणं रूपं तन्मनसः श्रवणमनननिदिध्या
सनादिसंस्कृतस्य मनसो विषयः दृश्यते परया बुद्ध्येति श्रुतेः ४३ तत्तव निर्गुणं रूपं दृश्यं चक्षुरादिविषयः कथं भवेत् दृश्याभा
वे दृश्यत्वाभावे कथं भजेत् सेवेत अतः तज्ज्ञानासंभवात्तद्रूपाविचारेणावताररूपाणि भजंति तावतैव भवार्णवं तरंत्येव ४४ ४५

भीषयंति त्वद्ध्यानान्निवर्तयंति ध्यानवृद्ध्युपायमाह त्वन्नामस्मरतांपुंसां त्वद्रूपमपि मानसे भवतीति शेषः नामस्मरणमेव भगवद्रू
पध्यानेदृढउपाय इति भावः ४६ सगुणसेवाऽपि मोक्षदेत्याह त्वत्पूजेत्यादिना पलायते इत्यनेन तस्य शक्यतरणत्वं सूच्यते ४७ अतो
निर्गुणसेवाया दुष्करत्वात् सगुणसेवाया अपि मोक्षदत्वाच्चेत्यर्थः मुक्तः संसारक्लेशान्मुक्तावस्थत्वं तस्य सूचितम् अतएव सर्वदैवतैः
पूज्यः ४८ एवं मुख्यरूपेण स्तुत्वा प्रकृतकर्मणाऽपि स्तौति रामेति गतः गतप्रायः ४९ श्व इति इदं तद्वधस्यासन्नकालताद्योतकं वा
त्वाक्स्तुत्या अग्निवेश्योक्त्या च दिनत्रयेणेंद्रजितो वधः प्रतीयते अग्रेत्रापि वक्ष्यति अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितइ

भीषयंति सदा चेतो मार्जारा मूषकं यथा त्वन्नामस्मरतां नित्यं त्वद्रूपमपि मानसे ४६ त्वत्पूजानिरतानां
ते कथामृतपरात्मनाम् त्वद्भक्तसंगिनां राम संसारोगो ऽपलायते ४७ अतस्ते सगुणं रूपं ध्यात्वाऽहं सर्व
दा हृदि मुक्तश्चरामि लोकेषु पूज्योऽहं सर्वदैवतैः ४८ राम त्वया महत्कार्यं कृतं देवहितेच्छया कुंभकर्ण
वधेनाद्य भूभारोऽयं गतः प्रभो ४९ श्वो हनिष्यति सौमित्रिरिंद्रजेतारमाहवे हनिष्यसे परश्वस्त्वं पर
श्वो दशकंधरम् ५० पश्यामि सर्वं देवेश सिद्धैः सह नभोगतः अनुगृण्हीष्व मां देव गमिष्यामि सुरालय
म् ५१ इत्युक्त्वा राममामंत्र्य नारदो भगवानृषिः ययौ देवैः पूज्यमानो ब्रह्मलोकमकल्मषम् ५२ भ्रात
रं निहतं श्रुत्वा कुंभकर्णं महाबलम् रावणः शोकसंतप्तो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ५३ मूर्छितः पतितो भूमावु
त्थाय विललाप ह पितृव्यं निहतं श्रुत्वा पितरं चातिविह्वलम् ५४ इंद्रजित्प्राह शोकार्तं त्यज शोकं महाम
ते मयि जीवति राजेंद्र मेघनादे महाबले ५५ दुःखस्यावसरः कुत्र देवांतक महामते व्येतु ते दुःखमखिलं
स्वस्थो भव महीपते ५६ ति एवं परश्वइत्यपि आग्निवेश्यरामायणे अष्टादशाहानि रामरावणयोर्द्वंद्वयुद्धस्योक्तेः ५० न
भोगतः नभः शब्देन भूर्लोकोर्ध्वलोकास्तदन्यतमस्थितः सर्वंयुद्धवृत्तांतं पश्यामि साक्षात्करोमि त्वद्भक्तिजनितज्ञानोत्कर्षेणज्ञा
नप्रतिबंधकस्य सर्वेंद्रियतमसो निवर्तनात् अनेन गमनानुज्ञार्थमुक्तं युद्धदर्शनार्थं स्थेयमित्यस्यावसरो निराकृतः ५१ ५२ रामेण निहतं श्रुत्वे
त्यन्वयः ५३ पितरं चातिविह्वलं दृष्ट्वेति शेषः ५४ शोकार्तं रावणं प्राह त्यजेत्यादि ५५ देवांतकेति देवनाशकस्य मनुष्यमात्राद्दुःखावसरः क्वेत्यर्थः ५६

समीकरिष्यामि त्वदीयमुख्यहननेनात्मीयं सर्वदुःखं दुःखेन समं करिष्यामीत्यर्थः तदेवाह हनिष्यामीति तदुपायमाह गत्वेति ५७ लब्ध्वेत्यस्य योत्स्यामीति शेषः तस्माद्वयादित्वाभावात् अजेयः युद्धे इति शेषः निर्दिष्टमुक्तं हवनस्थलं गत्वा हवनायोपचक्रमे इत्यन्वयः ५८ ५९ दुरात्मनः इंद्रजितः तदा अजेय इति च्छेदः ६० शीघ्रं होमसमाप्तेः प्रागेव बालो लक्ष्मणः कथं वं हन्यादिति संदेहो मास्त्वित्याह ह

सर्वं समीकरिष्यामि हनिष्यामि च वैरिपून् गत्वा निकुंभिलां सद्यस्तर्पयित्वा हुताशनम् ५७ लब्ध्वा रथादिकं तस्मादजेयोहं भवाम्यरेः इत्युक्त्वा त्वरितं गत्वा निर्दिष्टं हवनस्थलम् ५८ रक्तमाल्यांबरधरो रक्तगंधानुलेपनः निकुंभिलास्थले मौनी हवनायोपचक्रमे बिभीषणोऽथ तच्छ्रुत्वा मेघनादस्य चेष्टितम् ५९ प्राह रामाय सकलं होमारंभं दुरात्मनः समाप्यते चेद्धोमोऽयं मेघनादस्य दुर्मतेः तदाजेयो भवेद्राम मेघनादः सुरासुरैः ६० अतः शीघ्रं लक्ष्मणेन घातयिष्यामि रावणिम् आज्ञापय मया सार्द्धं लक्ष्मणं बलिनां वरम् हनिष्यति न संदेहो मेघनादं तवानुजः ६१ श्रीराम उवाच अहमेवागमिष्यामि हंतुमिंद्रजितं रिपुम् आग्नेयेन महास्त्रेण सर्वराक्षसघातिना ६२ बिभीषणोपि तं प्राह नासावन्यैर्निहन्यते यस्तु द्वादश वर्षाणि निद्राहारविवर्जितः ६३ तेनैव मृत्युर्निर्दिष्टो ब्रह्मणाऽस्य दुरात्मनः लक्ष्मणस्तु अयोध्याया निर्गम्यायात्त्वया सह ६४ तदादि निद्राहारादीन्न जानाति रघूत्तम सेवार्थं तव राजेंद्र ज्ञातं सर्वमिदं मया ६५ तदाज्ञापय देवेश लक्ष्मणं त्वरया मया हनिष्यति न संदेहः शेषः साक्षाद्धराधरः ६६ त्वमेव साक्षाज्जगतामधीशो नारायणो लक्ष्मण एव शेषः युवां धराभारनिवारणार्थं जातौ जगन्नाटकसूत्रधारौ ६७ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामा॰ युद्धकांडे अष्टमः सर्गः ८

निष्यतीति ६१ रामो मायामानुष्यं नाटयन्नाह अहमेवेति ६२ ६३ लक्ष्मणस्तु तादृश इत्याह लक्ष्मणस्त्विति त्वया सह यत्र अयोध्याया आयात ६४ तदादि निद्रादीन्न जानाति न स्मरति अनुष्ठानं तु दूरापास्तमित्यर्थः तत्त्यागे हेतुः सेवार्थं तवेति ६५ मायासहेति शेषः ६६ तस्य शेषत्वमेव दार्ढ्यार्थाय पुनराह त्वमेवेति जगतो निर्माणरूपं नाटकं तस्य सूत्रधारौ मुख्यकारणौ ६७ इति श्रीम॰ युद्धकांडे अष्टमः सर्गः ८

बिभीषणेतितस्यइंद्रजितः रौद्रस्यअतितामसस्य १ ममसेवनंमत्सेवाकरणंनिद्रादिराहित्यरूपम् २ पूर्ववनवाससमयेहंतस्यनिद्राहारादि राहित्यंज्ञालाऽपिभविष्यतःकार्यस्येंद्रजिद्वधरूपस्यगुरुत्वात्तूष्णीमासंतंननिषिद्धवानित्यर्थः इत्युक्त्वाबिभीषणमितिशेषः ३ लक्ष्मणेतिद्विःसंबोधनमादरपूर्वमन्यासाध्यत्वसूचनाय ४ ससैन्यसंवृतऋक्षराजःसचिवसहितोबिभीषणश्चत्वामभियास्य

श्रीमहादेवउवाच बिभीषणवचःश्रुत्वारामोवाक्यमथाब्रवीत् जानामितस्यरौद्रस्यमायांकृत्स्नां बिभीषण १ सहिब्रह्मास्त्रविच्छूरोमायावीचमहाबलः जानामिलक्ष्मणस्यापिस्वरूपंममसेवनम् २ ज्ञात्वैवासमहंतूष्णींभविष्यत्कार्यगौरवात् इत्युक्त्वालक्ष्मणंप्राहरामोज्ञानवतांवरः ३ गच्छलक्ष्मण सैन्येनमहताजहिरावणिम् हनूमत्प्रमुखैःसर्वैर्यूथपैःसहलक्ष्मण ४ जांबवानृक्षराजोयंसह सैन्येनसंवृतः बिभीषणश्चसचिवैःसहत्वामभियास्यति ५ अभिज्ञस्तस्यदेशस्यजानातिविवराणि सः रामस्यवचनंश्रुत्वालक्ष्मणःसबिभीषणः ६ जग्राहकार्मुकंश्रेष्ठमन्यद्भीमपराक्रमः रामपादांबुजंस्पृश्यहृष्टःसौमित्रिरब्रवीत् ७ अद्यमत्कार्मुकान्मुक्ताःशरानिर्भिद्यरावणिम् गमिष्यंतिहिपातालंस्नातुंभोगावतीजले ८ एवमुक्त्वाससौमित्रिःपरिक्रम्यप्रणम्यतम् इंद्रजिन्निधनाकांक्षीययौत्वरितविक्रमः ९ वानरैर्बहुसाहस्रैर्हनूमान्पृष्ठतोऽन्वगात् बिभीषणश्चसहितोमंत्रिभिस्त्वरितंययौ १० जांबवत्प्रमुखाऋक्षाःसौमित्रिंत्वरयाऽन्वगुः गत्वानिकुंभिलादेशंलक्ष्मणोवानरैःसह ११ अपश्यद्बलसंघातंदूराद्राक्षससंकुलम् धनुरायम्यसौमित्रिर्यत्तोभूद्भूरिविक्रमः १२ अंगदेनचवीरेणजांबवानृक्षाधिपः तदाबिभीषणःप्राहसौमित्रिंपश्यराक्षसान् १३

ति अनुयास्यति ५ बिभीषणस्यानुगमनंकार्यसाधकमित्याहाभिज्ञइति तस्येंद्रजिद्धननदेशस्यविवराणिरिपूणांछिद्राणि ६ स्पृश्यस्पृष्ट्वा ७ भोगावतीपातालगंगा ८ संस्मृतात्मरूपःस्मृतस्वनिवासश्चतंरामम् ९ १०-११ बलसंघातंइंद्रजिद्रक्षणार्थंस्थितंराक्षससंकुलंराक्षसव्याप्तम् १२ अंगदेनवीरेण जांबवान्यत्तोभूदित्यनुकर्षः राक्षसाधिपइत्युत्तरार्धस्थबिभीषणान्वयिराक्षसान् इंद्रजिद्रक्षकान् १३

१४ अस्मिन्नरक्षोनीकेभिन्नेतच्छरभेदेनपलायिते एतत्कर्मइंद्रजिद्वनकर्म १५ १६ राक्षसेंद्रसुतंप्रति तत्सेनांप्रतीत्यर्थः १७ तेरा
क्षसाः १८ शब्दः शूराणांसिंहनादरूपः १९ निकुंभिलांचहोमंचेतिकेवलंकर्मत्यागएवन किंतुतद्देशत्यागोपीत्यर्थः २० महताक्रो
धेनयुतोयुद्धायसौमिस्त्रिंलक्ष्मणमाहूयित्वारणमूर्धनिरणभूमध्यभागं आगमत्वात्सः ल्यबभावआर्षः २१ समाह्वयतेवाह

यदेतद्राक्षसानीकंमेघश्यामंविलोक्यते अस्यानीकस्यमहतोभेदनेयत्नवान्भव १४ राक्षसेंद्रसु-
तोऽप्यस्मिन्भिन्नेदृश्योभविष्यति अभिद्रवाशुयावद्वैनैतत्कर्मसमाप्यते १५ जहिवीरदुरात्मानं
हिंसापरमधार्मिकम् बिभीषणवचःश्रुत्वालक्ष्मणःशुभलक्षणः १६ ववर्षशरवर्षाणिराक्षसेंद्रसु
तंप्रति पाषाणैःपर्वताग्रैश्चवृक्षैश्चहरियूथपाः १७ निर्जघ्नुःसर्वतोदैत्यान्तेपिवानरयूथपान् प
रश्वधैःसितैर्बाणैरसिभिर्यष्टितोमरैः १८ निर्जघ्नुर्वानरानीकंतदाशब्दोमहानभूत् ससंप्रहारस्तु
मुलःसंजज्ञेहरिरक्षसाम् १९ इंद्रजित्स्वबलंसर्वमर्द्यमानंविलोक्यसः निकुंभिलांचहोमंचत्यक्त्वा
शीघ्रंविनिर्गतः २० रथमारुह्यसधनुःक्रोधेनमहतागमत् समाह्वयित्वासौमित्रिंयुद्धायरणमू-
र्द्धनि २१ सौमित्रेमेघनादोऽहंमयाजीवन्नमोक्ष्यसे तत्रदृष्ट्वापितृव्यंसःप्राहनिष्ठुरभाषणम् २२
इहैवजातःसंवृद्धःसाक्षाद्भ्रातापितुर्मम यस्त्वंस्वजनमुत्सृज्यपरभृत्यत्वमागतः २३ कथंद्रुह्य-
सिपुत्रायपापीयानसिदुर्मतिः इत्युक्त्वालक्ष्मणंदृष्ट्वाहनूमत्पृष्ठतःस्थितम् २४ उद्यदायुध
निस्त्रिंशेरथेमहतिसंस्थितः महाप्रमाणमुद्यम्यघोरंविस्फारयन्धनुः २५ अद्यवोमामकाबा
णाःप्राणान्यास्यंतिवानराः ततःशरंदाशरथिःसंधायामित्रकर्षणः २६

सौमित्रेइतिनिष्ठुरभाषणम् निष्ठुरवाक्यम् २२ परभृत्यत्वमागतइत्यस्येदृशंत्वांधिगितिशेषः २३ द्रुह्यसिमदीयंछिद्रंशत्रु
भ्योदर्शयसीत्यर्थः पृष्ठतः सार्वविभक्तिकस्तसिः पृष्ठेत्यर्थः उद्यंतिप्रकाशंस्थितानिआयुधानिनिस्त्रिंशाश्चयस्मिन्तादृशे
रथेइत्यर्थः महाप्रमाणंसार्धसप्तवितस्ति २५ भोवानरायुष्माकंप्राणान्ममबाणाः पास्यंतिइतिअवददितिशेषः दाशरथिर्लक्ष्मणः
२६

इंद्रजित्क्रोधाद्रक्तनयनो बाणपातसमकालं लक्ष्मणमपश्यत् २७ ततः शरैराहतः पीडितो मूढः मूर्छितोऽभवत् प्रत्याहृतें-
द्रियः प्राप्तेंद्रियज्ञानः पुनर्व्यपगतमूर्छोऽभवदिति यावत् २८ सौमित्रिमभिचक्राम तत्संमुखं जगामेत्यर्थः २९ ३० ३१ संप्रयु-

ससर्ज राक्षसेंद्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् इंद्रजिद्रक्तनयनो लक्ष्मणं समुदैक्षत २७ शक्राशनिसमस्पर्शै-
र्लक्ष्मणेनाहतः शरैः मुहूर्तमभवन्मूढः पुनः प्रत्याहृतेंद्रियः २८ ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजं
सोऽभिचक्राम सौमित्रिं क्रोधसंरक्तलोचनः २९ शरान्धनुषि संधाय लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् यदि ते प्रथ-
मे युद्धे न दृष्टो मे पराक्रमः ३० अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभि-
विव्याध लक्ष्मणम् ३१ दशभिश्च हनूमंतं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान्
३२ क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद बिभीषणम् लक्ष्मणोऽपि तथा शत्रुं शरवर्षैरवाकिरत् ३३ तस्य
बाणैः सुसंविद्धं कवचं कांचनप्रभम् व्यशीर्यत रथोपस्थे तिलशः पतितं भुवि ३४ ततः शरसहस्रेण
संक्रुद्धो रावणात्मजः बिभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमम् ३५ व्यशीर्यतापतद्दिव्यं कवचं लक्ष्म-
णस्य च कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ३६ अभीक्ष्णं निश्वसंतौ तौ युध्येतां तुमुलं पुनः शर-
संवृतसर्वांगौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ३७ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः अयुध्येतां महा-
सत्वौ जयाजयविवर्जितौ ३८ एतस्मिन्नंतरे वीरो लक्ष्मणः पंचभिः शरैः रावणेः सारथिं साश्वं रथं च
समचूर्णयत् ३९ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्हस्तलाघवम् सोऽन्यत्तु कार्मुकं भद्रं सज्जं चक्रे त्वरान्वि-
तः ४० तच्चापमपि चिच्छेद लक्ष्मणस्त्रिभिराशुगैः तमेवं छिन्नधन्वानं विव्याधानेकसायकैः ४१

क्तेन धनुषः सकाशात्प्रेरितेन ३२ ३३ सुसंविद्धं सुतरां सम्यक् विद्धं रथमध्ये विशीर्णं तत्र पुनर्बाणैस्तिलशः खंडितं भुवि पतित-
म् ३४ ३५ दिव्यमपि लक्ष्मणस्य कवचं तद्बाणैर्व्यशीर्यतापतच्च अन्योन्यं कृतप्रतिकृतौ कृतं प्रतिकृतं याभ्यां तादृशौ संधिरा-
र्षः ३६ तुमुलं अत्याश्चर्यं द्रष्टृभिर्विशिष्य ज्ञातुमशक्यं च ३७ जयाजयविवर्जितावित्यनेन समयुद्धतोक्ता ३८ ३९ ४० ४१

४२ ऐंद्रं ऐन्द्रास्त्राभिमंत्रितंयद्वा अगस्त्यद्वाराइंद्रदत्ततूणीराद्रामेणदत्तमित्यर्थः ४३ ४४ ४५ तंबाणंऐंद्रबाणम् ४६ ४७ रघूत्तमंकी-
र्तयंतः सद्गुणान्कीर्तयंतः तैरेवस्तुवंतश्चेत्यर्थः ४८ ४९ स्थिराभूत् तावत्पर्यंतंराक्षसभारेणकंपमानेवासीदितिव्यंग्यंजयजल्पः स-

पुनरन्यत्समादायकार्मुकंभीमविक्रमः इंद्रजिल्लक्ष्मणंबाणैः शतैरादित्यसन्निभैः ४२ बिभेदवानरान्स-
र्वान्बाणैरापूरयन्दिशः ततऐंद्रंसमादायलक्ष्मणोरावणिंप्रति ४३ संधायाकृष्यकर्णांतंकार्मुकंदृढनि
ष्ठुरम् उवाचलक्ष्मणोवीरः स्मरन्रामपदांबुजम् ४४ धर्मात्मासत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यदि त्रिलो
क्यामप्रतिद्वंद्वस्तदेनंजहिरावणिम् ४५ इत्युक्त्वाबाणमाकर्णाद्विकृष्यतमजिह्मगम् लक्ष्मणः समरेवीरः स
सर्जेंद्रजितंप्रति ४६ सशरः सशिरस्त्राणंश्रीमज्ज्वलितकुंडलम् प्रमथ्येंद्रजितः कायात्पातयामासभूत
ले ४७ ततः प्रमुदितादेवाः कीर्तयंतोरघूत्तमम् ववर्षुः पुष्पवर्षाणिस्तुवंतश्चमुहुर्मुहुः ४८ जहर्ष-
शक्रोभगवान्सहदेवैर्महर्षिभिः आकाशेपिचदेवानांशुश्रुवेदुंदुभिस्वनः ४९ विमलंगगनंचासी
त्स्थिराभूद्विश्वधारिणी निहतंरावणिंदृष्ट्वाजयजल्पसमन्वितः ५० गतश्रमः ससौमित्रिः शंख
मापूरयद्रणे सिंहनादंततः कृत्वाज्याशब्दमकरोद्विभुः ५१ तेननादेनसंहृष्टावानराश्चगतश्रमाः
वानरेंद्रैश्चसहितः स्तुवद्भिर्हृष्टमानसैः ५२ लक्ष्मणः परितुष्टात्माददर्शाभ्येत्यराघवम् हनूम
द्राक्षसाभ्यांचसहितोविनयान्वितः ५३ ववंदेभ्रातरंरामंज्येष्ठंनारायणंविभुम् त्वत्प्रसादाद्रघुश्रेष्ठहतोरा
वणिराहवे ५४ श्रुत्वातल्लक्ष्मणाद्वृत्तमुत्थायालिंग्यरघूत्तमः मूर्ध्न्यवघ्रायमुदितः सस्नेहमिदमब्रवीत्
५५ साधुलक्ष्मणतुष्टोऽस्मिकर्मत्वेदुष्करंकृतम् मेघनादस्यनिधनेजितंसर्वमरिंदम ५६ अहोरात्रै
स्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः निःसपत्नः कृतोस्म्यद्यनिर्यास्यतिहिरावणः ५७ पुत्रशोकान्मया
योद्धुंतंहनिष्यामिरावणं मेघनादंहतंश्रुत्वालक्ष्मणेनमहाबलम् ५८

शोजयशब्दः ५० ५१ गतश्रमास्त्रासन्नितिशेषः-
स्तुवद्भिर्लक्ष्मणमितिशेषः ५२ राक्षसोबिभीषणः ५३ ५४ लक्ष्मणात्तदिंद्रजिन्निधनंश्रुत्वेत्यर्थः ५५ सर्वंराक्षसकुलं ५६ ५७ मयायोद्धुंनिर्या
स्यतीत्यन्वयः ५८

५९ पर्यदेवयत् शोकंकृतवानित्यर्थः ६० पुत्रलालसः पुत्रेलालसाप्रीतिर्यस्यसः ६१ सर्वान्राक्षसान् निनाशयिषुर्नाशयितुमि-
च्छुरुवाचयुद्धायगच्छध्वमितीतिशेषः ६२ बुध्यासंवीक्ष्यसीतानाशेरामनाशइतिविचार्येत्यर्थः ६३ ६४ ६५ हेदशग्रीववैश्रवणानु-

रावणः पतितोभूमौमूर्छितःपुनरुत्थितः विललापातिदीनात्मापुत्रशोकेनरावणः ५९ पुत्रस्यगुणकर्माणि
संस्मरन्पर्यदेवयत् अद्यदेवगणाःसर्वेलोकपालामहर्षयः ६० हतमिंद्रजितंज्ञात्वासुखंस्वप्स्यंतिनिर्भयाः
इत्यादिबहुशःपुत्रलालसोविललापह ६१ ततःपरमसंक्रुद्धोरावणोराक्षसाधिपः उवाचराक्षसान्सर्वा-
न्निनाशयिषुराहवे ६२ सपुत्रवधसंतप्तःशूरःक्रोधवशंगतः संवीक्ष्यरावणोबुद्ध्याहंतुंसीतांप्रदुद्रुवे ६३
खड्गपाणिमथायांतंक्रुद्धंदृष्ट्वादशाननम् राक्षसीमध्यगासीताभयशोकाकुलाभवत् ६४ एतस्मिन्नंतरेत
स्यसचिवोबुद्धिमाञ्छुचिः सुपार्श्वोनाममेधावीरावणंवाक्यमब्रवीत् ६५ ननुनामदशग्रीवसाक्षाद्वै
श्रवणानुजः वेदविद्याव्रतस्नातःस्वकर्मपरिनिष्ठितः ६६ अनेकगुणसंपन्नःकथंस्त्रीवधमिच्छसि
अस्माभिःसहितोयुद्धेहत्वारामंचलक्ष्मणम् ६७ प्राप्स्यसेजानकींशीघ्रमित्युक्तःसन्यवर्तत ६७ त
तोदुरात्मासुहृदानिवेदितंवचःसुधर्म्यंप्रतिगृह्यरावणः गृहंजगामाशुशुचाविमूढधीःपुनःसभांच
प्रययौसुहृद्वृतः ६८ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमाम॰युद्धकांडेनवमःसर्गः ९ श्रीमहादे
वउवाच सविचार्यसभामध्येराक्षसैःसहमंत्रिभिः निर्ययौयेवशिष्टास्तैराक्षसैःसहराघवम् १ श
लभःशलभैर्युक्तःप्रज्वलंतमिवानलम् ततोरामेणनिहताःसर्वेतेराक्षसायुधि २ स्वयंरामेणनिहतस्ती
क्ष्णबाणेनवक्षसि व्यथितस्त्वरितंलंकांप्रविवेशदशाननः ३ दृष्ट्वारामस्यबहुशःपौरुषंचाप्यमानुषं
रावणोमारुतेश्चैवशीघ्रंशंकांतिकंययौ ४

जत्वादिभिर्ननुनामअतिशयेनप्रसिद्धः कथंस्त्रीवधमिच्छसीत्यन्वयः ६६
इतिसुपार्श्वेनोक्तःसरावणोन्यवर्ततनिवृत्तः ६७ शुचाशोकेनविमूढधीःसभागमनमेवतदवसरेयुक्तम् तत्रगृहगमनंविमोहः
६८ इतिश्रीमत्सकलराजविपद्॰ युद्धकांडेनवमःसर्गः ९ १ २ ३ चापिपादपूरणे मारुतेश्चपौरुषंदृष्ट्वेतिअनुकर्षः ४

एवंप्रकारेणराक्षसयूथपैः सहलंकाविनाशितेत्यन्वयः ५ तदेवाह महादैत्याइत्यादिदुःखसंदोहोदुःखसमूहः ६ ७ ८ तूणीरसाय
काः तूणीरस्थिताःसायकाइत्यर्थः संभविष्यंति त्वांसम्यक्प्राप्स्यंति ९ १० सर्वत्रसर्वदिक्षुआदिनाअन्यान्यपिछिद्राणि ११ १२ रा

नमस्कृत्यदशग्रीवःशुक्रंप्रांजलिरब्रवीत् भगवन्राघवेणैवंलंकाराक्षसयूथपैः ५ विनाशितामहादैत्यानि
हताःपुत्रबांधवाः कथंमेदुःखसंदोहस्त्वयि तिष्ठतिसद्गुरौ ६ इतिविज्ञापितोदैत्यगुरुःप्राहदशाननम्
होमंकुरुप्रयत्नेनरहसित्वंदशानन ७ यदिविघ्नोनचेद्धोमेतर्हिहोमानलोत्थितः ८ महान्रथश्चवाहाश्च
चापतूणीरसायकाः संभविष्यंतितैर्युक्तस्त्वमजेयोभविष्यसि ९ गृहाणमंत्रान्मद्दत्तान्गच्छहोमंकुरु
द्रुतम् इत्युक्तस्त्वरितंगत्वारावणोराक्षसाधिपः १० गुहांपातालसदृशींमंदिरेस्वेचकारह लंकाद्वारक
पाटादिबध्वासर्वत्रयत्नतः ११ होमद्रव्याणिसंपाद्ययान्युक्तान्याभिचारिके गुहांप्रविश्यचैकांतेमौनी-
होमंप्रचक्रमे १२ उत्थितंधूममालोक्यमहांतंरावणानुजः रामायदर्शयामासहोमधूमंभयाकुलः १३
पश्यरामदशग्रीवोहोमंकर्तुंसमारभत् यदिहोमःसमाप्तःस्यात्तदाजेयोभविष्यति १४ अतोविघ्ना-
यहोमस्यप्रेषयाशुहरीश्वरान् तथेतिरामःसुग्रीवसंमतेनांगदंकपिम् १५ हनूमत्प्रमुखान्वीरानादिदे
शमहाबलान् प्राकारंलंघयित्वातेगत्वारावणमंदिरम् १६ दशकोट्यःप्लवंगानांगत्वामंदिररक्षकान्
चूर्णयामासुरश्वांश्चगजांश्चन्यहनन्क्षणात् १७ ततश्चसरमानामप्रभातेहस्तसंज्ञया बिभीषणस्य
भार्यासाहोमस्थानमसूचयत् १८ गुहापिधानपाषाणमंगदःपादघट्टनैः चूर्णयित्वामहासत्वःप्रविवे
शमहागुहाम् १९ दृष्ट्वादशाननंतत्रमीलिताक्षंदृढासनम् ततोंऽगदाज्ञयासर्वेवानराविविशुर्द्रुतम्
२० तत्रकोलाहलंचक्रुस्ताडयंतश्चसेवकान् संभारांश्चिक्षिपुस्तत्रहोमकुंडेसमंततः २१

वणानुजोबिभीषणः १३ समारभत् आरब्धवान् अजेयइतिच्छेदः १४ १५ १६ १७ बिभीषणस्यभार्यासरमानामहस्तसंज्ञया-
होमस्थानमसूचयत्ज्ञापितवती १८ पादघट्टनैः पादाघातैः १९ २० संभारान्होमसाधनानि २१ ६ ६

हनूमान्स्स्रुवमाच्छिद्यतेनैवजघान २२ २३ २४ विददारनखैः विदीर्णंकृतवान् २५ ततः कंचुकाद्विमुक्ताविभक्तामुक्ताः रत्नसंचयैस्त
तोविभक्तैः सहभूमौपतिताइत्यर्थः त्रुटितंवानराणामाकर्षणेनभग्नम् २६ तस्यरावणस्यपश्यतएवेत्यर्थः २७ नीतारावण होमस्थान
मितिशेषः २८ करुणंयथास्यात्तथाक्रोशंतीजगादेत्यन्वयः त्वंनिर्लज्जोसियत्तवभार्यातवैवाग्रेपरैर्वानरैः केशपाशेधृत्वाविकृष्य

स्रुवमाच्छिद्यहस्ताच्चरावणस्यबलाद्रुषा तेनैवसंजघानाशुहनूमान्प्लवगाग्रणीः २२ अंतिदंतैश्चकाष्ठै
श्चवानरास्तमितस्ततः नजहौरावणोध्यानंहतोऽपिविजिगीषया २३ प्रविश्यांतःपुरेवेश्मन्यंगदोवेग
वत्तरः समानयत्केशबंधेधृत्वामंदोदरींशुभाम् २४ रावणस्यैवपुरतोविलपंतीमनाथवत् विददारांग
दस्तस्याः कंचुकंरत्नभूषितम् २५ मुक्ताविमुक्ताः पतिताः समंताद्रत्नसंचयैः श्रोणिसूत्रंनिपतितंत्रु
टितंरत्नचित्रितम् २६ कटिप्रदेशाद्विस्त्रस्तानीवीतस्यैवपश्यतः भूषणानिचसर्वाणिपतितानिसमंततः
२७ देवगंधर्वकन्याश्चनीताहृष्टैःप्लवंगमैः मंदोदरीरुरोदाथरावणस्याग्रतोभृशम् २८ क्रोशंतीकरुणं
दीनाजगाददशकंधरम् निर्लज्जोसिपरैरेवंकेशपाशेविकृष्यते २९ भार्यातवैवपुरतःकिंजुहोषिनल
ज्जसे हन्यतेपश्यतोयस्यभार्यापापैश्चशत्रुभिः ३० मर्तव्यंतेनतत्रैवजीवितान्मरणंवरम् हामेघनादते
मातात्क्लिश्यतेबतवानरैः ३१ त्वयिजीवतिमेदुःखमीदृशंचकथंभवेत् भार्यालज्जाचसंत्यक्ताभर्त्रामे
जीविताशया ३२ श्रुत्वातद्देवितंराजामंदोदर्यादशाननः उत्तस्थौखड्गमादायत्यजदेवीमितिब्रुवन् ३३
जघानांगदमव्यग्रःकटिदेशेदशाननः ततोत्सृज्ययगुःसर्वेविध्वंस्यहवनंमहत् ३४ रामपार्श्वमुपाग
त्यतस्थुःसर्वेप्रहर्षिताः रावणस्ततोभार्यामुवाचपरिसांत्वयन् ३५

तेच २९ अतः किंजुहोषिकिन्नलज्जसे तदेवाह हन्यतेपश्यतइत्यादि ३० ३१ त्वयिजीवतिईदृशंदुःखंभवेत् नभवेदेवत्वंना
शात्तुमेइदंदुःखंप्राप्तंचपादपूरणे मेभर्त्राजीविताशयाभार्यालज्जाचेत्कुभयमपित्यक्तमित्यर्थः ३२ ३३ ततोत्सृज्यत
तउत्सृज्येतिछेदः आर्षःसंधिः महत्महाफलजनकंहवनमित्यर्थः ३४ ३५

जीवताप्राणिनाकिंनदृश्यते असंभावितमपिदृश्यतइत्यर्थः ततोममेदृश्यवस्थेतिशोकंत्यजज्ञानंभाविदुर्लंघ्यमितिज्ञानम् ३६ अज्ञान-
कृतस्यवस्तुतोज्ञानेननाशइतिचेत्सर्वमिदमज्ञानकृतमेवेत्याहाज्ञानेति अतएवकर्तव्याकर्तव्यविषयज्ञाननाशकोतः सर्वथाज्ञानालंबे
नसत्यक्तुंशक्यइतिभावः किंबहुनासर्वः संसारएवाज्ञानमूलकस्तन्मूलस्यशरीरादिष्वहंज्ञानस्याज्ञानप्रभवत्वादित्याहाज्ञानप्रभवेति
३७ पुत्रदारादिसंबंधएतेमदीयाइत्यध्यासः ततःसंसृतिः बंधककर्मोत्पत्तिः एवंहर्षादयोजन्माद्याश्चाज्ञानमूलाः तत्तज्जनकक
र्मणामज्ञानजन्यत्वादिदंलब्धमितिहर्षजनकस्येदंमेनष्टमितिशोकजनकस्यायंमेहंतेत्यादिभयादिजनकज्ञानस्याज्ञानमूलकत्वा

दैवाधीनमिदंभद्रेजीवताकिंनदृश्यते त्यजशोकंविशालाक्षिज्ञानमालंब्यनिश्चितम् ३६ अज्ञानप्रवःशो
कःशोकोज्ञानविनाशकृत् अज्ञानप्रभवाहंधीःशरीरादिष्वनात्मसु ३७ तन्मूलःपुत्रदारादिसंबंधःसंसृ
तिस्ततः हर्षशोकभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ३८ अज्ञानप्रभवात्ह्यतेजन्ममृत्युजरादयः आत्मात्तुके
वलःशुद्धोव्यतिरिक्तोह्यलेपकः ३९ आनंदरूपोज्ञानात्मासर्वभावविवर्जितः नसंयोगोवियोगोवा
विद्यतेकेनचित्सतः ४० एवंज्ञात्वास्वमात्मानंत्यजशोकमनिंदिते इदानीमेवगच्छामिहत्वारामंसल
क्ष्मणम् ४१ आगमिष्यामिनोचेन्मांदारयिष्यतिसायकैः श्रीरामोवज्रकल्पैश्चततोगच्छामितत्पद
म् ४२ तदात्वयामेकर्तव्याक्रियामच्छासनात्प्रिये सीतांहत्वामयासार्द्धंत्वंप्रवेक्ष्यसिपावकम् ४३
एवंश्रुत्वावचस्तस्यरावणस्यातिदुःखिता उवाचनाथमेवाक्यंशृणुसत्यंतथाकुरु ४४ शक्योनराघ
वोजेतुंत्वयाचान्यैःकदाचन रामोदेववरःसाक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ४५

स्व ३८ आत्मनातुवास्तवोनकेनापि
संबंधइत्याह आत्मात्विति बहुशोव्याख्यातमेतत् ३९ सर्वभावैःसुखदुःखैर्विवर्जितः तदेवाह नसंयोगइति तद्बुद्धिरेवमुख्यतयाहर्ष
शोकादिकारणमितिभावः ४० ४१ दारयिष्यतिदारणेननाशयिष्यतीत्यर्थः वज्रकल्पैःसायकैर्दारयिष्यतीत्यन्वयः ततस्तत्पदंसर्वो
त्तमंस्थानंवैकुंठंगमिष्यामि ४२ सीतांहत्वात्वयामेक्रियासपिंडीकरणांताकर्तव्यापुत्राभावेतुपत्नीस्यादितिस्मृतेः यद्वामयासार्द्धंपाव-
कंप्रवेक्ष्यसिसत्याभिच्छायामितिशेषः ४३ सत्यंवाक्यंशृणुतथाकुरुत्वमद्वाक्यार्थमनुतिष्ठेत्यर्थः ४४ प्रधानस्यप्रकृतेःपुरुषाणांजी
वानांचेश्वरः नियंता ४५

तदेवबोधयंतीतदवतारानाह मत्स्यइति इदंपुराणेप्रसिद्धम् ४६ ४७ क्रोडरूपेणवाराहरूपेण ४८ ४९ जगत्त्रयमाक्रम्यपादैरिति शेषः ५० रामः परशुरामः मुनेः कश्यपस्य ५१ भवदर्थेभवन्नाशार्थं ५२ ५३ रघूत्तमेनत्समीपमित्यर्थः ५४ ५५ राघवेणघातयित्वाकथंजीवामिजीवनेप्रियताबुद्धिंकरोमिमरणस्यसन्निहितत्वाद्विपरीतबुद्धिंरावणस्याह रामेणसहेत्यादिजानामिराघवंवि

मत्स्योभूत्वापुराकल्पेमनुंवैवस्वतंप्रभुः ररक्षसकलापद्भ्योराघवोभक्तवत्सलः ४६ रामः कूर्मोभवत्पूर्वंलक्षयोजनविस्तृतः समुद्रमथनेपृष्ठेदधारकनकाचलम् ४७ हिरण्याक्षोऽतिदुर्वृत्तोहतोऽनेनमहात्मना क्रोडरूपेणवपुषाक्षोणीमुद्धरताक्वचित् ४८ त्रिलोककंटकंदैत्यंहिरण्यकशिपुंपुरा हतवान्नारसिंहेनवपुषारघुनंदनः ४९ विक्रमैस्त्रिभिरेवासौबलिंबध्वाजगत्त्रयम् आक्रम्यादात्सुरेंद्राय भृत्यायरघुसत्तमः ५० राक्षसाः क्षत्रियाकाराजाताभूमेर्भरावहाः तान्हत्वाबहुशोरामोभुवंजित्वाह्यदान्मुनेः ५१ सएवसांप्रतंजातोरघुवंशेपरात्परः भवदर्थेरघुश्रेष्ठोमानुषत्वमुपागतः ५२ तस्यभार्याकिमर्थंवाहृतासीतावनाद्बलात् ममपुत्रविनाशार्थंस्वस्यापिनिधनायच ५३ इतः परंवावैदेहींप्रेषयस्वरघूत्तमे बिभीषणायराज्यंतुदत्वागच्छामहेवनम् ५४ मंदोदरीवचः श्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् कथंभद्रेरणेपुत्रान्भ्रातॄन्राक्षसमंडलम् ५५ घातयित्वाराघवेणजीवामिवनगोचरः रामेणसहयोत्स्यामिरामबाणैः सुशीघ्रगैः ५६ विदार्यमाणोयास्यामितद्विष्णोः परमंपदम् जानामिराघवंविष्णुंलक्ष्मींजानामिजानकीम् ज्ञात्वैवजानकीसीतामयाऽनीतावनाद्बलात् ५७ रामेणनिधनंप्राप्ययास्यामीतिपरंपदम् विमुच्यत्वांतुसंसाराद्गमिष्यामिसहप्रिये ५८ परानंदमयींशुद्धांसेव्यतेयामुमुक्षुभिः तांगतिंतुगमिष्यामिहतोरामेणसंयुगे ५९

तिच ५६ ५७ रामेणनिधनंप्राप्यपरंपदंयास्यामीतिज्ञात्वैवजानकीबलादानीतेत्यन्वयः हेप्रियेत्वांविमुच्यत्यक्त्वासंसारात् ल्यब्लोपेपंचमीसंसारंसंत्यज्यमृतैर्बंधुभिः सहगमिष्यामि ५८ गम्यसेप्राप्यतेसागतिः स्थानंपरानंदमयीदुःखराहित्यात् ब्रह्मलोकैकदेशवैकुंठरूपाशुद्धारजस्तमोऽस्पृष्टाशुद्धसत्वमयीयामुमुक्षुभिः सेव्यते दहराद्युपासनाभिः प्राप्यतेरामेणसंयुगेहतस्तांगतिंगमिष्यामि ५९

इहकल्मषाणिराक्षसदेहेनकृतानिपापानिअंतकालेरामनामस्मरणाद्राममूर्तिदर्शनाच्चप्रक्षाल्यदुरीकृत्यमुक्तिंयास्यामि ६० क्लेशा
दीति अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपंचक्लेशाइतियोगशास्त्रोक्ताः तत्राविद्याअनित्याशुचिदुःखरूपानात्मसुनित्यशुचि
सुखात्मत्वख्यातिः शुक्तिरजतादिज्ञानानिच अस्मिताशरीराद्व्यतिरिक्तआत्मानास्तीत्येवंप्रत्ययः रागद्वेषौप्रसिद्धौअभिनिवे

प्रक्षाल्यकल्मषाणीहमुक्तिंयास्यामिदुर्लभाम् ६० क्लेशादिपंचकतरंगयुगंभ्रमाढ्यंदारात्मजाप्तधनब
न्धझषाभियुक्तम् और्वानलाभनिजरोषमनंगजालंसंसारसागरमतीत्यहरिंव्रजामि ६१ इतिश्रीम
दध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेदशमःसर्गः श्रीमहादेवउवाच इत्युक्त्वावचनंप्रे
म्णाराज्ञींमंदोदरींतदा रावणःप्रययौयोद्धुंरामेणसहसंयुगे १ दृढंस्यंदनमास्थायवृतोघोरैर्निशाच
रैः चक्रैःषोडशभिर्युक्तंसवरूथंसकूबरम् २ पिशाचवदनैर्घोरैःखरैर्युक्तंभयावहम् सर्वास्त्रशस्त्र
सहितंसर्वोपस्करसंयुतम् ३ निश्चक्रामाथसहसारावणोभीषणाकृतिः आयांतंरावणंदृष्ट्वाभीषणं
रणकर्कशम् ४ संत्रस्ताभूत्तदासेनावानरीरामपालिता हनूमानथचोत्प्लुत्यरावणंयोद्धुमाययौ ५
आगत्यहनुमान्रक्षोवक्षस्यतुलविक्रमः ६ मुष्टिबंधंदृढंबध्वाताडयामासवेगतः तेनमुष्टिप्रहारेणजा
नुभ्यामपतद्रथे ७ मूर्छितोऽथमुहूर्तेनरावणःपुनरुत्थितः उवाचचहनूमंतंशूरोसिममसंमतः ८
हनूमानाहतंधिङ्मांयस्त्वंजीवसिरावण त्वंतावन्मुष्टिनावक्षोममताडयरावण ९ पश्चान्मयाहतः
प्राणान्मोक्ष्यसेनात्रसंशयः तथेतिमुष्टिनावक्षोरावणेनापिताडितः १० विघूर्णमाननयनःकिंचित्क
श्मलमाययौ संज्ञामवाप्यकपिराट्रावणंहंतुमुद्यतः ११ शोमरणादित्रासः तज्जन्याः स्थूलवृत्तयआदिपद

ग्राह्याः यासांध्यानहेयत्वंयोगशास्त्रेउक्तं तद्रूपास्तरंगायत्रतंचेभ्रयुगंतत्परिवृत्तिरूपभ्रमेणाढ्यंदारादिरूपैर्झषैर्ग्राहैर्युक्तंतत्त
त्प्राणिनांरोषएवौर्वानलाभोयत्रशोषकत्वात्तमनंगःकामएवजालंबंधकत्वाद्यत्रतंकामेनहितत्तद्विषयेजनोबध्यते ६१ इति
श्रीमत्सुक०युद्धकांडेदशमःसर्गः इत्युक्त्वेति १ वरूथोरथगुप्तिः २ उपस्करोयुद्धसामग्री ३ रणकर्कशमतिनिर्दयम् ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

१२ समवेताग्रे इतिच्छेदः संधिरार्षः १३ १४ पृथक्सिंहनादंकृत्वा प्रत्येकंसिंहनादंकृत्वेत्यर्थः दशनच्छदंओष्ठम् १५ विवृत्तनक्रो
धवशाद्विस्तार्य १६ तोयदोधाराभिरिवपर्वतमितिशेषः विव्यथेव्यथयामास अंतर्भावितण्यर्थः १७ १८ १९ ममकार्यरामस्य

ततोन्यत्रगतोभीत्यारावणोराक्षसाधिपः हनूमानंगदश्चैवनलोनीलस्तथैवच १२ चत्वारः समवेताग्रेदृष्ट्वारा
क्षसपुंगवान् अग्निवर्णंतथासर्परोमाणंखड्गरोमकम् १३ तथावृश्चिकरोमाणंनिर्जघ्नुः क्रमशोसुरान् च
त्वारश्चतुरोहत्वाराक्षसान्भीमविक्रमान् १४ सिंहनादंपृथक्कृत्वारामपार्श्वमुपागताः ततः क्रुद्धोदश
ग्रीवः संदश्यदशनच्छदम् १५ विवृत्यनयनेक्रूरोराममेवान्वधावत दशग्रीवोरथस्थस्तुरामंवज्रोपमैः
शरैः १६ आजघानमहाघोरैर्धाराभिरिवतोयदः रामस्यपुरतः सर्वान्वानरानपिविव्यथे १७ ततःपा
वकसंकाशैः शरैः कांचनभूषणैः अभ्यवर्षद्रणेरामोदशग्रीवंसमाहितः १८ रथस्थंरावणंदृष्ट्वाभूमिष्ठं
रघुनंदनम् आहूयमातलिंशक्रोवचनंचेदमब्रवीत् १९ रथेनममभूमिष्ठंशीघ्रंयाहिरघूत्तमम् त्वरितं
भूतलंगत्वाकुरुकार्यममानघ २० एवमुक्तोऽथतंनत्वा मातलिर्देवसारथिः ततोहयैश्चसंयोज्यहरि-
तैः स्यंदनोत्तमम् २१ स्वर्गाज्जयार्थंरामस्यह्युपचक्राममातलिः अब्रवीच्चतवोराममग्रतस्यरथेस्थितः
प्रांजलिर्देवराजेनप्रेषितोऽस्मिरघूत्तम २२ रथोयंदेवराजस्यविजयायतवप्रभो प्रेषितश्चमहाराजध
नुरैंद्रंचभूषितम् २३ अभेद्यंकवचंखड्गंदिव्यतूणीयुगंतथा आरुह्यचरथंरामरावणंजहिराक्षसम्
२४ मयासारथिनादेववृत्रंदेवपतिर्यथा इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यनमस्कृत्यरथोत्तमम् २५ आरुरोहरथं
रामोलोकान्लक्ष्म्यानियोजयन् ततोभवन्महायुद्धंभैरवंरोमहर्षणम् २६

रथेनयोजनरूपम् २० हरितैः हरितवर्णैः २१ उपचक्राम रामसमीपमाजगामेत्यर्थः अग्रतस्यरथेअन्यैः सर्वैरदृ-
श्यरथेप्रांजलिरब्रवीदित्यन्वयः किमब्रवीत्तदाह देवराजेनेत्यादि २२ अयंदेवराजस्यरथइतिरूपबोधनंसच्चतवविजया
यतेनप्रेषितः ऐंद्रंस्वीयंधनुश्चतेनप्रेषितम् २३ २४ २५ लोकान्लक्ष्म्यानियोजयन् रावणवधस्याल्पकालावशिष्टत्वबोधनेनानंदय
न्नित्यर्थः २६

२७ २८ २९ अनलमग्निम् ३० पुरः रावणसंमुखे ३१ ३२ ३३ घोरेणबाणेनेतिशेषः ३४ रथोपस्थेरथकेतुंपातयित्वेत्यनेनतस्यवैतसादि
वत्शरैर्नम्रीकरणंविवक्षितम् क्रोधमूर्छितः उच्छ्रितक्रोधइत्यर्थः ३५ आर्ताकारं आर्तसदृशाकारं अभिनीनतदाकारं नतुवस्तुतस्त

महात्मनोराघवस्यरावणस्यचधीमतः आग्नेयेनचआग्नेयंदैवंदैवेनराघवः २७ अस्त्रंराक्षसराजस्यज
घानपरमास्त्रवित् ततस्तुससृजेघोरंराक्षसंचास्त्रमस्त्रवित् २८ क्रोधेनमहताविष्टोरामस्योपरिरा
वणः रावणस्यधनुर्मुक्ताः सर्पामूलामहाविषाः शराः कांचनपुंखाभाराघवंपरितोपतन् २९ तैःशरैःस
र्पवदनैर्वमद्भिरनलंमुखैः दिशश्चविदिशश्चैवव्याप्तास्तत्रतदाभवन् ३० तान्दृष्ट्वा सर्पांस्ततोदृष्ट्वासमं-
तात्परिपूरितान् सौपर्णमस्त्रंतद्घोरंपुरःप्रावर्तयद्रणे ३१ रामेणमुक्तास्तेबाणामूलागरुडरूपिणः
चिच्छिदुःसर्पबाणांस्तान्समंतात्सर्पशत्रवः ३२ अस्त्रेप्रतिहतेयुद्धेरामेणदशकंधरः अभ्यवर्षत्ततो
रामंघोराभिःशरवृष्टिभिः ३३ ततःपुनःशरानीकैराममक्लिष्टकारिणं अर्दयित्वातुघोरेणमातलिंप्र
त्यविध्यत ३४ पातयित्वारथोपस्थेरथकेतुंचकांचनम् ऐंद्रानश्वानभ्यहनद्रावणःक्रोधमूर्छितः
३५ विषेदुर्देवगंधर्वाश्चारणाःपितरस्तथा आर्ताकारंहरिंदृष्ट्वाव्यथिताश्चमहर्षयः ३६ व्यथितावा
नरेंद्राश्चबभूवुःसबिभीषणाः दशास्योविंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ३७ ददृशेरावणस्तत्रमैनाक
इवपर्वतः रामस्तुभ्रुकुटींबध्वाक्रोधसंरक्तलोचनः ३८ कोपंचकारसदृशंनिर्दहन्निवराक्षसम् ध
नुरादायदेवेंद्रधनुराकारमद्भुतम् ३९ गृहीत्वापाणिनाबाणंकालानलसमप्रभम् निर्दहन्निवचक्षुर्भ्यां
ददृशेरिपुमंतिके ४० पराक्रमंदर्शयितुंतेजसाप्रज्वलन्निव प्रचक्रमेकालरूपीसर्वलोकस्यपश्यतः ४१
विकृष्यचापंरामस्तुरावणंप्रतिविध्यच हर्षयन्वानरानीकंकालांतकइवाबभौ ४२ क्रुद्धंरामस्यवदनंदृ
ष्ट्वाशत्रुंप्रधावतः तत्रसः सर्वभूतानिचचालचवसुंधरा ४३

दाकारं ३६ ३७ ३८ सदृशंकोपमात्मनःसदृशंकोपंदेवेंद्रधनुर्व
र्षाकालेदृश्यमानमिंद्रधनुरितिख्यातंतत्सदृशम् ३९ ४० कालरूपीरामस्तद्रूपमनुसंधायप्रचक्रमेरावणवधायेतिशेषः ४१ ४२ ४३

४४ लोकसंवर्तकोपमंसर्वलोकप्रलयकृदाडीबकादियुद्धसदृशम् ४५ मूर्धानिःसमबाणकृत्ताइतिशेषः ४६ नदिनमित्यादिअनेनानेकदिनं-
रामरावणयोर्निरंतरंयुद्धंवृत्तमितिसूचितम् तद्रूपंछिन्नमस्तकरावणरूपंपुनःपुनःशिरःप्रादुर्भावात् ४७ तदेवाह ततइति एकव

रामंदृष्ट्वामहारौद्रमुत्पातांश्चसुदारुणान् त्रस्तानिसर्वभूतानिरावणंचाविशद्भयम् ४४ विमानस्थाःसुर
गणाःसिद्धगंधर्वकिन्नराः ददृशुःसुमहायुद्धंलोकसंवर्तकोपमम् ४५ ऐंद्रमस्त्रंसमादायरावणस्यशि
रोऽछिनत् ४५ मूर्धानोरावणस्याथबहवोरुधिरोक्षिताः गगनात्प्रपतंतिस्मतालादिवफलानिहि ४६ न
दिनंनचवैरात्रिर्नसंध्यानदिशोऽपिवा प्रकाशंतेनतद्रूपंदृश्यतेतत्रसंगरे ४७ ततोरामोबभूवाथविस्मया
विष्टमानसः शतमेकोत्तरंछिन्नंशिरसांचैकवर्चसाम् ४८ नचैवरावणःशांतोदृश्यतेजीवितक्षयात् ततः
सर्वास्त्रविद्वीरःकौसल्यानंदवर्धनः ४९ अस्त्रैश्चबहुभिर्युक्तश्चिंतयामासराघवः येयैर्बाणैर्हतादैत्याम
हासत्वपराक्रमाः ५० तएतेनिष्फलंयातारावणस्यनिपातने इतिचिंताकुलेरामेसमीपस्थोबिभीषणः ५१
उवाचराघवंवाक्यंब्रह्मदत्तवरोह्यसौ विच्छिन्नाबाहवोऽप्यस्यविच्छिन्नानिशिरांसिच ५२ उत्पत्स्यंतिपुनः
शीघ्रमित्याहभगवानजः नाभिदेशेऽमृतंतस्यकुंडलाकारसंस्थितम् ५३ तच्छोषयानलास्त्रेणतस्यमृ-
त्युस्ततोभवेत् बिभीषणवचःश्रुत्वारामःशीघ्रपराक्रमः ५४ पावकास्त्रेणसंयोज्यनाभिंविव्याधरक्ष
सः अनंतरंचचिच्छेदशिरांसिचमहाबलः ५५ बाहूनपिचसंरब्धोरावणस्यरघूत्तमः ततोघोरांमहाश
क्तिमादायदशकंधरः ५६ बिभीषणवधार्थायचिक्षेपक्रोधविह्वलः चिच्छेदराघवोबाणैस्तांशितैर्हेमभू-
षितैः ५७ दशग्रीवशिरश्छेदात्तदातेजोविनिर्गतम् म्लानरूपोबभूवाथछिन्नैःशीर्षैर्भयंकरैः ५८

र्चसांतुल्यतेजसाम् ४८ शांतोगतचेष्टः ४९ ५० निष्फलत्वंयाताःप्राप्ताःनिष्फलाजाताइतिक्वचित्पाठः ५१ ५२ कुंडलाकारेगर्तेसं
स्थितम् ५३ अनलास्त्रेणाग्नेयास्त्रेण ५४ ५५ ५६ शितैस्तीक्ष्णैः ५७ तेजोपगमात्त्वम्लानरूपोबभूव ५८

मुख्यशिरसेत्यनेनान्यानियुद्धादिकालेएवप्रादुर्भवंतीतिसूचितम् ५९ ६० ६१ प्रथितः कथितः उत्तमांगंशिरः ६२ मर्मणिउरस्थलरूपे ६३ ६४
आकाशमयमित्यनेनातिमहत्वंसूचितं आकाशपदेनव्यापकत्वाद्धिरण्यगर्भोवागौरवेमेरुमंदरौयस्यसदृशावितिशेषः ६५ भास्करवर्च-

एकेनमुख्यशिरसाबाहुभ्यांरावणोबभौ रावणस्तुपुनः क्रुद्धोनानाशस्त्रास्त्रवृष्टिभिः ५९ ववर्षराममंतरा-
मस्तथाबाणैर्ववर्षच ततोयुद्धमभूद्घोरंतुमुलंरोमहर्षणम् ६० अथसंस्मारयामासमातलीराघवंतदा वि
सृजास्त्रंवधायास्यब्राह्मंशीघ्रंरघूत्तम ६१ विनाशकालःप्रथितोयःसुरैःसोऽद्यवर्तते उत्तमांगंनचैतस्य
छेत्तव्यंराघवत्वया ६२ नैवशीर्ष्णिप्रभुर्वध्योवध्यएवहिमर्मणि ततःसंस्मारितोरामस्तेनवाक्येनमात-
लेः ६३ जग्राहसशरंदीप्तंनिःश्वसंतमिवोरगम् यस्यपार्श्वेतुपवनःफलेभास्करपावकौ ६४ शरीरमाका
शमयंगौरवेमेरुमंदरौ पर्वस्वपिचविन्यस्तालोकपालामहौजसः ६५ जाज्वल्यमानंवपुषाभातंभास्करव
र्चसा तमुग्रमस्त्रंलोकानांभयनाशनमद्भुतम् ६६ अभिमंत्र्यततोरामस्तंमहेषुंमहाभुजः वेदप्रोक्तेन-
विधिनासंदधेकार्मुकेबली ६७ तस्मिन्संधीयमानेतुराघवेणशरोत्तमे सर्वभूतानिवित्रेसुश्चचालच
वसुंधरा ६८ सरावणायसंक्रुद्धोभृशमानम्यकार्मुकम् चिक्षेपपरमायत्तस्तमस्त्रंमर्मघातिनम् ६९
सवज्रइवदुर्धर्षोवज्रपाणिविसर्जितः कृतांतइवघोरास्योन्यपतद्रावणोरसि ७० सनिमग्नोमहाघो
रःशरीरांतकरःपरः बिभेदहृदयंतूर्णंरावणस्यमहात्मनः ७१ रावणस्याहरत्प्राणान्विवेशधरणीत
ले सशरोरावणंहत्वारामतूणीरमाविशत् ७२ तस्यहस्तात्पपाताशुसशरंकार्मुकंमहत् गतासुर्भ्र
मिवेगेनराक्षसेंद्रोऽपतद्भुवि ७३ तंदृष्ट्वापतितंभूमौहतशेषाश्चराक्षसाः हतनाथाभयत्रस्तादुद्रुवुःस
र्वतोदिशम् ७४

साभातंतत्तुल्यतेजःप्रकाशं अस्त्रशब्दोर्थवाचिः शस्त्रपर्यायोत्र ६६ वेदप्रोक्तेनब्रह्मास्त्रविधिनाअ-
भिमंत्र्येत्यन्वयः ६७ ६८ भृशमतिशयेन ६९ वज्रपाणिनात्यक्तोवज्रइवसबाणोरावणोरसिन्यपतत् ७० ७१ वेगवशाद्रावण-
प्राणहरणोत्तरंभूमौप्रविश्यपुनःस्वाधिष्ठातृदेवतातेजोवशाद्रामतूणीरंप्रविष्टः ७२ भ्रमिइति शरपतनकालजातभ्रमिवेगेन ७३
७४

दशग्रीववनिधनंरामविजयंचदृष्ट्वाविदुद्रुवुरित्यन्वयः ७५ ततोरामजयंरावणस्यतद्वधंततोरामाद्वधंचवदंतोविनेदुरनेनान्वयः-
सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ७६.७७ सूर्यतुल्यंरावणस्यदेहोत्थंतेजोरघुश्रेष्ठंप्रवेशतंप्रविश्यतदाज्ञयावैकुंठलोकंजगामेतिबोध्यम् ७८
७९ वयंत्वितिवयंदेवाअपितेजसाद्योतमानाअपिसात्विकाअपिसत्वप्रधानाअपिविष्णोर्भगवतःकरुणापात्रभूताअपिभयदुः
खादिव्याप्ताःपुनःपुनःसंसारभाजश्च ८० अयंराक्षसःक्रूरोऽपिब्रह्महाऽपि अत्यंततामसोऽपिपरदाररतत्वादिगुणोऽपि ८१
रामंप्रविष्टवान्तत्प्रवेशेनमोक्षद्वारंलब्धवान्वैकुंठगतानांप्रतिसंचरेमुक्तिश्रवणादित्याश्चर्यमित्यर्थः ८२ रावणोद्वेषसंयुक्तोऽपि

दशग्रीवस्यनिधनंविजयंराघवस्यच ततोविनेदुःसंहृष्टावानराजितकाशिनः ७५ वदंतोरामविजयंरावण
स्यचतद्वधम् अथांतरिक्षेव्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुंदुभिः ७६ पपातपुष्पवृष्टिश्चसमंताद्राघवोपरि तुष्टु
वुर्मुनयःसिद्धाश्चारणाश्चदिवौकसः ७७ अथांतरिक्षेननृतुःसर्वतोऽप्सरसोमुदा रावणस्यचदेहोत्थं-
ज्योतिरादित्यवत्स्फुरत् ७८ प्रविवेशरघुश्रेष्ठंदेवानांपश्यतांसताम् देवाऊचुरहोभाग्यंरावणस्यमहा
त्मनः ७९ वयंतुसात्विकादेवाविष्णोःकारुण्यभाजनाः भयदुःखादिभिर्व्याप्ताःसंसारेपरिवर्तिनः ८०
अयंतुराक्षसःक्रूरोब्रह्महातीवतामसः परदाररतोविष्णुद्वेषीतापसहिंसकः ८१ पश्यत्स्वस्सर्वभूतेषुरा
ममेवप्रविष्टवान् एवंब्रुवत्सुदेवेषुनारदःप्राहसस्मितः ८२ शृणुतात्रसुराःयूयंधर्मतत्वविचक्षणाः रावणो
राघवद्वेषादनिशंहृदिभावयन् ८३ भृत्यैःसहसदारामचरित्रंद्वेषसंयुतः श्रुत्वारामात्स्वनिधनंभयात्सर्वत्र
राघवं ८४ पश्यन्ननुदिनंस्वप्नेराममेवानुपश्यति क्रोधोऽपिरावणस्याशुगुरुबोधाधिकोभवत् ८५

भृत्यैःसहरा
मचरित्रंशुकसारणादिभ्यःश्रुत्वातद्वेषादेवानिशंतंहृदिभावयन् अत्रश्रुत्वाभावयन्नित्यनेनश्रवणमनननिदिध्यासनसंपदुक्तामननमनु
क्तमपिअर्थाक्षिप्तंबोध्यम् तथारामात्स्वनिधनंश्रुत्वाभयात्सर्वत्रराघवंपश्यन्निदंफलंलब्धवानितिशेषः तस्यचदर्शनस्यसार्वकालिकत्व
माह अनुदिनंस्वप्नेऽपिराममेवपश्यति अनेनसाक्षात्कारउक्तः एवंसगुणविषयतादेषांवैकुंठलोकप्राप्तिद्वारामोक्षजनकत्वंदहराद्युपास
नावदितिबोध्यम् ८३.८४ उपसंहरतिक्रोधोऽपीति अपिनायःप्रीत्यैवमाचरेत् तस्यमुक्तिःसर्वथेतिध्वनितंगुरुबोधःगुरुसेवाजन्योबोध
स्तद्वत् अधिकःसर्वधर्माधिकोऽभवदित्यर्थः ८५

भगवतोहस्तान्मृत्युरप्येवंफलकइत्याह रामेणेतिसहसमानेदेशेयुज्यतेसयुक्तस्तस्यभावसायुज्यंसमानलोकवासइत्यर्थः तदेवाभि
प्रेत्याग्रेवक्ष्यति वैकुंठंयातीति ८६ दुरात्मा परानिष्टादिचिंतकः पापिष्ठत्वंकायिकपापवत्त्वंतदेवस्फुटयति परधनपरदारेत्यादिस्ने
हाद्भयाद्वेत्यनेनोभयोस्तुल्यफलत्वंस्नेहाद्गोप्यादिभयाद्रावणादिस्तत्रस्नेहवतामैहलौकिकसुखाधिक्यंविशेषइतिबोध्यम् पारलौ
किकंतुफलंतुल्यमित्याशयेनवाशब्दः अंतरंगंअंतःकरणंतच्छुद्धंयस्यसः सुरवरोब्रह्मा ८७ त्रिभुवनस्यविषमंदुःखदंशरैर्दलितं-

रामेणनिहतश्चांतेनिर्धूताशेषकल्मषः रामसायुज्यमेवापरावणोमुक्तबंधनः ८६ पापिष्ठोवादुरा-
त्मापरधनपरदारेषुसक्तोयदिस्यान्नित्यंस्नेहाद्भयाद्वारघुकुलतिलकंभावयन्संपरेतः भूत्वाशुद्धांतरं-
गोभवशतजनितानेकदोषैर्विमुक्तः सद्योरामस्यविष्णोः सुरवरविनुतंयातिवैकुंठमाद्यम् ८७ हत्वा
युद्धेदशास्यंत्रिभुवनविषमंवामहस्तेनचापंभूमौविष्टभ्यतिष्ठन्नितरकरधृतंभ्रामयन्बाणमेकम् आ
रक्तोपांतनेत्रः शरदलितवपुः सूर्यकोटिप्रकाशोवीरश्रीबंधुरांगस्त्रिदशपतिनुतः पातुमांवीररामः ८८
इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेरावणवधोनामैकादशः सर्गः ११ श्री
महादेवउ० रामोबिभीषणंदृष्ट्वाहनूमंतंतथांगदम् लक्ष्मणंकपिराजंचजांबवंतंतथाऽपरान् १ परितु
ष्टेनमनसासर्वानेवाब्रवीद्वचः भवतांबाहुवीर्येणनिहतोरावणोमया २ कीर्तिः स्थास्यतिवः पुण्यायाव
च्चंद्रदिवाकरौ कीर्तयिष्यंतिभवतांकथांत्रैलोक्यपावनीम् ३ ययोपेतांकलिहरांयास्यंतिपरमांगति
म् एतस्मिन्नंतरेदृष्ट्वारावणंपतितंभुवि ४ मंदोदरीमुखाः सर्वाः स्त्रियोरावणपालिताः पतिताराव
णस्याग्रेशोचंत्यः पर्यदेवयन् ५ विदारितंवपुर्यस्यसः बंधुरांगः यथोचितंनतोन्नतांगः एवंध्यातॄणांसर्वभयापहमिति
तंत्रेषुप्रसिद्धम् ८८ इतिश्रीमत्सकलराजविप० युद्धकांडेएकादशः सर्गः ११ रामइति १ तेषांवीराणामुत्साहार्थंवा
क्यमाह भवतामिति एवंविधवाक्येनबोधितावीरारणेप्राणव्ययेनापिस्वामीष्टंसाधयंतीतिसूचितम् २ अथपारितोषिकंददातिकी
र्तिरितिवः पुण्याकीर्तिः स्थास्यतीति किंचययाकीर्त्यासंयुक्तामिमांभवतांविजयकथांयेकीर्तयिष्यंतितेपरमांगतिंयास्यंति ३ ४ ५

पर्यदेवयत् शोकेनविललापेत्यर्थः ६ बोधयस्व शोकापनयनवाक्यैः संसारानित्यत्वंबोधयेत्यर्थः ७ ८ मृतकस्यरावणस्यसमीपेमृतकतुल्यतयानिश्चेष्टंपतितम् ९ अयंतवकः आत्मनःशुद्धबुद्धस्वभावत्वान्नकेनापिसंबंधइतिभावः १० किंच सृष्टेः पुरानवास्यकश्चित्संबंधोनैवासीत् एवमितः परमिदानींचनकश्चित्संबंधः पूर्वापरकालयोः संबंधाभावेनमध्येऽपिनवास्तवः संबंधः किंत्वाभिमानिकएवेतिभावः तदेवदृष्टांतेनाह यद्वदिति तोयौघेपतिताः सिकताजलवेगाहृताः किंचिद्दूरंमिलितायांति ततः काश्चित् गुरुतयाअध

विभीषणःशुशोचार्तोशोकेनमहतावृतः पतितोरावणस्याग्रेबहुधापर्यदेवयत् ६ रामस्तुलक्ष्मणंप्राहबोधयस्वविभीषणम् करोतुभ्रातृसंस्कारंकिंविलंबेनमानद ७ स्त्रियोमंदोदरीमुख्याः पतिताविलपंतिच निवारयतुताःसर्वाराक्षसीरावणप्रियाः ८ एवमुक्तोऽथरामेणलक्ष्मणोऽगाद्विभीषणम् उवाचमृतकोपांतेपतितंमृतकोपमं ९ शोकेनमहताविष्टंसौमित्रिरिदमब्रवीत् यंशोचसित्वंदुःखेनकोयंतवविभीषण १० त्वंवास्यकतमःसृष्टेःपुरेदानीमतःपरम् यद्वत्तोयौघपतिताःसिकतायांतितद्वशाः ११ संयुज्यंतेवियुज्यंतेतथाकालेनदेहिनः यथाधानास्वैधानाभवंतिनभवंतिच॥१२
एवंभूतेषुभूतानिप्रेरितानीशमायया त्वंचेमेवयमन्येचतुल्याःकालवशोद्भवाः १३ जन्ममृत्यूयदायस्मात्तदातस्माद्भविष्यतः ईश्वरःसर्वभूतानिभूतैःसृजतिहंत्यजः १४

स्तिष्ठंतिलघुतयाविलीयंतेवाअपरागच्छंतितासांयथानकश्चित्संबंधः ११ एवंदेहिनःकालेनतद्वेगेनसंयुज्यंतेचवस्तुतश्चतेषांनकश्चित्संबंधइत्यर्थः दृष्टांतांतरमाह यथेति धानाभृष्टयवास्तासुऊर्ध्वाधरभावेनकाश्चिद्धानाःक्षणंभवंतिततःपुनस्तासांस्निग्धत्वात्तोनभवंतिवियुज्यंते १२ एवमीशमाययाप्रेरितानिभूतानिभूतेषुसंयुज्यंतेवियुज्यंतेचेत्यर्थः एवमयंसंयोगोवियोगश्चतवैवेतिनकिंतुसर्वेषामस्माकंतुल्यइत्याह त्वंचेमेवयमित्यादि अस्माकमप्येवंवियोगोभावीतिभावः १३ यदायस्मिन्कालेयस्माज्जन्ममृत्यूकर्मसहकृतोभगवताकल्पितौतदातस्मिन्कालेतौभविष्यतएवनत्वन्यथेत्यर्थः १४

यथाबालोऽनपेक्षोपिबाल्यस्वभावादेवस्वैरैर्मृन्मयादिभिश्चित्रैः स्वनिर्मितानितादृशानिसृजति हे स्त्रीपुरुषाकारेकृत्वात्तृतीयमेकंनिर्मी
येतइदंजातमनयोरपत्यमितिव्यवहरतिपरस्पराभिघातेननाशयतिचैवमीश्वर अनपेक्षोपिसर्जनजन्यफलानपेक्षोऽपिआत्मस्वैरैरवभू
तैः प्राणिभिः स्त्रीपुरुषग्राम्यव्यवहारद्वारापराणिसृजतितनः केनचित्कंचिद्धंतिचननुतेषामेवतत्रकर्तृत्वमस्तित्यत्राह अस्वतंत्रै
रितितृणमात्रचालनेपिस्वातंत्र्यरहितैः ननुतत्किंसृज्यमानदेहएवजीवोनेत्याह देहेनेतिजीवास्तेनदेहेनदेहिनोननुदेहात्मानएवतेन
तुदेहः किमपिकारणमेवनेत्याह देहादितिकर्मद्वारेतिशेषः १५ अस्यव्यवहारस्यानादित्वेदृष्टांतमाह बीजादेवेति सचदेहादन्यइव
अन्यएवेत्यर्थः भेदकंधर्ममाह शाश्वतइति तेननित्यत्वानित्यत्वाभ्यांदेहदेहिनोर्भेदउक्तः वस्तुतस्तस्यदेहिव्यवहारप्रयोजको

आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपिबालवत् देहेनदेहिनोजीवादेहाद्देहोऽभिजायते १५ बीजादेवयथाबीजंदे
हान्यइवशाश्वतः देहीदेहविभागोयमविवेककृतःपुरा १६ नानात्वंजन्मनाशश्चक्षयोवृद्धिःक्रियाफलम्
द्रष्टुराभात्यतद्धर्मायथाऽग्नेर्दारुविक्रियाः १७ तइमेदेहसंयोगादात्मन्याभात्यसद्ग्रहात् प्रथायथात-
थाचान्यत्ध्यायतोसत्सदाग्रहात् १८

देहसंबंधोऽपिकल्पितएवेत्याह देहीति अविवेककृतः अंतःकरणेनात्मनोऽ
विवेकात् अहंममेत्यादिबुद्धिरितिभावः एवंचदेहएवममताबुद्धेरवास्तवत्वे भ्रात्रादौममत्वबुद्धिः सुतरामवास्तवीतिसूचितम्
१६ वस्तुतोभ्रात्रादौस्वातिरिक्तत्वबुद्धिर्नाशादिबुद्धिश्चसर्वंमिथ्यैवशुक्तिरजतादिबुद्धिवदित्याह नानात्वमितिनानात्वंभेदः क्रि
याफलंसुखदुःखेएतेअतद्धर्माअनात्मधर्माद्रष्टुस्सद्रूपत्वेनभांति अंतःकरणतत्कार्यधर्माएवैतेतदविवेकात् आत्मनिभांति
यथादारुगतवक्रत्वादिनातद्गताग्नेर्वक्रत्वादितिभावः १७ तइमेनानात्वादयः देहसंयोगाद्देहपदेनांतःकरणमप्युपलक्ष्यते अस
द्ग्रहोहंममताबुद्धिः यथासदसद्वान्यत्किंचिद्वस्तुआग्रहाद्ध्यायतोभृंगिकीटन्यायेनतथाप्रथाप्रभवति ध्यायमानवस्तुसद
सत्वाभ्यांध्यातुरपिसदसत्त्वप्रथाप्रभवतितद्वत् अनेनवास्तवत्वानाशादीनांनिराकृताएवंचशोकोमिरालंबइतितात्पर्यम् १८

ज्ञानाच्च दुःखनिवृत्तिरित्याह प्रसुप्तस्येति यथा प्रसुप्तस्याहंभावाभावात्संसृतिर्न भाति प्रसुप्तस्यापोत्र सुषुप्तिः तथा विमुक्तस्य तत्त्वज्ञानाज्जी

वन्मुक्तस्य जीवतोऽपि अनहंकृतेः अहंकाराभावात्तथा संसाराभावात्तज्जन्यदुःखशोकाद्यभावइत्यर्थः १९ उपसंहरति तस्मादिति-

मायामनोधर्मं मायापरिणाममनोधर्मं अहंममताभ्रमं जहि अन्यधर्मस्यान्यनिष्ठत्वेनग्रहाद्भ्रमत्वं मायापरिणामत्वेन मनसो जडत्व

मुक्तं मनोमात्रांबः करणं आत्मनीश्वरे इत्यनेन तस्यैव मुख्यमात्मत्वं मन्ये तत्प्रतिबिंबलादात्मव्यवहारमात्रमिति भावः २० उक्त

मेव पुनराह सर्वभूतात्मनीति बाह्येंद्रियविषयसंबंधात् मनो दूरीकृत्य भगवति नियोजय तत्संबंधत्यागोपायमाह तत्र दोषानिति तन्नुभ

प्रसुप्तस्यानहंभावात्तदा भाति न संसृतिः जीवतोऽपि तथा तद्वद्विमुक्तस्यानहंकृतेः १९ तस्मान्मायामनो

धर्मं जह्यहंममताभ्रमम् रामभद्रे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे २० सर्वभूतात्मनि परे मायामानुषरूपि-

णि बाह्येंद्रियार्थसंबंधात्त्याजयित्वा मनः शनैः २१ तत्र दोषान्दर्शयित्वा रामानंदे नियोजय देहबुद्ध्या

भवेद्भ्राता पिता माता सुहृत्प्रियः २२ विलक्षणं यदा देहाज्ज्ञानात्यात्मानमात्मना तदा कः कस्य वा बंधुर्भ्रा

ता माता पिता सुहृत् २३ मिथ्याज्ञानवशाज्जाता दारागारादयः सदा शब्दादयश्च विषया विविधाश्चैव सं

पदः २४ बलं कोशो भृत्यवर्गो राज्यं भूमिः सुतादयः अज्ञानजत्वात्सर्वे ते क्षणसंगमभंगुराः २५ अयोध्ये

प्सहदारामं भावयन्भक्तिभावितम् अनुवर्तस्व राज्यादि भुंजन्प्रारब्धमन्वहम् २६ भूतं भविष्यदभजन्

वर्तमानमथाचरन् विहरस्व यथान्यायं भवदोषैर्न लिप्यसे २७ आज्ञापयति रामस्त्वां यद्भ्रातुः सांपरायि

कम् तत्कुरुष्व यथाशास्त्रं रुदतीश्चापि योषितः २८

गवति तदनुसंधानेऽपि कथं संसारहानिस्तत्राह देहबुद्ध्येति देहेंऽतःकरणादावात्मबुद्ध्येत्यर्थः भगवतो मनसाऽनुसंधाने तत्प्रसादा

द्देहभिन्नात्मप्रतीतौ तदविवेककृतसंसारस्य स्वत एव हानिरिति भावः २१ २२ २३ तदेव पुनर्द्रढयन्नाह मिथ्येति आगारं गृहम् २४

अज्ञानस्याजस्रम् परिणामस्वभावतया तज्जन्यानां क्षणसंगमभंगुरत्वम् २५ प्रारब्धभोगं विना दुस्त्यजमिति बुद्ध्या राज्यादि भुंज

न्ननुवर्तस्व तत्पालनेयतस्व २६ भूतं भविष्यच्चाभजन्कथमिदं गतं कथमग्रे भविष्यतीत्यविचारयन् एवं भव दोषैर्न लिप्यसे २७ २८

यथावद्वचनंयथोक्तंवचनम् २९ विमृश्यभगवच्छत्रोः क्रियाकरणेभगवतोदुःखंस्यादितिविचार्य ३० ३१ ३२ निर्वृत्तंनिष्पन्नंयथातव भ्रातातथाममापिमरणेनविरोधस्यापगमात् ३३ सांत्ववाक्यैः शोकापनोदकवाक्यैः ३४ ३५ आहिताग्नेरग्निहोत्रिणोयथाकार्यंयोग्यंत

निवारयमहाबुद्धेलंकांगच्छंतुमाचिरम् श्रुत्वायथावद्वचनंलक्ष्मणस्यविभीषणः २९ त्यक्त्वाशोकंच मोहंचरामपार्श्वमुपागमत् (विमृश्यबुद्ध्याधर्मज्ञोधर्मार्थसहितंवचः ३० रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरंपर्यभाषत नृशंसमनृतंक्रूरंत्यक्तधर्मव्रतंप्रभो ३१ नार्होऽस्मिदेवसंस्कर्तुंपरदाराभिमर्शिनम् श्रुत्वातद्वचनंप्रीतोरामोवचनमब्रवीत् ३२ मरणांतानिवैराणिनिर्वृत्तंनःप्रयोजनम् क्रियतामस्यसंस्कारोममाप्येष यथातव) ३३ रामाज्ञांशिरसाधृत्वाशीघ्रमेवविभीषणः सांत्ववाक्यैर्महाबुद्धिंराज्ञींमंदोदरींतदा ३४ सांत्वयामासधर्मात्माधर्मबुद्धिर्विभीषणः त्वरयामासधर्मज्ञः संस्कारार्थंस्वबांधवान् ३५ चित्यांनिवेश्यविधिवत्पितृमेधविधानतः आहिताग्नेर्यथाकार्यंरावणस्यविभीषणः ३६ तथैवसर्वमकरोद्बंधुभिः सहमंत्रिभिः ददौचपावकंतस्यविधियुक्तंविभीषणः ३७ स्नात्वाचैवार्द्रवस्त्रेणतिलान्दर्भाभिमिश्रितान् उदकेनचसंमिश्रान्प्रदायविधिपूर्वकम् ३८ प्रदायचोदकंतस्मैमूर्ध्नाचैनंप्रणम्यच ताःस्त्रियोऽनुनयामाससांत्वमुक्त्वापुनःपुनः ३९ गम्यतामितिताःसर्वाविविशुर्नगरंतदा प्रविष्टासुचसर्वासुराक्षसीषुविभीषणः ४० रामपार्श्वमुपागत्यतदातिष्ठद्विनीतवत्॥ रामोऽपिसहसैन्येनससुग्रीवःसहलक्ष्मणः ४१ हर्षंलेभेरिपून्हत्वायथावृत्रंशतक्रतुः। मातलिश्चतदारामंपरिक्रम्याभिवंद्यच ४२ अनुज्ञातश्च रामेणययौस्वर्गंविहायसा ततोहृष्टमनारामोलक्ष्मणंचेदमब्रवीत् ४३ विभीषणायमेलंकाराज्यं दत्तंपुरैवहि इदानीमपिगत्वात्वंलंकामध्येविभीषणम् ४४

थैवोर्ध्वदैहिकमकरोत् ३६ विधियुक्तंमंत्रादियुक्तं ३७ ३८ प्रदायचोदकंतस्मैइतिशब्दंजलकरकादिपात्रेश्वत्थशाखायांतदुद्देशेनबध्नेत्यर्थः अनुनयामासविगतशोकाश्चकार ३९ गम्यतामितिविभीषणेनोक्ताइतिशेषः ४० युद्धमूर्ध्निहतस्यसद्यःशौचत्वाच्चदहरेवसर्वंमेलनकृत्यंसमाप्यरामसमीपमागमनम् ४१ ४२ ४३ ४४

४५ लंकांजगामेत्यन्वयः ततः स्वर्णकलशैः राक्षसेंद्रस्याभिषेकंप्रचक्रे ४६ उपायनपुरस्कृतोऽग्रेकृतमुपायनंयेनसः आहितान्न्यादित्वात्परनि
पातः ४७ आगत्यदंडप्रणामं दंडवत्प्रणामम् ४८ कृतकृत्यमिवप्रतिज्ञातार्थसिद्धेरितिभावः ४९ महान्देवैरपिदुर्जयः बिभीषणः पूर्वंप्रति
ज्ञाताभिषेकः ५० बिभीषणस्यानुमतेलंकाधीशत्वात् तदाज्ञांगृहीत्वा ५१ ५२ ५३ अनिंदितांरावणतिरस्कारादप्राप्तनिंदाम् ५४ ५५

अभिषेचयविप्रैश्चमंत्रवद्विधिपूर्वकम् इत्युक्तोलक्ष्मणस्तूर्णंजगामसहवानरैः ४५ लंकांस्वर्णकलशैः
समुद्रजलसंयुतैः अभिषेकंशुभंचक्रेराक्षसेंद्रस्यधीमतः ४६ ततः पौरजनैः सार्द्धंनानोपायनपाणिभिः
बिभीषणः ससौमित्रिरुपायनपुरस्कृतः ४७ दंडप्रणाममकरोद्रामस्याक्लिष्टकर्मणः रामोबिभीषणंदृष्ट्वा
प्राप्तराज्यंमुदान्वितः ४८ कृतकृत्यमिवात्मानममन्यतसहानुजः सुग्रीवंचसमालिंग्यरामोवाक्यमथा
ब्रवीत् ४९ सहायेनत्वयावीरजितोमेरावणोमहान् बिभीषणोऽपिलंकायामभिषिक्तोमयानघ ५०
ततः प्राहहनूमंतंपार्श्वस्थंविनयान्वितम् बिभीषणस्यानुमतेगच्छत्वंरावणालयम् ५१ जानक्यैसर्व
माख्याहिरावणस्यवधादिकं जानक्याः प्रतिवाक्यंमेशीघ्रमेवनिवेदय ५२ एवमाज्ञापितोधीमान्रामे
णपवनात्मजः प्रविवेशपुरींलंकांपूज्यमानोनिशाचरैः ५३ प्रविश्यरावणगृहंशिंशपामूलमाश्रिताम्
ददर्शजानकींतत्रकृशांदीनामनिंदिताम् ५४ राक्षसीभिः परिवृतांध्यायंतींराममेवहि विनयावनतोभू
त्वाप्रणम्यपवनात्मजः ५५ कृतांजलिपुटोभूत्वाप्रह्वोभक्त्याग्रतः स्थितः तंदृष्ट्वाजानकीतूष्णींस्थित्वा
पूर्वस्मृतिंययौ ५६ ज्ञात्वातंरामदूतंसाहर्षात्सौम्यमुखीभवत् सतांसौम्यमुखींदृष्ट्वातस्याः पवननंदनः रा
मस्यभाषितंसर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ५७ देविरामः ससुग्रीवोबिभीषणसहायवान् कुशलीवानराणांच
सैन्यैश्चसहलक्ष्मणः ५८ रावणंससुतंहत्वासबलंसहमंत्रिभिः त्वामाहकुशलंरामोराज्येकृत्वाबिभीषणम् ५९

भक्त्येति प्रह्वत्वादेहेतुकथनंपूर्वस्मृतिंपूर्वमागतोयः सएवायमितिस्मृतिंस्मरणंययौप्राप्तवती ५६ भवत् अभवदित्यर्थः अडभावआर्षः
रामस्यभाषितंरामभाषितंसंदेशं ५७ वानराणांसैन्यैः सहैवलक्ष्मणश्चकुशलीसर्वेकुशलिनइत्यर्थः ५८ राज्येबिभीषणंकृत्वाइत्यनेननि
खशेषसर्वकृत्यसिद्धिरुक्ता ५९

तेप्रियवाक्यस्यसमंरत्नादिषुनकिंचित्पश्यामि ६० ६१ देवराज्यादित्वस्य अपीतिशेषः प्राप्तजयस्यरामस्यसर्वतोऽप्यधिकंनिरव-
धिफलदातृत्वादितिभावः ६२ सौम्याः सोमवच्चंद्रवत्प्रियदर्शनाः शोभमानाइति यावत्सौम्यसोमवत्प्रियदर्शन ६३ ६४ कर्मणांयु
द्धादीनांफलोदयरूपांतांदेवीमित्यन्वयः ६५ ६६ अनलेअग्नौस्थितांजानकीमादातुंमनसाध्यात्वानिश्चित्यप्राहेत्यन्वयः ६७ विर-

श्रुत्वाभर्तुःप्रियंवाक्यंहर्षगद्गदयागिरा किंतेप्रियंकरोम्यद्यनपश्यामिजगत्त्रये ६० समंतेप्रियवा
क्यस्यरत्नान्याभरणानिच एवमुक्तस्तुवैदेह्याप्रत्युवाचप्लवंगमः ६१ रत्नौघाद्विविधाद्वापिदेवरा
ज्याद्विशिष्यते हतशत्रुंविजयिनंरामंपश्यामिसुस्थिरम् ६२ तस्यतद्वचनंश्रुत्वामैथिलीप्राहमारु
तिम् सर्वेसौम्यागुणाःसौम्यत्वय्येवपरिनिष्ठिताः ६३ रामंद्रक्ष्यामिशीघ्रंमामाज्ञापयतुराघवः
तथेतितांनमस्कृत्यययौद्रष्टुंरघूत्तमम् ६४ जानक्याभाषितंसर्वंरामस्याग्रेन्यवेदयत् यन्निमित्तो
यमारंभःकर्मणांचफलोदयः ६५ तांदेवींशोकसंतप्तांद्रष्टुमर्हसिमैथिलीम् एवमुक्तोहनुमतारामो
ज्ञानवतांवरः ६६ मायासीतांपरित्यक्तुंजानकीमनलेस्थिताम् आदातुंमनसाध्यात्वारामःप्राह
विभीषणम् ६७ गच्छराजन्जनकजामानयाशुममांतिकम् स्नातांविरजवस्त्राढ्यांसर्वाभरणभू
षितां ६८ विभीषणोऽपितच्छ्रुत्वाजगामसहमारुतिः राक्षसीभिःसुवृद्धाभिःस्नापयित्वातुमैथिलीं
६९ सर्वाभरणसंपन्नामारोप्यशिबिकोत्तमे याष्टिकैर्बहुभिर्गुप्तांकंचुकोष्णीषिभिःशुभां ७० तांद्र
ष्टुमागताःसर्वेवानराजनकात्मजां तान्वारयंतोबहवःसर्वतोवेत्रपाणयः ७१ कोलाहलंप्रकुर्वंतोरा-
मपार्श्वमुपाययुः दृष्ट्वातांशिबिकारूढांदूरादथरघूत्तमः ७२

जवस्त्राणिनिर्मलवस्त्राणितदाढ्यांतैःशो-
भितां ६८ सहमारुतिःसमासेऽपिवैकल्पिकत्वात्समासाभावः ६९ शिबिकोत्तमेसर्वशिबिकाभ्यउत्तमेशिबिकारूपेवाह
नेयाष्टिकैःआचारवशाद्यष्टिहस्तैरक्षकैःषंढैर्बहुभिर्गुप्तां ७० ७१ कोलाहलंप्रकुर्वंतः दूरेतिष्ठतेतिवदंतः ७२

तेयाष्टिकाः ७३ सायासूर्यचंद्रादिभिरपितत्तोः ज्ञातानादृशीवानराः सुखेनपश्यंत्वित्याशयः शिबिकात्शिबिकायाः लिंगव्यत्यय आर्षः ७४ ७५ अवाच्यवादान्वक्तुमनर्हवचनानिपरपुरुषगृहेस्थितासिधिकृतामित्यादीनि ७६ प्रत्ययायविश्वासाय ७७ ७८ ७९

बिभीषणकिमर्थंत्वंवानरान्वारयंतिहि पश्यंतुवानराः सर्वेमैथिलींमातरंयथा ७३ पादचारेणसायातुजानकीममसन्निधिम् श्रुत्वातद्रामवचनंशिबिकादवरुह्यसा ७४ पादचारेणशनकैरागतारामसन्निधिम् रामोऽपिदृष्ट्वातांमायासीतांकार्यार्थनिर्मितास् ७५ अवाच्यवादान्बहुशःप्राहतांरघुनंदनः अमृष्यमाणासासीतावचनंराघवोदितम् ७६ लक्ष्मणंप्राहमेशीघ्रंप्रज्वालयहुताशनम् विश्वासार्थंहिरामस्यलोकानांप्रत्ययायच ७७ राघवस्यमतंज्ञात्वालक्ष्मणोपितदैवहि महाकाष्ठचयंकृत्वाज्वालयित्वाहुताशनम् ७८ रामपार्श्वमुपागम्यतस्थौतूष्णीमरिंदमः ततःसीतापरिक्रम्यराघवंभक्तिसंयुता ७९ पश्यतांसर्वलोकानांदेवराक्षसयोषिताम् प्रणम्यदेवताभ्यश्चब्राह्मणेभ्यश्चमैथिली ८० बद्धांजलिपुटाचेदमुवाचाग्निसमीपगा यथामेहृदयंनित्यंनापसर्पतिराघवात् ८१ तथालोकस्यसाक्षीमांसर्वतःपातुपावकः एवमुक्त्वातदासीतापरिक्रम्यहुताशनम् ८२ विवेशज्वलनंदीप्तंनिर्भयेनहृदासती ८३ दृष्ट्वाततोभूतगणाः ससिद्धाः सीतांमहावन्हिगतांभृशार्ताः परस्परंप्राहुरहोससीतांरामःश्रियंस्वांकथमत्यजज्ज्ञः ८४ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेद्वादशःसर्गः १२ श्रीमहादेवउवाच ततःशक्रः सहस्राक्षोयमश्चवरुणस्तथा कुबेरश्चमहातेजाः पिनाकीवृषवाहनः १ ब्रह्माब्रह्मविदांश्रेष्ठोमुनिभिःसिद्धचारणैः पितरोऋषयःसाध्यागंधर्वाप्सरसोरगाः २ एतेचान्येविमानाग्र्यैराजग्मुर्यत्रराघवः अब्रुवन्परमात्मानंरामंप्रांजलयश्चते ३

८० ८१ सर्वतःपातुशीतोभवत्वित्यर्थः ८२ ८३ ज्ञः सर्वज्ञोऽपिरामःकथंसीतामत्यजत् वन्हिप्रवेशमनुज्ञातवानितिप्राहुः ८४ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौयुद्धकांडेद्वादशःसर्गः १२ ततइति १ २ ३ ७ ७

साक्षीअंतर्यामितयासर्वद्रष्टा अथसर्वात्म्यमाह वसूनामित्यादि ४ आदिकर्तास्रष्टेः प्रथमकर्ता विराड्रूपमाहाश्विनावित्यादि इदंपुरा णांतरोक्तस्यसर्वस्योपलक्षणम् ५ आदिरुत्पत्तिकृत्अंतोनाशकृत्सदोदितः रात्रिदिनव्यवहारहीनः शुद्धः मायागुणास्पृष्टः अतए वसदाबुद्धः ज्ञानस्वरूपः अतएवमुक्तोऽसंसारी अगुणोऽद्वयइतिच्छेदः ६ त्वन्मायायासंवृतानांसंवृतज्ञानानाम् चिदात्मकः शुद्धज्ञान स्वरूपः ७ तेजसासहस्थानंहृतंतेजोऽपिहृतंस्थानंचेत्यर्थः ८ ९ अशेषस्यस्थितिकारणंअध्यात्मज्ञानिनआत्मविषयतत्त्वज्ञानवंतः हेयाहेयेदुःखसुखेतत्साधनेतद्रूपद्वंद्वविहीनंकूटस्थत्वात्सत्तामात्रंसर्वस्यहृदिनिष्ठतीतिव्यवहारनियामकंदृशिर्ज्ञानंद्रक्रूष्णादिष्वद

कर्तात्वंसर्वलोकानांसाक्षीविज्ञानविग्रहः वसूनामष्टमोऽसित्वंरुद्राणांशंकरोभवान् ४ आदिकर्ताऽसि लोकानांब्रह्मात्वंचतुराननः अश्विनौघ्राणभूतौतेचक्षुषीचंद्रभास्करौ ५ लोकानामादिरंतोऽसिनित्य एकःसदोदितः सदाशुद्धःसदाबुद्धःसदामुक्तगुणोऽद्वयः ६ त्वन्मायासंवृतानांत्वंभासिमानुषविग्रहः त्वन्नामस्मरतांरामसदाभासिचिदात्मकः ७ रावणेनहृतंस्थानमस्माकंतेजसासह त्वयाऽद्यनिहतोदु ष्टःपुनःप्राप्तंपदंस्वकम् ८ एवंस्तुवत्सुदेवेषुब्रह्मासाक्षात्पितामहः अब्रवीत्प्रणतोभूत्वारामंसत्यप थेस्थितम् ९ ब्रह्मोवाच वंदेदेवंविष्णुमशेषस्थितिहेतुंत्वामध्यात्मज्ञानिभिरंतर्हृदि भाव्यम् हेयाहेयद्वंद्वविहीनंपरमेकंसत्तामात्रंसर्वहृदिस्थंदृशिरूपम् १० प्राणापानौनिश्चयबुद्ध्या हृदिरुध्वाछित्वासर्वंसंशयबंधंविषयौघान् पश्यंतीशंयंगतमोहायतयस्तंवंदेरामंरत्नकिरीटंरविभास म् ११

लिङ्कृप्रत्ययः १० निश्चयबुद्ध्याहठयोगेनावश्यंभगवंतंज्ञास्यामीत्येवंरूपेणकुंभकेनहृदिप्राणापानौरुध्वासंचारहो नौकृत्वातत्रप्राणऊर्ध्वसंचारीअपानोधश्चारीश्रवणादिभिरीश्वरविषयंसंशयबंधंईश्वरोऽस्तिनवाज्ञानरूपोवाशरीरीवेत्यादिसंश यरूपंबंधनंएवंसंशयस्यैवसंसारमूलकारणत्वात् विषयौघांश्चछित्वाततोंऽतःकरणंविमुखंकृत्वातत्रेश्वरविषयसंदेहस्यश्रवणादि नाछेदः विषयाणांचानित्याशुचित्वप्रतिसंधानेनत्यागः गतमोहास्त्यक्ततमसः यंपश्यंतितंरामंवंदेइत्यन्वयः ११ ६

मायातीतंतद्गुणास्पृष्टम् आद्यमित्यस्यैवविवरणंजगदादिमिति मानातीतंदेशकालकृतपरिच्छेदशून्यं मोहविनाशंसेवकानांमोहना
शकंयोगविधानंयोगविधातारंयोगमार्गप्रवर्तकम् १२ भावाभावप्रत्ययहीनंसंसारेमिथ्यात्वान्नतस्यभावप्रत्ययोनाप्यभावप्रत्ययो
दृश्यत्वात्तेनानिर्वचनीयत्वंज्ञानविषयस्तस्यसइतिसूचितंयद्वाः ज्ञानांभावाभावप्रत्ययाविषयंशास्त्रतः सत्वात्प्रत्यक्षेणानुपलंभाच्चतत्व
म् यद्वा भावोदृश्यमभावस्तुच्छंतद्विषयज्ञानाविषयंअदृश्यत्वादतुच्छत्वाच्च भोगासक्तैर्भोगेष्वसक्तैस्त्यक्तभोगैर्भवसुखैः शिवादिभिः
पूजितच्चरणकमलंनित्यंकालत्रयाबाध्यम् शुद्धंमायादोषास्पृष्टंबुद्धंज्ञानस्वरूपम् अनंतंदेशाद्यपरिच्छेद्यंप्रणवआख्यानामयस्य
तंप्रणवाख्यंतस्यवाचकः प्रणवइतिपातंजलसूत्रात् अशेषासुरदावंसर्वदैत्यनाशकमित्यर्थः १३ मेब्रह्मणस्त्वंनाथः नाथत्वमेवो-

मायातीतंमाधवमाद्यंजगदादिंमानातीतंमोहविनाशंमुनिवंद्यम् योगिध्येयंयोगविधानंपरिपूर्णंवंदेरा
मंरंजितलोकंरमणीयम् १२ भावाभावप्रत्ययहीनंभवसुख्यैर्भोगासक्तैरर्चितपादांबुजयुग्मम् नित्यंशु
द्धंबुद्धमनंतंप्रणवाख्यंवंदेरामंवीरमशेषासुरदावम् १३ त्वंमेनाथोनाथितकार्याखिलकारीमानाती
तोमाधवरूपोऽखिलधारी भक्त्यागम्योभावितरूपोभवहारीयोगाभ्यासैर्भावितचेतःसहचारी १४ त्वा
माद्यंतंलोकततीनांपरमीशंलोकानांनोलौकिकमानैरधिगम्यम् भक्तिश्रद्धाभावसमेतैर्भजनीयंवंदेरामं
सुंदरमिंदीवरनीलम् १५

पपादयति नाथितकार्याखिलकारी प्रार्थितसकलकार्यकर्ताअखिलशब्दस्यपरनिपातआर्षः माना
तीतः देशतः कालतोरूपतश्चेत्येवंत्रिविधपरिच्छेदशून्यः मालक्ष्मीस्तस्याः पतिः भक्त्याऽनन्यशरणत्वरूपयागम्यः प्राप्यः भावितरूपः स
न्भवस्यसंसारस्यहारीहर्तायोगाभ्यासैर्भावितंविहीनदोषंतयाशुद्धंयच्चेतोंतः करणंतत्रसहचारीतद्वृत्तिविषयइत्यर्थः दृश्यतेत्वग्र्ययाबु
द्ध्येतिश्रुतेः १४ लोकततीनांपरंपराणामाद्यंतंसृष्टिनाशहेतुम् लोकानांपरमीशंपालनहेतुं लौकिकमानैर्लौकिकैः प्रमाणैर्न अधिगम्यअज्ञेयं
शास्त्रैकगम्यमित्यर्थः भक्तिः परमेश्वरेतत्पूजादौप्रीतिः श्रद्धाततः फलावश्यंभावनिश्चयः तद्रूपैर्भावैश्चित्तधर्मैर्युक्तैः पुरुषैः सेव्यं १५

हेमाधवत्वमतिमानंसर्वलोःपिव्यापकंगतमानंस्वगतेयत्तयापरिच्छेद्यंइदृशंत्वांज्ञातुंमानासक्तः मानेषुप्रमाणेषुइंद्रियेष्वासक्तः कोवाशक्तःसम-
र्थः कृष्णावतारेवृंदारण्येस्थित्वामाययावंदितंनमस्कृतंवृंदारकाणांदेवानांवृंदंयेनभवसुखैः शिवादिभिर्वंद्यंसुरवकंदंसुरवजनकंत्वांवंदे-
१६ नानाशास्त्रैःनिर्णीतार्थायेवेदकदंबावेदसमूहास्तैःप्रतिपाद्यम् निर्विषयज्ञानंनिर्विकल्पकज्ञानविषयंबाह्यविषयाविषयकज्ञानावि-
षयमित्यर्थः मत्स्येवार्थेरावणादिवधेनेतिशेषः मथुरेशंअग्रेशत्रुघ्नायमथुराराज्यदानात्तत्वंकृष्णावताराभिप्रायेणच १७ ब्राह्मंब्रह्मकृतं

कोवाज्ञातुंत्वामतिमानंगतमानंमानासक्तोमाधवशक्तोमुनिमान्यम् वृंदारण्येवंदितवृंदारकवृंदंवंदेरामं-
भवसुखवंद्यंसुखकंदम् १६ नानाशास्त्रैर्वेदकदंबैःप्रतिपाद्यंनित्यानंदंनिर्विषयज्ञानमनादिम् मत्स्येवा
र्थेमानुषभावंप्रतिपन्नंवंदेरामंमरकतवर्णंमथुरेशम् १७ श्रद्धायुक्तोयःपठतीमंस्तवमाद्यंब्राह्मंब्रह्मज्ञानवि
धानंभुविमर्त्यः रामंश्यामंकामितकामप्रदमीशंध्यात्वाध्याता पातकजालैर्विगतःस्यात् १८ श्रुत्वा-
स्तुतिंलोकगुरोर्विभावसुः स्वांकेसमादायविदेहपुत्रिकाम् विभ्राजमानांविमलारुणद्युतिंरक्तांबरांदिव्य
विभूषणान्विताम् १९ प्रोवाचसाक्षीजगतांरघूत्तमंप्रपन्नसर्वार्तिहरंहुताशनः गृहाणदेवींरघुनाथजान
कींपुरात्वयामय्यवरोपितांवने २० विहायमायाजनकात्मजांहरेदशाननप्राणविनाशनायच हतोद-
शास्यःसहपुत्रबांधवैर्निराकृतोनेनभरोभुवःप्रभो २१ तिरोहितासाप्रतिबिंबरूपिणीकृतायदर्थंकृत
कृत्यतांगता ततोनिदृष्टांपरिगृह्यजानकींरामःप्रहृष्टःप्रतिपूज्यपावकं २२ स्वांकेसमावेश्यसदानपा
यिनींश्रियंत्रिलोकीजननींश्रियःपतिः दृष्ट्वाथरामंजनकात्मजायुतंश्रियास्फुरंतंसुरनायकोमुदा २३

ब्रह्मज्ञान
विधानंतज्जनकंकामितकामप्रदंअभीष्टवस्तुदातारंतादृशंध्यात्वायःपठतिसध्यातापुरुषःपातकजालैर्विगतःहीनःस्यात्१८ विभावसुः
रश्मिः दिव्यभूषणान्वितांतद्युक्ताम् १९ जगतांसाक्षीतत्पुण्यपापद्रष्टामय्यवरोपितांस्थापिताम् २० मायाजनकात्मजांमायारूपांतांजनकात्मजास
दृशींमाययाविधायनिर्मायेतियावत्पुरामय्यवरोपितामितिपूर्वेणान्वयःइदानींतन्निर्माणकृत्यस्यजातत्वात्मायानिर्मितामयिलीनेत्याह हतइति अने
नदशास्यवधेन २१ प्रतिबिंबरूपिणीसीताप्रतिबिंबरूपायदर्थंसाकृतानिर्मितातद्विषयस्तःकृतकृत्यतांगतातस्तिरोहितालीना २२ सुरनायकइंद्रः २३

भक्त्यासमेत्य भक्तियुक्तो भूत्वा इंदीवरं नीलोत्पलं तदाभं तत्कांतिम् भवारण्यस्य संसारारण्यस्य दावानलाभं तत्तुल्यं तन्नाशकत्वात् अभिधानं नाम यस्य तं भवानीहृदा पार्वतीहृदयेन भावितं ध्यातम् आनंदरूपं यस्य तं भवाभावहेतुं संसारनिराकरणं भवादिभिः प्रपन्नं सेवितम् २४ सुरसमूहस्य यो दुःखौघो दुःखसमूहस्तं नाशस्य मुख्यकारणं नराकारदेहं मायये निशेषः वस्तुतो निराकारं ईड्यं स्तुत्यम् परेषां ब्रह्मादीनामपि ईशं वरेण्यं श्रेष्ठं भारनाशं भूभारनाशकम् २५ प्रपन्नेति शरणागतानामखिलानंददातारं प्रपन्नं भक्तैरिति शेषः प्रपन्नानामार्तीनां निःशेषं यथा भवति तथा नाशं नाशकत्वं अभिधानं नाम यस्य तपसा शमदमादिना योगा ये षां ताहशैर्योगीशैर्भावेन सत्त्वया तद्रूपेणाभिभाव्यं ध्ये

भक्त्या गिरा गद्गदया समेत्य कृतांजलिस्तोतुमथोपचक्रमे इंद्र उवाच भजेहं सदा राममिंदीवराभं भवारण्यदावानलाभाभिधानम् भवानीहृदा भावितानंदरूपं भवाभावहेतुं भवादिप्रपन्नम् २४ सुरानीकदुःखौघनाशैकहेतुं नराकारदेहं निराकारमीड्यम् परेशं परानंदरूपं वरेण्यं हरिं राममीशं भजे भारनाशम् २५ प्रपन्नाखिलानंददोहं प्रपन्नं प्रपन्नार्तिनिःशेषनाशाभिधानम् तपोयोगयोगीशभावाभिभाव्यं कपीशादिमित्रं भजे राममित्रम् २६ सदा भोगभाजां सुदूरे विभांतं सदा योगभाजामदूरे विभांतं चिदानंदकंदं सदा राघवेशं विदेहात्मजानंदरूपं प्रपद्ये २७ महायोगमायाविशेषानुयुक्तो विभासीश लीलानराकारवृत्तिः त्वदानंदलीलाकथापूर्णकर्णाः सदाऽनंदरूपा भवंतीह लोके २८

यं कपीशः सुग्रीवः आदिना बिभीषणस्तन्मित्रं राममित्रं रामरूपं सूर्यम् २६ भोगभाजां भोगिनां संसारिणां सुदूरे विभांतं तज्ज्ञानाविषयमिति यावत् योगिनां सदाऽदूरे विभांतं तेषां सर्वदा आत्मत्वेन ज्ञानविषयमित्यर्थः चिदानंदकंदं चित्तश्चैतन्यस्यानंदस्य कंदं सर्वचेतनानां सर्वानंदानां तन्मूलकत्वात् अस्यैवानंदस्य सर्वे मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः राघवेशं रघुवंशस्वामिनं विदेहात्मजानंदरूपं जानक्या आनंदरूपं सर्वानंदप्रदम् २७ महेति महती योगमाया तद्विशेषैः सत्त्वादिभिरनुयुक्तः यथा जपाकुसुमयुक्तः स्फटिको रक्तो भाति तथा तदनुयोगाल्लीलया नराकारा वृत्तिश्चेष्टा यस्य ताहशो विभासि तव या आनंदेन लीलास्तत्कथाभिः पूर्णाः कर्णा येषां ते सदा आनंदरूपा इह लोके भवंति २८ ७ ६

अहंमानोऽहंकारस्तद्रूपंपानंसुरादिकर्मल्युडंतस्तेनाभितोमत्तोतएवप्रकर्षेणमत्तः अखिलायेईशा भूम्यादेस्तदभिमानेनतुल्योऽभिमानोयस्य-
तादृशोहंत्वांनवेदनजानामि त्रिलोकेयदाधिपत्यंतत्प्रयुक्तोऽभिमानोविनष्टोगतः २९ स्फुरद्रत्नकेयूरहारैरभिरामंजनमनोहरंधरायाः पृ-
थ्व्याभारभूतायेसुरादैत्यास्तदनीकस्यदावाग्नितुल्यंदुरापः दुःखेनप्राप्यअवारपारोयस्यतंपृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः ३० सुराधीशनीलइंद्र
नीलमणिरभ्रंचतद्वन्नीलाअंगकांतिर्यस्यतंलोकशांतिंलोकानांशांतिःसुखंयस्मात्तंकिरीटादिभिःशोभायस्यतंपुरारातेर्लाभभूतंयल्लभा

अहंमानपानाभिमत्तप्रमत्तोनवेदाखिलेशाभिमानाभिमानः इदानींभवत्पादपद्मप्रसादात्त्रि-
लोकाधिपत्याभिमानोविनष्टः २९ स्फुरद्रत्नकेयूरहाराभिरामंधराभारभूतासुरानीकदावम् शरच्चंद्रवक्त्रं
लसत्पद्मनेत्रंदुरावारपारंभजेराघवेशम् ३० सुराधीशनीलाभ्रनीलांगकांतिंविराधादिरक्षोवधाल्लोक
शांतिम् किरीटादिशोभंपुरारातिलाभंभजेरामचंद्रंरघूणामधीशम् ३१ लसच्चंद्रकोटिप्रकाशादि-
पीठेसमासीनमंकेसमाधायसीताम् स्फुरद्धेमवर्णांतडित्पुंजभासांभजेरामचंद्रंनिवृत्तार्तितंद्रम् ३२
ततः प्रोवाचभगवान्भवान्यासहितोभवः रामंकमलपत्राक्षंविमानस्थोनभस्थले ३३ आगमि-
ष्यास्ययोध्यायांद्रष्टुंत्वांराज्यसत्कृतम् इदानींपश्यपितरमस्यदेहस्यराघव ३४ ततोऽपश्यद्धिमा
नस्थंरामोदशरथंपुरः ननामशिरसापादौमुदाभक्त्यासहानुजः ३५ आलिंग्यमूर्ध्न्यवघ्रायरामंदश
रथोऽब्रवीत् तारितोऽस्मित्वयावत्ससंसाराद्दुःखसागरात् ३६ इत्युक्त्वापुनरालिंग्ययथौ-
रामेणपूजितः रामोऽपिदेवराजंतंदृष्ट्वाप्राहकृतांजलिम् ३७ मत्कृतेनिहतान्संख्येवानरान्
पतितान्भुवि जीवयाशुसुधावृष्ट्यासहस्राक्षममाज्ञया ३८

प्यनिध्यादिसदृश
म् ३१ लसच्चंद्रकोटिप्रकाशादिर्यत्रतादृशेपीठेउक्तविशेषणांसीतामंकेसमाधायगृहीत्वासमासीनम् निवृत्ते आर्तितंद्रे दुःखालस्येयस्मा
त्तंसदाप्रकाशरूपमित्यर्थः ३२ भवःशिवः नभस्थलेआकाशेविमानेस्थितःसन्प्रोवाचेत्यन्वयः ३३ अस्यतवदेहस्यपितरंजनयि
तारम् ३४ सहानुजःसलक्ष्मणःपादौरामस्यशिरसाननामेत्यन्वयः ३५ ३६ ३७ ३८

३९ पूर्ववदितिराक्षसानांतुनोत्थानसंकल्पस्यभगवतः शरैर्दग्धानामुत्थापनेमृतस्यापिसामर्थ्याभावात् शरपातकालेपुनर्जीवनस्यैवभगव-
ताअसंकल्पनात् केचित्तुरक्षसांगणनार्थंरावणेनसमुद्रेप्रक्षेपान्नोत्थानंयद्वारावणदाहकालेसर्वेषांरक्षसांतत्संबंधिभिर्दाहकरणेनभ-
स्मनश्चसमुद्रेप्रक्षेपेणनोत्थानमित्याहुः ४० यदेतियदीत्यर्थे ४१ गमिष्यामहे अयोध्यामितिशेषः ४२ शब्दब्रह्मप्रणवस्तत्रसमाहितः

तथेत्यमृतवृष्ट्यातान्जीवयामासवानरान् येयेमृतामृधेपूर्वंतेतेसुप्तोत्थिताइव पूर्ववद्बलिनोहृष्टारा-
मपार्श्वमुपाययुः ३९ नोत्थितारक्षसास्तत्रपीयूषस्पर्शनादपि बिभीषणस्तुसाष्टांगंप्रणिपत्याब्रवी-
द्वचः ४० देवमामनुगृण्हीष्वमयिभक्तिर्यदानव मंगलस्नानमद्यत्वंकुरुसीतासमन्वितः ४१ अलंकृ-
त्यसहभ्रात्राश्वोगमिष्यामहेवयम् बिभीषणवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचरघूत्तमः ४२ सुकुमारोऽतिभक्तोमे
भरतोमामवेक्षते जटावल्कलधारीसशब्दब्रह्मसमाहितः ४३ कथंतेनविनास्नानंअलंकारादिकंमम -
अतः सुग्रीवमुख्यांस्त्वंपूजयाशुविशेषतः ४४ पूजितेषुकपींद्रेषुपूजितोहंनसंशयः इत्युक्तोराघवेणा-
शुस्वर्णरत्नांबराणिच ४५ ववर्षराक्षसश्रेष्ठोयथाकामंयथारुचि ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वारामोरत्नैश्चयू-
थपान् ४६ अभिनंद्ययथान्यायंविससर्जहरीश्वरान् बिभीषणसमानीतंपुष्पकंसूर्यवर्चसम् ४७ आ-
रुरोहततोरामस्तद्विमानमनुत्तमम् अंकेनिधायवैदेहींलज्जमानांयशस्विनीम् ४८ लक्ष्मणेनसहभ्रा-
त्राविक्रांतेनधनुष्मता अब्रवीच्चविमानस्थःश्रीरामःसर्ववानरान् ४९ सुग्रीवंहरिराजंचअंगदंचबिभीष
णम् मित्रकार्यंकृतंसर्वंभवद्भिःसहवानरैः ५० अनुज्ञातामयासर्वेयथेष्टंगंतुमर्हथ सुग्रीवप्रतियाह्याशु
किष्किंधांसर्वसैनिकैः ५१

शब्दतोऽर्थतश्चतत्ध्यानवान् ४३ सुग्रीवोमुख्योयेषांतान्कपींद्रानितिशेषः ४४ ४५ ४६ अनुत्तमंनविद्यते उत्तमंयस्मात्तत् ४७
लज्जमानांतामिवजनाग्रेभर्तृसमीपावस्थानात्तदभिनयः विक्रांतेनपराक्रमशालिना ४८ ४९ स्वयंविमानमारुह्यभूमिष्ठान्सर्ववा
नरादीनाह मित्रकार्यमिति वानरैःसहभवद्भिःसर्वकार्यंकृतमित्यन्वयः ५० ५१ ७ ७ ७

हेविभीषणममभक्तःसन्स्वराज्येलंकायांवसेत्यन्वयः ननुपूर्वविरोधेनदेवामांपीडयिष्यंतितत्कथमत्रावस्थितिरतआह नत्वामिति ५२
५३ ५४ वृणीमहेसंभाजिष्यामइत्यर्थः रामस्तथेत्युक्त्वाहेसुग्रीवसविभीषणःसहनूमान्वानरैःसहशीघ्रमारोह ५५ ५६ ५७ ५८ चतु

स्वराज्येवसलंकायांममभक्तोविभीषण नत्वांधर्षयितुंशक्ताःसेंद्राअपिदिवौकसः ५२ अयोध्यांगंतु
मिच्छामिराजधानींपितुर्मम एवमुक्तास्तुरामेणवानरास्तेमहाबलाः ५३ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराक्षस
श्चविभीषणः अयोध्यांगंतुमिच्छामस्त्वयासहरघूत्तम ५४ दृष्ट्वात्वामभिषिक्तंतुकौसल्याम-
भिवाद्यच पश्चाद्वृणीमहेराज्यमनुज्ञांदेहिनःप्रभो ५५ रामस्तथेतिसुग्रीववानरैःसविभीषणः
पुष्पकंसहनूमांश्चशीघ्रमारोहसांप्रतम् ५६ ततस्तुपुष्पकंदिव्यंसुग्रीवःसहसेनया विभीषण
श्चसामात्यःसर्वेचारुरुहुर्द्रुतम् ५७ तेष्वारूढेषुसर्वेषुकौबेरंपरमासनं राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्प
पातविहायसा ५८ बभौतेनविमानेनहंसयुक्तेनभास्वता प्रहृष्टश्चतदारामश्चतुर्मुखइवापरः ५९
ततोबभौभास्करबिंबतुल्यंकुबेरयानंतपसाजुलब्धम् रामेणशोभांनितरांप्रपेदेसीतासमेतेनसहानु
जेन ६० इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेत्रयोदशःसर्गः श्रीमहादेव०
पातयित्वाततश्चक्रःसर्वतोरघुनंदनः अब्रवीन्मैथिलींसीतांरामःशशिनिभाननाम् १ त्रिकूटशिख
राग्रस्थांपश्यलंकांमहाप्रभाम् एतांरणभुवंपश्यमांसकर्दमपंकिलाम् २ असुराणांप्लवंगानामत्रवै
शसनंमहत् अत्रमेनिहतःशेतेरावणोराक्षसेश्वरः ३ कुंभकर्णेंद्रजिन्मुख्याःसर्वेचात्रनिपातिताः ए
षसेतुर्मयाबद्धःसागरेसलिलाशये ४ एतच्चदृश्यतेतीर्थंसागरस्यमहात्मनः सेतुबंधमितिख्यातंत्रै
लोक्येनचपूजितम् ५ एतत्पवित्रंपरमंदर्शनात्पातकापहम् अत्ररामेश्वरोदेवोमयाशंभुःप्रतिष्ठितः ६

र्मुखइवतस्यहंसवाहनत्वात् ५९ ६० इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीवि० सेतौयुद्धकांडेत्रयोदशःसर्गः १३
पातयित्वेति १ कर्दमोत्संनार्द्रद्रव्यंपंकईषदार्द्रइतिभेदः २ वैशसनम् कदनंमहायुद्धमितियावत् मेमयात्वप्रियेण ३ ४ ५ ६

७ रामाज्ञया ताराप्रमुखाः सर्वा अयोध्यायामायांत्विति रामाज्ञा ८ प्राह सीतामिति शेषः ऋष्यमूकमद्रिं पश्य अत्रैव वाली हतस्तत्स्थाने पश्य अ
त्रमे इत्यादि षष्ठी छांदसी ९ आश्रमपदे आश्रमस्थाने १० ११ दृश्यते भरद्वाजाश्रम इति शेषः सरयूरिति अल्पोच्चदेशस्थत्वाद्विमानस्य युगप-
त्सर्वदर्शनम् १३ एवंवदन्निति शेषः १४ १५ कच्चिदिति प्रश्ने १६ चहि पादपूरणे प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचित्तः १७ १८ पादुके पादुकयोः १९ सी

अत्र मां शरणं प्राप्तो मंत्रिभिश्च विभीषणः एषा सुग्रीवनगरी किष्किंधा चित्रकानना ७ तत्र रामाज्ञया ता
राप्रमुखा हरियोषितः आनयामास सुग्रीवः सीतायाः प्रियकाम्यया ८ ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रे
क्ष्य राघवः प्राह चाद्रिं ऋष्यमूकं पश्य वाल्यत्र मे हतः ९ एषा पंचवटी नाम राक्षसा यत्र मे हताः अगस्त्यस्य
सुतीक्ष्णस्य पश्याश्रमपदे शुभे १० एते ते तापसाः सर्वे दृश्यंते वरवर्णिनि असौ शैलवरो देवि चित्रकूटः प्र
काशते ११ अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः भरद्वाजाश्रमं पश्य दृश्यते यमुनातटे १२ एषा भागीर
थी गंगा दृश्यते लोकपावनी एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी १३ एषा सा दृश्यते योध्या प्रणामं कुरु भा
मिनि एवं क्रमेण संप्राप्तो भरद्वाजाश्रमं हरिः १४ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां रघुनंदनः भरद्वाजं मुनिं दृष्ट्वा व
वंदे सानुजः प्रभुः १५ पप्रच्छ मुनिमासीनं विनयेन रघूत्तमः शृणोषि कच्चिद्भरतः कुशल्यास्ते सहानुजः
१६ सुभिक्षा वर्तते योध्या जीवंति च हि मातरः श्रुत्वा रामस्य वचनं भरद्वाजः प्रहृष्टधीः १७ प्राह सर्वे कु
शलिनो भरतस्तु महामनाः फलमूलकृताहारो जटावल्कलधारकः १८ पादुके सकलं न्यस्य राज्यं त्वां
संप्रतीक्षते यद्यत्कृतं त्वया कर्म दंडके रघुनंदन १९ राक्षसानां विनाशं च सीताहरणपूर्वकम् सर्वं ज्ञा
तं मया राम तपसा ते प्रसादतः २० त्वं ब्रह्म परमं साक्षादादिमध्यांतवर्जितम् त्वमग्रे सलिलं सृष्ट्वा तत्र
सुप्तोसि भूतकृत् २१ नारायणोसि विश्वात्मन्नराणामंतरात्मकः त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपि
तामहः २२

ताहरणपूर्वकं राक्षसानां विनाशकं कर्म २० यदादिमध्यांतवर्जितं ब्रह्म तत्त्वमेव आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अ
यनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति व्युत्पत्तिं नारायणपदस्य दर्शयति त्वमिति २१ नारं जीवसमूहस्तद्वत्स्थानकत्वान्नारायण इति व्युत
त्त्यंतरमाह नराणामिति २२

२३ त्वमात्मनाइदंसृजसि आत्मनिअधिष्ठाने एवंसर्वंसृष्ट्वातत्रत्वंनसज्जसे आसक्तोनभवसिइतरजनवत् असंगेदृष्टांतः नभोवत्-
त्त्विच्छक्त्यासर्वस्यसाक्षिकः स्वार्थेकः २४ तदेवोपपादयति बहिरितिविच्छिन्नइव २५ इदानींभगवतोरामस्यसार्वात्म्यमाह जगदि
तिजगत्त्वम् त्वद्विवर्तत्वाज्जगतइतिभावः भोक्ताभोज्यंअत्ताअन्नमुभयमपित्वमेवेतिभावः २६.२७ ननुतर्हिकिंस्रष्टृत्वादिकमपिम

अवस्त्वंजगतामीशः सर्वलोकनमस्कृतः त्वंविष्णुर्जानकीलक्ष्मीः शेषोयंलक्ष्मणाभिधः २३ आत्मना
सृजसीदंत्वमात्मन्येवात्ममायया नसज्जसेनभोवत्त्वंचिच्छक्त्यासर्वसाक्षिकः २४ बहिरंतश्चभूतानां
त्वमेवरघुनंदन पूर्णोऽपिमूढदृष्टीनांविच्छिन्नइवलक्ष्यसे २५ जगत्त्वंजगदाधारस्त्वमेवपरिपालकः
त्वमेवसर्वभूतानांभोक्ताभोज्यंजगत्पते २६ दृश्यतेश्रूयतेयद्यत्स्मर्यतेवारघूत्तम त्वमेवसर्वमखिलं
त्वद्विनान्यंनकिंचन २७ मायासृजतिलोकांश्चस्वगुणैरहमादिभिः त्वच्छक्तिप्रेरितारामतस्मात्त्वय्यु
पचर्यते २८ यथाचुंबकसान्निध्याच्चलंत्येवायआदयः जडास्तथात्वयादृष्टामायासृजतिवैजगत् २९
देहद्वयमदेहस्यतवविश्वंसिसृक्षिषोः विराट्स्थूलंशरीरंतेसूत्रंसूक्ष्ममुदाहृतम् ३० विराजःसंभवंत्ये
तेअवताराःसहस्रशः कार्यांतेप्रविशंत्येवविराजंरघुनंदन ३१ अवतारकथांलोकेयेगायंतिगृ
णंतिच अनन्यमनसोमुक्तिस्तेषामेवरघूत्तम ३२ त्वंब्रह्मणापुराभूमेर्भारहारायराघव प्रार्थि
तस्तपसातुष्टस्त्वंजातोऽसिरघोःकुले ३३ देवकार्यमशेषेणकृतंतेरामदुष्करम् बहुवर्षसहस्रा
णिमानुषंदेहमाश्रितः ३४ कुर्वन्दुष्करकर्माणिलोकद्वयहितायच पापहारीणिभुवनंयशसापूरयि
ष्यसि ३५

यिवास्तवन्नेत्याह मायेति अहमादयोऽहंकारादयः त्वच्छक्त्यात्वदृष्ट्यास्त्रष्टृप्रेरकत्वेनत्वयिस्रष्टृत्वव्यवहारइतिभा
वः २८ तदेवाह यथेति अयःलोहम् २९ देहद्वयंस्थूलंसूक्ष्मंचसूत्रोहिरण्यगर्भः ३० विराजएवावतारकर्तृत्वमाह विराजइति यतःसं-
भवस्तत्रैवलयइतिभावः ३१ गृणंतिकथयंतीत्यर्थः ३२ तपसातुष्टः ब्रह्मणस्तपसातुष्टइत्यर्थः ३३ ३४ जनानांपापहराणि अतएवने
षांलोकद्वयेइहलोकेपरलोकेचहितायान्यैर्दुष्कराणिकर्माणिकुर्वन्भुवनंचतुर्दशसंख्याकंयशसापूरयिष्यसि ३५ ॥ ॥

पत्तनमयोध्यानगरम् ३६ तथेत्युक्त्वा तत्राश्रमे निषण्णो नितयेत्यादेः सहितइतिशेषः ३७ ३८ नृपतिमंदिरे अयोध्यायाम् ३९ ४० ४१ तच्चरणे -

प्रार्थयामि जगन्नाथ पवित्रं कुरु मे गृहम् स्थित्वाऽद्य भुक्त्वा सबलः श्वो गमिष्यसि पत्तनम् ३६ तथेति राघवोऽतिष्ठत्तस्मिन्नाश्रम उत्तमे ससैन्यः पूजितस्तेन सीतया लक्ष्मणेन च ३७ ततो रामश्चिंतयित्वा मुहूर्तं प्राह मारुतिम् इतो गच्छ हनूमंस्त्वमयोध्यां प्रति सत्वरः ३८ जानीहि कुशली कच्चिज्जनो नृपतिमंदिरे शृंगवेरपुरं गत्वा ब्रूहि मित्रं गुहं मम ३९ जानकीलक्ष्मणोपेतमागतं मां निवेदय नंदिग्रामं ततो गत्वा भ्रातरं भरतं मम ४० दृष्ट्वा ब्रूहि सभार्यस्य सभ्रातुः कुशलं मम सीतापहरणादीनि रावणस्य वधादिकम् ४१ ब्रूहि क्रमेण मे भ्रातुः सर्वं तत्र विचेष्टितम् हत्वा शत्रुगणान्सर्वान्सभार्यः सहलक्ष्मणः ४२ उपयाति समृद्धार्थः सह ऋक्षहरीश्वरैः इत्युक्त्वा तत्र वृत्तांतं भरतस्य विचेष्टितम् ४३ सर्वं ज्ञात्वा पुनः शीघ्रमागच्छ मम सन्निधिम् तथेति हनुमांस्तत्र मानुषं वपुरास्थितः ४४ नंदिग्रामं ययौ तूर्णं वायुवेगेन मारुतिः गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्भुजगोत्तमम् ४५ शृंगवेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य मारुतिः उवाच मधुरं वाक्यं प्रहृष्टेनांतरात्मना ४६ रामो दाशरथिः श्रीमान्सखा ते सहसीतया सलक्ष्मणस्त्वां धर्मात्मा क्षेमी कुशलमब्रवीत् ४७ अनुज्ञातोऽद्य मुनिना भरद्वाजेन राघवः आगमिष्यति तं देवं द्रक्ष्यसि त्वं रघूत्तमम् ४८ एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहम् उत्पपात महावेगो वायुवेगेन मारुतिः ४९ सोऽपश्यद्रामतीर्थं च सरयूं च महानदीम् तामतिक्रम्य हनुमान्नंदिग्रामं ययौ मुदा ५० क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांबरं ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ५१ मलपंकविदिग्धांगं जटिलं वल्कलांबरं फलमूलकृताहारं रामचिंतापरायणं ५२ पादुके ते पुरस्कृत्य शासयंतं वसुंधराम् मंत्रिभिः पौरमुख्यैश्च काषायांबरधारिभिः ५३

४२ ४३ ४४ भुजगोत्तमं जिघृक्षन् गरुडइव वेगेन ययौ ४५ ४६ ४७ ४८ संप्रहृष्टतनूरुहं गुहमितिशेषः ४९ ५० ५१ विदिग्धांगं लिप्तांगम् ५२ ते चित्रकूटे भगवता रामेण दत्ते काषायांबरधारिभिः प्रभुसमानशीलत्वस्यान्येषामौचित्येन मंत्र्यादीनां तत्वम् ५३

तादृशैर्मैत्रिभिर्वृतः परिवृतोदेहोयस्यतम् ५४ यंरामंत्वंचिंतयसे ऽनुशोचसिनसकाकुत्स्थस्त्वांकुशलमब्रवीत् ५५ रामेणसहसंगतोभविष्यसीति-
शेषः ५६ ५७ ५८ ५९ सौम्यसोमवत्प्रियदर्शनप्रियंब्रुवतस्तेप्रियाख्यानस्यप्रतिप्रियंददामीतिशेषः ६० मुग्धाः सुंदर्यः ६१ ६२ कल्याणीसत्येत्य

धृतदेहंमूर्तिमंतंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितम् उवाचप्रांजलिर्वाक्यंहनूमान्मारुतात्मजः ५४ यंत्वंचिंतयसेरामंता
पसंदंडकेस्थितम् अनुशोचसिकाकुत्स्थःसत्वांकुशलमब्रवीत् ५५ प्रियमाख्यामितेदेवशोकंत्यजसुदा
रुणम् अस्मिन्मुहूर्तेभ्रात्रात्वंरामेणसहसंगतः ५६ समरेरावणंहत्वारामःसीतामवाप्यच उपयातिस-
मृद्धार्थःससीतःसहलक्ष्मणः ५७ एवमुक्तोमहातेजाभरतोहर्षमूर्छितः पपातभुविचाश्वस्थःकैकेयी
प्रियनंदनः ५८ आलिंग्यभरतःशीघ्रंमारुतिंप्रियवादिनम् आनंदजैरश्रुजलैःसिषेचभरतःकपिम्
५९ देवोवामानुषोवात्वमनुक्रोशादिहागतः प्रियाख्यानस्यतेसौम्यददामिब्रुवतःप्रियम् ६० गवांश-
तसहस्रंचग्रामाणांचशतंवरम् सर्वाभरणसंपन्नामुग्धाःकन्यास्तुषोडश ६१ एवमुक्त्वापुनःप्राहभ
रतोमारुतात्मजं बहूनीमानिवर्षाणिगतस्यसुमहद्वनम् ६२ शृणोम्यहंप्रीतिकरंममनाथस्यकीर्त
नम् कल्याणीबतगाथेयंलौकिकीप्रतिभातिमे ६३ एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि राघवस्यहरी
णांचकथमासीत्समागमः ६४ तत्त्वमाख्याहिभद्रंतेविश्वसेयंवचस्तव एवमुक्तोऽथहनुमान्भरतेन
महात्मना ६५ आचचक्षेथरामस्यचरितंकृत्स्नशःक्रमात् श्रुत्वातुपरमानंदंभरतोमारुतात्मजात्
६६ आज्ञापयच्छत्रुहणंमुदायुक्तंमुदान्वितः दैवतानिचयावंतिनगरेरघुनंदन ६७ नानोपहारबलि
भिःपूजयंतुमहाधियः सूतावैतालिकाश्चैवबंदिनःस्तुतिपाठकाः ६८ वारमुख्याश्चशतशोनिर्यांतु
द्वैवसंघशः राजदारास्तथामात्यासेनाहस्त्यश्वपत्तयः ६९

र्थः ६३ ६४ तत्त्वमाख्याहियेनतेवचोविश्वसेयम् ६५
परमानंदंप्रापेतिशेषः ६६ शत्रुहणंशत्रुघ्नंरामकुशलश्रवणेनमुदायुक्तम् तेनैवचस्वयंमुदान्वितःकिमाज्ञापयत्तदाह दैवतानिनेति ६७
उपहाराः गंधधूपनैवेद्याद्याः ६८ वारमुख्यावेश्याः हस्त्यश्वपत्तिरूपाःसेनाइत्यर्थः ६९

शशिनिभाननंशशिसदृशमुखमित्यर्थः ७० मुक्तारत्नमयोज्ज्वलैरितितोरणविशेषणम् ७१ अलंकुर्वंतिशत्रुघ्नप्रेरिताजनाइतिशेषः-
७२ वृंदशः संघशः ७३ पारमेष्ठीनिईश्वरार्हाणि ७४ ७५ राममवलोकयितुमितिशेषः तदैवतस्मिन्नेवकाले भरतयात्राकालेइत्याहप

ब्राह्मणाश्चतथापौराराजानोयेसमागताः निर्यंतुराघवस्याद्यद्रष्टुंशशिनिभाननम् ७० भरतस्यवचः
श्रुत्वाशत्रुघ्नपरिचोदिताः अलंचक्रुश्चनगरींमुक्तारत्नमयोज्ज्वलैः ७१ तोरणैश्चपताकाभिर्विचित्रा
भिरनेकधा अलंकुर्वंतिवेश्मानिनानाबलिविचक्षणाः ७२ निर्यांतिवृंदशः सर्वेरामदर्शनलालसाः
हयानांशतसाहस्रंगजानामयुतंतथा ७३ रथानांदशसाहस्रंस्वर्णसूत्रविभूषितम् पारमेष्ठीन्युपादाय
द्रव्याण्युच्चावचानिच ७४ ततस्तुशिबिकारूढानिर्ययूराजयोषितः भरतःपादुकेन्यस्यशिरस्येवकृ-
तांजलिः ७५ शत्रुघ्नसहितोरामंपादचारेणनिर्ययौ तदैवदृश्यतेदूराद्विमानंचंद्रसन्निभम् ७६ पुष्पकं
सूर्यसंकाशंमनसाब्रह्मनिर्मितम् एतस्मिन्भ्रातरौवीरौवैदेह्यारामलक्ष्मणौ ७७ सुग्रीवश्चकपिश्रे
ष्ठोमंत्रिभिश्चविभीषणः दृश्यतेपश्यतजनाइत्याहपवनात्मजः ७८ ततोहर्षसमुद्भूतोनिःस्वनोदिव
मस्पृशत् स्त्रीबालयुववृद्धानांरामोऽयमितिकीर्तनात् ७९ रथकुंजरवाजिस्थाअवतीर्यमहींगताः
ददृशुस्तेविमानस्थंजनाःसोममिवांबरे ८० प्रांजलिर्भरतोभूत्वाप्रहृष्टोराघवोन्मुखः ततोविमानाग्र
गतंभरतोराघवंमुदा ८१ ववंदेप्रणतोरामंमेरुस्थमिवभास्करम् ततोरामाभ्यनुज्ञातंविमानमपतद्भु
वि ८२ आरोपितोविमानंतद्भरतःसानुजस्तदा राममासाद्यमुदितःपुनरेवाभ्यवादयत् ८३ समुत्था
प्यचिरात्दृष्टंभरतंरघुनंदनः भ्रातरंस्वांकमारोप्यमुदातंपरिषस्वजे ८४

नात्मजइत्यनेनान्वयः यदुक्तंवाचा
तदाह दृश्यतेइत्यादि ७६ ७७ ७८ अयंरामोयंरामइतिनिःस्वनोदिवमस्पृशत् ७९ अंबरेसोममिवरामंददृशुः ८० अत्यानंदवतोभ
रतस्यवर्णनेकवेरपितन्मयभावेनानंदमग्नतयाभरतपदयोःपुनरुक्त्यंनदोषाय ८१ अत्युच्चदेशस्यविमानस्याग्रगतत्वमस्यमेरुस्थभास्करोपमा
८२ ८३ ८४

ततोलक्ष्मणमासाद्याभ्यवादयतेत्यन्वयः अनयोःशास्त्रोक्तविधिनानामगोत्रोच्चारणपूर्वकमभिवादनंवैदेह्यास्तुस्त्रीत्वात्तन्नाममात्रकीर्तन
पूर्वकमभिवादनमित्याह नामकीर्तयन्निति भरतोऽहमभिवादयेमैथिलीतिरामस्यतु भरतवर्माअमुकगोत्रोऽहंत्वामभिवादयेइत्येवंभितिवि-
शेषः यद्यपिलक्ष्मणोभरतात्कनिष्ठोवयसास्पष्टंचेदंजन्मप्रकरणेतथापिज्येष्ठानुवर्तनेनतस्यापेक्षयाऽधिकगुणत्वेनतस्यव्यवहारेणज्येष्ठानु
वृत्तिरेवंकर्तव्येतिभरतंप्रत्युपदेशदानेनचगुरुत्वबुद्ध्यातस्यनविरुद्धिनैवकिंचकौसल्यायैप्रथमंदत्तपायसांशत्वात्लक्ष्मणस्यज्येष्ठत्वं

ततोलक्ष्मणमासाद्यवैदेहींनामकीर्तयन् अभ्यवादयतप्रीतोभरतःप्रेमविह्वलः ८५ सुग्रीवंजांबवंतंच-
युवराजंतथांगदम् मैंदद्विविदनीलांश्चऋषभंचैवसस्वजे ८६ सुषेणंचनलंचैवगवाक्षंगंधमादनम् श
रभंपनसंचैवभरतःपरिषस्वजे ८७ सर्वेतेमानुषंरूपंकृत्वाभरतमादृताः पप्रच्छुःकुशलंसौम्याःप्रहृ
ष्टाश्चप्लवंगमाः ८८ ततःसुग्रीवमालिंग्यभरतःप्राहभक्तितः त्वत्सहायेनरामस्यजयोऽभूद्रावणोह-
तः ८९ त्वमस्माकंचतुर्णांतुभ्रातासुग्रीवपंचमः शत्रुघ्नश्चतदारामममभिवाद्यसलक्ष्मणम् ९० सीतायाः
श्चरणौपश्चात्ववंदेविनयान्वितः रामोमातरमासाद्यविवर्णांशोकविह्वलाम् ९१ जग्राहप्रणतःपा
दौमनोमातुःप्रसादयन् कैकेयींचसुमित्रांचननामेतरमातरः ९२ भरतःपादुकेतेतुराघवस्यसुपूजि
ते योजयामासरामस्यपादयोर्भक्तिसंयुतः ९३ राज्यमेतन्न्यासभूतंमयानिर्यातितंतव अद्यमेसफ-
लंजन्मफलितोमेमनोरथः ९४ यत्पश्यामिसमायातमयोध्यांत्वामहंप्रभो कोष्ठागारंबलंकोशंकृतंद
शगुणंमया ९५ त्वत्तेजसाजगन्नाथपालयस्वपुरंस्वकम् इतिब्रुवाणंसततंदृष्ट्वासर्वेकपीश्वराः ९६
मुमुचुर्नेत्रजंतोयंप्रशशंसुःसुदान्विताः ततोरामःप्रहृष्टात्माभरतंस्वांकगंमुदा ९७ ततोहिकैकेय्यैपायसार्धदानंतदंश

जश्चशत्रुघ्नइतिसएवभरतात्कनिष्ठः अतएववैदेहींचेतिचकारःस्वरसःसंगच्छतेअतएवचशत्रुघ्नकृतोलक्ष्मणनमस्कारउपपद्यतेतयोर्युगपदु
त्पन्नत्वादित्याहुः ८५ सस्वजेमित्रत्वात् ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ प्रसादयन् ९२ ९३ निर्यातितंप्रतिदत्तम् ९४ कोष्ठागारम् अन्नादिस्थाप
नगृहंकोशंधनगृहं ९५ त्वत्तेजसेतिपूर्वान्वयिनेत्रजंतोयंमुमुचुः एवंसौभ्रात्रंकिंत्वनयोरितिहर्षात् स्वस्यतद्विपरीत्वेनशोकाच्च ९६ स्वांकगंत्वेनिशेषः
९७

९८ धनपालकंकुबेरमनुगच्छेत्येतदनुजानामीत्यर्थः ९९ १०० इतिश्रीमत्सक॰ युद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ततस्त्विति १ सत्कृतामत्पुत्रा
यराज्यदानपूर्वकंवनवासंकुर्वितिवद्वाक्यपालनेनसत्कृता २ इत्युक्त्वारामपादयोर्भक्त्याप्रणम्यमातृत्वाद्गुरुणाकैकेय्यासहप्रार्थयामास
मद्वाक्यपालनेनाहंसंतुष्टा अतःपरंस्वेच्छयापुनस्त्वद्दामितत्सर्वथागृहाणेतिप्रार्थयामास ३ मायामाश्रित्येति अन्यथासच्चिदानंदरू
पस्यभगवतोदानप्रतिग्रहयोरनुपपत्तेरितिभावः ४ सकलंराज्यंप्रतिजग्राहेत्यन्वयः ४ मायाश्रयणेहेतुमाह स्वाराज्येतिस्वाराज्यमा-

ययौतेनविमानेनभरतस्याश्रमंतदा अवरुह्यतदारामोविमानाग्र्यान्महीतलम् ९८ अब्रवीत्पुष्पकंदे-
वोगच्छवैश्रवणंवह अनुगच्छानुजानामिकुबेरंधनपालकम् ९९ रामोवसिष्ठस्यगुरोःपदांबुजंनत्वाय
थादेवगुरोःशतक्रतुः दत्वामहार्हासनमुत्तमंगुरोरुपाविवेशाथगुरोःसमीपतः १०० इतिश्रीमदध्या
त्मरामायणेउ॰ युद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ श्रीमहादेवउवाच ततस्तुकैकयीपुत्रोभरतोभ
क्तिसंयुतः शिरस्यंजलिमाधायज्येष्ठंभ्रातरमब्रवीत् १ मातामेसत्कृतारामदत्तंराज्यंत्वयामम ददा-
मितत्तेत्वपुनर्यथात्वमददान्मम २ इत्युक्त्वापादयोर्भक्त्यासाष्टांगंप्रणिपत्यच बहुधाप्रार्थयामासकै
केय्यागुरुणासह ३ तथेतिप्रतिजग्राहभरताद्राज्यमीश्वरः मायामाश्रित्यसकलांनरचेष्टामुपागतः ४
स्वाराज्यानुभवोयस्यसुखज्ञानैकरूपिणः निरस्तातिशयानंदरूपिणःपरमात्मनः ५ मानुषेणतुराज्येनकिं-
तस्यजगदीशितुः यस्यभ्रूभंगमात्रेणत्रिलोकीनश्यतिक्षणात् ६ यस्यानुग्रहमात्रेणभवंत्याखंडलश्रि
यः लीलासृष्टमहासृष्टेःकियमेतद्रमापतेः ७ तथापिभजतांनित्यंकामपूरविधित्सया लीलामानुषदेहेन
सर्वमप्यनुवर्तते ८

त्मनःस्वरूपतानिरस्तातिशयइतराभिभावकतारूपोयस्मात्तादृशानंदरूपस्यआनंदवल्ल्यांमनुष्यानंदा
दुत्तरोत्तरशतगुणानंदक्रमेणानंदकथनस्यब्रह्मानंदेसमाप्तेस्तदभिभावकत्वरूपातिशयस्यक्वाप्यभावादितिभावः ५ जगदीशित्वमेव
दर्शयति यस्येति ६ लीलयासृष्टामहासृष्टिरनेककोटिब्रह्मांडात्मिकायेनतस्य एतदयोध्याराज्यम् ७ भजतांभक्तानांकामपूरस्य
अभिलाषसमूहस्यविधित्सयापूरणेच्छया लीलयागृहीतमानुषदेहेनसर्वमपिमानुष्यव्यवहारंअनुवर्ततेलोकशिक्षणायकरोति ८

श्मश्रुकृंतकोनापितः संभाराः समुद्रजलादिरूपाः ९ स्नातेकेशसंस्कारोद्वर्तनादिपूर्वकंकृतस्नाने १० विशोधितजटः केशरूपतांप्रापितजटः म-
हार्हवसनोपेतः धृतबहुमूल्यवस्त्रः ११ प्रतिकर्मउद्वर्तनादिसंस्कारः राजयोषितः दशरथस्त्रियः १२ सुमध्यमांजानकीं १३ आकारयत्प्रसन्नक
र्मेतिशेषः १४ सूर्यसंकाशंस्यंदनमित्यन्वयः १५ १६ अन्वीयुः अनुजग्मुः पुरमयोध्यापुरम् १७ १८ रत्नदंडमितिश्वेतातपत्रव्यजनचामरा-

ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणः श्मश्रुकृंतकः संभारास्त्वाभिषेकार्थमानीताराघवस्यहि ९ पूर्वंतुभरतेस्नातेलक्ष्म
णेचमहात्मनि सुग्रीवेवानरेंद्रेचराक्षसेंद्रेविभीषणे १० विशोधितजटःस्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः महा
र्हवसनोपेतस्तस्थौतत्रश्रियाज्वलन् ११ प्रतिकर्मचरामस्यलक्ष्मणस्यमहामतिः कारयामासभरतः सीता
याराजयोषितः १२ महार्हवस्त्राभरणैरलंचक्रुः सुमध्यमाम् ततोवानरपत्नीनांसर्वासामेवशोभना १३
आकारयत्कौसल्याप्रहृष्टापुत्रवत्सला ततः स्यंदनमादायशत्रुघ्नवचनात्सुधीः १४ सुमंत्रः सूर्यसंका-
शंयोजयित्वाग्रतः स्थितः आरुरोहरथंरामः सत्यधर्मपरायणः १५ सुग्रीवोयुवराजश्चहनूमांश्चविभीषणः
स्नात्वादिव्यांबरधरादिव्याभरणभूषिताः १६ राममन्वीयुरग्रेचरथाश्वगजवाहनाः सुग्रीवपत्न्यः सीताच-
ययुर्यानैः पुरंमहत् १७ वज्रपाणिर्यथादेवैर्हरिताश्वरथेस्थितः प्रययौरथमास्थायतथारामोमहत्पुरम्
१८ सारथ्यंभरतश्चक्रेरत्नदंडंमहाद्युतिः श्वेतातपत्रंशत्रुघ्नोलक्ष्मणोव्यजनंदधे १९ चामरंचसमीपस्थो-
न्यवीजयदरिंदमः शशिप्रकाशंत्वपरंजग्राहासुरनायकः २० दिविजैःसिद्धसंघैश्चऋषिभिर्दिव्यदर्शनैः
स्तूयमानस्यरामस्यशुश्रुवेमधुरध्वनिः २१ मानुषंरूपमास्थायवानरागजवाहनाः भेरीशंखनिनादैश्च
मृदंगपणवानकैः २२ प्रययौराघवश्रेष्ठस्तांपुरींसमलंकृताम् ददृशुस्तेसमायांतंराघवंपुरवासिनः २३
दूर्वादलश्यामतनुंमहार्हकिरीटरत्नाभरणाचितांगम् आरक्तकंजायतलोचनंतंदृष्ट्वाययुर्मोदमतीवपुण्याः २४

णांविशेषणम् १९ अरिंदमः सुग्रीवः असुरनायकोविभीषणः २० स्तूयमानस्यरामस्यस्तुतिवाक्यानामितिशेषः २१ वानराइत्यस्यप्रययुरिति
शेषः २२ तेपुरवासिनः येवनगमनकालेदुःखिताबभूवुस्तेइत्यर्थः २३ आचितांगंव्याप्तांगं कंजंकमलं पुण्याः पुण्यवंतः आशीर्व्रजंतः आययुः
प्रापुः २४

विचित्ररत्नैरंचितं युक्तं यत्सुत्रं स्वर्णमयं कटिसूत्रं तेन बद्धः पीतांबरो यस्य तं अमूल्यमुक्ताफलकृतैः दिव्यहारैः २५ हरिभिर्वानरैः रविवुल्यभासं तत्तुल्य कांतिं निवीता कंठकक्षमध्ये धृता कल्पद्रुमपुष्पमालायेन तम् २६ प्रहर्षवेगेनोत्कलिता अतिप्रवृद्धा आननश्रीर्यासां ताः आहितमत्यावश्यकम्- पि गृहकार्यमपास्येत्यर्थः २७ सर्वदृशामुत्सवभूता आकृतिर्यस्य तं नेत्रमनसोः रसायनभूतमत्यानंदकरत्वात्तादृशं रामं दृग्भिर्दर्शनव्यापारैर्मन

विचित्ररत्नांचितसूत्रनद्धपीतांबरं पीनभुजांतरालं अनर्घ्यमुक्ताफलदिव्यहारैर्विरोचमानं रघुनंदनं प्रजाः २५ सुग्रीवमुख्यैर्हरिभिः प्रशांतैर्निषेव्यमाणं रवितुल्यभासम् कस्तूरिकाचंदनलिप्तगात्रं निवीतकल्पद्रुमपुष्पमालम् २६ श्रुत्वास्त्रियो राममुपागतं मुदा प्रहर्षवेगोत्कलिताननश्रियः अपास्य सर्वं गृहकार्यमाहितं हर्म्याणि चैवारुरुहुः स्वलंकृताः २७ दृष्ट्वा हरिं सर्वदृगुत्सवाकृतिं पुष्पैः किरंत्यः स्मितशोभिताननाः दृग्भिः पुनर्नेत्रमनोरसायनं स्वानंदमूर्तिं मनसाभिरेभिरे २८ रामः स्मितस्निग्धदृशा प्रजास्तथा पश्यन्प्रजानाथं इवापरः प्रभुः शनैर्जगामाथ पितुः स्वलंकृतं गृहं महेंद्रालयसन्निभं हरिः २९ प्रविश्य वेश्मांतरसंस्थितो मुदा रामो ववंदे चरणौ स्वमातुः क्रमेण सर्वाः पितृयोषितः प्रभुर्ननाम भक्त्या रघुवंशकेतुः ३० ततो भरतमाहेदं रामः सत्यपराक्रमः सर्वसंपत्समायुक्तं मम मंदिरमुत्तमम् ३१ मित्राय वानरेंद्राय सुग्रीवाय प्रदीयताम् सर्वेभ्यः सुखवासार्थं मंदिराणि प्रकल्पय ३२ रामेणैवं समादिष्टो भरतश्च तथाऽकरोत् उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ३३ राघवस्याभिषेकार्थं चतुः सिंधुजलं शुभम् आनेतुं प्रेषयस्वाशु दूतांस्त्वरितविक्रमान् ३४ प्रेषयामास सुग्रीवो जांबवंतं मरुत्सुतम् अंगदं च सुषेणं च ते गत्वा वायुवेगतः ३५ जलपूर्णाञ्छातकुंभकलशांश्च समानयन् आनीतं तीर्थसलिलं शत्रुघ्नो मंत्रिभिः सह ३६ ⁂

⁂ ⁂ ⁂ ⁂ साक्षाभिरेभिरे आलिंगितवंत्यः २८ स्मितयुतया अत एव स्निग्धया दृशा प्रजाः पश्यन्दर्शनेन सर्वसंमाननं कुर्वन् प्रजानाथ इव ब्रह्मेव २९ स्वमातुश्चरणौ ववंदे अनेनाग्रे सर्वमातृप्रवेशानंतरं सर्वप्रजासंमानन विलंबेन पश्चाद्भगवत्प्रवेश इति सूचितम् ३० ३१ सर्वेभ्यः अन्येभ्यो वानरविभीषणादिभ्यः ३२ ३३ ३४ ३५ शातकुंभं जंबुस्वर्णम् ३६ ३७ ⁂

३७ ३८ ३९ ४० सर्वौषधीरसैरभ्यषिंचन्नित्यन्वयः नभस्थितैर्दैवतैः सहस्तुवद्भिः सगणैश्चतुर्भिर्लोकपालैश्च सह वसिष्ठादयोभ्यषिंचन्नित्यन्व
यः ४१ ४२ ४३ ४४ खात् आकाशात् ४५ ४६ ४७ वामांके वामभागे स्थिताम् ४८ ईदृशीं सीतां वामेन करेणालिंग्य संस्थितं दृष्ट्वा शिवः स्तोतुम्

राघवस्याभिषेकार्थं वसिष्ठायन्यवेदयत् ततस्तु प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ३७ रामं रत्नमये पीठे स-
सीतं संन्यवेशयत् वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिर्गौतमस्तथा ३८ वाल्मीकिश्च तथा चक्रुः सर्वे रामाभिषेच
नम् कुशाग्रतुलसीयुक्तपुण्यगंधजलैर्मुदा ३९ अभ्यषिंचन् रघुश्रेष्ठं वासवं वसवो यथा ऋत्विग्भिर्ब्राह्म
णैः श्रेष्ठैः कन्याभिः सह मंत्रिभिः ४० सर्वौषधीरसैश्चैव दैवतैर्नभसि स्थितैः चतुर्भिर्लोकपालैश्च स्तुवद्भिः स
गणैस्तथा ४१ छत्रं च तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पांडुरं शुभम् सुग्रीवराक्षसेंद्रौ तौ दधतुः श्वेतचामरे ४२ मा
लां च कांचनीं वायुर्ददौ वासवचोदितः सर्वरत्नसमायुक्तं मणिकांचनभूषितम् ४३ ददौ हारं नरेंद्राय स्व
यं शक्रस्तु भक्तितः प्रजगुर्देवगंधर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ४४ देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात खात्
नवदूर्वादलश्यामं पद्मपत्रायतेक्षणम् ४५ रविकोटिप्रभायुक्तकिरीटेन विराजितम् कोटिकंदर्पलाव-
ण्यं पीतांबरसमावृतम् ४६ दिव्याभरणसंपन्नं दिव्यचंदनलेपनम् अयुतादित्यसंकाशं द्विभुजं रघुनं
दनम् ४७ वामभागे समासीनां सीतां कांचनसन्निभाम् सर्वाभरणसंपन्नां वामांके समुपस्थिताम्
४८ रक्तोत्पलकरांभोजां वामेनालिंग्य संस्थितम् सर्वातिशयशोभाढ्यं दृष्ट्वा भक्तिसमन्वितः ४९
उमया सहितो देवः शंकरो रघुनंदनम् सर्वदेवगणैर्युक्तः स्तोतुं समुपचक्रमे ५० श्रीमहादेव उवा-
च नमोऽस्तु रामाय सशक्तिकाय नीलोत्पलश्यामलकोमलाय किरीटहारांगदभूषणाय सिंहा
सनस्थाय महाप्रभाय ५१ त्वमादिमध्यांतविहीन एकः सृजस्यवस्यत्सि च लोकजातं स्वमायया तेन न लिप्यसे
त्वं यत्स्वे सुखे जस्त्ररतोनवद्यः ५२

पचक्रमे इत्यन्वयः ४९ ५० सशक्तिकाय मायाशक्त्या वा तारसीतासहिताय ५१ आद्यंतौ उत्पत्तिनाशौ वृद्ध्यादि-
त्यादेव मध्यहीनः यतो मायया सृजसि अत एव तेन न लिप्यसे तन्नाशादिकृतदोषभाक् न भवसीत्यर्थः नह्यैंद्रजालिकः स्वमायानिर्मितजीवादिनाशोऽपि तद्दुःखभा
ग्भवति ५२

गुणसंवृतः गुणसमूहयामाययासंवृतः गुणशब्दोऽत्रतत्समूहमायापरः प्रपन्नाः शरणागतायेभक्तास्तेषांयदनुविधानंमोक्षस्तन्निमित्तमित्य-र्थः त्वदवतारलीलाश्रवणादिभिस्तेषांपापक्षयद्वारामोक्षोभवतीत्याशयः सुरमानुषादिरूपैर्नानावतारैर्लीलांविधत्सेइत्यन्वयः सुरावतारा उपेंद्राद्याः मानुषारामकृष्णाद्याः एवंभूतस्त्वंज्ञानिभिरेवनित्यंप्रतीयसे नत्वन्यैस्तेतुमनुष्योऽयंकश्चिदित्येवंमन्यंते ५३ सकलंलोकंस्वां-शेनविधायतंलोकंदधतः फणीश्वरोभूत्वात्वंबिभर्षि भानुः सूर्यअनिलोवायुः उडुपश्चंद्रः ओषध्योव्रीह्याद्याः प्रवर्षोमेघः नैकधाअनेक-प्रकारेण ५४ प्रकारांतरेणापिरक्षत्वमाह त्वमिति शिखिरूपोजाठराग्निरूपः पवनपंचकम् प्राणापानसमानोदानव्यानाः तदुक्तंगीतायां

लीलांविधत्सेगुणसंवृतस्त्वंप्रपन्नभक्तानुविधानहेतोः नानावतारैः सुरमानुषाद्यैः प्रतीयसेज्ञानिभिरेव नित्यम् ५३ स्वांशेनलोकंसकलंविधायतंबिभर्षिचत्वंदधतः फणीश्वरः उपर्यधोभान्वनिलोडुपौषधीः प्रवर्षरूपोवसिनैकधाजगत् ५४ त्वमिहदेहभृतांशिखिरूपः पचसिभक्तमशेषमजस्रम् पवनपंचक-रूपसहायोजगदखंडमनेनबिभर्षि ५५ चंद्रसूर्यशिखिमध्यगतंयत्तेजईशचिदशेषतनूनाम् प्राभव-त्तनुभृतामिहधैर्यंशौर्यमायुरखिलंतवसत्वम् ५६ त्वंविरिंचिशिवविष्णुविभेदात्कालकर्मशशिसूर्य-विभागात् वादिनांपृथगिवेशविभासिब्रह्मनिश्चितमनन्यदिहैकम् ५७ मत्स्यादिरूपेणयथात्वमेकः श्रु-तौपुराणेषुचलोकसिद्धः तथैवसर्वंसदसद्विभागस्त्वमेवनान्यद्भवतोविभाति ५८

अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नंचतुर्विधमिति ५५ हेईशचंद्रादिगतंयत्तेजोयच्चाशेषशरीरिणांचिच्चैतन्यंयच्चतनुभृतां शौर्यंधैर्यमायुश्चतदखिलंतवसत्वंत्वद्रूपासत्तैवप्राभवत् तत्तद्रूपेणप्रादुर्भूतेत्यर्थः ५६ विरिंचिर्ब्रह्माविभागोभेदः हेईशवादिनांतत्तद्भक्त-त्वेनतत्रतत्रेश्वरत्वाभिमानवतांत्वंतत्तद्रूपेणपरस्परस्माद्भिन्नइवभासितत्वमाह अनन्यत् भेदशून्यमतएवैकमीदृशम्ब्रह्मैवत्वंत्वमेवचब्रह्म-द्वयअतोनैषांभेदइतिभावः ५७ प्रकारांतरेणापिसर्वस्यब्रह्मरूपत्वंस्थापयति मत्स्यादीति एकस्यैवयथादशरूपत्वंतथैकस्यैवसदसद्वि-भागरूपत्वासत्ब्रह्मविश्वादिकंअसत् तदितरत्सर्वम् सएकस्त्वमेवयतोभवतोऽन्यत्नविभातिबहुशः पर्यालोचनेपिनज्ञानविषयोभवतीत्यर्थः ५८

अनंतसृष्टौ अंतररहितायां सृष्टौ न दुःखं पातंजले सर्वथास्य स्याद्युच्छेदो नैव कृतार्थं मुक्तं प्रत्येव तु तन्निवृत्तिरिति अनादिर्भगवान्कालो नांतोऽस्य द्विज विद्यते अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंयमा इति स्मृतिश्च ताहृश्यां सृष्टौ यज्जातं यद्भावि यच्च वर्तमानं तत्त्वया विना न दृश्यते सर्वं त्वद्रूपमेव दृश्यते ऽतस्त्वं परतः सर्वोत्कृष्टाद्धिरण्यगर्भादपि पर इत्यर्थः ५९ नन्वेवंरूपं मां सर्वे जनाः किमिति न जानंति तत्राह तत्त्वमिति परमात्मनस्ते एतत्तत्त्वं एते समस्ता जनास्तव मायया संवृता इति शेषः अतो न जानंति तर्हि सर्वथा मामेवं केऽपि न जानंति नेत्याह त्वद्भक्ते इति तत्त्वे शं तत्त्वं जानंतीत्यर्थः ६० तेन वचैतन्यरूपमात्मतत्त्वं ब्रह्मादयोऽपि न विदुः यतस्ते बहिरर्थेषु भावश्चित्तं येषां ताहृशाः ततोऽबुधः त्वद्रूप

यद्यत्समुत्पन्नमनंतसृष्टौ उत्पत्स्यते यच्च भवच्च यच्च न दृश्यते स्थावरजंगमादौ त्वया विनातः परतः परस्त्वम् ५९ तत्त्वं न जानंति परात्मनस्ते जनाः समस्तास्तव माययातः त्वद्भक्तसेवामलमानसानां विभाति तत्त्वं परमेकमैशम् ६० ब्रह्मादयस्तेन विदुः स्वरूपं चिदात्मतत्त्वं बहिरर्थभावाः ततो बुधस्त्वामिदमेवरूपं भक्त्या भजन्मुक्तिमुपैत्यदुःखः ६१ अहं भवन्नाम गृणन्कृतार्थो वसामि काश्यामनिशं भवान्या मुमूर्षमाणस्य विमुक्तयेऽहं दिशामि मंत्रं तव राम नाम ६२ इमं स्तवं नित्यमनन्यभक्त्या शृण्वंति गायंति लिखंति ये वै ते सर्वसौख्यं परमं च लब्ध्वा भवत्पदं यांतु भवत्प्रसादात् ६३ इंद्र उवाच रक्षोधिपेनाखिलदेवसौख्यं हृतं च मे ब्रह्मवरेण देव पुनश्च सर्वं भवतः प्रसादात्प्राप्तं हतो राक्षसदुष्टशत्रुः ६४ देवा ऊचुः हृता यज्ञभागा धरादेवदत्तामुरारे खलेनादिदैत्येन विष्णो हतोऽद्य त्वया नो वितानेषु भागाः पुरावद्भविष्यंति युष्मत्प्रसादात् ६५

ज्ञानासमर्थोऽपि इदं स्वरूपमेव त्वां प्रकृतदृश्यमानरूपमेव त्वां भजन् ध्यायन् अदुःखः निवृत्तसकलदुःखः सन्मुक्तिमुपैति ६१ अपरमपि सुलभं साधनं स्वानुष्ठितत्वेनात्मनुपादेयतां च तत्र सूचयन्नाह अहमिति अनिशं गृणन्नुच्चारयन् मरणसमये जंतूनां मुक्तये हे राम तव नामरूपं मंत्रं दिशामि उपदिशामि ६२ ६३ अखिलदेवसौख्यं अखिलदेवराज्यरूपसौख्यम् यतस्त्वया राक्षसरूपोऽस्माकं दुष्टशत्रुर्हतः ६४ धरादेवा भूदेवा विद्वांसस्तैर्यज्ञेषु दत्तयज्ञभागा येन खलेन हृताः स त्वया हतस्तेन ते भागा नोऽस्माकं पुरावद्रावणोत्पत्तिप्राक्काल इव भविष्यंति ६५ ७, ७

लब्धसत्वास्तत्पिंडप्राप्त्यालब्धबलाः ६६ विष्टिकर्मणिवेतनदानंविनाबलात्कर्मकारणंविष्टिस्तत्कर्मणि अभियुक्ताःप्रेरिताः दशास्यंवहाम
स्तदीयपल्लक्यादिवहनेनेतिशेषः दुःखजाताद्दुःखसमूहात् ६७ पुरारावणराज्यात्पूर्वम् ६८ अभिविद्रुताबलेनस्ववशंनीताः ६९ यतो-

पितरऊचुः हतोःद्यत्वयादुष्टदैत्योमहात्मन्गयादौनरैर्दत्तपिंडादिकान्नः बलादत्तिहत्वागृहीत्वासमस्ता
निदानींपुनर्लब्धसत्वाभवामः ६६ यक्षाऊचुः सदाविष्टिकर्मण्यनेनाभियुक्तावहामोदशास्यंबलात् दुः
खयुक्ताः दुरात्माहतोरावणोराघवेशत्वयातेवयंदुःखजाताद्विमुक्ताः ६७ गंधर्वाऊचुः वयंसंगी
तनिपुणागायंतस्त्वत्कथामृतम् आनंदामृतसंदोहयुक्ताःपूर्णाःस्थिताःपुरा ६८ पश्चाद्दुरात्मनारामरा
वणेनाभिविद्रुताः तमेवगायमानाश्चतदाराधनतत्पराः ६९ स्थितास्त्वयापरित्राताहतोऽयंदुष्टराक्ष-
सः एवंमहोरगाःसिद्धाःकिन्नरामरुतस्तथा ७० वसवोमुनयोगावोगुह्यकाश्चपतत्रिणः सप्रजापत
यश्चैतेतथाचाप्सरसांगणाः ७१ सर्वेरामंसमासाद्यदृष्ट्वानेत्रमहोत्सवम् स्तुत्वापृथक्पृथक्सर्वेरा
घवेणाभिवंदिताः ७२ ययुःस्वंस्वंपदंसर्वेब्रह्मरुद्रादयस्तथा प्रशंसंतोमुदारामंगायंतस्तस्यचेष्टितम्
७३ ध्यायंतस्त्वभिषेकार्द्रंसीतालक्ष्मणसंयुतम् सिंहासनस्थंराजेंद्रंययुःसर्वेहृदिस्थितम् ७४ खे
वाद्येषुध्वनत्सुप्रमुदितहृदयैर्वेदहृंदैः स्तुवद्भिर्वर्षद्भिःपुष्पवृष्टिंदिविमुनिनिकरैरीड्यमानःसमंतात्
रामःश्यामःप्रसन्नस्मितरुचिरमुखःसूर्यकोटिप्रकाशःसीतासौमित्रिवातात्मजमुनिहरिभिःसेव्यमा
नोविभाति ७५ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेपंचदशःसर्गः १५
श्रीमहादेवउवाच रामेऽभिषिक्तेराजेंद्रेसर्वलोकसुखावहे वसुधासस्यसंपन्नाफलवंतोमहीरु
हाः १

यंहतोसएवंस्थितास्त्वयातद्दुःखमोचनेनपरित्राताः ७० ७१ ७२ ७३ हृदिअंतर्यामितयास्थितमेवराजेंद्रंदृश्यमानरा
जेंद्ररूपंध्यायंतोययुरित्यन्वयः ७४ ७५ इतिश्रीमत्काकलरा॰ युद्धकांडेपंचदशःसर्गः १५ रामेइतिउत्तरार्धेजातेतिजाताइतिचशेषः १

निर्गंधानिगंधयुतानि अश्वानांधेनूनांगवांचसहस्रशतंददौ २ शतवृषानित्यत्रशतशब्दोऽनंतवाची ३ ४ अंगदेबाहुभूषणे ५ ६ अवमुच्यभ-
र्तुर्कंठेप्रतिमुक्तंपुनः कंठादवतार्येत्यर्थः ७ विलोकयन् वैदेहींपश्यत् ८ गौरवेणसीताकृतादरेण ९ १० यद्वस्तुदेवैरपिदुर्लभंतदपितववर
ररूपंचदास्याम्येवेत्यर्थः ११ उक्तंचान्यत्र राज्योत्सवागतजनायरघुप्रवीरः प्रीत्यात्वनेकमणिरत्नविभूषणानि दत्वाऽनिलात्मजमपा-
स्यविदेहजायैमालांददौरघुपतिःपरमादरेण १ तयाहनुमतेदत्तासैवमालाद्यमूलिका दशनैःशकलीकृत्यत्यक्तातेनजलाशये २ हाहे
तिजल्पितंसर्वैस्तिदासस्करवानरैः स्वजातीयमरेकर्मत्वयाकृतमरिंदम ३ रामस्ततोमारुतिमत्यदारमाहूयचारादभिवर्तमानम् पप्रच्छ

गंधहीनानिपुष्पाणिगंधवंतिचकाशिरे / सहस्रशतमश्वानांधेनूनांचगवांतथा २ ददौशतवृषान्पूर्वंद्विजे-
भ्योरघुनंदनः त्रिंशत्कोटीस्सुवर्णस्यब्राह्मणेभ्योददौपुनः ३ वस्त्राभरणरत्नानिब्राह्मणेभ्योसुदात्तथा
सूर्यकांतिसमप्रख्यांसर्वरत्नमयींस्रजम् ४ सुग्रीवायददौप्रीत्याराघवोभक्तवत्सलः अंगदायददौदि-
व्येत्वंगदेरघुनंदनः ५ चंद्रकोटिप्रतीकाशंमणिरत्नविभूषितम् सीतायैप्रददौहारंप्रीत्यारघुकुलोत्तमः
६ अवमुच्यात्मनःकंठात् हारंजनकनंदिनी अवैक्षतहरीन्सर्वान्भर्तारंचमुहुर्मुहुः ७ रामस्तामाहवै
देहीमिंगितज्ञोविलोकयन् वैदेहियस्यतुष्टासिदेहितस्मैवरानने ८ हनूमतेददौहारंपश्यतोराघवस्य
च तेनहारेणशुशुभेमारुतिर्गौरवेणच ९ रामोऽपिमारुतिंदृष्ट्वाकृतांजलिमुपस्थितम् भक्त्यापरम
यातुष्टइदंवचनमब्रवीत् १० हनूमंस्तेप्रसन्नोऽस्मिवरंवरयकांक्षितं दास्यामिदेवैरपियद्दुर्लभंभुवनत्रये ११

कस्मान्महतीसुमालात्यक्तात्वयाब्रूहिविदेहजार्पिता ४ ब्रह्मेतियद्ब्रह्मविदोवदंतिद्यात्मेश्वरश्चेतिवदंतिसंतः सीतापतेत्वंतदसीति
बुद्ध्यात्यक्तामयेयंसकलार्तिरूपा ५ हनूमन्यदिमत्तस्त्वंवरंकिमपिनेच्छसि तवेच्छांतर्हिनिर्मूलांकरिष्यामिचनिःफलाम् ६ श्री
रामश्रवणेदास्येममास्त्कसफलास्पृहा तस्याविरोधिनीयातुनिर्मूलांकुरुतांप्रभो ७ ममस्त्वंतेसदैवत्वंसीतयासहतिष्ठसि अद्यैवसर्वे
पश्यंतुस्थितंत्वांजानकीपते ८ विदीर्यवक्षस्थलमंजनीसुतःप्रदर्शयामासचराममद्वयं हृदंबुजेसंस्थितमब्जलोचनंमहीसुताराधितपा
दपंकजम् ९

मारुतेर्वैभवंदृष्ट्वासर्वेसंतोषमागताः रामेणालिंगितःश्रीमान्हनूमानंजनीसुतः १० जयशब्दोमहानासीत्तदाराघवमंडपे सीताप्रमुदिता तस्मैवरानभयदान्ददौ ११ रामलीलामृतंचैतत्परमानंददायकम् श्रोतॄणांचाथगृणतांपापसंघविनाशकम् १२ तंतथोदारचरितम् १२ १३ मुक्तःसततंममनामस्मरणात्जीवन्मुक्तःसन्तिष्ठ १४ १५ ईश्वराभ्यांसीतारामाभ्याम् १६ कृच्छ्रादितिरामदर्शनवियोग

हनूमानपितंप्राहनत्वारामंप्रहृष्टधीः त्वन्नामस्मरतोरामनतृप्यतिमनोमम १२ अतस्त्वन्नामसततंस्मरन् स्थास्यामिभूतले।यावत्स्थास्यतितेनामलोकेतावत्कलेवरम् १३ ममतिष्ठतुराजेंद्रवरोयंमेभिकांक्षितः रामस्तथेतितंप्राहमुक्तस्तिष्ठयथासुखम् १४ कल्पांतेममसायुज्यंप्राप्स्यसेनात्रसंशयः तमाहजानकीप्रीतायत्रकुत्रापिमारुते १५ स्थितंत्वामनुयास्यंतिभोगाःसर्वेममाज्ञया इत्युक्तोमारुतिस्ताभ्यामीश्वराभ्यांप्रहृष्टधीः १६ आनंदाश्रुपरीताक्षोभूयोभूयःप्रणम्यतौ कृच्छ्राद्ययौतपस्तप्तुंहिमवंतंमहामतिः १७ ततोगुहंसमासाद्यरामःप्रांजलिमब्रवीत् सखेगच्छपुरंरम्यंशृंगवेरमनुत्तमम् १८ मामेवचिंतयन्नित्यंभुंक्ष्वभोगान्निजार्जितान् अंतेममैवसारूप्यंप्राप्स्यसेत्वंनसंशयः १९ इत्युक्त्वाप्रददौतस्मैदिव्यान्याभरणानिच राज्यंचविपुलंदत्वाविज्ञानंचददौविभुः २० रामेणालिंगितोहृष्टोययौस्वभवनंगुहः।येचान्येवानराःश्रेष्ठाअयोध्यांसमुपागताः २१ अमूल्याभरणैर्वस्त्रैः पूजयामासराघवः सुग्रीवप्रमुखाःसर्वेवानराःसबिभीषणाः २२ यथार्हंपूजितास्तेनरामेणपरमात्मना प्रहृष्टमनसःसर्वेजग्मुरेवयथासुखम् २३ सुग्रीवप्रमुखाःसर्वेकिष्किंधांप्रययुर्मुदा।बिभीषणस्तुसंप्राप्यराज्यंनिहतकंटकम् २४

तःकृच्छ्रम् १७ १८ मामेवचिंतयन्नित्यनेनभोगेष्वनासक्तोभवेतिसूच्यते १९ विद्यमानराज्यादधिकदेशराज्यंविज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानम् २० आलिंगितःबहिःशरीरेणसर्वदास्वानुसंधानदानेनांतश्चालिंगितः २१ पूजयामासनानिनिशेषः २२ २३ २४

२५ अनिच्छन्नित्यस्ययौवराज्यमितिकर्म २६ कर्माध्यक्षः सर्वकर्मसाक्षी कर्तृत्वादिविहीनोनिरभिमानित्वात् अतएवनिर्विकारः २७ स्वा
नंदेनतुष्टइत्यनेनलौकिकानंदसामग्रीनिरपेक्षत्वमुक्तम् लोकानामुपदेशकृत् अनेनलोकोपदेशएवयज्ञाद्यनुष्ठानप्रयोजनमुक्तम् २८
रामेराज्यमितिसौराज्यमाह नपर्यदेवन्नितिव्यालाः सर्पाव्याघ्राश्च २९ दस्यवश्चोराः ३० अनर्थाभावमेवप्रपंचयति वृद्धेष्विति ३१

रामेणपूजितःप्रीत्याययौलंकामनिंदितः।राघवोराज्यमखिलंशशासाखिलवत्सलः २५ अनिच्छन्नपिरा
मेणयौवराज्येऽभिषेचितः लक्ष्मणः परयाभक्त्यारामसेवापरोऽभवत् २६ रामस्तुपरमात्माऽपिकर्माध्य
क्षोऽपिनिर्मलः कर्तृत्वादिविहीनोऽपिनिर्विकारोऽपिसर्वदा २७ स्वानंदेनापितुष्टःसन्लोकानामुपदेश
कृत् अश्वमेधादियज्ञैश्चसर्वैर्विपुलदक्षिणैः २८ अयजत्परमानंदोमानुषंवपुरास्थितः।नपर्यदेवन्वि
धवानचव्यालकृतंभयम् २९ नव्याधिजंभयंचासीद्रामेराज्यंप्रशासति लोकेदस्युभयंनासीदनर्थोना
स्तिकश्चन ३० वृद्धेषुसत्सुबालानांनासीन्मृत्युभयंतथा।रामपूजापराःसर्वेसर्वेराघवचिंतकाः ३१ व
वर्षुर्जलदास्तोयंयथाकालंयथारुचि। प्रजाःस्वधर्मनिरतावर्णाश्रमगुणान्विताः ३२ औरसानिवरामो
ऽपिजुगोपपितृवत्प्रजाः सर्वलक्षणसंयुक्तःसर्वधर्मपरायणः ३३ दशवर्षसहस्राणिरामोराज्यमुपास्त
सः ३४ इदंरहस्यंधनधान्यऋद्धिमत्दीर्घायुरारोग्यकरंसुपुण्यदम् पवित्रमाध्यात्मिकसंज्ञितंपुरारा
मायणंभाषितमादिशंभुना ३५

वर्णाश्रमाणांयेगुणाःधर्माः पुराणेषूक्ताःतैरन्विताः ३२ औरसानिवस्वस्मिन्प्रीतिम
तीःप्रजारामः पितृवज्जुगोप पितरिपुत्राणामिवप्रजानांरामेस्नेहः पितुःपुत्रेष्विवप्रजासुरामस्येतिबोधितम् ३३ उपास्तअकरो-
दितियावत् ३४ धनधान्यऋद्धिमत्त्वयुक्तंयद्दीर्घमायुरारोग्यंचतयोःकारकमात्मानमधिकृत्यभवमाध्यात्मिकम् ३५ ७

समाहितस्तदेकचित्तः परितुष्टमानसः भगवत्कथापठनजानंदेनेतिभावः मनोगताशिषः मनसा आशास्यमानानर्थान् ३६ रामाभिषेकं रावणजयपूर्वकंप्राप्तम् आर्यसं मतंशिष्टसंमतंतेनस्वयंशिष्टइतियावत् ३७ यआध्यात्मिकेत्यत्रसंधिरार्षः ३८ अधिरामसंहितांच

शृणोतिभक्त्यामनुजःसमाहितोभक्त्यापठेद्वापरितुष्टमानसः सर्वान्समाप्नोतिमनोगताशिषोविमुच्य तेपातककोटिभिःक्षणात् ३६ रामाभिषेकंप्रयतःशृणोतियोधनाभिलाषीलभतेमहद्धनम् पुत्राभि- लाषीसुतमार्यसंमतंप्राप्नोतिरामायणमादितःपठन् ३७ शृणोतियोऽध्यात्मिकमत्रसंहितांप्राप्नोतिरा- जाभुवमृद्धसंपदम् शत्रून्विजित्यारिभिरप्रधर्षितोव्यपेतदुःखोविजयीभवेन्नृपः ३८ स्त्रियोऽपिशृण्वं त्यधिरामसंहितांभवंतिताजीवसुताश्चपूजिताः वंध्याऽपिपुत्रंलभतेसुरूपिणंकथामिमांभक्तियुताशृ- णोतिया ३९ श्रद्धान्वितोयःशृणुयात्पठेन्नरोविजित्यकोपंचतथाविमत्सरः दुर्गाणिसर्वाणिविजित्यनि र्भयोभवेत्सुखीराघवबुद्धिमास्थितः ४० सुराःसमस्ताअपियांतितुष्टतांविघ्नाःसमस्ताअपयांतिशृ- ण्वताम् अध्यात्मरामायणमादितोनृणांभवंतिसर्वाअपिसंपदःपराः ४१ रजस्वलावायदिरामतत्परा शृणोतिरामायणमेतदादितः पुत्रंप्रसूतेऋषभंचिरायुषंपतिव्रतालोकसुपूजिताभवेत् ४२ पूजयि- त्वातुयेभक्त्यानमस्कुर्वंतिनित्यशः सर्वैःपापैर्विनिर्मुक्ताविष्णोर्यांतिपरंपदम् ४३ अध्यात्मरामच- रितंकृत्स्नंशृण्वंतिभक्तितः पठंतिवास्वयंवक्त्रात्तेषांरामःप्रसीदति ४४ रामएवपरंब्रह्मतस्मिंस्तुष्टेऽखि- लात्मनि धर्मार्थकाममोक्षाणांयद्यदिच्छतितद्भवेत् ४५

ममधिकृत्यप्रवृत्तामध्यात्मरामायणाख्याम् ३९ कोपमि त्युपलक्षणंकामादीनां विमत्सरः अनीर्ष्यः सर्वाणिदुर्गाणिदुःखस्थानानि ४० शृण्वतांपुंसांसुरास्तुष्यंति विघ्नानश्यंति संपदश्च भवंति ४१ रामतत्परारामैकचित्तारजस्वलायाःश्रवणंचतुर्थेहन्यारभ्यद्वादशरात्रांतम् ४२ पूजयित्वेत्यादेःपुस्तकमितिशेषः ४३ ४४ ४५

आयुष्यम् आयुर्जनकम् कल्पकोटिपर्यंतंकृतमघम् ४६.४७ वैराग्यविज्ञानयुतंश्रोतॄणांतदुभयदातृत्वादितिभावः अस्मिन्
भवेसंसारेइत्यर्थः ४८ योभूतेश्वरोभवः शिवोऽसकृदखिलवेदराशिमालोड्ययत्तारकंब्रह्मतदेवरामः विष्णुरहस्यमूर्तिषुअत्यं
तरहस्यमूर्तिः मुख्यामूर्तिरितिविज्ञायाखिलवेदानांसारभूताउपनिषदस्तदर्थसंग्रहमुद्धृत्यसंक्षेपतइदंरामस्यनिगूढतत्त्वंप्रि-

श्रोतव्यंनियमेनैतद्रामायणमखंडितम् आयुष्यमारोग्यकरंकल्पकोट्यघनाशनम् ४६ देवाश्चसर्वेतुष्यं
तिग्रहाःसर्वेमहर्षयः रामायणस्यश्रवणेतुष्यंतिपितरस्तथा ४७ अध्यात्मरामायणमेतदद्भुतंवैराग्य
विज्ञानयुतंपुरातनम् पठंतिशृण्वंतिलिखंतियेनरास्तेषांभवेऽस्मिन्नपुनर्भवोभवेत् ४८ आलोड्या
खिलवेदराशिमसकृद्यत्तारकंब्रह्मतद्रामोविष्णुरहस्यमूर्तिरितियोविज्ञायभूतेश्वरः उद्धृत्याखिलसा-
रसंग्रहमिदंसंक्षेपतःप्रस्फुटंश्रीरामस्यनिगूढतत्त्वमखिलंप्राहप्रियायैभवः ४९ इतिश्रीमदध्या-
त्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेषोडशःसर्गः १६ इतियुद्धकांडंसमाप्तम् ६
कांडेयुद्धात्मकेसर्गानवनीलकंठोक्ताः सार्धैकादशशतश्लोकामनुसंख्यायुताः ११६४ ७

यायैप्राह तस्यैनमइतिशेषः अयंश्लोकस्तत्रत्यश्रोतुःशिवशिष्यस्येतिबोध्यम् ४९ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थे-
त्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौयुद्धकांडेषोडशःसर्गःसमाप्तः
१६ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु युद्धेयुद्धादिभिःश्रांतान्वानरान्प्रतिपूज्यच स्वानंदेनस्थितोऽयोध्यांसरामःपातुसर्वदा १

इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेयुद्धकांडंसमाप्तम्

अथश्रीमदध्यात्मरामायणउत्तरकांडप्रारंभः

कृ॰
पा॰
शि॰
ल॰
रा॰
ल॰
सी॰
वा॰आ॰
सी॰
कृ॰प

श्रीगणेशायनमः श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः १ मृधेयुद्धे २ ३ कथंकेनप्रकारेण ४ श्रद्दधत्याः एतच्छ्रवणेश्रद्धावत्याः कथामृतमास्वाद्यमे
ममतदास्वादनंविषयात्तृष्णात्यंतंवर्द्धते ५ रामेराज्यमुपस्थितेराज्यंप्राप्तवतीत्यर्थः अभिवंदितुंनमितुंस्तोतुंच ६ तानेवऋषीनाह वि-

श्रीमहादेवउवाच जयतिरघुवंशतिलकः कौसल्याहृदयनंदनोरामः दशवदननिधनकारीदाशरथिः पुंड
रीकाक्षः १ पार्वत्युवाच अथरामः किमकरोत्कौसल्यानंदवर्धनः हत्वामृधेरावणादीन्राक्षसान्भीमवि
क्रमान् २ अभिषिक्तस्त्वयोध्यायांसीतयासहराघवः मायामानुषतांप्राप्यकतिवर्षाणिभूतले ३ स्थित
वान्लीलयादेवः परमात्मासनातनः अत्यजन्मानुषंलोकंकथमंतेरघूद्वहः ४ एतदाख्याहिभगवन्श्र
द्दधत्याममप्रभो कथापीयूषमास्वाद्यतृष्णामेऽतीववर्धते रामचंद्रस्यभगवन्ब्रूहिविस्तरशः कथाम्
५ श्रीमहादेवउवाच राक्षसानांवधंकृत्वाराज्येरामउपस्थिते आययुर्मुनयः सर्वेश्रीराममभिवंदि
तुम् ६ विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः कश्यपोवामदेवोऽत्रिस्तथासप्तर्षयोऽमलाः ७ अ
गस्त्यः सहशिष्यैश्चमुनिभिः सहितोऽभ्यगात् द्वारमासाद्यरामस्यद्वारपालमथाब्रवीत् ८ ब्रूहिरामाय
मुनयः समागत्यबहिः स्थिताः अगस्त्यप्रमुखाः सर्वेआशीर्भिरभिनंदितुम् ९ प्रतीहारस्ततोराममग
गस्त्यवचनाद्द्रुतम् नमस्कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यंविनयावनतः प्रभुम् १० कृतांजलिरुवाचेदमगस्त्योमुनिभिः
सह देवत्वद्दर्शनार्थायप्राप्तोबहिरुपस्थितः ११ तमुवाचद्वारपालंप्रवेशययथासुखम् पूजितावि-
विशुर्वेश्मनानारत्नविभूषितम् १२ दृष्ट्वारामोमुनीन्शीघ्रंप्रत्युत्थायकृतांजलिः पाद्यार्घ्यादिभिरापू
ज्यगांनिवेद्ययथाविधि १३

श्वामित्रइति ७ मुनिभिः शिष्यैश्चसहितइत्यर्थः ८ अगस्त्यप्रमुखामुनयआशीर्भिरभिनंदितुंस-
मागत्यबहिः स्थिताः संतीतिरामायब्रूहीत्यन्वयः ९ १० कृतांजलिः प्रतीहारइतिशेषः प्राप्तः स्वाश्रमादागतः बहिर्द्वारिउपस्थितोऽस्तीतिशेषः ११
पूजिताः प्रतीहारेणमार्गप्रदर्शनादिनापूजिताः कृतादराइतियावत् १२ गांमधुपर्कार्थंवृषभंचमहोक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिस्मृ
तेः १३

यथार्हतः अर्हो योग्यत्वात्तदनतिक्रमादित्यर्थः भगवतः सकाशात्पूजालाभेन प्रहर्षः १४ अब्रुवन् अपृच्छन् तमेवाभिनयति कुशलमि
त्यादि १४ स रावणस्तेन भारः क्लेशवध्यो न किंतु स्फुरकरवध इत्यर्थः १६ स्फुरत्वमेव दर्शयति स धनुरिति इंद्रजितं स्मृत्वा दुर्दिष्ट्येति १७

नत्वा तेभ्यो ददौ दिव्यान्यासनानि यथार्हतः उपविष्टाः प्रहृष्टाश्च मुनयो रामपूजिताः १४ संपृष्टकुशलाः स
र्वे रामं कुशलमब्रुवन् कुशलं ते महाबाहो सर्वत्र रघुनंदन १५ दिष्ट्येदानीं प्रपश्यामो हतशत्रुमरिंदम नहि
भारः स ते राम रावणो राक्षसेश्वरः १६ स धनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजेतुं शक्त एव हि दिष्ट्या त्वया हताः स
र्वे राक्षसा रावणादयः १७ सद्यमेतन्महाबाहो रावणस्य निबर्हणम् असद्यमेतत्संप्राप्तं रावणेर्यन्निषू
दनम् १८ अंतकप्रतिमाः सर्वे कुंभकर्णादयो मृधे अंतकप्रतिमैर्बाणैर्हतास्ते रघुसत्तम १९ दत्ता चेयं
यथाऽस्माकं पुराद्य भयदक्षिणा हत्वा रक्षोगणान् संख्ये कृतकृत्योऽद्य जीवसि २० श्रुत्वा तु भाषितं तेषां
मुनीनां भावितात्मनाम् विस्मयं परमं गत्वा रामः प्रांजलिरब्रवीत् २१ रावणादीनतिक्रम्य कुंभकर्णादिरा
क्षसान् त्रिलोकजयिनो हित्वा किं प्रशंसथ रावणिम् २२ ततस्तु वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः कुंभयोनि
र्महातेजा रामं प्रीत्या वचोऽब्रवीत् २३ शृणु राम यथावृत्तं रावणे रावणस्य च जन्मकर्मवरादानं संक्षेपाद्द
दतो मम २४ पुरा कृतयुगे राम पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः तपस्तप्तुं गतो विद्वान्मेरोः पार्श्वं महामतिः २५ तृ
णबिंदोराश्रमे सोऽन्यवसन्मुनिपुंगवः तपस्तेपे महातेजाः स्वाध्यायनिरतः सदा २६ तत्राश्रमे महारम्ये देव
गंधर्वकन्यकाः गायंत्यो ननृतुस्तत्र हसंत्यो वादयंति च २७ पुलस्त्यस्य तपोविघ्नं चक्रुः सर्वा अनिंदिताः
ततः क्रुद्धो महातेजा व्याजहार वचो महत् २८ या मे दृष्टिपथं गच्छेत्सा गर्भं धारयिष्यति ताः सर्वाः शाप-
संविग्ना न तं देशं प्रचक्रमुः २९

तदेव स्पष्टयति सद्यमिति रावणेर्मेघनादस्य १८ १९ या दक्षिणा पुरा दत्ता दातुं भनि
ज्ञाता सा रक्षोगणान् हत्वा पूर्णा कृता अतः कृतकृत्यः सन् जीवसि त्वमेव जीवसि त्वज्जीवनमेव श्लाघ्यमित्यर्थः २० २१ २२ २३ य-
थावृत्तं जातं तथा शृणु २४ २५ मुनिपुंगवः मुनिश्रेष्ठः सन् अवसत्तपस्तेपे च २६ २७ विघ्नं चक्रुः गाननृत्यादिभिरिति शेषः २८ २९

प्रपश्यतीत्यत्रमनुभावआर्षः ३० व्यंजितः प्रकटीकृतोंऽतःमध्येशरीरजोगर्भोयस्याःसा ३१ अवेत् अजानात् ३२ ३३ उभयतोर्मा-
तापित्रोः ३४ यंप्रासूतसविश्रवाइतिव्याख्यातइत्यर्थः ३५ शीलमुत्तमस्वभावः ३६ वैश्रवणः कुबेरः ३७ तत्तपसातस्यतपसामनोऽ

तृणबिंदोस्तुराजर्षेः कन्यातन्नाश्रृणोद्वचः विचचारमुनेरग्रेनिर्भयातंप्रपश्यती ३० बभूवपांडुरतनु
र्व्यंजितांतशरीरजा दृष्ट्वासादेहवैवर्ण्यंभीतापितरमन्वगात् ३१ तृणबिंदुश्चतांदृष्ट्वाराजर्षिरमितद्यु-
तिः ध्यात्वामुनिकृतंसर्वमवैद्दिज्ञानचक्षुषा ३२ तांकन्यांमुनिवर्यायपुलस्त्यायददौपिता तांप्रगृह्याब्र
वीत्कन्यांबाढमित्येवसद्विजः ३३ शुश्रूषणपरांदृष्ट्वामुनिःप्रीतोब्रवीद्वचः दास्यामिपुत्रमेकंतेउभयो
र्वंशवर्धनम् ३४ ततःप्रासूतसापुत्रंपुलस्त्याल्लोकविश्रुतम् विश्रवाइतिविख्यातःपौलस्त्योब्रह्मवि
न्मुनिः ३५ तस्यशीलादिकंदृष्ट्वाभरद्वाजोमहामुनिः भार्यार्थंस्वांदुहितरंददौविश्रवसेमुदा ३६
तस्यांतुपुत्रःसंजज्ञेपौलस्त्योलोकसंमतः पितृतुल्योवैश्रवणोब्रह्मणाचानुमोदितः ३७ ददौतत्त
पसातुष्टोब्रह्मातस्मैवरंशुभम् मनोऽभिलषितंतस्यधनेशत्वमखंडितम् ३८ ततोलब्धवरःसोऽ
पिपितरंद्रष्टुमागतः पुष्पकेणधनाध्यक्षोब्रह्मदत्तेनभास्वता ३९ नमस्कृत्याथपितरंनिवेद्यतपसःफलम्
प्राहमेभगवान्ब्रह्मादत्वावरमनिंदितम् ४० निवासायनमेस्थानंदत्तवान्परमेश्वरः ब्रूहिमेनियतंस्थानंहिं
सायत्रनकस्यचित् ४१ विश्रवाअपितंप्राहलंकानामपुरीशुभा राक्षसानांनिवासायनिर्मिताविश्वकर्म
णा ४२ त्यक्ताविष्णुभयाद्दैत्याविविशुस्तेरसातलम् सापुरीदुःप्रधर्षान्यैर्मध्येसागरमास्थिता ४३
तत्रवासायगच्छत्वंनान्यैःसाधिष्ठितापुरा ४४ पित्रादिष्टस्त्वसौगत्वातांपुरींधनदोविशत् ४४ सतत्र
सुचिरंकालमुवासपितृसंमतः कस्यचित्त्वथकालस्यसुमालीनामराक्षसः ४५ रसातलान्मर्त्यलोकंच

भिलषितंधनेशत्वरूपंददौ ३८ ३९ प्राहपितरमितिकामवरंदत्वेत्यस्यस्थानंनदत्तवानित्यनेनान्वयः ४० हिंसापीडायत्रकस्यापिस्वाम्यं
नास्तितादृशंवदेत्यर्थः ४१ ४२ अन्यैःरिपुभिः दुःप्रधर्षा ४३ पुरादैत्यानांरसातलप्रवेशोत्तरमितःप्रागित्यर्थः ४४ ४५

४६ ४७ ४८ गृह्यसेप्रार्थ्यसे क्वचित्तथैवपाठः ४९ ईदृशाइत्यस्यैवविवरणंधनदेनसमाइति ५० साश्राश्रममितिच्छेदः लज्जावशात्
भूलेखनादि ५१ काकिंजातीया कन्याऽसि उतविवाहितासीतिप्रश्नः ५२ ५३ ५४ त्वत्तोऽप्येवंविधौसूतावित्यत्रकाकुः यस्तेपश्चिमः
पुत्रोभविष्यतिसमहामतिर्भविष्यतीत्यर्थः ५५ तदेवाह महाभागवतइति रामभक्त्येत्यस्ययुक्तइतिशेषः एकस्मिन्तस्मिन्नेवतत्प

रसातलान्मर्त्यलोकंचचारपिशिताशनः गृहीत्वातनयांकन्यांसाक्षाद्देवीमिवश्रियम् ४६ अपश्यद्धनदंदेवं
चरंतंपुष्पकेणसः हितार्थंचिंतयामासराक्षसानांमहामनाः ४७ उवाचतनयांतत्रकेकसींनामनामतः व
त्सेविवाहकालस्तेयौवनंचातिवर्तते ४८ प्रत्याख्यानाच्चभीतैस्त्वंनवरैर्गृह्यसेशुभे सात्वंवरयभद्रंतेमुनिं
ब्रह्मकुलोद्भवम् ४९ स्वयमेवततः पुत्राभविष्यंतिमहाबलाः ईदृशाः सर्वशोभाढ्याधनदेनसमाःशुभे ५०
तथेतिसाऽश्रमंगत्वामुनेरग्रेव्यवस्थिता लिखंतीभुवमग्रेणपादेनाधोमुखीस्थिता ५१ तामपृच्छन्मुनिः
कात्वंकन्याऽसिवरवर्णिनि साऽब्रवीत्प्रांजलिर्ब्रह्मन्ध्यानेनज्ञातुमर्हसि ५२ ततोध्यात्वामुनिःसर्वज्ञा
त्वातांप्रत्यभाषत ज्ञातंतवाभिलषितंमत्तःपुत्रानभीप्ससि ५३ दारुणायांतुवेलायामागतासिसुमध्य
मे अतस्तेदारुणौपुत्रौराक्षसौसंभविष्यतः ५४ साऽब्रवीन्मुनिशार्दूलत्वत्तोऽप्येवंविधौसुतौ तामाह
पश्चिमोयस्तेभविष्यतिमहामतिः ५५ महाभागवतःश्रीमान्रामभक्त्यैकतत्परः इत्युक्तासातथाकाले-
सूषुवेदशकंधरम् ५६ रावणंविंशतिभुजंदशशीर्षंमहाभुजम् तद्रक्षोजातमात्रेणचचालचवसुंधरा
५७ बभूवुर्नाशहेतूनिनिमित्तान्यखिलान्यपि कुंभकर्णस्ततोजातोमहापर्वतसन्निभः ५८ ततःशूर्प
णखानामजातारावणसोदरी ततोविभीषणोजातःशांतात्मासौम्यदर्शनः ५९ स्वाध्यायीनियताहारो
नित्यकर्मपरायणः कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माद्विजान्भक्षयन्नित्यचेतसः ६०

रःसर्वदादत्तचित्तः ५६ तद्रक्षोजातमात्रेणतस्यरक्षसोजन्ममात्रेणेत्यर्थः ५७ नाशहेतूनिरक्षोवंशस्यलोकानांचेतिशेषः ५८
५९ स्वाध्यायीवेदाध्ययनवान् नित्यंकर्माग्निहोत्रादि तुष्टचेतसः अतिशांतानित्यर्थः भक्षयन्नित्यनेनान्वयः ६०

आमयोरोगः ६१ सकलांतरस्थंजानासि सर्वांतर्यामित्वात् तदेवस्फुटयति सर्वहृदिस्थितोहीत्यंतेनर्हियतइत्यर्थेविज्ञानदृक्चि
ज्ञानेनस्वरूपेणदृक्सर्वद्रष्टाअनेननिचादिकरणांतरनैरपेक्ष्यमुक्तम् अतएवसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टा नत्वहंमनुष्यः कुतोममेदृश्यत्वंत
त्राह त्वंलीलेति वस्तुतोनमनुष्यस्त्वमितिभावः स्वमहिमन्स्वमात्रज्ञेयमहिमन् अन्यैस्त्वन्महिमादुर्ज्ञेयइत्यर्थः मायागुणैः र
जआदिभिर्नाज्यसे नस्पृश्यसे एवंसर्वज्ञस्यतवाग्रेकथनंयद्यप्यनुचितंतथाऽपिभवतालीलार्थंप्रतिचोदितः दृष्टोरक्षोद्भवंवस्त्वा-
मिरक्षोद्भवमित्यत्रसंधिरार्षः ६२ ननुत्वंमामेवंकथंज्ञातवानसीत्यत्राह जानामीतिमूढोऽप्यहंभवदनुग्रहतएवंविशेषणंत्वांजाना
मि अनंतंदेशकालापरिच्छेद्यमक्षराजत्वाभ्यांनाशोत्पत्तिराहित्यमुक्तम् सांसारिकान्प्रतिगूढंगुसंवृतंनिजरूपंयेनतं अथाऽपिस

भक्षयन्नृषिसंघांश्चविचचारातिदारुणः रावणोपिमहासत्वोलोकानांभयदायकः वदृधेलोकनाशाय
व्यामयोदेहिनामिव ६१ रामत्वंसकलांतरस्थमभितोजानासिविज्ञानदृक्साक्षीसर्वहृदिस्थितोहिपरमोनि
त्योदितोनिर्मलः त्वंलीलामनुजाकृतिःस्वमहिमन्मायागुणैर्नाज्यसेलीलार्थंप्रतिचोदितोऽद्यभवताव
क्ष्यामिरक्षोद्भवं ६२ जानामिकेवलमचिंत्यमनंतशक्तिंचिन्मात्रमक्षरमजंविदितात्मतत्त्वम् त्वांरामगूढ
निजरूपमनुप्रवृत्तोमूढोऽप्यहंभवदनुग्रहतश्चरामि ६३ एवंवदंतमिनवंशपवित्रकीर्तिःकुंभोद्भवंरघुप-
तिःप्रहसन्बभाषे मायाश्रितंसकलमेतदनन्यकत्वान्मत्कीर्तनंजगतिपापहरंनिबोध ६४ इतिश्री
मदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १

मनुप्रवृत्तः त्वत्प्रवृत्तिमार्गमनुप्र
वृत्तोऽंगीकृतप्रवृत्तिमार्गइहलोकेचरामि ६३ इनवंशेसूर्यवंशेपवित्राकीर्तिर्यस्यसः एतत्सकलमप्युदाहृतमंतर्यामित्वादिदृ
श्यमानंजगच्चमायाश्रितमेव तत्रहेतुरनन्यकत्वात्नविद्यतेऽन्यत्यस्यसोऽनन्यकस्तस्यभावस्तत्त्वंममतादृशत्वात् धर्मरहित-
त्वात् इतराधारत्वादेरप्यसंभवात्सर्वधर्मजालमपिगृह्यमाणंमायाश्रितमेवजानीहिइतिशेषः स्वावतारस्यमुख्यप्रयोजनमाह
मत्कीर्तनमिति कीर्तनद्वारापापहरणार्थमेवावतारइतिभावः ६४ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थे
त्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १

१ अथेति तत्रविश्रवसआश्रमेपितरंविश्रवसम् २ सामीप्यंगत्वा प्राप्य ३ ४ अचिरेणेतिच्छेदः ५ मांपश्यदिवेनचक्षुषेतिशेषः दुष्करंतपः कर्तुमित्यन्वयः ६ फलस्यवांछितस्यसिध्यर्थंसहानुजः कुंभकर्णविभीषणसहितः स्वंस्वंनियमंस्वस्ववासनोद्भूतराजसता-

श्रीमहादेवउवाच श्रीरामवचनंश्रुत्वापरमानंदनिर्भरः मुनिःप्रोवाचसदसिसर्वेषांतत्रशृण्वताम् १ अथवित्तेश्वरोदेवस्तत्रकालेनकेनचित् प्रययौपुष्पकारूढः पितरंद्रष्टुमंजसा २ दृष्ट्वातंकैकसीतत्र-भ्राजमानंमहौजसा राक्षसीपुत्रसामीप्यंगत्वारावणमब्रवीत् ३ पुत्रपश्यधनाध्यक्षंज्वलंतंस्वेनतेजसा त्वमप्येवंयथाभूयास्तथायत्नंकुरुप्रभो ४ तच्छ्रुत्वारावणोरोषात्प्रतिज्ञामकरोद्द्रुतम् धनदेनसमोवाः पित्र्यधिकोवाःचिरेणतु ५ भविष्याम्यंबमांपश्यसंतापंत्यजसुव्रते इत्युक्त्वादुष्करंकर्तुंतपः सदशकंधरः ६ आगमत्फलसिद्ध्यर्थंगोकर्णंतुसहानुजः स्वंस्वंनियममास्थायभ्रातरस्तेतपोमहत् ७ आस्थिता दुष्करंघोरंसर्वलोकैकतापनम् दशवर्षसहस्राणिकुंभकर्णोऽकरोत्तपः ८ बिभीषणोऽपिधर्मात्मा सत्यधर्मपरायणः पंचवर्षसहस्राणिपादेनैकेनतस्थिवान् ९ दिव्यवर्षसहस्रंतुनिराहारोदशाननः पूर्णेवर्षसहस्रेतुशीर्षमग्नौजुहावसः १० एवंवर्षसहस्राणिनवतस्यातिचक्रमुः अथवर्षसहस्रेतुद-शमेदशमंशिरः छेत्तुकामस्यधर्मात्माप्राप्तश्चाथप्रजापतिः ११ वत्सवत्सदशग्रीवप्रीतोऽस्मीत्यभ्यभा षत वरंवरयदास्यामियत्तेमनसिकांक्षितम् १२ दशग्रीवोऽपितच्छ्रुत्वाप्रहृष्टेनांतरात्मना १२ अम-रत्वंवृणोमीशवरदोयदिमेभवान् सुपर्णनागयक्षाणांदेवतानांतथासुरैः अवध्यत्वंतुमेदेहितृणभूता हिमानुषाः १३ तथास्त्वितिप्रजाध्यक्षःपुनराहदशाननम् अग्नौहुतानिशीर्षाणियानितेऽसुरपुंगव १४ भवि ष्यंतियथापूर्वमक्षयाणिचसत्तम १५

मससात्विकरूपम् ७ दुष्करमन्यैरितिशेषः ८ ९ १० दशमंशिरश्छेत्तुकामस्यप्रजापतिःप्राप्तःसमीपमितिशेषः ११ वृतममरत्वमेवभगवदि-च्छावशात्त्वयमेवदृणोति सुपर्णेत्यादि १३ तथाऽस्त्वित्यस्यावददितिशेषः १४ अक्षयाणिसुपर्णादिकृतक्षयरहितानि १५

विभीषणस्यधर्मविषयबुद्धिप्रापिकामनयातपः कर्तृत्वादरेणवत्सेतिद्विःसंबोधनम् १६ १७ तदेवाह देवमेइत्यादिना १८ तथैवचभवि
ष्यसि धर्मबुद्धिरेवभविष्यसि १९ २० वाण्यादेवप्रार्थितया २१ २२ आस्यादितिच्छेदः अहोविधिर्दुर्लंघ्यइतिशेषः २३ वरलब्धान् प्राप्त
वरान्पौत्रान् पुत्रीपुत्रान् विद्यादित्वादन् प्रायात् रावणादिसमीपमितिशेषः २४ मेवांछितमनोरथस्तेदिष्ट्यासंवृत्तः २५ अतोयद्द्र-

एवमुक्त्वाततोरामदशग्रीवंप्रजापतिः विभीषणमुवाचेदंप्रणतंभक्तवत्सलः विभीषणत्वयावत्सकृतंधर्मा
र्थमुत्तमम् १६ तपस्ततोवरंवत्सवृणीष्वाभिमतंहितम् विभीषणोऽपितंनत्वाप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्
१७ देवमेसर्वदाबुद्धिर्धर्मेतिष्ठतुशाश्वती मारोचयत्वधर्मेमेबुद्धिःसर्वत्रसर्वदा १८ ततःप्रजापतिः
प्रीतोविभीषणमथाब्रवीत् वत्सत्वंधर्मशीलोऽसितथैवचभविष्यसि १९ अयाचितोऽपितेदास्येत्व्य
मरत्वंविभीषण कुंभकर्णमथोवाचवरंवरयसुव्रत २० वाण्याव्याप्तोऽथतंप्राहकुंभकर्णःपितामहम्
स्वप्स्यामिदेवषण्मासान्दिनमेकंतुभोजनम् २१ एवमस्त्वितितंप्राहब्रह्माद्रष्ट्वादिवौकसः सरस्वतीच
तद्वक्त्रान्निर्गताप्रययौदिवम् २२ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माचिंतयामासदुःखितः अनभिप्रेतमेवास्या-
त्किंनिर्गतमहोविधिः २३ सुमालीवरलब्धांस्तान्ज्ञात्वापौत्रान्निशाचरान् पातालान्निर्भयःप्रायात्
प्रहस्तादिभिरन्वितः २४ दशग्रीवंपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत् दिष्ट्यातेपुत्रसंवृत्तोवांछितोमेमनोरथः २५
यद्भयाच्चवयंलंकांत्यक्त्वायातारसातलं तद्गतंनोमहाबाहोमहद्विष्णुकृतंभयं २६ अस्माभिःपूर्वमुषितालंकेयं
धनदेनते भ्रात्राक्रांतामिदानींत्वंप्रत्यानेतुमिहार्हसि २७ साम्नावाथबलेनापिराज्ञांबंधुःकुतःसुहृत् इत्युक्तोरावणः
प्राहनार्हस्येवंप्रभाषितुं २८ वित्तेशोगुरुरस्माकमेवंश्रुत्वातमब्रवीत् प्रहस्तःप्रश्रितंवाक्यंरावणंदशकंधरम् २९

यादिति नद्विष्णुकृतंभयंनोऽस्माकंगतम् सर्वावध्यत्वस्यत्वयाप्राप्तत्वात् २६ इयंलंकापूर्वमस्माभिरुषिता अनेनास्मत्संबंधादि
यंनवधनभूतेतिध्वनितम् इदानींतेभ्रात्राधनदेनाक्रांतांत्वंप्रत्यानेतुंस्वाधीनांकर्तुमर्हसि २७ ननुज्येष्ठेभ्रातरिकथंबलंयो
ग्यंतत्राह राज्ञांबंधुःकुतःसुहृत्कुतः सर्वथैतानुपमर्द्यैवराज्यप्रवृत्तेरितिभावः २८ एवंश्रुत्वा रावणवाक्यंश्रुत्वेत्यर्थः २९

सौभ्रात्रं भ्रात्रादिभिः प्रीतिः ३० देवैरनुष्ठितं लंकाहरणरूपं वैरमिदानींतनमेव न किंतु प्राचीनमेव एवं च तैरस्य द्वेषकरणवदस्माकमपि तद्द्वेषकरणं न दोषायेति भावः ३१ दुरात्मनः प्रहस्तस्येत्यन्वयः ३२ धनदनामकं ईश्वरं निष्कास्य ३३ धनदः तद्दूतगमनोत्तरं पितृसमीपं गत्वा रावण एवमाहात्र किमुचितमिति पृष्टवान् तेन च त्याग एवोचितो ऽस्यावध्यत्वादित्युक्ते तां त्यक्तवानिति गाथा पौराणिकी

शूराणां न हि सौभ्रात्रं शरणमेव दतः प्रभो कश्यपस्य सुता देवा राक्षसाश्च महाबलाः ३० परस्परमयुद्धं तत्यक्त्वा सोऽद्भुतमायुधैः नैवेदानींतनं राजन्वैरं देवैरनुष्ठितं ३१ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवो दुरात्मनः तथेति क्रोधताम्राक्षस्त्रिकूटाचलमन्वगात् ३२ दूतं प्रहस्तं संप्रेष्य निष्काश्य धनदेश्वरम् लंकामाक्रम्य सचिवै राक्षसैः सुखमास्थितः ३३ धनदः पितृवाक्येन त्यक्त्वा लंकां महायशाः गत्वा कैलासशिखरं तपसा ऽतोषयच्छिवम् ३४ तेन सख्यमनुप्राप्य तेनैव परिपालितः अलकां नगरीं तत्र निर्ममे विश्वकर्मणा ३५ दिक्पालत्वं चकारात्र शिवेन परिपालितः रावणो राक्षसैः सार्द्धमभिषिक्तः सहानुजैः ३६ राज्यं चकारासुराणां त्रिलोकीं बाधयन्खलः भगिनीं कालखंजाय ददौ विकटरूपिणीम् विद्युज्जिह्वाय नाम्ना ऽसौ महामायी निशाचरः ३७ ततो मयो विश्वकर्मा राक्षसानां दितेः सुतः सुतां मंदोदरीं नाम्ना ददौ लोकैकसुंदरीं रावणाय पुनः शक्तिममोघां प्रीतमानसः ३८ वैरोचनस्य दौहित्रीं रत्नज्वालेति विश्रुताम् स्वयं दत्ता-मुदवहत्कुंभकर्णाय रावणः ३९ गंधर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः बिभीषणाय भार्यार्थं धर्मज्ञां समुदावहत् ४० सरमां नाम सुभगां सर्वलक्षणसंयुताम् ततो मंदोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ४१

३४ निर्ममे कारितवान् ३५ रावणो ऽनुजैः सार्धं राक्षसैरभिषिक्तः लंकाराज्य इति शेषः ३६ असुराणां तदवताररूपरक्षसाम् यद्वा क्रूरकर्मत्वाद्रक्षः स्वस्याप्यसुरपदप्रयोगः एवमसुरेष्वपि राक्षसपदप्रयोग इति बोध्यम् कालखंजाय तदंशजाय नाम्ना विद्युज्जिह्वाय भगिनीं शूर्पणखाम् ३७ राक्षसानां विश्वकर्मा दितेः सुतो मयः मंदोदरीं कन्यां रावणाय ददौ पुनः शक्तिं चामोघां स्वनिर्मितां ददौ ३८ स्वयं दत्तामिति तत्पित्रेति शेषः ३९ ४० ४१ ध ध ध ध ध

मेघनादेतिनाम्नोऽन्वर्थत्वमाह जातमात्रइति ४२ ४३ ४४ देवादीन्समहोरगान् निजघ्ने देवस्त्रियश्चेतिजघ्ने हतवानित्यर्थः देवस्त्रि यइतिपाठांतरम् ४५ अक्रमंदेवादिषुअन्यायाचरणम् ४६ उत्तमपुष्पकंवाहनेषूत्तमंपुष्पकाख्यंवाहनमित्यर्थः ४७ स्वर्गलोकंमेरूर्ध्वस्थितंशक्रलोकम् अनेनयमादिलोकाः तदधःस्थिताइतिध्वनितम् ४८ दैवतैःसहितेनेंद्रेणास्ययुद्धमभवदित्यर्थः ४९ ५०

जातमात्रस्तुयोनादंमेघवत्प्रमुमोचह ततःसर्वेऽब्रुवन्मेघनादोऽयमितिचासकृत ४२ कुंभकर्णस्ततःप्राहनिद्रामांबाधतेप्रभो ततश्चकारयामासगुहांदीर्घांसुविस्तराम् ४३ तत्रसुष्वापमूढात्माकुंभकर्णोविघूर्णितः निद्रितेकुंभकर्णेतुरावणोलोकरावणः ४४ ब्राह्मणान्ऋषिमुख्यांश्चदेवदानवकिंनरान् देवस्त्रियोमनुष्यांश्चनिजघ्नेसमहोरगान् ४५ धनदोऽपिततःश्रुत्वारावणस्याक्रमंप्रभुः अधर्ममाकुरुष्वेतिदूतवाक्यैन्यवारयत् ४६ ततःक्रुद्धोदशग्रीवोजगामधनदालयम् विनिर्जित्यधनाध्यक्षंजहारोत्तमपुष्पकम् ४७ ततोयमंचवरुणंनिर्जित्यसमरेऽसुरः स्वर्गलोकमगाच्चूर्णंदेवराजजिघांसया ४८ ततोऽभवन्महद्युद्धमिंद्रेणसहदैवतैः ततोरावणमभ्येत्यबबंधत्रिदशेश्वरः ४९ तच्छ्रुत्वासहसागत्यमेघनादःप्रतापवान् कृत्वाघोरंमहद्युद्धंजित्वात्रिदशपुंगवान् ५० इंद्रंगृहीत्वाबध्वाऽसौमेघनादोमहाबलः मोचयित्वातुपितरंगृहीत्वेंद्रंययौपुरम् ५१ ब्रह्मातुमोचयामासदेवेंद्रंमेघनादतः दत्वावरान्बहूंस्तस्मैब्रह्मास्वभवनंययौ ५२ रावणोविजयीलोकान्सर्वान्जित्वाक्रमेणतु कैलासंतोलयामासबाहुभिःपरिघोपमैः ५३ तत्रनंदीश्वरेणैवंशप्तोऽयंरावणेश्वरः वानरैर्मानुषैश्चैववनाशंगच्छेतिकोपिना ५४ शप्तोऽप्यगणयन्वाक्यंययौहैहयपत्तनं तेनबद्धोदशग्रीवःपुलस्त्येनविमोचितः ५५

प्रथमतइंद्रग्रहणंततस्तस्यबंधनंततोबद्धस्यस्वपुरेआनयनम् ५१ इंद्रमोचनप्रतिदानत्वेनतदभीष्टानेकवरदानम् ५२ ५३ शापमाह वानरैरितिकोपिनाकोपवता कैलासचालनादयंकोपः वानरमुखंनंदीश्वरंदृष्ट्वारावणेनहसितमित्यतोवाशापः ५४ अगणयन् किमस्यशापेनभाविष्यतीतिनच्छापगणनामकुर्वन् हैहयपत्तनंसहस्रार्जुननगरम् ५५

बलंहैहयप्रतिरूपम् बलंहरिपुंगवंवालिनम् तद्धननोद्यमेनगतस्यविपरीतंततएवानिष्टलाभइत्याह तेनैवकक्षेणधृतइतिवि
षमसमालंकारः ५६ सरावणः ५७ ५८ ५९ अत्ररावणबंधकेंद्रबंधकतयारामएवइंद्रजितउत्कर्षउक्तः ६० एतत्तवानाश्चर्य्य
मित्याह भवानिति आदिकृत्वउत्पत्तिकर्त्ताजगतोभगवत्स्वरूपत्वमेवाह ६१ त्वन्नाभीति अग्निस्तेइति मुखादग्निरजायते

ततोऽपिबलमासाद्यजिघांसुर्हरिपुंगवम् धृतस्तेनैवकक्षेणवालिनादशकंधरः ५६ भ्रामयित्वातु
चतुरः समुद्रान्रावणंहरिः विसर्जयामासततस्तेनसख्यंचकारसः ५७ रावणः परमप्रीतएवंलोकान्
महाबलः चकारस्ववशेरामबुभुजेस्वयमेवतान् ५८ एवंप्रभावोराजेंद्रदशग्रीवः सहेंद्रजित् त्वयावि-
निहतः संख्येरावणोलोकरावणः ५९ मेघनादश्चनिहतोलक्ष्मणेनमहात्मना कुंभकर्णश्चनिहतस्त्वया
पर्वतसन्निभः ६० भवान्नारायणः साक्षाज्जगतामादिकृद्विभुः त्वत्स्वरूपमिदंसर्वंजगत्स्थावरजंग
मम् ६१ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मालोकपितामहः अग्निस्तेमुखतोजातोवाचासहरघूत्तम ६२ बाहु
भ्यांलोकपालौघाश्चक्षुर्भ्यांचंद्रभास्करौ दिशश्चविदिशश्चैवकर्णाभ्यांतेसमुत्थिताः ६३ घ्राणात्प्रा
णः समुत्पन्नश्चाश्विनौदेवसत्तमौ जंघाजानूरुजघनाद्भुवर्लोकादयोऽभवन् ६४ कुक्षिदेशात्समुत्पन्ना
श्चत्वारः सागराहरेः स्तनाभ्यामिंद्रवरुणौवालखिल्याश्चरेतसः ६५ मेढ्राद्यमोगुदान्मृत्युर्मन्योरुद्रस्त्रिलोच-
नः अस्थिभ्यः पर्वताजाताः केशेभ्योमेघसंहतिः ६६ ओषध्यस्तवरोमभ्योनखेभ्यश्चखरादयः त्वंविश्वरू
पः पुरुषोमायाशक्तिसमन्वितः ६७ नानारूपइवाभासिगुणव्यतिकरेसति त्वामाश्रित्यैवविबुधाः पिबंत्य
मृतमध्वरे ६८ त्वयासृष्टमिदंसर्वंविश्वंस्थावरजंगमम् त्वामाश्रित्यैवजीवंतिसर्वेस्थावरजंगमाः ६९

निश्रुतेर्वाग-
ग्निमप्येतीतिश्रुतेश्च ६२ बाहुभ्यामित्याद्यपिश्रुतिसिद्धमितितद्विदांस्पष्टमेव ६३ प्राणः प्राणवायुः जंघाजानूरुजघनादितिसमाहारद्वं
द्वः ६४ वालखिल्याऋषिविशेषाः ६५ ६६ विश्वरूपः विराडित्यर्थः मायागुणानांसत्वादीनां सत्वाव्यतिकरेसति आधिक्यन्यूनताभ्यांप
रस्परसंश्लेषेसतिनानारूपोब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपोभासि ६७ अग्निरूपंत्वामाश्रित्यैव अमृतंहविरध्वरेदेवाः पिबंति ६८ त्वमेवसृष्टिस्थिति
कर्तेत्याह त्वयेति ६९

व्यवहारे तत्कालेऽपि अखिलं वस्तु तद्युक्तमेवेत्याह सत्वेन भातत्वेन च सर्वव्यवहारः सत्ताभानेन सर्वत्र त्वदीये एवेति भावः तदेव दृष्टांतेनोप
पादयति सर्पिर्यथाऽखिलं पयो व्याप्य तिष्ठति तथा त्वमखिलं व्याप्य तिष्ठसीति सर्वत्र सदिति भासत इति च व्यवहारः तमेव भांतमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ७० तदेवाह त्वद्भासेति ईदृशस्त्वं न सर्ववेद्य इत्याह सर्वगमिति ७१ ज्ञानचक्षुषोऽप्यात्मन्ये
व त्वां पश्यतीत्याह योगिन इति नतु स्वस्माद्भेदेनेत्यर्थः एतेन सर्वत्र चैतन्यभूतस्त्वमेवेति सूचितम् विचिन्वंति पश्यंति ७२ तथा दर्श

त्वद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारेऽपि राघव क्षीरमध्यगतं सर्पिर्यथा व्याप्याखिलं पयः ७० त्वद्भासा भासतेऽर्का
दिर्न त्वं तेनावभाससे सर्वगं नित्यमेकं त्वां ज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् ७१ नाज्ञानचक्षुस्त्वां पश्येदंधदृक् भा
स्करं यथा योगिनस्त्वां विचिन्वंति स्वदेहे परमेश्वरम् ७२ अतन्निरसनमुखैर्वेदशीर्षैरहर्निशम् त्वत्प्र
दभक्तिलेशेन गृहीता यदि योगिनः ७३ विचिन्वंतो हि पश्यंति चिन्मात्रं त्वां न चान्यथा मया प्रलपितं-
किंचित्सर्वज्ञस्य तवाग्रतः ७४ क्षंतुमर्हसि देवेश तवानुग्रहभागहम् ७४ दिग्देशकालपरिहीनमनन्य
मेकं चिन्मात्रमक्षरमजं चलनादिहीनम् सर्वज्ञमीश्वरमनंतगुणं व्युदस्तमायं भजे रघुपतिं भजताम
भिन्नम् ७५ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उ० उत्तरकांडे द्वितीयः सर्गः २ श्रीराम उवाच वालिसुग्री
वयोर्जन्म श्रोतुमिच्छामि तत्वतः रवींद्रौ वानराकारौ जज्ञात इति नः श्रुतम् १ अगस्त्य उ० मेरोः स्वर्णमय
स्याद्रेर्मध्यशृंगे मणिप्रभे तस्मिन्सभाऽस्ते विस्तीर्णा ब्रह्मणः शतयोजना २

नेकारणमाह अतदिति अतद्दृश्यं जडं तन्निरसनमुखैर्न स्त्री न पुमानित्यादिरूपैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भागैः पश्यंति वस्तुतो निर्धर्मक-
त्वात्केनापि रूपेण वक्तुमशक्यतया निषेधमुखेनैव श्रुतयो ब्रह्म प्रतिपादयंतीति भावः तदपि तेषां ज्ञानं त्वद्भक्तिं विना उपनिषन्मात्रेण नेत्या
ह त्वत्पादेति अन्यथा नेति भावः ७३ विचिन्वंतः उपनिषत्सु विचारयंतः अन्यथा केनचिद्धर्मेण धर्मवंतं न पश्यंतीत्यर्थः ७४ भज-
तां भक्तानामभिन्नं स्वाभिन्नत्वेन बुद्धिविषयम् ७५ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्या० श्रीरामवर्म० उत्तरकांडे द्वितीयः स-
र्गः २ वालीति रवींद्राविति आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः तयोरेव वानराकारत्वमुक्तम् १ सभा आस्त इति च्छेदः २

योगंध्यानम् ३ किंचित्ध्यालात्तदत्यजत् भूमाविति शेषः भूमौपतितमात्रेणतेनसलिलेनदार्ढ्यंप्राप्तमिति शेषः तस्मात्कपिर्जातः ४ द्रुहिणोब्रह्मामेसमीपेवसेत्यन्वयः ५ ब्रह्मणेतिएवमुक्तइत्यन्वयः ऋक्षाधिपः सएवकपिः ६ उद्यतउद्यमवान् फलमूलार्थं तद्ग्राभार्य मद्रौपर्यटन्वापीमपश्यत् ७ छायामयंस्वछायारूपम् मनिकपिंस्वविरोधिकपिम् ८ आत्मानंसुंदरींरामांतद्रूपंस्त्रीरूपमपश्य

तस्यांचतुर्मुखः साक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः नेत्राभ्यांपतितंदिव्यमानंदसलिलंबहु ३ तद्गृहीत्वाकरेब्रह्मा ध्यात्वाकिंचित्तदत्यजत् भूमौपतितमात्रेणतस्माज्जातोमहाकपिः ४ तमाहद्रुहिणोवत्सकिंचित्कालंवसात्रमे समीपेसर्वशोभाढ्येततःश्रेयोभविष्यति ५ इत्युक्तोन्यवसत्तत्रब्रह्मणावानरोत्तमः एवंबहुतिथेकालेगतेऋक्षाधिपःसुधीः ६ कदाचित्पर्यटन्नद्रौफलमूलार्थमुद्यतः अपश्यद्दिव्यसलिलांवापींमणिशिलान्विताम् ७ पानीयंपातुमागच्छत्तत्रछायामयंकपिम् दृष्ट्वाप्रतिकपिंमत्वानिपपातजलांतरे ८ तत्राहत्वाहरिंशीघ्रंपुनरुत्प्लुत्यवानरः अपश्यत्सुंदरींरामामात्मानंविस्मयंगतः ९ ततः सुरेशोदेवेशंपूजयित्वाचतुर्मुखम् गच्छन्मध्यान्हसमयेदृष्ट्वानारींमनोरमाम् १० कंदर्पशरविद्धांगस्त्यक्तवान्वीर्यमुत्तमम् तामप्राप्यैवतद्बीजंवालदेशेऽपतद्भुवि ११ वालीसमभवत्तत्रशक्रतुल्यपराक्रमः तस्यदत्वासुरेशानःस्वर्णमालांदिवंगतः १२ भानुरप्यागतस्तत्रतदानीमेवभामिनीं दृष्ट्वाकामवशोभूत्वाग्रीवादेशेऽसृजन्महत् १३ बीजंतस्यास्ततःसद्योमहाकायोऽभवद्धरिः तस्यदत्वाहनूमंतंसहायार्थंगतोरविः १४ पुत्रद्वयंसमादायगत्वासानिद्रिताक्वचित् प्रभातेऽपश्यदात्मानंपूर्ववद्वानराकृतिम् १५ फलमूलादिभिःसार्धंपुत्राभ्यांसहितःकपिः नत्वाचतुर्मुखस्याग्रेऋक्षराजःस्थितःसुधीः १६ ततोऽब्रवीत्समाश्वास्यबहुशःकपिकुंजरम् तत्रैकंदेवतादूतमाहूयामरसन्निभम् १७

त ९ सुरेशाइंद्रश्चतुर्मुखंपूजयित्वापुरंगच्छन्मनोरमांतांनारींदृष्ट्वा १० तामप्राप्यैवतयासहमिलनंविनैववीर्यम्त्यक्तवान् ११ १२ १३ तस्याग्रीवादेशेमहद्बीजमसृजत् त्यक्तवान् १४ पूर्ववत्पुंरूपमित्यर्थः १५ १६ समाश्वास्यभाविनोदुर्वारत्वान्ममस्त्रीरूपताकथमित्यादिखेदोमास्त्वित्याश्वास्येत्यर्थः देवतादूतंदेवदूतमित्यर्थः १७

१८ सौभाग्यवलितांतद्युक्ताम् १९ वशीभविष्यंतिअनुगाश्चभविष्यंति २०.२१.२२ तत्तस्यकिष्किंधाराज्यादिदानम् २३ तदादितत्व भूनिर्हेनृप वानराणांसाकिष्किंधाआश्रयोऽभूत् त्वमेवेदानींब्रह्मणाऽर्थितः सन्सर्वेश्वरःसर्ववानरेश्वरः २४ लीलानृदेहिना लीला गृहीतमनुष्यदेहेन अयंपराक्रमस्तवनाश्चर्यायेत्याह सर्वभूतेति यस्त्वामेवंवेत्तिसोऽपिस्वेच्छयासृष्टिसंहारसमर्थोभवतित्त्वेत्सा-

गच्छदूतमयादिष्टोगृहीत्वावानरोत्तमम् किष्किंधांदिव्यनगरींनिर्मितांविश्वकर्मणा १८ सर्वसौभा-
ग्यवलितांदेवैरपिदुरासदाम् तस्यांसिंहासनेवीरंराजानमभिषेचय १९ सप्तद्वीपगतायेयेवानराः
संतिदुर्जयाः सर्वेतेऋक्षराजस्यभविष्यंतिवशेऽनुगाः २० यदानारायणःसाक्षाद्रामोभूत्वासना
तनः भूभारासुरनाशायसंभविष्यतिभूतले २१ तदासर्वसहायार्थेतस्यगच्छंतुवानराः इत्यु
क्तोब्रह्मणादूतोदेवानांसमहामतिः २२ यथाऽज्ञप्तस्तथाचक्रेब्रह्मणातंहरीश्वरम् देवदूतस्त-
तोगत्वाब्रह्मणेतन्निवेदयत् २३ तदादिवानराणांसाकिष्किंधाऽभून्नृपाश्रयः सर्वेश्वरस्त्वमेवासी
रिदानींब्रह्मणार्थितः २४ भूमेर्भारोहृतःकृत्स्नस्त्वयालीलानृदेहिना सर्वभूतांतरस्थस्यनित्यमु
क्तचिदात्मनः २५ अखंडानंदरूपस्यकियानेषपराक्रमः तथाऽपिवर्ण्यतेसद्भिर्लीलामानुषरूपि
णः २६ यशस्तेसर्वलोकानांपापहत्यैसुखायच यइदंकीर्तयेन्मर्त्योवालिसुग्रीवयोर्महत् २७
जन्मत्वदाश्रयत्वात्समुच्यतेसर्वपातकैः अथान्यांसंप्रवक्ष्यामिकथांरामत्वदाश्रयाम् २८ सीताहृ
तायदर्थंसारावणेनदुरात्मना पुराकृतयुगेराममजापतिसुतंविभुम् २९ सनत्कुमारमेकांतेसमासी
नंदशाननः विनयावनतोभूत्वाह्यभिवाद्येदमब्रवीत् ३०

क्षात्त्वकिंवाच्यमितिभावः २५ नन्वीदृशस्यानाश्चर्य स्यकिंवर्णनेनतत्राह तथाऽपीति सर्वलोकपापनाशायात्मनस्तेषांसुखायचानाश्चर्यमपिआश्चर्यवत्कुत्वावर्ण्यतेइत्यर्थः २६ २७ तज्जन्मनस्त्वदाश्रयत्वात्त्वदुपकारार्थत्वात् यतस्तयोर्जन्मकथयेत्सपातकैर्मुच्यते २८ यदर्थंसीताहृतातांत्वदाश्रयांत्वद्वि षयांकथांवक्ष्यामि प्रजापतेःसुतंमानसंसुतम् २९ ३०

अस्मिन्लोके प्रवरः श्रेष्ठः विवक्षितं श्रैष्ठ्यमेवाह देवानामित्यादि बलवत्तरत्वमेव प्रकटयति देवाश्चेति ३१ ३२ तस्य रावणस्य हृत्स्थं नादृशात्मेम रणंभवत्विती च्छारूपम् ३३ यः सुरासुरैर्नुतः स हरिर्नारायणादिपदवाच्य इत्यर्थः ३४ अथ तल्लक्षणमाह यन्नाभीति अनेन ब्रह्मसहितज गत्स्रष्टृत्वरूपं तल्लक्षणमुक्तम् ३५ अनुजपंतिध्यायंति ३६ ३७ कांवेति वाशब्दो वाक्यालंकारे ३८ ३९ हरेर्गतिं मुक्तिम् सा च क्रमेण-

कोन्वस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः देवाश्च यं समाश्रित्य युद्धे शत्रुंजयंति हि ३१ कं यजंति द्विजा नित्यं कं ध्यायंति च योगिनः एतन्मे शंस भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ३२ ज्ञात्वा तस्य हृदिस्थं यत्तदशेषेण योगहृ-द् दशाननमुवाचेदं शृणु वक्ष्यामि पुत्रक ३३ भर्ता यो जगतां नित्यं यस्य जन्मादिकं न हि सुरासुरैर्नुतो नित्यं हरिर्नारायणोऽव्ययः ३४ यन्नाभिपंकजाज्जातो ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः सृष्टं येनैव सकलं जग-त्स्थावरजंगमम् ३५ तं समाश्रित्य विबुधा जयंति समरे रिपून् योगिनो ध्यानयोगेन तमेवानुजपंति हि ३६ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच दशाननः दैत्यदानवरक्षांसि विष्णुना निहतानि च ३७ कां वा गतिं प्रपद्यंते प्रेत्य ते मुनिपुंगव तमुवाच मुनिश्रेष्ठो रावणं राक्षसाधिपम् ३८ दैवतैर्निहता नित्यं गत्वा स्व र्गमनुत्तमम् भोगक्षये पुनस्तस्माद्भ्रष्टा भूमौ भवंति ते ३९ पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्म्रियंते चोद्भवंति च विष्णुना ये हतास्ते तु प्राप्नुवंति हरेर्गतिम् ४० श्रुत्वा मुनिमुखात्सर्वं रावणो हृष्टमानसः योत्स्येऽहं हरि णा सार्द्धमिति चिंतापरोऽभवत् ४१ मनःस्थितं परिज्ञात्वा रावणस्य महामुनिः उवाच वत्स ते ऽभीष्टं भविष्यति न संशयः ४२ किंचित्कालं प्रतीक्षस्व सुखी भव दशानन एवमुक्त्वा महाबाहो मुनिः पुनरु-वाच तम् ४३ तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि ह्यरूपस्यापि मायिनः स्थावरेषु च सर्वेषु नदेषु च नदीषु च ४४

हिरण्यगर्भेण सहेति बोध्यम् ४० एवं मुमुक्षुरपि रावणो भगवन्मायावशात्तमोगुणप्रधानत्वाच्च भगवद्द्वेषेणैव मुक्तिं प्रार्थयते यो-त्स्येऽहमिति कथं योत्स्य इत्यर्थः ४१ ४२ सुखी भवेत्यस्य तत इत्यादिः ततो मरणलाभेन सुखित्वम् ४३ स्थावरेषु नदेषु नदीषु च व्याप्त इति शेषः ४४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

इदमुपलक्षणंतदाह ओंकारइति प्रणवरूपत्वेनसर्ववाङ्मयव्याप्तिरुक्ता ओंकारोवैसर्वावागितिश्रुतेः तदेवाह सत्यंवाक्यंसावित्रीगा यत्रीच सइत्यनेनार्थोऽपिसर्वस्तद्रूपएवेत्याह पृथिवीचेति इदमुपलक्षणंतदाह समस्तेति ४५ ४६ शेषादयोदानवांताः सर्वेतद्रूपाए वेतिविराड्रूपमुक्तम् ४७ सूर्यादौप्रकाशोऽग्नेर्ज्वलनंरक्षासंहारौचतदधीनाएवेत्याह विद्योततीतितत्सर्वमयत्नेनैवेत्याह क्रीडांक रोतीति क्रीडामिवकरोतीत्यर्थः नतुकश्चिच्छ्रमस्तस्येतिभावः ४८ उक्तमेवार्थंसामान्येनोपसंहरति तेनेति अथैतद्ध्यानाशक्तंप्र-

ओंकारश्चैवसत्यंचसावित्रीपृथिवीचसः समस्तजगदाधारः शेषरूपधरोहिसः ४५ सर्वेदेवाःसमु-
द्राश्चकालःसूर्यश्चचंद्रमाः सूर्यादयोदिवारात्रीयमश्चैवतथाऽनिलः ४६ अग्निरिंद्रस्तथामृत्युःप
र्जन्योवसवस्तथा ब्रह्मारुद्रादयश्चैवयेचान्येदेवदानवाः ४७ विद्योततिज्वलत्येषपातिचात्तीतिवि
श्वकृत् क्रीडांकरोत्यव्ययात्मासोयंविष्णुःसनातनः ४८ तेनसर्वमिदंव्याप्तंत्रैलोक्यंसचराचरम्
नीलोत्पलदलश्यामोविद्युद्वर्णांबरावृतः ४९ शुद्धजांबूनदप्रख्यांश्रियंवामांकसंस्थिताम् स-
दाऽनपायिनींदेवींपश्यन्नालिंग्यतिष्ठति ५० द्रष्टुंनशक्यतेकैश्चिद्देवदानवपन्नगैः यस्यप्रसादंकु
रुतेसचैनंद्रष्टुमर्हति ५१ नचयज्ञतपोभिर्वानदानाध्ययनादिभिः शक्यतेभगवान्द्रष्टुमुपायैरितरैरपि ५२
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैर्धूतकल्मषैः शक्यतेभगवान्विष्णुर्वेदांतामलदृष्टिभिः ५३ अथवाद्रष्टुमिच्छां
तेशरणत्वंपरमेश्वरम् त्रेतायुगेसदेवेशोभवितानृपविग्रहः ५४ हितार्थंदेवमर्त्यानामिक्ष्वाकूणांकुलेहरिः
रामोदाशरथिर्भूत्वामहासत्वपराक्रमः ५५ तिअन्यत्स्थेयंरूपमाह नीलोत्पलेति विद्युद्वर्णांबरंपीतांबरंजांबूनदप्रख्यांत-
त्सदृशकांतिम् देवींपश्यन् स्वदर्शनेनसृष्टिव्यापारंप्रवर्तयन् आलिंग्यतिष्ठतीतिअनेनतस्याःस्वतोत्यंतंभेदइतिदर्शितम् शक्तिशक्ति
मतोस्तादात्म्यस्यैवशास्त्रसिद्धांतत्वात् ४९ ५० तादृशोऽपितत्प्रसादंविनाद्रष्टुमशक्यइत्याह द्रष्टुमिति ५१ तद्दर्शनेतद्भक्तिरेवासा
धारणउपायइत्याह नचेति ५२ तद्भक्तैरितिचशक्यतेद्रष्टुमितिशेषः ५३ अथवाद्रष्टुमिच्छाएतैरुपायैर्विनापीतिशेषः नृपविग्रहः
गृहीतराजशरीरः ५४ हितार्थमित्यस्यतद्धार्थमितिहृत्स्थःशेषः महासत्वपराक्रमः महांतोबलपराक्रमौयस्यसः ५५ ७

जगन्मातृत्वंजगत्कारणत्वपालकत्वाभ्याम् ५६ असकृदध्यक्षइतिच्छेदः तमोगुणप्रधानत्वाद्विरोधेपक्षः ५७ एतदर्थंत्वद्विरोधेनत्व-
त्तोमृत्युफलाभार्थं ५८ त्वयाऽत्मेति त्वत्कर्तृकात्मवधेच्छयेत्यर्थः ५९ ६० इतिश्रीमत्स॰ अध्यात्मरामायणसेतौउत्तरकांडेतृतीयः

पितुर्नियोगात्सभ्रात्राभार्ययादंडकेवने विचरिष्यतिधर्मात्माजगन्मात्रास्वमायया ५६ एवंतेसर्वमा
ख्यातंमयारावणविस्तरात् भजस्वभक्तिभावेनतदारामंश्रियायुतम् ५७ एवंश्रुत्वाऽसकृदध्यक्षोध्यात्वा
किंचिद्विचार्यच त्वयासहविरोधेपक्षःसुसुदेशवणोमहान् ५८ युद्धार्थीसर्वतोलोकान्पर्यटन्नसमव-
स्थितः एतदर्थंमहाराजरावणोऽतीवबुद्धिमान् ५९ हृतवान्रजानकींदेवींत्वयाऽत्मवधकांक्षया ५९
इमांकथांयःशृणुयात्पठेद्वासंश्रावयेद्वाश्रवणार्थिनांसदा आयुष्यमारोग्यमनंतसौख्यंप्राप्नोतिल्याम
धनमक्षयंच ६० इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ३
एकदाब्रह्मणोलोकादायांतंनारदंमुनिम् पर्यटन्रावणोलोकान्दृष्ट्वानत्वाऽब्रवीद्वचः १ भगवन्ब्रू-
हिमेयोद्धुंकुत्रसंतिमहाबलाः योद्धुमिच्छामिबलिभिस्त्वंज्ञाताऽसिजगत्त्रयम् २ मुनिर्ध्यात्वाऽहे
सुचिरंश्वेतद्वीपनिवासिनः महाबलामहाकायास्तत्रयाहिमहामते ३ विष्णुपूजारतायेवैविष्णुनानि
हताश्चये तएवतत्रसंजाताअजेयाश्चसुरासुरैः ४ श्रुत्वातद्रावणोवेगान्मंत्रिभिःपुष्पकेयातान् यो
द्धुकामःसमागत्यश्वेतद्वीपसमीपतः ५ तत्प्रभाहततेजस्कंपुष्पकंनाचलत्ततः त्यक्त्वाविमानंप्रययौ
मंत्रिणश्चदशाननः ६ प्रविशन्नेवतद्द्वीपंधृतोहस्तेनयोषिता पृष्टश्चत्वंकुतःकोऽसिप्रेषितःकेनवा-
वद ७ इत्युक्त्वोलीलयास्त्रीभिर्हसंतीभिःपुनःपुनः कुतूहलाद्धस्ताद्विनिर्मुक्तस्तासांस्त्रीणांदशाननः

८ सर्गः ३ नारदोऽपिसर्वतोबलवंतंत्वांत्वत्सामीप्यंप्रापयानेवचाहेत्याह एकदेति १ ज्ञाताऽसीतितृन् २ ३
४ मंत्रिभिःसहपुष्पकेणश्वेतद्वीपसमीपतः समागत्यस्थितः ५ तद्वीपप्रभयाहततेजस्कम् प्रतिरुद्धगतिकम् मंत्रिणश्चप्रय
यः पद्भ्यामितिशेषः ६ योषितादासीरूपयाकयाचित् ७ ८

विष्णुनाहतः सर्वथावैकुंठेयामि यास्यामीतिनिश्चितः निश्चयवान्सन् ९ १० स्वकंवधंस्वीयंवधमित्यर्थः ११ एवंकथामुक्त्वास्वा श्रमंजिगमिषूरामंभगवंतंस्तौति रामेति सकलज्ञानवत्वेहेतुः विज्ञानदृक् विज्ञानंस्वस्वरूपमेवदृक्ज्ञानकारणंयस्य ज्ञानेइतर- करणानपेक्षइतियावत् अतएवभूतं अतीतंभव्यंभाविइदंवर्तमानं एवंत्रिषुकालेषुयाकलनातत्तत्कालवैशिष्ट्यंतस्यसाक्षी द्रष्टा विकल्पोज्झितः त्यक्तसंशयइत्यर्थः भक्तानामनुवर्तनायस्वचरितकीर्तनादिनातेषांपापक्षयायसकलक्रियासंहतिंकुर्वन्मनुजा-

आश्चर्यमतुलंलब्ध्वाचिंतयामासदुर्मतिः विष्णुनानिहतोयामिवैकुंठमितिनिश्चितः ९ मयिविष्णुर्य थाकुप्येत्तथाकार्यंकरोम्यहम् इतिनिश्चित्यवैदेहींजहारविपिनेऽसुरः १० जानन्नेवपरात्मानंसजहा- रावनीसुताम् मातृवत्पालयामासत्वत्तःकांक्षन्वधंस्वकम् ११ रामत्वंपरमेश्वरोऽसिसकलंजाना- सिविज्ञानदृक्भूतंभव्यमिदंत्रिकालकलनासाक्षीविकल्पोज्झितः भक्तानामनुवर्तनायसकलांकुर्व- न्क्रियासंहतिंत्वाशृण्वन्मनुजाकृतिर्मुनिवचोभासीशलोकार्चितः १२ स्तुत्वैवंराघवंतेनपूजितःकुं भसंभवः स्वाश्रमंमुनिभिःसार्द्धंप्रययौहृष्टमानसः १३ रामस्तुसीतयासार्धंभ्रातृभिःसहमंत्रि भिः संसारीवरमानाथोरममाणोऽवसद्गृहे १४ अनासक्तोऽपिविषयान्बुभुजेप्रिययासह हनूम त्प्रमुखैःसद्भिर्वानरैःपरिवेष्टितः १५ पुष्पकंचागमद्राममेकदापूर्ववत्प्रभुम् प्राहदेवकुबेरेणप्रेषि तंत्वामहंततः १६ जितंत्वंरावणेनादौपश्चाद्रामेणनिर्जितम् अतस्त्वंराघवंनित्यंवहयावद्गसेद्भुवि १८ यदागच्छेद्द्युश्रेष्ठोवैकुंठंयाहिमांतदा तच्छ्रुत्वाराघवःप्राहपुष्पकंसूर्यसन्निभम् १८

कृतिः नतुवस्तुतोमनुष्यइत्यर्थः ईशलोकैरिंद्रादिभिरर्चितस्त्वंमुनीनामस्माकंवचआशृण्वन् भासिशोभसे १२ रामेणपूजि तोऽगस्त्यएवंराघवंस्तुत्वास्वाश्रमंययौ १३ संसारीव नतुवस्तुतस्तथा १४ अनासक्तोऽप्यासक्तवद्विषयान्बुभुजे सद्भिः साधुभिः १५ ततोभवदाज्ञयाकुबेरसमीपगमनानंतरंकुबेरेणत्वांप्रतिप्रेषितमितिप्राह १६ अथकुबेरवचआह जितमिति १७ यावद्गच्छेदितिपाठेऽपियदागच्छेदित्येवार्थः मांयाहि मांप्रत्यागच्छेत्यर्थः १८ ५ ५

तदागच्छेतिच्छेदः आगमनोत्तरमात्मानमंतर्धायतिष्ठ यथा सर्वलोको मां देवत्वेन न जानीयादित्यर्थमेवमुक्तिः १९ २० शासति शि
क्षयति सति पालयतीति यावत् २१ २२ ततः कदाचित्पृथिव्यां सम्यग्रक्षणं वर्तते नैवेति द्रष्टुं पुष्पकं स्मृत्वा तत्रारुह्य पृथिव्यां संचा
रं कुर्वन्ननेकान्यमानुषाणि कार्याणि चकारेत्याह समारुह्येति २३ तेषां मध्ये कियत्कर्माह ब्राह्मणस्येति अकालतः अकाले सा

यदा स्मरामि भद्रं ते तदागच्छ ममांतिकम् तिष्ठांतर्धाय सर्वत्र गच्छेदानीं ममाज्ञया १९ इत्युक्त्वा राम
चंद्रोऽपि पौरकार्याणि सर्वशः भ्रातृभिर्मंत्रिभिः सार्धं यथान्यायं चकार सः २० राघवे शासति भुवं
लोकनाथे रमापतौ वसुधा सस्यसंपन्ना फलवंतश्च भूरुहाः २१ जना धर्मपराः सर्वे पतिभक्तिपराः
स्त्रियः नापश्यत्पुत्रमरणं कश्चिद्राजनि राघवे २२ समारुह्य विमानाग्र्यं राघवः सीतया सह वान
रैर्भ्रातृभिः सार्द्धं संचचारावनिं प्रभुः २३ अमानुषाणि कार्याणि चकार बहुशो भुवि ब्राह्मणस्य सु
तं दृष्ट्वा बालं मृतमकालतः २४ शोचंतं ब्राह्मणं चापि ज्ञात्वा रामो महामतिः तपस्यंतं वने शूद्रं हत्वा ब्रा
ह्मणबालकम् २५ जीवयामास शूद्रस्य ददौ स्वर्गमनुत्तमम् लोकानामुपदेशार्थं परमात्मा रघूत्तमः
२६ कोटिशः स्थापयामास शिवलिंगानि सर्वशः सीतां च रमयामास सर्वभोगैरमानुषैः २७ शशा
स रामो धर्मेण राज्यं परमधर्मवित् कथां संस्थापयामास सर्वलोकमलापहाम् २८ दशवर्षसहस्रा
णि मायामानुषविग्रहः चकार राज्यं विधिवल्लोकवंद्यपदांबुजः २९ एकपत्नीव्रतो रामो राजर्षिः सर्व
दा शुचिः गृहमेधीयमखिलमाचरन्शिक्षयन्जनान् ३० सीता प्रेम्णाऽनुवृत्त्या च प्रश्रयेण दमेन
च भर्तुर्मनोहरा साध्वी भावज्ञा सा ह्रिया भिया ३१

र्वविभक्तिकस्त्तसिः २४ २५ लोकानामुपदेशार्थं यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति न्यायेन २६ २७ कथां स्वचरित्र
विषयां २८ २९ शिक्षयन्जनानिति भगवतो धर्माचरणं लोकशिक्षार्थमेवेति भावः ३० प्रेम प्ररूढावस्था प्रीतिः अनुवृत्तिरा
नुकूल्यम् प्रश्रयस्तन्मतानुष्ठानं दम इंद्रियनिग्रहः भावज्ञा अभिप्रायज्ञा मनोहरा आसीदिति शेषः ३१ ५ ५

आक्रीडविपिनंपुष्पवाटिका ३२ ३३ रामस्यपदांबुजेकराभ्यांलालयंतीराममाह ३४ चिदानंदज्ञानसुखस्वरूप आदिमध्यांतहीन आद्यंतयोर-
भावादेवमध्यस्याप्यभावः अशेषस्यजगतःकारण ३५ हेदेवदेवाः इंद्राद्याः तेतववैकुंठागमनंप्रतिबहुशोमांप्रार्थयमानावचोः ब्रुवन्-
३६ निर्विषयचित्तः सविषयत्वसंपादकत्वेनचिच्छक्तिरूपयामाययाविसृज्यत्यक्त्वास्वकंसनातनंधामवैकुंठंचहित्वा ३७ अतःप्रथमंत्व

एकदाक्रीडविपिनेसर्वभोगसमन्विते एकांतेदिव्यभवनेसुखासीनंरघूत्तमम् ३२ नीलमाणिक्यसंका
शंदिव्याभरणभूषितम् प्रसन्नवदनंशांतंविद्युत्पुंजनिभांबरम् ३३ सीताकमलपत्राक्षीसर्वाभरण
भूषिता राममाहकराभ्यांसालालयंतीपदांबुजे ३४ देवदेवजगन्नाथपरमात्मन्सनातन चिदानंदा
दिमध्यांतरहिताशेषकारण ३५ देवदेवाःसमासाद्यमामेकांतेः ब्रुवन्वचः बहुशोःर्थयमानास्तेवैकुंठा
गमनंप्रति ३६ त्वयासमेतश्चिच्छक्त्यारामस्तिष्ठतिभूतले विसृज्यास्मान्स्वकंधामवैकुंठंचसनातन
म् ३७ आस्तेत्वयाजगद्धात्रिरामःकमललोचनः अग्रतोयाहिवैकुंठंत्वंतथाचेद्रघूत्तमः ३८ आग
मिष्यतिवैकुंठंसनाथान्नःकरिष्यति इतिविज्ञापिताःहंतेर्मयाविज्ञापितोभवान् ३९ यद्युक्तंतत्कुरु-
ष्वाद्यनाहमाज्ञापयेप्रभो सीतायास्तद्वचःश्रुत्वारामोध्यात्वाब्रवीत्स्क्षणम् ४० देविजानामिसकलंत
त्रोपायंवदामिते कल्पयित्वामिषंदेविलोकवादंत्वदाश्रयम् ४१ त्यजामित्वांवनेलोकवादाद्भीतइवाप
रः भविष्यतःकुमारौद्वौवाल्मीकेराश्रमांतिके ४२ इदानींदृश्यतेगर्भःपुनरागत्यमेंःतिकम् लोका
नांप्रत्ययार्थंत्वंकृत्वाशपथमादरात् ४३ भूमेर्विवरमात्रेणवैकुंठंयास्यसिद्रुतम् पश्चादहंगमिष्या
मिएषएवसुनिश्चयः ४४ इत्युक्त्वातांविसृज्याथरामोज्ञानैकलक्षणः मंत्रिभिर्मंत्रतत्वज्ञैर्बलसु
रव्यैश्वसंवृतः ४५

मागच्छततः सआगमिष्यत्येवशक्त्याविनाशक्तिमतःस्थातुमशक्यत्वात् ३८ ३९ ४० लोकवा
दरूपंमिषंकल्पयित्वाततोभीतः अपरइवपृथग्जनइवत्वांत्यजामि सर्वस्यापिसुकल्प नारूपत्वादिममपिजनमनसिकल्पयिष्या
मीत्याशयः ४१ ४२ प्रत्ययार्थंसीतानेदृशीतिविश्वासार्थं ४३ ४४ ४५

हास्यविषये प्रौढाश्च ते कथास्तास्रज्ञाः ४६ इह एतज्जन्मविषये ४७ सीतामित्यादेः प्रतीतिविशेषः तत्त्वहि षयं किंशफ्रमाशफ्रं वदंतीत्यर्थः
शापितोसि स्वशपथपूर्वं पृच्छामीत्यर्थः ४८ ४९ वेश्मप्रत्यपादयत् गृहं प्रवेशितवान् ५० या दुष्टेन रावणेन हृता बलान्नीता सापि
गृहं प्रवेशितेति अकृत्यमेतदिति विशेषः ५१ किंवैवं सति अस्मदादीनामपि योषितां दुष्कर्ममर्षणं सहनयोग्यं भवेत् भविष्यतीत्यर्थः तंद

तत्रोपविष्टं श्रीरामं सुहृदः पर्युपासत हास्यप्रौढकथास्तज्ज्ञा हासयंतः स्थिता हरिम् ४६ कथा प्रसंगात्
पप्रच्छ रामो विजयनामकम् पौरा जानपदा मे किं वदंती हशफ्रमाशुभम् ४७ सीतां वा मातरं वा मे भ्रातॄन्वा
कैकयीमथ न भेतव्यं त्वया ब्रूहि शापितोऽसि ममोपरि ४८ इत्युक्तः प्राह विजयो देव सर्वे वदंति ते
कृतं सुदुष्करं सर्वं रामेण विदितात्मना ४९ किंतु हत्वा दशग्रीवं सीतामाहृत्य राघवः अमर्षं पृष्ठतः कृ
त्वा स्ववेश्म प्रत्यपादयत् ५० कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् या हृता विजने रण्ये रावणेन दु
रात्मना ५१ अस्माकमपि दुष्कर्म योषितां मर्षितं भवेत् यादृग्भवति वै राजा तादृश्यो नियतं प्रजाः ५२ श्रुत्वा
तद्वचनं रामः स्वजनान्पर्यपृच्छत ते ऽपि नत्वाऽब्रुवन्राममेवमेतन्न संशयः ५३ ततो विसृज्य सचिवान्वि
जयं सुहृदस्तथा आहूय लक्ष्मणं रामो वचनं चेदमब्रवीत् ५४ लोकापवादस्तु महान्सीतामाश्रित्य
मेऽभवत् सीतां प्रातः समानीय वाल्मीकेराश्रमांतिके ५५ त्यक्त्वा शीघ्रं रथेन त्वं पुनरायाहि लक्ष्मण व
क्ष्यसे यदि वा किंचित्तदा मां हतवानसि ५६ इत्युक्तो लक्ष्मणो भीत्या प्रातरुत्थाय जानकीम् सुमंत्रेण
रथे कृत्वा जगाम सहसा वनम् ५७ वाल्मीकेराश्रमस्यांते त्यक्त्वा सीतामुवाच सः लोकापवादभीत्या
त्वां त्यक्तवान्राघवो वने ५८ दोषो न कश्चिन्मे मातर्गच्छाश्रमपदं मुनेः इत्युक्त्वा लक्ष्मणः शीघ्रं गतवान्
रामसन्निधिम् ५९ वस्पष्टयति यादृगिति नियतं नियमेन प्रजास्तादृश्यो भवंति राजव्यवहारानुरूपव्यवहारा भवंतीत्यर्थः

५२ ५३ ५४ लोकापवादः कलंकः समानीय अंतःपुरान्निःकास्य ५५ रथेन पुनरायाहि त्यक्त्वा सीतायाश्च पिरथेन नयनं सूचितम् ननु
साक्षात्तथोक्तम् तस्यां क्रोधातिशयं द्योतयितुमेव मां हतवानसि अत्रार्थे विपरीतोक्तौ महद्धर्म प्रयुक्तमायश्चित्तमित्यर्थः ५६ ५७ ५८ ५९

अतिमुग्धवत् अल्पज्ञवत् शिष्यैः शिष्यमुखैः ६० मुनियोषितामार्पयत् एषासर्वथारक्षणीयेतितासांहस्तेदत्तवान् ६१ परात्मनो-
विष्णोः ६२ मुनिसेवितांघ्रिः मुनिभिः सेवितावंघ्रीयस्य मुनीनांसेवितावंघ्रीयेनेतिवा ६३ इतिश्रीमल्लक० अध्यात्म० सेतौउत्तर
कांडेचतुर्थः सर्गः ४ अथभगवान्शिवोरामलक्ष्मणसंवादमुखेनपरतत्त्वमुपदेष्टुमाह तत इति जगतांयानिमंगला-
निआनंदास्तेषामुपजीव्यभूतंमंगलंब्रह्मानंदः सएवात्मास्वरूपंतेनतस्यैवानंदस्यान्यानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः मंगलानांमंगल
मितिस्मृतेश्च किंचजगतांमंगलंकल्याणंयस्मात्तादृशकल्याणरूप आत्मामूर्तिस्तयाउत्तमांश्रोत्रादीनांमोक्षदत्वेनात्यन्तमांरामाय-

सीताऽपिदुःखसंतप्ताविललापातिमुग्धवत् शिष्यैःश्रुत्वाचवाल्मीकिःसीतांज्ञात्वासदिव्यदृक् ६०
अर्घ्यादिभिःपूजयित्वासमाश्वास्यचजानकीं ज्ञात्वाभविष्यंसकलमार्पयन्मुनियोषिताम् ६१ ता
स्तांसंपूजयंतिस्मसीतांभक्त्यादिनेदिने ज्ञात्वापरात्मनोलक्ष्मींमुनिवाक्येनयोषितः सेवांचक्रुःस
दातस्याविनयादिभिरादरात् ६२ रामोऽपिसीतारहितःपरात्माविज्ञानदृक्केवलआदिदेवः संत्यज्य-
भोगानखिलान्विरक्तोमुनिव्रतोऽभून्मुनिसेवितांघ्रिः ६३ इतिश्रीदध्यात्मरामायणेउ० उत्तरकां
डेचतुर्थःसर्गः ४ श्रीमहादेवउवाच ततोजगन्मंगलमंगलात्मनाविधायरामायणकीर्तिमु
त्तमाम् चचारपूर्वाचरितंरघूत्तमोराजर्षिवर्यैरभिसेवितंयथा १ सौमित्रिणापृष्टउदारबुद्धिनारा
मःकथाःप्राहपुरातनीःशुभाः राज्ञःप्रमत्तस्यनृगस्यशापतोद्विजस्यतिर्यक्त्वमथाहराघवः २

णकीर्तिंवाल्मीक्यादिकृतनानाविधरामायणप्रवर्त्तिकांरावणवधादिजांकीर्तिं विधायस्थितोरघूत्तमः ततःसीतापरित्यागानंतरंपू
र्वैःस्ववंशजैराचरितंप्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकंकेवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपिराजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितंतथा
चकार कृतवान् १ उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारादानशीलाबुद्धिर्यस्य तेनपुरातनीःप्राचीनराजसं
बंधिनीःशुभाःधर्माधर्मनिर्णेत्र्यःप्रमत्तस्यस्वगोमंडलमिश्रितब्राह्मणगोदानात्प्रमत्तस्यनृगस्यराज्ञोद्विजस्यशापात्तिर्यक्त्वमाह
तेनाज्ञानकृतब्रह्मस्वापहारेणपरमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वादिमुखताधर्मइतिसूचितम् २

एकांतेविजनेउपस्थितंप्राप्तंसन् विनयान्वितःसन्भक्त्यागुरुरयमितिबुद्ध्याप्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितं-
शुद्धंभावनंभावनांतःकरणंयेनसः शुद्धांतःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेनशुद्धांतःकरणइत्यर्थः ३ हेमहामते म
हतीसर्वविषयामतिर्यस्यतस्यसंबोधनंत्वंशुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिंब
त्वात् अधीशोऽसि अंतर्यामित्वान्नियंतासि वास्तवभेदाभावाच्चसर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्चनियंतृनियम्यभावोबोध्यः निरा-
कृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैःकथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशांस्वयमेवंप्रतीयसे ज्ञायते
ऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यजातंतदेव दृक्दर्शनसाधनंयेषांतेषामितिसंबंधसामान्येषष्ठीतैरित्यर्थः तादृशरकृत्वाप्रश्नलब्धत्वाधी

कदाचिदेकांतउपस्थितंप्रभुंरामंरमालालितपादपंकजम् सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभ-
क्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ३ त्वंशुद्धबोधोऽसिहिसर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसिनिराकृतिःस्वयम्
प्रतीयसेज्ञानदृशांमहामतेपादाब्जभृंगाहितसंगसंगिनाम् ४ अहंप्रपन्नोऽस्मिपदांबुजंप्रभोभ-
वापवर्गंतवयोगिभावितम् यथांऽजसाज्ञानमपारवारिधिंसुखंतरिष्यामितथाऽनुशाधिमाम् ५

नइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृंगवदाहितःकृतः संगायेनतादृशांतःकरणसंगवतांत्वच्चरणकमलसक्तांतःकरण
वतामित्यर्थः ४ अथप्रार्थयते अहमिति भवस्यसंसारस्यापवर्गोनिवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपदांऽबुजंप्रपन्नोऽस्मि
शरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितंयोगिभिःसंसारमुक्तयेभावितम् अनेनतस्यभवापवर्गत्वेसदाचारःप्रमाणमुक्तम् प्रार्थ
नीयमाह आपारवारिधिंरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणंयथासुखमक्लेशेनतरिष्यामि तथामामनुशाधि शिक्षय अपार
वारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ५ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ६

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालंकारे तदाश्रवणाव्यवहितकालेएवप्रपन्नानांभक्तानामार्तिंसंसार दुःखंहरति तादृशःप्रसन्नाश्रमादिहीनाभक्तानुग्रहपराचधीर्यस्यसः क्षितिपालानांराज्ञांभूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशांतयेतदर्थम् संधि रार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नंतत्फलकत्वेनबोधितंविज्ञानमात्मतत्वज्ञानमितिसाधान्यतः प्रथमंप्रा ह ६ अथतादृशज्ञानप्राप्तयेक्रमेणबहिरंगांतरंगसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषुशास्त्रेणवर्णितायाः क्रियानित्यनैमित्तिक यज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वासमासादितशुद्धमानसः प्राप्तांतः करणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाध नानिशमदमादीनियेनतादृशः अनेनकर्मणांबहिरंगत्वंशमादीनामंतरंगत्वंस्फुटमेवोक्तं किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यंतंकर्मानुष्ठानमे वेतिसूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानंसमाप्यत्यक्त्वा सन्यस्येतियावत् आत्मलब्धयेआत्मज्ञानायतत्फलकायतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थवि

श्रुत्वाऽथसौमित्रिवचोऽखिलंतदाप्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः विज्ञानमज्ञानतमोपशांतयेश्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ६ आदौस्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वासमासादितशुद्धमानसः समाप्यतत्पूर्वमुपा त्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ७ क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतः सुरागिणः धर्मेतरौतत्रपुनःशरीरकंपुनःक्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ८

चारायसद्गुरुं श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादिलक्षणलक्षितंसमाश्र- येत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेनस्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणोनफलायेतिसूचितम् ७ संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्च तत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वादज्ञाननिवृत्तेश्चतत्वज्ञानैकसाध्यत्वात्तत्वज्ञानस्यचवेदांतविचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्या- ह क्रियेति भवः संसारश्चक्रवद्दिपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रिया एतस्यशरीरोद्भव- स्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौशास्त्रप्रसिद्धौधर्मेतरौधर्माधर्मौप्रियाप्रियौसुखदुःखजनकौभवतः क- स्यचिद्धर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिदधर्मएवंकदाचिदित्यपूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्दिप रिवृत्तिः यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेन परिवृत्तिरितिबोध्यं

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणकर्तव्येऽर्थेतद्ज्ञानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीय
ते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तु किंज्ञानेनेत्याशंक्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसी सम-
र्था नकर्मसमर्थमितिशेषः यतस्तत् तज्जंअज्ञानजं आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् न
नुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंदृश्चिककर्कव्याद्दृष्टमित्याशंक्य तज्जन्यत्वंवाननाशकत्वेप्रयोजकं किंतुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सवि
रोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ९ अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादियतः कर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशोना
पिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनःसदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत् कर्मणश्चपुनः संसारएवेतिनमुक्तिंमित्याशा

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जं-
सविरोधमीरितम् ९ नाज्ञानहानिर्नचरागसंक्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ततः पुनः संसृतिरप्य
वारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् १० ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधन
म् कर्तव्यताप्राणभृतः प्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ११

ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञा
यतेऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यंतद्विचारवान्भवेत् १० इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिना
र्थेननन्विति नन्वितिशंकायांयथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेनब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा
उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यतेब्रह्मशाश्वतमित्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किं-
च क्रियाकर्तव्यतात्तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्ये अवश्यकर्तव्यतयाप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदक
रणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोति घटेजननीयेयथादंडचक्रादीनापरस्परसहाय
ता ११

कर्तव्यतेतिस्वोक्तमेवविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीतिश्रुतिः तत्रसिद्धां
तीशंकते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतंत्राविनाऽपिसहायेनस्वकार्यसंपादनेसमर्थायथावे
जस्तिमिरनिवर्तनसमर्थंमनसाऽपिकिंचित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायांतरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेन
विद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतंत्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् १२ समुच्चयवादीपरिहरति नेतित्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यं-
हवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवतीत्यादिवेदेनबोधितः स्थिरकार्योऽपिअध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आराद्‌पकारकप्रया
जाद्यंगानिदेशकालादीनिचप्रकांक्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिविधिवाक्यतः तत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितै

कर्माकृतोदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा ननुस्वतंत्राध्रुवकार्यकारिणीविद्या-
नकिंचिन्मनसाऽप्यपेक्षते १२ नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरःप्रकांक्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितःप्रकाशितैर्विशिष्यतेकर्मभिरेवमुक्तये १३ केचिद्वदंतीतिवितर्कवादिनस्तदप्य-
सद्दृष्टविरोधकारणात् देहाभिमानादभिवर्द्धतेक्रियाविद्यागताहंकृतितःप्रसिद्ध्यति १४

वमुक्तयेविशिष्य

तेइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षाअंगित्वात् प्रयाजाद्यंगापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् १३ तदनूद्यसि-
द्धांतीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइति ज्ञानकर्मणोःसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदंतितदप्यसत् यथाकेवलंकर्ममोक्षसा
धनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात्दृष्टोयोविरोधः सर्वलोक दृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः
विरोधमेवाह देहाभिमानात्क्रियावर्धते अनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियाभिवृद्धिः विद्यानुगताहंकृतितः गताऽहंकृतिर्यस्य-
तस्यनष्टाहंकृतेःप्रसिद्ध्यति सार्वविभ्रान्तेकस्तसिः एवंचाहंकारसत्तामूलकत्वात् क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः १४

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन् विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदांतवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंस्वत्वयोरभेदादालोचनं
विचारस्तेनांचिताप्रापिताया‍चरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते विद्वद्भिरितिशेषः पुनः समुच्चयवार-
णायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादि अखिलकारकादिभिः कर्तव्यकर्मादिभिरंगैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्या
पुनरखिलकारकादिनिहंति तत्त्वकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहंति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्त-
शुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभंगापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः१५
उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाः कर्मणासहविरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुर-
शेषतः कर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमित्तिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यंतं

विशुद्धविज्ञानविरोचनांचिताविद्यात्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहं
तिविद्याऽखिलकारकादिकम् १५ तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभ
वेत् आत्मानुसंधानपरायणः सदानिवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिगोचरः १६ यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्ता
वद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिध्यतज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः १७

कर्तव्यमेव ततस्तदनुसंधानप्रतिबंधकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताः सर्वेषामिं-
द्रियाणांगोचराविषयाशब्दादयोयस्माच्चादृशः सन् आत्मनः सच्चिदानंदस्यानुसंधानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेंद्रि
यप्रत्याहारः कर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् १६ रागिविरागिभेदेनकर्मणांकर्तव्यतेत्याह यावदिति माययावि
द्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहंकर्तेत्यादिस्वरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणांविधिर्यजेतेत्यादिवादः कर्तव्यताबोधकोयेषांकर्म
णांविधेयोवशीवर्तितत्कर्मताभवेत् तदपगमेतुतदखिलंजगन्नेतीतिवाक्यैः आयातआदेशोनेतिनेतीत्यादिवाक्यैर्निषिध्यमिथ्यात्वे
ननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत् निरूपितमेतत् १७ ६ ७ १

आत्मविज्ञाने सत्यवश्यमविद्यानिवर्तत इत्याह यदेति आत्मनि शब्दैः तत्करणे परमात्मन ईशस्यात्मनो जीवस्य च यो विभेदो मायांतःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतो विभेदो भेदस्तस्य भेदकं नाशकं भास्वरं प्रकाशशीलं यद्विज्ञानं इतरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकं ब्रह्माकाराखंडाद्वितीयदाव भानि अ
संभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मांतरप्रापककर्मसहिता माया तत्तज्जीवोपाधिभूताविद्यांजसा झटिति निविलीयते नश्यति
ननु तन्नाशेऽपि संसारनाशकः कथमतो मायाविशेषणं आत्मसंसृतेः कारणं संसारस्योपादानं कारणमेवं च तन्नाशे कार्यनाशो भवत्येवेति भावः
१८ उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैः प्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशिता साविद्या कथमपि कार्यकारिणी भविष्य
तीति काकुरत्र सर्वथा नेत्यर्थः असतः कार्यकारित्वासंभावादिति भावः पुनश्च तस्या नोद्भव इत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाद्वितीयतः शुद्धाद्वि
तीयात्मविषयकविज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतो नष्टा तस्मात्सा पुनर्न भविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञाने

यदा परात्मात्मविभेदभेदकं विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् तदैव माया प्रविलीयतेंजसा सकार
कारणमात्मसंसृतेः १८ श्रुतिप्रमाणाभिनिवेशिता च सा कथं भविष्यत्यपि कार्यकारिणी विज्ञान
मात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्या न पुनर्भविष्यति १९ यदि स्म नष्टा न पुनः प्रसूयते कर्ताहमस्ये
ति मतिः कथं भवेत् तस्मात्स्वतंत्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला २० सा तैत्तिरीयश्रु
तिराह सादरं न्यासं प्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् एतावदित्याह च वाजिनां श्रुतिर्ज्ञानं विमोक्षाय न कर्म सा
धनम् २१

ननिवृत्तस्य यथा न पुनरुत्पत्तिरिति भावः १९ विद्याया इतरनिरपेक्षाया एव मोक्षकारणत्वमुक्तम् युक्तिपूर्वकं पुनः क
थयति श्रोतृदार्ढ्याय यदीति यदि नष्टा तत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयते नोत्पद्यते तदा कारणाभावादहंमतिः कथं भवेत् कथमपि न
भवेदित्यर्थः तदभावाच्च तत्काले कर्माभाव इति स्वफलजनने सा स्वतंत्रा इतरनिरपेक्षैव न किमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवला
सहायैव विमोक्षाय विभाति तत्फलिका भवतीत्यर्थः २० अत्रार्थे श्रुतिरपि प्रमाणमित्याह सेति सा प्रसिद्धा न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे
नैके अमृतत्वमानशुरित्यादिका तैत्तिरीयश्रुतिः प्रशस्तानामर्थवादैः प्राशस्त्येन बोधितानामपि कर्मणां न्यासं त्यागं सादरं स्फुटमाह न
तु कर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथा वाजिनां वाजसनेयिनां एतावदरे खल्वमृतत्वमित्यादिका ज्ञानं विमोक्षाय साधनं न कर्मेत्येतदाह २१

अहंकारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टो
मादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परंतुसमोदृष्टांतोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमश्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वात् इत्यनुमानंनिरस्तम् दृष्टां
ताभावात् अन्वय्येवानुमानंनव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपंचितम् ननुविद्याकर्मणोसमेएकफलत्वाच्चक्रदंडादिवदित्य
नुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीयाफलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहे
तुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरांतरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानंत्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्य
मितिभावः २२ नन्वकरणेप्रत्यवायभियाकर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनहिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्या

विद्यासमत्वेनतुदर्शितस्त्वयाक्रतुर्नदृष्टांतउदाहृतः समः फलैः पृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुः संसाध्यतेज्ञा
नमयोविपर्ययम् २२ सप्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धानतुतत्वदर्शिनः तस्माद्बुधैस्त्याज्य
मपिक्रियात्मभिर्विधानतः कर्मविधिप्रकाशितम् २३ श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतोगुरोः प्रसा
दादपिशुद्धमानसः विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखीभवेन्मेरुरिवाप्रकंपनः २४

मीत्येवंशुद्धात्मनि अनात्मधर्मस्यधीरज्ञस्यतत्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्च
याच्चतस्माद्बुधैः कर्मक्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानांविधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्मविधिभिरवश्यकर्त-
व्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः २३ अथविरक्तस्यकार्यमाह श्रद्धेति गुरुशास्त्रयोर्विश्वासः श्रद्धातदन्वितोमुमुक्षुः शुद्धमानसो
ऽपिनिष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरेकात्म्यंविज्ञायमननिदिध्यासन
परिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्यचएवार्थः साक्षात्कृत्यैवसुखीभवेत् सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः अप्रकंपनः विषयाभिलाषाक्षोभितांतःकर
णः २४

महावाक्यंविवरितुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह आदाविति विधानतः क्रमप्रमादरहितेनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावु-
त्पत्तौ आदौप्रथमंमुख्यमितियावत्पदार्थावगतिः कारणंहिप्रसिद्धंतस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति तत्रतत्पदार्थपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगु
णः त्वंपदार्थोजीवः अनयोस्तत्वंपदार्थयोरेकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् २५ ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिंचिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवे
नैकात्म्यंविरुद्धमित्याशंक्याह प्रत्यगिति अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोः परमात्म-
जीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधितांयुक्तिभिः सम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारस्थालक्ष

आदौपदार्थावगतिर्हिकारणंवाक्यार्थविज्ञानविधौविधानतः तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचै
कात्म्यमथानयोर्भवेत् २५ प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् संशोधि-
तांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत् २६

णयालक्षितांचिदात्मतांसंगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वास्वमात्मा
नंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानंतरंअद्वयोभवेत् चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकंठगचामीकरन्यायेनच
तत्प्राप्तिरतइवेत्युक्तम् अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वविधौर्थौ वाच्योलक्ष्यश्चतत्रतत्पदस्य मायोपाधिः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंप
दस्यापिकिंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टोमायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदंतःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चि-
दात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति २६ ७ ७

उक्तलक्षणास्वरूपमाह एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागंगायांघोषइत्यत्रगंगापदार्थस्यप्रवाहस्य
घोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणासाप्रकृतेनएकात्मकत्वात् विशेष्यांशस्यैकत्वात् सर्वथास्वा
र्थत्यागाभावात् तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपि अत्रनसंभवति यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागे
नैवदध्युपघातकेलक्षणासाऽपिनविरोधतः विशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्येत अदोष
तः पूर्वोक्तदोषाभावात् विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च तत्रदृष्टांतः सोयंपदार्थाविवयथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादि-
विशिष्टोतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः तयोश्चविरुद्धविशेषणत्वादैक्यासंभवेनदेशा-

एकात्मकत्वाज्जहतीनसंभवेत्तथाऽजहल्लक्षणताविरोधतः सोऽयंपदार्थाविवभागल
क्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः २७ रसादिपंचीकृतभूतसंभवंभोगालयं
दुःखसुखादिकर्मणाम् शरीरमाद्यंतवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधि-
मात्मनः २८

दिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतातीतत्वादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः
२७ अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह रसादिति रसापृथ्वी आदिर्येषांतानिपंचीकृतानियानिभूतानितेभ्यः संभवोयस्यतत् पंचीक
रणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्द्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभू
तंपंचात्मकंभवति भागाधिक्याच्च प्रातिस्विकतयाभूरादिव्यवहारोऽपि सुखदुःखादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुख
दुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यंतवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरंपरयामायाधिकारः
तद्विकारभूतविकारत्वात् एतच्छरीरमात्मनः स्थूलमुपाधिंवदंतीतिशेषः २८

अथसूक्ष्मोपाधिमाह सूक्ष्ममिति बुधाअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिंगदेहाख्यंआत्मनउपाधिंविदुः तत्स्वरूपमाह सूक्ष्मंचक्षु
राद्यविषयः मनोबुद्धिदशेंद्रियैःप्राणैश्चयुतंसंकल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिःघ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेति पंचज्ञानेंद्रियाणि
वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेंद्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतंएतत्सप्तदशसमुदायात्मकंतदाधारकूत्रान्या
हापंचीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नं अतएवादृश्यंतथाभोक्तुः सुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनंस्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोग
साधनमितिभावः एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् २९ इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वा ईशोपाधिमाह अनादीति अ
नादिउत्पत्तिहीनंनानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितमनिर्वाच्यंसत्वासत्वा-
भ्यांनिर्वक्तुमशक्यंकारणंसकलप्रपंचस्यजनकंईदृशीमायातुब्रह्मणःपरंईश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम्

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेंद्रियैर्युतंप्राणैरपंचीकृतभूतसंभवम् भोक्तुःसुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्वि
दुरात्मनोबुधाः २९ अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणंमायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् उपाधिभेदात्तुयतःपृथ
क्स्थितंस्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ३० कोशेष्वयंतेषुतुतत्तदाकृतिर्विभातिसंगात्स्फटिकोपलो
यथा असंगरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ३१

र्थकः एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यम् य
तः पृथक्स्थितंजीवईशभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् क्रमाच्छ्र
वणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ३० अथवाक्यार्थविचारफलमाह कोशेष्विति आनंदमयस्यब्रह्मत्वे अन्नमयप्राणमय
मनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्संगात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसंगात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति आनंदमय-
स्यापिजीवत्ववादिनांतुतेनसहपंचसुकोशेष्विति बोध्यम् अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्मासंग
रूपः अन्नमयादिभिःसंगरहितःअसंगोनहिसज्जतइतिश्रुतेः अजोऽद्वयश्चविज्ञायतेस्थूलोऽहमित्यादिस्तुज्ञस्यतत्तत्कोशसंगात्प्रती
तिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः एवंचतत्तदुपाधिकृततद्रूपताप्रतीतिनिरासएवविचारफलमितिभावः ३१

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धिधर्मो नात्मधर्म इत्याह बुद्धेरिति इह आत्मनि स्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन या त्रिधा वृत्तिर्दृश्यते साऽपि गुणत्रयात्मनः सत्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् एतदवस्थात्रयस्यास्मिन् अवस्थानं व्यभिचारतो मृषा बुध्यध्यासनिबंधनं न तु वास्तवमित्यर्थः अन्योऽन्यतो व्यभिचारतस्तस्यावस्थात्रयस्य स्वरूपतो मृषात्वात् तद्भानस्य मृषात्वमेव स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् जाग्रति इतरद्वयस्याभावात् सुप्तावितरयोरभावात् परस्परं व्यभिचारो बोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वं विशेषणैराह नित्ये उत्पत्तिनाशशून्ये परे गुणत्रयातीते ब्रह्मणि व्यापके केवलेऽसंगे शिवे आनंदरूपे एवंभूते सदैकरसे परस्परव्यभिचारधर्माधानमसंभवि इति भावः ३२ अथ त्याज्यत्वाय संसारमूलभूतां वृत्तिमाह देहेति एषां संघात् इतरेतराध्यासविषयात् अजस्रं यावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा अज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भ

बुद्धेस्त्रिधावृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतो मृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ३२ देहेंद्रियप्राणमनश्चिदात्मनां संघादजस्रं परिवर्तते धियः वृत्तिस्तमो मूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ३३ नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथांऽभः प्रजहाति तत्फलम् ३४

वः संसारोद्भवो भवेत् तमः पदं रजसोऽप्युपलक्षणम् रजस्तमःप्रधाना बुद्धिः संसारहेतुत्वात्सर्वथा त्याज्येति भावः ३३ कृतमहावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह नेतीति अथात आदेशो नेति नेतीति प्रमाणेन निराकृतं मिथ्यात्वेन गृहीतमखिलं जगत् येन सः ततो हृदा सत्वप्रधानेन मनसा सम्यगास्वादितं चिद्घनलक्षणं घनामृतं दुःखासंभिन्नं सुखं येन सः स्वर्गादि तु परिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव एवंभूतोऽशेषं जगद्देहेंद्रियादिदृश्यसमूहं त्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयं न कुर्यात् किंतूदासीनस्तत्र भवेत् ननु देहेंद्रियादिभिरेव तत्त्वज्ञानलाभात् कथमुपजीव्यस्य त्याग इत्याशंक्य दृष्टांतदर्शनेन परिहरति यथा तृषावान् आत्तः सद्रसो माधुर्यं येन तादृशं नारीकेलनारंगादिफलांतर्वर्त्यंभः पीत्वा तत्स्थानभूतं तत्फलं जहाति तत्रोदासीनो भवति तद्वत् सर्वदृश्यसारांशो ब्रह्म तल्लाभे सति निःसारं दृश्यं नोपादेयं नापि हेयमिति भावः यतो भयादिसंभावना तद्धेयमित्युच्यते ३४ ७ ७

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवंनित्यत्वमाह कदाचिदिति कदापीत्यर्थः अनवः उत्पत्त्यनंतरंविद्यमानोहिनवः तेनज
न्मानंतरास्तित्त्वंव्यावर्तितम् नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थांतरापत्तिरूपपरिणामोऽपिनिरस्तः अनेनजायतेऽस्तिविपरि
णमतेवर्धतेऽपक्षीयतेनश्यतीतिषड्भावविकारवत्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधितंयत्वईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेंद्रिया
देरतिशयोमहत्वंयेनस्वत्वाभासः यद्भाभान्यापरोत्थाभइतिश्रुतेः यतः सुखात्मकः आनंदस्वरूपः स्वयंप्रभः स्वप्रकाशः देहेंद्रिया
दिस्तुदुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च यस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयः प्रत्यगात्माऽपिअ
द्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव नततोऽतिरिक्तइतिभावः अयमात्माब्रह्मेतिश्रुतेः ३५ ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादि

कदाचिदात्मानमृतोनजायतेनक्षीयतेनापिविवर्धतेनवः निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयंप्रभः
सर्वगतोऽयमद्वयः ३५ एवंविधेज्ञानमयेसुखात्मकेकथंभवोदुःखमयःप्रतीयते अज्ञानतोऽध्या
सवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेतविरोधतःक्षणात् ३६ यदन्यदन्यत्रविभाव्यतेभ्रमादध्यासमि
त्याहुरमुंविपश्चितः असर्पभूतेहिविभावनंयथारज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत् ३७

प्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशंकते एवंविधेइति दुःखमयः दुःखप्रचुरः उत्तरयति अज्ञानमूलकोयोऽध्यासोदेहांतःकरणा
दौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात् एवंचभ्रांतिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनिवृत्तिस्तत्राह ज्ञानेति
आविर्भूतइतिशेषः ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्ति क्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापिविलयइत्य
र्थः यथारज्जुसर्पस्यलयइत्यर्थः ३६ अथाध्यासलक्षणमाह यदन्यदिति यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात्-
भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेऽमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासमित्याहुः यथासर्पभूतेरज्ज्वादौअहिविभावनंस
र्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगत्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यते आत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयानज्ञा
यते ३६

आत्मनिजगज्ञानेकीदृशोऽध्यासोनिर्मितत्तंनदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतः तत्संगरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेस र्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानंदमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापकेआत्मनिप्रथममहंकारः कल्पितः सएवाध्यासः अहंबुध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ३८ बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरे कौप्रमाणयति इच्छादीति परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवः भासमानसंसारकारणंसदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादि सुखादिधर्मिकाः इच्छोपेक्षेरागद्वेषौसुखदुःखेइत्येवमादिद्वंद्वधर्मिकाः धियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमुक्त्वातद्व्यतिरेकमा ह यस्मात्कारणात्सुसुप्तौतदभावात् धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिः तृतीयार्थेषष्ठी सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणविभा

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहंकारएषःप्रथमःप्रकल्पितः अध्यासएवात्मनिसर्वकारणेनिरा
मयेब्रह्मणिकेवलेपरे ३८ इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाःसदाधियःसंसृतिहेतवःपरे यस्मा
त्सुसुप्तौतदभावतःपरःसुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ३९ अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिंबितोजीवः
प्रकाशोऽयमितीर्यतेचितः आत्माधियःसाक्षितयापृथक्स्थितोबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरःसएवहि ४०

व्यते निश्चीयते नतुसंसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽ- स्तीतितात्पर्यम् ३९ पुनस्त्वंपदार्थस्वरूपमाह अनादीति अनादिर्याविद्यातत उद्भवोयस्याबुद्धेरंतःकरणस्यतत्र बिंबितः प्रतिबिंबितश्चितः प्रकाशःसजीवइतीर्यते आत्मापरमात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासंगेनैवपृथक्स्थितः अंतर्या- मितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणांतःकरणधर्माध्यासवान् परमात्मातुसाक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपि नतथेति भावः अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितः अतएवपरः एवंचज्ञानेनप्रतिबिंबाधारविलयेप्रतिबिंबस्य विलयात्सजीवःसएवपरमात्मैव हिप्रसिद्धम् सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ४०

अथबुद्ध्यात्मनोः परस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह चिद्बिंबेति चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशा
त्परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वंजीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित
एवतार्किकव्यवहारः जीवात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्चअत्रहेतुः चिदित्यादि चिद्बिंबंयस्यसचिदाभासः
अक्षैः सहितःसाक्षः सेंद्रियः सचासावात्मामनः धीरंतः करणंतेषांप्रकृष्टसंगादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः अत्रदृष्टांतः
अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिंडवत् अग्निधर्मोदाहकत्वंलोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते तत्रहेतुरेकत्रवासात् प
रस्परविभागेनवृत्तेरित्यर्थः तद्वदेतयोरपिपरस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ४१ उक्तमेवार्थंदार्ढ्यायपुनराह गुरोरिति वेदवाक्य

चिद्बिंबसाक्षात्मधियांप्रसंगतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयतेज
डाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः ४१ गुरोः सकाशादपिवेदवाक्यतः संजातविद्यानुभवोनिरीक्ष्यत
म् स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितंत्यजेदशेषंजडमात्मगोचरम् ४२ प्रकाशरूपोऽहमजोऽह
मद्वयोसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयः संपूर्णआनंदमयोऽहमक्रि-
यः ४३

तइत्यनेनश्रवणंगुरोः सकाशादपि ततश्चानेनमननमुक्तम् ताभ्यांसंजातोविद्ययाज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवो
यस्यसः अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः तंचिदानंदस्वरूपंस्वात्मानमुपाधिवर्जितंरहितोपाधिधर्ममात्मस्थंहृत्स्थंनिरीक्ष्यअ
परोक्षीकृत्याशेषंजडंदृश्यंत्यजेत् तत्रोदासीनोभवेदितिभावः ४२ ज्ञेयंनिरुपाधिकंस्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अ
हंप्रकाशरूपःस्वप्रकाशःपरप्रकाशहीनःपरप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयः सजातीयद्वितीयरहितः असकृ
द्विभातः सकृदपिपरेणभासकांतरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभाति नचंद्रतारकमितिश्रुतेः
नतद्भासयतेसूर्य इतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयः
कर्तृत्वाभिमानरहितः संपूर्णः देशकालपरिच्छेदहीनः आनंदमयः आनंदरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ४३

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तः सर्वधर्मरहितः अचिंत्यशक्तिमान् यः परमात्माअतींद्रियज्ञान इंद्रियातिरिक्तज्ञानरूपः यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासह इतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनंतपारः अंतः कालतः पारः परतीरं तावविद्यमानौ यस्यतेनदेशकालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयः परमात्माबुधैर्हृदिअहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ४४ एवंभावनायाः फलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखंडितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेनविचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणः स्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिरूढेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहांतरप्रापककर्मभिः सहाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनंरुजोहन्यात्तद्वत् ४५ तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टउपरतेंद्रियः निवृत्तव्यापारेंद्रियः तेनशमदमादिसंपन्नः

संदेवमुक्तोऽहमचिंत्यशक्तिमानतींद्रियज्ञानमविक्रियात्मकः अनंतपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहं हृदिवेदवादिभिः ४४ एवंसदात्मानमखंडितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ४५ विविक्तआसीनउपरतेंद्रियोविनिर्जितात्माविमलांतराशयः विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः ४६ विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनंविलापयेदात्मनिसर्वकारणे पूर्णश्चिदानंदमयोवतिष्ठतेनवेदबाह्यंनचकिंचिदांतरम् ४७

विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितांतःकरणः अतएवविमलांतराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक् विज्ञानेएवदृक्भावनंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसंगः आत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः संजातायस्यसः तेननकदापिविषयांतरसंचारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ४६ किंच यदेतद्भूतंभविष्यद्वर्तमानंविश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत् तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः तत्सर्वकारणेमायासन्निधानात्सर्वोपादानत्वेनाभिमतेआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह संपूर्णः अवाप्तसमस्तकामः तस्यकाम्याभावात् चिदानंदमयः तद्रूपोवतिष्ठते बाह्यमांतरंचदृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादितिभावः ४७

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह पूर्वमिति समाधेःसकलविषयव्यासंगनिवृत्तिपूर्वकंब्रह्माकारवृत्तिःसमाधिस्ततःपूर्वमखि
लंसचराचरंजगत् ओंकारमात्रंविचिंतयेत् ओंकारोमीयत्तेनयेतिमात्राप्रमाणंबोधकत्वेनपरिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात्
तदेवविवृणोति तदेवेति जगदेवेत्यर्थः प्रणवोवाचकोविभाव्यते एतत्तर्हिप्रसिद्धमित्यर्थः इयंभावनाज्ञानवशादेव नबोधनः निर्वि
शेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः तस्यसर्वद्वैतरूपमर्दकत्वात् ४८ उक्तमर्थंविवृणोति अकारेति अकारसंज्ञस्तद्वाच्यः पुरुषो
हिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितः अयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततः स्वप्नसाक्षीतैजसः तेनपदेनपरिभाषितः
लिंगदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते ततःसुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्योमायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः
पठ्यतेऽखिलैर्वेदैः इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेवनतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् -

पूर्वंसमाधेरखिलंविचिंतयेदोंकारमात्रंसचराचरंजगत् तदेववाच्यंप्रणवोहिवाचकोविभाव्यतेऽज्ञा
नवशान्नबोधतः ४८ अकारसंज्ञःपुरुषोहिविश्वकोह्युकारकस्तैजसईर्यतेक्रमात् प्राज्ञोमकारः
परिपठ्यतेऽखिलैःसमाधिपूर्वंनतुतत्त्वतोभवेत् ४९ विश्वंत्वकारंपुरुषंविलापयेदुकारमध्येबहु-
धाव्यवस्थितम् ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णंप्रणवस्यचांतिमे ५० मकारमप्यात्मनिचि
द्घनेपरेविलापयेत्प्राज्ञमपीहकारणम् सोऽहंपरंब्रह्मसदाविमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्तउपाधितोमलः ५१

४९ अथविलापनप्रकारमाहद्वाभ्याम् विश्वंत्विति उकारमध्येबहुधाव्यवस्थितंस्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेनस्थितंवि
श्वंपुरुषंतद्वाचकमकारंचविलापयेत् तुश्चार्थे विलीनंभावयेत् ततस्तैजसंलिंगदेहाभिमानिनंपुरुषंतद्वाचकम् प्रणवद्वितीय
वर्णमुकारंविलीनंविश्वकंमकारेविलाप्यविलीनंभावयित्वा ५० ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपु
रुषंईहात्मनिचिद्घनेपरेविलापयेत् तथाभावयेत् ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरंब्रह्मविभावयेत् तद्विशिनष्टि सदाविमुक्तिम
त् नित्यमुक्तम् नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथंब्रह्मत्वभावनेत्याशंक्याहंपदार्थंविशिनष्टिउपाधितोमुक्तः अतएवाम
लः तथाभावनेसाधनंविज्ञानदृग्विज्ञानंनिदिध्यासनंब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक्तत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ५१

एवंभावनावतोलक्षणमाह एवमिति उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावनायस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादिर्येन
सः अतएवस्वस्वरूपानंदेनैवतुष्टः नतुविषयानंदेन तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततोविरक्तइत्यर्थः साक्षान्नित्यात्मानिसुखप्र
काशकः साक्षादौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखंडितमात्मस्वरूपंयत्सुखप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपोविमुक्तोजीवन्मु-
क्तः अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिंधुवदास्ते विषयसंबंधरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ५२ ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्या
ह एवमिति उक्तप्रकारेणसदाभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताः सर्वेषामिंद्रियाणांगोचराविषयाः शब्दादयोयस्य विनिर्जिता-
अशेषारिपवः कामादयोयेनतस्यतज्जयेनविषयेष्वंतःकरणाप्रवृत्तिःसूचिता अतएवसर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यत्वप्रबलबोधरूपत्वस्वतं

एवंसदाजातपरात्मभावनः स्वानंदतुष्टः परिविस्मृताखिलः आस्तेसनित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षा-
द्विमुक्तोऽचलवारिसिंधुवत् ५२ एवंसदाभ्यस्तसमाधियोगिनोनिवृत्तसर्वेंद्रियगोचरस्यहि विनिर्जिता
शेषरिपोरहंसदादृश्योभवेयंजितषड्गुणात्मनः ५३ ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशंमुनिस्तिष्ठेत्सदामुक्तसमस्त
बंधनः प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितोमय्येवसाक्षात्प्रविलीयतेततः ५४ आदौचमध्येचतथैवचांत
तोभवंविदित्वाभयशोककारणम् हित्वासमस्तंविधिवादचोदितंभजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनां ५५

त्वनित्यमलुप्तत्वानंतरूपाः षड्गुणायस्यतादृशआत्माजितोवशीकृतोयेनतस्यसदादृश्योभवेयम् एतेनमद्भक्तस्ययोगिनोऽहंदृश्योन
तुभक्तिविमुखस्येतिसूचितम् ५३ एवंविधोजीवन्मुक्तः प्रारब्धवशेनअनभिमानः भोगानश्नंस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्या
ह ध्यात्वैवमिति ५४ सर्वधर्मापेक्षयाः यमेवधर्मोज्यायानित्याह आदावेति भवंसंसारं आदिमध्यावसानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणं
विदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादैर्यजेतेत्यादिभिश्चोदितंबोधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतमात्मानं
परमेश्वरंभजेत् यथाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनंतत्रराजादिकृतभयमंतेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवंपदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ५५

मय्यभेदभावनयानामरूपाविभागेनमद्रूपएवभवतीत्यमुमर्थंसदृष्टांतमाह आत्मनीति आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपंजीवमभे
देनविभावयन्यदातिष्ठतीतिशेषः तदासयाऽऽत्मनापरमेश्वरेणाभेदेनभवति अभिन्नोभवतितत्रदृष्टांतः यथासमुद्रेप्रविष्टंनद्यादिजलं
समुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयः क्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभंगेयथाचर्मभस्त्रिकाद्य
वच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौनामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ५६ एवमात्मतत्त्वज्ञस्यजगत्सत्यत्वभ्रमः स्वतएवापैतीत्याह इ
त्थमिति हिअप्यर्थे लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन्यदियदा
इत्थमीक्षते एकात्म्यंजानीयात् तदानिवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमोभवतीतिशेषः तत्रहेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् अतोऽ

आत्मन्यभेदेनविभावयन्निदंभवत्यभेदेनमयात्मनातदा यथाजलंवारिनिधौयथापयः क्षीरेवियद्व्यो-
म्न्यनिलेयथाऽनिलः ५६ इत्थंयदीक्षेतहिलोकसंस्थितोजगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः निराकृतत्वा
च्छ्रुतियुक्तिमानतोयथेंदुभेदोदिशिदिग्भ्रमादयः ५७ यावन्नपश्येदखिलंमदात्मकंतावन्मदारा
धनतत्परोभवेत् श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणोयस्तस्यदृश्योऽहमहर्निशंहृदि ५८

न्यदार्तमित्यादिश्रुतिनिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात्शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरूपान्मानतः प्रमाणतोनिराकृतत्वात् त
त्रदृष्टांतोयथेंदुभेदः एकचंद्रेद्विचंद्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाचदिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञाना
न्निवर्तते एवंभ्रमतः पुरुषस्यदिक्चक्रभ्रमणभ्रमः निकटवर्तिवृक्षादौचभ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेननिवर्ततेतद्वत् ५७ ईदृश
ज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह यावदिति अखिलंजगत्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्साम्येश्र
द्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्रदृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमती भक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपाचिन्हं
लक्षणंयस्यसः तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदिअहमहर्निशंदृश्योभवामि येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमिति
स्मृतेः ५८

स्वोक्तवचनजातस्यश्रुतिसमत्वंकथमेतदालोचनमपिमदाराधनमतिबंधकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति श्रुतिसारसंग्रहत्वेनातिगोपनीयताअप्रमाणशंकाकलंकराहित्यं सूचितमालोचयति सम्यग्विचारयति ५९ अथभगवान् उक्तमेवार्थसंक्षेपेणादार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति यदीतियदित्यर्थेयदिदंजगत्परिदृश्यतेतत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेतिशेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतच्चोदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनयाभावितंशुद्धंमानसंयस्यताद्दशस्त्विंभुइत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयःसन्सुखीभव सर्वदुःखनिवृत्येतिभावः ततोंतरंगामन्यामाशिषमाह आनंदमयोभव तद्रूपोभवेत्यर्थः यद्यपिपूर्वमानंदरूपत्वमस्त्येवतथा

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहंमयाविनिश्चित्यतवोदितंप्रिय यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान्समुच्यतेपातकराशिभिःक्षणात् ५९ भ्रातर्यदीदंपरिदृश्यतेजगन्मायैवसर्वंपरिहृत्यचेतसा मद्भावनाभावितशुद्धमानसःसुखीभवानंदमयोनिरामयः ६० यःसेवतेमामगुणंगुणात्परंहृदाकदावायदिवागुणात्मकम् सोऽहंस्वपादांचितरेणुभिःस्पृशन्पुनातिलोकत्रितयंयथारविः ६१

ऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ६० एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह यइति कदावायदाकदाचिदित्यर्थः हृदानिर्मलेनांतःकरणेनयोमामगुणंप्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् सच्चिदानंदरूपत्वात् अतएवगुणात्परंगुणाद्व्याकृतात्परंमायातीतंयदिवायद्वेत्यर्थेगुणात्मकंसर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतंदृश्यमानंरूपंसेवते सद्विविधोऽप्युपासकः अहंमत्स्वरूपएवमामकइत्यर्थोवा प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियइत्युक्तेः ताद्दशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपिपुनाति अज्ञानध्वांतनिरसनेनपवित्रीकरोति यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोतितद्वत् ६१

इदानीमेतद्ग्रंथार्थालोचनासमर्थस्य पाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह विज्ञानंविज्ञानजनकंकरणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् वेदांतैरुपनिष
द्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिः कथमित्याशंक्य भवत्येवेतिसूचयंस्तत्रहे
तुमाह मद्वचनेषुभक्तिर्विश्वासोयदीत्यर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैवफलदायकत्वादितिभावः ६२ इतिश्रीमत्सकलराजविप
दुद्धरणसमर्थत्वादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्या० उत्तरकांडेश्रीरामगीतानामपंच

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकंवेदांतवेद्यचरणेनमयैवगीतम् यःश्रद्धयापरिपठेद्गुरुभक्तियुक्तोम
द्रूपमेतियदिमद्वचनेषुभक्तिः ६२ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेश्रीराम
गीतानामपंचमःसर्गः ५ श्रीमहादेवउवाच एकदामुनयःसर्वेयमुनातीरवासिनः
आजग्मूराघवंद्रष्टुंभयाल्लवणरक्षसः १ कृत्वाग्रेतुमुनिश्रेष्ठंभार्गवंच्यवनंद्विजाः असंख्याताःस
मायातारामादभयकांक्षिणः २ तान्पूजयित्वापरयाभक्त्यारघुकुलोत्तमः उवाचमधुरंवाक्यंहर्षयन्मु
निमंडलम् ३ करवाणिमुनिश्रेष्ठाःकिमागमनकारणम् धन्योऽस्मियदियूयंमांप्रीत्याद्रष्टुमिहाग
ताः ४ दुष्करंचापियत्कार्यंभवतांतत्करोम्यहम् आज्ञापयंतुमांभृत्यंब्राह्मणादैवतंहिमे ५ तच्छ्रु
त्वासहसाहृष्टश्च्यवनोवाक्यमब्रवीत् मधुनामामहादैत्यःपुराकृतयुगेप्रभो ६ आसीदतीवधर्मा
त्मादेवब्राह्मणपूजकः तस्यतुष्टोमहादेवोददौशूलमनुत्तमम् ७ प्राहचानेनयंहंसिसतुभस्मीभवि
ष्यति रावणस्यानुजाभार्यातस्यकुंभीनसीश्रुता ८ तस्यांतुलवणोनामराक्षसोभीमविक्रमः आ
सीद्दुरात्मादुर्धर्षोदेवब्राह्मणहिंसकः ९

मःसर्गः ५ एकदेति लवणरक्षसः लवणनाम्नोभयादित्य
र्थः १ रामाल्लवणकृतभयनाशकांक्षिणः २ ३ हेमुनिश्रेष्ठाः अहंकिंभवत्कार्यंकरवाणि मत्समीपेभवदागमनस्यचकिंका
रणं यदियत्प्रीत्यासर्वदुःखनिवर्तनक्षमत्वबुद्ध्यायाप्रीतिस्तयायावद्द्रष्टुमागतास्तद्धन्योऽस्मि ४ ५ ६ अनुत्तमंनविद्यतेशत्रु
वधेउत्तममधिकंयस्मात्तत् ७ ८ यतोदुरात्मातःसर्वैर्दुर्धर्षोदुःसहः ९ ७ ७ ७

वोयुष्माकंमाभीः भवत्विति शेषः १० विगतज्वराः गतदुःखाः ११ लवणराक्षसभित्यस्य कोवाहनिष्यतीत्यनेनान्वयः कोवाब्राह्मणेभ्योभयंदद्यात्दास्यतीत्यर्थः १२ १३ १४ वधायचवधार्थमित्यर्थः हन्यांहनिष्यामीत्यर्थः १५ १६ अभिषेचनेनिमित्तेविषयसप्तम्याश्रयमर्थः फलतिअकारयत् वसिष्ठादिभिरिति

पीडितास्तेनराजेंद्र वयंत्वांशरणंगताः तच्छ्रुत्वाराघवोऽप्याहमाभैष्टमुनिपुंगवाः १० लवणंनाशयिष्यामिगच्छंतुविगतज्वराः इत्युक्त्वाप्राहरामोऽपिभ्रातॄन्कोवाहनिष्यति ११ लवणंराक्षसंदद्याद्ब्राह्मणेभ्योभयंमहत् तच्छ्रुत्वाप्रांजलिःप्राहभरतोराघवायवै १२ अहमेवहनिष्यामिदेवाज्ञापयमांप्रभो ततोरामंनमस्कृत्यशत्रुघ्नोवाक्यमब्रवीत् १३ लक्ष्मणेनमहत्कार्यंकृतंराघवसंयुगे नंदिग्रामेमहाबुद्धिर्भरतोदुःखमन्वभूत् १४ अहमेवगमिष्यामिलवणस्यवधायच त्वत्प्रसादाद्रघुश्रेष्ठहन्यांतंराक्षसंयुधि १५ तच्छ्रुत्वास्वांकमारोप्यशत्रुघ्नंशत्रुसूदनः प्राहाद्यैवाभिषेक्ष्यामिमथुराराज्यकारणात् १६ आनाय्यचसमस्तसंभारान्लक्ष्मणेनाभिषेचने अनिच्छंतमपिस्नेहादभिषेकमकारयत् १७ दत्वातस्मैशरंदिव्यंरामःशत्रुघ्नमब्रवीत् अनेनजहिबाणेनलवणंलोककंटकम् १८ सशूलंसंपूज्यतच्छूलंगेहेगच्छतिकाननम् भक्षणार्थंतुजंतूनांनानाप्राणिवधायच १९ सतुनायातिसदनंयावद्वनचरोभवेत् तावदेवपुरद्वारितिष्ठत्वंधृतकार्मुकः २० योत्स्यतेसत्वयाक्रुद्धस्तदावध्योभविष्यति तंहत्वालवणंक्रूरंतद्वनंमधुसंज्ञितम् २१ निवेश्यनगरंतत्रतिष्ठत्वंमेऽनुशासनात् अश्वानांपंचसाहस्रंरथानांचतदर्धकम् २२ गजानांषट्शतानीहपत्तीनामयुतत्रयम् आगमिष्यतिपश्चात्त्वमग्रेसाधयराक्षसम् २३ इत्युक्त्वामूर्ध्न्यवघ्रायप्रेषयामासराघवः शत्रुघ्नंमुनिभिःसार्धमाशीर्भिरभिनंद्यच २४ शत्रुघ्नोऽपितथाचक्रेयथारामेणचोदितः हत्वामधुसुतंयुद्धेमथुरामकरोत्पुरीम् २५

शेषः १७ १८ गेहेसंपूज्यस्थापयित्वावनंगच्छतीत्यर्थः १९ सतुयावद्वनचरोभवेत् भवतिसदनंनायातितावदेवेत्यन्वयः २० क्रुद्धःसन्योत्स्यतेशूलंविनैवेतिशेषः २१ २२ २३ त्वमग्रेप्रथममेकएवराक्षसंसाधयनाशयपश्चाद्यथोत्तरंसेनात्वत्समीपमागमिष्यतीत्यर्थः २४ २५

स्फीतांसमृद्धांजनपदाम् जनवासस्थानभूतांपूर्वंतुवनत्वान्नतथा २६ २७ क्रममेवाह उपनीतौचेति २८ यत्पुराशंकरेणपार्वत्यै प्रोक्तंरामायणंतद्वेदोपबृंहणार्थायवेदतात्पर्यार्थज्ञाननिमित्तमग्राहयतशब्दतोऽर्थतश्चबोधितवानित्यर्थः २९ तंत्रीशब्दतालाभ्यांसमायुक्तौअवैषम्येणयुक्तौयथातयोर्वैषम्यंनभवति तथागायंतौचेरतुः तंत्रीलयेतिपाठेतंत्र्यालयोमूर्छनातत्रसमायुक्तौअत्यंतनिपुणौ ३० ३१ भूलोकेगंधर्वकिंनरमध्येनेदृशः देवालयेस्वर्गेदेवेषुनपातालेनागेषुनअथवाब्रह्मलोकेऽपिनेदृशो

स्फीतांजनपदांचक्रेमथुरांदानमानतः सीताऽपिसुषुवेपुत्रौद्वौवाल्मीकेरथाश्रमे २६ मुनिस्तयोर्नामचक्रेकुशोज्येष्ठोनुजोलवः क्रमेणविद्यासंपन्नौसीतापुत्रौबभूवतुः २७ उपनीतौचमुनिनावेदाध्ययनतत्परौ कृत्स्नंरामायणंप्राहकाव्यंबालकयोर्मुनिः २८ शंकरेणपुराप्रोक्तंपार्वत्यैपुरहारिणा वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः २९ कुमारौस्वरसंपन्नौसुंदरावश्विनाविव तंत्रीतालसमायुक्तौगायंतौचेरतुर्वने ३० तत्रतत्रमुनीनांतौसमाजेसुरूपिणौ गायंतावभितोदृष्ट्वाविस्मितामुनयोऽब्रुवन् ३१ गंधर्वेष्विहकिंनरेषुभुविवादेवेषुदेवालयेपातालेष्वथवाचतुर्मुखगृहेलोकेषुसर्वेषुच अस्माभिश्चिरजीविभिश्चिरतरंदृष्ट्वादिशःसर्वतोनाज्ञायीदृशगीतवाद्यगरिमानादर्शिनाश्रावि च ३२ एवंस्तुवद्भिरखिलैर्मुनिभिःप्रतिवासरम् आसातेसुखमेकांतेवाल्मीकेराश्रमेचिरम् ३३ अथरामोऽश्वमेधादींश्चकारबहुदक्षिणान् यज्ञान्स्वर्णमयींसीतांविधायविपुलद्युतिः ३४ तस्मिन्वितानेऋषयःसर्वेराजर्षयस्तथा ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःसमाजग्मुर्दिदृक्षवः ३५ वाल्मीकिरपिसंगृह्यगायंतौतौकुशीलवौ जगामऋषिवाटस्यसमीपंमुनिपुंगवः ३६ तत्रैकांतेस्थितंशांतंसमाधिविरमेमुनिम् कुशःपप्रच्छवाल्मीकिंज्ञानशास्त्रंकथांतरे ३७

गायकः नाज्ञायीत्यस्यैवविवरणंनादर्शिसाक्षादीदृशंगानंस्वकर्णाभ्यांनश्रुतमित्यर्थः नाश्राविकर्णोपकर्णिकयामुकदेशेईदृशोविशिष्टगातास्तीतिनश्रुतमपीत्यर्थः ३२ स्तुवद्भिर्मुनिभिःसहेतिशेषः ३३ ३४ वितानेयज्ञसंसदिदिदृक्षवः यज्ञमितिशेषः संगृह्यगृहीत्वाऋषिवाटस्यऋषिवाटस्थानस्य ३५ ३६ ज्ञानशास्त्रंतत्वज्ञानकारणंशास्त्रंइतःपरंमुनिवियोगकालस्यसन्निहितत्वादिदंगुह्यंतत्वंपप्रच्छेतिभावः ३७

भवतः सकाशादखिलेशेषः संसृतिनिर्बंधः संसाररूपोबंधः ३८ ३९ तत्त्वमत्तः श्रुत्वायथामयोदितंकथितंभविष्यसि ४० तथैवान्नरेत्यन्वयः अदेहस्यवस्तुतोदेहसंबंधहीनस्यापिदेहोमहागेहमेवयथागृहस्वामिनागृहस्यनतादात्म्यंतथास्यचिदात्मनोदेहेनापिनतादात्म्यमितिभावः ४१ तस्यचिदात्मनोऽस्मिन्देहेऽहंकारएवमंत्रीसचाहंकारस्तेनैवकल्पितः तत्सान्निध्येन मायायास्तद्रूपः परिणामइत्यनस्तेनकल्पितइत्युक्तम् सोऽहंकारः स्वंस्वीयंदेहरूपगेहविषयमहंकारंममेत्याकाराभिमानंचिदात्मनिसमारोप्य ४२ तेनचिदात्मनातादात्म्यमभेदमापन्नो यतोतः स्वचेष्टितंचिदानंदेविदधाति ननुजडस्याहंकारस्यकथंचेष्टितत्वमतआह तद्भासितवपुस्तत्संपर्कादेवतादृशसामर्थ्यवानयंजात

भगवान्श्रोतुमिच्छामिसंक्षेपाद्भवतोऽखिलम् देहिनः संसृतिर्बंधः कथमुत्पद्यतेदृढः ३८ कथंविमुच्यतेदेहीदृढबंधाद्भवाभिधात् वक्तुमर्हसिसर्वज्ञमह्यंशिष्यायतेमुने ३९ वाल्मीकिरुवाच शृणुवक्ष्यामितेसर्वंसंक्षेपाद्बंधमोक्षयोः स्वरूपंसाधनंचापिमत्तः श्रुत्वायथोदितम् ४० तथैवाचरभद्रंतेजीवन्मुक्तोभविष्यसि देहएवमहागेहमदेहस्यचिदात्मनः ४१ तस्याहंकारएवास्मिन्मंत्रीतेनैवकल्पितः देहगेहाभिमानंस्वंसमारोप्यचिदात्मनि ४२ तेनतादात्म्यमापन्नः स्वचेष्टितमशेषतः विदधातिचिदानंदेतद्भासितवपुः स्वयम् ४३ तेनसंकल्पितोदेहीसंकल्पनिगडावृतः पुत्रदारगृहादीनिसंकल्पयतिनित्यानिशम् ४४ संकल्पयन्स्वयंदेहीपरिशोचतिसर्वदा त्रयस्तस्याहमोदेहाअधमोत्तममध्यमाः ४५ तमः सत्वरजः संज्ञाजगतः कारणंस्थितेः तमोरूपाद्धिसंकल्पान्नित्यंतामसचेष्टया ४६

इत्यर्थः ४३ तेनाहंकारेणसंकल्पितोयमेवसंकल्पान्करोत्विति संकल्पविषयीकृतः यद्वा स्वीयसंकल्पेनैवतद्वान्कृतोऽस्यंतसन्निकर्षेणतदात्म्यापन्नत्वात् यथाभार्याविशिष्टएवगृहस्थोगृहस्थस्यभार्येतिचव्यवहारस्तद्वदयंव्यवहारोबोध्यः तदीयसंकल्परूपनिगडेनावृतोबद्धः संकल्पयतिकामयते ४४ तानिकामयन्तदलाभेलब्धनाशेचशोचतित्रयः तमः सत्वरजोरूपाः ४५ तदेवाहतमइत्यादि अतएवजगतः स्थितेः कारणं तेषांकार्यविशेषानाह तमोरूपादितितमोरूपात्तमोगुणप्राधान्येनकृतात्संकल्पादित्यर्थः वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् तमोरूपादित्युक्तकारणानुरूपत्वात्कार्यस्यतत्कृतचेष्टायास्तामसत्वम् ४६

४७ मोक्षोप्यनयैवत्वत्याप्राप्यइत्याहादूरेति अतएवसपुरुषः सुखरूपस्तिष्ठतिहिप्रसिद्धंयस्यरजोरूपः संकल्पः सलोकेव्यवहार वान् ४८
ततः व्यवहारयुतः पुत्रदारानुरंजितः संसारेराजससंकल्पकृततत्तत्कर्मवशात्तिष्ठतियस्यसंकल्प एतत्पूर्वोक्तंत्रिविधमपिरूपंपरित्यज्य
शाम्यतीतिशेषः ४९ सपरंपदमाप्नोतिसत्वरूपसंकल्पस्यहिक्रमेणसर्वसंकल्पनाशद्वारादूरमोक्षत्वंप्रागुक्तंबोध्यं आत्मपरिक्षयेप्र-
त्यात्मासंकल्पः अतस्त्वंदृष्टीः सर्वेंद्रियज्ञानानिपरित्यज्यमनसैवमनोविनियम्यविषयेभ्योनिवर्त्य ५० बाह्येंद्रियविषयसहितोय-
आभ्यंतरेंद्रियविषयोऽर्थस्तस्यतद्विषयस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरुसंकल्पंत्यजेत्यर्थः अन्योपायेननसर्वथासुखप्राप्तिरित्याह यदीति

अत्यंततामसोभूत्वाकृमिकीटत्वमाप्नुयात् सत्वरूपोहिसंकल्पोधर्मज्ञानपरायणः ४७ अदूरमोक्ष
साम्राज्यः सुखरूपोहितिष्ठति रजोरूपोहिसंकल्पोलोकेसव्यवहारवान् ४८ परितिष्ठतिसंसारेपुत्र
दारानुरंजितः त्रिविधंतुपरित्यज्यरूपमेतन्महामते ४९ संकल्पः परमाप्नोतिपदमात्मपरिक्षये दृष्टीः
सर्वाः परित्यज्यनियम्यमनसामनः ५० सबाह्याभ्यंतरार्थस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरु यदिवर्षसहस्राणि
तपश्चरसिदारुणम् पातालस्थस्यभूस्थस्यस्वर्गस्थस्यापितेनघ नान्यः कश्चिदुपायोऽस्तिसंकल्पो
पशमादृते ५२ अनाबाधेविकारेस्वेसुखेपरमपावने संकल्पोपशमेयत्नंपौरुषेणपरंकुरु ५३ संक-
ल्पतंतौनिखिलाभावाः प्रोक्ताः किलानघ छिन्नेतंतौनजानीमः क्वयांतिविभवाः पराः ५४ निःसं
कल्पोयथाप्राप्तव्यवहारपरोभव क्षयेसंकल्पजालस्यजीवोब्रह्मत्वमाप्नुयात् ५५

५१ तादृशतपः पूर्वकंपातालाद्यन्यतमलोकस्थस्यापितवसंकल्पोपशमादृतेतंविना ५२ अनाबाधेदुःखासंपर्के अविकारेविषयसं
बंधंविनैवप्राप्येपरमपावनेस्वात्मरूपेसुखेतत्प्राप्तिनिमित्तंनकश्चिदुपायो स्तीत्यर्थस्तस्मात्तद्रूपशमेयत्नंकुरु ५३ संकल्पस्यैवाधार
त्वात्तन्नाशेएवसर्वविषयनिवृत्तिरित्याह संकल्पतंतावितिविभावाः विशिष्टोभावः संसारोयेभ्यस्तादृशास्तेपराभावास्तेक्वयांतीतिनजा
नीमः सर्वथानश्यंत्येवेतिभावः ५४ तस्मान्निःसंकल्पोत्यक्तेच्छोयथाप्राप्तंव्यवहारंकुर्वित्यर्थः संकल्पक्षयफलमाह क्षयेति ५५

प्रसभं हठेन विकल्पजालं त्यक्त्वा अधिगतपरमार्थौ ब्रह्मतत्त्वं येन तद्भावमुपेत्य प्राप्य तदद्वितीयं पदं अधिगमय प्राप्नुहि वितनः सुखायानु-
च्छेद्यसुखाय तदर्थं निदिध्यासनमुपदिशति सुषुप्तिकालिकाचित्तवृत्तिर्यस्य तादृशो भव सकलविषयरहितचित्तवृत्तिरेव ब्रह्माकारा
चित्तवृत्तिरिति भावः ५६ इतिश्रीमत्सकल॰ उत्तरकांडे षष्ठः सर्गः ६ वाल्मीकिनेति सद्गुरूपदेशात् कुशस्योत्तमाधि

अधिगतपरमार्थतामुपेत्य प्रसभमपास्य विकल्पजालमुच्चैः अधिगमय पदं तदद्वितीयं वितत सुखाय
सुषुप्तचित्तवृत्तिः ५६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे षष्ठः सर्गः ६
वाल्मीकिना बोधितोसौ कुशः सद्योगतत्क्रमः अंतर्युक्तो बहिः सर्वमनुकुर्वंश्च चारसः १ वाल्मीकिर
पितौ प्राह सीतापुत्रौ महाधियौ तत्र तत्र च गायंतौ पुरवीथिषु सर्वतः २ रामस्याग्रे प्रगायेतां शुश्रूषु
र्यदि राघवः न ग्राह्यं वै यकवाभ्यां तद्यदि किंचित्प्रदास्यति ३ इति तौ चोदितौ तत्र गायमानौ विचेरतुः
यथोक्तं ऋषिणा पूर्वं तत्र तत्राभ्यगायताम् ४ तां स सुश्राव काकुत्स्थः पूर्वचर्यां ततस्ततः अपूर्वपा
ठजातिं च गेयेन समभिप्लुताम् ५ बालयो राघवः श्रुत्वा कौतूहलमुपेयिवान् अथ कर्मांतरे राजास
माहूय महामुनीन् ६ राज्ञश्चैव नरव्याघ्रः पंडितांश्चैव नैगमान् पौराणिकाः शब्दविदो ये च वृद्धा द्वि
जातयः ७ एतान्सर्वान्समाहूय गायकौ संप्रवेशयत् ते सर्वे हृष्टमनसो राजानो ब्राह्मणादयः ८
रामं तौ दारकौ दृष्ट्वा विस्मिता ह्यनिमेषणाः अवोचन्त सर्व एवैते परस्परमथागताः ९ इमौ रामस्य-
सदृशौ बिंबाद्बिंबमिवोदितौ जटिलौ यदि न स्यातां न च वल्कलधारिणौ १० विशेषं नाधिगच्छामो
राघवस्यानयोस्तदा एवं संवदतां तेषां विस्मितानां परस्परम् ११ कारित्वाच्च तत्कालमेव निदिध्यासनांत-
त्साधनसंपदिति भावः यत्करोति तदनुकुर्वन्निव तत्रास्थाभावादिति भावः १ २ यदि किंचिद्राघवो धनं दास्यति तन्न ग्राह्यम्
३ यथोक्तं यथाशिक्षितम् ४ अपूर्वपाठजातिं अपूर्वपठनरीतिं गेयेन गानेन व्याप्ताम् ५ ६ शब्दविदः व्याकरणविदः ७
संप्रवेशयत् अडभाव आर्षः ८ रामं दारकौ च दृष्ट्वा विस्मिताः संतो निमेषणा अपश्यन्निति शेषः ९ बिंबं प्रतिबिंबम् १० ११

अतिमानुषं मनुष्यलोकीयगानमतिक्रांतम् १२ १३ नौआवांवन्यभोजनौस्वइतिशेषः १४ १५ १६ १७ प्रत्ययंसर्वजनस्यशुद्धत्वनिश्चयोत्पादकंश

उपचक्रमतुर्गातुंतावुभौमुनिदारकौ ततःप्रवृत्तंमधुरंगांधर्वमतिमानुषम् १२ श्रुत्वातन्मधुरंगीतमप
राणहेरघूत्तमः उवाचभरतंचाभ्यांदीयतामयुतंवसु १३ दीयमानंसुवर्णंतुनतज्जग्रहतुस्तदा किम-
नेनसुवर्णेनराजन्नौवन्यभोजनौ १४ इतिसंत्यज्यसंदत्तंजग्मतुर्मुनिसन्निधिम् एवंश्रुत्वातुचरितं
रामःस्वस्यैवविस्मितः १५ ज्ञात्वासीताकुमारौतौशत्रुघ्नंचेदमब्रवीत् हनूमंतंसुषेणंचविभीषण
मथांगदम् १६ भगवंतंमहात्मानंवाल्मीकिंमुनिसत्तमम् आनयध्वंमुनिवरंससीतंदेवसंमितम्
१७ अस्यास्तुपर्षदोमध्येप्रत्ययंजनकात्मजा करोतुशपथंसर्वेजानंतुगतकल्मषाम् १८ सीतांत
दुक्तंश्रुत्वागताःसर्वेऽतिविस्मिताः उचुर्यथोक्तंरामेणवाल्मीकिंरामपार्षदाः १९ रामस्यहृद्गतंस
र्वंज्ञात्वावाल्मीकिरब्रवीत् श्वःकरिष्यतिवैसीताशपथंजनसंसदि २० योषितांपरमंदैवंपतिरेव
नसंशयः तच्छ्रुत्वासहसागत्वासर्वेप्रोचुर्मुनेर्वचः २१ राघवस्यापिरामोऽपिश्रुत्वाम्युनिवचस्तथा
राजानोमुनयःसर्वेशृणुध्वमितिचाब्रवीत् २२ सीतायाःशपथंलोकाविजानंतुशुभाशुभम् इत्यु
क्ताराघवेणाथलोकाःसर्वेदिदृक्षवः २३ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवमहर्षयः वानराश्चस
माजग्मुःकौतूहलसमन्विताः २४ ततोमुनिवरस्तूर्णंससीतःसमुपागमत् अग्रतस्तमृषिंकृत्वा
यांतीकिंचिदवाङ्मुखी २५ कृतांजलिर्बाष्पकंठासीतायज्ञंविवेशतम् दृष्ट्वालक्ष्मीमिवायांतींब्र
ह्माणमनुयायिनीम् २६ वाल्मीकेःपृष्ठतःसीतांसाधुवादोमहानभूत् तदामध्येजनौघस्यप्रवि-
श्यमुनिपुंगवः २७ सीतासहायोवाल्मीकिरितिप्राहचराघवम् इयंदाशरथेसीतासुव्रताधर्मचारि
णी २८ पथमित्यन्वयः सीतामितिपूर्वान्वयि १८ १९ २० २१ राघवस्यापिसविधंतद्वचऊचुरितिअन्वयःराजानोमुन
यइतिसंबोधने २२ सीतायाःशपथंदृष्ट्वातस्याःशुभाशुभंधर्माधर्मरूपंविजानंतुनिर्णयंतु २३ २४ २५ बाष्पकंठासैव २६ २७ २८

अपापाऽपिलोकापवादभीत्यात्यक्ता २९ सासीताप्रत्ययंविश्वासजनकंशपथं अत्रस्थानेकृषेरतिकरुणरसाक्रांतचित्तत्वाइमाविति पदपौनरुक्त्यंनदोषाय ३० तत्रादौभगवान्वाल्मीकिःस्वधर्मशपथैःसीताया अदुष्टत्वंख्यापयति प्रचेतसइत्यादिना ३१ यथाद्ययावदनृतमुक्तंनस्मराभितथा इमौतवपुत्रकाविति वाक्यमपिसत्यमेवेत्यर्थः ३२ ३३ प्रत्ययोविश्वासः ३४ महान्प्रत्ययजनकःशपथोऽग्निप्रवे-

अपापातेपुरात्यक्तामममाश्रमसमीपतः लोकापवादभीतेनत्वयाराममहावने २९ प्रत्ययंदास्यतेसीता तदनुज्ञातुमर्हसि इमौतुसीतातनयाविमौयमलजातकौ ३० सुतौतुतवदुर्धर्षौतथ्यमेतद्ब्रवीमिते प्रचेतसोऽहंदशमःपुत्रोरघुकुलोद्वह ३१ अनृतंनस्मराम्युक्तंयथेमौतवपुत्रकौ बहून्वर्षगणान्सम्यक्तपश्चर्यामयाकृता ३२ नोपाश्नीयांफलंतस्यादुष्टेयंयदिमैथिली वाल्मीकिनैवमुक्तस्तुराघवः प्रत्यभाषत ३३ एवमेतन्महाप्राज्ञयथावदसिसुव्रत प्रत्ययोजनितोमह्यंतववाक्यैरकिल्बिषैः ३४ लंकायामपिदत्तोमेवैदेह्याप्रत्ययोमहान् देवानांपुरतस्तेनमंदिरेसंप्रवेशिता ३५ सेयंलोकभयाद्ब्रह्मन्नपापाऽपिसतीपुरा सीतामयापरित्यक्ताभवान्तत्क्षंतुमर्हसि ३६ ममैवजातौजानामिपुत्रावेतौ कुशीलवौ शुद्धायांजगतीमध्येसीतायांप्रीतिरस्तुमे ३७ देवाःसर्वेपरिज्ञायरामाभिप्रायमुत्सुकाः ब्रह्माणमग्रतःकृत्वासमाजग्मुःसहस्रशः ३८ प्रजाःसमागमन्दृष्टाःसीताकौशेयवासिनी उदङ्मुखीह्यधोदृष्टिःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ३९ रामादन्यंयथाहंवैमनसाऽपिनचिंतये तथामेधरणीदेवीविवरंदातुमर्हति ४० तथाशपंत्याःसीतायाःप्रादुरासीन्महाद्भुतम् भूतलाद्दिव्यमत्यर्थंसिंहासनमनुत्तमम् ४१ नागेंद्रैर्ध्रियमाणंचदिव्यदेहैरविप्रभम् भूदेवीजानकींदोर्भ्यांगृहीत्वास्नेहसंयुता ४२ स्वागतंतामुवाचैनांआसनेसन्यवेशयत् सिंहासनस्थांवैदेहींप्रविशंतींरसातलम् ४३

शरूपः ३५ लोकभयात्लोककृतदुर्वादभयात् ३६ जगतीमध्येतहर्तिलोकमध्येशुद्धायांशपथेनसर्वलोकज्ञातशुद्धतायाम् ३७ ३८ ३९ विवरंप्रवेशायछिद्ररूपंमार्गं ४० महाद्भुतमत्याश्चर्यंदिव्यंसिंहासनंप्रादुरासीत् ४१ सर्वाश्चर्यत्वदिव्यत्वोपपादकंरविप्रभमिति ४२ दोर्भ्यांगृहीत्वास्वागतमितितामुवाचाथैनामासनेसन्यवेशयत् ४३

साधुवादश्च आसीदितिशेषः ४४ बहुधावाचः बहुप्रकारवाचः सीतेमैवंकर्तुमर्हाइतिराघवोगृहीतशपथोपिपुनः शपथग्रहणेप्रवृत्त
इत्येवंबहुप्रकारवाचः ४५ सीताशपथकारणात् बहुधावाचऊचुरित्यनुकर्षः तस्याश्चिंतापराः क्वसीतागमिष्यतीत्यादिचिंतायुक्ताः
ध्यानपरायणाः भूप्रविष्टसीतारूपस्यध्यानपरायणाः ४६ रामंनिरीक्षंतः किंकरिष्यतीत्याद्येवम् सीतांनिरीक्षंतः कथंगच्छत्येवेत्या
द्येवंप्रकारेणअचेतनमासीदितिशेषः ४७ भविष्यतः कार्यस्य गौरवंनिश्चयं ज्ञात्वैवज्ञात्वाऽपि ४८ अजानन्निवशक्रशोचल्लोकव्यवहारानु

निरंतरापुष्पवृष्टिर्दिव्यासीतामवाकिरत् साधुवादश्चसुमहान्देवानांपरमाद्भुतः ४४ ऊचुश्चबहुधावाचो
अंतरिक्षगताः सुराः अंतरिक्षेचभूमौचसर्वेस्थावरजंगमाः ४५ वानराश्चमहाकायाः सीताशपथ
कारणात् केचिच्चिंतापरास्तस्याः केचिद्ध्यानपरायणाः ४६ केचिद्रामंनिरीक्षंतः केचित्सीतामचेत
सः मुहूर्तमात्रंतत्सर्वंतूष्णींभूतमचेतनम् ४७ सीताप्रवेशनंदृष्ट्वासर्वंसंमोहितंजगत् रामस्तुस
र्वंज्ञात्वैवभविष्यत्कार्यगौरवम् ४८ अजानन्निवदुःखेनशुशोचजनकात्मजाम् ब्रह्मणाऋषिभिः
सार्द्धंबोधितोरघुनंदनः ४९ प्रतिबुद्धइवस्वभ्राच्चकारानंतराः क्रियाः विससर्जऋषीन्सर्वानृत्वि-
जोयेसमागताः ५० तान्सर्वान्धनरत्नाद्यैस्तोषयामासभूरिशः उपादायकुमारौतौअयोध्यामग
मत्प्रभुः ५१ तदादिनिस्पृहोरामः सर्वभोगेषुसर्वदा आत्मचिंतापरोनित्यमेकांतेसमुपस्थितः ५२
एकांतेध्याननिरतेएकदाराघवेसति ज्ञात्वानारायणंसाक्षात्कौसल्याप्रियवादिनी ५३ भक्त्याग
त्यप्रसंन्नंतंप्रणतामाहहृष्टधीः रामत्वंजगतामादिरादिमध्यांतवर्जितः ५४

सारेणेत्यर्थः बोधितः भाविनो
दुःपरिहारत्वादिकथाभिः कृतदुःखापनयनः ४९ ऋत्विजोयेइत्यत्रतान्विससर्जेत्यनुकर्षः ५० तान्ऋत्विक्प्रभृतीन् ५१ ए
कांतेसमुपस्थितः तत्रैवस्थितआसीत् ५२ ध्याननिरतेराघवेसतीत्यर्थः रामंतच्चरित्रैर्ऋषिवाक्यैश्च तत्कृपावशान्नारायणंज्ञा
त्वा ५३ प्रणतानारायणोऽयमितिबुद्ध्या आदिः कारणंस्वयंचोत्पत्तिनाशरहितस्तदभावादेवचमध्यवर्जितः ५२

हिरण्यगर्भानंदादपिउत्कृष्टोयआनंदस्तद्रूपः पूर्णः पुरुषः प्राप्तसर्वका
सर्वेषांपरमउत्कृष्टआत्मा अंतर्यामिविधयाप्रेरकत्वात्परानंदः हिरण्यगर्भानंदादपिउत्कृष्टोयआनंदस्तद्रूपः पूर्णः पुरुषः प्राप्तसर्वका
मत्वात्पूर्णः अतएवेश्वरः सर्वनियंताइदृशोपित्वंममगर्भरूपेगृहेमदीयपुण्याधिक्याज्जातोजातइव ५५ अवसानेस्वस्याअवसानका
लेतिवार्धकेइत्यर्थः त्वदवतारसमाप्तिकालेचसमयः प्रश्नावसरः अबोधजः अज्ञानजः कृत्स्नोननिवर्ततेसर्वदात्वत्संगात्किंचिन्निवृ-
त्तो ऽपिसर्वथाननिवर्ततइति भावः ५६ इदानीमपि अवसानकाले ऽपि यथासंक्षेपतोबोधयेत्यन्वयः ५७ निर्वेदोविषयेष्वलंप्रत्ययस्तेन
वादिनीमीदृशवचनवक्त्रीम् ५८ त्रीन्मार्गानाह कर्मेत्यादि अचेदंबोध्यंज्ञानयोगस्त्रिधा एतज्जन्मानुष्ठितकर्मयोगसंपादितचित्तशु-
द्ध्याजातः एतज्जन्मानुष्ठितभक्तियोगकृतचित्तशुद्ध्याजातः पूर्वार्जिताभ्यामाभ्यांसंपादितयाएतज्जन्मनितदनुष्ठानानपेक्षोवेति अ

परमात्मापरानंदः पूर्णः पुरुषईश्वरः जातो ऽसिमेगर्भगृहेममपुण्यातिरेकतः ५५ अवसानेममाप्य
द्यसमयोभूद्रघूत्तम नाद्याप्यबोधजः कृत्स्नोभवबंधोनिवर्तते ५६ इदानीमपिमेज्ञानंभवबंध
निवर्तकम् यथासंक्षेपतोभूयात्तथाबोधयमांविभो ५७ निर्वेदवादिनीमेवंमातरंमातृवत्सलः दयालुःप्रा
हधर्मात्माजराजर्जरितांशुभाम् ५८ मार्गास्त्रयोमयाप्रोक्ताः पुरामोक्षाप्तिसाधकाः कर्मयोगोज्ञानयो-
गोभक्तियोगश्चशाश्वतः ५९ भक्तिर्विभिद्यतेमातस्त्रिविधागुणभेदतः स्वभावोयस्ययस्तेनतस्यभक्ति
र्विभिद्यते ६० यस्तुहिंसांसमुद्दिश्यदंभंमात्सर्यमेववा भेददृष्टिश्चसंरंभीभक्तोमेतामसःस्मृतः ६१ फलाभि
संधिर्भोगार्थीधनकामोयशस्तथा अर्चादौभेदबुद्ध्यामांपूजयेत्सतुराजसः ६२ न्यथाकेवलकर्मभक्तिभ्यांज्ञानंवि

नामोक्षस्यतमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपंथाविद्यतेयनायेतिश्रुतिविरुद्धतयायथाश्रुतमूलासंगतिःस्यादितिदिक्तेषांमध्येभक्तियोग
रूपोमार्गोज्ञानजननेसफलमइत्यर्थः ५९ गुणभेदः तमोरजः सत्वरूपगुणभेदेनतामसीराजसीसात्विकीचेतित्रिधेत्यर्थः ६० भक्तिभेदवि
ध्यान्वक्तस्यापित्रैविध्यंतत्रतामसंभक्तमाह यस्त्विति हिंसांशत्रोः दंभंपूजालाभादिफलकंमात्सर्यंपरगुणद्वेषभेददृष्टिः अरिमित्रादिदृ
ष्टिःसंरंभीतत्तद्विषयकाग्रहवान् ६१ फलंस्वर्गस्तदभिसंधिस्तत्कामः भोगऐहिकः यशइत्यस्ययशः कामइत्यर्थः गोबलीवर्द-
न्यायेनपृथग्निर्देशः आर्चादौप्रतिमादौआदिनास्थंडिलादिपूजास्थानसंग्रहः भेदबुद्ध्याअयमुपास्योहमुपासकइत्येवंरूपया ६२

यानिर्हरणायपापनाशायकर्ममत्पूजनरूपंपरस्मिन्मयिअर्पितंकुर्याद्भगवतःप्रेरणयायदस्वतंत्रेणमयाकृतंतेनसएवतुष्यत्विति बुद्धिर्ब्र
ह्मार्पणंनाम अथवाशास्त्रबोधितत्वादवश्यकर्तव्यमितिबुद्ध्यावायःकुर्यात्ससात्त्विकः अत्रापिभेदबुद्ध्येत्यपादानादभेदबुद्धिरेतत्फल
मितिसूचितम् ६३ एतत्फलीभूतंनिर्गुणभक्तियोगलक्षणमाह मद्गुणेति अविच्छिन्नामनोवृत्तिरित्यंतेन अनंतगुणालयेमयियाअवि
च्छिन्नामनोवृत्तिरेतत्सगुणध्यानस्यनिर्गुणध्यानस्यलक्षणंप्रापकम् तत्रदृष्टांतः यथागंगांबुनोंबुधौइति अनेनाभेदविषयत्वंमनोवृ
त्तेर्दर्शितम् ६४ अहैतुकीफलानुद्देशः अतएवाव्यवहिताविशेषेणावहितासंबद्धासार्ष्टिःसारूप्यम् ६५ उक्तफलानिददात्यपिपरंतु-

परस्मिन्नर्पितंयस्तुकर्मनिर्हरणायवा कर्तव्यमितिवाकुर्याद्भेदबुद्ध्याससात्त्विकः ६३ मद्गुणश्रवणादेव
मय्यनंतगुणालये अविच्छिन्नामनोवृत्तिर्यथागंगांबुनोंबुधौ ६४ तदेवभक्तियोगस्यलक्षणंनिर्गुणस्य
हि ६४ अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिर्मयिजायते सामेसालोक्यसामीप्यसार्ष्टिसायुज्यमेववा ६५ द
दात्यपिनगृण्हंतिभक्तामत्सेवनंविना सएवात्यंतिकोयोगोभक्तिमार्गस्यभामिनि ६६ मद्भावंप्राप्नुया
त्तेनअतिक्रम्यगुणत्रयम् महताकामहीनेनस्वधर्माचरणेनच ६७ कर्मयोगेनशस्तेनवर्जितेनविहिं-
सनम् मद्दर्शनस्तुतिमहापूजाभिःस्मृतिवंदनैः ६८ भूतेषुमद्भावनयासंगेनासत्यवर्जनैः बहुमानेन
महतांदुःखितानामनुकंपया ६९ स्वसमानेषुमैत्र्याचयमादीनांनिषेवया वेदांतवाक्यश्रवणान्ममनामा
नुकीर्तनात् ७० सत्संगेनार्जवेनैवत्व्यहमःपरिवर्जनात् कांक्षयाममधर्मस्यपरिशुद्धांतरोजनः ७१

भक्तामत्सेवनंविनातेषुमत्सेवायाअभावात् तानिनगृण्हंतिनांगीकुर्वंति सएवसालोक्यादितिरस्कारएवआत्यंतिकोयोगः सएवपूर्णोभक्ति
योमत्सेवारहितंमोक्षमपिनबहुमन्यतेइति ६६ तेनभक्तियोगेनगुणत्रयंतद्रूपांमायामतिक्रम्यमद्भावंमदैक्यंप्राप्नुयात् अथकर्मयोगमाह
महतेति कामहीनेनफलोद्देशहीनेनस्वधर्मोनित्यनैमित्तिकरूपः ६७ तादृशकर्मयोगेनमद्भावंप्राप्नुयात् कथंभूतेनविहिंसनंहिंसावर्जितं
नहिंसारहितेनेतियावत् उक्तभक्तियोगप्राप्त्युपायमाह मद्दर्शनेति स्मृतिःस्मरणंवंदनंप्रणतिः ६८ सर्वभूतेषुमद्भावनयाईश्वरभावनयाअ
संगेनदुष्टसंगपरित्यागेन ६९ यमादयोयमनियमप्राणायामादयः ७० अहमःअहंकृतेःअहंकर्तेत्यादिबुद्धेःममधर्मस्यमत्पूजादिरूपस्यकांक्ष
याइच्छया ७१

अंजसाशीघ्रमायातिमदभिन्नोभवतिस्वाश्रयात्वायुनास्वाश्रयापकर्षणात् ७२ अहमात्माव्यवस्थितः सर्वत्रचेतनोऽहमेवेत्यर्थः ७३
तंसर्वत्रचैतन्यसंपादकंमामज्ञात्वाबहिःक्रियोत्पन्नैरनेकभेदैर्द्रव्यैर्गंधपुष्पधूपादिभिर्हेअंबमेतोषणंसंतोषंनकुरुतेनजनयतिइत्य-
र्थः सर्वभूतस्थितत्वेनमामज्ञात्वाकृतयापूजयामोक्षफलदोममसंतोषोनेत्यर्थः ७४ सर्वप्राण्यपमानकर्त्रायावत्प्रतिमानपूजितातावदे
वविशिष्टानांसापूजायोग्यातदनंतरंनतत्पूजेत्यर्थः अर्चितइत्यस्यव्याख्यापूजितइति ७५ तावन्मामर्चयेदित्यर्थमध्यमणिन्यायेनोत्त
रान्वय्यपि यावत्सर्वभूतस्थितंमामात्मनितनस्मरेत् सएवाहमितितनजानीयात् तावदेवपूजादावधिकारोनतदुत्तरंपूज्यपूजकभावापग

मद्गुणश्रवणादेवयातिमामंजसाजनः यथावायुवशाद्गंधःस्वाश्रयाद्घ्राणमाविशेत् ७२ योगाभ्यासर
तंचित्तमेवमात्मानमाविशेत् सर्वेषुप्राणिजातेषुह्यहमात्माव्यवस्थितः ७३ तमज्ञात्वाविमूढात्माकुरु
तेकेवलंबहिः क्रियोत्पन्नैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मेनांबतोषणम् ७४ भूतावमानिनार्चायामर्चितोहंनपूजितः ७५
तावन्मामर्चयेद्देवंप्रतिमादौस्वकर्मभिः यावत्सर्वेषुभूतेषुस्थितंचात्मनितनस्मरेत् ७६ यस्तुभेदंप्र
कुरुतेस्वात्मनश्चपरस्यच भिन्नदृष्टेर्भयंमृत्युस्तस्यकुर्यान्नसंशयः ७७ मामतःसर्वभूतेषुपरिच्छिन्ने
षुसंस्थितम् एकंज्ञानेनमानेनमैत्र्याचार्चेदभिन्नधीः ७८ चेतसैवानिशंसर्वभूतानिप्रणमेत्सुधीः ज्ञा
त्वामांचेतनंशुद्धंजीवरूपेणसंस्थितम् ७९ तस्मात्कदाचिन्नेक्षेतभेदमीश्वरजीवयोः भक्तियोगोज्ञा
नयोगोमयामातरुदीरितः ८० आलंब्यैकतरंवापिपुरुषःशममृच्छति ततोमांभक्तियोगेनमातःसर्व
हृदिस्थितम् ८१

मादितिभावः इयमेवभावनामुख्येतिध्वनयितुंभेदंनिंदति यस्त्विति भिन्नदृष्टेस्तस्यमृत्युर्भयंकुर्यात् अ
त्रसंशयोनास्तीत्यर्थः ७६ तस्माद्भेदंत्यक्त्वैवाहमुपास्यइत्याह मामतइति एकंमांज्ञानेनमानेनएवंज्ञानपूर्वकंसर्वप्राणिसंमानेनेन-
मैत्र्यासर्वत्रमित्रबुद्ध्यामामर्चेत् इतीयमेवमेमुख्यापूजाक्वापिशत्रुबुद्धिःसर्वथानकार्येतिभावः अभिन्नधीःएकएवचेतनोभगवा
न्सर्वत्रेत्येवंबुद्धिरित्यर्थः ७८ तथासर्वभूतानिचेतसाप्रणमेत् तत्रहेतुर्ज्ञात्वेति ७९ ईश्वरजीवयोरितिपरस्परंजीवानांचेत्यपिबोध्यम्
ज्ञानयोगोभक्तियोगसहितोज्ञानयोगइत्यर्थः ८० एकतरंकेवलभक्तियोगमपीत्यर्थःशममृच्छतितस्यपरिणामेज्ञानयोगप्रापकत्वादितिभावः

८१

भक्तियोगेनउत्कृष्टोयमीश्वरः पूज्यइत्येवंरूपेणतत्रासामर्थ्ये आहपुत्ररूपेणवेति ०२ तिस्रोगतीः सात्विकराजसतामसीः तत्रसात्विकी अ
र्चिरादिगतिः राजसी धूमादिगतिस्तामसीजायस्वम्रियस्वेत्येवंरूपातत्राद्यादहराद्युपासकानांद्वितीयाकर्मिणांतृतीयान्येषांपरमांगतिम् ना
स्यप्राणाद्युत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंतइतिज्ञानिप्राप्याम् ०३ पूर्वमेवचित्रकूटगिरौ ०४ इतिश्रीमत्सकलरा० उत्तरकांडेमातॄणांस्व

पुत्ररूपेणवानित्यंस्मृत्वाशांतिमवाप्स्यसि श्रुत्वारामस्यवचनंकौसल्यानंदसंयुता ०२ रामंसदाहृ
दिध्यात्वाछित्वासंसारबंधनम् अतिक्रम्यगतीस्तिस्रोप्यवापपरमांगतिम् ०३ कैकेयीचापियोगंर
घुपतिगदितंपूर्वमेवाधिगम्यश्रद्धाभक्तिप्रशांताहृदिरघुतिलकंभावयंतीगतासूः गत्वास्वर्गेस्फुरंती
दशरथसहितामोदमानावनस्थेमाताश्रीलक्ष्मणस्याप्यतिविमलमतिः प्रापभर्तुः समीपम् ०४
इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेमातॄणांस्वर्गप्रस्थानंनामसप्तमः सर्गः
७ श्रीमहादेवउवाच अथकालेगतेकस्मिन्भरतोभीमविक्रमः युधाजितामातुलेन-
ह्याहूतोगात्ससैनिकः १ रामाज्ञयागतस्तत्रहत्वागंधर्वनायकान् तिस्रः कोटीः पुरेद्वेतुनिवेश्यरघु
नंदनः २ पुष्करंपुष्करावत्यांतक्षंतक्षशिलाह्वये अभिषिच्यसुतौतत्रधनधान्यसुहृद्वृतौ ३ पुन
रागत्यभरतोरामसेवापरोभवत् ततः प्रीतोरघुश्रेष्ठोलक्ष्मणंप्राहसादरम् ४ उभौकुमारौसौमित्रेगृ
हीत्वापश्चिमांदिशम् तत्रभिल्लान्विनिर्जित्यदुष्टान्सर्वापकारिणः ५ अंगदश्चित्रकेतुश्चमहासत्वप
राक्रमौ द्वयोर्द्वेनगरेकृत्वागजाश्वधनरत्नकैः ६ अभिषिच्यसुतौतत्रशीघ्रमागच्छमांपुनः राम-
स्याज्ञांपुरस्कृत्यगजाश्वबलवाहनः ७ गत्वाहत्वारिपून्सर्वान्स्थापयित्वाकुमारकौ सौमित्रिःपु
नरागत्यरामसेवापरोऽभवत् ८

र्गप्रस्थानंनामसप्तमः सर्गः ७ अथेति कस्मिन् कस्मिंश्चिदित्यर्थः
मातुलेनाहूतः स्वदेशसमीपवर्तिगंधर्वविषयस्थगंधर्ववधार्थम् १ तिस्रः कोटीर्गंधर्वनायकान्हत्वेत्यन्वयः पुरेपुष्करावं
तीतक्षशिलाख्ये २ सुतौपुष्करतक्षनामानौ ३ ४ कुमारौस्वपुत्रौ पश्चिमांदिशंयाहीतिशेषः ५ ६ ७ ८

ततः समागमनानन्तरम् ९ अनितबलस्यमहर्षिमुख्यस्य दूतंरामंपुरुषोत्तमायनिवेदयस्वयस्याहंदूतस्तस्यमहर्षिमुख्यस्यरामायचिरायवि
ज्ञापनमस्तिरामंप्रतिचिरकालंबोधनीयंवाक्यमस्ति १० सौमित्रिरित्यन्वयः ११ १२ १३ वर्धस्वेत्यस्यभूराज्याधिकस्वर्गराज्यलाभे
नवर्धस्वेतिनत्स्वदयस्थितोर्थः १४ तेनानामयंपृष्टोरामोतस्मैअनामयंपृष्ट्वाप्रोवाचेत्यन्वयः १५ यदर्थंयत्प्रापणार्थंतत्त्वस्वामिवाक्यम्

ततस्तुकालेमहतिप्रयातेरामंसदाधर्मपथेस्थितंहरिम् द्रष्टुंसमागादृषिवेषधारीकालस्ततोलक्ष्मणमि
त्युवाच ९ निवेदयस्वातिबलस्यदूतंमांद्रष्टुकामंपुरुषोत्तमाय रामायविज्ञापनमस्तितस्यमहर्षिमु
ख्यस्यचिरायधीमन् १० तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिस्त्वरयान्वितः आचचक्षेथरामायससंप्राप्तंतपो
धनम् ११ एवंब्रुवंतंप्रोवाचलक्ष्मणंराघवोवचः शीघ्रंप्रवेश्यतांतातमुनिःसत्कारपूर्वकम् १२ लक्ष्म
णस्तुतथेत्युक्त्वाप्रावेशयततापसम् स्वतेजसाज्वलंतंतंघृतसिक्तंयथाऽनलम् १३ सोऽभिगम्यर
घुश्रेष्ठंदीप्यमानःस्वतेजसा मुनिर्मधुरवाक्येनवर्धस्वेत्याहराघवम् १४ तस्मैसमुनयेरामः पूजांकृ
त्वायथाविधि पृष्ट्वानामयमव्यग्रोरामः पृष्टोऽथतेनसः १५ दिव्यासनेसमासीनोरामःप्रोवाचतापस
म् यदर्थमागतोऽसित्वमिहतत्प्रापयस्वमे १६ वाक्येनचोदितस्तेनरामेणाहमुनिर्वचः द्वंद्वमेवप्र-
योक्तव्यमनालक्ष्यंब्रुतद्वचः १७ नान्येनचैतच्छ्रोतव्यंनाख्यातव्यंचकस्यचित् शृणुयाद्वानिरीक्षेद्वा
यः सवध्यस्त्वयाप्रभो १८ तथेतिचप्रतिज्ञायरामोलक्ष्मणमब्रवीत् तिष्ठत्वंद्वारिसौमित्रेनायालत्र
जनोरहः १९ यद्यागच्छतिकोवापिसवध्योमेनसंशयः ततःप्राहमुनिंरामोयेनवात्वंविसर्जितः २०
यत्तेमनीषितंवाक्यंतद्वदस्वममाग्रतः ततःप्राहमुनिर्वाक्यंशृणुरामययातथम् २१

१६ द्वंद्वमेवरहस्यमेव अनालक्ष्यं
तृतीयेनेतिशेषः १७ तदेवस्पष्टयतिनान्येति निरीक्षेद्वाकथयंतावावामितिशेषः १८ अत्ररहः रहस्थानेजनआवाभ्यामतिरिक्तस्तृतीयोजन
इत्यर्थः १९ कोवाऽपित्वंवाअन्योवायेनत्वंविसर्जितःप्रेषितस्तस्यवामनीषितं अथवातेतवैवमनीषितंयद्वाक्यंतद्वदस्व २० ययातथंसत्यमि
त्यर्थः २१

त्वंकइतिजिज्ञासांसंभाव्यस्वयमेवोत्तरमाहाहंहीतिपूर्वजः सर्वस्मादप्यपेक्षयापूर्वः महत्त्वस्यैवायमंशविशेषइत्याह अतिरिक्तमेवेदंतत्त्वभिति
शैवाः २२ मायासंगमस्तदीक्षणमात्रम् २३ अथब्रह्मवाक्यमाह रक्षितुमितिसमयः अवतारसमयेऽन्तः कालः एतावंतंकालंभूलोकेस्थित्वा
पुनः स्वर्गमागंतव्यमेवंरूपः ननुमम स्वर्गेणकः संबंधइत्याशंकांनिवर्तयितुंपूर्वकथामाह पुरेति सदेवसौम्येदमग्रआसीदितिश्रुतेः माया ः
पिकार्यक्षमत्वात्तदभेदेनैवनर्देनिभा वः २४ भार्ययामायया भवत्सान्निध्येनतस्याअप्येवंपरिणामशीलत्वादितिभावः भोगवतंशेषंनुप-

ब्रह्मणाप्रेषितोस्मीशकार्यार्थिनेंःतिकंप्रभो अहंहिपूर्वजोदेवतवपुत्रःपरंतप २२ मायासंगमजोवीरःका
लःसर्वहरःस्मृतः ब्रह्मात्वामाहभगवान्सर्वदेवर्षिपूजितः २३ रक्षितुंस्वर्गलोकस्यसमयस्तेमहामते
पुरात्वमेकएवासीर्लोकान्संहृत्यमायया २४ भार्ययासहितस्त्वंभामादौपुत्रमजीजनः तथाभोगवतं-
नागमनंतमुदकेशायम् २५ माययाजनयित्वात्वंद्वौससत्वौमहाबलौ मधुकैटभकौदैत्यौहत्वामेदोस्थि
संचयम् २६ इमांपर्वतसंबद्धांमेदिनींपुरुषर्षभ पद्मेदिव्यार्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि २७ प्रां-
विधायप्रजाध्यक्षंमयिसर्वंन्यवेदयत् सोऽहंसंयुक्तसंभारस्त्वामवोचंजगत्पते २८ रक्षांविधत्स्वभूते
भ्योयेमेवीर्यापहारिणः ततस्त्वंकश्यपाज्जातोविष्णुर्वामनरूपधृक् २९ हतवानसिभूभारंवधाद्रक्षो
गणस्यच सर्वासूत्सार्यमाणासुप्रजासुधरणीधर ३० रावणस्यवधाकांक्षीमर्त्यलोकमुपागतः दशव
र्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ३१ कृत्वावासस्यसमयंत्रिदशेष्वात्मनःपुरा सतेमनोरथः पूर्णः पूर्णेचा
युषितन्नृषु ३२ कालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमं ततोभूयश्चतेबुद्धिर्यदिराज्यमुपासितुम् ३३ भावआर्षः

एतावुभावपिमहत्त्वात्वाधिष्ठानारावित्याहुः २५ ससत्वौसपराक्रमौतन्मेदोस्थिसंचयंतद्रूपाम् २६ इमांमेदिनींनिर्मितवानितिशेषः तत्रस्मस्यना
भ्यांविद्यमानेपद्मेमामुत्पाद्य २७ तंचमांप्रजाध्यक्षंविधाय भवान् मयिसर्वंप्रजोत्पादनपालनादिभारंन्यवेदयत्स्थापितवान् संयुक्तसंभारःअं
गीकृतप्रजोत्पादनादिव्यवहारः २८ मेवीर्यापहारिणः मेवीर्यस्यमत्प्रजानांदुःखदाइत्यर्थः ततःमांप्रतितथाप्रतिज्ञानोत्तरमित्यर्थः २९ ३१ समयंवास
कालप्रतिज्ञांमनोरथः प्रतिज्ञाविषयःकालः नृषुलोके आयुषिपूर्णेसति ३२ अहंकालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमंप्राप्तवानस्मि ३३

तत्तथाभवराज्यमुपास्स्वेत्यर्थः ३४ ३५ कृत्स्नस्यजगतोंतकंनाशकंकालमित्यर्थः ३६ कार्यार्थसंभवः तेननिषन्नकार्यस्यावस्थानेनप्रयोजनमित्यर्थः ३७ मनोरथः अयमेवमेमनोरथोयदितोगमनमितिभावः ३८ स्थातव्यंतद्रक्षणार्थोद्युक्तेनभाव्यंमाययेत्यनेनसर्वमिदंमाये

तत्तथाभवभद्रंतेएवमाहपितामहः यदितेगमनेबुद्धिर्देवलोकंजितेंद्रिय ३४ सनाथाविष्णनादेवाभवंतुविगतज्वराः चतुर्मुखस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाकालेनभाषितम् ३५ हसन्रामस्तदावाक्यंकृत्स्नस्यांतकमब्रवीत् श्रुतंतववचोमेद्यममापीष्टतरंतुतत् ३६ संतोषःपरमोज्ञेयस्त्वदागमनकारणात् त्रयाणामपिलोकानांकार्यार्थंममसंभवः ३७ भद्रंतेस्त्वागमिष्यामियतएवाहमागतः मनोरथस्तुसंप्राप्तोनमेऽत्रास्तिविचारणा ३८ मत्सेवकानांदेवानांसर्वकार्येषुवैमया स्थातव्यंमाययापुत्रयथाचाहप्रजापतिः ३९ एवंतयोःकथयतोर्दुर्वासामुनिरभ्यगात् राजद्वारंराघवस्यदर्शनापेक्षयाद्दतम् ४० मुनिर्लक्ष्मणमासाद्यदुर्वासावाक्यमब्रवीत् शीघ्रंदर्शयरामंमेकार्यंमेत्वंनमाहितम् ४१ तच्छ्रुत्वाप्राहसौमित्रिर्मुनिंज्वलनतेजसम् रामेणकार्यंकिंतेद्यकिंतेशीघ्रंकरोम्यहम् ४२ राजाकार्यांतरेव्यग्रोमुहूर्तंसंप्रतीक्ष्यताम् तच्छ्रुत्वाक्रोधसंतप्तोमुनिःसौमित्रिमब्रवीत् ४३ अस्मिन्क्षणेतुसौमित्रेनदर्शयसिचेद्दुमम् रामंसविषयंवंशंभस्मीकुर्यान्नसंशयः ४४ श्रुत्वातद्वचनंघोरमृषेर्दुर्वाससोभृशम् स्वरूपंतस्यवाक्यस्यचिंतयित्वासलक्ष्मणः ४५ सर्वनाशाद्वरंमेद्यनाशोह्येकस्यकारणात् निश्चित्यैवंततोगत्वारामायप्राहलक्ष्मणः ४६ सौमित्रेर्वचनंश्रुत्वारामःकालंव्यसर्जयत् शीघ्रंनिर्गम्यरामोऽपिददर्शात्रेःसुतंमुनिम् ४७

वैनिध्वनयति ३९ आहतंयथाभवतितथादर्शनेच्छयाराजद्वारमभ्यगात् ४० ४१ रामेणकार्यंकिंतेइतितत्स्वंकार्यमहंसंपादयामीतिभावः तदेवाह किंतेइत्यादि ४२ ४३ वंशंदशरथस्येतिशेषः तेनसर्वेषांभवदादीनांनाशंकरिष्यामीत्यर्थः ४४ भृशमतिशयेनघोरमित्यन्वयः स्वरूपंवाच्यंव्यंग्यमन्तार्थम् ४५ कारणाद्दुर्वासोरूपात् ४६ ४७ ७

४८ वर्षसहस्राणांसंबंधीयउपवासस्तस्यसमापनंसमासआर्षः ४९ यत्सिद्धंगृहे ऽस्तितद्भोजनमिच्छामि ५० अमृतममृतवत्स्वादु ५१ कालेनभाषितमित्यन्वयः स्मृत्वाचशोकादियुक्तः सन् ५२ मनसाहृतप्रायंज्ञात्वा प्रतिज्ञाया अन्यथाकर्तुमशक्यत्वादितिभावः ५३ ५४ स्ने

रामोऽभिवाद्यसंप्रीतोमुनिंपप्रच्छसादरम् किंकार्यंतेकरोमीतिमुनिमाहरघूत्तमः ४८ तच्छ्रुत्वारामवचनंदुर्वासाराममब्रवीत् अद्यवर्षसहस्राणामुपवाससमापनम् ४९ अतोभोजनमिच्छामि सिद्धंयत्तेरघूत्तम रामोमुनिवचःश्रुत्वासंतोषेणसमन्वितः ५० ससिद्धमन्नंमुनयेयथावत्समुपाहरत् मुनिर्भुक्त्वान्नममृतंसंतुष्टःपुनरभ्यगात् ५१ स्वमाश्रमंगतेतस्मिन्रामःसस्मारभाषितम् कालेनशोकदुःखार्तोविमनाश्चातिविह्वलः ५२ अवाङ्मुखोदीनमनानशशाकाभिभाषितुम् मनसालक्ष्मणंज्ञात्वाहृतप्रायंरघूद्वहः ५३ अवाङ्मुखोबभूवाथतूष्णीमेवाखिलेश्वरः ततोरामंविलोक्याहसौमित्रिर्दुःखसंप्लुतम् ५४ तूष्णींभूतंचिंतयंतंगर्हितंस्नेहबंधनम् मत्कृतेत्यजसंतापंजहिमांरघुनंदन ५५ गतिःकालस्यकलितापूर्वमेवेदृशीप्रभो त्वयिहीनप्रतिज्ञेतुनरकोमेध्रुवंभवेत् ५६ मयिप्रीतिर्यदिभवेद्यद्यनुग्राह्यतानवत्यक्त्वाशंकांजहिप्राज्ञमामाधर्मंत्यजप्रभो ५७ सौमित्रिणोक्तंतच्छ्रुत्वारामश्चलितमानसः आहूयमंत्रिणःसर्वान्वसिष्ठंचेदमब्रवीत् ५८ मुनेरागमनंयत्तुकालस्यापिहिभाषितम् प्रतिज्ञामात्मनश्चैवसर्वमावेदयत्प्रभुः ५९ श्रुत्वारामस्यवचनंमंत्रिणःसपुरोहिताः ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराममक्लिष्टकारिणम् ६०

छ छ छ छ

हकृतंबंधनंगर्हितंनिंदितंस्नेहाद्धेशक्ततानदकरणेचप्रतिज्ञाहानिरितिचिंतयंतम् ५५ पूर्वमेवेदृशीतिइदमवश्यंभावीतिभावः मत्कृते-त्वत्प्रतिज्ञाहानौममापिनरकइत्यर्थः ५६ धर्मंमात्यजेत्यन्वयः अनेनप्रतिज्ञापालनमेवंक्षत्रियस्यमुख्योधर्मस्तद्विधेयानांचतत्प्रतिज्ञानिर्वाहणंपरमोधर्मइतिसूचितम् ५७ चलितमानसस्त्यक्तत्वात्स्नेहः ५८ मुनेर्दुर्वाससः ५९ ६०

भूभारहारिणस्तावन्मात्रफलकतया धृतशरीरस्यतवपूर्वंत्वत्तःपूर्वमित्यर्थः लक्ष्मणगमनंनिर्दिष्टंभाविसत्यर्थोऽस्याभिर्ज्ञातएवास्ते- ६१ प्रतिज्ञातेर्थेपरित्यक्तेऽन्यथाकृते ६२ धर्मेनष्टेराज्ञइतिशेषः तवत्रैलोक्यपालकत्वेनत्वद्धर्मनाशेसंपूर्णत्रैलोक्यनाशइतिभावः- ६३ ६४ समाश्रुत्य ६५ वसिष्ठादिवाक्यंश्रुत्वेत्यर्थः सतामुभयंसममेवेत्यन्वयः उक्तेउक्तवतीत्यर्थः ६६ ६७ नवद्वाराणिचक्षुषीकर्णौ

पूर्वमेवहिनिर्दिष्टंतवभूभारहारिणः लक्ष्मणेनवियोगस्तेज्ञातोविज्ञानचक्षुषा ६१ त्यजाशुलक्ष्मणंराम माप्रतिज्ञांत्यजप्रभो प्रतिज्ञातेपरित्यक्तेधर्मोभवतिनिःफलः ६२ धर्मेनष्टेऽखिलंरामत्रैलोक्यंनश्यतिध्रु वम् त्वंतुसर्वस्यलोकस्यपालकोऽसिरघूत्तम ६३ त्यक्त्वालक्ष्मणमेवैकंत्रैलोक्यंत्रातुमर्हसि रामोध र्मार्थसहितंवाक्यंतेषामनिंदितम् ६४ सभामध्येसमाश्रुत्यप्राहसौमित्रिमंजसा यथेष्टंगच्छसौमित्रे माभूद्धर्मस्यसंक्षयः ६५ परित्यागोवधोवापिसतामेवोभयंसमम् एवमुक्तेरघुश्रेष्ठेदुःखव्याकुलिते क्षणः ६६ रामंप्रणम्यसौमित्रिःशीघ्रंगृहमगात्स्वकम् ततोऽगात्सरयूतीरमाचम्यसकृतांजलिः ६७ न वद्वाराणिसंयम्यमूर्ध्निप्राणमधारयत् यदक्षरंपरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययम् ६८ पदंतत्परमंधाम- चेतसासोऽभ्यचिंतयत् वायुरोधेनसंयुक्तंसर्वेदेवाःसहर्षयः ६९ साग्नयोलक्ष्मणंपुष्पैस्तुष्टुवुश्चसमा किरन् अदृश्यंविबुधैःकैश्चित्सशरीरंसवासवः ७० गृहीत्वालक्ष्मणंशक्रःस्वर्गलोकमथागमत् त- तोविष्णोश्चतुर्भागंतंदेवंसुरसत्तमाः सर्वेदेवर्षयोदृष्ट्वालक्ष्मणंसमपूजयन् ७१ लक्ष्मणेहिदिवमा गतेहरेरंशेसिद्धलोकगतयोगिनस्तदा ब्रह्मणासहसमागमन्मुदाद्रष्टुमाहितमहाहिरूपकम् ७२ इ तिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेअष्टमःसर्गःसमाप्तः ८ श्रीरामः

नासिकाद्वयमुखंपायूपस्थौब्रह्मरंध्रंचेति ६८ अभ्यचिंतयत् वासुदेवोऽहमित्यध्यायत ६९ तुष्टुवुः पुष्पैःसमाकिरंश्चविबुधैःकैश्चि दृश्यंकैरपिदेवैर्नदृश्यमित्यर्थः ७० ७१ हरेरंशेसिद्धलोकगतयोगिनःतल्लोकस्ययोगिनइत्यर्थः आहितंप्राप्तंमहाऽहिरूपंयेन तम् दुग्धंयथादधिभावमापद्यतेतथाऽयमेवदेहस्तत्राहिरूपतांप्राप्तइत्यर्थः ७२ इतिश्रीम० उत्तरकांडेअष्टमःसर्गः ८

नैगमावणिजः १ अद्यचाहमित्यर्थः पदानुगः पदान्यनुलक्षीकृत्यगंता अन्यथानेनबहुव्यवथानैस्यादित्यर्थः २ उक्ते उक्तवतिसति ३ भरतोवा
ऽपिभरतश्चापीत्यर्थः राज्यंगर्हयामास तन्निंदापूर्वकमिदंप्राहचेत्यर्थः ४ सत्येनशपेसत्यंमेनश्यतुयदि राज्याकांक्षेत्येकः शपथः त्वत्पादयो-

श्रीमहादेवउवाच लक्ष्मणंतुपरित्यज्यरामोदुःखसमन्वितः मंत्रिणोनैगमांश्चैववसिष्ठंचेदमब्रवीत् १ अभिषेक्ष्यामिभरतमधिराज्येमहामतिम् अद्यचाहंगमिष्यामिलक्ष्मणस्यपदानुगः २ एवमुक्तेरघुश्रेष्ठेपौरजानपदास्तदा द्रुमाइवछिन्नमूलादुःखार्ताःपतिताभुवि ३ मूर्च्छितोभरतोवाऽपिश्रुत्वारामाभिभाषितम् गर्हयामासराज्यंसप्राहेदंरामसन्निधौ ४ सत्येनचशपेनाहंत्वांविनादिविवाभुविकांक्षेराज्यंरघुश्रेष्ठशपेत्वत्पादयोःप्रभो ५ इमौकुशलवौराजन्नभिषिंचस्वराघव कोसलेषुकुशंवीरमुत्तरेषुलवंतथा ६ गच्छंतुदूतास्त्वरितंशत्रुघ्नानयनायहि अस्माकमेतद्गमनंस्वर्वासायशृणोतुसः ७ भरतेनोदितंश्रुत्वापतितास्ताःसमीक्ष्यतम् प्रजाश्चभयसंविग्नारामाविश्लेषकातराः ८ वसिष्ठोभगवान्राममुवाचसदयंवचः पश्यतातादरात्सर्वाःपतिताभूतलेप्रजाः ९ तासांभावानुगंरामप्रसादंकर्तुमर्हसि श्रुत्वावसिष्ठवचनंताःसमुत्थाप्यपूज्यन् १० सस्नेहोरघुनाथस्ताःकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ततःप्रांजलयःप्रोचुःप्रजाभक्त्यारघूद्वहम् ११ गंतुमिच्छसियत्रत्वमनुगच्छामहेवयम् अस्माकमेषापरमाप्रीतिर्धर्मोऽयमक्षयः १२ तवानुगमनेरामहृद्गतानोदृढामतिः पुत्रदारादिभिःसार्धमनुयामोऽद्यसर्वथा १३ तपोवनंवास्वर्गंवापुरंवारघुनंदन ज्ञात्वातेषांमनोदार्ढ्यंकालस्यवचनंयथा १४ भक्तंपौरजनंचैवबाढमित्याहराघवः कृत्वैवंनिश्चितंरामस्तस्मिन्नेवाहनिप्रभुः १५ प्रस्थापयामासततोरामभद्रःकुशीलवौ अष्टौरथसहस्राणिसहस्रंचैवदंतिनाम् १६

श्चशपेत्वत्पादयोःस्पर्शेनचशपथइत्यपरःशपथः
५ तर्हिसर्वगमनेकोराज्यंपालयिष्यतीत्याशंक्याहेमाविति ६ ७ तंतथाकठोरंवदंनंपतिताभुवीतिशेषः ८ तातेतिसंबोधनम् ९
भावानुगं अभिप्रायानुगंपूज्येत्यपबार्षः १० ११ अयंत्वदनुगमनरूपः १२ १३ तपोवनाद्यन्यतमंयद्गंतासितदनुयामइत्यर्थः १४ १५ १६

१७ दुःखेनभगवद्वियोगजदुःखासहिष्णुतयाक्लेशेन १८ अत्रिपुत्रस्यदुर्वाससः प्रतिज्ञांप्रजास्वसहनयनविषयाम् १९ चिकीर्षितंस्वगमनरूपंकुलस्यभ्रातृसमूहस्यनाशनम् २० २१ २२ अक्षयैर्ऋषिभिः अतश्चिरंजीविभिर्वसिष्ठाद्यैः २३ २४ २५ २६ २७ २८

षष्टिश्चाश्वसहस्राणामेकैकस्यैददौबलम् बहुरत्नौबहुधनौहृष्टपुष्टजनावृतौ १७ अभिवाद्यगतौरामं
दुःखेनतुकुशीलवौ शत्रुघ्नानयनेदूतान्प्रेषयामासराघवः तेदूतास्त्वरितंगत्वाशत्रुघ्नायन्यवेदयन्
१८ कालस्यागमनंपश्चादत्रिपुत्रस्यचेष्टितम् लक्ष्मणस्यचनिर्याणंप्रतिज्ञांराघवस्यच १९ पुत्राभिषे
चनंचैवसर्वरामचिकीर्षितम् श्रुत्वातद्दूतवचनंशत्रुघ्नःकुलनाशनम् २० व्यथितोऽपिधृतिंलब्ध्वापु-
त्रावाहूयसत्वरः अभिषिच्यसुबाहुंवैमथुरायांमहाबलः २१ यूपकेतुंचविदिशानगरेशत्रुसूदनः अ
योध्यांत्वरितंप्रागात्स्वयंरामदिदृक्षया २२ ददर्शचमहात्मानंतेजसाज्वलनप्रभम् दुकूलयुगसंवीतं
ऋषिभिश्चासयैर्वृतं २३ अभिवाद्यरमानाथंशत्रुघ्नोरघुपुंगवम् प्रांजलिर्धर्मसहितंवाक्यंप्राहमहा
मतिः २४ अभिषिच्यसुतौतत्रराज्येराजीवलोचन तवानुगमनेराजन्विद्धिमांकृतनिश्चयम् २५ स
कुंनार्हसिमांवीरभक्तंतवविशेषतः शत्रुघ्नस्यदृढांबुद्धिंविज्ञायरघुनंदनः २६ सज्जीभवतुमध्यान्हे
भवानित्यब्रवीद्वचः अथक्षणात्समुत्पेतुर्वानराःकामरूपिणः २७ ऋक्षाश्चराक्षसाश्चैवगोपुच्छाश्च
सहस्रशः ऋषीणांदेवतानांचपुत्राराम्स्यनिर्गमम् २८ श्रुत्वाप्रोचूरघुश्रेष्ठंसर्वेवानरराक्षसाः त
वानुगमनेविद्धिनिश्चितार्थान्हिनःप्रभो २९ एतस्मिन्नंतरेरामंसुग्रीवोऽपिमहाबलः यथावदभिवा-
द्याहराघवंभक्तवत्सलम् ३० अभिषिच्यांगदंराज्ये आगतोऽस्मिमहाबलम् तवानुगमनेरामविद्धि
मांकृतनिश्चयम् ३१ श्रुत्वातेषांइदंवाक्यंऋक्षवानररक्षसाम् बिभीषणमुवाचेदंवचनंमृदुसादर
म् ३२ धरिष्यतिधरायावत्प्रजास्तावत्प्रशाधिमे वचनाद्राक्षसंराज्यंशापितोऽसिममोपरि ३३ २९ ३० ३१

३२ मेवचनात्प्रशाधिराक्षसंरक्षः संबंधिराज्यंचप्रशाधि अतोन्यन्नावदेत्याह शापितोसीति अन्यवचनोक्तौमद्धृथपातकंतवेतिभावः ३३

३४ ममाज्ञांचिरंजीवेत्येवंरूपांद्वापरांतरेएतच्चतुर्युगीभिन्नयत्किंचिच्चतुर्युगंतदंतर्गतद्वापरे ३५ युद्धंभवेद्भविष्यतिततःस्वर्गंग
मिष्यसीतिशेषः अत्रजांबवद्ग्रहणंमैंदद्विविदयोरप्युपलक्षणंतान्हनूमज्जांबवदादीन्भिन्नान् ३६ ३७ प्रास्थानिकंमहाप्रस्थानो
चितंक्षौमांबरइत्यादिरामविशेषणम् ३८ पद्मालक्ष्मीः पूर्वंगतासीतातत्कालेलक्ष्मीरूपेणसान्निहिताजातेत्यर्थः ३९ अरुणकं

नकिंचिदुत्तरंशक्यंत्वयामत्कृतकारणात् एवंविभीषणंत्वुक्त्वाहनूमंतमथाब्रवीत् ३४ मारुतेत्वंचिरं
जीवममाज्ञांमामृषाकृथाः जांबवंतमथप्राहनिष्ठत्वंद्वापरांतरे ३५ मयासार्द्धंभवेद्युद्धंयत्किंचित्का
रणांतरे ततस्तान्राघवःप्राहऋक्षराक्षसवानरान् ३६ सर्वानेवमयासार्धंप्रयातेतिदयान्वितः ततः
प्रभातेरघुवंशनाथोविशालवक्षासितकंजनेत्रः पुरोधसंप्राहवसिष्ठमार्यंयांत्वग्निहोत्राणिपुरोगुरोमे
३७ ततोवसिष्ठोऽपिचकारसर्वंप्रास्थानिकंकर्ममहद्विधानात् क्षौमांबरोदर्भपवित्रपाणिर्महाप्रयाणा
यगृहीतबुद्धिः ३८ निष्क्रम्यरामोनगरात्सितात्मा छत्रीवयानःशशिकोटिकांतिः रामस्यसव्येसितप
द्महस्तापद्मागतापद्मविशालनेत्रा ३९ पार्श्वेऽथदक्षेऽरुणकंजहस्ताश्यामायथैवाभूरपिदीप्यमाना शा
स्त्राणिशस्त्राणिधनुश्चबाणाजग्मुःपुरस्ताद्धृतविग्रहास्ते ४० वेदाश्चसर्वेधृतविग्रहाश्चयथाश्च
र्वेमुनयश्चदिव्याः माताश्रुतीनांप्रणवेनसार्धंयायौहरिंव्याहृतिभिःसमेता ४१ गच्छंतमेवानुगताज
नास्तेसपुत्रदाराःसहबंधुवर्गैः अनावृतद्वारमिवापवर्गंरामंव्रजंतंयथरामकामाः ४२ सांतःपुरःसा
नुचरःसभार्यःशत्रुघ्नयुक्तोभरतोऽन्वयायात् गच्छंतमालोक्यरमासमेतंश्रीराघवंपौरजनाःसम
स्ताः ४३ सबालवृद्धाश्चययुर्द्विजाग्र्याः सामात्यवर्गाश्चसमंत्रिणोययुः सर्वेगताःक्षत्रमुखाः
महृष्टावैश्याश्चशूद्राश्चतथाऽपरेच ४४

जहस्तारक्तपद्महस्ताभूस्तदधिष्ठात्रीदेवताएवमग्रेऽपिबोध्यम् ४० दि
व्यामुनयःसनकादयःश्रुतीनांमातागायत्री ४१ अनावृतद्वारमिवापवर्गतुल्यंव्रजंतंराममनुययुः ४२ अनुयायादन्वगच्छदित्य-
र्थः क्वचित्तथैवपाठः ४३ सामात्यवर्गाःसमंत्रिणोद्विजाग्र्यायथः क्षत्रमुखाः क्षत्रंक्षत्रियोमुखंमुख्याअग्रेसरायेषांतादृशावैश्यादयः
४४

४५ दुःखबाह्यस्त्रक्त्वयोगाभावेहेतुः आनंदरूपानुगता आनंदरूपंसममनुगताः तदनुगमनात्तदानंदमनिभासात्तद्योगः सर्वविदेशान्यंचेतिभावः ४६ जग्मुरनुजग्मुः योराममनारामंनयातोनानुयातस्तादृशोजंतुर्नासीदित्यर्थः ४७ राजनिगते रिवलंपुरंशून्यंबभूवहरिनेत्रजातांसरयूं ४८ स्मृतंपावनंविराड्रूपमात्मनोयेनसः अशेषमिदंजगत्हृदिस्थंददर्श आत्मानंविराड्रूपंस्मृतवानित्यर्थः ४९

सुग्रीवमुख्याहरिपुंगवाश्चस्नानाविशङ्काः शमशब्दयुक्ताः नकश्चिदासीद्भवदुःखयुक्तोदीनोथवाबाह्यसुखेषुसक्तः ४५ आनंदरूपानुगताविरक्ता ययुश्चरामंपशुभृत्यवर्गैः भूतान्यदृश्यानिचयानितत्र येप्राणिनःस्थावरजंगमाश्च ४६ साक्षात्परात्मानमनंतशक्तिंजग्मुर्विरक्ताःपरमेकमीशम् नासीदयोध्यानगरेतुजंतुःकश्चित्तदाराममनानयातः ४७ शून्यंबभूवाखिलमेवतत्रपुरंगतेराजनिरामचंद्रे ततोतिदूरंनगरात्सयत्वादृष्ट्वानदींतांहरिनेत्रजाताम् ४८ ननंदरामःस्मृतपावनोतांददर्शचाशेषमिदंहृदिस्थम् अथागतस्तत्रपितामहोमहान्देवाश्चसर्वैऋषयश्चसिद्धाः ४९ विमानकोटीभिरपारपारंसमावृतंखंस्मरसेविताभिः रविप्रकाशाभिरभिस्फुरत्खं ज्योतिर्मयंतत्रनभोबभूव ५० स्वयंप्रकाशैर्महतांमहद्भिः समावृतंपुण्यकृतांवरिष्ठैः ववुश्चवाताश्चसुगंधवंतोववर्षवृष्टिःकुसुमावलीनाम् ५१ उपस्थितेदेवमृदंगनादेगायत्सुविद्याधरकिन्नरेषु रामस्तुपद्भ्यांसरयूजलंसकृत्स्पृष्ट्वापरिक्रामदनंतशक्तिः ५२ ब्रह्मातदाप्राहकृतांजलिस्तंरामंपरात्मन्परमेश्वरस्त्वम् विष्णुःसदानंदमयोसि पूर्णोजानासितत्त्वंनिजमेशमेकम् ५३

अपारपारंअवधिरूपपारद्वयहीनम् तादृशमपिविमानावृतमासीत् ज्योतिर्मयंनक्षत्रगणप्रचुरमिव ५० यत्रलोकेपुण्यंकृत्वास्वर्गसिर्वेभ्यआधिक्यंप्राप्तास्तैश्चनभः समावृतंचौपादपूरणे ५१ परिक्रामत् पर्यक्रामत् जलोपर्यगच्छदित्यर्थः तत्रैवहेतुगर्भविशेषणमनंतशक्तिरिति ५२ हेपरमात्मन्परमेश्वरः जगत्सृष्टिस्थितिविलयकर्तात्वमेवेत्यर्थः त्वमेशमेकंनिजंतत्त्वंब्रह्मरूपंजानासि ५३

नन्वेवं ब्रह्मज्ञस्य ब्रह्मरूपस्य कथं शरीरपरिग्रहो न आह तथापीति भक्तानुग्रहार्थं मायया सर्वमिदं छन्नमिति भावः अतो वैष्णवं देहं प्रविश्य देवान्पा-
हि रक्ष ५४ यदीति यद्यपीत्यर्थः अथवा यो परो देहस्तव रोचते तं प्रविश्य पाहि एवंविष्णुरूपं त्वां मां विना अन्ये पुरुषा न जानंति ५५ एवं विष्णुरूपं-
ज्ञात्वा भक्त्या प्रणमति सहस्रेति ५६ चक्षूंषि सुष्णान् स्वप्रभया येति शेषः रामदेह एव तथाभूतो जातः अनेन विष्णुदेह एव मायया हि भुजत्वे-

तथाऽपि दासस्य ममाखिलेश त्वत्तं वचो भक्तपरोऽसि विद्वन् त्वं त्वात्मभिर्वैष्णवमेकमाद्यं प्रविश्य देहं परिपाहि
देवान् ५४ यद्वापरो वा यदि रोचते तं प्रविश्य देहं परिपाहि नस्त्वम् त्वमेव देवाधिपतिश्च विष्णुर्जानंति न त्वां पु
रुषा विना माम् ५५ सहस्रकृत्वस्तु नमो नमस्ते प्रसीद देवेश पुनर्नमस्ते पितामहप्रार्थनया स रामः पश्य-
त्सु देवेषु महाप्रकाशः ५६ मुष्णंश्च चक्षूंषि दिवौकसां तदा बभूव चक्रादियुतश्चतुर्भुजः शेषो बभूवेश्वर
तल्पभूतः सौमित्रिरत्यद्भुतभोगधारी ५७ बभूवतुश्चक्रदरौ च दिव्यौ कैकेयिसून्वनुर्लवणांतकश्च सीता च ल
क्ष्मीरभवत्पुरैव रामो हि विष्णुः पुरुषः पुराणः ५८ सहानुजः पूर्वशरीरकेण बभूव तेजोमयदिव्यमूर्तिः
विष्णुं समासाद्य सुरेंद्रमुख्या देवाश्च सिद्धा मुनयश्च यक्षाः ५९ पितामहाद्याः परितः परेशं स्तवैर्गृ-
णंतः परिपूजयंतः आनंदसंप्लावितपूर्णचित्ता बभूविरे प्राप्तमनोरथास्ते ६०

शिष्येन लोकदृग्गोचर आसीदिति सूचितम् भोगः सर्पशरीरं पूर्वं गतोऽपि स तस्मिन्नवसरे तेन सन्निहितः ५७ दरः शंखः लवणांतकः श-
त्रुघ्नः सीता च पुरैव लक्ष्मीरूपाऽभवत् साऽपि तत्काले लक्ष्मीरूपेण सन्निहितासीदिति शेषः हि यतो रामो विष्णुरित्यर्थः ५८ पूर्वशरीरकेण विष्णुदे-
हेन ५९ ६०

नन्वेवं भगवतो विष्णुरूपप्राप्त्या वैकुंठवास इत्यायातं एवं च सभापर्वणि भारते सर्वदिक्पालसभावर्णने यमसभाप्रस्तावे दाशरथी रामो यमसभायां दृ
ष्ट इति नारदेनोक्तं बाढं रुध्यते इति चेत् अत्र वदामः अवतारपरिग्रहस्य हि प्रयोजनद्वयं दुष्टवधेन शिष्टपालनं स्वाचरणेन लोकानां धर्ममर्यादाबोधनं च एत
दर्थमेव तेषां तत्तत्कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तिरन्यथा अकामस्य भगवतः किं यज्ञाद्यनुष्ठानेन एवं च धर्मबोधनार्थं तदनुष्ठानवत् अजन्मेश्वरा धर्मानुष्ठानस्यामुकलो
कवासः फलमिति बोधयितुं दाशरथिरामत्वं प्रत्यभिज्ञापकेन मायिकेन केनचिच्छरीरेण तल्लोकवासेनास्तते: रामायणे एतदर्थाकथनं तु इतिहासेषु
कल्पात्सर्वज्ञानां वाल्मीक्यादीनां भूतभाविसर्वार्थज्ञानवत्त्वादित्यन्यत्र विस्तारः नदेति तदा तस्मिन्समये विष्णुर्द्रुहिणं ब्रह्माणमाह मदनुगमनादे

तदाह विष्णुर्द्रुहिणं महात्मा एते हि भक्ता मयि चानुरक्ताः यांतं दिवं मामनुयान्ति सर्वे तिर्यक्शरीरा अपि पुण्ययुक्ताः
६१ वैकुंठसाम्यं परमं प्रयांतु समाविशस्वाशु ममाज्ञया त्वम् श्रुत्वा हरेर्वाक्यमथाब्रवीत्कः सांतानिकान्यांतु वि-
चित्रभोगान् ६२ लोकान्मदीयोपरि दीप्यमानांस्तद्भावयुक्ताः कृतपुण्यपुंजाः येचापि ते राम पवित्रनाम गृणंति
मर्त्या लयकाल एव ६३ अज्ञानतो वापि भजंतु लोकांस्तानेव योगैरपि चाधिगम्यान् ततो निहृष्टा हरिराक्षसाद्याः
स्पृष्ट्वा जलं त्यक्तकलेवरास्ते ६४ प्रपेदिरे स्थानमनेवरूपं यदंशजा ऋक्षहरीश्वरास्ते प्रभाकरं प्रापहरिप्रवीरः
सुग्रीव आदित्यजवीर्यवत्त्वात् ६५ ततो विमग्नाः सरयूजलेषु नराः परित्यज्य मनुष्यदेहम् आरुह्य दि-
व्याभरणा विमानं प्रापुश्च ते सांतनिकाख्यलोकान् ६६ तिर्यक्प्रजाता अपि राम दृष्टा जलं प्रविष्टा दिवमेव या-
ताः दिदृक्षवो जानपदाश्च लोका रामं समालोक्य विमुक्तसंगाः ६७

वपुण्ययुक्तत्वात्तु मानम् ६१ वैकुंठसाम्यं वैकुंठस
मानलोकं स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्यादित्वादर्थस्त्वाहात एतान्ममाज्ञया समाविशस्व नाहृशलोकं प्रवेशयस्व को ब्रह्मा सांतानिकाः लोकविशेषाः ६२
तेषां लोकानामुत्तमत्वमाह मदीयोपरि दीप्यमानान् ब्रह्मलोकादूर्ध्वं दीप्यमानान् अपि च येऽपि मनुष्या लयकाल एव मरणकाल एव न तु ततः
प्रागपि कदाचित् तत्राप्यज्ञानतो वा अज्ञानत एव वाशब्द एवार्थः ते पवित्रनाम रामेत्येतद्गृणंति वदंति तेऽपि तानेव लोकान् योगैः प्राप्यान् भजंतु अ
नेनाजन्माभ्यस्तयोगोंतकाले तन्नामस्मरति च समइति सूचितम् ६३ ६४ यो यदंशजः स तद्रूपमेव प्रापेत्यर्थः तदाह प्रभाकरमिति आदित्यजवीर्यव
त्त्वात् आदित्यदेहजवीर्योत्पन्नत्वात् ६५ सांतनिकाख्येत्यत्र ह्रस्व आर्षः ६६ रामदृष्टाः भगवद्दृष्ट्या क्षीणसर्वपापाः विमुक्तसंगा मूले विशेषः ६७

ः शीघ्रम् ६८ अथरामायणपाठफलमाह यइति नथापापंकुर्वन्नेषरामायणश्लोकमपिपठन् विमुक्तसर्वपापः रामस्यसालोक्यंप्रयातिराघ
देतेन अंतर्यामिविधयारघुनाथप्रेरितेन ६९ ७० आसोव्याप्तः संबद्धोभाविष्यदर्थोयत्रतदारव्यानंश्रुत्वारामः परितोषमेति भगवंतंसर्व-
मंश्रावयामीतिबुद्ध्यायोवाचयतितद्धाचितंतत्सर्वगत्वात् श्रुत्वावाचकस्योपरितोषमेति तत्परितोषेचतस्यसर्वार्थसिद्धिरितिभावः
पुण्यंवाचकश्रोत्रोरनंतपुण्यदमित्यर्थः ७१ अध्यात्मरामंतत्पदघटितमध्यात्मरामायणारव्यंपुराणमित्यर्थः श्रोतुः लिखितुश्चातिप्रस

त्वाहरिर्लोकगुरुःपरेशःस्वस्थाजलंस्वर्गमवापुरंजः एतावदेवोत्तरमाहशंभुः श्रीरामचंद्रस्यकथावशेषम् ६८ यः
समप्यत्रपठेत्सपापाद्विमुच्यतेजन्मसहस्रजातात् दिनेदिनेपापचयंप्रकुर्वन्पठेन्नरः श्लोकमपीह भक्त्या ६९ वि
सर्वार्थचयः प्रयातिरामस्यसालोक्यमनन्यलभ्यम् आरव्यानमेतद्रघुनायकस्यकृतंपुराराघवचोदितेन ७०
स्वरेणाप्तभाविष्यदर्थंश्रुत्वातुरामः परितोषमेति रामायणंकाव्यमनंतपुण्यंश्रीशंकरेणाभिहितंभवान्यै ७१
यापठेद्यः शृणुयात्सपापैर्विमुच्यतेजन्मशतोद्भवैश्च अध्यात्मरामंपठतश्चनित्यंश्रोतुश्चभक्त्यालिखितुश्च
७२ अतिप्रसन्नश्चसदासमीपेसीतासमेतः श्रियमातनोति ७३ रामायणंजनमनोहरमादिकाव्यंब्रह्मा
ः सुरवरैरपिसंस्तुतंच श्रद्धान्वितः पठतियः शृणुयात्तुनित्यंविष्णोः प्रयातिसदनंसविशुद्धदेहः ७४
ामदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेनवमः सर्गः ९ अध्यात्मोत्तरकांडेसर्गाग्रहसंख्ययापरि
श्चतुशतसंख्याः श्लोकाः पुराणसंख्याश्चपुरहरेणोक्ताः १ पार्वत्यैपरमेश्वरेणगदितेह्यध्यात्मरामायणेकांडैः
रन्वितेः त्रिशक्तदेसर्गाश्चतुः षष्टिकाः श्लोकानांतुशतद्वयेनसहितान्युक्तानिचत्वारिवैसाहस्राणिसमापितः
षष्टूक्तानितत्वार्थतः २ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु शुभंभवतु
भः सन्सदासमीपेस्थितोभूत्वाश्रियमात

७२ ७३ ७४ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्यश्रीरामवर्मणः-
ायणसेतौउत्तरकांडेनवमः सर्गः समाप्तः ९ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु अग्निहोत्रिसखारामजेनविठ्ठलशर्मणा
ाकेपुण्यारव्येपत्तनेमुदा अध्यात्मरामायणकंग्रावयंचैंकितंशुभम् अनेनप्रीयतांश्रीरामः सकलार्तिहरः सदा २

इतिश्रीमदध्यात्मरामायणउत्तरकांडंसमाप्तं

[OrderDescription]
,CREATED=04.12.19 15:49
,TRANSFERRED=2019/12/04 at 16:51:02
,PAGES=431
,TYPE=STD
,NAME=S0002300
,Book Name=M-2086-ADHYATAM RAMAYAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF

FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF

FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF

FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF

FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF

FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF

FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF

FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF

FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF

FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF

FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF

FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF

FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
,FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF
,FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,